

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of history

№2 (89)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018



ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 2 (89)

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871



25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қартаева Т.Е., профессор т.ғ.к. (Қазақстан)
Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., профессор, т.ғ.д. – ғылыми редактор (Қазақстан)
Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Омаров Ғ.Қ., т.ғ.д., доцент (Қазақстан)
Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Миша Майер – Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры, профессор (Германия)
Юлай Шамильоглу, Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

Уямо Томохико, Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, профессор (Жапония)
Ожал Оғуз, Түркия Республикасының ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті, академик (Түркия)
Мехмет Шахингоз, Гази университеті, профессор (Түркия)
Гзавье Аллез, әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры (Франция)
Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры (Ресей)
Петер Финкель, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры, профессор (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Дүйсенбекова Ж.Қ., оқытушы (Қазақстан)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.



Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаққозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Керімқұл Айдана
Телефон: +7(727)377-34-11
E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ №

Басуға 06.06.2018 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 0 б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс № 0. Таралымы 500 дана.
Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

JOURNAL OF HISTORY

Zhumagulov K.T.¹, Fabio L. Grassi²

¹Doctor of Historical sciences, Professor, academician, Director of the Center on world history studies, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²Doctor of Historical sciences, Professor, Representative of the Rector in the Executive Board of EURAS Roma State Sapienza University, Italy, e-mail: fabio.grassi@uniroma1.it

INTEGRATION OF THE EAST AND WEST IN THE HISTORY

In this article, an attempt was made to study the topical issue of integrating the East and West in a historical perspective. The authors consider important events in world history that influenced the relations between East and West. Especially the main attention is paid to the study of the role of the Huns in Turkic history as part of world history.

The Great Migration of peoples in IV-VII centuries was a turning point in world history. It was started by the Hun's tribal alliance and their movement from the depths of Central Asia to Europe. The greatest territorial expansion of the Hun Empire in the West was under the leadership of Attila. Attila was a great statesman who had done great actions. He was a wise ruler, a skilled diplomat, and a fair judge. With good reason he should be considered a prominent figure in the first millennium AD.

This paper has attempted to study Attila's major campaigns. We will focus on the intricate vicissitudes of the relationship between the Hunnic Empire and the Western Roman Empire, Italy at the time of Attila's invasion.

Being a person who headed the Great Migration in Eurasia and Europe, Attila has a prominent place not only in the history of the Orient, but also in the history of the Occident between the Antiquity and the middle Ages.

In this article, authors attempted to study the main campaigns of Attila. At the center of our attention will be the complex difficulties of the relationship between the Hunnish state and the Western Roman Empire, the Italy of the period of Attila's rule.

Research methods and the proof require the use of rare written sources in Latin, Greek languages. Data from archeology, ethnology, and history and modern linguistics interdisciplinary research is especially widely used.

Key words: East and West, the Great Migration; Huns; Attila; Roman Empire; civilization, Turkic history.

Жұмағұлов Қ.Т.¹, Фабио Грасси²

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, академик, Дүниежүзі тарихын зерделеу бойынша республикалық ғылыми-зерттеу орталығының директоры, әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²тарих ғылымдарының докторы, профессор, EURAS атқару комитетіндегі ректордың уәкілі, университет Ла-Сапиенза, Италия, Рим, e-mail: fabio.grassi@uniroma1.it

Тарихтағы Шығыс пен Батыстың интеграциясы

Бұл мақалада Шығыс пен Батыстың өзара байланыстарының өзекті мәселелері тарихи ракурсте қарастырылады. Авторлар Шығыс пен Батыстың арасындағы қарым-қатынастарға ықпал еткен маңызды оқиғаларды зерттейді. Әсіресе ғұндардың рөлі түркі әлемі ауқымында әлемдік тарихтың бөлігі ретінде талдануына ерекше мән беріледі.

IV-VII ғасырлардағы Ұлы қоныс аудару әлем тарихындағы маңызды оқиға болды, әсіресе нақты ғұн тайпалары одағының Орталық Азиядан Еуропаға жылжуы оған негіз болды. Батыстағы Ғұн империясы Аттиланың басқаруымен кең көлемді аумаққа және ерекше беделге ие болды. Аттила ұлы істерді атқарған мемлекеттік қайраткер, көреген билеуші, шебер дипломат және әділетті қазы еді. Ол шын мәнісінде I-ші мыңжылдықтың көрнекті тұлғасы деп есептеуге болады.

Бұл мақалада Аттиланьң тұлғалық бейнесі мен жорықтарын талдауға ұмтылыс жасалынған. Авторлардың негізгі назарында ғұн империясы мен Батыс Рим империясы, Аттила тұсындағы Италиямен өзара қарым-қатынастары болды.

Зерттеудегі негізгі әдістер мен әдебиетті пайдалануда латын, грек, епретгерман менскандинав тілдеріндегі жазбаша деректер басшылыққа алынған. Әсіресе археология, этнология, тарихи лингвистика мен қазіргі пәнаралық зерттеулер көп пайдаланылған.

Түйін сөздер. Шығыс пен Батыс, Ұлы қоныс аудару, ғұндар, Аттила, Рим империясы, Каталун шайқасы, түркі тарихы.

Жумагулов К.Т.¹, Фабио Грасси²

¹доктор исторических наук, профессор, академик, директор Центра по изучению Всемирной истории, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы, e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²доктор исторических наук, профессор, представитель ректора в Исполнительном комитете EURAS, университет Ла-Сапиенза, Италия, Рим, e-mail: fabio.grassi@uniroma1.it

Интеграция Востока и Запада в истории

В этой статье была предпринята попытка изучения актуальных вопросов интеграции Востока и Запада в историческом ракурсе. Авторы рассматривают важные события в мировой истории, которые оказали влияние на отношения между Востоком и Западом. Особенно главное внимание уделяется изучению роли гуннов в тюркской истории как части мировой истории.

Великое переселение народов IV-VII вв. явилось переломным этапом во всемирной истории, начало которому положил именно гуннский союз племен своим продвижением из глубин Центральной Азии в Европу. Наибольшего территориального расширения и наибольшей мощи Гуннская держава на Западе достигла под предводительством Аттилы. Аттила был крупным государственным деятелем, совершившим великие деяния, мудрым правителем, искусным дипломатом и справедливым судьёй. С полным основанием его следует считать наиболее выдающейся личностью I тысячелетия.

В данной статье была предпринята попытка изучения личности и походов Аттилы. В центре нашего внимания будут находиться сложные перипетии взаимоотношений Гуннской державы и Западно-Римской империи, Италии периода правления Аттилы.

Методы исследования и доказательства заключаются в использовании редчайших письменных источников на латинском, греческом, раннегерманских, скандинавских языках. Особенно широко привлекаются данные археологии, этнологии, исторической лингвистики и современных междисциплинарных исследований.

Ключевые слова: Восток и Запад, Великое переселение народов, гунны, Аттила, Римская империя, Каталаунская битва, тюркская история.

Introduction

Subjects of our report are: the ancient relation between the territories of nowadays Kazakhstan – the core of Asia Maior – and Europe; and what – in our humble opinion – Kazakhstan can and must be for European culture now. All these issues considered in historical aspect especially paying an attention to the role of Huns.

For European explorers, travelers, merchants, the earth of Central Asia was *par excellence* the land of the great spaces and of the great adventure. In his capital book on Aesthetics, the great German philosopher Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) wrote that Chinese civilization, contrarily to Ancient Hellenic civilization and Early Middle Age Europe civilization, had not got and could not have got a great epic literature because State had born in China too early and State tradition had never

faded. So, due to the pre-eminence of agriculture, the European explorers, travelers, merchants once arrived in China found something familiar. Central Asia has always the land of great civilizations, nonetheless was more the land of the horse than the land of the plough. Therefore Central Asia did see great States, fine social buildings, but also travel, adventure, a mobile crucible of peoples, unforgettable epos. The Silk Road (actually several Silk Roads, whose some passed by nowadays Kazakhstan) was a matter of trade but also a matter of knowledge, of material and spiritual adventure.

Main part

Despite the well-known adventure of Alexander the Great of Macedonia, Ancient Romans had quite vague ideas on the world east of the great Parthian Empire. The Roman historian Florus describes

the visit of numerous envoys, including «Seres» (probably people coming from Central Asia), to the first Roman Emperor Augustus, who reigned between 27 BCE and 14 CE.

Important contacts occurred between the Vth and the VIIIth century, when Turkic populations like the Huns and the Avars made important expeditions and established realms in Central and Eastern Europe. They participated to that great general movement of communities that forged the Europe as we think it now.

In 568 the Sky Turks, who ruled the better part of the nowadays Kazakhstan, sent an embassy to Constantinople to form an alliance with the Byzantines and commence the silk trade directly with them, bypassing the Persian middlemen. The offer was accepted by emperor Justin II and in August 568 the general Zemarchus left Byzantium for Sogdiana. The embassy, whose description is preserved by Menander Protector, was under the guidance of Maniakh, chief of the people of Sogdiana. After several ceremonies the envoys proceeded to a hollow encompassed by the Golden Mountain, apparently in some locality of the Altay Mountains. They found the khan surrounded by astonishing pomp – gilded thrones, golden peacocks, gold and silver plate and silver animals, hangings and clothing of figured silk. They accompanied him some way on his march against Persia, passing through Talas or Turkestan in the Syr Daria valley. Zemarchus was present at a banquet in Talas where the Turkish khan and the Persian envoy exchanged abuse; but the Byzantine does not seem to have witnessed actual fighting. Near the river Okh (possibly Syr Darya) he was sent back to Constantinople with a Turkish embassy and with envoys from various tribes subject to the Turks. For several years this Turkish-Byzantine alliance subsisted, encouraging close intercourse: when another Roman envoy, one Valentinus, went on his embassy in 575, he took back with him 106 Turks who had been visiting Byzantine lands.

The IV-VII centuries went down in the history of Eurasia and Europe as the era of the Great Migration. These four centuries experienced a peak of migration that swept almost the entire continent and changed its political, ethnic and cultural character radically. This was the period of death of ancient foundations and orders and the time of formation of new social relations and a new civilization – that of the Middle Ages.

Today, it is of particular importance to single out the Great Migration as a transitional historical period. It allows not only study of the specific

history of the Great Migration, but also opens some opportunities to study the history of traditional views of the Great Migrations. At the turn of classical antiquity and the Middle Ages, not only did tribes and nations started to migrate, but also, so to speak, knowledge and understanding of the various tribes and peoples ‘came to life’ and intensified. The Great Migration, which was initiated by the Huns’ tribal union, starting from the depths of Central Asia to the west of the European continent, became a turning point in world history. Since that time, the social relations, cultures and traditions of the tribes and peoples who inhabited the Eurasian space have become synthesized and integrated. This was an epochal event, common to all the countries of Europe and Asia. Therefore, we have compelling reasons to date the beginning of medieval history on a global basis, including the history of Kazakhstan, from the second half of the fourth century (375 AD) – the turning point of the Great Migration in Eurasia. This is related primarily to the history of the Huns, which is an integral part of Turkish history, and therefore the history of Kazakhstan.

Migration of Hun tribes and its role in the Great Migration

The resettlement and migration in Europe had taken place even before the Huns. The Germans were the first to be written about. The earliest ancient sources on the middle and northern European regions are pieces of information by Pytheas of Massalia (4th century BC), a Greek author and follower of Aristotle. Pytheas was the first to stress distinguishing features of the Celts and Scythians (Skythen) and to give evidence of the lands and their inhabitants, who later were called the Germans (Pytheas von Marseille, 1959).

South Scandinavia, Denmark and the German area of the North and Baltic Seas were the ancestral home of the tribes who later identified themselves as the ‘Germans’. In the fifth century BC, they moved towards the south as far as the Harz and Hall, where the Germans faced with the Celts (Zhumagulov, 2002: 54).

Then, from the beginning of AD, the Germans tribal unions were in constant movement and confrontations with the Roman Empire. The apogee of the Great Migration was the Huns’ travels from the east the Eurasian continent to its west. The Huns (Hunnoi) had inhabited Central Asia since ancient times. They belonged to the Turkic tribes. As far back as the fourth century BC, the Chinese called the Huns their most serious enemies, because the

Hun chieftains had made real progress in the wars against the Han Empire.

In the first centuries of A.D., the Hun tribes migrated actively and they also travelled from the territory of modern Kazakhstan and other regions of Central Asia to the West. In the middle of the fourth century BC, the Huns invaded the land between the Volga and the Don, having conquered the Alans in the Northern Caucasus, brought to heel the Kingdom of Bosphorus, crossed the Don and broken the neck of the multitribal power of Ermanaric, the king of the Ostrogoths in South-Eastern Europe (in the year 375). That year was the beginning of a series of movements that led to the Great Migrations in Eurasia and Europe. In 376 AD, the Visigoths, narrowed by the Huns, crossed the Danube, and, with the permission of the Roman government, settled within the Roman province of Moesia with an obligation of military service and obedience. After that, the Huns attacked the Balkan provinces of the Eastern Roman Empire repeatedly.

Attila ruled from 434 to 453, and in his reign the Hun Empire reached its greatest strength and territorial expansion in the West. Greek and Latin sources indicate that Attila was from a royal lineage, which had ruled the Huns for generations.

At that time, the territory of the Hunnic Empire stretched from east to west, from the Altai Mountains, Central Asia and the Caucasus to the Danube and the Rhine. The Huns' tribal union in Central Asia contributed to the later formation of the Kazakh ethnic group and other Turkic peoples.

Rare sources are papal correspondence, chronicles, stories and notes of travelers, missionaries and other narrative evidences, containing valuable information on the history of the Huns, Turkic Khanate, Dasht-i-Kipchak, Golden Horde, the integration of East and West on the Silk Road.

All of these materials, we found in the collection of manuscripts in the hall of manuscripts Vaticani Latini (Latin collection). For example, regarding the Turks of the Huns and their relationship with the Roman Empire there is evidence in the writings of Pope Leo I the Great (440-461). He summoned the Eastern Roman Empire (Byzantium) to the joint fight against the Huns in opposition to hegemony in Europe. In a letter dated April 23, 451 Pontiff wrote: «nam inter principes Christianos spiritu dei confirmante concordiam gemina per totum mundum fiducia roboratur, quia profectus caritatis et fidei utrorumque armorum potentiam insuperabilem facit, ut propitiato per unam confessionem deo simul et haeretica falsitae et barbara destruat

hostilitas ...» (Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV), Vaticani Latini).

The Battle of the Catalaunian Fields as the largest battle in world history

In April 451, the Gaul cities of Metz, Tongeren, Speyer, and Reims were all aflame. Paris was in a blue funk. The inhabitants of ancient Lutetia were about to flee away. A legend explains the salvation of the city by the extraordinarily brave behavior of a woman, St. Genevieve, who later became known as the patron saint of Paris. From the 'Life of St. Genevieve' we learn: 'At that time, Attila, the king of the Huns, began to ravage the provinces of Gaul. Parisians were frightened of his cruelty and anger, so they decided to send women and children and some belongings to a safe place. There St. Genevieve turned up and she resolved to persuade women not to leave the city, in which they had been born and grown up, in the hour of danger and, moreover, to prepare themselves and their men to the defense. St. Genevieve told the women to ask God for help and salvation. They listened to Genevieve and decided to stay in the city and rely on God's mercy' (Vita St. Genevieve, 1910).

But Attila did not reach Paris. Having approached to Orleans on the left flank, the Huns began to assault it. It should be noted that the city was secured with stone bridges over the Loire and high defensive towers. How could Orleans withstand the onslaught of such a formidable foe? The Roman army and the forces of the Visigothic Kingdom arrived in time to help the besieged of Orleans. This, of course, hindered the Huns in capturing the city. Attila may have raised the siege because he doubted whether they would be able to force Orleans quickly, or he may have turned to the Oracle, because the Hun soothsayers had advised him not to continue the siege. Perhaps Attila was seeking a more convenient open space to fight... And so the Catalaunian Fields (Latin Campi Catalaunici) in Champagne (France) became the place for the decisive (major) battle. This area has its origin from Catuvellauni, the name of a Celtic tribe, and it is a plain between Troyes and present-day Châlons-sur-Marne.

After a victorious march by the Huns through the territory of Northern Gaul, i.e. France, there was a decisive battle on the Catalaunian Fields in Champagne in 451. I rate the battle among the largest ones, since along with the Battle of Cannae (216 BC) gained by Hannibal and that of Waterloo (1815), the last great battle of Napoleon, it ranks

among the most famous battles in the European and world history (Zhumagulov, 2011: 15).

The parties met on the Catalaunian Fields. Jordanes, the chronicler of the Goths, wrote, 'The place was shelving; it looked heaved having a hill crest. Both armies sought to occupy it, because the convenient terrain would have delivered considerable benefits; so the right side was occupied by the Huns with all their men [allies] and the left one was manned by the Romans and Visigoths with detached units. And they engaged in combat on the hill to possess the top'. The struggle for the commanding point was going with varying degrees of success. Aetius, well acquainted with the battle tactics of the steppe-warriors, seemed to be able to repel another attack by the advancing Huns. This had not been Attila's experience and he decided to strengthen his army with speeches at a most seasonable time. Being inspired by his words, everybody rushed into the fight. Attila himself directed the battle. In an instant, everything had become confused: battle-cries, the glance of cavalry swords and the dust that rose after the rushing riders. The warriors were fighting hand to hand: the battle was fierce, hit-and-miss, brutal, last-ditch (Jordanes, 1882: 1).

However, Attila decided to return to Pannonia, the centre of the Hunnic Empire. He decided to take a break in the battle against the united army of Europe and to conduct a movement. The army slowly turned to the Rhine. Attila and his army returned to Pannonia through Thuringia and Hungary, and no one pursued them.

We have made an attempt to reconstruct the events of Attila's Campaign in Gaul from extant written sources: the writings of Roman, Byzantine and early medieval authors. Describing the Huns in general, the latter made some exaggerations and inaccuracies, endowing them with the traditional features of so-called savage barbarians. Thus, Jordanes wrote: 'This savage race, according to the historian Priscus, having settled on the far bank of the lake of Meotia, knew no other business than hunting, except for the fact that when they grew up to the size of a tribe, they began hatter the calm of neighboring tribes by perfidy and looting' (*quoram natio saeva, ut Priscus istoricus refert, Meotida palude ulteriore ripa insidens, venationi tantum nec alio labore experta, nisi quod, postquam crevisset in populis, et rapinis vicinarum gentium quiete conturbans*).

When evaluating the largest battle under consideration, a number of Western scholars of modern and contemporary history, who had obtained information from the chroniclers of the early Middle Ages, used it uncritically. This approach

always makes it difficult to assess the historical reality objectively. According to A. Pirenne, a Belgian historian, in the spring of 451, Attila crossed the Rhine and devastated all the areas as far as the Loire. 'Aetius stopped him [Attila – K.Zh.] with the help of the Germans near Troyes. The Franks, the Burgundians, the Visigoths and others showed themselves as good allies; the military art of the Romans and the Germans' bravery decided everything here ... Attila's death in 453 resulted in the collapse of his empire and thereby saved the West ...' (Pirenne, 1963: 29).

In our opinion, the situation in Gaul can be explained by the over-large scale of Attila's campaigns and the inability to restrain dozens of tribes and entities that were not related to the Huns socially and ethnically within the vast territory under the unified leadership. Indeed, the forces of the Huns were by no means exhausted after 'the Battle of the Nations' in 451 (Fehr H., Rummel Ph., 2011: 88-90). The fact that the next year Attila launched a new campaign to the heart of the Roman Empire, Italy, gives evidence of this.

Attila's campaigns against Italy

In the spring of 452 AD, a few months after the Battle of Catalaunian Fields, Attila the Hun gathered effective forces and began to organize a new campaign to Italy, the heart of the Roman Empire. Apparently it was the achievement of the Byzantine diplomacy that managed to send Attila against the West through complex intrigues, and thereby averted the impending threat.

During that campaign, the Hun army captured Aquileia, Concordia, Altin, Patavy (now Padua), Vinsentia (now Vicenza), Verona, Brixia (now Brescia), Bergamo, Milan, and Ticinus (now Pavia). Those cities that showed resistance were ruined; some of them preferred to surrender, giving under the onslaught of the Huns.

After the Huns had occupied Northern Italy, it did not take them much time to reach Rome. It was plain that the Western Empire did not have a force capable of stopping the onslaught of the menacing invaders, and Attila was close to world domination. His empire consisted of four parts, stretching from so-called Scythia (the kingdom of the Huns) to Germany (*Scythica et Germanica regna*) on the northern borders. In the South, both the Roman Empires (the Eastern and the Western) paid tribute to Attila. On a scale of territory and influence, the Empire of Attila geographically covered almost four parts of the world: from east to west and from north to south (the

ancient Turkic: *tört bulun*, the Kazakh ‘*dynienih tört byryshy*’).

But how was the dramatic situation developing in Italy, where Attila and victorious army were staying? This situation was difficult for the Western Roman Empire, but Valentinian III was in Ravenna, sitting out and anxiously watching the development of affairs. As for the commander Aetius, he was also confused. The army of Rome could no longer resist the onslaught of the Huns, as it had been paralyzed by their successes in Northern Italy.

In the end, it was decided to use a way that had been well proven by the Eastern Romanians (Byzantine): they delegated an embassy to the court of Attila. It was headed by Pope St. Leo I, later named the Great; Consul Gennadius Avienus and urban prefect of Rome Trygetius also participated in the mission. A contemporary of those days, Prosper Tiro, wrote: ‘*et tot nobilium provinciarum lattissima eversione credita est saevilia et cupiditas hostilis explenda, nihilque inter omnia consilia principis ac senatus populique Romani salubrius visum est, quam ut per legates pax truculentissimi regis expeteretur, Suscepit hoc negotium cum vim consulari Avieno et viro praefectorio Trygetio beatissimus papa Leo auxilio dei fretus, quem scirel numquam piorum laboribus defuisse. nee aliud secutum est quam praesumpserat fides, nam tota legatione dignanter acceptis ita summi sacerdotis praesentia rex gavisus est, ut bello abstinere praeciperet et ultra Danuvium promissa pace discederet*’ (and severe damage to a number of provinces, accompanied by cruelty and greed of the enemy, left only the hope that the government, the Senate and the Roman people would find it the best way out to sue the ruthless king for peace via the embassy. This task was assigned to ex-Consul Avienus and urban ex-prefect Trygetius, and blessed Pope Leo pinned all his hopes on god, who, he knew, would not leave His people in the lurch. The entire embassy was received with respect, the king was particularly pleased with the presence of the highest head of the church, and he gave up the idea of continuing the war, promising to keep the peace and withdraw to the other side of the Danube) (Prosper Tiro, 1892: 482).

The meeting took place on the Ager Ambuleius, in the middle reaches the Mincius (now Mincio): ‘*igitur dum eius animus ancipiti neotio inter ire et non ire fluctuaret secumque deliberans tardaret, placida ei legatio a Roma advenit. Nam Leo papa per se ad eum accedens in agro Venetum Arabuleio, ubi Mincius amnis commeantium frequentatione transitur. qui mox deposuit exercitatu furore et rediens, quo venerat, iter ultra Danubium promissa pace*

discessit’ (‘While Attila was in two minds whether he should launch the dangerous operation, chewing upon it, dallying, the embassy from Rome arrived to offer an olive branch. Pope Leo I himself came to Attila who was on the Ager Ambuleius in the province of Veneto, where the Mincius River was crossed by the crowds of travelers. Then, Attila stopped the riot of his troops, and turning in the direction he had come from; he set off beyond the Danube, promising to keep the peace’ (Jordanes, 1882:225).

Analyzing the rare sources available in the archives and collections in Europe, we do not find a detailed description of the mission to the court of Attila made by Leo I, which, incidentally, raised the authority and the prestige of the Pope objectively high, because he was able to influence the ruler of the peoples of East and West at such a formidable time for the Roman Empire. After that, Pope Leo I was named the Great.

And if Attila, who was standing near the walls of Rome, was stopped by the Pope, the same cannot be said about Geiserich, the king of the Vandals, another actor of that time. Three years later, in 455, Pope Leo I could not hold him. The Vandals looted and destroyed the city, and robbed its population blind; it brought the term ‘vandalism’ – the mass destruction of cultural and material values, brutality and senseless cruelty – into use. After a fourteen days’ plunder of Rome, Geiserich and his army left the city. There is evidence that the king of the Vandals brought out thousands of Roman artisans as prisoners. According to Procopius of Caesarea, Geiserich ‘having loaded his ships with huge amounts of gold and other royal treasures and having taken the copper items and everything else from the palace, sailed to Carthage. He robbed the temple of Jupiter Capitoline and took half of its roof off. That roof was made of the best copper and covered with a thick layer of gold, representing a majestic and amazing sight. They say one of Geiserich’s ships that had been load with statues was lost, but all the rest of the ships of the Vandals sailed into the harbour of Carthage safe and sound’ (Procopius Caesariensis, 1962: 4-6).

The fact that the ruler of the great Hunnic Empire, whose tributaries were both the Roman Empires, stopped before the city of Rome, throwing out a white flag, and took up the appeal of the embassy headed by the Pope, says much about Attila’s wisdom. He stopped the riot of his army, preventing wanton destruction and casualties. In this case, Attila differs favorably from Geiserich, the king of the Vandals, or Alaric, the king of the Visigoths, despite the fact that some church legends tagged him the ‘Scourge of God’.

But let us return to the momentous meeting of 452 AD. Reading the papal correspondence of those years, we came across a letter of 512 or 513, which the bishops of the eastern regions addressed to Pope Symmachus (498-514). Its content reveals that Pope St Leo I also spoke with Attila about releasing the prisoners who had been captured by the Huns (*Patrologia Latina*, 1865: 59-60).

Russian historiographers, including those of the Soviet period, barely covered the history of the Huns in Europe apart from a few references. They had a negative attitude to the history of religion. For example, in the book summarizing the degeneration of the Western Roman Empire and the emergence of the Germanic kingdoms, the Soviet medievalist A.R. Korsunskyi and the historian R. Gunther from the GDR confined themselves to one or two sentences: 'but the situation in Italy proved to be dangerous to the Huns themselves, as the country suffered from famine and an epidemic had begun. This facilitated a dialog between the Roman embassy headed by Pope Leo I to negotiate with the Huns' (Korsunskii A., Gunter R., 1984: 115).

Continuing the analysis of the meeting of Attila and Pope St. Leo I on the Ager Ambuleius, we should note that the authority of the church and the papacy began rising straight afterwards. This meeting was of objectively great importance for the history of the papacy, and for medieval Europe as a whole, in terms of the growth of the political influence of the Popes and clergy throughout the Middle Ages and in subsequent history. The papacy gradually became an active force capable of administering secular affairs across Europe (*Kurze Biographien*, 2005: 3).

This point of view should prevail in considering, for example, the activities of the Popes towards the Kingdom of the Lombards in Italy in the middle of the eighth century, i.e. as the logical end of the active policy, which was launched in 452 AD. In 756 AD, Pope Stephen II, supported by the Frankish kingdom, was able to get rid of the Lombards and found a secular state in Central Italy. This was follow-on to the sanction that Pope Zachary gave to Pepin the Short, the major domo of the Franks a little earlier, to be conferred with a royal title and to depose the Merovingian dynasty.

We could cite other examples from the history of the Middle Ages: for example, the meeting of Pope Leo III and Charlemagne-to-be in Paderborn (Germany) in 799. This was the meeting after which Pope Leo III crowned the Frankish king with the crown of the Roman Emperors in St. Peter's Basilica in Rome. The fight of the German

kings and the papacy for investiture, etc. is also worth mentioning.

Returning to the said meeting on the Ager Ambuleius in 452 AD, we can recall a fact of the modern history of Europe of the XIX century, when, after the Battle of Solferino in 1859, Napoleon III invited Emperor Franz Joseph I of Austria to conduct negotiations. The negotiations took place 5 km away from the historical place where, 1,400 years before, Pope Leo I carried out his mission at the court of Attila. Around there, people are still talking about the meeting between the Pope and the King of the Huns.

The above allows us to say that the Huns, who worshiped celestial bodies, practiced Tengriism and showed tolerance towards the religious beliefs of the conquered peoples. Among his contemporary warriors undertaking marches on Rome, Attila stood out. He showed respect for the Christian religion and the Pope. It is no coincidence that the images of the great ruler of the Hunnic Empire can be seen in the main Catholic Church, St. Peter's Basilica, in Rome.

Having returned to Pannonia, the ruler of the Hunnic Empire started preparing a new military campaign, but this time against the Eastern Roman Empire.

The King of the Huns spent the last months of his life preparing a campaign against the East. But a new war on the Byzantine Empire was not destined to break out. In the spring of 453 AD, Attila, the ruler of the Hunnic Empire, died.

Conclusion

Thus, we have analyzed the events of 451 – 452 AD. Both European wars waged by the Huns evidence the military power of the Hunnic Empire. If, in 451, the Western Roman Empire united almost the whole of the West against the Huns, then a few months later (less than a year) it could not resist their invasion into the heart of the Empire. The fact that the ruler of the huge state of the Huns, who had both the Roman Empires as tributaries, stopped before the city of Rome, because he had listened to requests of the embassy headed by the Pope, speaks for Attila's wisdom. He stopped the rampage of his troops, preventing senseless destruction and sacrifices. Here Attila compares favourably with Geiserich, King of the Vandals, or Alaric the Visigoth.

During the age-long existence (the 4th – 5th centuries) in Europe, in the turbulent era of the Great Migration, the Hunnic Empire was centered in Pannonia (in the territory that later became Hungary, Austria and parts of Yugoslavia) and objectively

had an impact on the fate of European history. In addition to wars and migrations, that historical epoch showed multifaceted interaction between the East and the West, synthesis and integration of traditions and cultures.

The Hunnic invasions of the middle of the fifth century – 451-452 AD – undermined the Western Roman Empire all the more, bringing about its decline. This was going to happen very soon, namely in 476 AD, when Romulus Augustulus, the last Western Roman Emperor, was deposed by Odoacer, the leader of German mercenaries and the son of Edeko (Edikon), who at one time held a high position under Attila.

Therefore, we have compelling reasons to date the beginning of medieval history on a global basis, including the history of Kazakhstan, from the second half of the fourth century (375 AD) – the turning point of the Great Migration in Eurasia. Such an approach to the question of the end of the history of antiquity and the beginning of medieval history has been presented, in particular, in a number of publications of professor Zhumagulov in Kazakhstan and abroad. And it was included in the sample syllabus on the history of the Middle Ages, developed and published by the Department of World History, Historiography and Source Studies of Al-Farabi Kazakh National University for all the humanities specialties of the universities of the Republic of Kazakhstan. The syllabus has been approved by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

The problems of the history of the Huns are still waiting to be studied. Based on a thorough analysis of the sources, we have a need to open an objective picture of historical reality.

With the Islamization and Turkification of the better part of Central Asia, the ancestors of modern Kazakh people gained a better knowledge of the Land of Rum, i.e. the survived Eastern part of the Roman Empire, i.e. Bizantine Empire. Now the Turkic peoples looked mainly Westwards, to Mecca if not to Constantinople, also those Turkic peoples that had not left their motherland, the Greater Asia.

In the Early Middle Age, and especially in the first centuries of Islam, a precious role of intermediation had the Radhanites, Jewish merchants. The activities of the Radhanites are documented by Ibn Khordadbeh, the Director of Posts and Police for the province of Jibal under the Abbasid Caliph al-Mu'tamid, who ruled from 869 to 885, when he wrote *Kitab al-Masalik wal-Mamalik (Book of Roads and Kingdoms)*, probably around 870.

Ibn Khordadbeh described the Radhanites as sophisticated and multilingual. He outlined four main trade routes utilized by the Radhanites in their journeys; all four began in the Rhone Valley in Southern France and terminated on the east coast of China. Radhanites primarily carried commodities that combined small bulk and high demand, including spices, perfumes, jewellery, and silk. They are also described as transporting oils, incense, steel weapons, furs, and slaves.

13th Century is the Century of the great Mongolian Empire, of the Pax Mongolica, of the zenith of importance of the Silk Road (actually Silk Roads, we said) and of the first peak of the great economical, demographical and cultural reprise of Europe, a reprise started in 11th Century and only temporarily stopped in the middle 14th Century due to the terrible Black Death, the great pandemic that travelled, alas, along the same Silk Road that had brought so many goods and knowledge. Before this calamity, in the 2nd half of 13th Century the Polo family had repeatedly travelled between Venice and China and the younger Marco had later left, with the intermediation of the Pisan Rustichello, the souvenir of his experiences. Once more the territories of modern Kazakhstan were recorded in European culture as a fascinating land, where, in a geographical environment so different from the one of the little Europe, brave and wise lords knew how to rule peoples, economies, religions.

With the Ottoman conquest of Constantinople, the great Geographical discoveries and the consequent radical changes in trade and economy, a decrease of interest towards Central Asia occurred in Europe. Tamerlan was still a well-known figure in European popular culture, but the advent of the great, long-living Khazak Khanate, the birth and the glory of a State clearly referred to a people rather than to a dynasty, were not subject of sufficient interest and study. Long time later European diplomacies will follow carefully Russian expansion in Central Asia and the consequent Great Game with the British Empire, but still with limited resonance in popular European culture.

And so, one of the duties of contemporary European culture is to acquire and transmit a deeper knowledge of post-Tamerlan Central Asia and in particular of the glorious history of Khanate of Kazakhstan so to understand, to learn and to teach nowadays Kazakhstan, a growing country with a glorious past, a country having with Europe growing relationship.

In an age where independent Kazakhstan, under the wise and philosophically inspired leadership of his President, scores so great a development

and so great achievements in so many crucial fields, from economy to culture; in an age where independent Kazakhstan, in a World troubled by religious and political fanaticisms, prompts and

accomplishes peaceful coexistence of identities and creeds, Europe must be sensitive to the intense call of Kazakhstan for intellectual cooperation and must look at Kazakhstan with utmost interest.

References

- Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV), Vaticani Latini (Vat. Lat. 541, f. 67-68 R). See also: BAV, Vat. lat. 1319, f. 96v, Vat. lat. 544, f. 183-184R
- Fehr H. and Rummel Ph. (2011). *Die Völkerwanderung*. Stuttgart, Theiss Verl.
- Jordanes (1882). *Getica*, 196-208. MGH Auctores Antiquissimi. Ed. Th. Mommsen. Berolini, Weidmanns, T. V.
- Korsunskii A., Gunter R. (1984). *Upadok y gibel Zapadnoy Rymskoy ymperyi y vozniknovenye germanskikh korolevstv do sere diny VI v*. Moskva: Izdatelstvo MGU. 256 s.
- Kurze Biographien – Alle Päpste. Von Petrus bis Benedikt XVI (2005). Lozzi Roma, pp. 3,13.
- Patrologia Latina (1865). Ed. J-P. Migne. Paris.
- Pirenne H. (1963). *Mahomet und Karl der Grosse*. (Untergang der Antike am Mittelmeer und Aufstieg des germanischen Mittelalters). Frankfurt-Main-Hamburg.
- Procopius Caesariensis (1962-1965). *Opera omnia*. Ed. J. Haury, G. Wirth. Leipzig, BV De bello Vandalico, I,V.
- Prosper Tiro (1892). *Epitoma de Chronicon, 1364/* – In: *Monumenta Germaniae Historica (MGH)/ Auctores Antiquissimi*, t. IX, *Chronica minora*, Vol. I. Ed. T. Mommsen, Berolini, p. 482.
- Pytheas von Marseille (1959). *Über das Weltmeer. / Die Fragmente/*. Übers und erl. von D. Stichtenoth. Köln-Gray.
- Zhumagulov K. (2002). *Problemy istorii germanskikh plemen (s drevnejshih vremen do nachala srednih vekov*. Almaty. 365 s. [in Russian]
- Zhumagulov K. (2011). *Katalaunskaya bitva. Otan tarikhy*. Nauchnyi zhurnal NAN RK, – Almaty, 2011, №2 (54), ss. 11-24.
- Vita St. Genovefae (1910). Ed. C. Ku

Sultangalieva G.S.

Doctor of historical science, professor al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: sultangalievagulmira@gmail.com

**KAZAKH OFFICIALS AND THE RUSSIAN AUTHORITIES:
FEATURES OF INTERACTION IN THE 19TH CENTURY**

This article discloses the process of changing the requirements expected by the Russian authorities from representatives of the Kazakh elite during appointment to positions (sultan-rulers, distance and local chiefs, translators, writers, volost sultans, etc.). This requirements were created during the administrative reform of the Steppe in the 19th century. At the first stage, the most important measure for co-opting representatives of the Kazakh people into service was "loyalty to Russian power", "diligence" and "assiduity" on serves. Gradually, the regional administration began to compile lists of representatives of influential Kazakhs who had the ability to hold positions in the local government system. Since the second half of the 19th century, along with the above requirements, the Russian authorities began to take into account the real merits of the applicant for the position, namely education, managerial abilities, administrative experience, but not belonging to the clan. At the same time, the article examines the process of gradual change in the Kazakhs perception of service of tribesman during the 19th century. The article is based on archival documents, extracted from funds TsGA RK and published documents.

Key words:

Сұлтанғалиева Г.С.

профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sultangalievagulmira@gmail.ru

**Қазақ шенеуніктері және Ресейлік билік:
өзара қарым-қатынасының ерекшеліктері**

Мақалада XIX ғасыр бойы қазақ даласындағы әкімшілік реформалау аясында құрылған, ресейлік биліктің қазақ элитасының өкілдеріне оларды қызметтерге (сұлтан-билеуші, дистанциялық және жергілікті басқарушылар, аудармашылар, хататушылар, болыс сұлтандары және т.б.) тағайындау барысында қойылған талаптардың өзгеру үрдісі айқындалады. Бірінші кезеңде қазақ халқы өкілдерінің қызметке енуі үшін басты өлшем – «орыс билігіне адалдығы», «жауапкершілігі» және істердегі «тырысушылығы» болды. Бірте-бірте аймақтық әкімшілік жергілікті басқару жүйесіндегі қызметті атқаруға қабілеті бар, ықпалды қазақтардың тізімін құрады. XIX ғ. екінші жартысынан бастап ресейлік билік жоғарыда аталған талаптармен қатар қызметке үміткердің шынайы қадір-қасиетін (руға жатқызылуын емес, білім, басқару қабілетін), әкімшілік жұмыстағы тәжірибесін және т.б. есепке ала бастады. Сонымен қатар, берілген мақалада XIX ғ. бойы қазақтардың өз қандастарының қызметтегі жұмысын қабылдауының біртіндеп өзгеру үрдісі қарастырылған. Мақала ҚР ОММ қорларынан және жарияланған мұрағат құжаттарына негізделген.

Түйін сөздер:

Султангалиева Г.С.

Профессор, Казахский национальный университет имени ал-Фараби.,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: sultangaliyevagulmira@gmail.ru

**Казахские чиновники и Российская власть:
особенности взаимодействия в XIXв.**

В данной статье раскрывается процесс изменения требований, предъявляемые российской властью к представителям казахской элиты при назначения их на должности (султаны-правители, дистаночные и местные начальники, переводчики, писари, волостные султаны и др.), создаваемые в процессе административного реформирования Степи на протяжении XIXв. На первом этапе самое главное мерило для кооптации представителей казахского народа на службу – «преданность русской власти», «исполнительность» и «усердие» в делах. Постепенно региональная администрация стала составлять списки представителей влиятельных казахов, имевшие способности к занятию должности в системе местного управления. Со второй половины XIXв. российские власти наряду с вышеназванными требованиями стали учитывать реальные достоинства претендента на должность (образование, управленческие способности, а не принадлежность клану), опыт административной работы и т.д. Одновременно в статье рассматривается процесс постепенного изменения восприятия казахами служебной деятельности своих сородичей на протяжении XIXв. Статья основана архивных документах, извлеченных из фондов ЦГА РК и опубликованных документах.

Ключевые слова:

Introduction

The content of policy of the Russian Empire in the Kazakh steppe in the XVIII-XIX century included a creation of a single political-administrative and a territorial structure (province, county, volost), and the involvement of representatives of the Kazakh elite (sultans, biys, elders) to serve Emperor.

The strategy of policy of the Russian government in this area included following measures:

- the creation of posts in the regional administration for the representatives of the Kazakh population (assessors of the Orenburg Boundary Commission, Border governance of Siberian Kazakhs, sultan – rulers, the chief of a distance, local chiefs, the rulers of a volost, aul elders etc.)

- expansion on the Kazakh nomadic society “The Table of Ranks”, in which a mechanism for obtaining the rank and career promotion was established (Medushevsky, 1994);

- awards of the orders and medals of Russian Empire (Shepelev: 1991);

- the appointment of a certain salary and pension;

- inclusion of Kazakhs into a single system of registration of employees at all levels of the Russian State, namely the formation of formulary list (service records) of Kazakh officials;

- Kazakh officials received symbolic signs of power – a flag with the imperial emblem, golden swords and special instructions (for the sultan-rul-

ers) special bronze signs (for heads of the volost), stamp (for distance and local chiefs).

As a result, the Kazakh officials had all the attributes of the state apparatus of the Empire: ranks, medals, stamps.

In turn, representatives of the Kazakh elite, being on the service of the Empire, had the opportunity to keep their influence on tribesmen and a privileged position in nomad society, but under the control of the Russian administration.

In modern historical literature practically unexplored the problem of formation of the Kazakh officials in XIX century. More attention was paid to the process of formation of the Kazakh intelligentsia, their socio-political or scientific activities, rather than to their work as officials.

The aim of my article is to reveal the interaction between Russian authorities and Kazakh officials in the 19th century through a mechanism of appointment of the Kazakhs on posts, via control of service and implementation of duties. What kind of goals the Russian authorities had in the process of recruiting of the Kazakh population representatives to the structure of the Russian bureaucracy?

How did the Russian officials assess the activities of Kazakh officials? How did native population itself perceive new Kazakh officials? How did the process of formation of administrative apparatus in the Steppes, expansion of lows of the Empire, the categories of State thought contributed to the changing of perception of the Kazakhs themselves?

Methodology and sources

The complexity of the actions of the Russian administration was determined by the fact that population occupying this territory, in particular the Bashkirs (from mid-16th century), Volga Kalmyks (from the middle of the 17th century), Kazakhs (30s XVIII century.) differed in economic-cultural type from the Slavs-Finno-Ugric and most of the Turkic (Kazan Tatars, Mishchali, Chuvash) peoples of the Empire. These differences, in the first place, were

nomadic cattle breeding, which they and for the Russian administration it was more difficult to build a line of cooperation with the nomadic culture, whose way of life was determined by traditions of tribal (clan) system and was significantly different from the settled population. (Martin: 2001;) The explanation of this question showed that the different starting points for the process of including nomadic peoples into political system of the Russian Empire contributed to the fact that the principles of imperial practice were originally tested on the Bashkirs (Steindwedel, 2007: 94-125; Tagirova, 2012) Kalmyks (Maksimov, 2002; Kamordzhaev, 2003), and then rather in a transformed form began to be introduced into the social space of the Kazakh steppe.

Catherine II in 1784-1792 years in decrees of the Simbirsk and Ufa governor Osip Igelstrom on the establishment of the first administrative institutions in the Steppe (Frontier Court, Border Regulation) proposed ways to “voluntarily induce” the representatives of the Kazakh elite “into the service here”, “caress the most dissatisfied” and finally “tie them” to the Empire by empowering them with ranks and determine salary (PSZ: 1830,950) The social institutions of Kazakh khans, sultans, biys and elders turned out to be in the sphere of interests of the Russian authorities, since involvement them to the service of the sovereign and the ruling dynasty gave direct channel of on the rest of the local population and control over the territory of the Kazakh nomads. The Russian government for almost a century (the 30s of the XVIII – the 20s of the XIX centuries) showed pragmatism and political tolerance in its relations with the ruling elite of the Kazakhs, avoided direct administrative pressure, confrontation and used approved forms (receptions, correspondence, rewarding with valuable gifts, banknotes, orders, medals and ranks) that had a result in other nomadic societies.

Despite the fact that in Kazakhstan historiography the structure of the administrative system of the Kazakh Steppe in the 19th century has been fully developed (Zimanov: 1960; Abdrahmanova: 1998), the

issue of co-opting of Kazakh representatives to the Russian bureaucracy, the formation of the personnel policy of regional and central authorities in the process of integrating the Kazakh nomadic society into the single administrative and legal space of the Empire was almost completely ignored. Kazakhstan historiography paid more attention to the process of spreading the secular education and forming the Kazakh intelligentsia (Sozakbaev, 1985, Kenzhetaev, 1996), their scientific and socio-political activities (Simanov, 1989), although many of them were in the service of regional government bodies (Orenburg, West-Siberian and Turkestan general-governorship). Only in recent decades there have been works on the formation of the Kazakh bureaucracy of the Orenburg department (Kasymbaev, 200, Sultangalieva, 2009), local government in the Turkestan region (Abashin, 2001), when the legitimacy of the power of the Kazakh elite began to be determined by the Russian authorities, and not by the traditions of communal self-government.

Historical sources for the report were the following documents from Central State Archives of RK:

1. Alphabetical lists of the most honorable and influential individuals of Horde, which were made by Russian officials (councilors of general-governor, officials on special assignments, interpreters, guardians, etc.) involved in all administrative activities in the Steppe. In fact, these were lists of the Kazakhs, who would be “... deserved to serve” and useful “... for the execution of the government’s orders on Horde affairs.” (TsGA of the RK, 2512,22) Officials approached to the compilation of these lists with the most caution and included only those persons who were personally known and “were carefully observed during their service,” (Zhanaev:2006,94) in case of “wrong assessment, especially from undeserved good side” do not involve “authorities into mistake “and as the consequent” important implications “in the appointment (Zhanaev, 2006: 167). All the Russian officials who made up these lists, featured an excellent knowledge of the Kazakh language, culture and customs of the Kazakh people.

2. A definite contribution to the study of the Kazakh officialdom of the Russian Empire is made by the collection of documents “On the most honorable and influential Kazakhs of Horde”, accumulating the service and form lists of the Kazakhs of the Orenburg, Siberian regions, Turkestan and Steppe General Governorship from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. The published lists showed that all-Russian standards of record keeping were distributed to Kazakh officials. These documents made it possible to see the participation

of sultans, elders, and biys in important events of the all-Russian and local scale in the process of reforming the Steppe and carrying out various assignments of the regional administration, awarding orders, medals, and salary benefits for the performance of their duties (Zhanaev, 2006).

3. The collection of documents (materials of business correspondence, personal documents, periodical materials, etc.), reports of Kazakh officials (sultan-rulers, chiefs of the distance, rulers of the volost) and petition on the appointment of salaries, pensions, change of service conditions were gathered in the collection "Kazakh officials in the service of the Russian Empire" (Sultangalieva, 2015)

Recruiting of the Kazakhs on the service Russian Empire

What were the qualities Kazakh officials needed to have on the opinion of the Russian authorities? This issue was important to the regional administration in the first half of XIX century. The success on «activities undertaken by the Russian government» was depended on those who would be co-opted from the Kazakhs to the service of the Empire and from their «skill and tact».

Russian officials as representatives of the estate State believed that the election on service to Emperor could be only candidates who belonged to privilege groups, for example sultans, biys and elders. An official on special assignments Vasily Lazarevsky recommended to the regional administration to consider only the sultans, as individuals able to take a post. For example, he stressed that it would be fair to assign on the post descendants of Sultan Karaty, in particular Biysaly Karataev as one «of the wisest and best of the descendants». (Zhanaev, 2006: 129-130)

Regional administration considered that the candidate for a post in the Steppe should have «all useful qualities that official was required to have», namely, the ability to persuade, to explain of his tribesmen to adopt «correct» decision, the presence of "the will and energy" for execution of orders on time. Thus, the regional administration believed that «... the skill of speech on public assemblies and in other cases,» helped in performing the duties of Al-gimbay Bayguzin, the chief of 48th distance. (TsGA of the RK, 4413,2)

According to official of Orenburg Boundary Commission Iosif Osmolovsky natural intellect, public speaking allowed for Nauruzbay Kazybaev, the chief of the 27th distance to have «... a huge impact» on the subordinate population. (Zhanaev,

2006: 149-150) Counselor of Orenburg Boundary Commission Konstantin Kaminsky emphasized "strong influence" of Murtazagali Uzbekgaliev, chief of 1st distance because "his instructions were listened even by Kazakhs, who were not under his subordination." (Zhanaev, 2006: 84-85) Thereby the regional administration emphasized the scale of influence of a candidate: clan, tribe, the Horde.

According to report of Russian officials reasons of "significant influence" of Kazakh nobilities on their tribesmen were personal virtue, clear mind, justice. The presence of post and prosperity were next reasons for impact. In addition, Russian officials have emphasized literacy as in Russian and Tatar language, as one of the factors of influence. Russian authorities believed that these qualities of the Kazakh leaders can be successfully "used in a favor of the government," (TsGA of the RK, 2512,25) and help them in their future tactical actions in passing deep into the Steppes. These qualities helped to Kazakh officials to "watch over the violations" at the boundary line and assisted for the "quick delivery of data about all what happened "in the Steppe and for "execution of authority's orders". For example, regional administration refused to approve Kulmuhamed Baimukhamedov, (son of the Sultan -ruler of Baymuhamed Aychuakov) on the post of Chief of the 31st distance only because he didn't have management experience, neither trust from his tribesmen, even though Baimukhamedov's family was known to the Russian authorities for their loyalty to the ruling dynasty. (Zhanaev, 2006: 78-79)

The next quality that was supposed to have a candidate for the post – "diligence in carrying out their duties and devotion to the Emperor." In this case, the regional authority noted different degrees of loyalty of the Kazakh officials to ruling dynasty: "devoted diligently" (the local chief Qaumi Al-diyarov), "devoted well" (Chief of 26th distance Kokbash Dautbekov), "fully devoted" (Chief of 20th distance Maten Chutanov, the local chief Yata Utyaganov).

According to report of official for special assignments V. Lazarevsky one of the features of devotion of the Kazakh officials was "the ability to maintain a relationship with Russians and Russian authorities." Thus, characterizing Murtazagali Uzbekgaliev, the chief of 1st distance, Vasily Lazarevsky wrote that more than any other kazaks of Horde s Murtazagali "loved and supported acquaintance with Russians, therefore we can conclude that he devoted more than others." (Zhanaev, 2006: 127)

There were some of Kazakh officials, which were mentioned as "devoted to the Emperor from

convenience” (Itemgen Kutukeev, biy of Kipchak tribe). It means that “from self-interest was trying to get any errand” for being awarded and etc. (Zhanaev, 2006: 89)

The level of education wasn't determinative in the appointment in 20-40's years of XIX century. However, according to Russian officials knowledge of Russian language promoted for the timely execution of tasks. So, the chairman of Orenburg Boundary Commission wrote about the sultan-ruler of Eastern part of Orenburg kazakhs Ahmed Dzhantyurin that he “fluently using Russian language, both spoken and written,” “understood all orders of the Boundary Commission on management.” At the same time they noted that the sultan-ruler of Middle part of Orenburg kazakhs, Arslan Dzhantyurin had “significant difficulty” in execution of the government orders, “because of illiteracy.” (Zhanaev, 2006:67)

Regional administration believed that the fact whether the Kazakh was accused didn't play any role in the appointment to the post. Chairman of the Orenburg Boundary Commission Vasily Grigor'ev (1816-1881) wrote to Orenburg general-governor V.A. Perovsky in 1855 year, that “if obstructed by this circumstances in the service appointments of Horde representatives, than we would have to determine the most candidates as incapable. Kazakhs smart and powerful can not live without getting lost in any intrigue” and could be accused. (TsGA of the RK, 2745,1-2)

An important factor in the appointment for the post was the presence of ruling experience. Chairman of the Orenburg Boundary Commission V.V. Grigor'ev, representing Muhamedezhan Baymuhamedov for the post of the sultan-ruler of the Middle part of Orenburg kazakhs, wrote about him as already formed official who “knows our office work,” and the most important thing, “familiar to the ruling,” successfully carrying out affairs of Orenburg administration. (TsGA of the RK, 2745:1-2) M. Baimukhamedov at the beginning of his post the sultan-ruler (1855) already had a 14 – year ruling experience as a chief of the 8th distance, then assistant of sultan-ruler of the Middle part of Orenburg kazakhs (Zhnaev, 2006: 368-374)

Assessment of activity was different and depended from the post rank of Kazakh officials. Sultan – ruler was considered official who was put at the head of the local government, he received the rank of major of Russian service (rank VIII class). The essence of the duties of the sultans – governors included: monitoring the behavior of the Kazakh population, “keep them in discipline and devotion

and obedience to government”, collection of “reliable information about Kazakhs, the number of tents and livestock,” and exact “execution of orders of the regional administration” (GAOrO:13,3).

Regional authorities based on these duties emphasized important quality that sultan-rulers were supposed to have. First it was diligence. For example, an official for special assignments Vasily Lazarevsky wrote to the chairman of the Orenburg Boundary Commission M. V/ Ladyzhensky that for the sultan-ruler of Western part of Orenburg kazakhs Muhamedgali Tyaukin “the best pleasure and a constant desire to execute any orders of authorities.” (Zhanaev, 2006: 125)

According to the chairman of the Orenburg Border Commission G.F. Gens, a service of the sultan-ruler of the Western part of Orenburg kazakhs, Baimukhamed Aychuvakov during 15 years was marked by “noticeable service to the government,” proof of his devotion and diligence to the service (Zhanaev, 2006: 67)

The regional administration noted that the sultan-rulers, who began to serve of Eastern, Middle and Western parts of the Orenburg Kazakhs from mid 30's of XIX century” were not seen weak in their duties of service,” and most importantly, “didn't allow the disturbances between subordinates” (TSGA of the RK:2318,4)

The next element in the ruling of Kazakhs of the Orenburg region were chiefs of distance, who stood at the head of the new territorial-administrative structures – distances (administrative areas between the two fortresses) introduced in 1831 year. Moreover, inside the distances in front of each fortposts or between fortresses fractional administrative-territorial unit was formed, headed by local chiefs from “honor” Kazakhs. If by 1847 year the number of chiefs of “distance” was 52, than “local” chiefs was 206. Unfortunately, in the textbooks of History of Kazakhstan this aspect practically is not covered. The main function of distance and local chiefs were collection of kibits taxes from the Kazakh population. Regional governments understood that the only individuals who knew the nomadic way of life and locations of tribes can give correct information about the number of taxpayers. Thus, about the local chief near Novoiletsk Stanitsa was written that he informed data on taxes on time and earlier than other local chiefs. (Zhanaev, 2006: 273)

Joseph Osmolovsky marked out that Yusuf Bikbulatov (chief of 22th distance) from all chiefs of the distance of Eastern part of Orenburg kazakhs was one of “active, efficient, prompt” employees. Suyunchali Dzhanburin, chief of the 26th distance

was characterized as “a great ruler”, whose territory was distinguished with “strict discipline”. He demonstrated “amazing care and diligence” in ruling. (Zhanaev, 2006: 147-148)

However, the regional administration understood that some chiefs were “executive when they saw the benefit,” (Zhanaev, 2006:125,143) didn’t always want to “settle peace and quiet between subordinates”, “they neglected by order of Russian authorities” and most importantly “didn’t have humility”. All these qualities were the reason of removal of Kazakhs from positions.

Conclusion

Destruction of traditional system of ruling in the Kazakh steppe, the emergence of new system of ruling and new officials changed Kazakhs’ perceptions of image of ruler in the Steppe and the understanding of themselves, their clans in this new system, and their relationship with the Russian power. If in XVII-XVIII centuries head of the tribes had such important qualities as courage, bravery and ability to defend own territory, than in XIX century were important such qualities as «flexibility to interact with Russian authorities for protecting interests of tribes» and «ability to transmit all orders of the Government.» (TSGA of the RK:4413,59)

For the Kazakh elite getting post meant the opportunity to preserve their power and influence, because their position in XIX century in nomad society started to define not by attachment to certain clan, but loyalty «to the tsar», personal skills and ability to involve your tribe on the service of the empire. Moreover, Kazakh official perceived his service until the middle of the XIX century as post that can be inherited. Especially it can be traced at appointment of distance or local chiefs. As a result by 60’s years of XIX century was created dynasty of sultan-rulers, distance and local chiefs.

Perception in the Steppe about Kazakhs, who studied in Russian school changed during XIX century. According to report of Isemgazy Babain, the

chief of 34th distance kazaks of Orenburg region, his subordinate population, perceived him as Russian and stranger in 1862 year, because he graduated from the Orenburg cadet corpus. After 30 years, namely 90-th year of XIXc. Kazakhs could work on service in local ruling if they knew Russian literacy, were graduates of Russian-Kazakh schools or other schools.

Sultan-rulers gave to the regional administration List of Horde officials (chiefs of distance, local chiefs, head of the tribe) who demonstrated “diligence” and were “famous for their achievements”. This document is interesting for showing us how the sultan-rulers perceived officials who were subordinated to them. Moreover sultan-rulers characterized them using the vocabulary of Russian authorities, namely the “known to the government for the post”, “long-lasting devotion to the ruling dynasty,” and “the constant diligence in service and excellent behavior. “ Almost all sultan-rulers, wrote that Kazakh officials had good, kind and gentle character, and stressed their willingness “to execute their assignments”.

At the same time the process of forming a new relationship between Kazakh officials was complex. Thus, Isengazy Babain, chief of the 34th distance reported that his subordinates “instead of the proper obedience”, he saw “no submission or avoidance from his instructions” and moreover, they could sabotage his orders. (TSGA of the RK;4413, 383-386)

Thus, the creation of new administrative structures in the Steppe, new posts (sultan-rulers, chief of the distance, local chiefs, head of tribes and other officials) gives new challenges not only in studying of imperial practices of ruling in the region, but also raises a new names of individuals in the history of Kazakhstan, rises questions to explore new models of behavior as a Kazakh officials, so and the population in the Steppe.

Мақала «Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті» мақсатты бағдарламасы аясында орындалды.

References

- Abashin S. (2001). Imperiya i mestnoe samoupravlenie: ideologiya reform v russkom Turkestane v konce XIX-nachale XX vv. // Prostranstvo vlasti: istoricheskij opyt Rossii i vyzovy sovremenности. M.: Moskovskij obshchestvennyj nauchnyj fond. S. 391-413.
- Abdrahmanova B. M. (1998) Istoriya Kazahstana: vlast', sistema upravleniya, territorial'noe ustrojstvo v XIX veke, Astana: Poligrafiya.
- Zimanov S.Z. (1960). Politicheskij stroj Kazahstana konca HVIII – pervoj poloviny XIX veka, Alma-Ata: Nauka.
- Zimanov S.Z., Idrisov K.Z. (1989) Obshchestvenno-politicheskie vzglyady Muhamedzhana Seralina, Alma-Ata:Nauka.
- Kasymbaev ZH. (2000). General, sultan-pravitel' Bajmuhamed Ajshuakov (1790-1847), Almaty: Olke, 2000.

- Kenzhetaev B.A. (1996). Kazanskije uchebnye zavedeniya i process formirovaniya kazahskoj intelligencii v ser. XIX – nachale XX vv., Kazan': PIF.
- Kazahskie chinovniki na sluzhbe Rossijskoj imperii :sbornik dokumentov i materialov (2014) G.S. Sultangalieva (otv. red.), G.S. Sultangalieva, T.T. Dalaeva, S.K. Uderbaeva (sost.), Almaty: Kazak universiteti.
- Komandzhaev E.A. (2003). Organy upravleniya i suda v Kalmykii XVIII-XIX vv., Elista: APP «Dzhangar».
- Madushevskij A.N. (1994). Utverzhenie absolyutizma v Rossii: sravnitel'noe istoricheskoe issledovanie. Moskva.
- Maksimov K.N. (2002). Kalmykiya v nacional'noj politike, sisteme vlasti i upravleniya Rossii, M.: Nauka.
- O pochetnejshih i vliyatel'nejshih ordyncah: alfavitnye, imennye, formulyarnye i poslužnyye spiski. 12 noyabrya 1827 g. - 9 avgusta 1917 g. Sostavlenie, predislovie, kommentarii i ukazateli B.ZHanaev.(2006), Almaty: Dajk Press. T. VIII. CH. 1-2.
- Polnoe sobranie zakonov [PSZ] Rossijskoj imperii t. 22, №16592, SPb., 1830, c. 950.
- Sozakbaev S.U. (1985) Peterburgskij universitet v istorii politicheskoi i pravovoi mysli Kazahstana (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.)», avtoref. diss... k.yu.n. Alma-Ata.
- Sultangalieva G.S. (2009). Kazahskoe chinovnichestvo Orenburgskogo vedomstva: i formirovanie i napravlenie deyatel'nosti (XIX v) // Acta Slavica Japonica. Sapporo, 2009. T.27. S. 77-101.
- Tagirova N. (2012). Kantonnye nachal'niki Bashkirii: nacional'naya regional'naya ehlića pervoj poloviny XIX v., Ufa: UNC IIYAL, 2012.
- Shepelev L.E. (2001) Tituly, mundiry, ordena v Rossijskoj imperii, M.:Nauka
- Shepelev L.E. (2001) CHinovnyj mir Rossii: XVIII- nachalo XIX v., SPb.: Iskusstvo.
- Central'nyj gosudarstvennyj arhiv RK [TsGA] F.4. Op. 1. D.2745.
- Central'nyj gosudarstvennyj arhiv RK [TsGA] F.4. Op. 1. D.2318.
- Central'nyj gosudarstvennyj arhiv RK [TSGA] F.4. Op. 1. 4413.
- Central'nyj gosudarstvennyj arhiv RK [TsGA] F.4. Op. 1. 2512.
- Gosudarstvennyj arhiv Orenburgskoj oblasti [GAOrO] F.6 Op.8 D.13
- V. Martin, Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century, Richmond: Curzon Press, 2001.
- Steindwedel Ch. (2007) How Bashkiria became part of European Russia, 1762-1881 // Russian Empire: Space, People,Power, 1700-1930. Jane Burbank, Mark von Hagen and Anatoly Remnev editors., Indiana University Press. P. 94-125.

Mehmet Dervish Kılınchkaya¹, Egamberdiyev M.Sh.²

¹Prof.Dr. Hacettepe University, Ataturk's Principles and History of Turkish Revolution Institute,
Turkey, Ankara, e-mail: mdervis@hacettepe.edu.tr

²Ass.Prof.Dr. Al-Farabi Kazak National University, Department of Archeology, Ethnology and Museology,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

**SOME ASPECTS OF ETHNOGRAPHIC STUDIES
OF THE RUSSIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY IN KAZAKHSTAN
IN THE SECOND HALF OF THE 19TH- EARLY 20TH CENTURIES**

The occupation policy of Tsarist Russian territory of Kazakhstan started from the 18th century and was carried out in two directions. The first is military politics and the second is "occupation" politics. In the politics of invasion of the territory of Kazakhstan, the researches of the Russian Geography Society's folk art are very important. The first sushi of the Society was officially opened in 1845 in the towns of Oral, Omb, Tashkent and Semey in Kazakhstan. In these sights, the leading scholars of the Russians have done field research and left great scholarly wealth in the Kazakh people. Semyonov Tyan-Shanski, who conducted side-by-side surveys on the progress of Tsarist Russia in the 19th century to the South-East direction of Kazakhstan, and F.P. Litke's work is very important. In addition, N.M. Yadrintsev and G.N. Potanin's work is valued a major contributor to Russian colonialism among the Kazak Turks. Research conducted by the society in the direction of popular science The socio-cultural, political and economic situation of the territory of Turkistan Governorate (southern region of present day Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Kyrgyzstan) will play a major role in the investigation of this region's methods of Russification politics. For this reason, the studies on the people's consciousness that constitute the main source of our work will open the methods of the colonial policy of Tsarist Russia in Turkestan in the second half of the 19th century and early 20th century.

The activities of the Russian Geographical Society of the Russian Geography Society on the territory of Kazakhstan during the tsarist Russia period will reveal the following issues:

- Turkestan will explain that the main purpose of the scientific activities of the Russian Geographical Society in the region is Russification;
- will show how Kazakista entered Kazakhstan's Russian administration system by investigating the rites of the people of the region, oral literature, worldview and religious understanding of the people of the region, and at the same time the form of administrative reforms carried out in this territory between 1860 and 1890;

Key words: Tsarist Russia, Turkestan, Ethnography, Russification Policy

Мехмет Дервиш Кылынчкая¹, Эгамбердиев М.Ш.²

¹т.ғ.д., профессор Хажеттепе университеті, Ататүрік принциптері және
Түрік төңкерісінің тарихы институты,Түркия, Анкара, e-mail: mdervis@hacettepe.edu.tr

²т.ғ.к., доцент Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, археология,
этнология және музеология кафедрасы, Қазақстан, Алматы, e-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

**XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы
Қазақстандағы Орыс географиялық қоғамының
этнографиялық зерттеулерінің кейбір аспектілері**

Патшалық Ресейдің Қазақ жерлерін отарлау саясаты 18-ші ғасырдан басталды және екі бағыт бойынша жүзеге асырылды. Біріншісі – әскери, екіншісі – «ғылыми» саясаты. Қазақстанның жерлерін отарлау саясатында Ресей география қоғамының этнографиялық зерттеулері өте маңызды. Қоғамның алғашқы бөлімшелері 1845 жылы Орал, Омбы, Ташкент және Семей

қалаларында ресми түрде ашылды. Бұл бағытта Ресейдің жетекші ғалымдары далалық зерттеулер жүргізіп, қазақ халқына ғылыми мұрасын қалдырды. Семенов Тянь-Шанский, 19 ғасырда патшалық Ресейдің Қазақстанның оңтүстік-шығыс бағыты бойынша жүргізген зерттеулері мен Ф.П. Литктың жұмысы өте маңызды. Сонымен қатар Н.М.Ядринцев пен Г.Н. Потаниннің зерттеу жұмыстары қазақ халқының этнографиясына арналып маңыздылығын жоймаған. Қоғамның ғылыми бағытындағы жүргізген зерттеулері Түркістан генерал-губернаторының аумағының әлеуметтік-мәдени, саяси және экономикалық жағдайына арналған (қазіргі Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан және Қырғызстанның оңтүстік аймағы). Осы себепті мақаланың басты мақсаты 19 ғасырдың екінші жартысында және 20 ғасырдың басында Патшалық Ресейдің Орыс географиялық қоғамының зерттеулеріне негіздеп «ғылыми» отарлау саясатын ашу болып табылады.

Орыс географиялық қоғамының Қазақстан аумағындағы жүргізген этнографиялық зерттеулері келесі мәселелерді айқындайды:

– Түркістан жеріндегі Орыс географиялық қоғамының ғылыми қызметінің негізгі мақсаты орыстандыру болып табылады;

– Қазақ халқының салт-дәстүрлерін, ауыз әдебиетін, дүниетанымын және діни ұстанымдарын зерттеп, әкімшілік реформалар нәтижесінде Ресей билігінің құрсауына қалай кіргенін дәйекті түрде көрсетеді.

Түйін сөздер: Патшалық Ресей, Түркістан, этнография, орыстандыру саясаты

Мехмет Дервиш Кылынкая¹, Эгамбердиев М.Ш.²

¹д.и.н., доцент Университет Хажеттепе, Институт Принципы Ататюрка и истории турецкой революции, Турция, Анкара, e-mail: mdervis@hacettepe.edu.tr

²к.и.н., доцент Казахский национальный университет имениАль-Фараби, кафедра археологии, этнологии и музеологии, Казахстан, Алматы, e-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

Некоторые аспекты этнографических исследований Русского географического общества в Казахстане во второй половине XIX века и начале XX века

Политика колонизации царской Россией территории Казахстана началась с 18 века и осуществлялась в двух направлениях. Первая – военная политика, а вторая – «научная» экспансия. В политике колонизации Казахстана очень важны этнографические исследования Русского географического общества. Первые отделения Общества были официально открыты с 1845 году в городах Орал, Омба, Ташкент и Семипалатинске. Ведущие российские ученые провели полевые исследования и оставили богатое научное наследие для казахского народа. Необходимо отметить работы Семенова Тянь-Шанского, который проводил весомые исследования в Казахстане в XIX веке на юго-восточном направлении и работы Ф.П. Литке. Кроме этого, работы Н.М. Ядринцева и Г.Н. Потанина ценятся оцинены мировым сообществом. Исследования, проводимые Обществом были направлены на изучение социально-культурного, политического и экономического положение территории Туркестана (южный регион Казахстана, Узбекистана, Туркменистана и Кыргызстана) которые сыграли важную роль в разработке методов русификации коренного населения. В связи с этим, исследования проводимые членами Русского географического общества открывают методы колониальной политики царской России в Туркестане во второй половине XIX – начале XX века.

Деятельность Русского географического общества на территории Казахстана в период царской России выявит следующие проблемы:

– Основной задачей научной деятельности Русского географического общества в Туркестане является русификация;

– Изучая традиции, устные творчество, мировоззрение и религиозные верования казахского народа и проводя административные реформы, царская администрация имела цель полной колонизации Казахстана.

Ключевые слова: Царская Россия, Туркестан, этнография, русификаторская политика

Introduction

Unfortunately, some scholars who study Tsarist and Soviet periods in Kazakhstan's history today say that the "Russian colonial policy" is still a progressive and improving one (Auel'bekova, 2012). However, it exploited the territory of the Russian

people by "dissolving" the national entity of the indigenous people who occupied the integrity of Russian colonial politics. Russian colonialism aimed at destroying the traditional state management system of Turkestan Turks, keeping the indigenous people under Russian education policy with various methods, changing the religious and cultural life, mul-

tipling the taxes, seizing the land and exploiting its natural resources. There is no difference between the Tsarist Russian and the Soviet era, and both systems have tortured Turkestan Turks as “genocide” as possible. The tsarist administration, which saw themselves as high cultural representatives, used the attitudes of aboriginal “aborigen”, “saltemets” and “inorodicheskoye naseleniye” for the indigenous people and tried to create a “Russian person” under the name of “Soviet man” in the Soviet period.

The occupation of Kazakhstan and the colonial policy of the Russian Empire cover three hundred years. From the second half of the 18th century until the beginning of the 19th century, Russian culture supremacy in the Kazak steppes was not sound. During this period, Tsarist Russia carried out military-political activities and bound Siberia from the Ural region and formed occupation lines from there to the Sikhim and Irtish valley. In this way, he connected the Western and North-East regions of Kazakhstan to today. From the beginning of the 19th century the size of the Russian occupation policy changed. In 1809, the Tsarist administration applied various rules for the occupied territories and allocated the land to the Russian Kozak (RF OSA, Unit 2). In 1813, the Russian administration, which planned to involve these places in the legal direction, first examined them in parallel, and then began to place the Russian Kozaks in mass. In 1821, the fertile lands of Kazakhstan’s five provinces in the west and north-east directions entered the Tsarist rule. In 1822 and 1824 he carried out reforms to remove the Khanate administration of the Kazakh Turks. The governor of Siberia, headed by these reforms, Speranskiy said he was taking a decisive step to increase Russian influence in the region and to exploit the steppe. According to him, “fictitious citizenship” was replaced by “Russian citizenship” and fortifications were built to fulfill orders in the occupied lands for this purpose. The Tsarist administration considered Kazakh Turks as “backward people” and in 1822, He tried to imitate projects such as the “Siberian Kyrgyz Regulation” developed by M.M. Speranskiy (Kazakhsko-Russkiye Otnoseniya, 1964: 572). Thus, for example, in the second part of the Regulation, paragraph 20, paragraph 20, “Two Russian evaluation experts and police and judicial authorities were established by the Russian commander beside the senior sultans” (RF CSHA, Unit 1264).

In the 1840s, the Tsarist administration began building occupation lines and building administrative territorial units (stanitsa, hutor) consisting of several military garrisons, one or several Russian Kozak settlements to increase Russian influence

in the Kazak steppes. These military garrisons that emerged in the first half of the 19th century maintained their military significance for several years and served as transit points for colonial government troops, then they were turned into towns. For example, Orenburg, Ural, Turgay, Irgiz, Semey, Oskemen, Verniyy, Perovsk and so on. as. Thus, we can say that the Tsarist government is pursuing military targets to exploit the steppes, not the cities that will mainly provide convenience to the Kazakh Turks when building military garrisons.

After the occupation of Tashkent in 1865, the present Kazakh lands began to be governed entirely by three governorships, Orenburg, West-Siberia and Turkistan. Administrative reforms took place between 1867-1868 and 1880-1890. As a result of these reforms, the Russian administration system was strengthened. Numerous Russian schools, research centers, museums, churches built for Russian villagers, administrative units have increased in the region. During the Russian occupation and after Russian influence became firmer, the Kazakh steppes began to be investigated extensively. The most important role in this issue was played by the Imperial Russian Geography Society.

In the mid 19th century, the need for scientific research of Turkestan was needed, and Russian researchers continued to work in detail for the geopolitical interests of the Empire. The inclusion of Kazakhstan in the economic and political life of the Russian Empire necessitated the examination of the natural resources of Kazakh steppe and nomadic life culture. “In the present situation, knowledge of different tribes and tribes living in physical, moral, social and linguistic contexts is required” (Semyonov, 1896) in the Statute of the Russian Geography Society shows that the Russian Empire is doing extensive studies.

Field surveys of the Kazakh steppes of the Russian Geographical Society have taken care to spread Russian culture and Russian among the people of the region. In the archives of the societies opened in Kazakhstan, the maps, the drawings, the analytical works and the extensive rock samples, the material and moral cultural items, the military commanders, the clergy, the ordinary people were partially purchased by the gift giving and reconnaissance tour members or altered tangible goods may be impregnated.

For this reason, in the second half of the 19th century, Russian scientists dealt with the folklore, customs, religions and worldviews of the Kazakh Turks in order to Russianize them and developed various methods for this. This issue which is consi-

dered in this context is regarded as current and important. The purpose of the research is to reconcile the activities of the Imperial Russian Geographical Society in the Kazakh steppes, to classify the systematic work of Russian scientists.

Research Methods

The methods of researching the public consciousness correspond to the structure of the methods of any science for the object of knowledge. In general, this is a set of research techniques that enable you to obtain new information from existing information. For this reason, attempts have been made to show that Russian scholars attempts to incorporate Kazakh steppes into the system of the Russian Empire, by taking account of the old Soviet folklore methods traditionally accepted by Kazakh historiography. The main way of generating the source of public knowledge is to conduct field surveys around the people under investigation. Here it is important to know that folklore, like many natural sciences that constitute a source of experimentation, produces its source on almost the same conditions. Russian scientists who put forward these rules have paid great attention to field research. The next methods of folklore correspond to the regulating procedure of facts. Here is a description of ethnographic phenomena (formation of ethnographic text) based on the most common ones: a descriptive approach, the sum of the cases obtained by direct observation, and other resource types. So, the folklore studies of Russian scientists were classified, grouped and systemized. Furthermore, by means of the cartographic approach, the compilation of ethnographic maps reflecting the spatial distribution of cultural phenomena was studied.

Foundation of the Russian Geographical Society and Activities in Kazakhstan

In 1845, the Russian Geography Society was founded in Peterburg. The head figure in the organization of the society was Admiral P. Litke. In his scientific activity, academicians K.M. Ber, V.Ya. Struve and G.P. Helmersen, Baron F.P. Vranghel and P.I. Rikord, I.F. Krusenstäntern played a vital role. In addition to this, Kont F. Ferg, K.I. Arsenyev, M.V.Voronchenko, P.I. Keppen, V. Dal, A.I. Levshin, Kont M.N. Muravyov, Prince V.O. Odoevski, Kont V.A. Perovskiy, P.Ya. Chihacov and many other researchers took place. In 1845-1861, the activities of this society proceeded on pre-reform conditions of Tsarist Russia. In the second year of

the existence of the Russian Geography Society, attention was paid to geographical and historical studies in Turkestan. Nevertheless, in 1847-1861, a significant amount of public knowledge about Kazakh Turks was published. The authors of these works were mostly Russian officers who served in the Kazakh steppes.

The first studies on the Kazakh Turks published by the Society were done by Ya.V. Hanikov and M.I. Ivanin. Ya.V. Hanikov (1818-1862), a talented Russian geographer and cartographer, has been busy examining only the geography of the Kazak steppes for almost fifteen years, the rights of the Yedisu and the Silla and Amuderiya basins. In 1839, he published his first scientific work using the statistical and ethnographic information about the people of Kazak ("The Orenburg Region Geographical Review") (Hanikov, 1837). Ya.V. Hanikov, a graduate of the University of Peterburg, was "identified as one of the special officials in the Ministry of Interior". He has actively participated in the initiatives of the Society. Thus, in 1846, a report on the development of geographical, ethnographic, statistical information programs of the regions was presented. Raporda published a book entitled "An Essay on the Situation of the Inner Kyrgyz Quarter in 1841" by drawing the way for the Russian troops to move easily to the inner parts of the Kazakh steppe. In this work, the writer describes the characteristics of the interior bokey Ordinary Kazakh Turks as a table with detailed figures of the lengths and tails, describing the characteristics of the houses, and defining the characteristics of houses made of tents and mud from the summer pastures and winter pastures, number of domestic animals, and houses made of tents and mud. (Puteshestviye, 1971: 316). Ya.V. Hanikov published a detailed map of the Aral lake and the Hiva Khanate in 1851 in the journal "Notes of the Russian Geographical Society" (Zapiski RGO) with explanatory notes. His work served as a handbook of the Russian administration. As a new contribution to the climate, another cartographic successful work has been published in the Issyk Lake map in the same year.

Another researcher in the Russian Geography Society is M.I. Ivanin (1801-1874) served as an officer of the local union from 1835 to 1855 in the Orenburg region, and later served as the adviser and manager of the Provisional Council of the Inner Bokey Circle. In his article titled "A Journey to the Mangyshlak Peninsula in 1846" about the candidate boy of the Small Jury, interesting ideas about the folklore and the customs of the people in the region are found (İvanin, 1847). In 1848, he joined the

construction of the Novopetrovsk garrison. Ivanin wrote in his memoirs to Mangyshlak: "I heard from a fisherman that there are piles carved into the shore that reveal the presence of a scaffold at the harbor called Old Mangyash in the bay of Sarytas" (Ivanin, 1847: 267-305). It is necessary to say that the pier at Sarytas bay has become the starting point of the spread of tsarist troops. From here, Russian soldiers and peasants settled on the banks of Turkmenistan and Mangistau. According to archival documents, the Russification of the candidate tribe has been very difficult to manage. M.I. Ivanin visited all the regions of Mangyshlak, defined the region, participated in mine searches, and identified the local Kazakh and Turkmen peoples closely. The author emphasized the dilution of the land and the desert and shallow lands of the peninsula by the Kazakh Turks. He was also interested in the Kazakhs' spiritual cultures, hospitality, national games, illnesses and medical knowledge, beliefs, worship of horses, cult of ancestors. Such studies have provided cartographic material for the eastward expansion of the Russian Empire. The tsarist administration provided the opportunity to better understand the local people and to develop methods for their Russification.

In 1848-1849, valuable information about the Kazakhs on the Aral coast, Butakov collect. This discovery was organized by the military division and its scientific results were published by the Russian Geography Society. A.I. Butakov and his friend A.I. Maksheyev stated that Kazakh Turks pioneered a semi-established economy by attaching importance to agriculture in the eastern and southern regions and to animal husbandry in the north. The Russian administration ruled the islands of Aral only from the islands of Barsa-Kelmes, suggesting that they could pass by when the waters were frozen in the winter. Other islands in the area where the waters did not freeze suggested that the Cossacks were not known. Russian researchers, who say that the poor live in the Aral coast, have repeatedly described the facts of the tough material situation of the poor and the Kazak Turks, without limiting them to simply express themselves. They repeatedly wrote that the poor lacked property, rabbits used clothes for men and women, used reeds instead of goat wool in their beds, the primitive low productivity tools of the indigenous people, the economy did not improve, and diseases were widespread (Istoriya, 1979: 355).

The Ukrainian painter T.G. Shevchenko took the remains of Aral's shores and drew pictures of the people's lifestyle. Poetry Russians paintings drawn during the occupation policy are now on the museum in Kiyev and they are named as: Kazakh

in the Front, Kazakh in the Tent, Kazakh Sleeping Warming in the Stove, Kazak in Kos-Aral Camp, Sweater on Horse.

As a form of military intelligence, military-scientific discoveries were actively used by the Russian government in the 1840s and 1860s specifically for the Turkestan region. Among the missions of these expeditions were soldiers in the first place. The administration certainly added scientists or civil servants and merchants to their side. Often these discoveries were carried out under the umbrella of the Russian Geographical Society and had an official scientific appearance. There had to be extensive research into the discoveries, and it was imperative to have an officer with a topograph.

The first scientific trip to the Kazak steppe with the support of the Russian Geographical Society was carried out in 1850 by the folklorist P.I. Nebolsin. He visited Orenburg, Uralsk, Astrakhan and many Kazak villages in 1850-1851. P.I. Nebolsin wrote in his own memory that "I saw Kyrgyz, with all the changes in their daily life, with totally nomadic and sedentary life ... and I made a special friendship with them" (Istoriya, 1979: 44). During this scientific discovery, P.I. Nebolsin wrote a large number of scientific books and scientific notes, collecting rich statistical materials. Among them, "Central Asia and Russia's Trade Experiment" is considered important. It contains various information about the traditions, occupations and lifestyle of Kazakhs. Nebolsin's other works have been published under the name of "Sketches of the Underline of the Volga", "Struggle with Bukhara, Kyrgyz, Bashkir and Kalmıklar".

Various geographical and statistical discoveries were organized in the middle of the 19th century, with the support and participation of the Russian Geographical Society, to the Kazakh steppe, which collected important materials. In 1849 and 1851 the mining engineer A. Vlangali and S.I. Gulyaev visited and studied two valuable articles for Russian soldiers. These articles later led to the systematic execution of the occupation activities of the Russians in the region. In this article, which shows the rivalry between the tribes and tribes in the region, and which constantly informs the villagers who were attacked by the Hokand Khanate, the routes of the Russian soldiers were drawn. In addition to this, there are archaeological monuments on the subject titled "On the Ancient Artifacts Discovered in Kyrgyz Stepper" and in the other there are geographical and archaeological figures of the region in the study titled "Notes on Irtish and Other Countries".

The eastern and southeastern foothills of the Kazak steppes in 1856-1857 were the Russian

scientist P.P. Semenov-Tiyan-Shanskiy studied. His main target was Tiyan SHan Mountains. P.P. The memoirs of Semenov-Tiyan-Shanskiy contain many aspects that characterize the lifestyle, economy, material and spiritual cult of the Seven Cossacks. He took care to examine the regions kadi system. The author, who aims to get acquainted with the traditional kadi system of the Kazakh Turks, first sought to increase the value among the region's wealthy Bi. P.P. Semenov-Tiyan-Shanskiy explained in detail the cause of the emergence of the cases in his work. For example, the Cossack girl has learned to refuse to marry a man he loves, the weight of the BIs in society, and property issues in detail. He tried to find out who and what they deserve in the Cossack community. Thus, he prepared methods of how Kazakh Turks would subject the kadi system to Russian law (Kosven, 1971).

The place of military intelligence in the Russian Geography Society and its precaution is honest. There were widespread agents in each region. They were handled directly by the military authorities. Special appointing officers coordinating military intelligence in every region of Kazakhstan have worked. The Chief of Staff coordinates the delivery of intelligence information at the headquarters of the military territories to the district center. The necessary precautions were taken here, and then it was processed at the meetings of the empire, which was dedicated to the development of foreign policy issues, and was presented to the Minister of War for a decision.

The Society provided military-scientific discoveries primarily with the necessary knowledge of the soldiers. After fully occupying Kazakhstan's territory, the Military Minister ordered the Russian Geography Society to map the Hive Khanate and investigate previously unknown areas. As for the Russian Geography Society, it developed a multi-faceted program to study the occupied territories before the Russian military campaign (Voprosi, Predlagayemiye 1873). For this reason, K.P. Kaufman, who was the head of the Hive occupation and later appointed as the General Governor of Turkistan. Colonel He ordered A.I. Glukhov to organize a military scientific discovery to study the old channels of Amu Daryan. As a result of the studies, the gaps between Amu Darya old channels called Daudandarya and Kunyadarya and the Igda and Sarykamysk were examined in detail for the first time and thus Turkestan and Caucasian military topographical departments were brought together in 1871-1872 (Gluhovskoy, 1875).

In the nineteenth century, the activities of the Russian Geography Society directly represented the policy of the Russian Empire, and work was carried out in four directions of this institution. These are discovery, military-scientific explorations, military-diplomatic missions and intelligence discoveries. The members of the Society developed methods of collecting information, published intelligence reports as a scientific study by scientific classification, and made scientific contributions to reach the ultimate goal of Tsarist troops.

Scientific and Cultural Studies of the Soviets of the Russian Geographical Society in Kazakhstan

The chapters of the Russian Geography Society in Kazakhstan were opened in Orenburg in 1868, in Omsk in 1877, in Tashkent in 1896 and in Semipalatinsk in 1902. Their status and work activities are written in § 8 of the Charter of the Society. According to this: "Branch is an indivisible part of the Society and for this reason it is in possession of the Seal stamp seal and the State Emblem. Branch, who is involved in all scientific initiatives and classes of the Society, accepts the obligation to help with the information, materials and other scientific aids with advice, directives and communication. Each year, Branch provides a detailed report on the activities of the previous year, allowing the Empire to be included in the general activity report to the Russian Geography Society" (Ustav, 1905).

The Western Siberian anniversary of the Russian Geographical Society was founded in 1877 in Omsk. On March 1876, the Governor of West Siberia, N.G. Kazakov sent a request for the establishment of the Western Siberian Branch in Omsk, which he supported, and on 10 May 1877 the State Council decided to establish it. As the first president, İ.F. Babkov was treacherous, M.V. Pevtsov was chosen.

Scientific research discoveries and sending out military reports were an important part of the Shuben. The episode has performed more than 300 times, including Western Siberia, Altai, Central Asia, Kazakhstan, Mongolia, China. "Tobolsk, Tomsk, Akmola, Semipalatinsk, Semirechiye region, Mountain Altay Region, Yenisey, Northwest China and the south of Western Mongolia" (Skablin, 1994). The Kazak steppes were one of the most searched provinces and since the early years of its existence, the Western Siberian tribe of the Russian Geographical Society had paid much attention to this. From 1878 to 1917, 36 scientific discoveries of the Western Siberian chapel of the

Russian Geographical Society were organized. Among these, In the province of Kokshetav of the province of Akmola of I.Ya. Slovtsov, 1877-1906., organized for the investigation of Kokshetav, Zerendinsk and Sandyktav mountains in order to collect material for geological compilation. The research committee headed by G.G. Anzimirov and the geographical surveys of Lake Balhas, which regulates A.Nikolskiy, are considered to be the most important. She made reports on the results of the expedition. The most updated of these was published in various publications. Branch himself published a magazine "Notes" (Zapiski) from 1879 to 1916 (Erlih 1998: 44).

The Russian Geographical Society had a library of Western Siberian chapels. This library was filled with receipts from all regions of Russia and foreign countries. His foundations were laid by Western Siberian researchers in 1862. Based on the collection of minerals, animals and plants collected in 1878, folk art and archeology collections, Sue founded a local museum.

He opened a new branch in Semipalatinsk with the help of the Western Siberian Chamber of Russian Geography, which is trying to expand the research of the Kazakhstan region and attract as many local people as possible. Chairman of the Statistics Committee and the military governor of Semipalatinsk With the active support of A.F. Karpov, the research activities in the region have gained momentum. Semipalatinsk Governor A.P. In 1883, with the support of Protsenko, the Semipalatinsk Statistical Committee established a museum linked to Branch (Rikkov, 1914: 18). The creation of the museum included political exiles, for example, the archeology department It was opened by E.P. Mihailes. As a scientific institution of the department, the museum has conducted active education activities among the public and organized trips to many sections such as archaeological, natural history, ethnography, paleontology, agriculture and industry. Thus, the efforts of attracting the indigenous people to the Russian cultures were thoroughly pursued. The importance of studying the members of the chapters was emphasized, they were taught Russian in the regional Russian schools and attracted the local children to these schools. In addition, scientific conferences and reports were presented at general meetings of the community and in public lectures of the general public. The conversations among the locals included the following subjects: about Japan, Central Asia, the people of Turkestan, the people of Siberia, the people of Kazakh people.

The investigation of West Kazakhstan was carried out in 1868 by the Orenburg Chamber of the Russian Geography Society upon request of the general governor of Orenburg. "For example, in many places there are no coal deposits despite the presence of signs, and the agrarian and traditional culture of the steppe population has not been sufficiently explored" (Il'yasova, 2006).

Orenburg State, Ural, Kazakhstan and Central Asian territories entered the scope of research of Orenburg Chubby. As its president, the military governor of the Turgai region, General Staff L.F. Balluzek was tainted. The founders of Branch had a long scientific study of the investigation of the Kazakh steppes and were in close contact with the Russian research centers. Among them were the Border Control officers of the Kazakh children, members of the Narodnik movement, officials of colonial institutions and school teachers.

The most extensive work of Kazakh legal traditions was carried out in the 1880s by the Russian authorities and the military governor of the Serbian province. It was done by the district officers with the incarnation of N.I. Grodekov. In 1887, N.I. Grodekov published the work "Kyrgyz and Karakırgız" of the Sirderya Region. In this work, in addition to the traditional legal material, there are geographical information, historical legends of the copies of old manuscripts preserved in the hands of the Kazakhs, heroic poems, beliefs, epistles, jokes, tenses, proverbs and words.

Despite the important work of Russian scientists during the 60-90s of the 19th century, there was no collective study of general Kazakh legal traditions. In this regard, the Russian press has constantly expressed this concern. In the "Kyrgyz courts" article, the Russian Geographical Society had been instructed to carry out such work together with the colonial administration of the Kazakh steppe of the Western Siberian Branch. It was emphasized that those who are familiar with Kazakh peoples lifestyle and language should be involved in this work (Masanov, 1959).

In the second half of the 19th century, the interest of the Russian scientists to the Kazakh Turks ethnogenesis issue increased considerably. One of the first special studies about the origin of the Kazakh Turks is the historian A.N. Haruzin. He had previously been famous for his work on Bokey Ordas. Member of the Geographical Society in the Russian science field. The work of N.A. Aristov is very important. He served in Semirechiye region between 1868-1889. In order to improve the administration of the Turkestan region, the colonial

administration has been involved in Kazakh law and various legal issues. He was consulting with Aristov and making him a member of various commissions in preparing the documents. N.A. Aristov traveled a lot around Turkestan. He visited almost all the villages of Yedisu region and went to Tashkent many times about his important works. He was especially visiting Kazakh and Kyrgyz villages, where he was attending the case and spreading the government's decisions among the indigenous people. He recorded the size and tribal myths of Kazakh Turks and their residential directions. N.A. Aristov's first scientific studies were published in the journal "Turkistanskiye Vedomosti". N.A. Aristov collected geographical, folklore and anthropological information and published his work on the number and ethnic structure of the Kazakh people. The following expressions of his publications on the official gazette of the Russian Geographical Society, "Zametki" (Notes), should be of interest to today's historians: "26 million Turks from the Sea of Okhotsk and the Arctic Ocean to the Adriatic Sea speak on a Turkic language, Central Asian Turk understand Yakut and Ottoman Turks" (Aristov, 1896: 277).

The political and economic interests of the Russian Empire, as well as the interest of the invading peoples, needed a deeper investigation into the lives of these peoples, especially the tribes of the Kazakh steppes. In the Russian foreign policy, the Kazakh steppes had a special place strategically. With the reform of Speranskiy, Tsarist Russians interest in Turkestan increased even more. It was the ultimate goal of the Russian Empire to gather information about the beliefs of all peoples in Siberia, including the Kazakhs, traditional law, lifestyle, traditions, and Russification of occupied territories in the future.

Conclusion

In the 19th century, the activities of the Imperial Russian Geographical Society in Kazakhstan showed historical and cognitive value. The work has been conducted on the basis of a variety of information gathering and serious scientific research in the field of history research, economics, geography, geology, biology and folklore. Branch, who was founded in Omsk, Orenburg, Tashkent, Semipalatinsk and members of the Russian Geographical Society, contributed greatly to the investigation of the Kazakh steppes.

With its expansion in military, political and economic terms, Russia was pursuing another goal in the realization of colonialism in Kazakhstan.

One of the most important goals was the forced Russification of these Kazakh Turks, that is to say, the native people made their faith in Russian in Russian. In order to achieve this goal, the native people first thought of as much Russian as possible and created a maid for them. The Orenburg governing documents contain records of Russian schools should teach the Kazakh children only to read and write. Their rationality has been taken care of in order to develop from the side and to decrease working opportunities. For this reason, members of the Russian Geographical Society studied extensively the migration directions of the Kazakh villagers and the tribes and tribes. Their reports were presented to the Minister of Education and, according to him, methods of Russification were being prepared and applied in Kazakh steppes.

One of the other important instructions of the Tsarist administration to the Russian Geography Society was to make friends with the wealthy and authentic members of the Kazakh Turks and to attract them to them. He then christened the Cossacks on the upper floor as much as possible. Among the members of the Russian Geographical Society, a large number of missionaries have conducted their own research and have made it possible for Orthodoxy to spread to the territory of Kazakhstan. They carry out this policy with the help of clerics and bureaucrats of the local government. In colonial politics, the Tsarist administration tried to use the Orthodox Church for its political purposes and saw it as the most important means of influencing the spiritual life of the region's population. Missionary institutions were established in Kazakhstan to spread Orthodoxy with the Christianization of the indigenous people. In this case, the share of the Russian Geographical Society is great. For this, Cemiyete affiliate spy department was established. They used two basic methods to obtain the data on the people in the region, in order to investigate the migration directions of the nomadic people by making personal observations, and to present intelligence in a report to Cemiyet. The second was to prepare "agents among the locals".

The activities of Branch, established by the Russian Geographical Society in Kazakhstan, were not limited to scientific research. The members of the Society paid attention to the work of the museums and libraries in the region, organized exhibitions and continuously contributed to the participation of the indigenous people, gave importance to press publication, propagated Russian culture in scientific journals and newspapers and organized popular science courses among the people.

Reference

- Auel'bekova B. (2012), O Kolonizatsii Kazahstana i Vosstanii Kenesari Kasımova [On the colonization of Kazakhstan and Kenesary Kasymov's uprising]. "Misl" No 6-7.
- Aristov N.A. (1896). Zаметki ob Etnicheskom Sostave Tyurkskih Plemyon i Narodnostey i Svedeniya o ih Chislennosti [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information on their numbers]. Jivaya Starina, Pereodicheskoye Izdaniye Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshestva, Vypusk 3-4. Peterburg.
- Gluhovskoy A.İ. (1875). Soobsheniya ob İsledovaniyah Drevnego Rusla Amudaryi. [The reports about the studies of the ancient bed of the Amu Darya] Izvestiya Russkogo Geograficheskogo Obshestva, Tom 11.
- Erlih V.A. (1998). Ob İzdaniyah Zapadno-Sibirskogo Otdela İRGO. Katanayevskiye Chteniya [On publications of the West Siberian Department of IRGO. Katanaev readings]. Materialı Dokladov Vtoroy Vserosiyskoy Nauchno-Prakticheskoy Konferentsii.
- Hanikov Ya.V. (1837). Geograficheskoye Obozreniye Orenburgskogo Kraya [Geographical overview of Orenburg region]. Petersburg.
- İl'yasova A.S. (2006). Deyatel'nost' Zapadno-Sibirskogo Russkogo Geograficheskogo Obshestva po İzucheniyu Severo-Vostochnogo Kazahstana vo Vtoroy Polovine 19 – Nachale 20 Vekov [Activities of the West Siberian Russian geographical society in North-East Kazakhstan in the second half of the 19th-early 20th centuries]. Almatı.
- İvanin M.İ. (1847). Poyezdka na Poluostrrov Mangishlak v 1846 g. [Journey to Mangishlak Peninsula]. S Kartoy, Zapiski Geograficheskogo Obshestva Kniga 2, Peterburg.
- İstoriya Russkogo Geograficheskogo Obshestva (1979). [History of Russian Geographic community]. Moskova.
- Kazahsko-Russkiye Otnosheniya v XVIII–XIX vekah (1771-1867). (1964). [Kazakh-Russian relationship in the 18-19th centuries]. Sbornik Dokumentov i Materialov, Sostaviteli Kireev F.N., Aleynikova A.K., Semenyuk G.İ., Shoinbayev T.A., Almatı: Nauka.
- Kosven M.O. (1971). Etnografiya i İstoriya Kazahstana [Ethnography and history of Kazakhstan], Moskova.
- Masanov E.A. (1959). Ob Etnograficheskom İzuchenii Kazahstana [About the ethnographical research of Kazakhstan], Moskova.
- Puteshestviye Russkikh Lyudey v Kazahskuyu Step [Journey of Russian people to Kazakh steppes], (1971). Moskova.
- Richkov K. (1914). Sistemacheskii Katalog Kollektiy Muzeya Semipalatinskogo Podotdela Zapadno-Sibirskogo RGO [Systematic catalogue of Museum of West Siberian RGO], Semipalatinsk.
- RF OSA. [Russian Federation Omsk State Archives]. Unit 2, Record 1, Document 127., Page 45. Rules to allocate land to the Russian Kozak on the Siberian diversion line in 1809.
- RF CSHA. [Russian Federation Central State History Archive]. Unit 1264., Record 1, Document 85., Page 1. Siberian Kyrgyz Regulation.
- Semyonov P.P. (1896). İstoriya Poluvekovoy Deyatel'nosti İmperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshestva 1845-1895 [Half century history of Russian Imperial geographic community]. CHast' 1-3, S-Petersburg.
- Skablin İ.A. (1994). Zapadno-Sibirskiy Otdel İmperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshestva Posledney Chetverti 19-20 sekov [Activities of the West Siberian Russian geographical society of Imperial Russia in the second half of the 19th-early 20th centuries]. Novosibirsk.
- Voprosi, Predlagayemiye İmperatorskim Russkim Geograficheskim Obshestvom Pri İssledovanii Hivinskogo Hanstva i Sopredel'nih s nim Stepey (1873). [Questions offered by the Imperial Russian geographical society in the research of the Khiva Khanate and adjacent steppes]. İzvestiya Russkogo Geograficheskogo Obshestva. Tom 9. №2.
- Ustav İmperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshestva (1905). [Charter of the Imperial Russian geographical society]. Omsk: Tipografiya Okrujnogo Shtaba.

Seyfi Yıldırım¹, Egamberdiyev Mirzahan ²

¹Ass.Prof.Dr. Hacettepe University, Institute of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution, Turkey, Ankara, e-mail: ahiseyfi@hotmail.com

²Ass.Prof.Dr. Al-Farabi Kazak National University, Department of Archeology, Ethnology and Museology, Kazakhstan, Almaty, e-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

STUDIES OF TSARIST RUSSIA ON FOLKLORE IN KAZAKHSTAN

During the second half of the 18th century and during the 20th century, great changes in the cultural life of Kazakhstan during the occupation of Russia have come to the fore. Russian scholars have begun to deal with the Kazakh steppes. Among these studies, researches on popular science have guided the region in ruthlessness. The first research mission of the Russians was in the western region of Kazakhstan. It was held under the presidency of A.B. Cherkasskiy. The delegation made researches of folklore, genealogy and folklore together with the customs of the people of the region. Later, the mapper S.U. Remezov took it and published his work entitled "The Definition of Siberia and the People Living Along It". After the western part of Kazakhstan, Irtish and Zaysan, the Tarbagatay and Alatau sides, were presided over by Russian scholars I.T. Buhgolts, S. Liharyov, I. Unhovskiy delegations gathered folklore sources and published a number of works including methods of Russification of the region. In the formation of the Soviet occupation of Russia, A. Begovich-Cherkasskiy played a major role in the study of the people around the Aral lake. In 1759, G. Miller's "Introduction of the Kingdom of Siberia" and I. Falk, P. Pallas and I.G. Georgi Kazak studies of folk art have a separate place in the investigation of the Tsarist Russian Russification activities.

Russian colonial politics reached its ultimate goal with the establishment of the general governor of Turkistan in 1867. In this period Orenburg, Omsk (West-Siberia) and Tashkent Imperial Russian Geography Society is being established. People's studies of the society's tsarism raises Russia's politics of Russification to the ideological summit of military-political progress. Kazakh folk art studies P.P. Semyonov Tyan-Shansky, P.K. Kozlov, V.A. Obruchev, G.N. Potanin, M.V. Pevtsov, N.M. Yadrintsev et al. they run.

In this study, which we have dealt with, we will thoroughly examine the studies of the Tsarist Russia on the popular arts and classify the new methods of Russification politics. Archival documents and the main sources of Russian scholars will be used in this study. In addition to this, maps drawn by Russian scientists who will explain that the Russification policy is carried out in a systematic manner will be used. In the present day history of Kazakhstan, Tsarist and later in the Soviet Union period, people's knowledge was not taken into consideration and there is not a whole study to overcome Russian politics.

Key words: Kazakhstan, Folklore, Tsarist Russia, Russian Geographical Society

Сейфи Йылдырым¹, Эгамбердиев М.Ш.²

¹т.ғ.д., доцент Хажеттепе университеті, Ататүрік принциптері және

Түрік төңкерісінің тарихы институты, Түркия, Анкара, e-mail: ahiseyfi@hotmail.com

²т.ғ.к., доцент Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, археология, этнология және музеология кафедрасы, Қазақстан, Алматы, e-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

Патшалық Ресейдің Қазақстандағы этнографиялық зерттеулері

XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XX-шы ғасырдың басында Патшалық Ресейдің отаршылдығы кезінде Қазақстанның мәдени өміріндегі үлкен өзгерістер болды. Ресейлік ғалымдар қазақ даласын зерттей бастады. Осы зерттеулерге қарағанда патшалық билік аймақты қатал түрде басқарған. Ресейдің алғашқы зерттеу миссиясы Қазақстанның батыс аймағында өтті, оны А.Б. Черкасский басқарды. Делегация этнография, генеалогия және фольклорды зерттеумен айналысып, аймақтағы халықтың әдет-ғұрыптарын зерттеумен айналысты. Кейінгі жылдары, С.У. Ремезов осыған байланысты, «Сібір мен оның ішінде өмір сүретін халықтардың

анықтамасы» атты еңбегін жариялады. Қазақстанның батыс аймақтарынан бастап, Ертіс және Зайсан, Тарбағатай мен Алатаудың жағалауларын кейінгі жылдары Ресейлік ғалымдар И.Т. Бухгольц, С. Лихарев, И. Унховский делегациялары фольклорлық мәліметтерді жинады және бірнеше жұмыстарды жариялады. Патшалық Ресейдің сонан соң Кеңес Одағының бастапқы жылдарында Арал көлінің айналасындағы халықтарды зерттеуде А.Бекович-Черкасский үлкен рөл атқарды. 1759 жылы Г. Миллердің «Сібір патшалығын танылуы» мен И. Фальк, П.Паллас және И.Г. Георгидің қазақ халқының өнерін зерттеу барысында жергілікті халықты орыстандыру әдістерін ойластырды.

1867 жылы Түркістан генерал-губернаторы құрылды, осылайша Ресей отаршылдық саясатының түпкі мақсатына жетті. Осы кезеңде Орынбор, Омбы (Батыс-Сібір) және Ташкент Империялық орыс география қоғамы құрылуда. Қоғамның этнографиялық саладағы зерттеулері Патшалық Ресейдің әскери-отарлық саясатын идеологиялық-тәуелділік деңгейге көтереді. Осы орайда П.П. Семенов Тянь-Шанский, П.К. Козлов, В.А. Обручев, Г.Н. Потанин, М.В. Певцов, Н.М. Ядринцев және басқалардың еңбектерін атаған жөн.

Бұл зерттеуде Патшалық Ресейдің этнографиялық саладағы еңбектерін талдай отырып, жергілікті халықтың орыстандыру бағытындағы тәсілдері зерделенеді. Бұл зерттеуде мұрағаттық құжаттар мен ресейлік ғалымдардың еңбектері кеңінен пайдаланылады. Сонымен қоса, ресейлік ғалымдардың орыстандыру саясатын жүйелі түрде жүзеге асырығандығын дәлелдеуге талпыныс жасалады. Себебі қазіргі Қазақстан тарихы ғылымында патшалық, кейінен Кеңес өкіметі жылдарында этнографиялық зерттеулерде аталған мәселелер қарастырылмаған және орыстандыру саясаты кешенді түрде зерттелген емес.

Түйін сөздер: Қазақстан, Фольклор, Патшалық Ресей, Орыс географиялық қоғамы

Сейфи Йылдырым¹, Эгамбердиев М.Ш.²

¹д.и.н., доцент Университет Хажеттепе, Институт Принципы Ататюрка и истории турецкой революции, Турция, Анкара, e-mail: ahiseyfi@hotmail.com

²к.и.н., доцент Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, кафедра археологии, этнологии и музееологии, Казахстан, Алматы, e-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

Этнографические исследования Царской России в Казахстане

Во второй половине XVIII века и в начале XX века во время русской колонизации произошли серьезные изменения в культурной жизни Казахстана. Российские ученые стали изучать казахские степи. Согласно этим исследованиям, царские власти строго контролировали регион. Первая российская исследовательская миссия состоялась в западной части Казахстана, ее возглавлял А.Б. Черкасский. Делегация занималась изучением этнографии, генеалогии и фольклора, изучением народных традиций в регионе. Позже, С.У. Ремезов опубликовал работу «Описание о сибирских народах и граней их земель». Из западных регионов Казахстана такие русские ученые как И.Т. Бухгольц, С. Лихарев и И. Унховский начали изучать регион Иртыша, Зайсана, Тарбағатай и Алатаускую низменность, собрали фольклорные данные и опубликовали несколько работ. В первые годы Царская Россия, а позднее в Советское время А.Бекович-Черкасский сыграли важную роль в изучении Аральского моря. В 1759 г. Г. Миллер опубликовал работу «Описание Сибирского царства», И. Фальк, П. Паллас и И.Г. Георги изучили искусство казахского народа и разработали методы русификации населения.

В 1867 году было образовано Туркестанское генерал-губернаторство, что позволило достичь конечной цели российской колониальной политики. На этом этапе создаются отделения Имперского Русского географического общества в Оренбурге, Омске (Западная Сибирь) и Ташкенте. Этнографические исследования Общества заменяют военно-колониальную политику Царской России идеологической. В связи с этим необходимо отметить труды П.П. Семенова Тянь-Шанского, П.К. Козлова, В.А. Обручева, Г.Н. Потанина, М.В. Певцова, Н.М. Ядринцева и других.

В этом исследовании путем анализа этнографических работ Царской России, изучаются направления политики русификации коренного населения. В исследовании широко используются архивные материалы и работы российских ученых. В то же время делается попытка доказать, что царская администрация последовательно осуществляла политику русификации. Поскольку в современной исторической науке Казахстана и в советское время эти вопросы не рассматривались в этнографических исследованиях, а политика русификации по этнографическим материалам не изучалась комплексно.

Ключевые слова: Казахстан, Фольклор, Царская Россия, Русское географическое общество

Introduction

The collapse of the Soviet Union led to almost complete destruction of the scientific ties between the Turkic republics and created a gap in the study of certain aspects of history. This has begun to look particularly clear in the relations between Russia and Kazakhstan. Russian scholars did not just insist on concealing imperial politics and bringing a civilization to the Kazakh steppe of Russian scholars during the occupation period. The work of Kazakh scientists in modern Russian historiography has not yet achieved a specific study and comprehensive generalization. Today, there is a need for a historiography analysis. After the collapse of the USSR and the establishment of the Republic of Kazakhstan, a new dimension of history in Kazakhstan, an independent history of Kazakhstan, is needed. In these conditions, the work of the Tsarist Russian on the public consciousness is of great importance. Today, the colonial policy of the Kazakh steppes of the Russian Empire, the second half of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century have been the subject of many researches on the national liberation wars of the Kazak people, which are one of the main aspects of modern Kazakh scientific research.

The occupation of the Kazakh land by the Russian Empire, the exploitation policy of the Tsarist Russia and the Russification activities and methods of the indigenous people are the most difficult and contradictory periods of history of the Kazakh Turks. The occupation policy of the Tsarist Russian is thus crucial to be considered at the extreme. The first is the drawing of Russian scientists' pre-occupation surveys and strategic plans in the region. At this point, studies of Russian scholars on popular arts, especially folklore, religious understanding of indigenous people and researching pieces of customs are very important. Second, the most important is the political-military activities of the Russians. As a result of these activities, the establishment of the Russian military garrisons and the politics of dragging the indigenous people of the many missionaries in the region to Orthodox religion are seen. In this context, it should be noted that Kazakhstan is written on the works of Russian scholars of the people, national ethnology, ethnogenesis processes, ethnical history. Thus, we can see how important the work of Tsarist Russia scholars on Kazakhstan's popular knowledge is. The tsarism in the region and the educational policy in the regions that occupied the third step of the Tsarist Russian were directed at destroying the consciousness. For this reason, we will try to

show how Kazakhstan Folk Science developed as a science and what its current state is.

First Studies on the Kazakh Steppe of Russian Scientists

The first folklore studies in the Tsarist Russia era were related to the development of Turkish-Slavic relations. In this context, Russian scholars stand out by showing how good relations between the Slavs and the Turkish tribes, one-sided in size, and the superiority of the Russian element in the Eurasian region at the same time. The first written referrals to the mutual relations of the Eastern Slavs (the father of the Russian people) and the Turks (the father of the Kazakh people) point to the XI-XII centuries. In Laurentian chronicles, Turkish tribes such as Bulgarians (Volga Bulgarians), White Uigur (Hazar), and Obar (Avarlar) are mentioned (PSRL, 1926: 12-25). In his work "Stories of the Past", Chestnut Nestor also refers to Turkish Rights, Poliktsiyan, Celts, Khazars, Pechenegs, Volga Bulgarians (PRLS, 1926: 35-37). Thus, Russian scholars say that Slavs and Turks are very close.

In Kazakhstan Folklore, we see a number of studies suggesting that Russians and Kazakh Turks live together and are constantly in contact. These include N.S. Turbetskoy's "Slavs and Turks have had the same destiny" is of interest. In his own work, N.S. Trubetskoy "*The integration of East Slavs with Turanism The real truth of Russian history is that we need to study the Turanian brothers of the Russians in order for national knowledge to be true*" (Trubetskoy, 1993: 75).

One of the works of the Tsarist Russian during the Kazakh Khanate is based on the beginning of the 16th century. In the archives of Tsarist Russia there are archive documents accumulated in 37 mass units of Kazakh Turks during the November Han period (Kobrin, 1946: 55-57). These documents were brought together by the Russian Ministry of Dental Affairs. The documents were collected by diplomats, planets, merchants, prisoners of war, special agents visiting the Kazakh territory.

In 1534, Daniil Gubin informed Moscow that "The Cossacks had their own soldiers". Daniil Gubin, a Russian merchant and missionary, states that "*Kazakh adherents in Tashkent have been courageously beaten and resisted Russian rifles*" (Levsin, 1832: 47). In the second half of the XVI century Russian-Kazakh relations and ties are expanding. In 1569, the Russian ambassador S. Maltsev visited the Kazak steppes. Four years later, in 1573 another Russian Ambassador, Tretyak Chebukov, came to

Kazakh territory (Kobrin, 1946: 55). As a result of these two important embassies of the history of Russia and Kazakhstan, in 1574 Scary Ivan had allowed the Kazakh merchants of Russian territory to allow duty free trade. Allowing this allowed the Russian missionaries to cross the Kazakh territory without interruption and to trade in the indigenous people. Thus, not only did the Russian ambassadors visit the territories of Kazakhstan, but Kazakh ambassadors were also the subordinate to go to Russia. Thus, in 1594, a task of the Kazakh Khan of Kul-Mukhammad's embassy, which led to long but eventually mutually beneficial negotiations in Moscow, was carried out (Masanov, 1959: 217).

After the occupation of the Siberian lands by the Russian Tsarist, the contacts between the Russian-Kazak people became stronger. In the early part of the XVII century and the early part of the XVIII century, Russians wrote reports on articles, lists, maps, routes and maps about tight links between the two sides, and they emphasized the importance of public research. It is in the archives today that Russian scientists record notes, sketches, records of fables, proverbs. In addition to this, there are documents explaining how important the continuous process of relativity is directly reflected in the mass of documents of very different quality. Some of these comprehensive and not yet fully worked documents have been published in the book *"Monuments of the History of Siberia"* (Pamyatniki, 1882-1885).

In 1627, the book *"The Great Drawing"*, in which the geographical position of many people is mentioned, is compiled. Among the Turkic ethnic groups, nomadic Kazakh army, large and small Nogays, Tatars, very important information about the traditions, religious understandings and world-views of the peoples. Regarding the productivity of the nature of present-day Western Kazakhstan and the indigenous people in this region, it is not easy to get occupied by Tsarist Russia. There are important records about these documentary, Tatar (Muslim) schools, which are said that the Cossacks in the region, which is called Ahtube (Aktobe), still collect taxes from the Russian villagers and should be taken in front of them (Kniga, 1950: 50, 86, 88, 90-92, 140, 146).

In the middle of the XVIIth century, a research story was compiled *"in the Kingdom of Siberia and on the Kings of the Great Kingdom"*. In this source, together with Kazakh Turks, there are important materials about Yakut, Saha and other Turkish rights. However, Russian envoy F. Skibin who visited Tauke Han in 1694-1695 recorded certain characteristics of the economic and cultural life of the

Kazakhs. According to his accounts, the Cossacks *"are all nomadic and live for their own land, and their farming is inadequate, there are many horses and sheep, they do not give much importance to the cows; they are fed with meat and milk"* (Dopolneniya, 1867: 390).

At the end of the XVII century, nearly all of Kazakhstan's territory was visited by Russian representative V. Kobryakov, leaving very interesting notes. For example, he wrote about the poor development of fishery between Kazakhs and the consumption of small fish. At the same time, V. Kobryakov said that agriculture developed in the south of Kazakhstan (Turkestan and nearby cities): *"The bread of the Kazakhs has a large number of wheat, barley and millet, they sprout the wheat in the autumn"* – collecting information on the living style of indigenous people (Dopolneniya, 1867).

In the development of the historical and ethnographic knowledge of the Kazakh people of the XVIII th century, the work of popular science in Europe and Russia has shown great activity. In 1701, a book of Siberian maps called *"The Book of Siberia's Drawing"* was compiled. According to this book, the military movements of Tsarist Russia in Western and Northern Kazakhstan started. Thus, in 1731 West Kazakhstan and in 1940 Central Kazakhstan became Russian occupied. In these invasions, Russian garrisons and new Russian occupation lines were formed.

Deepening of the Russian Occupation and New Folklore Studies

In the early 18th century, the new era of researching the Kazakh steppes of Tsarist Russia begins. With the examination of the occupied territories, the North-East and Southern regions of Kazakhstan began to be considered. Serving the customs of Kazakh people for Orenburg campaign for many years, P.I. Rychkov (1712-1777) handled it. He wrote a two-volume work like *"Orenburg Topography"*. In this work, there are very valuable articles about Aral, Hiva, Kyrgyz Kaisaklar of the Great Army and other ethnic groups, Tatars and Bashkirs settled in the south and east of the Orenburg valley.

In 1733-1743 the first mission of the Russian Academy of Sciences was carried out in the Kazakhstan, Siberia and Central Asian steppes, providing a wide range of historical and ethnographic material. In this research committee, P.I. Russian chauvinists such as K. Miller, Ivan Andreev, F.Efremov took place with Rychkov. In 1768-1774, the second research delegation of the Russian Academy of Sci-

ences was established and gathered extensive historical and ethnographic information in Kazakhstan, Siberia, Central Asian steppes. In 1771 P.I. Rychkov's son N.P. Rychkov came from Turgay Mountains to Uludag and gathered folklore of Kazak people. He explored the military warfare weapons of the Cossack Turks. He collected folklore resources about this and brought together legendary materials about the sword, arrow and lighter weapons (Masanov, 1966: 80). In this context, I.G. Andreev (1743-1801) needs to draw attention to the fruitful activities in the field of public knowledge. In his time E. Massanov, I.G. Andreev writes: "*The traveler of Dzhungaria wrote Central Asia reports (Masanov, 1966), who closely examined the life and language of the Kazakh people, frequently visited the Kazakh people, spoke with the elderly and famous people, merchants, officials, travelers visiting the Kazak steppes*". I.G. Andreev's most important work is "*The Definition of the Middle Army (Mid-term) of the Kyrgyz-Kaisak near the Russian Border, especially between Kolyvan and Tobolsk*". This work was published in articles 1795-1796 as part of the "*New Monthly Jobs*" journal No 40-48. From I.G. Andreev Ust-Kamenogorsk (Eastern Kazakhstan) to Presnogorkovskaya, he spent a long time chatting with local elderly people and collecting their poems from the influential gyrovans (poet poets) to collect the materials. His work reflected the lifestyle of the Kazakh people. Areas in which nomadic places are located have been clearly preserved. Besides this, important statistical information about number of tents, number of cattle, list of sultans is included in this work. In his own work Andreev "*rich*" Kazakhs were made to make wooden houses on winter floors and how to connect them to Russia. I.G. Andreev reveals the number of Kazakh territories and indigenous peoples, then collects the information he seizes and sends them to the Russian Military Ministry as a report. This information, which has not been assessed, is about the placement of Russian influence in the East and South East regions.

In 1742, the diplomatic mission of the Russian Army Karl Miller, linked to the Orsk order, was sent to Dzungaria. A map was obtained with the information summarized in some of the reports of the ancestral Russian scholars whose results were not reached to the day-to-day. On this map, the road extending to the Mongolian lands through Kazakh steppes has been shown. According to this information, Karl Miller investigated the lands extending from the south-eastern region of the Turgay river to Alkagol. The scientific research committee is going down to the Montenegro and investigating the Kazakh tribes

in the region of Sardinia. These examinations are being used by Konstantin Kaufman, the Turkestan general-governor in his time. The authors have accumulated considerable ethnographic material about the authors – scientists, researchers, travelers, settlement of the Kazakh people, ethnogenic myths, tribe composition, economy, material and intangible culture.

Pyotor Pallas – Professor of Natural History, worked in Russian Academy of Sciences Imperial in 1769; As a member of the St. Petersburg Free Economy Society and Nature, the Roman Imperial Academy, and the English Royal Scientific Committee Academician, the Orenburg Cossacks extensively studied the Ural lands and held regular scientific delegations. He searched the south of Western Siberia, Semipalatinsk and Irtysh regions. Pyotor Pallas received the cultures of the indigenous people, the economy and the lifestyle of nomadic people in the region (Manash Kozibayev, 2010: 47-58). The scientist first described the remains of material cultures of the past centuries as archaeological monuments, mounds, cemeteries, and ancient remnants of temples. He was the first person to give information about native handicrafts, handicrafts, felt production, natural dyes digested by Cossacks, and skin dyeing technology. The results of the discovery scientist were emphasized in his work entitled "*Traveling to the Different Provinces of the Russian Empire*". Interesting P.S. Pallas Kazak gives important information about the swords, silver pieces and products of traditional men and women's clothes, especially military equipment, weapons and various social groups in Kazakh society (Pallas, 1871: 571).

Work in the Kazakhstan steppes is carried out both as an institutional (examinations carried out by the instructions of the State) and as an individual (personal). Many Russian researchers have built their basic studies based on Kazakh folklore, genealogy and ethnography materials. XVIII the first initiatives of the comprehensive studies of the Kazakhstan steppes undertaken by Russia in the 19th century B.C. Lomonosov started. He organized the scientific discoveries on the Kazakh territory and provided numerous geographical maps. These maps later led to the proliferation of Russian influence in the Kazak steppes. According to the instructions of the Russian Tsar researcher I.G. Georgi also organized an independent voyage through the territory of Kazakhstan and received the customs of the indigenous people living in the Western and Northern regions of Kazakhstan. He prepared a detailed work in 1796 entitled "*The Definition of the Living People in Russia*" (Georgi Iogen, 1799). This book contains

valuable information about migrants lifestyles, cultures, traditions and ceremonies and the characteristics of the economic life of the nomads.

Russian researchers worked to fulfill the colonial politics in the region. For example, I.K. Kirillov organized a campaign called “*Kyrgyz-Kaisak Investigations*” on the Kazak steppes and sent a report to the occupation institutions (K. Kirilov, 2002) as a result of the “*Explanation of Kyrgyz-Kaisak and Karakalpak Orders*”. In this period, the location of the Orenburg research team is distinct. Among those who were specially grown and who later brought the instructions of the Russian Tsar to the flawless times were I.K. Kirilov, V.N. Tatishchev, V.A. Urusov and I.I. Neplyuev is located. The Senate and its institutions in the archives of the Russian State Antiquities (RGADA), the I.K. Kirilov’s numerous documents concerning the history of education and the course of the Orenburg campaign, including the correspondence with V.N. Tatishchev, remain as important as ever. These documents include I.K. Kirilov documents about the relations and relations between Prince V.A. Urusov, the documents about the administration and status of the Orenburg region, the colonial plans of the Russian government and the letters and requests from Kazakh kings. The reports point to the beginning of the Orenburg campaign and provide information on Orenburg and its vicinity, which served Russian’s first occupation line and military garrison in the southern Ural territory. According to these documents, V.N. Tatishchev believes that Orenburg has been moved to a more favorable place, and the location pointed by I.K. Kirilov is known as the Orsk Castle (Starikov, 1891: 7-8).

After the occupation of the Western region of the Kazak Turks (1731-1740), a special section was established under the name of the Orenburg campaign for the construction of the zone and the implementation of plans for it. In 1744, the Orenburg delegation had its end in connection with the establishment of the province of Orenburg, after having done its duty. I.K. Kirilov was treasured as president of the Orenburg division and was promoted to the State Council. For that, it was linked to salary of 3000 thousand rubles. I.K. Kirilov has done everything he can to attract scientists and experts to various fields of knowledge in order to comprehensively study the state of Orenburg. For this purpose, he passed the theme with the Academy of Sciences and included Russian scientists in various fields. In particular he gave importance to folklorists. To completely occupy the territory of the Russian I.K. Kirillov also received comprehensive

instructions, consisting of forty items, signed by the Empress. I.K. Kirilov was responsible for exploring the mineral wealth and minerals of the region and investigating the plants, as well as for explaining factories in the Orenburg region. He believed that “New Russia” (in reports, I.K. Kirilov so named the occupied territories) could compete more with European forces and said: “*Celebrate each of you with the approval of God, with the New Russia envisioned by his own Imperial Majesty’s prosecutor accept my courage for; Moreover, I hope that in the future there will be less respect for other European powers seeking new and glorified lands and minerals*” (RGADA).

Completion of the Occupation of Tsarist Russia in the 19th century and Folklore Studies

In the mid-19th century the territory of Kazakhstan was fully occupied by Russia. This caused Russia to establish trade relations with the Kazakh Turks and the formation of research institutions with strong military garrisons in Kazakhstan territory. In this period, new garrisons were built in Raimskoye (1847 y.) and Balkhash basin on the eastern shore of the Caspian Sea in Aral region; Novo-Petrovski military garrison (1846 y.) on the skirts of Zhungar Alatau Kapal (1848 y.) In Orenburg (Turgai, 1846 y.). The tsarist government has begun to give more than enough support to secure Kazakhstan’s territory with Russia. In 1854 the Vernoe military garrison was established. Tsarist Russia pioneered a colonialist policy in Kazakhstan and gave more progressive attention to the expansion of scientific research carried out by scientists on Kazakhstani territory. In 1845 the Russian Geography Society was established. This organization is 19th century. In the second half of the year Kazakhstan and the Central Asian territories were seriously considered for geographical examination. Between 1847 and 1861, the geographical area of Kazakhstan and Central Asia published material on the settlement and living of indigenous people. The first writers of important information about the Kazakh Turks and their lands were the famous Russian geographers Y.V. Khanykov and M.I. Ivanin. Y.V. Khanykov was recognized as a talented geographer and cartographer in the Kazakh territory for 15 years and studied the steppes thoroughly. In 1839, he published his first work under the name of “*Orenburg Region Geographical Review*”. The geographical location of the Kazakhs gathered statistical and ethnographic data and sent them to the responsible occupation institutions in reports. In 1841, he conducted extensive

studies on Western Kazakhstan and published a study on *“The State of the Kyrgyz Army”*. In addition to this, Y.V. Khanykov *“Map of the Aral Sea and Khiva Khanate with the Neighborhood”* (1851), *“Kyrgyz Map of the Inner and Little Hordes”* (1845), *“North West Map of Central Asia with the Annexes”* published this works.

A member of the Russian Geographical Society (1801-1874), M.I. Ivanin from 1835 to 1855, served as adviser and manager of the local unit of the Interim Council of the Inner Bukeyevskaya Army in the Orenburg region. In 1846, most of the Mangyshlak peninsula was explored. Published articles collected information about nature and local people. Kazakhstan’s soil is thinning M.I. Ivanin pointed to the presence of oil, glauber salt and white-crust limestone for use in construction and emphasized that these riches are now Russian property. M.I. Ivanin is the first explorer of the mountainous part of the Mangyshlak peninsula, a famous Russian researcher, who survived the Karatau and Aktau regions. He constantly collected information about Caspian waters in his reports, broke maps and contributed to the formation of new occupation lines. He was very interested in the spiritual culture of the Kazakhs of the Small Jurisdiction (Western Kazakh Turks) and was doing scientific studies by gathering information on hospitality, national ceremonies, medical knowledge, beliefs.

A new research team at the Semipalatinsk – Central Kazakhstan – Betpak – Dala – Muyunkum – Chimkent route in 1830, It was made by N.I. Potanin. Notes N.I. Potan indicates that there are 45 mountain ranges and 20 rivers on the road. The author gives them very short orographic and hydrographic features.

Among the works that constitute the handbook of the administrative units of Tsarist Russia and provide comprehensive information about the Kazakh Turks. The concept of *“Kyrgyz-Kazakh or Kirghiz-Kaisak, Definition of Hordes and Steppes”* published by Levshin in 1832 is of great importance (Levshin, 1832). An outstanding Russian scientist A. Levshin (1797-1879) is the first basic research on the geography, history and ethnography of the Kazakh people. The author described the geographical location and nature of the Kazakh steppes in detail in the history of the Kazakh people until the end of the 18th century and reported many original information about the way of life, economy and culture. The book was widely recognized in the scientific circles and soon became a foreign language. Today’s scientists have described this work as a classic and selective work that enriches Russian science in Asia. Levshin’s

book consists of three chapters. In the first part, the author collected all the geographical data in the Kazakh steppes. He used not only print materials, but also personal observations and personal information from local stories. The second and third parts of the book are devoted to the history and geography of the Kazakh people. He examined all the resources available to the Cossacks until that time. All subsequent researchers began their work by entering the book. This book is an important study of the knowledge of the Kazakh land for the first time and systematic of scientific problems.

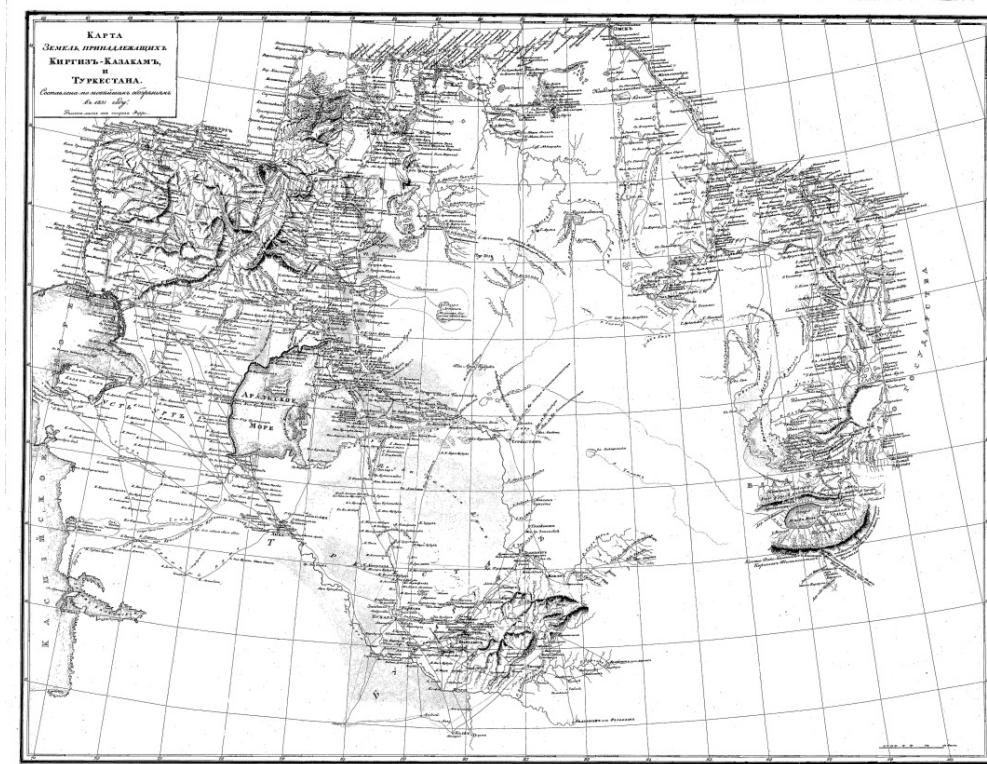
We should pay attention to the thirteenth chapter of the A.I. Levshin study. In this chapter, the author attaches importance to the traditional details of the Kazakh Turks and points out the following on their native language: *“Their language is a spoof Turkish dialect that can not be understood even for Turkish and Crimean Tatars, Kazan, and even sometimes for Orenburg. Moreover, in the place where Turks and Tatars wrote, the Kyrgyz people speak, where: y, yi, yo, yu, yi, ji, ji, ca, they use X instead of X. Most celebrities are implicitly labeled as “a” and “e”, usually separated from each other, so it is almost impossible to differentiate, or, more precisely, the third, middle sounds between these two sounds ...”*. By revealing these ideas, Levshin shows that the Kazakhs need to separate the language of the Turks from other Turks.

At the beginning of his note, A. Levshin gives detailed insight into the wealth and tribes of the Cossacks and thoroughly investigates their way of life. The Russian scientist uses this as follows: *“The life of the Cossacks is similar to a living picture, and there is a patriarchal view of almost a living people. The village (aul) is a fun and fascinating place where the simplicity and nature of this state is lost in other places where the sincerity of this state has become a fun and fascinating place on which all the sides have a circular ceiling of a tent covered with a felt, covered circular ceilings, that is, there is a penitentiary or dormitory housing: it penetrates through the light and smoke goes out because of a fire in the tent ...”*

In his work A.I. Levshin attaches great importance to the ethnogenesis of the Kazakh Turks. Here, the author cites the Cossacks and gives important insights into the origin of the name *“Kyrgyz-Kaisak”* and *“Kyrgyz”*. The scientist wrote that *“the old and real Kyrgyz attacks on Siberian settlements and villages are robberies and horrors instead of the Russians fighting”*, and that this was the Kazakh armies that were the most harmful to the southern regions of Siberia after the Kyrgyz.

Who examined the steppe of Kazakhstan A.I. Levshin the shoe has drawn an important map for the formation of the occupation lines of the Tsarist

Russia. This map shows the significance of the land from West Kazakhstan to the Syrdarya coasts and then to the North and East of Kazakhstan.



Picture 1 – Map of A.I. Levshin

The major role in the organization of the geographical and ethnographic work of the Kazakh lands is expressed by the head of the Russian Geographical Society P. P. Semenov-Tian-Shansky (1827 – 1914) played. The Orenburg branch of the Russian Geographical Society in 1866 and the Turkestan branch in Tashkent in 1897. A lot of information about the Cossacks has been collected in the section of the Russian Geographical Society of Western Siberia (Katanaev, 1886, Zakharova, 1988). In 1877, the Western Siberian branch of the Russian Geographical Society opened in the city of Omsk. In 1887, the Orenburg Academic Archive Commission emerged and it became one of the ethnographic centers, including ethnographic studies in the very ethnographic south-east of the country. She has done a great deal of work on the sections of the Russian Geographical Society and archive commissions, the collection of natural sciences, history, ethnographic and other works and systematically published works.

Conclusion

The work on the Kazakh Turks and Kazakhstan in the XVIII century was dictated by the political-pragmatic interests and motives associated with the task of establishing a Russian presence on the Kazakh steppes in the Russian society. Concerning this, the history of the Cossacks and the public are primarily associated with the fact that there are military and civilian officials with different official status in the southeastern field of the country and the local authorities. However, these studies were meant to be permanently kept in these distinctive lands, how to occupy Kazakh lands, though they were implemented with pragmatic conditions and bear the mark of a political conjuncture.

The political and economic interests of the Russian Empire, as well as the interest of neighbors, required a deeper study of the lives of these peoples, especially the Kazakh steppes and the peoples of

Central Asia. In the plans of Russian foreign policy, Kazakh steppes had a strategic position and were perceived as “key and doors for Asian countries and territories”. In the 18th century, the Russian Empire achieved remarkable successes which contributed greatly to the achievements in science, geography studies and country mapping.

In the second quarter of the 18th century, the work of scientists in Kazakhstan has made great success in the context of strengthening Kazakh-Russian relations. Many interesting discoveries were made.

During this period Tsarist Russia paid great attention to education and the Russification of the local people. The Academy of Sciences was opened, geodists, orientalists, translators of Oriental languages were trained and scientific discoveries were provided in all possible ways.

With Speransky's reform, one of the most important achievements in Russian science was to gather information about the beliefs, traditional law, lifestyle, traditions of all peoples in Siberia, including the Cossacks.

References

- PSRL. (1926). T.1. Lavrenteyavskaya Letopis. [Lavrenteyavsk Chronicle]. Vıp. 1. Leningrad.
- N.S. O Turanskom Elemente v Russkoy Kulture. Rossiya Mejdú Evropoi i Aziyey., (1993). [On the Turan element in Russian culture. Russia between Europe and Asia]. Moskova.
- Kobrin V.B. (1946), K Voprosu o Kazakhsko-Russkikh Otnosheniyah v XVI Veke. [On the issue of Kazakh-Russian relations in the 16th century]. Vestnik An KazSSR. №11 (20).
- Levşin A.S. (1832), Opisanie Kirgiz-Kazachih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey. Petersbur. Čast'. 2. [Description Kirghiz-kazakski or Kirghiz kaisak hordes and steppes].
- Masanov E.A. (1959), Ob Etnografičeskom İzuchenii Kazahstana v Rossii do 1845 Goda. [On ethnographic study of Kazakhstan in Russia until 1845]. Trudi Īnstituta Īstorii i Etnologii KazSSR. Tom. 6.
- Pamyatniki Sibirskoy Īstorii. (1882-1885). [monuments oof siberian history]. Tom 1. 2. Petersburg.
- Kniga Bolshomu Cherteju. (1950). [Book large drawing]. Red. Serbina K.N. Moskova-Leningrad.
- Dopolneniya k Aktam Īstoricheskim, Sobranniye i Īzdanniye Arheograficheskoyu Komissiyey. [Additions to the historical acts collected and published by the archaeological Commission]. 3(1867), Tom. 10. Petersburg.
- Masanov E.A. (1966). Očerok Īstorii İzucheniya Kazahskogo Naroda v SSSR. [Essay on the history of the study of the Kazakh people in the USSR]. Alma-Ata.
- Kozıbayev Manaş. (2010). Īstoriya Kazahstana (S Drevneyshih Vremyon do Nashih Dney). [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. v Pyati Tomah. Tom 2, Almatı “Atamura”.
- Pallas P.S. (1871). Puteshestviya po Raznim Mestam Rossiyskogo Gosudarstva po Veleniyu Sankt-Peterburgskoy Akademii. [Travel to different places of the Russian state at the behest of the St. Petersburg Academies]. Chast II, Kniga 2. Sankt-Peterburg.
- Georgi Īogan, (1799). Opisanie Vseh Obitayushih v Rossiyskom Gosudarstve Narodov. [Description of all the peoples living in the Russian state]. Sankt-petersburg.
- Contributions of H.R. Kirilov to the Orenburg Campaign. 1734-1735 // Historical Archive.1. 2002
- Starikov F. (1891). Īstoriko-Statisticheskiy Očerok Orenburgskogo Kazachyego Voyska. [Historical and statistical sketch of the Orenburg Cossack army]. Orenburg, 3-15.
- RGADA. F (Fond). 248. D (Delo). 113. L (List). 240.
- Levshin A.Ī. (1832). “Opisanie Kirgiz-Kazachih, ili Kirgiz-Kaysatskih, Ord i Stepey”. [Description of Kyrgyz-Cossack or Kyrgyz-kaisak hordes and steppes].

Zharkynbaeva R.S., Baidavletov Zh.D.

¹Professor, e-mail: r_seidali@mail.ru

²master student, e-mail: zhake9119@gmail.com

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

THE ROLE AND PLACE OF CENTRAL ASIA IN TURKISH FOREIGN POLICY

This article considers Turkey's foreign policy in Central Asia from 1991-2000. The formation of new independent states after the collapse of the USSR and the recognition of their independence by Turkey was the starting point for establishing diplomatic relations with the countries of Central Asia. In particular, this work analyzes the peculiarities of geopolitical and trade-economic cooperation of Turkey with Russia, the USA, China, as well as Iran, India and Turkey with countries of Central Asia. Also considered is how Turkey used historical and cultural contacts to strengthen its influence in Central Asia.

The Justice and Development Party's rise to power in 2002, based largely on a foundation of Western values, radically changed Turkey's foreign policy. Based on the book Strategic Depth by Turkish Foreign Minister A. Davutoglu, the internal and external political factors of the country altered the previous policy of "soft power" and, as a result, strengthened its influence in Central Asia.

Key words: Turkey, international relations, Central Asia, regional power, foreign policy, trade and economic cooperation

Жарқынбаева Р.С.¹, Байдавлетов Ж.Д.²

¹профессор, e-mail: r_seidali@mail.ru

²магистрант, e-mail: zhake9119@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Қаззақстан, Алматы қ.

Түркияның сыртқы саяси бағытындағы Орталық Азияның орны мен рөлі

Мақалада 1991-2000-шы жылдар аралығындағы Түркияның Орталық Азия елдеріне қатысты жүргізген сыртқы саяси бағыты қарастырылады. КСРО ыдырағаннан кейін жаңа тәуелсіз мемлекеттердің қалыптасуы мен олардың тәуелсіздігінің Түркия тарапынан танылуы Орталық Азия елдерімен дипломатиялық қарым-қатынас орнатуының бастапқы қадамы болды. Соның ішінде 1991 ж. кейінгі кезеңдегі әлемнің алпауыт елдері – Ресей Федерациясы, АҚШ, Қытай, сондай-ақ Иран, Үндістан және Түркия сынды мемлекеттердің Орталық Азия елдерімен геосаяси және сауда-экономикалық ынтымақтастықтың жүргізілу ерекшеліктері талданады. Сондай-ақ, Түркияның Орталық Азияға өзінің ықпалын күшейтуде ең алдымен тарихи-мәдени байланыстарды ұтымды пайдалануы қарастырылған.

2002 ж. билікке батыстық құндылықтарды негізге алған Әділет және даму партиясының билікке келуі Түркияның сыртқы саяси бағытына күрделі өзгерістер енгізді. Әсіресе, Түркияның сыртқы істер министрі А.Дауытоғлының «Стратегиялық тереңдік» еңбегіне негізделі отырып, мемлекеттің ішкі және сыртқы саяси факторлар «жұмсақ күш» саясатын трансформациялап, соның нәтижесінде геосаяси мүдде аймағына кіретін Орталық Азиядағы ықпалы күшейтілді.

Түйін сөздер: Түркия, халықаралық қатынастар, Орталық Азия, аймақтық күш, сыртқы саяси бағдар, сауда-экономикалық ынтымақтастық

Жаркинбаева Р.С.¹, Байдавлетов Ж.Д.²

¹профессор, e-mail: r_seidali@mail.ru

²магистрант, e-mail: zhake9119@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Роль и место Центральной Азии во внешнеполитическом курсе Турции

В статье рассматривается внешнеполитический курс Турции в Центральной Азии в 1991–2000 годах. Становление новых независимых государств после распада СССР и признание их независимости Турцией стало отправной точкой для установления дипломатических отношений со странами Центральной Азии. В том числе анализируются особенности геополитического и торгово-экономического сотрудничества Российской Федерации, США, Китая, а также Ирана, Индии и Турции со странами Центральной Азии после 1991 г. Также, рассматривается использование Турцией исторических и культурных контактов для усиления своего влияния в Центральной Азии.

Приход к власти Партии справедливости и развития в 2002 г., основанной на западных ценностях, кардинально изменил внешнюю политику Турции. На основе книги «Стратегическая глубина» министра иностранных дел Турции А.Давутоглу внутренние и внешние политические факторы страны в определенной степени изменили политику «мягкой силы» и, как следствие, усилили ее влияние в Центральной Азии, которая является частью геополитического интереса.

Ключевые слова: Турция, международные отношения, Центральная Азия, региональные силы, внешнеполитический курс, торгово-экономическое сотрудничество

Introduction

On the territory of modern Central Asia, over the centuries, a single geopolitical space and a cultural community shaped the historical destinies of the peoples across the region. Currently, Central Asia includes a significant concentration of geostrategic interests among the world's leading powers, with a geopolitical regionalization determined by the territories of five independent states. Within the independent states of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan live more than 60 million people, with sharp differences in their size, population size, economic potential, the reserve of natural resources and in the social, environmental and management spheres.

Methodological and theoretical basis

Writing this article, the authors were guided by general methodological principles. The method of the system approach, the general historical methods of cognition, such as the principle of historicism, objectivity, the method of analysis and synthesis, etcetera. One of the classic trends of studying foreign policy is political realism, developed in the late 1940s. Central to the theory of political realism are «the notion of interest defined in terms of power,» and related concepts of balance of power, geopolitical strategy, etc.

Features of the Central Asian region

Officially, the name Central Asia was adopted in January 1993 at a general meeting of the heads of states and governments in the city of Tashkent, when it was proposed to name further Central Asia and Kazakhstan as Central Asia. As many are familiar, the term «Central Asia» was created by Europeans in the nineteenth century, which was adopted in the Soviet era by the term «Central Asia,» which included Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Tajikistan. Then, as the conclusion of UNESCO, the term «Central Asia» had a more extensive interpretation and included Iran, Pakistan, Central Asia and the Caucasus, as well as Mongolia and Northwest China (Xinjiang) (Asia and Africa today, 1994).

Experts attribute the following to the peculiarities of the Central Asian region:

The geographic region is extremely disadvantageous: it is «locked» inside the Eurasian continent and has no access to the oceans.

The natural resources, capitals, etc., of the Central Asian states are only partially sovereign, and there are a number of unresolved differences between all the states of the region – from disputed territories, the distribution of water and mineral resources, the ways of laying transport routes, electric power and oil and gas mains.

Other factors complicating bilateral and multilateral relations in Central Asia include: the

weakness and lack of independence of the political and economic structures of states, the criminalization of their economies, drug trafficking, ethnic and religious strife.

The main challenges facing the states of the region are not a military-political, but an economic response; without attracting external resources, Central Asian countries are doomed to further degradation and permanent instability. However, even if they are united in regional structures, the Central Asian states solve their social, economic and political problems, usually outside the region, which creates a favorable environment for establishing external governance here, as well as for the rapid transformation of the «problem countries» of Central Asia from the relatively modernized societies, as they promised to become during the time of their membership in the USSR, to the periphery of the developed world.

In the «problem states» of Central Asia, the social base for supporting the ruling elites is limited, poverty and beggary are progressing while enriching the clans in power; local regimes retain almost universally repressive and authoritarian character.

Central Asia is not well prepared for the effective development of external resources for the sake of sustainable national development; due to the corruption of the majority of ruling elites, their frequent merging with criminal structures, the efficiency of the resources received from outside remains at an extremely low level.

The catastrophic and rapid decline in the standard of living of ordinary citizens in «problem countries», importing energy resources, constantly throws out large contingents of the local population into illegal business, which is mainly connected with drugs, pushes the population towards labor migration (Naumkin, Kuznetsov, Bartenev, 2013: 20-21).

During its independent existence, Central Asia has become the object of serious attention on the part of foreign and regional researchers. In his famous work «The Grand Chessboard» Z. Brzezinski analyzes the geopolitical situation of the current decade in the world, and especially on the Eurasian continent.

The chapter «The Eurasian Balkans» describes the internal and external factors of instability of nine states, including all the Central Asian states. Of the five independent states of Central Asia, which he calls «Central Asia» in his work, Z. Brzezinski assigned the most important role to Kazakhstan and Uzbekistan. «Kazakhstan is the shield and Uzbekistan is the soul for the region's diverse

national awakenings. Kazakhstan's geographic size and location shelter the others from direct Russian physical pressure, since Kazakhstan alone borders on Russia.» At the same time, according to the author's view, «in fact, Uzbekistan is the prime candidate for regional leader in Central Asia» (Brzezinski, 2005: 156).

All the countries of Central Asia possess geopolitically disadvantaged positions, partially caused by lacking access to maritime communications. However, the independent geopolitical significance of the region will increase as the projects for the construction of the Trans-Asian railway line and the development of the transcontinental road corridor «Western Europe-Western China» and air traffic are established, which will allow it in the short term to become a transport bridge between the west and the east. In this context, the countries of the region are systematically working, national and international projects are being implemented, large investments are being made in the existing transport infrastructure.

In this regard, each of the states of the region are making efforts to implement projects for the construction of a communication infrastructure of internal and regional importance. For example, given the strategically important position of Kazakhstan and the integration processes of recent years, Kazakhstan has opened a distinct prospect of making logistics a fairly profitable segment of the economy. In particular, in the traditional annual message to the people of Kazakhstan on November 11, 2014, «Nurly Zhol» – the Path to the future» President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev paid special attention to the development of the transport and logistics infrastructure, was entrusted with the completion of the construction of the first dry port complex, the infrastructure of the special economic zones «Khorgos – the eastern gate», the implementation of major road projects, in particular the Western China – Western Europe, construction or lease of terminal capacities in the «dry» and sea ports of China, Iran, Russia and the EU countries (Nazarbayev, 2014).

Since the recognition of the independence of the Republic of Kazakhstan by the Republic of Turkey on December 16, 1991, to 1997 an extensive juridical base was established between the two countries. 56 different bilateral treaties and agreements were signed covering numerous aspects of cooperation between countries in various fields. Turkey and Kazakhstan took an active part in the work of international organizations such as the Organization for Economic Co-operation, the OSCE, the UN and

OIC, where their positions on many issues of global and regional importance differed in their proximity, which allowed them to unite their efforts to further strengthen confidence and mutual understanding among peoples. A special role in the relations between Kazakhstan and Turkey is played by the meetings of the Heads of Turkic-speaking countries that have become traditional. Together with the leaders of other Turkic-speaking countries, they exchange views on major international problems, and develop strategies for further development of mutual cooperation. At the same time, the analysis of the implementation of treaties and agreements signed between Kazakhstan and Turkey shows that cooperation in the field of education and culture is most effective (AP RK, 7400: 108).

Political relations between the two countries are of a strategic nature, which has been repeatedly stressed by both sides. The most important factor in the development and strengthening of bilateral relations are regular meetings at the highest level. Since the establishment of diplomatic relations were held two official visits were conducted by the President of Kazakhstan to Turkey, three official visits by the presidents of Turkey to Kazakhstan, two official visits by the Chairman of the Turkish Parliament, two visits of the Chairman of the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan O. Baigeldi, two official visits of the Prime Ministers of Turkey, one visit Prime Minister of the Republic of Kazakhstan (AP RK, 7400: 86).

The basis of bilateral relations remains trade and economic cooperation. The activity of the intergovernmental Kazakh-Turkish mixed commission needs to be stepped up for economic cooperation, whose functions include the creation of favorable conditions for the progressive development of bilateral trade and economic cooperation (AP RK, 7400: 87).

The activity of Turkish business circles in Kazakhstan has become noticeably more active. Thus, at the end of 1996, out of 2,200 foreign firms that were engaged in joint production in Kazakhstan, 319 were Turkish. According to the General Directorate of Foreign Trade of Turkey, more than 200 Turkish firms are developing or have launched more than 40 projects for a total of \$ 2.0 billion. In 1997, the Chamber of Commerce and Industry of the Republic of Kazakhstan registered 336 proposals from 205 Turkish companies for the supply of consumer goods and food products. In terms of the volume of trade with Turkey, Kazakhstan ranks third in the CIS after Russia and Ukraine (AP RK, 7400: 88).

The transportation problem of Caspian oil occupies a special place in Kazakh-Turkish relations. This issue was raised in Turkey as a strategic objective, taking into account the ever growing problem of energy supply in the country (AP RK, 7400: 95).

From this we can see not only the comprehensive political relations between the Republic of Turkey and Kazakhstan, but also with the aggravation of problems with energy resources, countries of Central Asia, including Kazakhstan, became strategic partners for the official Ankara.

From the Central Asian countries – Tajikistan also expects that the implementation of such projects as the Turkmenistan-Afghanistan-Tajikistan railroad, Dushanbe-Kulyab-Khorog-Kulma international road, Dushanbe-Tursunzade, Aini-Pendzhikent, and Vose Khovaling and especially the railway Vahdat-Yavan-Kurgan-Tube, will help improve the country's investment climate, reunification with international transport networks, development of the domestic market and the massive growth of international services (Address of the President of the Republic of Tajikistan ..., 2014).

At present, many social problems of national states have moved beyond the narrow national boundaries to a regional and global level and require joint and adequate responses, and this requires further deepening of the level of regional and international cooperation. Regional integration could serve as a serious means of neutralizing both traditional and unconventional threats for the countries of Central Asia. At the beginning of the twenty-first century, regional integration has become a distinctive feature of world development. Many countries of the world are currently united in regional blocks, and their strength is not comparable with the capabilities of a single country.

Thus, the priorities of foreign policy of all countries of the region include: ensuring national security, creating a political foundation for strengthening and developing independence, as well as the necessary external conditions for the national economy to be taken out of the crisis and stabilize it, and address environmental and social problems.

Central Asia in the sphere of foreign policy interests of Turkey

The states of Central Asia garner close attention by members of the world community due to their geopolitical and economic importance, natural and human resources, transit opportunities for transcontinental trade and transport. Modern Central

Asia is a field of collision among innumerable cultural, civilizational, political and economic projects.

Many of the world's largest actors such as the USA, China, EU, Russia show interest in the region. Except Turkey, regional players like India and Iran are showing interest. All this pushes Turkey to the necessity of concretizing its interests and priorities in the region.

The geopolitical position of the Central Asian states located in the geostrategically important region for West and Asia and creates an opportunity to participate equally in the pan-European governmental organizations like the OSCE or NATO, the Asian Process (OIC,), and also at the global level as an equal member of the United Nations. Central Asian countries use these opportunities for active entry into the world community and gaining a worthy place in the system of international relations.

According to Ye. Rumer, Central Asia is important to throw it to the mercy of fate. It is also important for the United States to allow Russia and China to manage their uncontrollably. They lack the resources and visions to put the region on the path toward long-term stability and security. At the same time, they have their own interests in Central Asia and there are opportunities that can become from the point of view of the U.S.A. which may be part of the solution or part of the problem. Will get their support – that's what should be an integral part of the U.S.A. strategy in Central Asia, a strategy that can make for all shareholders of this remote and troubled region, that success can be beneficial to all participants, whereas failure can equally endanger destructive consequences for all participants, and for those who are far from the heart of Eurasia (Rumer, 2008: 81).

The independent states of Central Asia have been trying for over 25 years to build their foreign policy on the basis of the multi-vector concept. Taking into account the current international realities, the main focus of the foreign policy strategy is ensuring an effective security system in Central Asia aimed at preventing unconventional challenges and threats such as international terrorism, religious extremism, drug trafficking, and illegal migration.

To solve these problems, governments Central Asia often find it expedient to focus on the following priorities in foreign policy directions:

- Participation in the activities of interstate associations (the Conference on Developing Confidence Building Measures in Asia, the Shanghai Cooperation Organization, the Collective Security Treaty Organization);

- strategic cooperation with Russia and China;
- maintaining friendly relations with neighboring and Central Asian states;
- constructive interaction with the United States, EU countries, as well as organizations such as the OSCE and the North Atlantic Treaty Organization (NATO);
- cooperation with the states of the Islamic world;
- Establishment of partnerships with the countries of the Asia-Pacific region (APR).

It can be fully justified to note that the countries of the region are on the verge of serious trials, which they have not previously encountered. In this regard, it is necessary to note the special role of Kazakhstan. As N.A. Nazarbayev in the Address «Kazakhstan -2050»: «we must continue to realize our responsibility for regional security and contribute to the stabilization of Central Asia» (Nazarbayev NA, 2012).

Based on the above directions, the Turkish Republic began to pursue its foreign policy towards the countries of Central Asia. The activation of Turkey's «soft power» foreign policy in the countries of the Eurasian region was facilitated by its history and geographical location at the crossroads from Europe to Asia, as well as the existence of a national, religious and linguistic community of peoples living in these territories. Over the past two decades, a complex of internal and foreign policy factors has led to a significant transformation of the soft power policy in Turkey, which has strengthened its influence in countries that are in the sphere of its geopolitical interests, primarily in the Caucasus and Central Asia (Safonkina, 2014 : 145).

The change in the approach to Turkey's foreign policy was due to the coming to power in 2002 of the Justice and Development Party, a moderately conservative orientation sympathetic to many Western values. Democratic reforms have reduced the level of military influence on the country's policy and strengthened civil society in Turkey. Reforms also led to a closer involvement of new actors, such as business organizations and civil society organizations. A new approach was developed in Turkish foreign policy, based on the doctrine of strategic depth, the book of Ahmet Davutoglu (the Minister of Foreign Affairs of Turkey – 1.05.2009-28.08.2014), (Safonkina, 2014: 145).

A key aspect of the new approach was the «policy of zero problems» with neighboring countries, involving an increase in political dialogue, economic interdependence and cultural harmony. «Zero problems policy» stimulated the strengthening of

Turkey's «soft power» policy. In addition, after the Arab unrest in North Africa and the Middle East, the Turkish state model was viewed as a source of emulation, which also strengthened Turkish influence. An important aspect of increasing the «soft power» was the active participation of Turkey in various international associations (Safonkina, 2014: 146).

The strategies, mechanisms and actions of the implementation of the «soft power» in the promotion of language, education and science, business cooperation, and development assistance worked out by Turkish diplomats and experts in the field of international relations during this short period of time proved their effectiveness, which demonstrates Turkey's positive and attractive image, formed in the public opinion of most countries. To implement the «soft power» policy, Turkey uses not only bilateral, but also multilateral cooperation. For example, with the aim of strengthening interaction with the countries of Central Asia and the Caucasus, Turkey initiated the establishment of such organizations as the Council for the Cooperation of Turkic Speaking Countries (CCTS), the Parliamentary Assembly of Turkic-speaking Countries (TurkPA), the Organization for Culture and Art of Turkic-speaking Countries (TÜRKSÖY).

Turkey became the first country to establish diplomatic and economic relations with all countries of Central Asia, positioning itself as a partner that «brings stability.» To develop economic, cultural, social and political ties with the countries of the region, Turkey used such institutions as the Turkish Agency for International Cooperation and Development (TIKA) and the Council for External Economic Relations (DEIK). Since 1992, Turkey has been holding summits of the heads of Turkic-speaking countries to create new opportunities for cooperation. In the countries of the region were opened cultural centers, were implemented educational programs for students, allowing for training in universities in Turkey. All the countries of Central Asia that emerged after the collapse of the USSR joined the Economic Cooperation Organization (ECO), established in 1985 by Turkey, Iran and Pakistan. Thanks to the inclusion of new members in the ECO, Turkey has had the opportunity to strengthen economic ties with the countries of Central Asia (Safonkina, 2014: 147).

The multifaceted policy of Turkey with the states of Central Asia applies not only to the strengthening of historical and cultural ties, but also to political and economic relations. In terms of education, schools and universities opened in Central Asia, as well as

allocation of grants by the Turkish government to train Kazakh students since the beginning of the 1990s through today.

One of the principles of the new direction of Ankara's foreign policy is the development of relations with neighboring regions, which implies the strengthening of Turkey's role in the Balkans, the Middle East, the Caucasus and Central Asia (Aras, 2008: 25).

In general, it should be noted that during the stay in power the policy on strengthening ties and building up new bases of cooperation with the Turkic-speaking countries of Central Asia was revived and revitalized. In other words, Erdogan called for the restoration of lost opportunities. At present, having overcome some of the internal obstacles to some extent Turkey is striving to put into practice its new concept of common Turkic unity. In this issue, external factors play a role (Ovsepyan, 2009: 7).

Today Turkey has two main goals that determine its promising foreign policy course:

- The first goal is to become an integral part of the European Union. From a historical, geographical and economic point of view, Turkey belongs to European countries. Proceeding from this, it seems quite natural that it will become a full-fledged member of the EU at the end of the negotiations started on October 3, 2005. Their very beginning was an important step towards achieving this strategic goal. Turkey brings modern countries to the countries of the Middle East and other Eurasian regions in such areas as democracy, secular power, market economy and regional cooperation. However, although integration into the EU is one of the priorities of Turkey's foreign policy, this is not an alternative to its strategic cooperation with the United States, Ankara believes that the two vectors complement each other.

- The second objective is to create conditions for security, stability, prosperity, friendship and cooperation around ourselves, at a natural crossroads between Europe, the Balkans, the Caucasus, the Black Sea, the Middle East, the Mediterranean and Central Asia. All these components play a significant role in the foreign policy program of Ankara (Synopsis ..., 2018).

The nature of foreign policy depends on which group is in power, and which ones are in opposition. In any modern political community, there are two main groups of actors that differ in their attitude to integration into the global system. The first group consists of those who receive a serious benefit from integration and wish its further intensification. They can be called globalists. The second group includes

those who do not have serious benefits from integration and see in it the cause of their problems. These actors, resisting globalization, can be called antiglobalists (Bostanov, 2013: 130).

Currently, in Turkey, as in many other countries, globalist clerics are in power. They work to integrate the country into the global economy, but at the same time adhere to religious traditions. According to M. Maftaler-Bach and E.F. Keyman «Today, in Turkey, globalization is interested in» not so much the elite of the Kemalist state, not so much the old trade and city anti-clericals, as the individual entrepreneurs of the inner cities, such as Konya, who visit the mosque «(Muftuler-Baç, Keyman, 2012: 90).

The main political organization of globalist clerics is now the ruling AKP. It represents itself as the conductor of the country in the globalizing world. Calling itself not an Islamic but a reformist center-right party, the AKP achieved broad social support and global legitimacy. It tries to combine market economic liberalism with local norms and traditions. This attempt, in the opinion of the leaders of the AKP, distinguishes their party from the early Islamic formations, left-centrist and center-right parties that gravitate towards social democracy or nationalism (Muftuler-Baç, Keyman, 2012: 91).

Turkey refused not only from anti-Western, but also from anti-globalization rhetoric. The 2001 economic crisis showed that strict adherence to IMF programs and attraction of foreign investment could be a prerequisite for overcoming financial difficulties and economic recovery. The AKP offers liberal market policies designed to attract foreign investment and aimed at integrating Turkey into the global economy (Rabasa, Larabee, 2008: 47).

The nature of the foreign policy of Turkey affects the process of globalization, aimed at the formation of a global system of management and redistribution of income. Today, Turkey is almost completely integrated into this global system, which means that there are no administrative barriers to the movement of capital and money across its borders, the dominance of financial institutions, the financing of society, politics and the economy. In

its integration into the global system, Turkey has gone through two stages. The first is associated with the name of T. Ozal and a series of his neoliberal reforms of the 1980s. The second stage is related to the activities of the ruling Justice and Development Party that came to power in 2002. Turkey's foreign policy, which is an integrated element of the global system, is built in accordance with the interests of this system, it is generally aimed at increasing the benefits of integration and combating those countries, organizations and groups that oppose the system (Bostanov, 2013: 131).

Modern Turkish foreign policy is a strategy developed on the basis of the ideological principles of the AKP and the needs of the globalized world. Paying much attention to the eastern direction, and also identifying its interests in the Caucasus-Caspian and Middle Eastern regions, Turkey conducts a multifaceted policy (Svistunova, 2010).

Conclusion

Proceeding from the above, we can see the main directions and steps of the official Ankara towards the countries of Central Asia. They are:

- Establishing diplomatic and economic relations with independent countries of Central Asia, Turkey has become a partner that brings stability;
- using multilateral cooperation, creating conditions for security, prosperity, friendship with the Turkic-speaking countries;
- cooperation through international organizations, such as Turksoy, the Council for the Cooperation of Turkic Speaking Countries, the Parliamentary Assembly of Turkic-speaking countries, etc., initiated by the Republic of Turkey;
- with the accession of the Central Asian countries to the Organization for Economic Cooperation, the strengthening of economic ties,
- the activation of Turkey in Central Asia with the coming to power of the party of justice and development;
- increased policies outward in all directions, becoming a more influential force in the region.

References

- Aziya i Afrika segodnya [Asia and Africa today]. (1994). №6.
- Naumkin V.V., Kuznetsov V.A., Bartenev V. I. i dr. (2013). Politicheskiye transformatsii «nestabil'nykh gosudarstv» SNG: Doklad po materialam kruglogo stola (Fakt mirovoy politiki MGU im. M.V. Lomonosova, 24 aprelya 2013 g.) / sost. D. B. Malysheva // Tsentr politicheskikh sistem i kul'tur, Fakul'tet mirovoy politiki MGU im. M.V. Lomonosova [Political transformations of the «unstable states» of the CIS: A report on the materials of the round table (The Fact of World Politics of the Moscow State University named after MV Lomonosov, April 24) / comp. D.B. Malysheva // Center for Political Systems and Cultures, Faculty of World Politics of the Moscow State University. M.V. Lomonosov Moscow State University. – M.: Institut vostokovedeniya RAN.

Bzhezinskiy Z. (2005). Velikaya shakhmatnaya doska. Gospodstvo Ameriki i yego geostrategicheskiye imperativy [The Grand chess board. American primacy and its geostrategic imperatives]. – M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya.

Nazarbayev N.Ə. Nurly Zhol» – put' v budushcheye. Poslaniye narodu Kazakhstana [Nurly zhol – the Path to the future. The Address to the people of Kazakhstan] // <http://www.akorda.kz/ru/addresses/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-11-noyabrya-2014-g> Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan (AP RK) [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK)]. F-5N, Op.1/6, D.7400.

Poslaniye Prezidenta Respubliki Tadjikistan Emomali Rakhmona Madzhlisi Oli Respubliki Tadjikistan [The Address of the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan] // <http://www.prezident.tj/ru/node/6599>

Rumer Ye. (2008). Soyedinennyye Shtaty i Tsentral'naya Aziya: v poiskakh strategii // Tsentral'naya Aziya: vzglyad iz Vashingtona, Moskvy i Pekina [The United States and Central Asia: in Search of Strategy // Central Asia: A View from Washington, Moscow and Beijing]. /Per. s angl. M.: Novoye izdatel'stvo.

Nazarbayev N.A. (2012). Strategiya Kazakhstana – 2050-novyiy politicheskiy kurs sostoyavshegosya gosudarstva: Poslaniye narodu Kazakhstana [Strategy of Kazakhstan – 2050 – new political course of the held state: Address to the people of Kazakhstan] // Strana i mir. 17 dekabrya [Country and world. 17th December].

Safonkina Ye.A. (2014). Turtsiya kak novyy aktor politiki «myagkoy sily» [Turkey as a new actor of the policy of «soft power»] // Vestnik mezhdunarodnykh organizatsiy [Bulletin of International Organizations] T. 9. № 2.

Aras B. (2008). Turkish Policy toward Central Asia // Foundation for Political, Economic Social Research, Poicy Breaif, No. 12.

Ovsepyan L. (2009). Turetskaya model' i obuslovlennost' vneshney politiki Ankary v stranakh Tsentral'noy Azii strategicheskimi interesami zapada [The Turkish model and the conditionality of Ankara's foreign policy in the countries of Central Asia by the strategic interests of the West] // Tsentral'naya Aziya i Kavkaz [Central Asia and the Caucasus]. № 2.

Synopsys of the Turkish Foreign Policy // <http://www.mfa.gov.tr>. Access date: 25.03.2018.

Bostanov M.E. (2013). Sovremennaya vneshnyaya politika Turtsii v usloviyakh globalizatsii [Modern foreign policy of Turkey in the context of globalization] // Istoricheskaya i sotsial'no-obrazovatel'naya mysl' [Historical and socio-educational thought]. № 5.

Muftuler-Baç M., Keyman E.F. (2012). Turkey under the AKP: The Era of Dominant-Party Politics // Journal of Democracy. Vol. 23. № 1.

Rabasa A., Larabee F.S. The Rise of Political Islam in Turkey. Santa Monica, 2008. – R. 47.

Svistunova I. Obsuzhdeniye itogov vneshney politiki Turtsii v 2010 godu [Discussion of the results of Turkey's foreign policy in 2010] // URL : <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/30-12-10.htm>. Access date: 05.04.2018.

Kortabayeva G.K.¹, Avakova R.A.², Yeshmetova B.B.³

¹Associate professor, ²Doctor of Philology, Professor, ³Doctoral student
al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

FACTORS OF THE PENETRATION OF TURKISM INTO THE POLISH LANGUAGE

The languages of the Turkic peoples left many traces in a variety of languages. Turkism – any word in the language of the Turkic languages included in the entrance. The relationship between the Republic of Kazakhstan and Poland began in the XIX century. Polish language and Turkic languages are not related languages. The Polish language includes the roots of the words of Turkic origin.

The purpose of the article is to reveal the factors of penetration of the Turkism into the Polish language and to make comparative-comparative analysis of Turkic words.

Key words: Polish language, Turkic languages, contactology, loan words.

Кортабаева Г.К.¹, Авакова Р. А.², Ешметова Б.Б.³

¹доцент, ф.ғ.к., ²ф.ғ.д., профессор, ³PhD докторант
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Поляк тіліне түркизмдердің ену факторлары

Түркі халықтарының тілдері түрлі тілдерде көп із қалдырды. Түркизм – кез-келген тілдегі түркі тілдерінен енген кірме сөз. Қазақстан мен Польша мемлекеттері арасындағы байланыс XIX ғасырда басталған. Поляк тілі мен түркі тілдері бір-бірімен типологиялық жағынан туыстас тілдер қатарына жатпайды. Поляк тіліне түркі тілдерінен тек сөздер мен сөз түбірлері ғана енген.

Мақаланың мақсаты – түркизмдердің поляк тіліне ену факторларын анықтау, поляк тіліндегі түркі сөздеріне салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасау.

Түйін сөздер: поляк тілі, түркі тілдері, тілдік байланыс, кірме сөз

Кортабаева Г.К.¹, Авакова Р. А.², Ешметова Б.Б.³

¹к.ф.н., доцент, ²д.ф.н., профессор, ³PhD докторант
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Факторы проникновения тюркизмов в польский язык

Языки тюркских народов оставили множество следов в самых различных языках. Тюркизмы – это взаимственные тюрские слова или слова тюркского происхождения в других языках. Взаимоотношение Республики Казахстан и Польши зародились в XIX веке.

Польский язык и тюркские языки не являются родственных языков. В польский язык вошли корни слов тюркского происхождения. Цель статьи – выявить факторы проникновения тюркизмов на польский язык и сделать сравнительно-сравнительный анализ тюркских слов.

Ключевые слова: польский язык, тюркские языки, контактология, взаимственные слова

Introduction

The language of each epoch reflects the knowledge of the people of a certain historical time. It always reflects the scientific knowledge

of the people, customs, traditions, relationships that develop between people. Language does not stand still, it dynamically develops and constantly changes. In the development of the vocabulary of the language, borrowing, both from related and

unrelated languages played a significant role and continues to play. In the lexical system of the Russian language, one of the leading places is occupied by the Turkism – borrowings from the Turkic languages or through the Turkic language from other oriental languages (Persian, Arabic and other languages).

Contactology is a section of linguistics. It studies the evolution of contact languages and their origin. Science considers natural human language in the whole world, as its individual representative. Thus, the study of the language contacts of past epochs makes it possible to correlate them with the current processes in this field, helping to draw parallels, or to establish discrepancies in one or other aspects. In recent years, due to the changing geopolitical situation and the overall growth of culture, interest and attention to the Turkic languages, namely, the language contacts of the Turks with the Slavs, with the European peoples, etc., have increased noticeably. In this connection, the study of the functioning of Turkism in different languages, the definition of semantics, the role and place of Turkic words in other languages has increased. Thus, interest in studying the history of words, revealing the etymology of specific words and expressions has increased markedly.

Lack of Turkic civilization in typological and classification research underscores the timeliness of the project and the need for research in this area, since it is certain that the “Turkic civilization” – is very old, original and universal civilization with its history: the birth, development and extinction.

In today’s world languages (European languages: Russian, Bulgarian, Hungarian, Oriental languages: Chinese, Arabic, Persian, Hindi, Mongolian languages) we can found “traces of Turkic civilization” in the form of loan lexical items. This indicates the presence of the ancient history of Turkic civilization (БЭС. Языкознание. 1998: 527-529).

In connection with the development of the situation in the country after independence in the geopolitical culture and civilization and has significantly increased interest Turkic languages. The relationships of the Turkic peoples and slavs improved. This phenomenon in world languages, as well as any of that. Between Nations, intertwining languages, such communication occurs. Countries and countries is a political and economic and cultural relations between the languages, due to the exchange, begins the intervention (Kortabayeva, 2015).

Since ancient times, great spiritual and cultural land-the cradle of the support of the entire Eurasian spread. Topicality of the research: at the turn of

the century, there has been increasing interest in the problems of Turkish. The processes of globalization, integration and expression of peoples, Nations and humanity in the most important areas of life, culture, language, history acute issues of conservation and development. Thriving culture – among other things, regularly, result of centenary relationships. Relations in the language process “language interoperability” is called, in our opinion, it is the result of relations in languages. The results of the study of Polish language and the linguistic and cultural relations diachronically we are in the desert, – one language (Polish or ancient Turkic) influences to consider.

Language ties, communication scientists O.Yu. d. Desheriyev: “Linguistic relations”, or that dialect two or more languages on each other, influence each other, accession to, acceptance of a language at various linguistic facts of the language, and also at different stages of verbal communication understand that the results (Desheriyev, 1966:98)

Polish (język polski Polish ESIC) – one of the largest in the West Slavic languages, related languages of Europe. In the country of 16 million, and the number of users will approach 44 languages of the world. In addition, the Polish language is one of the official languages of the European Union. It as a second language”, 5 million people owns.

The lexical structure of a language is enlarged not only by different ways of form- and word-formation, but also by the native language units, by the words borrowed long time ago, as well as by constant entering of neologisms from other languages.

Methods

Studying the relationship of Turkic languages with modern and early languages is of great scientific significance not only for the history of Turkic languages, but also for the history of other neighboring languages. In this respect, Turkic languages have a special place in comparison with Indo-European languages. Indeed, the Indo-European languages are developed only in the surroundings of the native languages. The historical connection of Turkic languages with other languages of the world requires a thorough study. These contacts are both his and her own, as well as the formation of dialects of neighboring languages The Kazakh and Polish folklore contacts have been settled in the wilderness. The most interesting is the comparative study of Turkic languages in Polish. No matter what this Slavonic

– Turks problem is reflecting the historic process of interrelationships with the narratives was promptly introduced into the researchers' research, except for the linguists who studied the problems of comparative Turkic revival of the Turks in other Slavic languages, in particular, in the Polish language.

Purpose of the article is to identify the factors of penetration into the Polish language of Turks and to compare comparative-comparative analysis of the use of Turkic words in Polish.

One of the factors of the penetration of Turks into the Polish language is the XVI-XIX centuries. Some of the ambassadors, translators and translators in Russian-Kazakh relations who regard themselves as "Russian" understood that there were different nationalities sent from Russia to Kazakhstan and Central Asia, for whom Turks, Tatars, Kazakhs, Kyrgyz, Azerbaijani, Bashkirs spoke Tatar. Mass deportation of poles to Kazakhstan in 1936, the repression in the history of Ukraine, Belarus and wear for years to come. About 250 thousand of deportees during the Second world war Polish. 47297 according to the Polish census of 1999 in Kazakhstan, in the Karaganda region inhabited by the representatives of the nation, including part 5572 (Sienkiewicz).

The problem of studying Turkic-Russian language contacts, namely the Turkic elements in the Russian vocabulary, has a long tradition. Studies on Turkic-Russian were carried out on various materials (literary monuments, fiction, dialects, regions, folklore, the language of the media, etc.), in various aspects (etymological, chronological, phonetic, spelling, semantic, grammatical, functional, comparative-comparative etc.). The objects of scientific research were the Turkic borrowings of certain thematic groups (names of plants, animals, clothing, buildings and construction, household goods, names of persons, military vocabulary, vocabulary of food, etc.).

Analysis of the Turkism in linguistic sources is represented on the material of historical dictionaries (I.G. Dobrodomov, G.Ya. Romanova, etc.), dialectal (A.N. Kononov, L.A. Kubanova, etc.), etymological (N.A. Baskakov, K.R. Galiullin, G.R. Muratova, E.V. Sevortyan, R.A. Yunaleeva, etc.), foreign words (A.A. Babintsev, A.Z. Rozenfeld and others). Turkic borrowings as a part of explanatory dictionaries are considered in the studies of G.N. Aslanov, K.R. Babayev (lexico-semantic aspect), B.B. Zhaparova (as part of ethnographic and regional lexicon), N.K. Dmitrieva (etymological aspect), R.Z. Kiyasbeyli (semantic aspect),

N. Mikhailovskaya (as part of borrowings from the languages of the peoples of the USSR), etc.

Kazakh culture researchers

XIX in the history of poles in Kazakhstan. In 30 years, when Poland begins in the government of the Russian political Kazakh steppe against citizens being harassed. Tens of repressed poles including culture, Ethnography, literature, geography, Geology, and many honored those shares of the Sciences.

And among the poles who contributed to the study of culture. Yanushkevich, G. Zielinski, B.A. Zaleskiy and V. Zatyevich. In 1936-1939 and 2-poles deported to Kazakhstan during World War II. Currently, about 60 Polish live in the Northern regions of Kazakhstan.

In 1994, the established diplomatic relations between Kazakhstan and Poland, in Warsaw, the Embassy of Kazakhstan, Embassy of Poland in Almaty. 1999 and the President of Poland in Kazakhstan in October. Kwasniewski visited with official visit. 2002 the President of Kazakhstan N. Nazarbayev arrived with official visit to Poland. Businesses operate in the United Poland. Shoes from Poland-Kazakhstan, furniture, medical supplies, mining machines. Oil from Kazakhstan, Poland, yellow phosphorus, gas, coal, metallurgical products and get <http://arquivo.pt/wayback>

In addition, culture, Ethnography, geography and other fields of mineral resources, a huge mark in the Kazakhstan poles, for example, Tomasz Zan, a famous geologist.

They are educated, progressive thinkers of that time: poets, writers, artists, doctors and other members of the intelligentsia. Land assessed at the history of the Kazakh people, traditions and special interest flora and fauna, weather and minerals studied. The poles, therefore, the names in the history of libraries, museums, related to the opening of schools.

Who are they?

Academician A. Tomasz Zan (1796-1851), one of the leaders of the national liberation movement, was a poet of the great poet A. Mitskevich, who was born in the territory of Orynbor. Humboldt was a conductor during his trip to Uralsk in 1829.

The conductor when Humboldt trip in 1829 to oral. T. Zan the birthplace of the poet Gustav Zieliński (1809-1881), graduated from the University of Warsaw, Poland in 1830-31, when in Russia, just intervene in social life is subordinated to the national liberation movement began in the country as one of

the active organizers of the “Public revenge” a secret organization, in 1834, were convicted once were joined for Patriotic, listed company. When injected in the villages along the eight years he Kazakh Esil, Ayaguz, Balkhash and the lands of Zhetysu was. West Siberian worked in the administration. Live in Kazakhstan for several years, in 1842 he returned to his native district. G. Zelinsky “in the Steppe” (1842), “the Kazakh” (1842), etc the author of the romantic poems. “Step” reflects the existence of the Kazakh people in the poem, raised important issues in their lives. “The poem of the XIX century, 1st half of the life of the Kazakh people, life and study real wrote (Zhaylau, 2013).

Famous composer, ethnographer, public figure Alexander Zataevich (1869-1936). The musicologist, the ethnographer, first published in 1925, “1000 songs of the Kazakh people”, “The 500 songs of Kazakhs” published in 1931, “Songs of different nationalities” published in 1971 and unpublished “Kazakh musical instruments” There are plenty of samples of state. A. Through his works Zataevich has translated the Kazakh music to the rest of the world and has received praise from leading artists.

Among modern Polish scientists, we can say that Yankovskiy, who is engaged in the Turkic studies. Among his works “the Altay languages phrases and participial Oral” (1987, in French), “Crimea-the grammar of the Tatar language” (1992, in Polish), “the Crimea of geographical names the historical-etymological dictionary” (2006, in English), “Crimean Tatar language” (2010, in Polish) can be called books.

Peculiarities of phonetic-phonological Turkic vocabulary in the adaptation of Turkisms in Polish language, methods of differentiation of lexical-semantic and morphological-morphological features of Turkisms in A. Younushkovich, G. Zelinsky, B. Zalesski’s works. Historical periodisation of Polish language has no unambiguous interpretation. Klemensiewicz Z., T. Lehr-Splawinski I. S. Urbanchik offer several periodisations of the account of changes in phonetics and grammar, not only large, but also the linguistic influence of neighboring States (Ananiev, 26-29).

Especially the definition of the word never in one letter, r, f, c, o, a letters not.

Phonetic features of Polish language

Turkic languages are related to each other languages such as Azerbaijani, Balkar, Bashkir, Gagauz, Kazakh, Karaim, Karakalpak, Karachai,

Kumuk, Nogai, Shoolym, Tatar, Turkish, Turkmen, Uzbek, Chuvash, Sakhal, Khakas, Shor etc. totaling more than 40 languages.

The Slavonian group includes Old Slavonic, Polov, Upper Lava, Low Ploid (Dead Sea), Bulgarian, Macedonian, Serbian, Croatian, Slovenian, Czech, Slovak, Polish, Russian, Ukrainian and Belarusian. Among these languages, if we define the Polish language composition, it consists of different elements. Depending on the various historical circumstances, the Polish language dictionary was supplemented with a lot of different words at different times.

Historically, Turkic-Slavic relations, especially those of linguists, have a great impact on the Slavic languages of Turkism, including the Polish language. This study is influenced by many Turkic languages in many Slavic languages, its study is very relevant and, therefore, is the problem of the necessity, the linguistic aspect of Turkic lexicon is mainly the study of other languages (Kortabayeva, 2015).

Polish language and Turkic languages with each other in related languages, typological employer.

The languages of the countries of Eastern Europe “sounds” sounds zy i.e., (rz/rs) in different languages (r) or sound (s/indicators) of the native has changed. R R rz replacement sounds, the sound and the presence of thin ponima skin YZ grammaticality Polish. Example: rz systems and native sound blended indicators. Subtle sound, the sound has undergone changes in connection with the conversion r rz the language of the ancient Slavs. In many of the same Turks who influenced the Czech language in the Polish language. changes in Bulgar. In the world of science such “tempting” switching to z-r, which is to switch or zetacism is called rhotacism (Kortabayeva, 2015).

The first informal groups of poles, according to the history of the Kazakh land in the XVIII-XIX centuries in the late 80-ies of Karaganda, Kokshetau, Pavlodar, Almaty, appeared in.

The translation of the land campaign in 1936, during the great Patriotic war and the severity of life of the Polish population forcibly Hindustani. About 250 thousand of the deported Polish citizens during the second world war.

In Almaty region special care of the Kazakhs is still a lot that saw elders, the word. Local Kazakhs lost from the value of the land an body all possible assistance in the issuance of poles. Some Kazakhs from his home to find the place of Polish immigrants from the villages, some of them are absolutely free up to the monastery.

«The linguocultural features of the use of Turkic lexicography in the works of Polish writers» by AB Ibrayeva «The diaries and letters of travel to the Kyrgyz steppes» of the Polish writer and ethnographer Adolf Januskevich, «Steppe» poem by Bronislav Zalessky, «Kyrgyz» by Gustav Zelinsky, «The Great Polish-Russian Dictionary of Polish» (D. Hessen, R. Scultula), 2 volumes «The Big Dictionary of Polish Language Synonyms» (edited by M. Banon, edited by A. Brockner of the Polish Etymological Dictionary) used as a resource.

Linguistic-cultural ties in different languages, which are presented in the works of the Polish writers, which we have analyzed. The authors – the Polish writers – literally and culturally, were able to penalize the linguistic-cultural language and national-specific vocabulary with the utmost care for the peculiarities and mentality of the Kazakh people. This process occurs in force any other words through oral and written language. Interpretation the same way anymore because of the “distortion”, and in force, by written lexical structure, meaning the side that is closest to the original. The researcher AB Ibrayeva shows three ways to enter the Polish language of Turkism:

1. Essays and diaries of ancient travelers, or from the works of the European ambassadors;
2. One of the reasons for the use of Polish words in modern-day Kazakhstan in the daily life or in the Turkish language;

3. Local use of the Turkic languages in connection with the return of repatriated Poles to their parents (Ibraeva, 2009: 10).

Turkic writings in Polish writers

Baszci, bez którego nie można się obejść podróżującemu po stepie, jak bez Indyanina w amerykańskiej puszczy, jest to pospolicie człowiek w wieku, bywały, doświadczony, który młodsze dni swoje przepędziwszy na barancie i włóczędze z jednego końca Hordy w drugi, częstokroć kosztem nie kresy na łbie, nabył dokładnej znajomości miejsc, że jest w stnie lepiej niż najdoskonalsza mappa.

Bashi, without which the traveler in the **steppe** can not do, as in the American forest without an Indian, it is usually a person aged, experienced, who, after spending his youth on the RAM and crossing the Horde from end to end, often at the cost of many marks on the forehead, acquired such a good acquaintance with the terrain that was able better than the most detailed map....

For example, Mówili Tatarzy, że tu mnóstwo dzołbarsów (tygrysów), ale wyżej, w lesie sosnowym.

... i wszystko to własną tylko siłą musi pasować się z cierpieniem, bo nauka Eskulapa, złożona tutaj w ręku głupich i yabobonnzch buksów, podaje środka ratunku po największej części nacechowane piętnem szarlatanizmu i guślarstwa.

Tatars said that there's a lot yulbarsov (tigers), but higher in primary forest.

And all of this alone must deal with suffering, as the science of medicine, are given here in the hands of stupid and ignorant bucks, uses the methods of treatment, marked for the most part the stamp of charlatanism and quackery.

In this example, Tatarzy Tatars (tatazhy), which in accordance with the laws of the Polish language-phonetic-the sound of R, given that, for example, a river (river) – rzeka (wih) or beach (beach) – brzeg (Brzeg), dzołbarsów (culberson) – yulbarsov.

In accordance with the Polish the Polish word through the letter ł example, a specific supply attached the author of the phonetics. Buksów the word Bucks (buxwv) already, the Polish language this word is translated Berlenga modification and additions in catelu online.

In the “Large Dictionary of the Russian language” the word “horde” has the following meanings: 1. The historical name of the major Turkic and Mongolian feudal states and unions of nomadic tribes in the Middle Ages; the whereabouts of their rulers. The Golden Horde, the Crimean Horde, the Nogai Horde. 2. Neglect Enemy army, horde. Fascist hordes, Defeat of enemy hordes. 3. Conversational, crowded, disorderly and noisy crowd, the congregation. The motley horde, Noisy horde (Фаркулина, 2015.).

Another example saw adaptation tokens are always right, do not apply to: tuistiuk ... (barania opiekana pierś węglach na), i kunardyk (rodzaj zrazików podsmażonych baraniej tłustoście w)...

For some readers it is difficult in connection with the transmission of sounds by the Polish author, using it is easy Turkism. Tuistiuk (tuctuc) – tastic and is kunardyk (conadic) – with instead of the kuyrdak.

A. Bruckner “Etymological dictionary of the Polish language” more than 60 Turkism identify. For example, alkohol, atembas, arak, ataman, atlan, atlas, balta, balyk, baraban, baran, barchan, baszlyk, berkut, bisurman, borduk, bulat, burka, dziengi, T. horda.

A. In the Polish language Yanushkevich “Diaries” dictionary ekstender a made using.

Ich Przywożono na koniach, krowach, wielbładach, a na najslabszych dwukolowych taradajkach, arbami zwanych. Them, horses, cows, tieman led to lsnders truck on two wheels, called tritiale.

Belonging to a military rank, this subgroup includes, for example, words like warrior, Sardar, General etc. In the dictionary definition of the word warrior, you specify three values 1) the hero of epic stories, fighting for the people with the enemy; 2) courageous, brave person; 3) use as praise anyone.

In some cases, the lexeme Batyr retains its first meaning created by uzul seeds "brave", "strong", sometimes acting together. In other cases, the fore one of the families "fighting for the people," the usual Sam "the brave", "strong". Semema token warrior is in the text A. Yanushkevich – "Największy w stepie batyr jest jeden – Barak!...»

The cult terminology

In the text there are such iconic things as: Allah, threats, Mullah, etc. A kind of updating of a token of "high" sememe imaginary token minaret "high the construction of the mosque, which urge Muslims to the creation of prayer»:

"Ber (jeden)... i wkrótce po nim jeszcze wroczyściej, z całą mocą ducha wiary, i jak gdyby ze szczytu w wystrzelonego by minaretu, pobożną nutą muły oddany wyraz Ałlach»

Name on social grounds

This group is quite numerous: Biy, Sultan, bastyk and others. Lexeme Biy is defined as: 1) the judge, resolving conflict situations; 2) the owner, the owner of something; 3) the name of the figure in checkers.

Academician Syzdykova R. G. believes that "the meaning of the term" Biy" means a connoisseur of the customary law of the Turks, the judge "or even" connoisseur of customary law", hence the" sage and "speaker". From the second half of the last century Biy represented an elected official and was in the official service (Syzdykova, 2005).

"Mnóstwo bijow w prostych Kirgizów ściaga się codzien z odległych uroczysk, aż zwirowy grunt tętni pod kopytami ICH dzielnych rumaków". (Yanushkevich A. Diaries and letters from travels on Kyrgyz steppes / translation Steklova F. – Almaty, 2002.)

Conclusion

On the basis of the above, we came to the conclusion that along with the words of the Slavic

languages, non-Slavic borrowings were included in the Polish lexicon at various stages of its development, for example, Greek, Latin, Turkic, Scandinavian, Western European. Borrowings from the Greek language began to penetrate into the native language even in the period of Slavic unity.

1. Turkic influence on the Polish language was reflected, first, in the field of vocabulary. Traces of this influence are present in this language and now, which is confirmed by the lexical borrowings from Turkic languages existing in the modern Polish language.

2. In the semantic-thematic plan in the works of Polish writers of Kazakhstan in the first place by the number of vocabulary is a group of turkisms, denoting domestic and agricultural realities, among which the largest part are the names of household items, vehicles, food and beverages, goods, clothing and footwear.

3. The next group by the number of turkisms are the names of animals and plants

4. Emotionally-estimated names of people, designation of their occupation.

Thus, the corpus of turkisms and their combinations, revealed from the texts of Polish-speaking writers, describes certain fragments of reality and captures the specific realities bearing ethnic semantics reflecting the mentality of the Kazakh people.

Moreover, investigations in this direction: to reveal national- cultural conscience, the solution of historical – social problems and they are conducive to strengthening of general Turkic ontology, semoseology, cognition sciences.

In short, the people of different languages around the world communicate with each other, and each other is talking about one another. The smaller or abundant number of other language-related words in each language is related to historical circumstances. For example: The Arabic vocabulary of the Persian is in the lexicon. And in the English language lexicon you can find a lot of words from Romance languages. This phenomenon exists in any of the world's languages, it is also lawful. Such a combination of languages is born of intercourse between nations. Interchange of languages, intervention, begins with the political, economic and cultural ties between the country and the country. The result of such a relationship is that there are a lot of Turkish words in Polish.

References

- Ananeva N. E. (1994). Istoriya i dialektologiya polskogo yazıka. Moskva.
BES. (1998). Yazykoznanıye. Moskva.
Deşeriev Yu.D. (1966). Zakonomernosti razvitiya i vzaimodeystviya yazıkov v sovremennom obşchestve. Moskva.
Jaylau B. (2013). Połşa jazbaları. «Mañğıstau» gazetı, 25 şilde. Aktau.
Ibraeva A.B. (2009) Lingvokvltwrologicheskie osobennosti fwnkcionirovaniya tyurkskoy leksiki v trwdax polskix pisateley. Almaty
Kortabayeva G. (2015). Slavyan tilderi kenistigindegi turkizmdler. Tamır oktyabr №37. Almaty.
Miqaılenko A. O. Leksicheskie zaimstvovaniya v polskom yazıke v kontekste kvltwrno-istoricheskix svyazey Polşı.Zheleznogorsk. <http://kursak.net> (Date accessed 5.03.2018).
Senkevich G. Kelisimnin arqasında kişi memleketter ösedi, kelispewşilikten ulı derjavalar qwlaydı. Karaganda. <http://www.shuak.kz> (Date accessed 5.03.2018).
Syzdykova R. (2005). Sozder soyleydi. Almaty.
Fatkullina F.G., Suleymanova A.K. (2015). Tyurkizmy v russkoy lingvokul'ture // Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya № 2 (1). Almaty.
Yanwshkevich A. (2002) Dnevnikı i pisma iz pwteşestviy po kirgizskim stepyam. Almaty.

Әдебиеттер

- Ананьева Н. Е. (1994). История и диалектология польского языка. Москва. БЭС. (1998). Языкознание. Москва.
Дешериев Ю.Д. (1966). Закономерности развития и взаимодействия языков в современном обществе. Москва.
Сенкевич Г. Келісімнің арқасында кіші мемлекеттер өседі, келіспеушіліктен ұлы державалар құлайды. Қарағанды. <http://www.shuak.kz> (Қаралған күні: 5.03.2018).
Жайлау Б. (2013). Польша жазбалары. «Маңғыстау» газеті, 25 шілде. Актау.
Ибраева А.Б. (2009). Лингвокультурологические особенности функционирования тюркской лексики в трудах польских писателей. Алматы.
Кортабаева Г. (2015). Славян тілдері кеңістігіндегі түркізмдер. Тамыр, октябрь №37. Алматы.
Михаленко А. О. Лексические заимствования в польском языке в контексте культурно-исторических связей Польши. Железногорск. <http://kursak.net> (Қаралған күні: 5.03.2018).
Современные проблемы науки и образования. № 2 (1). Москва.
Сыздыкова Р. (2005). Сөздер сөйлейді. Алматы.
Фаткуллина Ф.Г., Сулейманова А.К. (2015). Тюркизмы в русской лингвокультуре. Алматы.
Янушкевич А. (2002). Дневники и письма из путешествий по киргизским степям. Алматы.

Kanashayeva G.A.

Ph.D. Student, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gkinashategi@gmail.com

**CONCEPT OF “KAZAKH YOUNG WOMEN”
IN KAZAKH DASTAN AND POEMS**

Despite that language and culture are seem to be in two different system of signs, they supplement each other and tightly connected total system, moreover they are described as the main principle of “language and culture” considering linguoculture. If we speak about this output, growing up cultural function of social factor essentially interrelated on the role of how socially it is valuable in society. And, in the process of language communication, and while its implementation, it is important for public to present the language wealth through its originality for the future as for example, the study of linguistic data on concept of “Kazakh young women”. This is because the history of every nation, spiritual and cultural wealth, outlook, view for the world, everyday life, traditions, tastes, and etc. not just a symbol of that language, but a direct expression and image of the world as a result of language creativity in our minds, i.e. “linguistic image of the universe”. The main purpose of the article is to teach linguistic-cultural definition of the language data describing the role and place of the Kazakh woman in society and national culture, moreover the lexical-semantic, conceptual content of “Kazakh young women”.

Key words: anthropocentrism, concept, dastan (poem), linguistic image of the universe

Қанашаева Г.А.

Phd докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gkinashategi@gmail.com

Қазақ дастан-жырларындағы «қазақ қызы» концептісі

Тіл мен мәдениет екі түрлі семиотикалық жүйеде танылғанымен, бір-бірін толықтыратын, өзара тығыз байланысты тұтас жүйе болғандықтан, олар лингвомәдениеттанудың негізгі қағидасы «тіл мен мәдениет» сабақтастығымен сипатталады. Бұл маңызды тұжырымды таратып айтар болсақ, қоғамдық фактордың мәдени тұғырға көтерілуіне оның қоғамда қандай әлеуметтік мәнге ие болуының ықпалы зор. Ал, оның іске асуындағы тілдің коммуникативтік қызметін танытуда халықтың тіл байлығын өзіндік болмысы арқылы өз тұғырына жеткізіп келешекке танытатын, (мысалы, тілдік деректерді «қазақ қызы» концептісіне қатысты зерттеудің мәні ерекше. Себебі, әр халықтың басынан кешкен тарихы, бүкіл рухани, мәдени байлығы, болмысы, дүниетанымы, өмір тіршілігіне, күнделікті тұрмысына қажет бұйымдары, әдет-ғұрпы, салт-санасы, талғамы, т.б. сол тілдегі жай ғана таңбасы емес, дүниенің тікелей бейнесі емес, оның біздің санамызда тілдік шығармашылық үрдісі нәтижесінде туған бейнесі, яғни «дүниенің тілдік бейнесі». Мақаланың мақсаты қазақ жыр-дастандарындағы қазақ қызы, қазақ әйелінің қоғам өміріндегі, ұлттық мәдениеттегі рөлі мен орнын оны сипаттайтын тілдік деректерді лингвомәдени бағытта айқындау, «қазақ қызы» концептісінің лексика-семантикалық, концептуалдық мазмұнын аялық білім деңгейі тұрғысында түсіндіру.

Түйін сөздер: антропоцентризм, концепт, дастан, ғаламның тілдік бейнесі

Канашаева Г.А.

докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gkinashategi@gmail.com

Концепция «казахской девушки» в казахском фольклоре

В основном язык и культура признаются в двух разных семиотических системах, и они характеризуются непрерывностью “языка и культуры” как основного принципа лингвокультуры, поскольку они являются взаимодополняющей и взаимосвязанной целой системой. Этот значительный вывод состоит в том, что социальному фактору способствует культурный фон, который может иметь социальное значение в обществе. И в процессе речевой коммуникации языка в его реализации важно, чтобы публика представляла богатство своего языка благодаря его оригинальности в будущем, как например, изучение лингвистических данных о концепции “казахской девушки”. Потому, что история каждого народа, его духовное и культурное богатство, его мировоззрение, жизнь и быт, традиции, вкусы и т.д., это не только символ этого языка, но прямое выражение и образ мира, в результате языкового творчества в нашем сознании, т.е. “языковой образ мира”. Основная цель статьи – научить лингвокультурному определению языческих данных, которые описывают роль и место казахской женщины в обществе и национальной культуре, так же лексико-семантическое, концептуальное содержание понятия “казахская девушка”.

Ключевые слова: антропоцентризм, концепт, фольклор, языковой образ мира

Introduction

One of the main approaches in characterizing human language is anthropocentric approach. Anthropocentrism can be considered as concept to explain human being and language from human side for people.

Theme of women is included in anthropocentric researches. Truly, if we deeply look into the matter of Kazakh history and culture, there are plenty of women who could save the peace for the people by their hard work, wisdom, tolerance and tender passion, and pass over for descendants the martial spirit through breast milk, lullaby, and mother tongue. The role and place of mothers in the present-day fate of mother tongue, as well as today and future, is of particular importance.

The German scientist L. Wiesberber for the first time proposed theory of surrounding reality existence as a whole theory, creating an image in human language and recognizing the human being that can be seen as the world’s source and language. Based on the teachings of Wilhelm von Humboldt’s inner-language theory, he laid the basis for linguopsychological conception on idea called “linguistic image of the universe”.

“Linguistic image of the universe” is a linguistic unit that reflects the cognitive attitudes of individual, i.e. a set of empirical experiments, knowledge in a mixed system. Islam Aybershah speaks about the “Linguistic image of the universe” as following: “Islamic linguistic image of the world is based on human cognitive activity, national culture, and

common to representatives of a particular national community”. Consequently, world image is a set of knowledge about the world that is directly related to conceptualized (logical) and linguistic templates (Islam, 2004:12).

Among studies of anthropocentric orientation in the Kazakh linguistics, there is an increase in the number of works on language issues in gender linguistics field: B. Hassanovich, G. Mamaeva, K. Zhanataev, G. Shokim, A. Baigutova, M. Eshimov and research of others can be attributed.

However, in line with national perception of the Turkic people, the task of woman’s true role in the Kazakh culture, has not been fully investigated. In this connection, it is important to prove the problem of national identity with concept of the Kazakh young women, which is related to the national consciousness, their attitude to the world, spiritual and cultural values, relationship with social activities of society and family. In accordance with their vital character, identifying the development dynamics of the “Kazakh young women” concept in modern Kazakh society is the main task of research and defines its relevance (Baigutova, 2008).

Our people for the long time recognized the beauty, wisdom, heroism and self-esteem of the women inner world. The Kazakh young women in difficult times for her nation, even together with their men, took the weapon for fighting, and could easily “swing a birthplace with one of her hands, and swing a steppe with another one”. For example, those Gulbarshin, Kurtka, Aiman and Sulu Zhibek, Bayan, who were truly friends and lovers for their

husbands and moreover Domalak mother, Aishabibi, Zere and Ulzhan, who brought up Abai since then, and Ulpan, who was the leader of nation, have become clear proofs for ancient epic poems.

Image of Kazakh women in dastan and poems

Zhyr is a common name of poetry works. The word “yûr” in ancient Turkic is also used as the term “poetry” and poems. This name is literally true of modern Karakalpak, Kyrgyz, Nogai, Karachai, Balkar, Bashkir, Tatar, and so on, it is still used in Turkic languages; in the narrow sense, the 7th-8th syllable poetry in the Kazakh folk poetry, the genre of poetry composition. Kazakh folklore literature heroes, historical songs, lyric epic poems, sorrowful poems, storytelling poems, glorifying poems, canto recitative poems, and etc., almost entirely based on this dimension of poetry (Abilkasov, 2017).

Heroic poems are the valiant heroic prose. Performing of them lasts for one or several days. For example, there is a legend that Muryn storyteller’s dastan called “Crimean forty heroes” was sung for thirty days. They have learned this dastans from one another, and are used to tell stories for centuries. Kazakh folk dastans such as “Kobylandy batyr”, “Alpamys batyr”, “Kambar batyr”, “Er Targyn” and other heroic dastans are the psalms calling the generation to be like them heroic. The basis of our native literature is in ancient times, when the Turkic tribes are still not individually classified, they have common culture and legacy. As for the related Turkish tribes, they were divided into Kazakh as the name of the state, and from the middle of the XV century the literature, which is called Kazakh, came to the arena. It is noteworthy that the works of writers and poets in ancient times were interconnected, from the preceding generation to the good example of last generation (Abilkasov, 2007).

The Kazakh history is full of independence wars. In all these, men who hold power and have family-traits are the ones who are born in their homeland, defend their Motherland and are fighting against enemy coming to the edge of the country. However, they can not deny that women are in the same position as men in the Kazakh society.

G.D. Gachev praises the Kazakh women as “... they have adopted Islam in Uzbeks and Kazakhs. But, Kazakh women have not been hidden their face by mouthpiece, however have become an active person who can handle as much as possible on their own” (Gachev, 1999: 67-69).

“The women image in the Kazakh folklore is a source of pleasure to your soul. Their character, which is indifferent to the way of life, is unique in its kindness, and the art of personification is really amazing. A brave and fierce girl Nazym, loyal wife, believer, friend young woman Kurtka, a delicate young girl Kyz Zhibek, Bayan sulu, sisters Ayman – Sholpan, clever and inventive Karashash – an everlasting, immortal, artistic creature images”.

One of the masterpieces in dastans as the women’s epic psalms is Akzhunis image. She had her peculiar character and appearance in poems. Her personal dignity in dastan is convincing and sincere throughout the poem.

“Kazakh young women” concept and cognitive models

Concept of the “Kazakh young women” is also recognized by gender stereotypes. For example, the stereotypical characteristic of eastern women is expressed as follows: “My great grandfather’s first wife – Borte was the daughter of Konyrat tribe. She was a very elegant, kind and beautiful woman. Generally speaking, Kakhhan women were indifferent from men by their tender and soft character”, – (Baigutova, 2008).

The Kazakh young women can be described as with pendant hair, beautiful, educated, and creamy white face as Bayan, Kyz Zhibek, Togzhan, Akbilek; wearing necklace, black hair, big eyes, respecting her mother tongue and religion, walking quietly, perfect plait of hair, taqiyah with topknot as Manshuk and Aliya, “The forbidden from forty houses”, “The young women way is first”, lady, and the actress (Baigutova, 2008).

“Young women – loyal wife” cognitive **model**

Gulbarshyn – wife of Alpamys batyr. Alpamys batyr arrives to the country, takes the land of enemies, makes better condition for his family and homeland. True beautiful image of Gulbarshin as a wise woman, who raised her fate in a frenzy, and brought her son Zhadyger as a hero. Gulbarshyn is a wonderful person who can fulfill her duty with dignity.

“Young women – the grace of the house” cognitive **model**

In the linguistic image of the universe, a “good woman” is characterized by the fact that she is the person who exemplifies the good qualities of her man (husband), conceals his bad qualities, and creates peace in his family.

Akzhunis – is a beautiful woman. Even though the Targhyn batyr is against the khan, he is all the time with people. When there is a conflict for his people, he forgets the khan’s smack in the face and expels the enemy. Akzhunis is not only beautiful, but also smart soul, helper of the batyr (warrior).

“Young women – wisdom and intelligence” cognitive model

Kurtka is one of the epic images of Kazakh young women, the beloved wife of Kobylandy. Kobylandy highly appreciates her wisdom and reasonableness.

That’s the mind, the Kurtka girl,
Why it is not given to the kings?
Your word is right, dear Kurtka,
Bless you God.
In the face of the girl,
You became a woman,
If you are a man,
It’s the best thing to do!

Woman is the grace of house, Man is the grace of steppe; Woman is the beauty of home; Forty men can not truly fulfill the house with grace, but one woman fills; Woman forms the temper of house. If a woman dies, your home will become wild, and you will lose heart; Man is the faith of house, woman is the soul of house.

“Young women – loyal wife” cognitive model

“That’s the mind, the Kurtka girl, Why it is not given to the kings?” was the things that Kobylandy batyr found in beautiful Kazakh girl, and deeply inspired by. That beauty is rooted from centuries-old history, to our national identity, and motherland.

In a gender image of the world, where woman is given a special place in family temper often found in paremiological units. It is characterized by the fact that woman can make from usual man a real man, she glorifies his reputation everywhere, creates peace in his family, praises the good side, and conceals the bad one. The following proverbs and sayings make it clear that the concepts of “woman” are illustrated by different language applications. A good woman is your blessing, and a throne underneath; A good woman is a priceless friend.

“Young women – a role model” cognitive model

A good wife is praises the good side, and conceals the bad one; A good woman – glorifies your house, a good clothes – glorifies a wedding.

“Woman mother is a sacred” cognitive model.

“Mother and Sanctity are twin concepts. In the Kazakh people national identity, the mother is considered as the patron of family, the creator

of homeland, the unity origin. In ancient Turkic language, Mother Umai was regarded as a sacred founder of the shanyrak”, – writes researcher N. Kelimbetov.

Toponyms about the concept of “Kazakh Young women”

There are so many toponyms on the earth that have appeared from human name.

The scientist A.Seydimbek says: “It is amazing to this day that the Kokkesene, the Bikem tower, Cырlytam along the Syr Darya, the Belen-Anan in Sarysu, the Bolgan-mother, the Zhuban-Ana, Begim mother domes at the bottom of the Aral Sea, the towers and mazars are still breathtaking and sightly.

It is a rare phenomenon all over the world that not only private monuments are named after woman, and even the whole city in the Middle Ages. It is surprising that in the Kazakh steppe there are such cities like Katyn steppe, Kyrykkyz town, Barshyn kent. The Barshyn was wife of famous Alpamys batyr, daughter of Karshimbay, and one of the seven beauties who could make sense in Oghuz land (A. Seydimbek, 402).

Embellishments related to the concept of “Kazakh Young women”

The nature of language titles related to Kazakh culture is based on the principle of “nationality and language united”. The use of language in the lexico-semantic system is defined as the source of national culture. The name of product or thing that is used in daily life of the Kazakh people is an integrated work language, which appears on the basis of the national consciousness continuity and taste. Thus, the name of one thing in the language is not merely an expression of this particular thing, but distinctive worldview of the nation itself. The ethnic nation heritage, which reflects the general spiritual life of people, traditions of fatherland, the ethnos, and nationality of many centuries, can be seen in heroic poems (Mankeyeva, 2008).

Kazakh young girls and married women such as Akzhunis, Nazym, and Kurtka’s headgear and hairstyles were very different. According to ethnographic data, women had plait of hair swaddled with twigs, and then they combined the ends of both. This kind of hair is a femininity sign, which means that she is half the whole. And the girls put their hair on one side and pendants over their head.

Akzhunis, Nazym, and Kurtka’s wearing a sleeveless garment, and their motion can be considered as Kazakh woman prime example of wearing clothes.

Gold button in the clothes of Akzhunis was as following:

“If you are a jeweler,
There is a button with gold,
Check out the button”, – was expressed.

Kazakh young girl and married women are in the forefront of not being able to spoil their plaits of hair used **pendants**, and it is ethno-cultural linguoculture. In concept of people there is the notion that “one end of human soul is in the hair”. As you know, there is a ban or prohibition that “dropped hair while combing should not be thrown anywhere and has to be buried in desolate location”. Now, in order to open the key for coded information in this folk consciousness, there is a certain scope of knowledge. We tried to open the key with following precedent text.

In the poem “Er Targyn” the hair of Akzhunis is described as follows:

In Bukhara you will find the bronze,
That under the color of my hair
If you are a jeweler,
There is a button with gold,
Check out the button (“Babalar sozy” series, 2004)

Summary

¹ There are plenty of intelligent women and loyal wives like Kurtka in Kazakh history.

² The steppe nomads and Kazakh people highly appreciated their daughters, they were in the same position as sons, and they indulged the child daughter with all the best things.

³ The young girls and women are worthy of their character being smart and beautiful at the same time, and have become a symbolic image of nation, our

people were proud of them.

³ Ethnolexic and ethnocultural names used in the heroic poems are the main indicator of our spiritual and cultural wealth, which reflects our national identity, passing from generation to generation, and gives rise to a unique image of their cumulative activity.

⁵ In the present society, every young girl who placed conscience and pride above all else were such like Kurtka mother. The words for Kurtka as “In the face of the girl, You became a woman, If you are a man, It’s the best thing to do!”, it was not for nothing that they spoke of her like that. In fact, she was a noble mother, loyal and honest wife, and always supported their nation along with her husband.

Conclusion

The great writer of our time M.Auezov said: “Let’s be a country, cradle your head!”, these words are key element in the development of nation’s future, which is a clear path to contemporary life, modernization of our national spirit and consciousness, and the betterment of new quality.

Young girl is the first source of life in the world, life-giving, hereditary, and traditionally valued, so the girl is mother, the girl is beauty, the girl is feminine, the girl is glory, the woman is sensuality, the woman is politeness, the woman is harmony.

We tried to present the concept of young girl through the beautiful and intelligent loves of Kazakh heroes in dastans.

The brave and fierce young girl Nazym, the loyal and supportive wife Kurtka, the delicate young girl Kyz Zhibek, the Bayan Sulu, the sisters Ayman-Sholpan, the smart and inventive Karashash are the eternal immortality of noble creatures.

References

- Islam A. (2004). Ulttik mädeniyet konteksindegi duniyenin tildik surety. [Linguistic image of the universe in the context of national culture.]. Auto report of philology science PhD dissertation. Almaty.
- Baigutova A.M. (2008). ‘Qazaq äyeli’ kontseptisiniñ etnomädeni sipati. [Ethno-cultural character of the “Kazakh women” concept]. Almaty.
- Abilkassov G.M., Singatullin I.R., Galiullin E.R., Hakimullin D.A., Yatskovsky I. Yu. (2017). Türki tildes tatar, başkir, nogay, qazaq jırları. [Poems of Turkic people as Tatar, Bashkir, Nogai, and Kazakh]. Young Scientist. №16
- Gachev G.D. (1999). Natsionalniye obrazi mıra: Evrazya kosmos kochevnika, zemledeltsya i gortsa. [National images of the world: Eurasia is the space of a nomad, farmer and mountaineer.]. Moskva Institute of DA-DHC, 67-69 pp.
- Nyghmet Zh.N. (2003). Qazaq tili hrestomatyası. [The Kazakh Language Chronometry.] Almaty, 178 P.
- Kelimbetov N. (1991). Ezhelgi дәuir әдебиyeti. [Ancient era literature.]. Almaty.
- Mankeeva Zh.A. (2008). Qazaq tilindegi etnomädeni atavulardıñ tanımdıq negizderi. [Cognitive bases of ethno-cultural names in the Kazakh language.]. Almaty: Arys.
- “Babalar sozi”. (2009). 100 volumes, 33ch., 36ch., Almaty.
- Seydimbek A. (1997). Qazaq әlemi. [The world of Kazakhs.]. Astana.

Әдебиеттер

- Ислам А. (2004). Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. Фил. ғыл. док. дис. авторефераты. Алматы.
- Байғұтова А.М. (2008). “Қазақ әйелі” концептісінің этномәдени сипаты. Алматы.
- Абилкасов Г. М., Сингатуллин И. Р., Галиуллин Э. Р., Хакимуллин Д. А., Яцковский И. Ю. (2017). Түркі тілдес татар, башқұрт, ноғай, қазақ жырлары // Молодой ученый. №16
- Гачев Г.Д. (1999). Национальные образы мира: Евразия космос кочевника, земледельца и горца. Москва; Институт ДИ-ДИК, 67-69.
- Нығмет Ж. Н. (2003). Қазақ тілі хрестоматиясы. Алматы.
- Келімбетов Н. (1991). Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы.
- Манкеева Ж.А. (2008). Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. Алматы: Арыс.
- «Бабалар сөзі» (2004). 100 томдық. 33-т., 36-т. Алматы.
- Сейдімбек А. (1997). Қазақ әлемі. Астана.

Sharmashkeeva N.Zh.¹, Soltiyeva B.Sh.²

¹Candidate of historical sciences, Researcher of the Russian Academy of Sciences Siberian Branch, Russia, Ulan, e-mail: Sharmnata@ramblee.ru

²Senior lecturer of Kazakh National University named after al-Farabi, Kazakhstan, Almaty, e-mail: soltieva00@mail.ru

**TYPES AND MEANINGS
OF KAZAKH TRADITIONAL JEWELLERY**

This article considers the types and significance of jewelry items of the Kazakh people. In particular, it is characterized by different types of jewellery, which can be decorated by Kazakh women. For example, the importance and technique of making hangers for hair, ribbons with jewelry, breast and neck jewelry, bracelets, rings are widespread. There is information about the meaning of the wizard. Types of expression of the social status of people and the way they are created, the types of expression. It also describes the properties and features of stones found on jewelry, their sacral, magical and protective functions.

Key words: bracelet, ring, earring, pin, loop, bracket, necklace, stapler, bird's beak, ring in the form of a turtle.

Шармашкеева Н.Ж.¹, Солтиева Б.Ш.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА, Сібір бөлімінің ғылыми қызметкері, УДЭ, Ресей, Улан қ., e-mail: Sharmnata@ramblee.ru

²аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: soltieva00@mail.ru

**Қазақ халқының дәстүрлі
зергерлік бұйымдарының түрлері мен мән-мағынасы**

Мақалада қазақ халқының зергерлік бұйымдарының түрлері мен мән-мағынасы сарапталады. Әсіресе қазақ қыз – келіншектерін ажарландыра түсетін әртүрлі әшекей бұйымдарының түрлеріне сипаттама берілген. Мысалы, шашқа тағатын шолпы, шашбау, омырауға, мойынға тағатын алқа, өңіржиек, қолға тағатын білезік, саусаққа тағатын сақина, жүзіктердің атауларының мән-мағынасы, жасалу техникасы жан-жақты қарастырылған. Ұста ұғымына қатысты мағлұмат берілген. Адамдардың әлеуметтік статусын білдіруіне және жасалу тәсіліне, өрнектерелуіне байланысты түрлері келтірілген. Сонымен қатар зергерлік бұйымдарға қондырылатын тастардың өзіне тән қасиеті мен ерекшелігі жайлы, олардың сакральды, магиялық, қорғаныстық қызмет атқаратыны жөнінде баяндалады.

Түйін сөздер: Зергерлік бұйым, алқа, шашбау, шолпы, сырға, білезік, янтарь, меруерт, маржан, құдағи жүзік, құсмұрын жүзік.

Шармашкеева Н.Ж. Солтиева Б.Ш.

¹кандидат исторических наук, научный сотрудник РАН Сибирское отделение, УДЭ, Россия, г. Улан, e-mail: Sharmnata@ramblee.ru

²старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: soltieva00@mail.ru

Типы и значение традиционных ювелирных изделия казахского народа

В статье рассматриваются типы и значение ювелирных изделий казахского народа. В частности, он характеризуется различными видами ювелирных украшений, которые могут быть украшены казахскими женщинами. Например, широко распространены значение и техника

изготовления подвески для волос, ленты с украшением, нагрудного и шейного украшения, браслетов, колец. Даны сведения о понятии мастер. Типы выражения социального статуса людей и способ их создания, типы выражения. А также описывает свойства и особенности камней, найденных на ювелирных изделиях, их сакральных, магических и защитных функциях.

Ключевые слова: ювелирные изделия, ожерелье, браслет, подвеска для волос, серьга, браслет, янтарь, жемчуг, коралл, перстень сваты, птичий клюв.

Introduction

The major position in the traditional kazakhs applied arts occupies the jeweler's art, making the bright and sparking impression. Jewellery is an ancient type of artistic art. Jewellery art which starts in the early Kazakh nation periods linked closely with nation's life, history and with business. Several types of jewellery, expensive things made by precious stones are folk heritage left by masters. Between all social group jewellery things are in great demand.

Among Kazakh people called "a blacksmith" who ironed barrels and who were jewellers. By the meaning wizard is a master, exemplary and action, it divides into a woodworking teacher and a silver teacher. Art of merit divides into in what materials they will do: grab hold of iron is a blacksmith, a person who works with copper, bronze, brass is a craftsman, who makes precious metals calls a jeweller. Jewellers performed several simple methods very skillfully.

Articles of glass from jewellers and goldsmith gives perfect side to ladies body and appearance, as it gives a power to men, it plays an important role. Many of articles of a jewellery used as a tradition when a young lady gets married.

Jewelry of the Kazakhs

From ancient time in Kazakh land in order to make women's beauty people do a lot of types of jewellery. Nation's jewellers made a lot of things that helped to look nice they believed to wear a bracelet, a ring, an earring, a pin, a loop, a bracket, a necklace, the stapler. Stones placed in these mitres express important meanings. For example, a giant stone placed in rings, bracelets in order to protect from illness which comes from the demons. Through the legend of prophet Mohammed creation shows how people praise such kinds of stones in "who puts on beard ring that one will live in the luxury life, who puts on beard ring will lose poverty".

By Kazakh nation mind a love for pearls, pearly equivalence into a moon. Many old women thought that in these stones there is a part of moon's shin-

ing as a silver, they paid great attention. Pearly and pearls expresses happiness and wealth, that's why to design clothes mostly used those stones.

Kazakh knew that blue beard brings happiness and goodness, also given as a present stone means mood changes. If a man is sick, the stone gets black color. The most favorite is a stone pearl, it protects from a curse, a source, it brings a wealth and happiness and the most important ones is that it help to bring up healthy generation. The casting stones give the decoration a magical quality, played an important role. Traditionally formed in Kazakh people and it was unclean if the girls and women go without them, because only in the dark days they weren't allowed to wear jewellery.

So Kazakh girls were wearing decorations according to their age and social standing from birth to the end of their lives. There is a saying "A woman without a deck is equal to a tree without leaf". An important place in jewelry was reserved for colored, rarely precious, often semiprecious and ornamental stones. Were used rock crystal, cornelian akhyk, turquoise pereze, less often ornamental stones, often found in nature: jasper, malachite, jade, lapis lazuli. Of the organic stones, the corals marzhan, the pearl meruert, and also the river, and, more rarely the pearls of the sea, were widely used. In the work were also colored glass, sometimes as a button used ceramics and date stones in a silver frame (Toktabayeva, 2011:67-68).

Constant element of the costume of Kazakhs were ornaments for braids, also playing the role of a female marker. These products are divided into two types according to the compositional solution. The first, compact in design, the type of sholpa is made up of down-to-the-mouth units: iridescent mother-of-pearl plaques of round, floral forms, Russian coins (including false ones), hemispherical or flat, openwork medallions of diverse shapes, colour stones set in silver. The abovementioned details, complicated by the decorative pendants, are fixed to the large plaque of the oval or the other complex shape.

The second type of the jewelry with the common name *uzbeli shash bau*, notable for its considerable length, consists of the silver chain or the woolen/

silk cord, the strings of corals, the ribbon with decorative elements sewn on it. These decorations may also be compiled of the elements similar to sholpy. If tress decorations of sholpy type were hanged up and ends of the tresses, emphasizing their length, then the long decorations *uzbeli shash bau* were fastened to the base of the tresses or plaited into hair, decorating them with the sparkling of the silver chain and the colour cord (Toktabayeva, 2011:95-96).

Kazakh people thought that the beauty of women is in their hair, the beauty of hair in hair mascara, each girl was inspired by her hair. So, the parents of the daughter ordering to masters high value jewellery items, such as hair stitching knit wigs.

Stately and superiority high-value jewellery as a hair stitching knit is a hair bracelet. The most beautiful and modern jewellery were worn by young ladies and women, old women wear simple ones. The rags in narrow goods spilled on each other, rhyme, sound pleasantly into ear, sounds brown tone to the wide steppe. In Kazakh there is a beautiful saying "To bewitched laughter voices its narrow goods". Experienced people guessed that who wears narrow goods won't be sick, will have long and beautiful hair, grows stronger and won't fall early. Also it gives unusual meanings to wear narrow goods. Girls who wear them give beautiful side in each their press.

To the young girls who wear narrow goods there was a condition that your body will not split coins if you hold it vertically. It was considered a big immoderate when the coins slid in front of older people. Secondly, there are some thought – provoking thoughts that if you hold your body upright, you will grow up in a straight line. By giving hair – value thing they usually said that "you will have long and thick hair". Sleeves says into their sisters-in-law especially called them as "Shashbaulim", "Shastengelim", "Sirgalim".

A type of hairstyle is a narrow goods. A narrow goods as it says by itself gives a meaning as a "hair strap". Its simple type is in the form of a thin cloth. In in stares silver or gold tenges, coins, sometimes coral. It is a jewellery which gives a nice appearance to women, and it is used as a fastening the end of the wound stroke. There are some types of it as a gold, a silver, a tilde narrow goods, silk narrow goods (Egizbayeva, 2012: 91-92).

Another type of decorative decoration is a shackle and a draawer. They are attached to the headgear or temples hair depending on the holiday conditions. Shackles and slopes are composed of several pieces, the ornaments they wear in a pure form. Their weight and length are varied, sometimes it was down the shoulders. Shackles were made forms of

triangular, heart, zhombus, floral and in other forms, but also spherical, conical shaped large decks are called sheiks, shekels.

In the center of this kinds of jewelry masters sometimes inserted the ornamented stamped semi-circle, and fastened to its lower edge many – tier pendants of strings of coral, stamped figurines in the shape of the triangle, cone, of bell with the wire fringe. These chains usually consisted of the shafts stud with coral beads and inter weaved across with the wire.

All in all, the plasticity and compositional harmony of the jewelry for temples with its lightweight open work chains and pendants jingeing while walking mask sort of picturesque framing for a face of a woman.

One of the kind of sunglasses is a syrup. The embossing pendants made of a sophisticated pattern are very attractive. Slippers are occasionally touched by chains of beads, and occasionally, with a variety of trimmings, the temples turn into a chest strap (Toktabayeva, 2005: 93-94).

The jewellery is made of leather jewellery on the neck of women. Necklaces are attracted by its made, weight, variety. Young girls and women liked to wear coral, jacket, pearls and beaded neck with different colors (Sycheva, 1984: 124).

Thus the bride wore garments sparkling with silver and semiprecious stones. Jewellery stressed the feminine charm, at the same time creating an atmosphere of exclusiveness, singularity and festiveness of the wedding event.

The breast adornment distinguished by the richness of finish was the eye catcher of the set. The necklace was predominantly worn on gala occasions. Massive necklaces *onirzhiiek* made of big articulated plates are characterized by a vertical structure, geometrical precision and strictness of ornament. The *alka* necklaces, made of coins, mounted stones, open-work and all metal medallions, are marked by a horizontal composition and fine forms. The artistic role in *alka* is played by numerous minute bobs joined to the necklace with lacy chains. Fabric breast-collars *onirshe* decorated with bright embroidery, golden and silver galloons, semiprecious stones, jewellery produce a colourful effects. Breast adornment were represented by beads *monshak* made of small silver balls, corals, pearls, nacre, turquoise as well as composite amulets *tumarsha* and *boi tumar*. In the triangular composite amulets of the *tumarsha* type the décor is composed of a combination of gilt, grain, plated filigree and turquoise insets. Triangular and tubular forms make a harmonious composition of the *boi tumar* type

composite amulets, the surface of which is vivified by combinations of grain and a pattern of plated filigree.

There were neck adornments such as tamak alka – an article composed of articulated mounted stones, tik zhaga – a velvet collar embroidered with silver thread and decorated with silver brooches, tamaksha – a strip of fabric adorned with stones and silver brooches, and silver and coral gauzes at the base. (Kazakh jewelry, 1985: 12).

Not less richly decorated and hands of the girl. Often they were almost completely covered with numerous rings and bracelets. Bracelets — blezik usually wore one or in pairs on both hands, were sometimes worn on the hands of the two bracelets. Bracelet is a beautiful jewellery from ancient time. Bracelet is usually puted on both hands. There are some types of bracelets, as well as composite pieces. The bracelet which consists of two or three parts, is called the lid of the bracelet. Bent double blend of museus bracelets to the main shape of the snake, making the middle part thicker. The burial of the bracelets with the adventure patterns gives them more appealing abn elegant elegance. When bracelet is given to somebody they should say “make hands dear”. Five bracelets of bracelets, made by Kazakh jewellers, are lively on the liver, like clockwork. There will be a hing in the middle. The two heads of the bracelet are pressed together. There are five rings in the outside of the bracelet with silver or gold chains. Rings are also made from ornaments and made of stones. Bracelet is wrapped and puts on five fingers. The bracelet are often worn with ratting rhythmic patterns.

Clock bracelets formed in the nineteenth century are of original nature. The stone bracelet, consisting of stone elements, which are moved to each other, are compatible with the hemispheres (Kazakh Applied Arts, 1986: 34).

A nice jewellery type which give additional beauty appearance is an earring. The earrings patterns are different ad their artistic solution is different from their semantic identity. Its quality depends on many types: the muzzle earrings, eyed-stone earrings, dome earrings, keychain earrings and etc.

Especially, the graceful structure of the rugged earrings, which requires extensive skills. Earrings are an indispensable attribute of womens external vitrues, it is believed that they contribute to the external beauty jf the girl. Among the earrings, which take special places is a moon earring. You can meet moon earring in any of the country’s regions. It was born out if desire for the Kazakhs to reflect the

sacred nature of the moon. Since the beginning of the month Kazakhs have been sanctified, counted as protective in the face of their irresistible power, and tried to portray their personality in their decoration. When they put on their earrings they wished that “gentle eyes on the ear to ear” (Kazakh jewelry, 1985:7).

The closest to the woman’s favourite jewellery is a ring, rings. One of the many types of cutlery in the Kazakh folk is the shape of a ring with a finger palm. It places eyes on the side of people’s finger. The surface of the ring is covered with a very sophisticated surface. Complex surface formulas using the method of wire mesh, welding, grinding and orientation.

The rings are not only the medalions for the sake of pride, as well as the early stamp printing. Such rings are called a sealed ring. The seal was only given to high-ranking officials. It was putting their right hand on their finger.

The following types of rings: a spiral pattern, a rugged ringleader, a bird’s nose with a horseshoe in the turtle, turtle-shaped turquoise rhinoceros, unique artwork. The rings of so-called “creamy rings” are material and semantic. Creamy rings are the most lucrative and the most remarkable rings in the west and southwest if Kazakhstan. Two ringed on the bearing the same for both fingers, and the ring surface is volumetric. The rings are prefabricated, colored glass, and also it is desighned with definitely golden. Usually such rings are given to the mother of the girl at the wedding. The value of the healthy rings is also high. That’s why it calls “creamy ring”.

Among the young ladies valuable ring is poultry, The type of rug is mainly made by a molding method and is decorated with a wide variety of patterns, zeros and petroglyphs. The technique of welding is that the ring are made of sand or fine stones inside the cavity. The rings that were made in this way were the elements that blew out. The bird’s image of birdcather rings is often seen in other handicrafts as a symbol of freedom, charity and peace. The virtue of the ring symbolizes “as a free bird, its volution in it”, it means “the head of the girl is free”. When the girl gers married, it will be given in her dowry. When a female brothers returns to the girl’s sisters to find out about her condition in the new throne, the mark indicates that the girl is in good condition. When girl’s mother sees her girl’s good condition, they invite her neighbours ti her house to the guest (Tazhimuratov, 1977:45).

A gold ring which puts in fingers, a silver ring called a crotch, Somewhere it calls a ring. The difference from ring the blade is not fixed. It is in

form of round, sometimes a continuous ornamented surface, sometimes left to the surface. It was known as a one of the type of jewellery, it was puted in also men. But women puted on rings in their only one finger. The cratch divided into gold crotch and a silver crotch by in what materials they are made. Rings are made by silvers in most time. In ring eye they use a pebble, a blue stone, a water stone, a hinged stone, a parallel, a sparkling stone, a diamond and a white stone (Kasimanov, 1995: 130).

Ring is a jewellery as a ring and a crotch. In comparison with the ring, the ring lips are flat. There are many types of rock-bearing stone rugged stone foundations. In silver and gold rings' face is usually designed with ornaments.

As like cleanliness Kazakhs they always want to be honest, they puted on their wives fingers rings. It does not imply the ring in our tonque, "It scales the

purity", "The ring doen not sound like roaring shout" such kind og sayings aren't only just prestigious, it is also a hygiene work. So that the Kazakh people will not get tried of silver and gold, water, food does not break down quickly, you can see a valley that has a positive effect in the human body. When the baby is dislodged, it is not difficult to make a golden or silver ring or a bracelet in the bathing water because of the health of the child (Zhartyn, 2017: 44).

Conclusion

Kazakh folk jeweler's art occupies a particular plase in the history of national culture. In Kazakh society Kazakh traditional jewellery is one of the priceless values. Traditional handicrafts from Kazakh ancient times, the jewellery art traditionally acclaimed for its beauty and elegance.

References

- Toktabayeva Sh. Zh. (2011). Kazakh zergerlik oneri. [Kazakh jewellery art]. Almaty: Almatykitap.
- Egizbayeva M. (2012). Kazakh halkynyn dasturli materialdyk madenieti. [Kazakh traditional material culture]. Almaty: Kazakh universiteti.
- Toktabayeva Sh. Zh. (2005). Seryabryanyi put kazahskih zergerov. [Silver way of kazakh zergers]. Almaty: Dike-press
- Sycheva N. (1984). Yuvelirnoe ukrasheniya narodov Srednei Azii i Kazahstana. [Jewelry of the people of Central Asia and Kazakhstan]. Moskva: Sovetskoi hudozhnik.
- Kazahskoe prikladnoe iskusstvo (1986). [Kazakh Applied Arts]. T.1. Almaty: Oner.
- Kazakhtyn zergerlik ashekeileri (1985). [Kazakh jewelry]. Almaty: Oner.
- Tazhimuratov A. (1977). Sheberdin koly ortak. [The common work of masters]. Almaty. Kazakhstan.
- Kasimanov S. (1995). Kazakh halkynyn koloneri. [Kazakh handicraft]. Almaty. Kazakhstan
- Zhartyn N. (2017). Zergerlik onerdin syry. [The secrets of jewelry art]. Dastyr, №3, p.44

Әдебиеттер

- Тоқтабаева Ш.Ж. (2011). Қазақ зергерлік өнері. Алматы, Алматыкітап.
- Егізбаева М. (2012). Қазақ халқының дәстүрлі материалдық мәдениеті. Алматы, Қазақ университеті.
- Тохтабаева Ж.Ш. (2005). Серебрянный путь казахских зергеров. Алматы. Дайк-пресс.
- Сычева Н. (1984). Ювелирное украшения народов Средней Азии и казахстана. Москва, Советский художник.
- Казакское прикладное искусство (1986). Т.1. Алматы, Өнер.
- Қазақтың зергерлік эшекейлері. (1985). Алматы, Өнер.
- Тәжімұратов Ә. (1977). Шебердің қолы ортақ. Алматы, Қазақстан.
- Қасиманов С. (1995). Қазақ халқының қолөнері. Алматы. Қазақстан.
- Жартын Н. (2017). Зергерлік өнердің сыры. Дәстүр. №3.

Ksenzhih G.N.

d.h.s., Professor of the Kazakh National Agrarian University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: mig kz@ya.ru

**«HISTORICAL CARTOGRAPHY»:
THEORETICAL-METHODOLOGICAL PROBLEMS**

In this article, some theoretical and methodological problems of the auxiliary discipline “Historical cartography” are examined in the context of the study of cartographic materials on the history of Kazakhstan in the XVIII and early XX centuries. It is noted that a complex interdisciplinary approach to the wide interaction of the humanities and natural sciences is the methodological basis for the effective use of the old cartographic material. It has been revealed that for the most productive study and use of old maps, it is necessary, if possible, to fully identify all available cartographic materials for specific problems. It is established that cartographic materials on the history of Kazakhstan XVIII – early XX centuries should be studied not as an isolated part, but as part of the cartography of a certain era in all its interrelations and interdependencies with the development of related fields of knowledge (ethnology, archeology, history, geography, astronomy, navigation, geodesy, polygraphy, etc.) economic and political conditions, without which it is impossible to make a qualified interpretation of sources of this type.

Key words: historical cartography, historiography, old maps, modern times, classification of cartographic material.

Ксенжик Г.Н.

т.ғ.д., Қазақ ұлттық аграрлық университетінің профессоры,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mig kz @ya.ru

«Тарихи картография»: теориялық және әдістемелік мәселелері

Мақалада, Қазақстан тарихы бойынша XVIII және XX ғасырдың басындағы картографиялық материалдарды зерттеу контекстіндегі «Тарихи картография» атты қосымша пәнінің теориялық және әдістемелік мәселелері қарастырылды. Гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының кең ауқымды өзара әрекеттесуіне кешенді пәнаралық тәсіл ескі картографиялық материалды тиімді пайдаланудың әдіснамалық негізі болып табылатынын атап өту керек. Ескі карталарды барынша тиімді зерттеу және пайдалану үшін белгілі бір мәселелерге барынша қол жетімді картографиялық материалдарды толық сәйкестендіру қажет. XVIII – XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихы туралы картографиялық материалдарды оқшаулап, белгілі бір дәуірдің картографиялық бөліктерінің барлық өзара қарым-қатынастарында және өзара байланысты ғылым салаларының (этнология, археология, тарих, география, астрономия, навигация, геодезия, полиграфия және т.б.) дамуымен байланыстырып зерттеу керектігі, әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларды терең білуге негізделген және осы түрдегі дереккөздерді ескерместен білікті интерпретациясы мүмкін емес екендігі анықталды.

Түйін сөздер: тарихи картография, тарихнама, ескі карталар, жаңа дәуір, картографиялық материалдардың сыныптамасы.

Ксенжик Г.Н.

д.и.н., профессор Казахского национального аграрного университета,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: mig kz @ya.ru

«Историческая картография»: теоретико-методологические проблемы

В данной статье рассмотрены некоторые теоретико-методологические проблемы вспомогательной дисциплины «Историческая картография» в контексте особенностей изучения картографических материалов по истории Казахстана XVIII – начала XX вв. Отмечено, что

методологической основой эффективного использования старого картографического материала выступает комплексный междисциплинарный подход широкого взаимодействия гуманитарных наук и естествознания. Выявлено, что для наиболее плодотворного изучения и использования старых карт необходимо по возможности полное выявление всех имеющихся картографических материалов по конкретной проблематике. Установлено, что картографические материалы по истории Казахстана XVIII – начала XX вв. следует изучать не изолированно, а как части картографии определенной эпохи во всех ее взаимосвязях и взаимообусловленностях с развитием смежных областей знаний (этнологии, археологии, истории, географии, астрономии, навигации, геодезии, полиграфии и т.д.), на базе глубокого знания социально-экономических и политических условий, без учета которых невозможна квалифицированная интерпретация источников такого типа.

Ключевые слова: историческая картография, историография, старые карты, новое время, классификация картографического материала.

Introduction

Historical cartography deals with theoretical and methodological problems of studying and using old cartographic materials, which are based on the analysis of spatial data. At the present stage of the development of historical cartography, the idea of interdisciplinarity takes center stage in the methodology and the planned integration of historical cartography into a single research space with humanitarian and natural disciplines is observed. At the same time, historical cartography is increasingly becoming an independent historical value, due to the fact that they directly address the analysis of cartographic materials and other historical sources (documents, materials, statistics, censuses), as well as concepts such as time (chronology) and space (regional studies, historical geography).

It should be noted that the overwhelming majority of researchers have so far attracted a rather limited range of cartographic materials as historical and cartographic sources. And one of the effective methods of studying the content of old maps and identifying their reliability as historical sources is the method of comparing cartographic works.

Literature review

The most important theoretical and methodological problems of the study of cartographic materials were investigated by the Soviet scientist L.A. Goldenberg (1958), which presents the theoretical significance of cartographic sources, the classification model of cartographic sources and methods for their study. The author noted the particular value of the application of the cartographic method in historical studies “the placement of phenomena by means of maps and plans can be shown with such accuracy, with which they can’t be conveyed in any description. “L.A. Goldenberg criticized the point of view of some

authors of that period considering cartographic material as illustrations to published publications, and not considering them as a source of independent historical significance. His remarks are interesting, because “when using the cartographic method, historians can overcome the danger of ignoring the role and significance of the geographical environment in the study of historical processes”. (Goldenberg, 1958: 3-10).

The historian of cartography V.I. Grekov in his essays on the history of cartographic studies wrote about the level of development of the cartographic thought of the studied works: “Before the XIX century information on natural resources was very limited. Most of the cartographic materials were still drawings, made without the use of astronomical location determinations and without the use of mathematically based projections” (Grekov, 1960:4).

Soviet cartographer K.A. Salishev, studied the theoretical and methodological problem of comprehensive research and identification of quality cartographic materials: “Cartographic sources – maps and other spatial models – can and should be considered more widely, as a special form of information and acquisition of knowledge about the spatial distribution of the phenomena of nature and society, their state, properties and changes in time. This form is widely used in the everyday life of society and is absolutely necessary for many field of science and practice...But, in order to use cartographic sources skilfully, one must have an idea of the maps and atlases existing in the world. To know, how to identify and attract the necessary cartographic sources, and then choose among them the best for solving specific problems” (Salishchev, 1990:195).

Based on many years of experience in working with cartographic sources, the Russian cartographer, the professor of the Moscow State University A.M. Berlant (1985), noted that “Cartography doesn’t stand still. New methods are rapidly developing in it. The map is now seen as a model of reality and at

the same time as a source of information.”The author writes that “Cartographic information can’t be reduced to the sum of conventional signs, it contains something more than this amount. Trying to understand the essence of cartographic information, one shouldn’t forget that the map is not just a symbolic, but figuratively – sign model of reality. The property of imagery is of fundamental importance for understanding cartographic information, since this is what distinguishes maps from other sources of information” (Berlyant, 1985:4-51).

The study of theoretical – methodological problems of historical cartography was carried out in addition to the already above mentioned scientists, the following researchers: O.M. Medushevskaya (1977) and S.I. Sotnikov (1990).

Specialist in historical cartography S.I. Sotnikova studies the “spatial aspects of historical processes,” which are closely related to the study of information recorded in cartographic sources. The author noted in the studies that it is necessary, when covering large corps of cartographic materials, to classify and view the map “as a product of its time” (Sotnikova, 1990: 6).

The methodological problem of the quality of cartographic materials is studied by the Russian expert in historical cartography A.V. Postnikov (1989). The author notes that the quality of the cartographic and geodetic works of the early surveying of the Russian Empire, including in the territory of Kazakhstan, was very low, which was already apparent at the end of the XVIII – beginning of the XIX century, when the Department of demarcation conducted special surveys of these materials to determine the possibility of their use in the process of general land surveying. (Postnikov, 1989: 54-76).

The modern Russian researcher of historical cartography N.V. Piotukh, explores the possibilities of using information systems in the study of cartographic materials. The author claims that “as a computer has appeared in the hands of a historian, the cartographic method has undergone great changes. Mastering GIS technologies by wide layers of researchers will undoubtedly make historians’ works more meaningful and interesting” (Piotuh, 1998: 72-89).

An important problem of the theoretical and methodological nature concerning the classification of cartographic material is raised in its research by a leading contemporary specialist of the State Archival Service of the Republic of Ingushetia, M.M. Kartoev (Kartoev, 2008:171-191).

Foreign researchers also deal with the theoretical and methodological problems of historical

cartography. For example, the most widely used in historical research methods of historical geography and cartography of the American professor, Dr. Mark Basin, a specialist in historical geography and geopolitics. Monograph M. Basin’s “Imperial Visions” (1999) released in the prestigious scientific series of Cambridge University “Cambridge Studies on Historical Geography. “Publications of this series contribute to the development of studies on the methodological and methodological issues of historical cartography. The research of M. Basin assumes a new look at complex problems, he considers the concept of “predetermined by destiny”, the dependence of the population on geographical space (Bassin Mark, 1999: 280).

According to the latest american studies, set out by L.A. Brown in the monograph “The History of Geographic Maps” (2006) knows that “The greatest contribution to the science of cartography was made by those countries that were most interested in the development of their colonies and world trade; Initially, the maps were associated not only with adventures and intrigues, but also with military intelligence. Maps – at least empires, though a separate city – were potential sources of information for the enemy, and therefore carefully guarded. Maps are synonymous with strategy, and strategy wins wars. The strategy also benefits the world, if not prosperity” (Braun, 2006: 18-25).

In the modern time, new trends and individual issues concerning the problem under investigation have been objectively covered in domestic research. I.V. Erofeeva in her research “Geographic maps of the XVIII century: as a source on the history, ethnology and historical toponymy of Kazakhstan” (2011), explains the problem of weakness knowledge of cartographic sources on the history of Kazakhstan. The researcher notes that: “It is not paradoxical, but the geographic cartography of the XVIII – early XX centuries is still not actually used to study the history, ethnography and historical geography of Kazakhstan of that period. At the same time, the maps themselves are not analyzed at all in the historical and historical-geographical literature. In a few scientific works devoted to the history of the formation and development of cartography of Kazakhstan in modern times, the authors are usually limited only to ascertaining the degree of reliability of the graphic image. Without attempting to establish historical relationships with specific events of military and political life, which indicates the extreme limitations of research approaches to the group of sources under consideration”(Erofeeva, 2011:330 – 358).

The modernhistoriographic base of some aspects of the problematics of historical cartography was made by domestic dissertational studies: Idrisov R.A. (1998), Ksenzhih G.N. (2003), Zhanysbekova (2010), Prokhorov I.R. (2010), which are devoted to the research of the historical geography of modern times. In these studies, significant cartographic and historical-geographical sources are involved. The methodology of using the achievements of the national historical geography and cartography in the scientific analysis of the history of Kazakhstan of modern times is shown in practice.

Methods of investigation of cartographic material

Thus, studying the historiography of the theoretical and methodological problems of the historical cartography of Soviet, Russian, foreign and domestic scientists, we found that the problems represent an interdisciplinary field for effective study and understanding of cartographic materials of the new time. At the same time, historiographical analysis confirms the need for theoretical comprehension of the accumulated knowledge on historical cartography in order to recreate an undistorted picture of the historical reality of the history of Kazakhstan in its historical development. It was established that the predatory colonial processes by the Russian Empire on the territory of Kazakhstan, put forward new requirements in relation to cartographic materials during the period under investigation. In order to accelerate the colonial seizure of the territory of Kazakhstan, cartographic material was needed. All this contributed to the extensive use of reconnaissance methods of route surveys. The reconnaissance was divided into instrumental and semi-instrumental. Instrumental reconnaissance was carried out in the same way as instrumental surveying with the help of a planetable and a ruler, and eye measurements were not allowed. With semi-instrumental reconnaissance, the survey was carried out along routes measuring the distances by a chain and determining the position of points between the serifs on the planetable or the distance gauge of the ruler. Eye measurements were allowed “only in places completely inaccessible or very difficult to access.” Often the surveys were conducted without dismounting, on the go, using the hand-held planetable. The route network was supported by astro-points, barometric definitions were made along the routes. The method of reconnaissance surveys was to ensure the fulfillment of the basic requirement – “that the

entire edge of the territory be removed from the accuracy sufficient for military operations and that on the map those objects that were taken off, and not at all questionable or according to the stories known were put”. As a rationale for such surveys, points with astronomically determined latitude and longitude coordinates were used, connected by instrumental courses along main rivers and roads.

Passed from the XVIII century perspective or picture method of depicting the relief in the XIX century is gradually losing its significance. This is replaced by a method of depicting the relief with strokes, which in the XIX and early XX centuries becomes the main one in cartography. In place of the strokes – this very subtle and expensive method of depicting the relief – in the second half of the XIX century comes a way of tinting and shading. At the end of XIX century on maps, the relief is represented by a horizontal method, its introduction into the practice of large-scale maps was facilitated by the invention of a rangefinder and a vertical circle, which, during field work, made it possible to measure the heights of points on the earth’s surface quickly and relatively accurately.

We have established that when mapping the uninvestigated territories in the XIX century, to which the territory of Kazakhstan belonged, the basic principle was used, that after the application, all data “there were still more or less extensive empty spaces”. According to the professor of the military academy, lieutenant-general V.V. Witkowski (1856-1924), this was caused by the necessity, “if the map is compiled on a large scale and must have scientific significance, then these spaces are left unfilled, or the corresponding contours are joined together in a dotted line; so, for example, the river is intersected, for example, crossed by several not very remote routes, if there is no doubt that this is indeed the same river”. On small-scale general maps, the dotted lines were not drawn in such cases.

The question of the methodology of studying old maps should be taken into account, the fact that the date of compiling the map never coincides with the date on which its main content is given. Than an ancient cartographic work, the greater time range can separate the various elements of its content. On the average, on the maps of the XIX century “age” of data reaches 50 years. In close connection with this is the question of the time spent by the compilers to work on the map, and for the printed map – the time necessary to prepare for its publication. Here research is impossible without involving all the mass of materials that accompanied shooting and cartography, and for printed maps – without

revealing the age of printed forms: some engraved copper forms existed for up to 200 years, they were changed, but this did not exclude the possibility of appearance on printed maps of data of two hundred years prescription.

The scale determines the detail with which the main content of the map can be displayed, and therefore it plays a significant role in determining the value of the cartographic work as a historical source. The larger the scale of the map, the more a historical information can be obtained from it. Primary, basic cartographic materials are usually large-scale and have the greatest value, as historical sources.

On the maps of the XIX – early XX century scale is almost always indicated, but in some cases it needs to be checked by comparison with modern maps. A similar method is used to determine scales in the case that they are not specified, as well as to identify a very often occurring multi-scale image of individual sections of old maps.

The compilation of small-scale maps was carried out by successively decreasing, and the generalization of large-scale maps in the XIX and early XX centuries. This was considered the most scientifically grounded method of creating maps. This method prevailed in cartography until recently, and only now, in the era of space research, cartographers were able to have accurate fine-scale cartographic images of large areas of the earth's surface based on photo and television images taken from spacecraft located in near-Earth orbits. However, at present, the development of small-scale maps on large-scale maps is widely used, in particular in the practice of topographic mapping.

With a decrease in scale, generalization of the image of socio-economic elements and the natural landscape was carried out, selection and generalization was often not carried out objectively.

Knowledge of all the symbols used on maps in different periods is absolutely necessary for establishing the date of creation of the corresponding cartographic works. In the late XVIII – early XIX century in Russian cartography, conventional signs in the land and military departments are standardized, and their application is approved by law. As the development of science, society and economy progressed in the XIX century, there are new historical realities that require mapping on maps. There is a need to revise and add tables of conventional signs, which leads to their periodic re-issue. There are standardized designations for different years for hydrographic, forestry, boundary, military topographic and many other types of maps (Postnikov, 1989:130 – 179).

When using cartographic material as a topographic source, it should be borne in mind that when transmitting the names of settlements on maps in the second half of the 19th and beginning of the XIX century, the compilers were guided by the transcription of geographical names on the lists of populated areas of the Russian Empire of the Ministry of Internal Affairs. (RGVIA RF, F. 401. OP. 12/959. D 10: 191-196).

Classification of cartographic material

Most of the cartographic materials that we revealed on the history of Kazakhstan XVIII – early XX centuries in the terminology of the period under study are entitled as “map” or “plan”. They are represented by two main types of maps: general geographic and special.

General geographic maps in the terminology of modern times were defined as military topographic, for example:

- The general geographic map of the general Orenburg province and adjacent places from which extends to noon Asia due to the circumstances of the commerce of this province. It was compiled under the Orenburg geographic affairs of the medium descriptions of Orenburg. 179... (RGB 18, K 150/VI-52).
- The Kirghiz steppe is generally geographic.
- The military. A map of part of the Kirghiz steppe subordinated to the Siberian authorities..B..M..1839. (RGB, K 14/III-15).

The process of colonization of the territory of Kazakhstan left its imprint on the nature of mapping, contributing to the development of mostly military – political versions of maps. A fairly large number of maps can be classified as politico-administrative, which reflects their main content and purpose.

A large array of cartographic material belongs to a group of special maps, for example:

- The map is historical. Map of the paths of all detachments sent to Khiva in 1873 from the districts of the Caucasus, Orenburg and Turkestan. Spb, 1873.M.-50 versts in inch. (RGB, K 8/ IV).

Special (thematic) maps include road maps of Kazakhstan. Road maps are represented both by general maps and maps of individual regions of Kazakhstan. This includes road, postal and route maps of Kazakhstan.

At the same time, it should be noted that both route and road maps in the conditions of the colonization of Kazakhstan by the Russian Empire were mostly military special maps.

In terms of scale and coverage, maps of Kazakhstan can be divided into two main varieties.

General (overview, small-scale maps) of the entire territory of Kazakhstan or individual regions (here there are frontier's lines):

– General map of the Orenburg region and Middle Asian possessions). The name «New General land-map of the Bashkir Horde, part of Siberia and the continuation of the Orenburg Line, as well as the Middle Asian possessions. 1737 Copied the Konduntov. Handwritten. (RGVIA RF F 846, OP.16, T.3, № 20618).

– General map of Russia. Maps of the Issyk-Kul lake and adjacent countries. Compiled by full member of the Imperial Russian Geographical Society Yakov Khanykov, 1853 Compiled in the Military Topographic Depot. The scale in English is about 50 versts. Inthelithographyof Shcarvart. (RGADA RF, F 192/1, OP. 1, № 88].

In a separate classification of cartographic material maps and plans of individual territories (lands) of Kazakhstan are allocated. They have a large scale and, as a rule, were drawn up with military or resettlement purposes. Cartographic materials are also widely represented by plans (schemes): settlements, cities, fortresses, villages, for example:

– The demarcation plan of the Turgai region of the Irgizuyezd and the city of Irgiz and its pastoral lands. Completed by a specialist Konkov from June 21, 1891 for No. 3799 (RGADA RF, F. 1354. OP. 1. D.1).

Undoubted interest is represented by plans and schemes of military operations by Russian troops. In a separate group handwritten and printed maps are distinguished, including engraved and lithographed maps.

Conclusion

Thus, when studying cartographic materials on the history of Kazakhstan of the XVIII – early XX

centuries, it should be subjected to a source study of critical analysis, does not refer to them as simple illustrations, which is often. In consequence of the fact that they were mainly created by cartographers of the Russian empire, which pursued a colonial policy towards Kazakhstan. Nevertheless, in the greater part of the cartographic materials should not cause doubt, in its objectivity and reliability, as sources of information. Meanwhile, there are cartographic materials when certain comments are needed to prevent the creation of false ideas about the object or event. The study of cartographic materials of the new time includes: elucidating the origins, the history of the creation, the determination of its author, the time of creation, the study of authenticity, reliability, the study of the range of sources used to compile the analyzed cartographic materials, the restoration in many cases of lost source-study relationships of the map, its description and its accompanying document management documentation and ascertaining the source of knowledge. In order to address these issues, it involves attracting a wide range of auxiliary historical disciplines, as well as life sciences and technology, including computer technologies. Significant progress in the study of old maps can be achieved through the use of modern achievements in the natural sciences for their analysis, using methods of mathematical (mainly statistical) analysis of the accuracy of the content of old maps, based on the application of GIS technologies.

The research was carried out within the framework of the project with state funding of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (MES RK) №AP05131222 «Cartographic materials on history of Kazakhstan XVIII – early XX centuries: in the context of the formation of state borders»

References

- Bassin Mark (1999). *Imperial Visions: Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840-1865*. New York.
- Berlyant A.M. (1985) *Karta – vtoroj yazyk geografii. (Ocherki o kartografii)*. Moskva: Prosveshchenie.
- Braun L.A. (2006) *Istoriya geograficheskikh kart. M.:ZAO Centropoligraf.*
- Goldenberg A.G. (1958) *Russkie kartograficheskie materialy kak istoricheskij istochnik i ih klassifikaciya. Avtoreferat na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk*. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR.
- Grekov V.I. (1960) *Ocherki iz istorii russkikh geograficheskikh issledovanij v 1725—1765 gg.* Moskva: Izdatelstvo Akademiiya.
- Erofeeva I.V. (2011) *Geograficheskie karty XVIII veka: kak istochnik po istorii, ehtnologii i istoricheskoy toponimike Kazahstana» // Istoriya Kazahstana v dokumentah i materialah: Al'manah. Vyp.1. Almaty: Izdatel'stvo LEM. S.330-358.*
- Kartojev M.M. (2008) *Kartograficheskie istochniki po istorii severokavkazskogo regiona v Voenno-uchenom arhive RGVIA (vtoraya polovina XVIII – 60-e gg. XIX veka) // Vestnik RGGU №4/08. Seriya Istoricheskaya. Moskva. S.171-191.*
- Piotuh N.V. (1998) *Kartograficheskij metod v istoricheskikh issledovaniyah: proshloe i nastoyashchee // Istoriya. Karta. Komp'yuter. Sb. nauchnyh statej. Barnaul: Izdatel'stvo Altajskogo universiteta. S. 72-89.*

Postnikov A. V. (1989) *Razvitie krupnomasshtabnoj kartografii v Rossii*. Moskva: Nauka.

Salishchev K. A. (1990) *Kartovedenie*. M.: Izd-vo MGU.

Sotnikova S. I. (1990) *Istochnikovvedenie russkikh kart XVII – nachala XX vv. Avtoreferat dissertacii na soiskanie doktora istoricheskikh nauk*. Moskva.

RGADA RF (Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov) F 192/1. OP. 1. № 88. Karta generalnaya Rossii. Karty ozera Issyk-kul i sopredelnyh s nim stran. Sostavlena Dejstvitelnym chlenom imperatorskogo russkogo Geograficheskogo obshchestva Yakovym Hanykovym, 1853g. Sostavlena v Voенно-topograficheskom Depo. Masshtab v anglijskom dyujme 50 verst. V litografii SHgarvarta.

RGADA RF F. 1354. OP. 1. D.1. Mezhevoj plan Turgajskoj oblasti Irgizskogo uезда i goroda Irgiza i ego vygonnyh zemel'. Vypolnennyj specialistom Kon'kovym ot 21 iyunya 1891 za № 3799.

RGB (Rossijskaya gosudarstvennaya biblioteka) K 150/VI-52 Obshchegeograficheskaya karta general'naya Orenburgskoj gubernii i smezhnyh s nej mest, iz kotoryh prostirayushcheesya v poludennuyu Aziyu po obstoyatel'stvam o kommercii onoj gubernii. Sochinena pri orenburgskikh geograficheskikh delah srednih opisaniy Orenburga. 179...

RGB K 14/III-15 Kirgizskaya step. Karta obshchegeograficheskaya. Voennaya. Karta chasti Kirgizskoj stepi podvedomstvennoj sibirskomu nachalstvu. B.M. 1839 g.

RGB K 8/IV – 40. Karta istoricheskaya. Karta putej vsekh otrjadov napravennyh v 1873 g. k Hive iz okrugov Kavkazskogo, Orenburgskogo, Turkestanskogo. Spb, 1873. Moskva: 50 verst v dyujme.

RGVIA RF (Rossijskij gosudarstvennyj voенно-istoricheskij arhiv) F. 401. OP. 12/959. D 10. L. 191-196.

RGVIA RF F. 846. OP.16. T.3. № 20618. Razdel: General'naya karta Orenburgskogo kraja i Sredne – Aziatskikh vladenij. Nazvanie «Novaya general'naya landkarta Bashkirskoj ordy, chasti Sibiri i prodolzhennoj Orenburgskoj linii, takzhe Sredne-Aziatskikh vladenij. 1737 g. Kopiroval Konduntov. Rukopisnaya.

Литература

Bassin Mark (1999). *Imperial Visions: Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840-1865*. New York.

Берлянт А.М. (1985) *Карта – второй язык географии. (Очерки о картографии)*. М.: Просвещение.

Браун Л.А. (2006) *История географических карт*. М.: ЗАО Центрполиграф.

Гольденберг А.Г. (1958) *Русские картографические материалы как исторический источник и их классификация*. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М: Издательство АН СССР.

Греков В.И. (1960) *Очерки из истории русских географических исследований в 1725—1765 гг.* Москва: Издательство Академия.

Ерофеева И.В. (2011) *Географические карты XVIII века: как источник по истории, этнологии и исторической топонимике Казахстана» // История Казахстана в документах и материалах: Альманах. Вып.1. Алматы: Издательство LEM. С.330-358.*

Картоев М.М. (2008) *Картографические источники по истории северокавказского региона в Военно-ученом архиве РГВИА (вторая половина XVIII – 60-е гг. XIX века) // Вестник РГГУ №4/08. Серия Историческая. Москва. С.171-191.*

Пиотух Н.В. (1998) *Картографический метод в исторических исследованиях: прошлое и настоящее // История. Карта. Компьютер. Сб. научных статей. Барнаул: Издательство Алтайского университета. С. 72-89.*

Постников А.В. (1989) *Развитие крупномасштабной картографии в России*. М.: Наука.

Салищев К. А. (1990) *Кartovedenie*. М.: Изд-во МГУ.

Сотникова С. И. (1990) *Источниковедение русских карт XVII – начала XX вв. Автореферат диссертации на соискание доктора исторических наук*. Москва.

РГАДА РФ (Российский государственный архив древних актов) Ф 192/1. ОП. 1. № 88. Карта генеральная России. Карты озера Иссык-куль и сопредельных с ним стран. Составлена Действительным членом императорского русского Географического общества Яковым Ханыковым, 1853г. Составлена в Военно-топографическом Депо. Масштаб в английском дюйме 50 verst. В литографии Шгарварта.

РГАДА РФ Ф. 1354. ОП. 1. Д.1. Межевой план Тургайской области Иргизского уезда и города Иргиза и его выгонных земель. Выполненный специалистом Коньковым от 21 июня 1891 за № 3799.

РГБ (Российская государственная библиотека) К 150/VI-52 Общегеографическая карта генеральная Оренбургской губернии и смежных с ней мест, из которых простирающееся в полуденную Азию по обстоятельствам о коммерции оной губернии. Сочинена при оренбургских географических делах средних описаний Оренбурга. 179...

РГБ К 14/III-15 Киргизская степь. Карта общегеографическая. – Военная. Карта части Киргизской степи подведомственной сибирскому начальству. Б.М. 1839 г.

РГБ К 8/IV – 40. Карта историческая. Карта путей всех отрядов направленных в 1873 г. к Хиве из округов Кавказского, Оренбургского, Туркестанского. Spb, 1873. М.: 50 verst в дюйме.

РГВИА РФ (Российский государственный военно-исторический архив) Ф. 401. ОП. 12/959. Д 10. Л. 191-196.

РГВИА РФ Ф. 846. ОП.16. T.3. № 20618. Раздел: Генеральная карта Оренбургского края и Средне – Азиатских владений. Название «Новая генеральная ландкарта Башкирской орды, части Сибири и продолженной Оренбургской линии, также Средне-Азиатских владений. 1737 г. Копировал Кондунтов. Рукописная.

Nursultanova L.N.¹, Azmukhanova A.M.²

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, e-mail: 2012nura@bk.ru

²Candidate of Historical Science, Acting Professor, e-mail: aiaz67@mail.ru
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

**KAZAKHSTAN AND THE MIDDLE EAST COUNTRIES:
FORMATION OF RELATIONS (1991-1999)**

The foreign policy activity of the Republic of Kazakhstan for the years of independent development has gone its way and it should be noted that the contractual and legal framework of Kazakhstan's relations with many states was basically formed, the trust and respect of the world community to the country increased. The necessary prerequisites for Kazakhstan's integration into global and regional economic processes were laid, priority directions of foreign policy were chosen. One of the most important vectors of cooperation is the relations of our republic with the countries of the Middle East.

Key words: Kazakhstan, Middle East, political and diplomatic contacts, agreements and documents.

Нурсултанова Л.Н.¹ Азмуханова А.М.²

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: 2012nura@bk.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., e-mail: aiaz67@mail.ru
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

**Қазақстан және Таяу Шығыс елдері:
қатынастарды қалыптастыру (1991-1999 жж.)**

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан Республикасының сыртқы саяси қызметі өз жолын жүріп өтті және осы тұста Қазақстан көптеген мемлекеттермен қарым-қатынастарының шарттық-құқықтық базасы негізін қалыптастырғандығын, әлемдік қоғамдастықтың елге деген сенімі мен құрметі артқандығын атап өту керек. Қазақстанның әлемдік және аймақтық экономикалық үрдістерге интеграциялануы үшін қажетті алғышарттар жасалды және сыртқы саясаттың басым бағыттары таңдалды. Ынтымақтастықтың маңызды бағыттарының бірі біздің республикамыздың Таяу Шығыс елдерімен қарым-қатынасы болып табылады. Бұл тақырыптың өзектілігі ынтымақтастықтың белгілі бір аспектілерін зерттеу қажеттілігі болып есептеледі.

Түйін сөздер: Қазақстан, Таяу Шығыс, саяси-дипломатиялық байланыстар, келісімдер және құжаттар.

Нурсултанова Л.Н.¹ Азмуханова А.М.²

¹доктор исторических наук, профессор, e-mail: 2012nura@bk.ru

²кандидат исторических наук, и.о. профессора, e-mail: aiaz67@mail.ru
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана,

Казахстан и страны Ближнего Востока: формирование отношений (1991-1999 гг.)

Внешиполитическая деятельность РК за годы независимого развития прошла свой путь и необходимо отметить, что в основном сформировалась договорная и правовая база отношений Казахстана со многими государствами, возросло доверие и уважение мирового сообщества к стране. Были заложены необходимые предпосылки для интеграции Казахстана в глобальные и региональные экономические процессы, выбраны приоритетные направления внешней политики. Одним из важнейших векторов сотрудничества являются отношения нашей республики со странами Ближнего Востока. Актуальность данной темы заключается в необходимости исследовать определенные аспекты сотрудничества.

Ключевые слова: Казахстан, Ближний Восток, политико-дипломатические контакты, соглашения и документы.

Introduction

Kazakhstan and the Middle East countries have been cooperating fruitfully since 1991, but contacts have long history. In the article we consider the formation of these relations during short period from 1991 to 1999. The article is based on the documents of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, where information on this period has been recorded. Kazakhstan is a country with a market economy, that also attracted the Arab investments.

Methods of research

In the work authors applied comparative analysis, as well as historical method. Iran, the United Arab Emirates, Saudi Arabia are the main partners of Kazakhstan. In this regard, we analyzed the formation of relations between Kazakhstan and the countries of the Middle East and their development. Scientific novelty lies in the study of the APRK documents, first time introduced into scientific circulation. Let's also note that trade and economy are one of the main aspects of cooperation. A systematic approach to the study of the problems of relations between the RK and the Middle East is explained by the fact that it enhances the scientific and practical components of these relations.

Results and discussion

In the early 40's of the XX century the idea of Arab unity as an alliance of free Arab states, which eventually became the basis for interaction of the Arab countries, became more clear. The mission of the organizer of this idea was undertaken by Egypt, the result of which was creation of The League of the Arab States on March 22, 1944 and the main document the Charter was adopted. The formation of the Arab League was a major event in international relations and was prepared by the course of the Arab national liberation movement in the period between the two world wars.

Serious analytical scientific works of Laumulin M., Pastukhov, Mukhamedzhanova D. are devoted to multilateral contacts of our republic with the Arab world.

One of the first works is the monograph of Amirev B. "Arabian monarchies and their place in the foreign policy priorities of Kazakhstan," which analyzes the formation and development of political, diplomatic, trade, economic and humanitarian

contacts between Kazakhstan and the Arab states (Amreev, 2004: 408).

For many years M. Laumulin has analyzed international relations in Central Asia, Europe, the Near and Middle East. For us, it is important to understand the events, that take place in the Near and Middle East in terms of economic interests, attraction of investments, etc. In this connection, Kazakhstan's relations with the OIC plays an enormous role (Laumulin, 2011).

A. Shukurov in the article "Repetition of the past" examines the deterioration of the situation in Iraq, the humanitarian crisis and balance of political forces in the country connected with terrorist attacks. For Kazakhstan, terrorist acts of Islamists are dangerous because they can happen in Central Asia (Shukurov, 2014: 52-59).

Pastukhov E. in the work "The Middle East: Judgment Day" examines the complex Kurdish issue, the strategy of the US struggle against the Islamic state. Rapid changes are taking place in the Middle East, as well as hard struggle for influence in the region. By its potential, the changes in the region are so deep and large that it is difficult to predict its final. For Kazakhstan, the important point is that the Middle East has set into motion, it is transforming and Central Asia countries must learn to live in the new geopolitical realities (Pastukhov, 2014: 47-69).

Monograph of Wilkowski D. "Arab-Islamic organizations in modern Kazakhstan: external influence on Islamic revival" is devoted to the activities of foreign Islamic funds in our republic, their controversial impact on Islamic renewal and the overall religious and social situation in Kazakhstan. The author notes that in the early 90's Arab diplomats and political scientists tried to identify those areas that must be taken into account when developing relations with the regions of Central Asia. It was emphasized that Kazakhstan should be viewed as a "bridge" between Russia and the East, as a key country in Central Asia.

In the mid-1990s, Islamic theologians also made their contribution to the development of the Arab world's strategy towards new Islamic republics, actively expressing their opinions in the newspaper of the League of the Islamic World "Al-Alam al-islami" ("Islamic World"). In a rhetorical form, they supported the proclamation of the independence of the new Islamic republics, stating that "The collapse of the Soviet Union has brought a new spirit to our Islamic world (Wilkowski, 2014: 192).

Among Arab experts studying problematic issues of bilateral relations are Abdel Aziz, Mustafa Alava Saif, Mohammed Abdo Yamani, Fawzi

Mahammad Tail, Ahmad Fouad Pasha, Al-Habani and others.

The Arab world, because of its political and economic potential, the key positions of the Arab countries of the Middle East and North Africa in the world political, economic and financial system, the history of the community of cultures, traditions and spiritual heritage, and the common desire to establish an active and constructive dialogue are very promising directions for foreign policy and economic activity of Kazakhstan. Arab countries play a leading role in international organizations such as the Non-Aligned Movement, OPEC, OIC, and the Organization of African Unity.

During 1992, official delegations from Kuwait, Libya, Syria, Israel, Bahrain, Egypt, Tunisia, the Commission on the opening of the Embassy of Saudi Arabia in Almaty, the delegation of the Egyptian Foreign Ministry visited Kazakhstan. The government delegation of Kazakhstan led by Tereshchenko S.A. paid an official visit to Israel, the Sultanate of Oman. In the same period, diplomatic relations were established with 10 countries in the Middle East and 6 countries in Africa. During the second half of 1993, official delegations of the region, such as the Hashemite Kingdom of Jordan, the State of Israel, the Sultanate of Oman, Egypt visited Kazakhstan (AP RK, 1996: 4, 15).

An important factor in the development of bilateral cooperation was the official visit of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to Qatar in May 1998. During the visit, agreements on trade and economic cooperation, the establishment of a joint high-level commission, cooperation between the Chambers of Commerce and Industry of the two countries and the establishment of a Kazakh-Qatar business council were signed. Also within the framework of the visit, an agreement on expansion mutual beneficial cooperation in such areas as oil, gas, trade exchange, etc. were reached.

Kazakhstan's bilateral relations with Qatar are progressing steadily. In April 1998, the Qatari delegation led by the Minister of Foreign Affairs Sheikh Hamad Al Thani visited Almaty with an official visit. As a result of the talks, a Protocol on Consultations and a Memorandum of Understanding between the foreign ministries of Kazakhstan and Qatar were signed.

In April 1999, the Emir of Qatar, Sheikh Hamad bin Khalifa Al Thani, paid an official visit to Astana, during which the parties signed the Joint Communiqué. An agreement on providing by Qatar a grant for construction of the Islamic Cultural Center named after Sultan Beibars in Astana was

reached. The construction was completed in 2005 and renamed as the Islamic Cultural Center "Nur-Astana". For today, the establishment of such authority is the largest in Central Asia.

An important event in Kazakhstan-Oman relations was the first official visit of President R.K. N. A. Nazarbaev in Oman in September 1997. The Sultanate of Oman, one of the first states, which established cooperation with Kazakhstan on specific projects at the governmental level and provided loans for the implementation of projects of strategic importance. In January 1992, the Omani Government provided Kazakhstan with an investment loan of \$ 100 million for projects to improve oil and gas production. In December 1992, a new tranche of \$ 30 million was allocated. In 1998, Muscat was the first who provided Kazakhstan with free financial assistance for the new capital in the amount of \$10 million dollars. These funds were used for a strategic range of facilities, the main of which was the "Saltanat Sarayy".

In Tehran on October 3-4, 1992, a meeting of expert groups was held to discuss the project for the organization of cooperation between the Caspian states. The Kazakh delegation was headed by the Deputy Prime Minister K. Baykenov. Decision on establishing an organization for cooperation between the Caspian countries was made (AP RK, 1996: 7).

New discoveries made in the Kazakh sector of the Caspian along with offshore drilling results obtained before the collapse of the Soviet Union allowed Russian experts to assess the geological resources of Kazakhstan's shelf sector in a narrow range of 7.5 billion tons, according to experts from the Ministry of Natural Resources and the Ministry of Energy of the Russian Federation to 8.1 billion tons according to the estimates of specialists of "Lukoil" (Glumov, 2004: 324).

Since independence obtained, Kazakhstan has taken a number of steps aimed at establishing official bilateral relations with Iraq.

On 29 January 1992, the Government of Iraq decided to establish a Joint Commission on Cooperation between Kazakhstan and Iraq. On December 19, 1992, the National Council (Parliament) of Iraq expressed the desire to establish contacts with parliamentarians of the Republic of Kazakhstan, to visit Alma-Ata, and then on December 12, 1992 the Iraqi lawyers Union wanted to establish direct contacts with the relevant organizations of the Republic of Kazakhstan. On February 2, 1993 Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Iraq to the People's Republic of China Mohammed

Amin Al-Jaff visited the Embassy of the Republic of Kazakhstan in Beijing and informed in oral form the intention of the Government of Iraq to establish diplomatic relations with the Republic of Kazakhstan (AP RK, 1996: 70-71).

Important stages in the history of bilateral relations of Kazakhstan were official contacts exchanging at the highest level: visits of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to Iran (November 1992, May 1996, October 1999) and return visit of Iranian President A. Hashemi Rafsanjani to Kazakhstan (October 1993), participation of the President of the Islamic Republic of Iran M. Khatami in the ECO summit in Almaty (May 1998), participation of the First Vice President of the Islamic Republic of Iran, H. Habibi at the Eurasian Economic Summit in Almaty (2000, 2002) and the First Vice President of the Iranian President R. Aref in summit of the heads of member states of the Shanghai Cooperation Organization in Astana (2005).

Up to date there are more than 60 interstates, intergovernmental and interdepartmental signed agreements and documents between Astana and Tehran, which serve as a reliable contractual and legal basis for mutual relations. In the political sphere, there are no any problems that would cause a contradiction for development of cooperation between the two states. Both countries hold close positions on many topical issues of the modern world such as defending the idea of a multipolar world, enhancing the role of the UN through its reform, creating reliable structures of international and regional security for combating terrorism, religious extremism and drug trafficking.

The positions of the two countries converge on the need to regulate the legal status of the Caspian Sea on the basis of the consensus of all the Caspian states, use Caspian reservoir exclusively for peaceful purposes, preservation of its natural environment, and work on the draft Convention on the Legal Status of the Caspian Sea.

In February 1993, the Protocol on Economic, Scientific, Technical and Cultural Cooperation between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Hashemite Kingdom of Jordan was signed, on which the parties intended to cooperate in the following areas: energy, oil industry, trade, transport, education, scientific research and development, exchange of art and culture delegations (APRK, 1996: 43).

On May 21, 1991, a delegation of Kazakhstan led by Ilyasov, the Deputy Minister of Communications, visited Israel to discuss joint projects on

development of the Kazakh telecommunications network. The project for the establishment of direct telecommunications through the satellite had the backing of the full support of the Israeli export institute, the Israeli company Bezeq and the Ministry of Communications of Israel and served to strengthen socio-economic ties between the two countries.

On September 9, 1991 in the Ministry of Foreign Economic Relations of the Kazakh SSR, negotiations were held with the Israeli company Double Contact LTD on the purchase of food products for Kazakhstan the Israeli interest-free loan of \$ 100 million. The loan was expected to be repaid by supplying 300,000 tons of Karaganda energy coal to Israel and other export goods. As a result of the negotiations, a protocol of intent was signed. Various contracts have been signed between the RK and Israel. Since March 1992, a two-way satellite telephony has been organized on 8 channels through the CIS satellite «Horizon».

Agreements were signed on the creation of industrial zones, networks and telecommunications, and scientific and technical cooperation in Kazakhstan. 8 representative offices of Israeli companies were accredited, 8 joint ventures were created. The South Kazakhstan regional administration of agriculture introduced the technology of growing cotton on an area of 500 hectares. The Israeli company «RABEKO» supplied the equipment to the dairy enterprises, carried out the project on drip irrigation, cultivation and transportation of tomatoes in SKO and Almaty region. More than 150 students in 1992-1994 from various ministries, departments and institutions were attended in Israel refresher courses (APRK, 1996: 29).

In February 1993, the first official visit of the President of Kazakhstan to the Arab Republic of Egypt took place, during which negotiations were held with Egyptian President Hosni Mubarak. Discussing the ways of establishing and developing bilateral cooperation the presidents underlined importance of stability and prevention any manifestations of extremism.

The Arab Republic of Egypt participated in assistance programmes under the development project designed by the World Bank for a number of former Soviet republics, including Kazakhstan. Assistance was expressed by sending Egyptian specialists in various sectors. Annually Egypt sent at least 10 specialists at the expense of the Egyptian Technical Cooperation Fund to the CIS republics and independent Islamic republics.

In April 1992, a delegation of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, that consisted of the parliament member of the Republic of Kazakhstan, Vice-President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Academician Zh. M. Abildin, the Director of the Institute of Molecular Biology and Biochemistry of the NAS of the RK, Doctor of Biological Sciences N.A. Aitkhozhina, the Director of the State Institute and the rights of NAS RK E.K. Nurpeisova.

Negotiations were held with the President of the Academy of Science and Technology of the Republic of Egypt, the Vice-President, the heads of scientific institutions on the expansion of scientific cooperation, a number of specific issues on joint research, information exchange, and the admission of 10 Egyptian graduate students to scientific institutions of the NAS of RK in 1993 -1994 years.

The institutions of the Ministry of Scientific Research of the Egypt-National Society for Space Research and Aerospace Surveillance, Egyptian National Center for Computer Information and Communication were visited. The issues of the possible establishment of scientific and business relations have been worked out (AP RK, 1996: 50).

In Cairo on February 14, 1993, the Treaty of Cooperation between Kazakhstan and Egypt was signed. Under the terms of the agreement, the parties intended to contribute to strength the bonds of friendship between the peoples of Kazakhstan and Egypt. To this end, they were to contribute to the solution and deepening of relations in the field of culture, information, science, technology, tourism, sports and to facilitate access to the cultural heritage of their peoples, archives, libraries and banks of scientific and technical information to citizens of the other party in accordance with their national legislation.

On February 13-16, 1993, an official state visit of the delegation of the Republic of Kazakhstan headed by President N.A. Nazarbayev to Egypt was held. A number of official documents were signed during the visit: the Treaty on the fundamentals of the relationship between the Republic of Kazakhstan and Egypt; Trade agreement; Agreement on economic, scientific and technical cooperation; Agreement on the promotion and mutual protection of investments; Agreements on information cooperation; Protocol on consultations between the MFA of RK and the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Egypt; Protocol on cooperation between the Spiritual Board of Muslims of Kazakhstan and the Ministry for Religious Affairs and Awqfs of Egypt.

During the negotiations with the Prime Minister of Egypt A. Sydki, an agreement was reached to open a branch of one of the leading banks in Egypt or establish a joint Kazakh-Egyptian Bank, prepare the military personnel of the RK, and build an Egyptian cultural and spiritual center in Almaty.

From June 14 to June 17, 1993, a delegation headed by M.A. Magub, the Minister for Religions and Awqfs of Egypt had a working visit to Almaty. Issues related to the construction of the Cultural Center and Mubarak mosque were discussed during the visit. On June 16, the ceremony of laying the foundation stone of this center was held and the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev took part in it (AP RK, 1996: 15).

From May 24 to 29, 1995, the first meeting of the joint intergovernmental commission on economic, scientific, technical and cultural cooperation was held in Cairo. As a result of the talks, a joint protocol was signed, which included issues of enhancing cooperation in the field of transport, postal communication, and trade. Also, an announcement about cooperation in the field of tourism and the Agreement on Youth and Sports was made. From June 13 to 20 an official visit of the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan Mr. Zh. S. Karibzhanov took place, as a result of which an agreement on additional cooperation in the field of agriculture and processing of agricultural products was signed. In December, 2-16, 1995, a group of specialists from the Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan was invited to visit the National Scientific Center of the Arab Republic of Egypt in Cairo. 74 Kazakhstani specialists in various areas were trained, more than 150 Kazakhstani students studied at universities of Egypt. On July 22 at the University of Ain Shams a celebration in honor of the 150th anniversary of Abay was held. A series of articles about the life and work of the great poet were published in the media. An important event was the participation of the Pavlodar Regional Music and Drama Theater at the VII Festival of Experimental Theaters held by the Ministry of Culture of Egypt (AP RK, 1996: 45,48).

Friendly relations of Kazakhstan and Iran have distinctive dynamics and consistency. The Iranian vector is one of the priorities of Kazakhstan's foreign policy in the Asian region.

The Iranian company "Sharg Barter Trading Group" asked for assistance in creating a joint venture to grow small and large cattle, processing hides, milk and meat products with the production of final products.

On April, 30, 1991, Ministry of Finance of KazSSR registered a joint Soviet-Afghan enterprise "KAZUNIVEST", the founders of which were the store #1 called "Universam", Alma-Ata sugar factory and the firm "Ata.M. Ghaznfvi Co Ltd "(Afghanistan) (AP RK, 1996: 28).

During the visit of the delegation of Gosnab of the KazSSRR in February 21 - 28, 1991 it was signed a contract with «Pars Group» company for Iran to supply 2 million sq. of linoleum and some consumer goods in exchange for asbestos, with "ITIC" - for the supply of 35 thousands of pieces of sanitary wares and signed a protocol of intentions to build, together with the Gosnab KazSSR, a factory of production of bathroom ceramics and ceramic tiles. The Iranian goods exhibition was held in July 1991 in the city of Alma-Ata, which was attended by 12 companies and state-owned enterprises of Iran, representing the interests of more than 600 organizations of the country (AP RK, 1996: 117).

The foreign trade turnover of the Republic of Kazakhstan with Iran in 1992 amounted to \$229 thousand, including exports of \$101 thousand, imports of \$128 thousand. The main export item was asbestos fiber. Kazakhstan buys sanitary ware, bathtubs, washbasins from Iranian firms. At that time four joint ventures were registered in Kazakhstan, the share of Iranian partners achieved 40%. Their specialization consisted in construction, installation and commissioning, processing and production of fur coats, fur products, and the production of medicines. Representatives of two Iranian firms «Pars Group» and «Shaver Investment» were accredited in Kazakhstan. They specialized on export of light industry, namely footwear, clothing, carpet products, were accredited in Kazakhstan.

During the visit of the official delegation of Iran led by the Minister of Foreign Affairs Mr. Velayati, a Memorandum of Understanding and Cooperation between the Republics was signed. Also during the official visit of President Nursultan Nazarbayev (1992) to Iran, a number of documents were signed: the Declaration on mutual understanding and cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Islamic Republic of Iran, the Agreement on trade and economic cooperation between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Islamic Republic of Iran, the Protocol on the establishment of a joint commission on trade- economic, industrial and scientific-technical cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Islamic Republic of Iran.

The Ministry of Transport of Kazakhstan in June 1991 accepted the Iranian delegation and

as a result of their negotiations, a program for the development of the railway line in the territory of Iran, the republics of Central Asia and Kazakhstan with the aim of forming a trans-Asian highway was developed. In March 1992, a Memorandum on cooperation in the field of navigation was signed in Iran, and lately in May, at the invitation of the Iranian side, a group of Kazakh specialists took part in a conference on shipping in the Caspian Sea. The international maritime transport company «Aktau» was established, one of the founders of which was the Iranian shipping company «Dariye Khazar».

During the official government visit to Iran, a protocol was signed between the Ministry of Transport of the Republic of Kazakhstan and the Ministry of Roads and Transport of Iran on the development of cooperation in the field of transport. The need for cooperation in the field of maritime transport, especially in the transport of goods in containers, packaged goods, bulk dry cargoes between the ports of the Caspian Sea, in particular, between the ports of Enzali and Nousher and Aktau, was highlighted. The Iranian side declared its readiness to accept imported goods of the RoK for transportation through its territory to European ports, ports of the Persian Gulf and back. In turn, the Kazakh port of Aktau declared in December 1992 its readiness to receive Iranian cargo and passenger vessels (AP RK, 1996: 1-3).

In February 1991, the delegation of Kazakhstan visited Iran, and in June 1991 Kazakhstan was visited by an Iranian delegation. At the end of November 1991, an Iranian delegation headed by the Minister of Foreign Affairs of the Islamic Republic of Iran, A.A. Velayati, was in Alma-Ata.

In January 1992, a governmental delegation from Iran arrived in Alma-Ata, which held talks on the opening of the Aktau-Anzami direct sea route and the construction of a Trans-Asian railways.

In the field of logistic, the International Moscow transport company «Aktau» was established, one of the founders of it was the Iranian shipping company «Dariya Khazar», as well as it had a mixed commission consisted of representatives of the Ministry of Transport of Kazakhstan and the Ministry of Highway and Transport of Iran for joint consideration of issues of mutual interest. At that time, protocols of intentions were established between the two countries on establishing direct banking relationships, setting up a Joint Venture, sending Kazakh students to study in Iran and others. For the first time from June 18 to 21, 1993, Days of Culture of Kazakhstan were held in Iran. The question of returning ethnical Kazakh of Iran

to their historical homeland was solved (AP RK, 1996: 89).

Since December 20, 1994, scheduled flights Almaty-Mashhad later Almaty-Teheran for commercial reasons began to operate.

The Ministry of Culture and Higher Education of the Islamic Republic of Iran has allocated 20 educational places for studying in their universities for Kazakhstani students on a free basis in priority areas of the market economy. Between KazNU named after Al-Farabi and Tehran University signed a cooperation agreement. Specialists of the Institute of Monuments of Material Culture took part from November 6 to 11, 1993 at the 17th Conference of the Asian Association for the Original Craft in Tehran. The first Days of Kazakhstan Culture in Iran were successfully completed from 18 to 21 June, 1993 (AP RK, 1996: 17).

The progressive character of the development of cooperation between Kazakhstan and the Kingdom of Saudi Arabia allows us in the nearest future to hope that it will move to the level of strategic partnership. A new fundamental point in Kazakhstan's relations with the KSA is that the interaction based on the signed agreements has moved into the stage of long-term cooperation, as well as regular contacts will be in competence of agencies and organizations directly engaged in interaction process.

According to the instruction of the Internal Policy Department of the Office of the President and the Cabinet of Ministers of the Republic of Kazakhstan and application of the Spiritual Board of Muslims of the Republic of Kazakhstan, the Kazakh Civil Aviation Administration carried out four charter flights in May-June, 1993 for travelling of ihrams to Mecca for religious Hajj along the route Almaty-Jeddah. These flights, for the first time in the history of civil aviation in the Republic of Kazakhstan, were carried out under the national flag and the name of the national airlines was "Kazakhstan Airlines" (AP RK, 1996: 23).

In early January, 1994, Saudi Arabia Prince Muhammad bin Bandar was on a private study tour in Kazakhstan. He expressed a desire to invest in Kazakhstan, primarily in the environmental field. As a result of negotiations with the Ministry of Ecology and Bioresources, an agreement between the Prince and the Ministry on the establishment of the "International Environmental Fund KazSaEF" with a statutory fund of US \$ 2 million was signed, that was a personal contribution of the Prince.

On January 14, 1994, a special Resolution of the Cabinet of Ministers on the Establishment of this Fund was adopted. The main goal of the Foundation

is to preserve and increase the number and population of such species of birds as Mac-Queen's bustard and Falcon in Kazakhstan; determine content and effort, as well as provide technical equipment of the inspectorates for the protection of the Mac-Queen's bustard and the Falcon; carrying out research work.

By the same resolution, taking into account the Prince's contribution to the protection of rare bird species, it was allowed to him, as an exception, by the recommendation of the NAS of RK and in coordination with the Ministry of Ecobiosources, annually hunting with a Falcon for a Mac-Queen's bustard, remove of a Falcon within the established limits, which will be determined depending on the reproduction of these species of birds by the efforts of the Fund.

During the period from September 25 to September 28, 1994, the first official visit of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev in the KSA took place. A thorough conversation with King Fadh bin Abdul Aziz took place. Saudi Arabia has expressed its intention to worldwide encourage its companies and business circles to actively cooperate with Kazakhstan in various fields. The head of the Saudi state highly appreciated the balanced and pragmatic policy of the President of the Republic of Kazakhstan aimed at ensuring peace and stability in Central Asia and in the CIS in general. The king was sympathetic to the integration efforts of the President of the Republic of Kazakhstan within the framework of the CIS and supported his initiative on the CICA.

The General Agreement on cooperation in trade, economic, investment, technical and cultural fields, as well as on sports and youth affairs was signed.

Thus, the republic's multilateral cooperation with the countries of the East develops dynamically and progressively.

Conclusion

Kazakhstan has proven itself as a country with a market economy. The policy of President N. Nazarbayev gives credibility to our Republic by influential countries of the Middle East.

Kazakhstan and the Middle East countries have a wide range of experience: representation of companies and firms, joint projects, exhibitions of modern equipment, business presentations, Days of economy. A number of intergovernmental agreements, political consultations signed at the highest level.

Realization of large investment projects in energy, infrastructure, tourism, food sector,

banking, metallurgy and other industries serve mutual understanding between nations.

The potential of economic cooperation remains unresolved. However, the emergence of Kazakhstan as a new influential force on the international oil market puts in front the domestic diplomacy the task

of bringing mutual interests in line with the strategic goals of our country. And the Islamic factor, that presents in many conflict points near Kazakhstan's borders, requires bringing political component to the level of constant dialogue and regular consultations with the states of the Middle East.

Литература

- Амреев Б. Аравийские монархии и их место во внешнеполитических приоритетах Казахстана. Астана: Елорда, 2004. - 408с.
- Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Фонд 75Н. Опись 1. Дело 496. Лист 4, 15
 АП РК Ф. 75Н. Оп. 1. Д. 49. Л. 7.
 АП РК. Ф. 75Н. Оп. 1. Д. 519. ЛЛ.70-71.
 АПРК. Ф. 75Н. Оп. 1. Д. 518. Л. 43.
 АПРК.Ф.5Н.Оп.1. Д.1125. Л.29.
 АП РК. Ф.75Н. Оп.1. Д. 516. Л. 50.
 АП РК. Ф.75Н. Оп.1. Д. 496. Л. 15.
 АП РК. Ф. 75Н. Оп.1. Д. 1253.Л. 45,48.
 АП РК. Ф.7. Оп.1. Д.667. Л. 28.
 АП РК. Ф.7. Оп.1. Д.648. Л. 117.
 АП РК. Ф. 75Н. Оп. 1. Д. 498 ЛЛ. 1-3.
 АП РК. Ф.5Н. Оп.1. Д. 2179. Л. 89.
 АП РК. Ф.75Н. Оп.1. Д. 1822. Л. 17.
 АП РК. Ф. 75Н. Оп. 1. Д. 496. Л. 23.
- Вильковский Д.Н. Арабо-исламские организации в современном Казахстане: внешнее влияние на исламское возрождение. Монография. – Астана-Алматы: ИМЭП при фонде первого президента, 2014. – 192с.
- Глумов И.Ф. и др. Региональная геология и нефтегазоносность Каспийского моря. - М. Недра. 2004. - 342 с.
- Лаумулин М. Геополитические аспекты председательства Казахстана в ОИК Эксперт Казахстан №25 (316) /27.06.2011, <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1309166640>
- Пастухов Е. Ближний Восток: судный день//Центр Азии, 2014. №5 (93), С. 47-69.
- Шукуров А. Повторение пройденного//Центр Азии, 2014. №4 (92) С. 52-59

References

- Amreev L. (2004) Araviyskie monarhii i ih mesto vo vneshnepoliticheskikh prioritetah Kazakhstana [Arabian monarchies and their place in the foreign policy priorities of Kazakhstan]. Astana: Elorda
- Arhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan (AP RK). Fond 75N. Opis 1. Delo 496. List 4, 15
 AP RK F.75N Op.1 D.49. L.7
 AP RK F.75N Op.1 D.519. Ll.70-71.
 AP RK F.75N Op.1 D.518. L. 43.
 AP RK F.75N Op.1 D.1125. L. 29.
 AP RK F.75N Op.1 D.516. L.50
 AP RK F.75N Op.1 D.496. L. 15
 AP RK F.75N Op.1 D.1253. L. 45, 48.
 AP RK F.7 Op.1 D.667. L. 28.
 AP RK F.7 Op.1 D.648. L. 117
 AP RK F.75N Op.1 D.498. Ll.1-3.
 AP RK F.5N Op.1 D.2179. L.89.
 AP RK F.75N Op.1 D.1822. L.17.
 AP RK F.75N Op.1 D. 496. L. 23.
- Glumov I. F. I dr. (2004) Regionalnaya geologiya i neftegazonosnost Kaspiiskogo moray [Regional geology and oil and gas potential of the Caspian Sea]. M. Nedra., p. 342.
- Vasilkovski D. (2014) Monografiya. Arabo – islamskie organizacii v sovremennom Kazakhstane: vneshnee vliyanie na islamskoe vozrozhdenie [Arab-Islamic organizations in modern Kazakhstan: external influence on the Islamic revival]. Astana- Almaty: IMEP pri fonde pervogo prezidenta, p. 192с.
- Laumulin M. (27.06.2011) Geopoliticheskie aspekty predstavitelstva Kazakhstana v OIK [Geopolitical aspects of Kazakhstan's mission in the OIC]. Expert Kazakhstan. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1309166640>.
- Pstuhov E. Blizhnii (2014) Vostok: sudnyi den [Middle East: The Judgment Day]. Centr Azii, vol. 5, no 93, pp. 47-69.
- Shukurov A. (2014) Povtorenie pridenogo [Repetition of the past]. Centr Azii, vol.4 no 92, pp. 52-59.

Turgunbayev Y.M.¹, Abaeva M.D.²¹kandidat, docent, e-mail: turgunbaev_63@mail.ru²magistr istoricheskikh nauk, e-mail: abaeva.mereke@mail.ru
Kazakh National University Al-Farabi, Kazakhstan, Almaty**THE EXPOSITION COMPLEX
OF THE MEMORIAL MUSEUM “ALZHIR”**

This article describes the history and expositional structure of museum memorial complex of political repressions and totalitarianism victims. It covers the period of time since the formation of “the 26th point of” village of labor camps before the opening of the museum on behalf of the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev in 2007 on 31 May. The author describes the main features of the exhibition is dedicated to the history of the origin, development and decline of the system of labor camps the most important component, the state machine in the 1930-50 its politico-administrative and economic role. The author describes in detail each composition. Particular attention is paid to the monument “Arch of sorrow” authored by famous Kazakhstani architect and designer Saken Narynov. In the three-story museum, all exhibits will be shown in a circular form, which will allow visitors to have a rich history of the same horrifying history.

Key words: museum, totalitarianism, complex, exposition, “Arch of sorrow”

Тургунбаев Е.М.¹, Абаева М.Д.²¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: turgunbaev_63@mail.ru²тарих ғылымдарының магистрі, e-mail: abaeva.mereke@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.**«АЛЖИР» мемориалды музейінің экспозициялық кешені**

Бұл мақалада саяси құғын-сүргін құрбандарының «Алжир» мемориалды мұражай кешенінің экспозициялық құрылымы мен мұражайдың құрылу мен даму тарихы сипатталған. 1937 жылы 3 желтоқсан «26-нүкте» еңбек кентінің қалыптасып, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтің бұйрығымен 2007 жылдың 31 мамырда мұражайдың ашылуы уақыт аралығын қамтиды. Автор, 1930-50-шы жылдары мемлекеттік машинаның ең маңызды құрамдас бөлігі еңбек лагерлерінің күшейуі мен құлдырау тарихы, оның саяси-әкімшілік және экономикалық рөліне арналған экспозицияның ерекшеліктерін сипаттаған. Автор, әр композицияға ерекше назар аударған. Әсіресе, белгілі қазақстандық сәулетші әрі дизайнер Сәкен Нариновтың «Қайғы Аркасы» композициясына ерекше көңіл бөлген. Үш қабатты мұражайда барлық экспонаттар шеңберлік көрініс бойынша орналастырылып, келушілердің сол бір сұрапыл жылдар тарихынан мол мағлұмат алуына мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: музей, тоталитаризм, кешен, экспозиция, «Қайғы аркасы»

Тургунбаев Е.М.¹, Абаева М.Д.²¹кандидат исторических наук, доцент, e-mail: turgunbaev_63@mail.ru²магистр исторических наук, e-mail: abaeva.mereke@mail.ru
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы**Экспозиционная комплекс мемориального музея «АЛЖИР»**

В данной статье рассмотрены история формирования и экспозиционная структура музейно-мемориального комплекса жертв политических репрессий и тоталитаризма «АЛЖИР». В статье охвачены периоды времени начиная с образования «26-ой точки» поселка трудпоселения

3 декабря 1937 года, до открытия музея по поручению Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева в 2007 году 31 мая. Автор описывает особенности основной экспозиции которая посвящена истории возникновения, развития и упадка системы исправительно-трудовых лагерей важнейшей составляющей, государственной машины в 1930–50-е гг., ее политической, административной и экономической роли. Автор детально описывает каждую композицию. Особое внимание автор уделяет монументу «Арка скорби» автором которого является известный казахстанский архитектор и дизайнер Сакен Нарынов. В трехэтажном музее все экспонаты будут показаны в круговом виде, что позволит посетителям иметь богатую историю той же ужасающей истории.

Ключевые слова: музей, тоталитаризм, комплекс, экспозиция, «Арка скорби»

Introduction

At first there was the so-called «26th point». On its base in January 1938, the Akmola camp of wives of «traitors» of the motherland appeared. He belonged to the Akmola special department of the NKVD Karlag (Karaganda NKVD camp). The camp prisoners named it shortly: ALGERIA. In this camp, Stalin's will turned out to be about eight thousand women, whose only fault was that they did not betray their husbands, the first ones thrown into the millstones of the repressions of the 1930s. Throughout the Soviet Union hundreds of camps of the Gulag were scattered, ALGER was one of these epicenters of hell on Earth. "Akmola camp for the wives of country traitors" is the largest women's camp in the territory of the USSR in the era of totalitarianism. "ALZHIR" became widely known place outside the Republic. It was the place where innocent women committing no crime brought from all over the Soviet Union, there were women who had to serve sentence for being close people to those who were accused of betrayal of the Motherland.

The USSR NKVD order № 00486 from August 15, 1937 marked the beginning of mass repression against ChSIR – family members of traitors of the Motherland. According to this NKVD order from December 3, 1937 on the basis of so-called labor camp "26th point", Akmola special department of KarLag the NKVD was founded. The first stream of women with children aged between 1 and 3 arrived in Akmola in January 6, 1938. Women were brought to ALZHIR from all over the country: Moscow, Leningrad, Ukraine, Georgia, Armenia and Central Asia. More than 18,000 women stayed at ALZHIR and sent to other camps, and about 8,000 women served a sentence in "ALZHIR". They were mostly wives of famous state, political and public figures, whose names were well known throughout the former Soviet space.

Then the camp turned into a versatile farm with a large agricultural production, workshops, a garment factory. After its closure in 1953 the village

became known as Malinovka, and now – Akmol by the historical name of the area. Constructed and equipped this place the prisoners themselves. Barracks, a canteen, farms for cattle, a water pump, a granary, workshops – all this was built by the hands of women prisoners. Mostly they were intellectuals who were not used to hard work.

After gaining the independence in 1993, the "Law about the rehabilitation of victims of mass political repression" was adopted, this was the first step to the rehabilitation of victims. In 1997 in honor of the 70th anniversary since the beginning of political repression that took away the lives of innocent people the "Decree about the Establishment of the *Day of remembrance of victims of political repressions* – May 31" was passed. After gaining the independence in many cities and towns of the Republic of Kazakhstan the memorial complexes, monuments, memorial signs to the victims of political repression of the Soviet era were erected. One of them is the museum-memorial complex of political repression and totalitarianism victims "ALZHIR".

To fulfill the assignment of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev and according to the decree of Astana city akimat from 26 February, 2007 № 27-173 the territory of former Akmolinsk camp of wives of traitors was defined as the place of the location of the museum. I would like to emphasize that there was a museum under the open sky in the village Malinovka "Alley of memory" or "Alley of tears" before the erection of the complex on the initiative of General Director of "Akmola Phoenix" Ivan Ivanovich Scharf. In October 18, 1989, on the initiative of I.I. Sharf the "Monument to victims of repression of 30-50" was secretly constructed. "Alley of memory" and "Monument to the Victims of Repression" represent the part of the complex. So, in 35 kilometers from Astana, in Malinovka village of Akmola oblast in the renamed village Akmol the grand opening of the "museum-memorial complex of political repression victims ALZHIR" took place in May 31, 2007, where once women had not committed any crime

kept and had to serve their sentence for being mothers, wives, sisters and daughters of those who were accused of country betrayal.

Main part

Museum-memorial complex of political repression and totalitarianism victims "ALZHIR" includes a museum, a monument "Arch of sorrow", "Wall of Memory" memorial with the names of 7620 died camp women-prisoners, two sculptural composition "Despair and powerlessness", "Struggle and hope", the stele "Tears", the hut, "Stalin's car", the park "Alash", two alleys, and the museum itself.

The engaged and artistic author of the "ALZHIR museum-memorial complex" is a well-known architect and designer Saken Narynov.

The monument "Arch of sorrow" introduces the museum and memorial complex, which symbolizes the entrance to the holy land, where the meeting of two worlds take place – the alive and the dead, the past and the present. The arch made of dark granite under the steel lace dome, semantically means the entrance to the sacred "space" of sorrow and perhaps, of repentance, the guilt towards the innocent victims". The dome, according to the author, like a ball, has no beginning and no end, and is an expression of mourning for the innocent repressed people.

The composition "Despair and powerlessness", "Struggle and hope" constitute the reflection of grief and sorrow. The first composition represents the despair, a man with head dropped experiencing a difficult fate. There is a woman sitting in front of him holding her head up. She's exhausted, but not broken down. Also, in order to perpetuate the memory of women of 62 nationalities of ALZHIR prisoners the memorial signs were established by foreign country embassies. The GULAG map and the names of 11 camps located in the territory of Kazakhstan and places under the control of KarLag are depicted on the stele "Tears". Another unique composition is a hut where prisoners lived. Women built huts for themselves with flat roofs heated with reeds. Each hut was designed for accommodating approximately 200-300 people. The reduced form of the hut, the building in which women-prisoners resided, exhibited in the hall of the museum-memorial complex. Inside the reduced form of the hut there is a diorama "The owning of women-prisoners' children of ALZHIR camp", the author of which is a member of the Artists Union of the Republic of Kazakhstan Bagramov Igor Maratovich. Another one of the unique exhibits of the museum is the "Stalin's car" or "German measles" designed in 1927 in Odessa. In these

cars women from all over the Soviet Union were transported. More than 70 prisoners placed in one car. The museum designed in the form of a truncated cone with a clear open top. The author used the images of traditional funeral constructions of Central Asia and Kazakhstan in the architecture of the museum. The architectural idea is contemporary styled. The building is truncated cone shaped, in laconic manner. The building has no windows; the light falls on the exhibits from top of the building, as if lifting the veils on the mystery. The author, honored architect of the Republic of Kazakhstan, the President of the Association of International Union of Architects is Serik Rustambekov.

A 12 meters long tunnel opens the museum, on the walls of which the tragic moments in the life of women-prisoners are depicted. The author is a Chairman of the Board of Astana Artists Union S. Smagulov. The tunnel takes the visitor to the exhibition hall in the ground floor, in the center of which there is a composition made by E. Tusipbekov and M. Aldabergenov. The composition is called "Flower of Memory", a flower of life that makes its way through the granite stone symbolizing the hope. In the center of the atrium there is a composition "Freedom and captivity" that embodies the fate of those who remained in "ALZHIR", and those who recovered liberty.

The museum-memorial complex ALZHIR collection includes an archive of documents, letters, memoirs of former women-prisoners; a collection of personal items belonged to them and connected with the story of staying in prison. The museum funds are regularly refilled with new exhibits – photographs, paintings, documents, everyday items of life in the camp.

The museum exposition is dedicated to the history of the introduction, development and break down of the forced labor camp system, the most important component of the state apparatus in the 1930-50s., its political, administrative and economic role. The fate of different people who were victims of repressive policy and found themselves in prison is represented in the museum as well. One of the key tasks of the museum permanent display is to highlight the theme of preservation of historical memory, to draw attention to the interpretation of the past, and an awareness of tasks of tomorrow. The museum exposition is located along the perimeter of the hall, which involves a visitor in a vicious circle, and dips into the historical past.

The main exposition of the museum consists of two sections. The first section "The political history of Kazakhstan in XIX-XX centuries" includes the

coat-of-arms of Kazakhstan regions, copies of old documents that established the ruling principles of Kazakh land, and information about the first fighters for freedom and independence, the leaders of the national liberation movements. The events connected with the establishment of Soviet power in Kazakhstan, collectivization, starvation of 30s., the events of December 1986 are also pictured in it. The part of the exposition comprises photographs and documents (copies of personal files, interrogation and crime sheets) of repressed public and political figures of Kazakhstan: Turar Ryskulov, Nygmet Nurmakov, Temirbek Zhurgenev, etc., as well as the well-known poets and writers: Saken Seifullin, Beymbet Mailin, Zhusupbek Aimaurov and others. The second section "ALZHIR prisoner" introduces with the history of the camp. There are installation of "Fetter" with a genuine door of the pretrial detention center of the 30s authored by E. Tusipbekov, diorama "ALZHIR" telling the story of the everyday life of women-prisoners of the camp, reconstruction fragments of camp garment factory, the office of the investigator and a hut. The basis of the exhibition represents the photographs, documents, memoirs, personal belongings of ALZHIR women-prisoners and their children.

Genocidal of totalitarian system against its own people is shown in full in a small hall "Through the hell": the starvation of 1932-1933, the tragic consequences of the Semipalatinsk nuclear test site and the Afghan war, ecological disaster of the Aral Sea. "Ata-baba army" (Dreams of ancestors) is dedicated to the theme of independence.

Conclusion

There are photographs, archival documents and personal belongings of women in the small hall "We testify ..." is devoted to the women-prisoners. They are wives of great political and public figures: Gulzhama Maylina, Aziza Ryskulova, Damesh Zhurgenova, Zufnin Nurmakova, as well as a well-known singer Lydia Ruslanova, silent film actresses Rakhilya Plisetskaya, Lydia Frankel and others who in spite of all the hardships of camp life remained faithful to their relatives and friends. In total, the exhibition displays the personal belongings and photographs of 16 women-prisoners. The museum organizes static and traveling exhibitions on the basis of fund collection and in collaboration with other museums, archives, institutions, public organizations, cultural and educational centers.

The main task of the "ALZHIR museum-memorial complex" is to pay tribute to the women and to all those victims of totalitarianism in various years.

Over for 10 years, every year, on May 31, in the Day of victims of political repressions in the Republic of Kazakhstan, ALZHIR museum holds the ceremony of laying flowers and a minute of silence.

The "museum-memorial complex of political repression victims ALZHIR" is not only a tribute to those who suffered from a totalitarian regime, but it is the edification to future generation. According to N.A. Nazarbayev "There is no future without the past". These our President's words constitute the basis of public policy and national identity of Kazakh people.

References

- Abdrahmanova L. (2015) «Alzhir», v pamyat o jertvah repressii. [ALGERIA, in memory of victims of repression]. Muzei.
- Saburov A. (2010) Magia architecturey Sakena Narynova. [Magic of Saken Narynov architecture]. Almaty
- Smailova Sh.K. Museum «ALZHIR» kak socioculturnoe yavlenie. Internet portal istoria lageria Aljir. [Museum "ALZHIR" as a socio-cultural phenomenon the history of the camp Algeria]. <http://alzhir.kz/ru/2014-03-17-08-21-02/2014-03-17-08-25-12.html> (10.05.2018).
- Grinev V.M, Goreskii V.V. (2003) Uznisy «ALZHIRa»: Spisok jenzhin zaklyuchennyh Akmolinskogo i drugih otdelenii Karлага / Associatsiya jertv nezakonnyh repressii g.Astany i Akmol. obl., Mejdunarod. o-vo «Memorial». [Prisoners of "Alzhir": List of women prisoners of Akmol and other departments of Karlag]. Moskva:Zvenya
- Chupahina T. (2008) Vo imya pavchih i jivyh. [For the fallen and the living] Biblioteka №1. Assoc zhertv nezakonnyh politicheskikh Represii. (2005) Eho massovyh politicheskikh repressii: Sud'by lyudskie. [The echo of mass political repression: the fate of human]. Astana Yaroshinskaya S. (2009). Istoriya politicheskikh repressii. [History of political repression.] // Istoriya Kazahstana. №2.

Әдебиеттер

- Абдрахманова Л. (2015) «АЛЖИР», в память о жертвах репрессий. // Музей.
- Сабуров А. (2010) Магия архитектуры Сакена Нарынова. Алматы.
- Смаилова Ш.К. Музей «АЛЖИР» как социокультурное явление. Интернет портал история лагеря Алжир <http://alzhir.kz/ru/2014-03-17-08-21-02/2014-03-17-08-25-12.html> (10.05.2018).
- Гринёв В.М, Горецкий В.В. (2003) Узницы «АЛЖИРа»: Список женщин – заключённых Акмолинского и других отделений Карлага / Ассоциация жертв незаконных репрессий г. Астаны и Акмол. обл., Междунар. о-во «Мемориал» Москва: Звенья.
- Чупахина Т. (2008) Во имя павших и живых. // Библиотека. №1.
- Ассоц. жертв незаконных политических Репрессий. (2005) Эхо массовых политических репрессий: Судьбы людские. Астана.
- Ярошинская С. (2009) История политических репрессий. // История Казахстана №2.

Kobdabayev A.

postgraduate student, department of “Architecture”
Kyrgyz-Russian University named after Boris Yeltsin s.,
Kyrgyzstan, Bishkek, e-mail: favorite_100@mail.ru

**HISTORICAL TOWN-PLANNING ASPECTS
OF THE FORMATION OF A SETTLEMENT SYSTEM IN THE TERRITORY
OF WESTERN KAZAKHSTAN**

Since ancient times across the territory of the Aktyubinsk region transit caravan tracks along which settlements, parking, workshops on service of caravans were formed lay. Due to the change, geopolitical, economic situations changed also traces of ways that was reflected in structures of resettlement across all territory of the modern Western region of Kazakhstan and South Ural of the Russian Federation. Practically all administrative centers of areas and the city of the Aktyubinsk region at the present stage are located on thoroughfares and some large settlements – the former centers of livestock production, trade and a fair remain away from the main transport corridors.

Key words: resettlement, transport links, urban settlements, accessibility, planning axis.

Кобдабаев.А

Борис Ельцин атындағы Қырғыз-Ресей университетінің
«Архитектура» кафедрасының аспиранты,
Қырғызстан, Бишкек, e-mail: favorite_100@mail.ru

**Батыс Қазақстан аумағында тарихи-қала құрылысы аспектілері,
қоныстану жүйесін қалыптастыру**

Ежелден Ақтөбе облысының аумағындағы бүкіл елді мекендердегі, тұрақтар, шеберханалар керуендерге қызмет ету орындары транзиттік керуен жолдарын қалыптастырды. Геосаяси, экономикалық жағдайлардың өзгеруіне байланысты қазіргі Батыс Қазақстан аймағымен Оңтүстік Орал және Ресей Федерациясының барлық аумағында қоныстандыру жолдарының іздері өзгерді. Іс жүзінде облыстың және Ақтөбе қаласының барлық әкімшілік орталықтары мен Ақтөбе қаласының қазіргі кезеңде көлік магистральдарында орналасқан және кейбір ірі елді мекендер, мал шаруашылығы, сауда және жәрмеңкенің бұрынғы орталықтары негізгі көлік жолының жағында қалды.

Түйін сөздер: қоныс аудару, көлік, байланыс, қалалық елді мекендер, қолжетімділігі, жоспарлау осы.

Кобдабаев. А

аспирант кафедрасы “ Архитектура “
Кыргызско-Российского университета имени Бориса Ельцина,
Кыргызстан, Бишкек, e-mail: favorite_100@mail.ru

**Историко-градостроительные аспекты формирования системы расселения
на территории Западного Казахстана**

Издrevле по всей территории Актюбинской области транзитные караванные пути, по которым проходят населенные пункты, стоянки, мастерские служение караванов формировалось лежа. В связи с изменением геополитической, экономические ситуации изменились и следы путей, которые структуры расселения по всей территории современного Западного Регион Казахстана и Южного Урала Российской Федерации. Практически все административные центры областей и

города Актюбинской области на современном этапе расположены на транспортных магистралях и некоторые крупные населенные пункты–бывшие центры животноводства, торговля и ярмарка остаются в стороне от основных транспортных коридоров.

Ключевые слова: переселение, транспортные связи, городские поселения, доступность, ось планирования.

Introduction

An exceptional historical and cultural potential of republican importance, as well as reflecting the town-planning history in the Ural River basin in the territory of Western Kazakhstan, cannot but attract the interest of tourists, not only domestic, but also foreign, including spiritual pilgrims. The rich history of cities and populated areas, favorable natural factors, cultural and town-planning heritage, in spite of large losses, allow them to move to the path of sustainable development and take a worthy place among the cities of Kazakhstan (Abdrasilova, 2010). The most representative part of the historical and cultural heritage of Western Kazakhstan is the Aral-Caspian region, where more than 50,000 mass complexes of memorial and cult architecture of nomads and semi-nomads are observed. In its scope, the Aral-Caspian phenomenon, formed in the unfavorable conditions of the arid-steppe zone, in the bowels of a nomadic society, is comparable with similar generally recognized achievements of civilization. Various monuments of the memorial and religious architecture of the middle Ages and modern times – mosques, mausoleums, architectural fences, gravestones, tombstones, etc. – are distributed throughout the territory of Western Kazakhstan and adjacent areas (Abdrasilova, 2010).

The urgency of research is especially evident now, when urban planning solutions are being

actively introduced (Town Planning Plans for Regions and Regions, master plans, etc.) in the old districts of the city, there are numerous problems associated with the preservation of not only historical buildings, but also the surrounding historical urban development environment (Yargina, 1991). One of the most diseased historical and urban problems in the Ural River basin in the territory of Kazakhstan is the measures aimed at restoring and reconstructing the layout of medieval towns along the “Great Silk Road” route, as well as the historical part of the existing cities as monuments of town planning of the 18th-19th centuries.

Main part

1. The development of populated areas with sustainable transport links dates back to the middle Ages. Some transit land international trade routes from east to west (the Great Silk Road) passed through the territory of the western region of Kazakhstan (Kalmykская road to Turkestan, Nogai road to Samara), and water transport allowed trade caravans to leave through the territory of Persia to the Middle East. In addition to major cultural centers, such as Saraishyk, Aktobe, Zhayik (conditional name), etc. for servicing the caravans along the route were small town-workshops parking lots, places for resting people and pack animals, repairing horse-drawn vehicles.



Figure 1 – Tracing of medieval caravan routes (based on materials from the KazRestavratsiya)



Figure 2 – Scheme of the author on the materials of Kazrestavratsiya

2. The development of the linear settlement of urban settlements along the Ural River (Zhayik) is dictated mainly by the development of the Ural River, rich in valuable fish, and by the displacement of nomadic tribes to the southern steppe territory by building fortresses and fortresses (Smirnov, Kobdabaev, 2017) necessary to protect the southern borders of the Russian Empire. The lower course of the Ural River is a kind of core of life for the West Kazakhstan and Atyrauregions of Kazakhstan against the background of the desert and semi-desert (Chibilev, 1988). It was at this time that such fortified cities as Orenburg, Orsk, Iletskaia Fortress (on the territory of Russia), Yaitskiy Gorodok (Uralsk), Guryev-gorodok (Atyrau), Aktyubinsk (Aktobe), and already by the 18th century were laid as military engineers in the expedition they become the main strongholds of the Urals defense system, the most powerful consolidation of their time. An important role was played by the distance from one fortress to another in the event of raids or sieges of timely military assistance. For the most effective control over the boundless steppes and rapid reaction to the raids of the Kokand, Turkmen, etc., expeditionary and military detachments were built fortresses and fortresses Karabutak, Irgiz (Ukr. Ural), Turgai (Ukr. Orburgskaya), Fort Raim (Kazalinsk) etc. The development of trade relations in the western regions of the Tsarist Empire with nomadic peoples forced

them to take measures to provide the population and merchants with objects of trade and services, security and improvement of settlements, since the region was a favorable territory for transhumance, the main products were livestock products (meat, wool, skins, cattle, etc.). The intensive development of agriculture originates from the Stolypin agrarian reform, when peasants from the Central and Western parts of Tsarist Russia were resettled. In connection with this, in 1907, in the Temir district, the Djurun Agricultural Experimental Station was organized, where specialists from the Moscow Agrarian Institute worked. In the northern part of the region in the Akbulak area, Martuka and on the territory of the city of Aktyubinsk, flourmills on a horse-driven drive and windmills were commissioned, and water mills stood on the Ilel River.

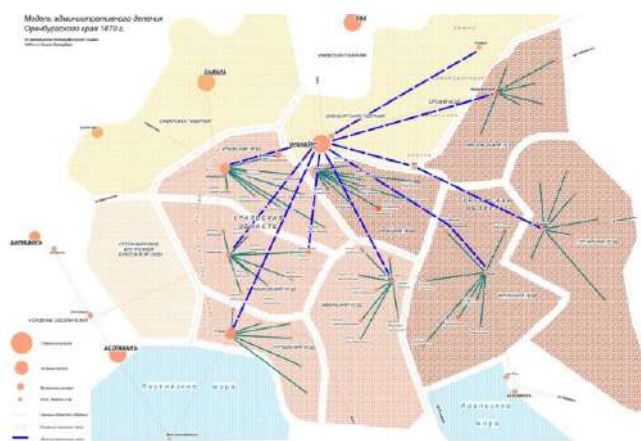
3. Rapid development in the years of the USSR receives links with the development of mining industry in the region, oil and gas and other deposits are being developed, new working settlements are emerging, temporary camps for geologists become full-fledged settlements with cultural and consumer services, and so on. Evacuated during the Great Patriotic War industrial enterprises are the impetus for the industrial development of the region. The development of the mining industry, railway and pipeline transport has determined the prospects for the development and location of new settlements

and cities, and for much of Western Kazakhstan the development of a resettlement system according to the expedition-shift principle. In connection with this, cities such as Khromtau, Alga, Temir, Shalkar, Kandygash, Emba, Gem and the district center of Badamsha have signs of a mono-profile development, where the main problem today is the high unemployment rate associated with the liquidation of city-forming enterprises, a significant

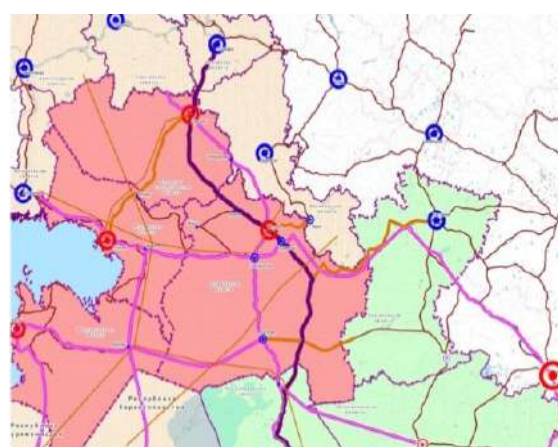
reduction in the number jobs in the city-forming enterprises. Unemployment entails a number of severe social phenomena, such as poverty, a high level of crime and morbidity in the population, and increased social tensions in society. The construction of railway communications, auto and pipeline transport has made its own adjustments in the development of the resettlement structure in the region.



Figure – Strengthening of Irgiz. Strengthening of “Karabutak” Fort “Raim” (Kazalinsk) (Picture of T. Shevchenko)



a.



b.

a) Model of the administrative division of the Orenburg Region in 1870 (author’s model)
b) Modern main transport corridors of the Western region of Kazakhstan. (the scheme of the author).

Figure

Conclusion

The main measures to solve the problems of single-industry towns are:

Adoption of integrated investment plans for each city, including the creation through grants (transfers) and loans of new competitive enterprises in the promising areas of development. Full or partial restoration of the activities of the city-

forming enterprises in those cases when there are objective economic preconditions for this. For example, the prospects for the development of the city of Khromtau are inextricably linked with plans for the development of the mining industry-the Don mine. Another direction for the rehabilitation of small towns is the establishment of enterprises for the processing of agricultural products, which will be supplied from adjacent agricultural units. The

development of cities as transport and transport and logistics centers is also promising. Accommodation in Khromtau (other small towns) of socially important institutions serving the inter-settlement value (colleges, vocational lyceums, specialized

medical centers) will improve the level of services to the population in these settlements and others in the zone of their influence, and will also create new jobs, which will reduce the unemployment rate of the local population.

References

Abdrasilova G.S. (2010). Tendentsii razvitiya regionalnoi arkhitektury gradostroitelstva Kazakhstana. [Trends in the development of urban architecture of regional Kazakhstan]. Almaty.

Makhanova A.O. K istorii rasseleniya ukrainsev v Uralskoi Turgaiskoi oblastiakh v kontse XIX, nachale XX vv. [History of Ukrainian settlement in the Ural Turgay region in the late XIX-early XX century]. http://www.rusnauka.com/28_OINXXI_2010/Istoria/72407.doc.htm (Date accessed: 1.04.2018)

Smirnov Y.N., Kobdabaev A.R. (2017). Ob istorii i gradostoitelnom razvitii naseleennykh Zapadno Kazakhstanskogo regiona. [About history and development of town-building populations of places of the West Kazakhstan region]. Bishkek: Izd-voKRSU.

Chibilev A.A. (1988). Doroga k Kaspiyu. [The road to the Caspian sea]. Alma-Ata: «Kainar».

Yargina Z.N. (1991). Gradostroitelnyi analize. [Gradostroitelnye analyses]. Moscow: Stroiizdat.

Литература

Абрасилова Г.С. (2010) Тенденции развития региональной архитектуры градостроительства Казахстана. Алматы.

Маханова А. О. К истории расселения украинцев в Уральской и Тургайской областях в конце XIX – XX начале XX вв / http://www.rusnauka.com/28_OINXXI_2010/Istoria/72407.doc.htm (Дата обращение: 1.04.2018)

Смирнов Е.Н, Ковдабаев А.Р. (2017) Об истории и градостроительным развитии населенных Западно Казахстанского региона. Бишкек: Изд-воКрсу.

Чибилев А. А. (1988) Дорога к Каспий. Алма-Ата: «Кайнар».

Яргина З.Н (1991) Градостроительные анализы. Москва: Стройиздат.

Abzalbekov M.Ya.¹, Zhumatayev R.S.²

¹Ph.D. Student, e-mail: abzalbekovmerei@mail.ru

²Senior Lecturer, e-mail: rinat82.08@mail.ru

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**FUNERAL ARCHITECTURE
OF ARCHEOLOGICAL MONUMENTS OF «KULAZHORGA» TYPE**
(On the materials of S.S. Chernikov)

The burial rite is one of the key elements of the culture of any ethnos. In recent decades, the grave facilities of nomadic peoples and stone ritual-cult objects have become the subject of close study in this context. From a rather little-known and exotic subject of study, they have turned into objects of interest of a wide range of researchers, they are paid close attention to specialists in the field of architecture.

Archaeological monuments of the “Kulazhorga” type in the first were singled out by S.Chernikov as a special stage of the Early Iron Age of East Kazakhstan. To date, a huge amount of material has been accumulated on these monuments. But the architectural features have not been fully explored.

Therefore, the purpose of this paper is to determine the structure of the location and funeral rites of kurgans of the Kulazhorga type.

The task of the study is to determine the specifics of the manifestation of the burial rite, as well as the dynamics of the development of structural features of land and intramobile structures.

Key words: Archeology, Kulajorga, burial architecture, burial mound, horse

Абзалбеков М.Я.¹, Жұматаев Р.С.²

¹Phd докторант, e-mail: abzalbekovmerei@mail.ru

²аға оқытушы, e-mail: rinat82.08@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**«Құлажорға» типіндегі
археологиялық ескерткіштердің жерлеу архитектурасы**
(С.С. Черников материалдары бойынша)

Жерлеу ғұрпы кез келген этнос мәдениетінің негізгі элементі болып табылады. Соңғы он жылдықта осы мәтіндегі зерттеулерде басты бағыт көшпелі халықтардың оба құрылыстары мн тастан тұрғызылған ғұрыптық нысандары алып отыр. Олар зерттеудегі ешкімге беймәлім және экзотикалық заттан зерттеушілердің кең ауқымдағы нысанына айналды, оларға архитектура саласындағы мамандардың назары ауып отыр.

«Құлажорға» типіндегі археологиялық ескерткіштер алғаш рет С.Черников тарапынан Шығыс Қазақстан ерте темір дәуірінің ерекше сатысы ретінде бөлінді. Бүгінгі күнге дейін аталған ескерткіштер бойынша ауқымды материал жинақталды. Алайда архитектуралық ерекшеліктері толығымен зерделенген жоқ.

Сондықтанда, бұл жұмыстың мақсаты құлажорға типіндегі обалардың орналасу құрылымдары мен жерлеу ғұрпын анықтау болып табылады.

Зерттеудің міндеті жерлеу ғұрпының көрініс табу ерекшеліктерін, жәнеде қабір іші ерекшеліктері және оба үсті құрылыстарының даму динамикасын анықтау.

Түйін сөздер: Археология, құлажорға, жерлеу архитектурасы, оба, жылқы

Абзалбеков М.Я.¹, Жуматаев Р.С.²

¹Phd докторант, e-mail: abzalbekovmeri@mail.ru

²старший преподаватель, e-mail: rinat82.08@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

**Погребальная архитектура
археологических памятников «кулажоргинского» типа**
(по материалам С.С. Черникова)

Погребальный обряд является одним из ключевых элементов культуры любого этноса. В последние десятилетия предметом пристального изучения в этом контексте стали курганные сооружения кочевых народов и каменные ритуально-культурные объекты. Из довольно малоизвестного и экзотического предмета изучения они превратились в объекты интереса широкого круга исследователей, к ним обращено пристальное внимание специалистов в области архитектуры. Археологические памятники «кулажоргинского» типа в первые были выделены С.Черниковым как особый этап раннежелезного века Восточного Казахстана. До сегодняшнего дня накоплен огромный материал по данным памятникам. Но архитектурные особенности полностью не были изучены. Поэтому целью данной работы является определение структуры расположения и погребального обряда курганов кулажоргинского типа.

Задача исследования определение специфики проявления обряда захоронения, а также динамику развития конструктивных особенностей наземных и внутримогильных сооружений.

Ключевые слова: Археология, кулажорга, погребальная архитектура, курган, конь

Introduction

The obsequies are the key elements in culture of any ethnos. In this context, in recent decades the nomads' barrows and stony ritual and cult objects were the target for the intent studying. They turned from little-known and exotic issue of studying into the objects of interest of wide range of the researchers. The architecture experts pay the close attention to them.

The purpose of this work, therefore, is to define an arrangement structure and obsequies applied in the barrows of Kulazhorga type.

The analyzing and dating of the monuments of the said type allowed defining the main differences between the funeral architecture.

The Kulazhorga period was the last one, i.e. the third period of culture of the early nomads of the East Kazakhstan. For the first time the monuments of this period were registered in 1948 by S.S. Chernikov during researches of barrows grounds of the the early iron period to be in close proximity to Kulazhorga and Baty Kokpekty district of the East Kazakhstan.

Singularity of intra-tomb architecture and obsequies in the studied objects, unsimilarity to monuments located in this territory referred to this period were basis for the researcher to represente those monuments as the separate cultural period.

Thus, in 1940-1950 S.S. Chernikov, who carried out the archeological excavations in several burial mounds referred to this period, had drawn a conclusion concerning cultural attribution, obsequies, the period of life of the people which constructed those

monuments. Scientific inquiry of the said researcher in respect of the above period was continued by F.Kh. Arslanova, Z.S. Samashev in 1960-80, and by A.A.Tkachov in the early 1990. There are about 80 barrows of the Kulazhorga period dug out and researched up to the present moment.

Some questions of research of monuments

Studies of monuments of Kulazhorga culture were started in 1948 by the East Kazakhstan expedition under the leadership of S.S. Chernikov. The expedition had the task of studying the monuments of the Bronze Age and early nomads according to the materials of the burial mounds. As a result of archaeological research it became clear that in the IV – III centuries. BC. In the midst of the early nomads of the East Kazakhstan region, major changes are taking place. In particular, in the Irtysh valley, burial grounds consisting of the same burial mounds appear. The boundaries of the cover (the upper reaches of the Irtysh) were determined by excavations and a clearly defined complex of features characteristic for this culture. In the place of the first excavations, it was named – Kulazhorginskaya (Chernikov, 1975: 135).

The investigated S.S. Chernikov's monuments of Kulazhorga culture were divided into early and late (Chernikov, 1948: 5-6). Thus, the Kulazhorga burial ground is dated IV-III cc. BC, monuments of the burial ground of Baty II-I centuries. BC (1st picture). These cemeteries have a number of similarities in the materials:

– The same shape and composition of the burial mound;

- Stone boxes;
- Forms of vessels;

Anthropological type of the deceased;

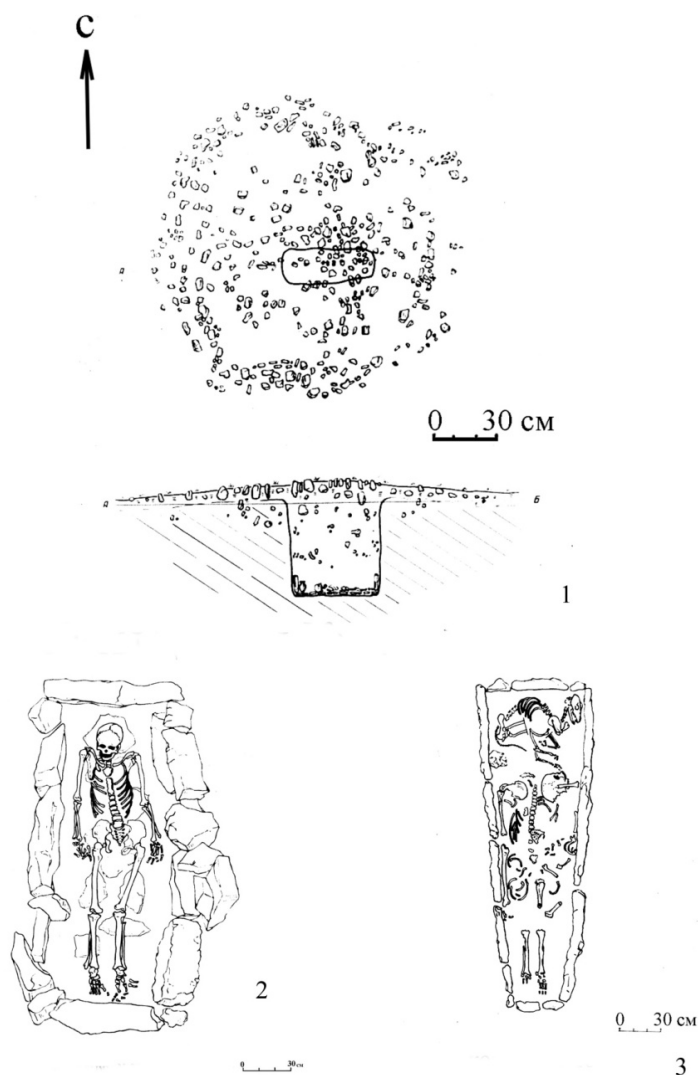
– The elongated position of the skeletons and a number of other features.

But there are also a number of differences, namely: if bronze objects are found in Kulazhgor, then there is no bronze in Bata, the tail parts of the ram in Kulazhgor are found only in one case, and in Bata almost in all graves. The deceased in Bata are oriented head to the west and northwest, and in earlier monuments to the east. According to preliminary data of 1948 (Chernikov, 1948: 6), the

material culture of the Kulazhorga burial ground is characterized as Saki, and the Bata burial ground has a similarity (in ceramics) with the culture of the Usuns of Northern Kyrgyzstan.

In question, on the ethnicity of monuments, written sources were drawn, which provided information for identification with a particular tribe (uger) known for the campaigns of the Hun Shanuyu Chih-chi in the 1st century AD (Taskin, 1973: 35-37).

Thus, the entire array of accumulated data allowed the researcher to date the culture within the framework of the III century. BC. – I century AD, with the upper chronological boundary established conditional.



1st picture – mound Bata

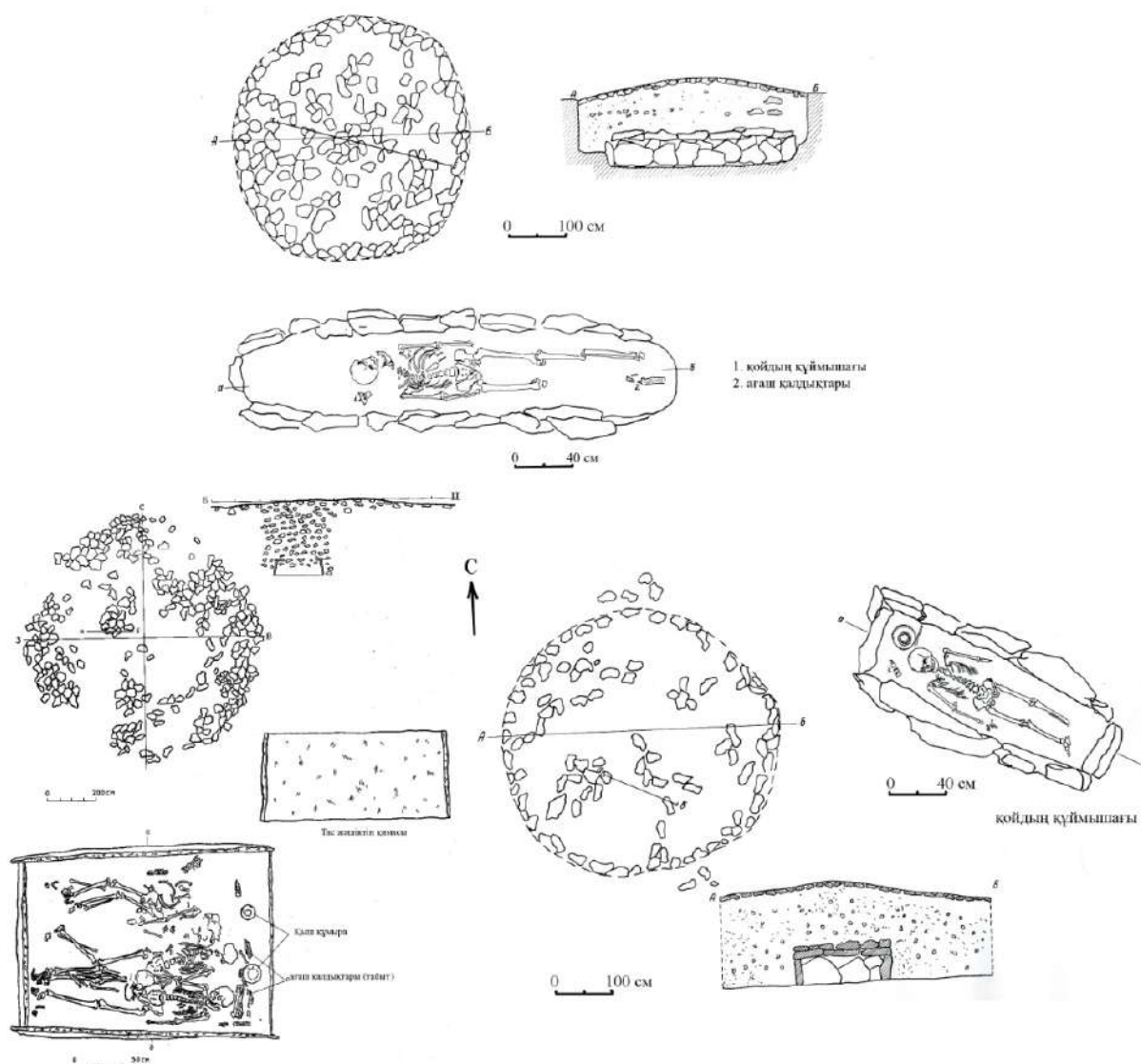
1. Barrow # 29; 2. Barrow # 27; 3. Barrow # 28

In 1960-1970, archaeological research in the East Kazakhstan region was resumed by the expedition of the Ust-Kamenogorsk Pedagogical Institute under the guidance of F.Kh. Arslanova. In this period of time, the expedition studied various monuments, with a view to outline the continuity of archaeological cultures and make up a relative chronological classification. To solve the set tasks, archaeological excavations were carried out in three northern regions of the region. Especially it is necessary to note excavations on the cemetery near the village. Zevakino Shemonaikha district, since, here for several years, were identified monuments directly related to the Kulazhorga. As a result, an analysis of all categories of extracted materials

confirmed the proximity of the community of funeral rite and inventory with monuments of Kulazhorgin type (Arslanova, 1968-1969: 18). All these facts allowed to expand the boundaries of the spread of culture.

Inner-grave constructions of monuments

Burial mounds of Kulazhorga type were in detail exposed during research of monuments of Kulazhorga, Kyzyltu, Zhartas, Baty, Jupiter, Slavyanka, Ubaredmet, Karashat; their diameter was about 5-15 m, height was 0,6 m. In burial mounds Baty and Pchela (2st picture) there were registered two graves with diameter of 30 m.



2st picture – mound Pchela

Based on their structure and obsequies S.S. Chernikov divided the burial mounds by two time periods [Chernikov, 1975]. Following the statements of the said researcher, we can note the following regularities inherent in the Kulazhorga type. The monuments referred to BC IV-III involved the circular embankments consisting of a mix of stones and soil and having the diameter of 4,5-7,5 m. and height of 0,3-0,5 m. As far as it went deep into, the bone

chamber widened and got bell-shaped. In a grave, in a stony box, a deceased was buried in a lateral position with legs bent. A horse was buried on a flooring of the grave or alongside of the deceased in the face-down position (3st picture). Funeral items were richer in comparison with the items of the second period. In the grave there were items of gold, bronze, and bone, jewelries, tools, and, basically, various clay products covered with red paint with rare patterns.



3st picture – Intra-tomb structure of the monuments of “Kulazhorga” type

The funeral tradition and land structure of the last period to cover BC II – AD I of the Kulazhorga period, demonstrated some similarity to Uysun monuments of Zhetysu lands; that was the reason for some researchers to suggest that some southern-east people moved to the East Kazakhstan by the action of Huns (Arslanova, 1985). During the above period the deceased were buried with their backs, heads oriented to the west or the northwest, in an oval bone chamber that was narrowed to its bottom. A custom to bury the deceased in a stony box, as well as a custom to bury a horse together with the deceased disappeared. In comparison with monuments of the early period the items put into a grave were leaner; the pottery was made in the form of a jug with thin walls, but they were quite qualitative. The barrow’s foot necessarily had a fence.

At the end of BC IV– AD I, on the northern slopes of Altay and Tarbagatay Mountains, the cultural traditions replaced each other and the ethnic structure of the population changed. Obviously, it took place in connection with “the Great Camping Ground of the People”, i.e. as a result of their capture by the Huns. The said fact might be confirmed by the monuments of Kulazhorga culture.

In general, S.S. Chernikov stated that the Kulazhorga culture was left by Uge tribes, which became known at the time of crusade of Gunn Shanyuya Chzhichzhi to the west. As judged by remains of ceramics and millet found in the graves, they moved at no distance at all (Chernikov, 1951: 64-81).

A.A.Tishkin and V.V.Gorbunov agreed with the opinion of the said researcher noting that in BC II

the Huns completely mastered the western lands of the Central Asia (Tishkin, Gorbunov, 2006: 38).

The researches, conducted in recent years in the regions adjacent to a zone studied, expanded the area of Kulazhorga monuments a little.

The monuments of “Kulazhorga” type grouped in the small area by age and external architectural structure were divided in two types. In an initial stage, the custom to bury the deceased in stony box, which was cancelled in the bronze period, renewed in the graves architectural structure. Along side with that, the custom to bury the deceased with horse, that ascended to “Pazyryk” culture of Mountain Altay, rose. And in connection with that fact that new ethnic customs appeared in the last period, the custom of burial and graves’ external and internal structure changed.

Conclusion

In the monuments of Kulazhorga culture in the III century BC-I century AD there are some changes that have occurred on the vast expanses of the Eurasian steppes. Judging from the materials, at the first stage of the development of culture, the contacts of the population of East Kazakhstan with Altai were very close. Monuments of the second period, find the closest proximity to the Usun burials and some items with the products of the Tesin stage of the Tagar-Tashtyk transition period. Researchers, based on an analysis of the studied complexes of Kulazhorga culture, ethnocultural changes at the final stage of the era of the early nomads are associated with the Hun influence. Most likely, the influence on the part of the Hun was mediated, since there are no facts of ethnic burial

detection. In the materials of Altai monuments traces of the influence of the Hun culture are traced (Savinov, 1978: 48-54). First and foremost, it affected the spread of iron – a clear tendency to reduce the size of bronze products, and as a result in the appearance of some new forms of clothing inventory.

Similar, essentially similar changes occur in the monuments of Kulazhorga culture. Found in the early complexes of the Bulan-Kobin culture of Altai, materials of the early stage of the Kulazhorga culture, according to some researchers, appeared as a result of migrations of its carriers under the pressure of the Hun tribes (Tishkin, 2009: 198-199). In burials of the late group (II century BC – I century AD), a short dagger with a straight crosshair was found, ringed and looped knives similar to Tesin’s knives (Chernikov, 1975: 135-136).

By the same time, such stage phenomena as rearmament, borrowing of prestigious elements of military and equestrian decoration, displacement of animal style by geometric ornamentation and use of elements of polychrome style are included (Khudyakov, 1998: 94). In the barrows of the Kulazhorga culture in the late group of burials, iron displaces bronze, which is relatively abundant in the early group (Chernikov, 1975: 135-136).

Thus, the described similar changes in the communal territories, and in particular in East Kazakhstan, testify to the general level of tribal development in the Hunno-Sarmatian epoch. For the final solution of all problems, chronology and ethnic attribution of monuments and ascertaining the socio-political situation in the region, in the Hunno-Sarmatian era, it is necessary to expand the source study base.

References

Arslanova F.KH. Otchet o rabote arkheologicheskoy ekspeditsiy Ust’-Kamenogorskogo pedagogicheskogo instituta za 1968-1969 gg. [Report on the work of archaeological expeditions of Ust-Kamenogorsk pedagogical Institute for 1968-1969.]. Arkhiv IA MON RK, f. 11, op. 2, d. 120, sv.10, s. 1-26.

Arslanova F.KH., 3. S. Samashev. Novyye materialy po kulazhurginskoy kul'ture Vostochnogo Kazakhstana [New materials on malagurski culture of East Kazakhstan]. Arkheologicheskiye issledovaniya v zonakh melioratsii: itogi i perspektivy ikh intensivifikatsiy. Leningrad. 1985. – S. 28-30

Chernikov S.S. K voprosu o khronologicheskikh periodakh v epokhu rannikh kochevnikov (po arkheologicheskim materialam Vostochnogo Kazakhstana). [On the question of chronological periods in the era of early nomads (on archaeological materials of East Kazakhstan)]. V kn.: Pervobytnaya Arkheologiya Sibiri. Leningrad: Nauka, 1975. – S.132 – 148.

Chernikov S.S. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh na territorii VKO za 1948 g. [report on the work of the Eastern Kazakhstan expedition, 1948]. Arkhiv IA MON RK, f. 11, op. 2, d. 1123, sv.71. S. 1-7.

Chernikov S.S. Otchet o rabotakh Vostochno-Kazakhstanskoy ekspeditsii 1948 g. [Report on the work of the East Kazakhstan expedition 1948]. Izvestiya AN Kazakhskoy SSR. Ser. arkheol. – Alma-Ata: Izd-vo AN Kaz SSR, 1951. Vyp. 3, № 108. S. 64-81.

Khudyakov YU.S. Problemy genezisa kul'tury khunnskogo vremeni v Gornom Altaye [Problems of the Genesis of the Huns time culture in the Altai Mountains]. Drevnosti Altaya (izvestiya laboratorii arkheologii): Mezhevuzovskiy sbornik nauchnykh trudov. Gorno-Altaysk, 1998. №3. 216 s.

Savinov D.G. O zavershayushchem etape kul'tury rannikh kochevnikov Gornogo Altaya [On the final stage of the culture of the early nomads of the Altai mountains]. *Kratkiye Soobshcheniya Instituta Arkheologii*. Moskva, 1978. Vyp.154. S.48 – 54.

Taskin V.S. Materialy po istorii syunnu (po kitayskim istochnikam). [Materials on the history of Xiongnu (Chinese sources)]. Moskva, 1973. 167 s.

Tishkin A.A., Gorbunov V.V. Gornyy Altay v khunnuskoye vremya: kul'turno-khronologicheskiy analiz arkheologicheskikh materialov [Mountain Altai in the Hunnish time: cultural and chronological analysis of archaeological materials]. RA. 2006. № 3. S.31-41.

Tishkin A.A. Altay v khunnuskoye vremya. [Altai in the Hunnish time]. *Izucheniye istoriko-kul'turnogo naslediya Tsentral'noy Yevrazii. Sbornik materialov Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Margulanovskiyе chteniya – 2008»*. Karaganda, 2009. S. 194 – 199.

Литература

Арсланова Ф.Х. Отчет о работе археологической экспедиций Усть-Каменогорского педагогического института за 1968-1969 гг. Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп. 2, д. 120, св.10, с. 1-26.

Арсланова Ф.Х., 3. С. Самашев. Новые материалы по кулажургинской культуре Восточного Казахстана // Археологические исследования в зонах мелиорации: итоги и перспективы их интенсификаций. Ленинград, 1985. – С. 28-30

Савинов Д.Г. О завершающем этапе культуры ранних кочевников Горного Алтая // *Краткие Сообщения Института Археологии*. Москва, 1978. Вып.154. С.48 – 54.

Таскин В.С. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). Москва, 1973. – 167 с.

Тишкин А.А., Горбунов В.В. Горный Алтай в хуннское время: культурно-хронологический анализ археологических материалов // RA. 2006. № 3. С. 31-41.

Тишкин А.А. Алтай в хуннское время // *Изучение историко-культурного наследия Центральной Евразии. Сборник материалов Международной научной конференции «Маргулановские чтения – 2008»*. Караганда, 2009. С. 194 – 199.

Черников С.С. К вопросу о хронологических периодах в эпоху ранних кочевников (по археологическим материалам Восточного Казахстана). В кн.: *Первобытная Археология Сибири*. Ленинград: Наука, 1975. С.132 – 148.

Черников С.С. Отчет об археологических исследованиях на территории ВКО за 1948 г. // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп. 2, д. 1123, св.71. С. 1-7.

Черников С.С. Отчет о работах Восточно-Казахстанской экспедиции 1948 г. // *Известия АН Казахской ССР. Сер. археол.* Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР, 1951. Вып. 3, № 108. С. 64-81.

Худяков Ю.С. Проблемы генезиса культуры хуннского времени в Горном Алтае // *Древности Алтая (известия лаборатории археологии): Межвузовский сборник научных трудов. Горно-Алтайск, 1998. №3. 216 с.*

Hautala R.¹, Baigunakov D.², Sabdenova G.³¹Doctor of Historical Sciences, University of Oulu, Finlandia, Oulu, e-mail:virisequisque@hotmail.com²Doctor of Historical Sciences, e-mail: dosbol_bs@mail.ru³PhD., Associate Professor, e-mail: gulmiras2801@mail.ru

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**THE ANCIENT OF CENTRAL ASIA AND SCIENTIFIC HERITAGE
OF THE HISTORIAN I.V. PYANKOV**

This article is devoted to the complex research of the scientific heritage of historian I.V. Pyankov, which belongs to a plied of scientists engaged in the study of the ancient history of Central Asia. His main field of scientific research is the information of ancient (Greek, Latin) authors about the countries and peoples of Central Asia. Scientist distinguish and describe the characteristics of ancient sources, analyzes the information and reveals various problems. Based on the analysis of ancient sources, as well as the attraction of other alternative information (archaeology, ethnology, geography, etc.), scientist establish that Central Asia is part of the world civilization. Therefore, the purpose of this article is to analyze the study of the conceptual views of the scientist, which were reflected in numerous works of the historian. Every fundamental work of I.V. Pyankov is a significant contribution to the study of the ancient History of Central Asia and at one time gave impetus to the development of the study of ancient historical tradition.

Many publications of the scientist have an important historical and practical significance in the study of topical issues and the ancient Kazakhstan. In this connection it is necessary to systematize some I.V. Pyankov's views. The article brings also some results of the study of antique sources.

Key words: Igor Vasilyevich Pyankov, Central Asia, Avesta, Zoroaster, Massaget, Dah, Usun, Kang.

Хаутала Р.¹, Байгунаков Д.², Сабденова Г.³¹тарих ғылымдарының докторы, Оулу Университеті, Финляндия, Оулк қ.,
e-mail:virisequisque@hotmail.com²тарих ғылымдарының докторы, e-mail: dosbol_bs@mail.ru³тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail:gulmiras2801@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.**Көне Орталық Азия және тарихшы И.В. Пьянковтың ғылыми мұрасы**

Мақала Орталық Азияның ежелгі тарихын зерттеумен шұғылданған ғалымдар қатарына жататын тарихшы И.В. Пьянковтың ғылыми мұрасын кешенді түрде зерделеуге арналған. Оның ғылыми зерттеулерінің негізгі саласы антикалық (грек, латын) замандағы авторлардың Орталық Азия елдері мен халықтары жайлы мағлұматтары болып табылады. Ғалым еңбектерінде антикалық деректемелердің ерекшеліктерін бөліп көрсеткен және сипаттап берген, мәліметтерді талдап, түрлі мәселелерді айқындаған болатын. Антикалық дереккөздерін талдау және де басқа мәліметтерді (археология, этнология, география, т.б.) ғылыми айналымға тарту барысында ғалым Орталық Азия әлем өркениетінің құрамдас бөлігі екендігін нақтылаған. Сол себепті де бұл мақала мақсаты тарихшының көптеген еңбектерінде көрініс тапқан ғалымның концептуалды көзқарастарын талдау болып табылады. И.В. Пьянковтың әрбір іргелі еңбегі көне Орталық Азия тарихын зерттеуге қосқан қомақты үлес саналады және өз уақытында антикалық тарихи дәстүрді зерделеуді дамытуға серпін берді. Ғалымның көптеген еңбектері көне Қазақстанның да өзекті сауалдарын тарихи және тәжірибелік тұрғыдан зерттеуде маңызы зор. Осыған байланысты И.В. Пьянковтың кейбір көзқарастарын жүйелеу қажеттілігі туындап отыр. Мақала сонымен қатар антикалық деректемелерді зерделеудің кейбір қырларын да қорытындылайды.

Түйін сөздер: Игорь Васильевич Пьянков, Орталық Азия, Авеста, Зороастр, массегет, дах, үйсін, қаңлы.

Хаутала Р.¹, Байгунаков Д.², Сабденова Г.³¹доктор исторических наук, Университет Оулу, Финляндия, г. Оулу,
e-mail: virisequisque@hotmail.com²доктор исторических наук, e-mail: dosbol_bs@mail.ru³кандидат исторических наук, доцент, e-mail: gulmiras2801@mail.ru
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы**Древность Центральной Азии и научное наследие историка И.В. Пьянкова**

Статья посвящена комплексному исследованию научного наследия историка И.В. Пьянкова, который относится к плеяде ученых занимавшихся изучением древней истории Центральной Азии. Его основной областью научных исследований является сведения античных (греческих, латинских) авторов о странах и народах Центральной Азии. Ученым выделяются и описываются характерные особенности античных источников, анализируются сведения и раскрываются различные проблемы. На основании анализа античных источников, а также привлечения других альтернативных сведений (археологии, этнологии, географии, и т.д.) ученым устанавливается, что Центральная Азия является частью мировой цивилизации. Поэтому целью данной статьи является анализ изучения концептуальных взглядов ученого, которые были отражены во многочисленных трудах историка. Каждый фундаментальный труд И.В. Пьянкова является весомым вкладом в изучение древней истории Центральной Азии и в свое время дал толчок на развитие изучения античной исторической традиции. Многие публикаций ученого имеют важное историческое и практическое значение при изучении актуальных вопросов и древнего Казахстана. В связи с этим необходимо систематизировать некоторые взгляды И.В. Пьянкова. Статья подводит также некоторые итоги изучения античных источников.

Ключевые слова: Игорь Васильевич Пьянков, Центральная Азия, Авеста, Зороастр, массегет, дах, усунь, канг.

Introduction

Igor Vasilyevich Pyankov was born on January 30, 1936 in Yekaterinburg. In 1958, he graduated from the Faculty of History and Philology in the Ural State University named after A. M. Gorky. In 1963, the graduate school of this university. From 1963 to 1994 worked as a research fellow of the Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Tajikistan Science Academy. Since 1994, he has been working as a professor of the Department of General History of Novgorod State University named after Yaroslav Mudruj.

In 1966, he owned his candidate thesis on the theme "Oriental satrapy powers Achaemenid in Ktesija compositions". His doctoral dissertation "Central Asia in the ancient geographical tradition (source analysis)", was protected in 1984 for many years worked in the Institute of History, Archaeology and Ethnography of the A. Donoshin's Tajikistan Science Academy. Here for several years he was the head of the Department of Ancient History (Herald of Ancient History, 1996: 204).

Being engaged in translations of works of ancient authors, I.V. Pyankov widely acquainted the scientist world with source base of antiquity. By right, it can be called both the historian and the geographer, as the contribution of the scientist in the study of ancient history and geography of Central Asia is especially important. He published about 90

scientific works, also written a number of monographs devoted to the history and historiography of Central Asia of ancient times. It is enough to recall the author's fundamental studies, which are the quintet of long-term works, such as: "Central Asia in the news of the ancient historian Ktesia (text, translation, note) "(Dushanbe, 1975); "Bactria in the ancient tradition "(Dushanbe, 1982); "Central Asia in the ancient graphic tradition: source analysis "(Moscow, 1997), etc. (Baigunakov, 2009: 26).

Research of the scientist covers almost all problems of the ancient period of Central Asia, which became the subject of his scientific researches: life and creativity of ancient authors, geographical names of objects, geographical tradition, orographic schemes, military and social system of ancient tribes, Zoroastrianism, beliefs and burial rites of some peoples, social system of farmers, ancient state education, ancient cities and topography of settlements, migration paths, ethnogenesis, language situation and more.

Of course, one article we will not be able to fully disclose all the conceptual views of the scientist this or that problem, so let's focus only on some of them.

Some problems of the history of tribes and peoples

I.V. Pyankov always paid special attention to the problems connected with Massagets. According to

some experts, Massagetae the Union emerged in the late seventh century BC on the territory of the Caspian-Aral area. The scientist managed to systematically analyze Herodotus' reports about Massagets. I. V. Pyankov indicates that the question of localization Herodotus' Massagets closely associated with the identification of Herodotus' Arax (Araks) because, "father of history" had not only one, but three Araxes. The first of them – a large river with Islands (abounds in fish). To the East of it live the Massagetae, at the time, forcing the Scythians. About the second Arax in the text of Herodotus only implies that this river is located on the border and it is through it the Persians, having built a bridge from the ships, attacked the possessions of Massagetae.

Third: originates in the land of the Mathien and is divided into many sleeves, one of which flows into the Caspian sea, and the rest – in the swamps. I.V. Pyankov comparing the information of other authors comes to the conclusion: the first Arax is the Volga, the second is the Amu Darya, the third is the modern Arax. Herodotus Massagets, according to I.V. Pyankov lived at first, in the East of the Araks (Volga), and partly, perhaps, directly at this river: secondly, in the East of the Caspian sea, occupying the "vast plain", where they were separated from the possessions of the Persians (apparently, from the Hirkan) by another Arax (Atrek) (Pyankov, 1975: 66).

First of all, I.V. Pyankov drew attention to the question of the route of the campaign of Cyrus II to Massagetae, rightly noting that this problem is not firmly established, as it requires localization of events. Ancient sources dimly reflect the route of the campaign of Cyrus II, in particular, indicated a large river through which Persians crossed. Some researchers call this river Amu Darya (Herman, Struve, etc.), others-the Syr Darya. I.V. Pyankov adhered to the opinion of researchers of the first group. In due time V.V. Struve on the basis of sources of the ancient period has placed Massagetae on the right side of the Amu Darya, in the east of the Aral Sea and what is interesting, put there Daes, Caspians, Saks for beyond Sogda, Saks over the Sea (Struve, 1946: 239-244).

According to V.V. Struve, all this is the name of the same people. Of course, I.V. Pyankov did not support the point of view of this scientist, saying: "it is impossible to put the sign of equality between them" (Pyankov, 1964: 122). It should be taken into account that the name of the dominant tribe or genus in most cases became the common name of all the tribes included in the tribal Union, and neighboring Nations, it was perceived as the name of the

whole ethnic group. With the change of the ruling tribe and changed the name. There are many such cases in historiography. Although many ancient authors placed the Massagetae in the desert plains East of the Caspian Sea all the way to Bactria and Sogdian, some (Megaspin, Eratosthenes, etc.) considered them as a neighbor of the Indians. Referring to these sources, V. V. Tarn called them at the time a nomadic tribe involved in the defeat of the Greek-Bactrian Kingdom. However, I.V. Pyankov seemed explanation of this researcher complex and artificial, as the above-mentioned author did not rely on any source. He himself denied this information, analyzing and comparing other ancient sources, thereby proving that between the Indus and Cafemom in ancient times lived assakanes (aspakens, hypasians, aspasians) with a capital of Massage, not the Massagetae (Pyankov, 1977: 56).

A special place in the scientific heritage of the scientist is occupied by his work in the field of movement of the steppe population and its interaction with the population of the oases of Central Asia. According to I.V. Pyankov, there are three main ways of travel and two-phase relations in the III century BC – I century AD the nomads and the settled population. He called the movement of tribes and peoples from Zhetisu to Kang (the right Bank of the Middle Syr Darya) "the middle way": 1) the Movement of Dakhs and Aorses: the first of them pass the Syr Darya, invade the oases and settle from the Atrek valley to the Caspian Sea (the 1st half of the III century BC). Aorses with the III century BC appear in the Northern Caspian Sea, then along with Roxalanne from the II century BC in the sea of Azov. The former population, Massagets and Sauromats, was superseded by the Dakhs and Aorsami. 2) Usuns from Zhetisu replaced Saks and Saki-Sakarauki appear near to Syrdarya (middle of the 2nd century BC), then spread to the northern borders of the Arshakid state (second half of the 2nd centuries BC). 3) The Usuns migrate from Zhetisu to Kang (the turn of the AD) and Alans appear in the Northern Caspian and Azov Sea regions (mid-1st century AD).

Zhetisu was occupied by the Huns (1st century A.D.) and around the same time Alans occupy the territory of Aors. The next "southern route" came from the Central Asian Mesopotamia through Fergana and Altai. In VI-III centuries BC Saki of Amiurgi occupied Fergana, Vakhsha, **Surkhob**, Eastern Pamir, western part of East Turkestan. From the regions to the East Khotan in the land of Saks in the middle of the second century BC tribes and Peoples under the name Asiev (career) and Tokhars

(Juechzhi) moved. They have been living in Bactria south of the Amu Darya since the 1st century BC. The Kingdom of the Kushan was founded. The northern route was directly linked to the territory of northern Kazakhstan: Dinliny-tele settled west of Usuns (Pyankov, 1979:42-43). It raises many issues related to as, historical geography, political history and many other historical disciplines refers to the history of Central Asia during the early Iron Age. The author has tried even some archaeological culture to associate with a certain ancient ethnoses. However, it has some inaccuracies, for example archaeologists (Bernshtam, Kozhombardiev, etc.) Kenkol Culture consider as a Hun, instead of Usun as points to it I.V. Pyankov. Nevertheless, I.V. Pyankov, being freed from pseudohistorical images, was one of the first to try to reconstruct the ancient migration processes on the territory of Central Asia.

Problems of religious beliefs

The name and deeds of the legendary prophet Zoroaster (Zarathustra, Zoroaster) have always been the focus of attention of many specialists for several centuries. It is not surprising that specialists find themselves in difficulty, as the life of the Zoroaster is covered by the gloom of the unknown. Some doubt the real existence of the Prophet, others believe that he fell into his mouth in disgrace and was deliberately forgotten. About it there is no reliable information, there are only legends, as well as the time of its existence in different sources varies from VI to XIII centuries BC, some even drawn out this date. Therefore, the problems of place, time and social content of Zoroaster's activity in the world historiography are still completely unsolved. In his article "Zoroaster in the History of Central Asia: the problem of place and time" I.V. Pyankov acknowledging the historicity of the Prophet sought answers to questions such as "What is behind the" legend "of the Zoroasters, which was a mysterious figure of the Prophet in the real historical reality, or more precisely, where and when the prophet lived, in what historical environment acted?" I.V. Pyankov believes that the tradition of containing information about Zoroaster from the very beginning developed in two directions, the first-theological, the second-the heroic and ancient Zoroastrian tradition considered the birthplace of the Prophet Sogd. The scientist also analyzed a lot of sources and having conducted a historiographical review on various problems of "Zoroastrianism", after E. West, A.V. Jackson and some other scientists, agreed with such Dating "(years BC): 660 – the birth of Zoroaster, 630 – Revelation, 618 – the appeal of Kavi Vistaspa,

583 – the death of Zoroaster" (Pyankov, 1996: 17). Thus, the time of the prophet's life he defined in the pre-Achaemenid period, i.e. VII-VI centuries BC.

The funeral rite of the ancient population of Central Asia is one of the issues that was fruitfully engaged I.V. Pyankov. It is known that the funeral rites were traditional ideas about the afterlife. In his article "on the funeral rite of the Bactrians" I.V. Pyankov conducted a detailed source analysis on the reports of ancient authors, which stated that the ancient Bactrians and other peoples of their dead, even living old people were thrown to be eaten by dogs, i.e. "exposed", as it was considered such death of the most blessed. Looking for answers to questions which the author of the above ritual is first described and compared with Zoroastrianism tradition and a rite according to I.V. Pyankov originated from indigenous tribes who lived "East of Bactria, in mountain areas from Gundukush and the Pamirs to Kashmir, which ignorance, and after them the Greeks" called "Caspians" (Pyankov, 2005: 363). The sources reported dogs Caspian Sea with military honors were buried in graves. It should be noted that the cases of dog burial are known in the Eneolithic Botay culture of Northern Kazakhstan, as well as Usun monuments of Kyrgyzstan and other regions of Central Asia (Zaibert, 2009: 87-108). Therefore, it seems to us that the proposed hypothesis of the scientist is premature.

Conclusion

In conclusion, we would like to say, Igor Vasilyevich Pyankov at the time when he lived in Central Asia, following the best traditions of antiquity, fruitfully engaged in scientific activities, and continued his scientific research concerning the Central Asian history of the early Iron Age, and in Russia. He is the author of the topics in the fundamental textbooks that distinguish the sharpness, clarity and, conceptuality. He made a great contribution to the translation of the most important ancient sources. His brilliant knowledge of ancient texts and broad scientific erudition enabled him to propose and brilliantly substantiate a number of original and elegant hypotheses, covering socio-economic and political issues, history and culture of Central Asia in a new way. Of course, all of them cannot be affected in one article. In addition, in each of his work, the author puts forward several new scientific hypotheses, thereby attracting a wide range of sources. We have limited ourselves to only a small, showing some conceptual views of the scientist on a particular issue, having a brief excursion on the scientific heritage of I.V. Pyankov, as noted above.

References

- Baigunakov D.S. (2009). Nekotoryye problem drevney istorii Tsentral'noy Azii v trudakh I.V. P'yankova [Some problems of the ancient history of Central Asia in the works of I.V. Piankov]. Istoriya Turana [History of Turan]. Vol.IV-VI.
- Zaibert V. (2009). Botayskaya kul'tura [Botay culture]. Almaty: Kazakparat.
- K 60-letiyu Igorya Vasil'yevicha P'yankova [To the 60th birthday of Igor Vasilyevich Pyankov].(1996). Vestnik drevney istorii [Herald of Ancient History]. №1.
- Pyankov I.V. (1964). K voprosu o marshrute pokhoda Kira II na massagetov [On the question of the route of the campaign of Cyrus II on the Massaget]. Vestnik drevney istorii [Herald of Ancient History].№3.
- Pyankov I.V. (1975). Massagety Herodota [Massagets of Herodotus]. Vestnik drevney istorii [Herald of Ancient History].№2.
- Pyankov I.V. (1977). Massagety, sosedi indiytsev [Massagets, neighbors of Indians]. Srednyaya Aziya v drevnosti i srednevekov'ye (istoriyai kul'tura) [Central Asia in antiquity and the Middle Ages (history and culture)]. Moskva: Nauka
- Pyankov I.V. (1979). Dvizheniye stepnogo naseleniya i vzaimodeystviye yego s naseleniyem oazisisov Sredney Azii v III v. do n.e. – I v. n.e. [The movement of the steppe population and its interaction with the population of the oases of Central Asia in the II century BC. – I century AD.]. Vsesoyuznoye nauchnoye soveshchaniye «Antichnaya kul'tura Sredney Azii i Kazakhstana» (teziisy dokladov) [All-Union Scientific Conference “Ancient Culture of Central Asia and Kazakhstan” (abstracts)]. Tashkent.
- Pyankov I.V.(1996). Zoroastr v istorii SredneyAzii: problema mesta i vremeni [Zoroaster in the history of Central Asia: the problem of place and time]. Vestnik drevney istorii [Herald of Ancient History]. №3.
- Pyankov I.V. (2005). O pogrebal'nom obryade baktriytsev [On the burial ritual of the Bactrians]. Tsentral'naya Aziya ot Akhemenidov do Timuridov: arkheologiya, istoriya, etnologiya, kul'tura [Central Asia from the Achaemenids to the Timurids: archeology, history, ethnology, culture]. St. Petersburg.
- Struve V.V. (1946). Pokhod Dariya I na sakov-massagetov [The campaign of Darius I to the Sakayev-massagetov]. IAF, SIF. №3.

Литература

- Байгунаков Д.С. (2009). Некоторые проблемы древней истории Центральной Азии в трудах И.В.Пьянкова // История Турана. Ч.IY-YI.
- Зайберт В. (2009). Ботайская культура. Алматы: Қазақпарат.
- К 60-летию Игоря Васильевича Пьянкова (1996). Вестник древней истории. №1.
- Пьянков И.В. (1964). К вопросу о маршруте похода Кира II на массагетов. Вестник древней истории. №3.
- Пьянков И.В. (1975). Массагеты Геродота. Вестник древней истории. №2.
- Пьянков И.В. (1977). Массагеты, соседи индийцев. Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). Москва: Наука.
- Пьянков И.В. (1979) Движение степного населения и взаимодействие его с населением оазисов Средней Азии в III в. до н.э. – I в. н.э. Всесоюзное научное совещание «Античная культура Средней Азии и Казахстана» (тезисы докладов). Ташкент: 1979.
- Пьянков И.В. (1996). Зороастр в истории Средней Азии: проблема места и времени. Вестник древней истории. №3.
- Пьянков И.В. (2005). О погребальном обряде бактрийцев. Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов: археология, история, этнология, культура. Санкт-Петербург.
- Струве В.В. (1946). Поход Дария I на саков-массагетов. ИАФ, СИФ. №3.

Sultangaliyeva G.S.¹, Abdrakhim M.E.²

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, e-mail: sultangaliyevagulmira@gmail.com

²1-year PhD Student, e-mail: abdrakhimmiras@gmail.com

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**VIEWS OF THE TURKESTAN GENERAL-GOVERNOR
K.P. KAUFMAN ABOUT THE ADMINISTRATIVE DEVICE
AND KAZAKH OFFICIALS**

This article discusses the views of the Turkestan General Governor Konstantin Petrovich Kaufman about the administrative building in the region and the question of the Kazakh officials. Analyzing the views of General Kaufman's various reports, essays and memoirs, the analysis of Kaufmann's views on the importance of Russian schools in Kazakhs' involvement in the work of the Kazakh Empire, the system of self-ruling amongst Kazakhs, the policy to give expensive gifts to non-Russian officials and their sum. The Governor-Governor's attempts to change the lawsuit between Kazakhs were considered. In addition, Kauffman's views on Kazakh officer Shokan Valikhanov, who was buried in the Zhetysu province in the Turkestan general-governorate territory, were determined.

The article also covered various views on the effectiveness of the administration of Kaufmann's administration. The historical conclusions about the Governor-General of the Turkestan General's Office and Khaufman's activities were identified using the pre-revolutionary origins, Soviet historiography, researches of native and foreign scholars.

Key words: Kaufman, Governor-General, administrative structure, Turkestan, Kazakh officials

Сұлтанғалиева Г.С.¹, Абдрахим М.Е.²

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: sultangaliyevagulmira@gmail.com

²1 курс PhD докторанты, e-mail: abdrakhimmiras@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы

**Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфманның
әкімшіліктік құрылыс және қазақ шенеуніктері туралы көзқарастары**

Бұл мақалада Түркістан генерал-губернаторы Константин Петрович Кауфманның өлкедегі әкімшіліктік құрылыс пен қазақ шенеунік мәселесі туралы ойлары талқыланады. Генерал Кауфманның өзінің түрлі есептері, нұсқауаттары мен ол туралы естелік хаттардың мазмұнын талдай отырып, қазақтар арасындағы өзін-өзі басқару, орыс емес шенеуніктерге сыйлықтар беру жүйесі мен оның сомасы, қазақтарды империяның қызметіне тартудағы орыс мектептерінің маңызы туралы Кауфманның көзқарастарына талдау жасалынды. Генерал-губернатордың қазақтар арасында сот ісін өзгертуге қатысты талпыныстары қарастырылды. Сонымен қатар, мақалада К.П. Кауфманның Түркістан генерал-губернаторлығы аумағына қарасты Жетісу облысында жерленген қазақ офицері Шоқан Уәлихановқа қатысты көзқарасы анықталды.

Сондай-ақ, мақалада Кауфман басқарған әкімшіліктік құрылысты тиімділігіне қатысты түрлі ойлар келтірілді. Генерал-губернатор мен оның әкімшілігі туралы революцияға дейінгі авторлардың, кеңестік тарихнаманың, отандық және шетелдік ғалымдардың әдебиеттерін пайдалана отырып, Түркістан генерал-губернаторлығындағы Кауфманның қызметі туралы тарихи тұжырымдар анықталды.

Түйін сөздер: Кауфман, генерал-губернатор, әкімшілік құрылым, Түркістан, қазақ шенеуніктері

Султангалиева Г.С.¹, Абдрахим М.Е.²

¹Доктор исторических наук, профессор, e-mail: sultangalievagulmira@gmail.com

²1 курс PhD докторант, e-mail: abdrakhimmiras@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы

Взгляды Туркестанского генерал-губернатора К.П. Кауфмана об административном устройстве и казахском чиновничестве

Данная статья рассматривает взглядов первого генерал-губернатора Туркестанского генерал-губернаторства Константина Петровича Кауфмана об административном устройстве и казахском чиновничестве в крае. Анализируя его мнения, отраженные в разных отчетах, циркулярах и письмах, а также воспоминаний о нем, предпринимаются попытки определить позицию генерала Кауфмана о местном самоуправлении среди казахов, системе поощрения выдаваемых нерусским должностным лицам и роли русско-казахских школ в подготовке казахских чиновников. Кроме того, в данной статье приведены разные мнения и позиции относительно эффективности администрации Кауфмана. Используя источники дореволюционных авторов, советской историографии, современной отечественной и зарубежной литературы о генерал-губернаторе и его управленческих дел, выявлены исторические оценки деятельности К.П. Кауфмана в устройстве администрации Туркестанского генерал-губернаторства.

Ключевые слова: Кауфман, генерал-губернатор, административное устройство, Туркестан, казахские чиновники

Introduction

It is known that the Turkestan general-governorship was created as a result of the administrative reforms of Alexander II. It was after the publication of the Provisional Regulations on the Management of the Semirechye and Syrdarya Regions of July 11, 1867, that such a multicultural region was formed and, at the same time (Materialy: 1960: 282), the total area of the Turkestan Governor-General was almost 1.7 million km² which was even more than France, Italy, Austria-Hungary and Germany combined at that time, while the population was just over 5 million people (Sever, 2016: 116). Therefore, for imperial power, it was very important to identify as a leader in a strategically important region a person who could successfully implement the policy of the Russian Empire. As a result, an experienced military leader, adjutant-general Konstantin Petrovich von Kaufman (1818-1882) was appointed as a governor. K.P. von Kaufman came from the Russian military family of the Austrian Kaufman family. He had vast experience in military affairs and participated in many committees on the transformation of the military organization of the Russian Empire. Already by the time of his appointment, the head of the province in Turkestan had the experience of the Governor-General in the North-West Territory, whose population was also polyethnic. For the post of chief of the Turkestan region he was recommended to Alexander II by the Minister of War D.A. Milutin (1816-1912), who knew him in the office of the Military Ministry. K.P. Kaufman, being a governor-general, was endowed with broad powers and at the

same time was the commander of the troops of the Turkestan Military District. Moreover, due to the transboundary position of the Turkestan Governor General, the Governor-General had the right to conduct diplomatic relations with neighboring states.

K.P. von Kaufman led the region for 15 years, with the formation of this general-governorship in 1867 till 1882, more than all those eleven chiefs of the province who succeeded him. He laid the foundation for the formation of the administrative structure of the region, socio-economic development and the cultural and prospective life of Turkestan. His reputation as an “organizer of the Turkestan Territory” was perceived in an unequal way, but the local population called it “yarym-pasha” because of his strong influence and administrative power (Abaza, 1902: 115).

Certainly, as the chief of the province in the service of his duty, the adjutant general was at the source of the history of the Governor-general and his reports, circulars and other documents are of great value and significance in determining and evaluating the historical events of that period. In modern historical science it is very important to consider and study its opinions and positions, reflected in various materials, from different sides and give a historical assessment. That is why in this article the views of K.P. von Kaufman about the administrative structure of the Turkestan general-governorship and the Kazakh officials were analyzed on the basis of the materials of the reports and circulars of the Governor-General K.P. von Kaufman, in particular the “Project of the All-Belief Report of Adjutant-General K.P. Kaufmann on civil administration

and organization in the provinces of the Turkestan Governor General, November 7, 1867 – March 25, 1881 (Kaufman, 1885) and personal reminiscences of N. Ostroumov about K.P. Kaufman (Ostroumov, 1895) and Academician F. Middendorf (Middendorf, 1882).

Historiography of the problem

The works of prerevolutionary authors describe in detail the life and work of K.P. Kaufman, who tried to “idealize” him. Almost all of them refer the general to the ranks of officials of the Russian Empire who successfully implemented the tsar’s policy and justified his hopes (Polyansky, 1913). The famous Russian teacher Evgeni Markov (1835-1903) during his trip to Turkestan did not hide his astonishment about the “unanimous response” about the first governor-general of the Turkestan governor-general. He described Kaufmann as “a man of emerging state abilities, a high spirit and great merit.” In his opinion, it is the general that “all useful institutions, almost all reasonable orders and undertakings” of the province are obliged (Markov, 1901: 479). And the researcher of the history of Turkestan N.G. Pavlov described Kaufmann as “The largest personality of the History of Russian Turkestan” and considered it fair to designate him as “the organizer of the region” (Pavlov, 1910: 129).

In Soviet historiography, Kaufman, like other governor-generals, had a generally negative reputation. Historian Zinaida Dmitrievna Kastelskaya (1909-1983) did not agree with the fact that the general was called “the organizer of the region.” In her opinion, Kaufman “like any colonizer” was an oppressor and his policy of “establishing military-people’s government” was accompanied only by promises (Castelskaya, 1980: 29). The same position is determined by the Soviet historian, researcher of Central Asia Petr Grigorevich Galuzo (1897-1980). He in his book “Turkestan – Colony” described in detail the misappropriation of funds in the administration of Kaufmann and considered his encirclement to be a corrupt organ (Galuzo, 1929: 36).

In modern historiography, the activity of K.P. Kaufman still requires an in-depth study. Although in recent years, domestic and foreign researchers have made attempts to assess the life and works of the general. So the historian D.V. Vasiliev in detail analyzing the legislative acts created under the guidance of Kaufman’s background, draws conclusions about the boundless power of the governor-general (Vasiliev, 1999: 25). There are also descriptions of Kaufman’s activity on the part of such scien-

tists as S. Abashin (Abashin, 2001), L.M. Lysenko (Lysenko, 2001), L. Kovaleva (Kovaleva, 2002), L. Belenchuk (Belenchuk, 2002) and others. Also, foreign researchers studying the history of Turkestan and Central Asia gave their assessments to the Governor-General. American historian David Mackenzie considered him a “successful colonizer” (MacKenzi, 1967). The Japanese professor Kimitaka Matsuzato, on the basis of an analysis of the activities of Governor Kaufman, determines his role in the institution of the Governor-General of the Russian Empire (Matsuzato, 2004). A professor at Oxford University, Alexander Morrison, compares Kaufman’s attempts to create a local administration with a similar policy of the British Empire in India (Morrison, 2008).

Despite the existence of certain works on the activities of Governor Kaufman in historical studies, they did not attempt to consider his views on the process of attracting local people to serve in local government, his attitude towards the representatives of Kazakh officials.

The views of K.P. von Kaufman about the administrative structure of the Turkestan general-governorship and the Kazakh Officials

The first governor-general of the Turkestan general-governorship, Konstantin Petrovich von Kaufman, directly participated in organizing the administration of the region and attracting Kazakhs to the administrative service of the empire. Therefore, his views and arguments are well reflected in his reports on “civil administration and organization in the areas of the Turkestan General Governorship.” This draft report was published in 1885 by the titular adviser P. Khomutov and it covers the reports of K.P. Kaufman in almost the entire period of his administration (from November 7, 1867 to March 23, 1881). In these reports, we can catch von Kaufman’s views on the administrative structure of the province and the involvement of Kazakhs in management services. Also in the project there are detailed descriptions of the Turkestan region with data on the course of colonization, financial and economic situation, population, transportation routes, public education and other information.

Describing the principles of administrative management and Kazakh officials, K.P. Kaufman noted that the beginning of the organization of “indigenous” people’s control was carried out simultaneously with the opening of the Syr Darya and Semirechensk regional administrations by 4th December, 1867 and 19th February, 1868 respectively, and stated that

“... the lower management, strictly native, bound to act on local customs and laws, and only under the general supervision of Russian authorities, based on the beginning of the election “(Kaufmann 1885: 35). Obviously, what guided the general here. After all, the “Draft Provisional Regulations on the management of Semirechensk and Syrdarya regions” local people could elect people for a period of three years only on the positions township rulers and aul elders, which were the lowest link five-degree management system introduced as a result of administrative reform of royal power (Materialy, 1960: 281-282).

Interesting was the position of K.P. Kaufman to the system of encouraging non-Russian officials, because according to the “Provisional Regulations” of 1867, especially distinguished representatives of the local population could be awarded the title of honorary citizen, medals, honorable robes and cash prizes. The award system was a tool for managing the local population, which made it more effective and attractive for new Russian citizens. (Materials, 1960: 289-293) However, in relation to this policy of the Russian Empire, K.P. Kaufman had his own point of view. He considered such a method of involving local residents in managerial affairs as “Asian”, although this method was used from the 30s of the XVIII century in relation to the Kazakhs of the Younger and Middle Zhuzes. The Governor-General doubted the success of the incentive system, since he believed that the rejection of this policy “will not entail any inconvenience and disadvantage for the very administration of the region.” In his opinion, these measures will not affect the “zealous service of the natives” of the Empire. At the same time, there is a paradoxical moment in Kaufmann’s convictions, since although the general was a non-partisan of the system of encouragement, by virtue of his service he still adhered to this policy of the Russian Empire. In his reports, he believed that the amount given to the district chiefs for the award of “native” officials as 500-750 rubles per annum was quite insufficient (Kaufman, 1885: 94).

K.P. Kaufman believed that only by creating an attractive Russian school for the natives can they be more involved. In his opinion, the natives must feel the need to study in Russian schools “for all kinds of public service and activities.” The Governor-General ordered the military governors to take “urgent measures to ensure that the natives who know the Russian language are elected and appointed to various administrative posts and services.” Especially he wanted them to get the posts just in front of those local residents who do not

know Russian language. It is obvious here that their positions were oriented in terms of enlightening the “indigenous” population. It is also worth noting that this position towards the Kazakhs was formed by von Kaufman under the influence of the authoritative professor of the history of the East, V.V. Grigoriev and head of the missionary school of Kazan N.I. Ilminsky (Ostroumov, 1895: 141).

Turkestan Governor-General K.P. Kaufman in 1873 presented to the government a draft of the new “Turkestan laws”, in which he proposed to abandon the election of biys, giving local residents the right to seek knowledgeable person who could solve their problems. However, the government commission chaired by General Arthur Adamovich Nepokoychitsky (1813-1881), who was considering the draft of 1873, left the status of people’s courts and judges in the interpretation of the “Steppe Commission”, stating that “the choice of biys by the people and their approval by the government are necessary in order to to impart to the court of biys the importance of not private, not random opinions and arguments about the dispute that has arisen between the parties ... but of the government court, with the obligatory execution of its decisions with the help of governmental power and authority “(Saliev, 2014: 74).

Thus, the Governor-General had a peculiar position to attract local residents to the administrative affairs of the empire. And his actions in this regard were evaluated by different researchers and scientists. For example, Academician Middendorf, who in 1878 made a special trip to Turkestan at the invitation of Kaufman to form a scientific point of view on the transformations in the province, also noted that the Russian authorities are trying to create a cohort of “officials on official maintenance and for their intended purpose.” In his opinion, the greatest “happy state” is achieved where the state does not interfere in the internal regulations of local communities and provides them with “self-government on broad republican principles” (Middendorf, 1882: 455).

The learned orientalist V. Barthold believed that “neither Kaufman nor his successors succeeded in creating such a people’s government that the natives themselves valued, it was not possible to create such a Russian administration that would be satisfied with official content, without resorting to either deportations or loans “(Barthold, 1963: 350). Of course, the subjective position of the author is displayed here, but the subjective view of the well-known Kazakh public figure and deputy of

the Second State Duma of Russia Mukhametzhan Tynyshpayev is also interesting, recalling the time in the Kaufman and Kolpakovsky governorship that they “In the native administration there were still people quite worthy, fair” (Tynyshpaev, 1916).

P. Galuzo believes that Kaufman created a bureaucratic apparatus that served him well. Local officials and employees, like the general's own environment, were also involved in embezzling money from the treasury. In his opinion, in such cases, “the native apparatus below and the official Russian apparatus at the top were perfectly harmonized” in bribes and other financial frauds (Galuzo, 1929: 36). As the solution to this problem, the author proposed to destroy this situation “by revolution”, which coincided with the spirit of that time.

A similar position is also found in Z.D. Kastelskaya. She calls the administration of the first governor-general of Turkestan is corrupted, and their “elective principles” are driven by deception. The historian also believes that only “representatives of local ruling classes who had money and were well known to tsarist officials” could be elected to the posts of volost governors and other employees (Kastelskaya, 1980: 29-31).

Obviously, von Kaufman conducted the organization of “native” management in a peculiar way. The reaction to the “administrative structure” of the Turkestan Kaufmanom region was uneven and therefore this problem still requires a deep study.

At the same time, Governor-General von Kaufman respected the Kazakh scientist, traveler and at the same time the officer of the General Staff of the Russian Army, Chokan Valikhanov (1835-1865), who, as is well known, was buried near the foot of the Altyn-Emel Range, on the territory Semirechensk region of the Turkestan general-governorship (now Almaty region – M.E.). Therefore, the adjutant-general gave the order to the military governor of the Semirechye region G.A. Kolpakovsky (1819-1896) “about the establishment of a tombstone with the text of the Rothmistre of the Russian Service, Muhamed-Khanafiy (Chokan) Chingisov Valikhanov”. In his letter, he asked the military governor to take care “of finding a master who could, accurately and without errors cut out the inscription in Russian and Kyrgyz languages - on a marble slab” (On the establishment of a tombstone). On this inscription the governor-general noted that Chokan Valikhanov was a respected man and “loved God, was betrayed to the King and engaged in science.” Even more interesting is the fact that

he writes further: “May Allah rest his soul, together with the righteous!”, Thereby showing his respect towards the worship of the Kazakh officer and the local population. These facts demonstrate us the contradictory elements of the figure of Kaufmann as administrator as well as human. By the way, the inscription in this order was both in Russian and in Kyrgyz (Kazakh – M.E.) languages, the translation of which was made by the translator Shahmardan Ibragimov, who knew the Kazakh enlightener Chokan Valikhanov, the author of works on the history and culture of the Kazakh people, in particular “On the mullahs in the Kazakh steppe,” the editor of the newspaper Turkestan Vilayeti Gazeti. The same translator appears in Ostroumov's memoirs. According to him, during the conversation between Kaufman's background and the local resident of Mecca who returned from the pilgrimage to the holy city of Muslims, it was the translator Ibrahimov who translated their conversation (Ostroumov, 1895: 42).

Conclusion

Konstantin Petrovich Kaufman was the first general governor of the newly incorporated region in the Russian Empire and the “organizer of the region.” He laid the foundation of the Turkestan general-governorship. His service in Turkestan was marked by different researchers unequivocally. If in pre-revolutionary sources Kaufman was described as a successful administrator, in Soviet times historians condemned his administration.

K.P. Kaufman, by virtue of his service, was actively engaged in organizing the administrative structure in the region. Was directly related to the creation of elements of local government. He supported the policy of “elective start” in the post of volost governors and aul leaders. However, he was not a supporter of the system of encouraging representatives of the “indigenous” administration, which he considered an “Asian” method and doubted its success. In his opinion, there was a more effective method of attracting Kazakhs to the administrative services of the Empire. This – the creation of Russian schools for children of the local population as the main tool for carrying out their activities to attract “natives” in administrative matters. And the general made efforts to improve their attractiveness in front of the Kazakhs who did not know the Russian language. He believed that in this way, Kazakhs would see in them the possibility of obtaining posts and various services. In addition, it is known that the governor-general made attempts

to change the electoral system of the Kazakhs' biys, but his initiatives were not approved by government commissions.

Also, Governor-General K.P. Kaufman treated with respect the Kazakh officer of the General Staff of the Russian Army, C. Valikhanov. By his order, a tombstone was constructed to a Kazakh official of the Russian Empire. In the accompanying text, Kaufman notes Valikhanov's devotion to the Tsar and at the same time shows his respect for Rothmistra and his beliefs.

In general, the activity of Konstantin Petrovich Kaufman in the organization of "native" governance

in the Turkestan region was perceived by various scientists, government officials of the Russian Empire, the local population is just as unequal as his reputation as the first governor-general of the region.

The article is written within the framework of the grant financing project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan AP05130813 "Transformation of the social organization of the Kazakh steppe: stratification and status dynamics (second half of the XVIII – 20s of the XX century)"

References

- Abaza K.K. (1902). Zavoevanie Turkestana: rasskazy iz voennoj istorii, ocherki prirody, byta i npravov tuzemcev v obshhedostupnom izlozhenii [The conquest of Turkestan: stories from military history, essays of nature, way of life and mores of the natives in the public domain]. Sankt-Peterburg.
- Abashin S.N. (2001). Byt' ili ne byt' obshhine v Turkestane: spory v russkoj administracii v 1860-1880-h godah [To be or not to be a community in Turkestan: disputes in the Russian administration in the 1860-1880s]. Vestnik Evrazii. №4.
- Bartol'd V.V. (1963). Istorija kul'turnoj zhizni Turkestana // Sochinenija. [History of cultural life in Turkestan]. T.2. Moskva.
- Belenchuk L. (2002). General-gubernator Turkestana K.P. Fon-Kaufman i ego prosvetitel'skaja dejatel'nost' [Governor-General of Turkestan K.P. von Kaufmann and his enlightenment activity]. Pedagogika. №1.
- Vasil'ev D.V. (1999). Stanovlenie i razvitie sistemy upravlenija Turkestanskogo kraja, 1865-1886 gg. Avtoref. dis. kand.i.n. [Formation and development of the management system of the Turkestan Territory, 1865-1886.]. Moskva.
- Central'naja Azija v sostave Rossijskoj imperii / [S.N. Abashin, D.Ju. Arapov, N.E. Bekmahanova]. (2008). [Central Asia within the Russian Empire]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.
- Galuzo P.G. (1929). Turkestan – kolonija (Ocherki istorii kolonial'noj politiki russkogo carizma v Srednej Azii). 2-izd. [Turkestan as a colony]. Tashkent: Gosizdat.
- Kastelskaya Z. (1980). Iz istorii Turkestanskogo kraja (1865-1917). [From the history of Turkestan]. Moskva.
- Kovaleva L. (2002). Fon-Kaufman – general-gubernator Turkestanskogo kraja [von Kaufmann – Governor-General of the Turkestan Region]. Juzhnyj Turkestan. 14 ijulja
- Lysenko L.M. (2001). Gubernatory i general-gubernatory Rossijskoj imperii (XVIII – nachalo XX veka) [Governors and Governor-Generals of the Russian Empire (XVIII – early XX century)]. L.M.Lysenko. – 2-e izd., ispr. i dop. Moskva: Izd-vo MPGU.
- MacKenzi D. (1967). Kaufman of Turkestan: An Assessment of His Administration // Slavic Review. № 26.
- Macuzato K. (2004). General-gubernatorstva v Rossijskoj imperii: ot jetnicheskogo k prostranstvennomu podhodu // Novaja imperskaja istorija postsovetskogo prostranstva [Governor-Generals of the Russian Empire: from the ethnic to the spatial approach // New imperial history of the post-Soviet space]. / red. i sost.: I.V Gerasimov i dr. Kazan': Centr issled. nacionalizma i imperii.
- Materialy po istorii politicheskogo stroja Kazahstana. T.1. (1960). [Materials on the history of the political system of Kazakhstan]. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN KazSSR
- Middendorf A.F. (1882). Ocherki Ferganskoj doliny [Essays on the Fergana Valley].
- Morrison A. (2008). Russian Rule in Samarkand, 1868–1910: A Comparison with British India. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Ob ustanovlenii nadgrobnogo kamnja s tekstom rotmistru russkoj sluzhby, Muhamed-Hanafija (Chokan) Chingisov Valihanovu (usl.) [On the establishment of the tombstone with the text of the captain of the Russian service, Muhamed-Khanafiy (Chokan) Chingisov Valikhanov] // <http://zerrspiegel.orientphil.uni-halle.de/t551.html> (1.04.2018)
- Ostroumov N.P. (1895). K istorii narodnogo obrazovanija v Turkestanskom krae. Lichnye vospominanija. [To the history of education in the Turkestan region. Personal memories]. Tashkent.
- Pavlov N. (1910). Istorija Turkestana. [History of Turkestan]. Tashkent.
- Poljanskij K. (1913). Pamjati K.P. fon-Kaufmana. [In memory of K.P. von Kaufmann]. Sankt-Peterburg;
- Propashhin A. (1913). General-adjutant K.P. fon-Kaufman 1-j kak ustroitel' Turkestanskogo kraja (1867-1882). [Adjutant-General K.P. von Kaufman I as the organizer of the Turkestan Region (1867-1882)]. Tomsk.
- Kaufmanskij sbornik, izdannij v pamjat' 25 let, istekshih so dnja smerti pokoritelja i ustroitelja Turkestanskogo kraja General-adjutanta K.P. fon-Kaufmana. (1910). [The Kaufmann collection, published in memory of 25 years that have elapsed since the death of the conqueror and organizer of the Turkestan region, the Adjutant-General K.P. von Kaufmann]. Moskva.

Proekt Vsepoddannejshego otcheta Gen.-Adjutanta K.P. fon-Kaufmana I po grazhdanskomu upravleniju i ustrojstvu v oblastjah Turkestanskogo general-gubernatorstva. 7 nojabrja 1867 – 25 marta 1881 g. (1885). [Project of the All-Belief Report of Adjutant-General K.P. Kaufmann on civil administration and organization in the provinces of the Turkestan Governor General, November 7, 1867 – March 25, 1881]. Sankt-Peterburg: Voennaja tipografija.

Rossija v Srednej Azii: Ocherk puteshestvija Evgenija Markova. T.1. (1901). [Russia in Central Asia: Essay on the Travel of Evgeny Markov]. Sankt-Peterburg.

Saliev A.L. (2014). Ob usilenii konfliktnosti vnuti Kochevogo naselenija Turkestana v svjazi s vvedeniem praktiki vybornosti narodnyh sudej (1865–1917) (po arhivnym, pravovym i inym materialam). // Vestnik KRSU. T.14. № 9 [On the intensification of conflict within the nomadic population of Turkestan in connection with the introduction of the practice of the election of people's judges (1865-1917) (on archival, legal and other materials)].

Sever A. (2016). Opyty Stalina s «pjatoj kolonnoj». [The experiments of Stalin with the “fifth column”]. Moskva.

Tynyshpaev M. (1916). Ego Prevoshoditel'stvu Gospodinu Turkestanskomu General-Gubernatoru [His Excellency Governor-General of Turkestan] // <http://bibliotekar.kz/istorija-kazahskogo-naroda-m-tynyshpaev/ego-prevoshoditelstvu-gospodinu-turkesta.html> (1.04.2018)

Dauytbekova M.¹, Abnassyrov D.²

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
e-mail: dautbekovamk@gmail.com

²PhD student

Kazakh National University named after al-Farabi, Kazakhznan, Almaty

**NATIONAL GAMES –
HIGHER SCHOOL FOR TRAINING OF HEROES**

In this article National games – higher school for training of heroes is considered are the most important component of the spiritual culture of the Kazakh people. It is a complicated process with profound history, which has come along with the history of the people. It is a complicated process with profound history, which has come along with the history of the people. This was born out of the socio-economic conditions of the population and transferred from father to son, from older to younger generation. National games of the Kazakh people were born very early and developed due to its migration and living conditions. Historically, it has undergone changes and has evolved. In this article, we strive to focus on national games and their influence in the training of batyrs.

Key words: Kazakh, Hero, Social Institution, Traditional Society, games.

Дауытбекова М.¹, Абнасыров Д.²

¹т.ғ.к., доцент, e-mail: dautbekovamk@gmail.com

²PhD докторант

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Ұлттық ойындар – батырлыққа тәрбиелеудің жоғары мектебі

Мақалада қазақ халқының ұлттық ойындарының атадан балаға мұра болып келе жатқан дәстүрі қарастырылады. Ұлттық ойындар қазақ халқының рухани мәдениетінің аса маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ол халық тарихымен бірге жасасып келе жатқан терең тарихы бар күрделі үдеріс. Халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайларына байланысты туып, атадан-балаға үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып отырған. Қазақ халқының ұлттық ойындары өте ертеде туып, оның көші-қоны, тұрмыс жағдайларына байланысты дамыған. Тарихи кезеңдерде өзгерістерге ұшырап, даму сатыларынан өткен. Бүгінде бізге жеткен ұлттық ойындардың түрі көп. Осы сан түрлі ұлттық ойындар арасынан біз бүгінгі мақалаға арқау ретінде ұлттық-спорт ойындарына және оның батырлық дәстүрге әсеріне тоқталуды мақсат тұттық.

Түйін сөздер: қазақ, батыр, әлеуметтік институт, дәстүрлі қоғам, ойындар.

Дауытбекова М.¹, Абнасыров Д.²

¹к.и.н., доцент, e-mail: dautbekovamk@gmail.com

²PhD докторант

Казахский национальный университет имени, Казахстан, Алматы

Национальные игра – высшая школа воспитания батыров

В статье рассматриваются традиционные национальные казахские игры как высшая школа в воспитании батыров. У казахского народа есть очень много различных национальных игр, носящих чаще всего состязательный характер. Есть испытания и на силу, и на выносливость, и на смекалку, и на умение держаться в седле, и на меткость, и на быстроту реакции. В статье исследуется генезис и эволюция национальных игр и их влияние на воспитание подрастающего поколения.

Ключевые слова: казахский, герой, социальный институт, традиционное общество, игры.

Introduction

The beginning of the third millennium is characterized by globalization and integration processes. As a result, the formation of uniform economic, political and educational spaces is observed. The uniqueness of the process of globalization is to eliminate the ethno-cultural features of the people. In this context, preserving folk ethnography is a common problem before the peoples of the world. Thus, the tradition of the national games of the Kazakh people, inherited from the father, should not be broken into the future generations. National Games are the most important component of the spiritual culture of the Kazakh people. It is a complicated process with profound history, which has come along with the history of the people. This was born out of the socio-economic conditions of the population and transferred from father to son, from older to younger generation. National games of the Kazakh people were born very early and developed due to its migration and living conditions. Historically, it has undergone changes and has evolved. Today we have many national games. Words of the outstanding writer M.O. Auezov: "The long life of our people has different kinds of games in which they were interested" to this confirmation. (Sagyndykov, 1991: 3). In this article, we strive to focus on national games and their influence in the training of batyrs.

In general, according to researchers, national games are divided into three categories: entertainment, life, and sports games. Making a deep analysis of the problems of the national games of the Kazakh people, we get a lot of information about the world outlook and the history of the emergence and development of the martial arts of this people.

Main part

The ways of historical development of the national sports games of the Kazakh people, the stages of formation, the educational value became the basis of political social development of the people. "Zhamby atu", "Audaryspak", "Alaman baiga", "Kokpar", "Kures", "Saiys" and other types of national games played a significant role in upbringing. These games require patience, sniping, dedication, quick decision-making and flexibility. Therefore, in these games not everyone is able to play if they have not been trained since youth.

Since the Kazakh land has always been threatened on four sides, Kazakhs have been preparing their children for military art from an early age. The guarantor of their victories were national games as

these games strengthened them both morally and physically. In all ancient historical poems, lyrical epics and folklore of the Kazakh people, we find a lot of information about different national games, traditions and customs. The main characters of these epics – the future defender of the country, the warrior, and public figures are given during the games. People pay special attention to the game. Therefore, people did not see this as a fun, entertaining event. Most importantly, a young warrior must win his power in free competition. We also see that the young talented soldiers spared no effort in taking lessons from an older, well-known teacher.

The history of national games on the Kazakh land takes its roots from a primitive society. The main occupation of nomadic tribes was hunting. Hunting was a kind of school that improves the quality of the child, the future hero warrior.

The tradition of collective hunting in the Kazakh society is an integral part of the historical and cultural complex of our people. Hunting surrounding wild animals had a clear economic significance in the life of nomads and therefore was a "social institution" (Zhambalova, 1986: 11) of social relations. Every man is obliged to hunt in the team.

The nomadic hunting also becoming a school of military art, found its compatibility with the system of military organization.

Hunting is one of the traditions of the steppe life of nomads. The main type of hunting for adaptation to war is the tradition of hunting for wild animals.

Hunting was a school of war, such as "cunning," "capture," "intelligence," "to follow," "destruction." Hunting taught the army tactful and skillful (Akhmetzhanov, 1996: 246).

Researchers emphasize the role of hunting as a military school. For example, K.I. Bocharov says, «soldiers agreed on their actions in advance, before the hunt. The hunters were divided into three tactical groups: the middle, left and right wings of the nomads» (Bocharov, 1936: 9). The success of the spell depends on the speed of the action, the tendency towards formation and organization. Hunting was not only a national economy, but also a great military significance for the Kazakhs. Hunting was a partner of any campaign and war. Hunting provided the army with food and preparedness for maneuvering.

National games will help future generations overcome fear, anxiety, teach quick decisions when it comes to siege. To use different methods of struggle to overcome the enemy, put out the enemy, shed blood when necessary. He was brought up to fight and not give up.

In the nomadic society, the soldiers needed to master all kinds of weapons in order to master the art of war. This is archery, fencing and wrestling. The Kazakhs were adapted to ride freely on horses. When a child is 5 years old, they have a tradition of riding “atka miner”. In addition, the 12-15-year-old boy was allowed to wear a dagger on his belt. This tradition was accepted as a ritual for the young boy to become a man, that is, he now joined the group of adults and now has the right to eat with men and stay in the same room with them (Kurylev, 1989: 97). The historical situation led to the militarization of the entire nomadic life. For example, in one section of code of laws Genghis Khan «Yasa», it is said that “the bek is instructed to teach boys riding skills, and also to teach them to be brave” (Gurlyand, 1904: 68).

The well-known researcher S.M. Abramzon says that the Kirghiz from the age of 6-7, boys first learn to ride a sheep, and then on special saddles learn to ride a horse. They also spend time away from the village and hunted birds. It also emphasizes that special attention is paid to the education of children to use weapons and improve their skills in military education (Abramzon, 1971: 179).

We can meet in the Kazakh society a clear picture of this educational system, characteristic of nomadic tribes. For example, when Raimbek batyr was seven years old, his grandfather gave him a one-year-old horse and all kinds of weapons and instructs Kangeldy batyr to teach him to military art (Berdibaev, 2005: 56).

In the epic of the Kazakh people, it is said that future heroes cannot graze cattle. In the epic “Nuradin” the boy

I will not graze cattle

I will not go to the end of the herd

On horseback – the child says that he wants to learn martial arts (Batyrlar zhyry, 1989: 96-117).

Formation of the main life path of the steppe hero began with archery. An example of life Kartkozhak was specifically shown in the epic “Er Targin.” For example batyr Kartkozhak:

1) When he was five, he learned how to make an arrow and shoot an arrow;

2) When he was ten years old, he wielded a sword and participated in contests;

3) When he was fifteen, he develops riding skills, fencing;

4) When he was 20, participated in equestrian competitions, and attended contests and improved his skills;

5) When he was twenty-five, he participated in military campaigns and became a real hero. He became a defender of the country and the land.

6) When he was thirty-five, he led a detachment;
7) When he was 40, he becomes the fortress of the country;

8) When he was fifty years old, many internal problems solved with his help (Er Targin, 1985: 23-25).

National games, which trained youth for heroism, were inherited from father to child, from the elder to the younger. In this article, we decided to focus on several national games.

In peacetime, national games were rigged at weddings, at large events, when Kazakhs migrated from the spring pasture to the zhailau and all these games were associated with horses. Most of these celebrations are organized in the summer (Kuftin, 1926: 18).

It is known that the Turkic peoples spent more time on horseback. At large funeral ceremonies, Kazakhs played games on horses.

Memorial ceremonies are considered one of the sacred days, celebrated by all the people, in order to honor the memory of an outstanding hero or aksakal. Memorial ceremonies were not given to all people. Only for people who have special respect and wealth. Memorial ceremonies are not only memories of the dead, it was an important institution in the Kazakh society (Toleubaev, 2013: 307). At funeral rites competitions were held on horse racing, wrestling, archery, and the winners were presented with presents from relatives of the deceased (Istoriya, 2005: 110).

Horse race

Horse racing are a common sports game for the inhabitants of Central Asia. For example, horse racing which is one of the ancient games of the Kazakh people in the Kyrgyz language “at chabysh”, on the Uzbek “poiga” (Fedotov, 1984: 141). The distance can be 5, 10, 15 or more kilometers. Horse races are divided into ten species, depending on the age of the horses. The strictest rule of the race is to control the racing horses coming out of the race at the same time, and other horses should not join along the road. The main requirement was to start from the start and finish first. In the staff jockeys were young people from 9 to 13 years (according to some sources, 8-14) (Simakov, 1984: 78). The announcement of the races is announced a couple of months in advance. It called «sauyn». In addition, the horses had been prepared in advance. If possible, people tried to participate in races. If no horse participated in horse racing from one tribe, this was a disgrace of this tribe (Argynbaev, 1973:135).

At the beginning of the race, the messengers put on their heads red scarves, bypassing the crowd notify about the beginning of the race and ask everyone to go there. The guides lead the horses to the start. Those who are well versed in horses made bets showing on the steed. Two authoritative aksakals are asked to stay one on the start and the second on the finish to control. The horses are lined up and the baiga begins. The rider passing the finish line should scream the name of the owner of the horse. The size of the prize was different in baiga. The size of the prize was set by the event organizer. For example, according to Y.N. Barmintsov, in the race in Kostanay in 1854, attended by 5 thousand people from the Turgai and Syrdarya regions. About 40 horses participate in the baiga and the fastest horse was awarded (Barmintsev, 1985: 53). The author making a footnote on A.I. Dobrosmyslov reports that in 1860 in the Turgai region in the baiga the distance was 35 kilometers and about 137 horses participated in it. The winners were given valuable prizes in the form of 55 horses, 8 camels, 24 gold coins, 66 silver coins and many other valuable items.

The total number of prize pools was different in historical periods. This was primarily due to the reputation and wealth of the owner of events or weddings, but the size of the prizes of the first half of the XIX century and the prizes of the end of this century was completely different. This can be explained by the fact that the traditional gaming type loses its value over time. It should be noted that during the war time, the baiga played a big role in training young boys for the war skill.

Saiys

Saiys – is one of the types of military sports games. The saiys was held in a unique way. A participant must wear an armor to avoid injury during a match and a wooden spear with an oval tip in order not to injure an opponent (Kalysh ,2015: 22). Participants of the competition took part on behalf of one tribe. Kazakh competition was similar to a contest of medieval European knights, but also had its own characteristics. In Europe if the knight wins his opponents, then they take all the weapons and armor of the defeated, and in the Kazakh competitions, the winner is awarded special prizes. However, the most important thing for a competitor is not to trample on the honor of his tribe. The prize was given to the aksakal of that tribe and given to the people. It should be noted that the participants of the competition were not wearing an iron armor, but were covering the body with a rope and even in

some regions, the participants covered their breast with a saddle (Smagulov, 2007: 97). If you give a definition for the word “kireuke”, it means tartan. Nomadic peoples began to use canvas for a long time. Proof of this is the archaeological finds, discovered because of excavations from the Scythians and Sarmatians. Archaeological finds showed that “kireuke” was the defense of a warrior in the Turkic and Kipchak periods (Akhmetzhanov, 1996: 105-109). If the Kazakh warriors wore “kireuke” kalchug, the neighboring Kirghiz warriors competed in protective suits from the hide of a mountain goat and wore white hats. The robe of Kyrgyz soldiers was called “kementai” (Simakov, 1984: 51).

The main condition of the contest was that the contestant should dump his opponent from the horse. Of course, this game endangers human life, even death. Spears of the contestants were made from a stick with a length of 5.5 meters, with an oval tip. These kinds of sports games were widely used until the beginning of the XX century. The contest was held in the open area in front of the audience. Prior to the start of the competition, the promoter announced the participants of the competition. After the announcement of the contests participants had come to the middle of the square, and when serena had played participants started competition. In the Kyrgyz people during the game the referee appointed time, and next to the participant was his (dakecchi, zholdosh) friend. He is helping the participant correctly guiding him to the rival (Simakov, 1984: 48). When one of the participants wins, they shout out the motto of his tribe. The winner of the competition received awards in the presence the people. The games were held individually and in groups. In general, this kind of national games was banned in the Kazakh land after the arrival of the tsarist authorities.

Audaryspak

Audaryspak is one of the most famous military games in the world, whose goal is to dump the enemy from the horse a certain period. If both players failed to defeat their opponent within a certain time, then a draw appears and the next pair will be called in the middle (Umetov, 2006: 108). The winner competed with the next player. The game involves adults and strong people.

Rules of the game: during the set time, opponents must dump each other from the horse. Capturing an opponent with a hand and throwing him to the ground is one of the most effective ways to play. You can also defeat your opponent by pulling yourself

down. There are so many ways to defeat your opponent. Only well-trained, strong and courageous people participate in Audaryspak. In addition, it is very difficult for less experienced athletes. Capture below the belt, strangulation, hit the horse or the opponent itself is prohibited (Qazaqtyn, 2011: 272).

Only the strongest people win in Audaryspak. In general, this game is not only the strength of the hand, but also the game of the rider. In general, horses and riders play the main role. You cannot resort to prohibited methods. In the Audaryspak the rider and the horse must act together. The amount of fees in audaryspak was not great. The winner was given 1 horse and 1 shapan (Qazaqtyn, 2011: 272).

Kokpar tartu

Kokpar is a kind of sports competition that was played at weddings, in circumcision's ceremony. Relatively speaking, such a sport game was not held in memorial ceremonies (Smagulov, 207:18, 202; Simakov, 1984: 60). In national sports games kokpar was conducted with great interest.

The game kokpar is a kind of game that requires strength, courage, agility, the ability to make quick decisions, patience and good horses (Fedotov, 1984: 139). The game was characterized by the speed of the people. This game is compared with hockey in temperament. The history of the game is very old. P.A. Fedotov believes that the only reason for this game is to protect domestic animal from predators (Fedotov, 1984: 139). Previously, the reputation of the Kazakh man was measured, catch the wolf alive. Hundreds of wandering people were sent to steppes to catch a wolf. The winner is the person who caught the wolf barehanded. Over time, instead of a wolf people use goat. The game involved two groups. There were 5-10 human in each group. The kokpar are played in an open area and the game begins with a greeting of the teams. After the greetings of the team must throw 40 kilograms goat in the 3-meter gates. However, this is very difficult to do. Because the goal of each participant is to score more points. In the event that the opponents left the established zone, the game was suspended and reconnected to the zone in question. If one of the participants is injured, the game is stopped and the participant is assisted. If during this time the winners are not revealed, then given additional time. Horses for the kokpar are prepared in advance. You cannot beat the opponent or the horses of rivals. In general, the kokpar was originally conditioned by the need for socially significant military skills. In the Turkic kaganate, "Derbes borya zhasy" is a group of heroes

who are trained in the art of war. This, in the modern sense, the word Guard (Oshanov, 2012: 287). The main idea of the game is to strengthen the strength and power of the future hero.

Wrestling

The next type of national game, which held at the memorial ceremony, is a struggle (Smagulov, 2007: 95). Today this kind of national sport is widely known throughout the country as the Kazakh struggle. The struggle is known among Georgians as "chidoba", in Kyrgyz "kuresh", among the Tazhiks "gushtingshiri", among the peoples of the North Caucasus "tutush", among the Uzbeks "kurash", among the Moldovans "trinte", among the Tatars "kuryash", among the Turkmen "goresh", the Armenians "koch", among the peoples of Tuva "khuresh", Azerbaijan has "gulesh", Russians have "fight" (Matkhusyak, 2012: 11-20).

Wrestling is the most popular sport among the Kazakh people. Initially, the fight may have appeared in competitions where the batyrs fought one on one. This kind of national sport is held in all events among famous wrestlers. Wrestlers from both groups used their ingenious skills (Totenayev, 1994: 6). The wrestler was dressed in one shirt without sleeves and in shorts. Also on his feet leather boots and on the belt was a leather belt (Gunner, 1938: 35). The wrestlers fought on flat grass or on a carpet. In the middle stood the referee. He watched as the wrestlers correctly used the methods and judged.

The history of the appearance of the term "paluan" a wrestler who knows and owns all the skills of wrestling is also associated with military art. The word "paluan" passed from Persian to Turkic. In the Kazakh language, the word "paluan" is also used in the transitional meaning like the person who has a huge physique. Kazakh folk art is an integral part of the Kazakh martial arts (Aimkhanov, 2008: 28). The struggle originated in ancient times and has changed in over time. In the early 19th century, the wrestler had to fight several wrestlers to win the Grand Prix. Considering the details of the struggle in the second half of the nineteenth century, we see that the winners of each pair that won the battle became the owners of the main prize. (Smagulov, 2007: 95) The representative of each clan brought his wrestler in good form. Since the victory of the wrestler was considered a victory of the clan. The winner was considered those who put their opponent on the shoulder blades (Qazaq, 2012: 299).

The referee raises the winner's hand, announces

his victory, and asks the people if somebody else will fight against him. In the absence of the enemy, the wrestler declared as a winner and awarded valuable prizes. The size of the reward of the paluan is determined at different times in different ways depending on the well-being of the organizer of the event. For example, a prize is given to 9 wrestlers: 1 place – a camel and 8 rubles silver, 2 place – horse, 3 place – horse, 4 place – a fabric for sewing a shapan, 5 place – a mink, 6 place – a gun, 7 place – a dagger, 8 place – chapana, 9 place – silver in 2 rubles (Qazaq, 2006: 262). Thus, the names of the wrestler's and winners for other types of national games became widespread and became very popular among the Kazakh people.

Conclusion

In other words, in peacetime young people who were well prepared for national games since childhood were able to develop their skills by participating in them on holidays, and in wartime these skills helped them to defeat the enemy in fights. We are convinced that national sports are a good school of military art. Each of them developed the strength of the people and the skill of the rider. Undoubtedly and nowadays developing national games, we can bring up a strong, healthy youth.

The is article published in the Framework of the «State institutes of the Kazakh people»

References

- Akhmetzhanov K.S. (1996). Zharagan temir kigender: Batyrlardyn karu-zharagy, askeri oneri, salt-dasturleri. [Heroes of Armed Forces: Heroes' weapons, military art, traditions]. Almaty: Daur. p.256
- Abramzon S.M. (1971). Kirgizy i ikh ethnogeneticheskie i istoroko-kulturnye svyazi. [Kirghiz and their ethnogenetic and historical links]. Leningrad: Nauka. p.403
- Argynbaev K.A. (1973). Qazaq khalqyndagy semya men neke (tarihi-ethnografiyalyq sholu). [Family and marriage among the Kazakh people]. Almaty: Gylym. p.327
- Aimkhanov E. (2008). Qazaq paluandyq oneri. [Kazakh Art of Sambo]. Almaty: Oner. p.148
- Barmintsev Y.N. (1958). Evolutsiya konskih porod v Kazakhstane. [Evolution of horse breeds in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazgosizdat. p. 282
- Bocharov K.I. (1936). Ocherki istorii voennogo iskusstva. [Essays on the history of military art.]. Moskva. T.1. p.104
- Berdibaev B. (2005). Raiymbek batyr zhane tarihi tanymdagy zhauyngerlik dastur. «Raiymbek – qazaq khalkynyn dankty uly» Tukeuly Raiymbektin 300 zhyldygyna bailanysty otkizilgen respub. gyl.-teor. conf. materialdary [Raiymbek batyr and military art in historical logic]. Almaty. p.156
- Batyrlar zhyry. (1989). Qyrymyn qyryq batyry. (Muryn zhyraudan zhazylgan muralar). [heroic poems of forty batyrs of kyrym]. Almaty: Zhazushy. T.5. p.380
- Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh v XVI-XX vv. (2005). Tom 3. [History of Kazakhstan in Russian sources in XVI-XX vv.]. Almaty: Daik Press. p.484
- Gurlyand Y. (1904). Stepnoe zakonodatelstvo s drevneishikh vremen po XVII stolet // Izv. Obshestva arkhologii, istorii i etnographii i pri Imp. Kazanskom universitete. [Steppe legislation from ancient times to XVII century]. T.20. Vyp.4-5. p.85
- Gunner M. (1938). Sbornik kazakhskikh natsionalnykh igr i razvlechenii. [Collection of Kazakh national games and entertainment]. Alma-Ata: Sotsekgiz. p.78
- Er Targyn: (1985). Batyrlыq epos / Qara sozben zhyrlagan M. Magauin. [Hero Targyn: Heros poem]. Almaty: Zhazushy. p. 88
- Fedotov P.A. (1984). Pod sedlom i v upryazhi (o sportivnykh loshadyakh i konnikakh Kazakhstana). [Under the saddle and in the harness (about sports horses and equestrians of Kazakhstan)]. Almaty: Kainar. p.184
- Kalysh A.B. (2015). Kazakhskie natsionalnye konno-sportivnye igry (XIX – nachalo XX vv) // Türk Halklarunun Geleneksel Spor Oyunlari. [Kazakh National Equestrian Games]. Bishkek. p. 21-25.
- Kurylev V.P. (1989). Pamyatniki traditsionno-bytovoï kultury narodov Srednei Azii, Kazakhstana i Kavkaza. [Monuments of traditional and everyday culture of the peoples of Central Asia, Kazakhstan and the Caucasus.]. Leningrad: Nauka. p.97
- Kuftin B.A. (1926). Kirgiz-kazaki. Kultura i byt. Ethnologicheskie ocherki. [Kirghiz-Kazakhs. Culture and way of life. Ethnological essays]. Moskva: Tsentralnyi Muzei narodovedeniya. p.46
- Matkhushak P.F., Mukhiddinov E.M. (2012). Qazaqsha kures. [Kazakh Sambo]. Almaty: Mektep. p.184
- Oshanov O. (2005). Kokpar. Qazaq khalkynyn dasturli adet guryptary.[national traditions of the Kazakh people]. Almaty. Sagyndykov E. (1991). Qazaqtyn ul'tyq oi'yndary.[national games of the Kazakhs] – Almaty: Rauan. p.142.
- Simakov. (1984). Obshestvennye funktsii kirgizskikh narodnykh razvlechenii v kontse XIX – nachale XX v.[Public functions of Kyrgyz folk entertainment in the late XIX – early XX century]. Leningrad: Nauka. p.226
- Smagulov E.M. (2007). Qazaqtyn as beru dasturi: aleumetik-sayasi qyzmeti (XVIII – XIX gg. derekteri boiynsha): Tar.gyl. cand. diss. ... qolzhazbasy. [I take the national tradition of the Kazakhs: socio-political significance]. Almaty. p.146
- Toleubaev A.T.(2013). Qazaq khalky ethnografiyalyq maseleleri. [ethnographic problems of the Kazakh people]. Almaty: Qazaq universiteti.
- Totenaev B. (1994). Qazaqtyn ul'tyq oi'yndary. [national games of the Kazakh people] – Almaty: Qainar. p.144

Umetov T.E. (2006). *Igry narodov Srednei Asii i Kazakhstana*. [Games of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. Moskva-Voronezh. p.108

Qazaqtyn ethnografiyalıq kategoriyalar, ugymdar men atalarynyn dasturli zhuiesi. Entsiklopediya. (2011). [Questions of typology of traditional nomadic culture Kazakhs]. 1-tom. A-D. Almaty: DPS. p.736

Qazaq khalkynyn dasturleri men adet-guryptary (2012). [Traditions of the Kazakh people] 3-tom. Birtutastygy zhane erekshe-ligi. Almaty: Arys. p. 322

Qazaq khalqynyn dasturleri men adet-guryptary. (2006). [traditions of the Kazakh people] 2-tom. Duniege kelgennen omirden ozganga deyin «otbasylyq adet-guryptar erterektegi avtorlardyn enbekteri boiynsha» / Qurast. S.E.Azhigali. Almaty: Arys. p.416

Zhambalova S.T. (1986). *Traditsionnaya ohota buryat: avtoreph. diss. ... cand. nauk*. [Traditional Buryat Hunt]. Leningrad. p. 25

Әдебиеттер

Ахметжанов К.С. (1996) Жараған темір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері. Алматы: Дәуір. 256 б.

Абрамзон С.М. (1971). Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ленинград: Наука. 403 с.

Арғынбаев Х.А. (1973). Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). Алматы: Ғылым. 327 б.

Әлімханов Е. (2008). Қазақ палуандық өнері. Алматы: Өнер, 2008. 148 б.

Барминцев Ю.Н. (1958). *Эволюция конских пород в Казахстане*. Алма-Ата: Казгосиздат, 1958. 282 с.

Бочаров К.И. (1936). *Очерки истории военного искусства*. Москва. Т.1. 104 с.

Бердібаев Б. (2005). Райымбек батыр және тарихи танымдағы жауынгерлік дәстүр // «Райымбек – қазақ халқының даңқты ұлы» Түкеұлы Райымбектің 300 жылдығына байланысты өткізілген респуб. ғыл.-теор. конф. Материалдары. Алматы, 2005. 156 б.

Батырлар жыры. (1989). Қырымның кырық батыры. (Мұрын жыраудан жазылған мұралар). Алматы: Жазушы. Т.5. 380 б.

История Казахстана в русских источниках в XVI-XX вв. (2005). Том 3. Алматы: Дайк Пресс. 484 с.

Гурлянд Я. (1904). Степное законодательство с древнейших времен по XVII столет // Изв. общества археологии, истории и этнографии при Имп. Казанском университете. Т.20. Вып. 4-5. 85 с.

Гуннер М. (1938). Сборник казахских национальных игр и развлечений. Алма-Ата: Соцэргиз. 78 с.

Ер Тарғын: Батырлық эпос (1985). / Қара сөзбен жырлаған М. Мағауин. Алматы: Жазушы. 88 б.

Федотов П.А. (1984). Под седлом и в упряжи (о спортивных лошадях и конниках Казахстана). Алматы: Кайнар. 184 с.

Кальш А.Б. (2015). Казахские национальные конно-спортивные игры (XIX – начало XX вв.) // Турк элдеринин салттуу спорттук оюндары = Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları. Бишкек, 2015. С. 21-25.

Курьлев В.П. (1989). Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. Ленинград: Наука. 97 с.

Куфтин Б.А. (1926). Киргиз-казаки. Культура и бытъ. Этнологические очерки. Москва: Центральный Музей народоветения. 46 с.

Матхуцак П.Ф., Мухиддинов Е.М. (2012). Қазақша күрес. Алматы: Мектеп, 2012. 184 б.

Ошанов О. (2005). Көкпар // Қазақ халқының дәстүрлі әдет-ғұрыптары. Алматы, 2005.

Сағындықов Е. (1991). Қазақтың ұлттық ойындары. Алматы: Рауан, 1991. 142 б.

Симаков. (1984). *Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX – начале XX в.* Ленинград: Наука, 1984. 226 с.

Смағұлов Е.М. (2007). Қазақтың ас беру дәстүрі: әлеуметтік-саяси қызметі (XVIII – XIX ғғ. деректері бойынша): Тар. ғыл. канд. дисс. ... қолжазбасы. Алматы. 146 б.

Төлеубаев Ә.Т. (2013). Қазақ халқы этнографиялық мәселелері. Алматы: Қазақ университеті.

Төтенаев Б. (1994). Қазақтың ұлттық ойындары. Алматы: Қайнар, 1994. 144 б.

Уметов Т.Э. (2006). *Игры народов Средней Азии и Казахстана*. Москва-Воронеж, 2006. 108 с.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. (2011). Энциклопедия. 1-том. А-Д. Алматы: DPS. 736.

Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. (2012). 3-том. Біртұтастығы және ерекшелігі. Алматы: Арыс. 322 б.

Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. (2006). 2-том. Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін «отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша / Құраст. С.Е. Әжіғали. Алматы: Арыс. 416 б.

Жамбалова С.Т. (1986). *Традиционная охота бурят: автореф. дисс. ... канд. ист. наук*. Ленинград. 25 с.

Renato Sala

Laboratory of Geoarchaeology, Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: ispkz@yahoo.com , www.lgakz.org

AHMED YASAWI: LIFE, WORDS AND SIGNIFICANCE IN THE KAZAKH CULTURE

The article starts analyzing the spiritual aspects of the culture of the Kazakh people, in particular the role played by funerary rituals, pilgrimages, shamanic practices, Islam and Sufism. It proceeds with an introduction to the life, teachings and words of the Sufi master Khoja Ahmed Yasawi (Sayram 1093 AD, Turkestan 1166 AD), underlining the importance, for the Kazakh culture as well as for the entire world, of the Yasawi self-immurement in an underground cell and of the poems (Divan-i Hikmet) transmitted from down there. Finally are analyzed the existing versions of the Divan-i Hikmet, in particular the structure and contents of the 49 hikmet of the Turkestan manuscript of which, as conclusion, is provided a selection of verses translated in English language.

Key words: Ahmed Yasawi, Divan-i Hikmet, Central Asian Sufi orders, Kazakh culture

Ренато Сала

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
геоэкологиялық зерттеулер зертханасы,
Қазақстан, Италия, Алматы, e-mail: ispkz@yahoo.com, www.lgakz.org

Ахмет Ясауи: өмірі, сөздері және оның қазақ мәдениетіндегі маңызы

Мақалада қазақ халқы мәдениетінің рухани аспектілері, соның ішінде жерлеу рәсімі, қажылық, шамандық наным-сенім, ислам мен сопылық істері қарастырылған. Бұл жұмыста қазақ халқының байырғы мәдениетінің тарихында айрықша орны бар ұлы ақын, сопылық поэзияның негізін салушы, ұлы ойшыл, діни қайраткер Қожа Ахмет Яссауидің (1093, Сайрам -1166, Түркістан), соның ішінде қазақ мәдениеті үшін, бүкіл дүние жүзі үшін оның қалдырған еңбектерінің маңыздылығы жазылған. Өзінің жеке қалауымен жерасты өмір сүріп, сол жерде жазған «Диуани хикмет» жинақ өлеңдері бүгінгі күні бізге жеткен. Қорытындылай келе, «Диуани Хикметтің» қолданыстағы нұсқалары, әсіресе Түркістан қолжазбасындағы 49 хикметтің құрылымы мен мазмұны талданып, оның қорытындысы ретінде ағылшын тіліне аударылған өлеңдерінен үзінді келтіріледі.

Түйін сөздер: Ахмет Яссауи, Диуани хикмет, Орта Азиядағы суфизм діндері, қазақ мәдениеті

Ренато Сала

Международная Лаборатория геоархеологии,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан-Италия Алматы, e-mail: ispkz@yahoo.com, www.lgakz.org

Ахмед Ясави: жизнь, слова и значение в казахской культуре

В статье анализируются духовные аспекты культуры казахского народа, в частности роль погребальных ритуалов, паломничества, шаманской практики, ислам и суфизм. Работа включает в себя о жизни, учениях и словах суфийского мастера Ходжа Ахмет Яссауи (Сайрам 1093 г. н.э., Туркестан 1166 г.) подчеркивая важность как для казахской культуры, так и для всего мира. По его собственной воле Яссауи поселился в подземной камере и его стихи (Диван-и Хикмет) были переданы оттуда. В заключение, анализируются существующие версии Диван-и Хикмет, в частности структура и содержание 49 хикмет туркестанской рукописи, из которых, как вывод, предоставляется отрывок из стихов, переведенных на английский язык.

Ключевые слова: Ахмет Яссауи, Диван-и Хикмет, суфийское духовенство в Центральной Азии, казахская культура

1 – Shamanism, religious rituals, believes and spiritual references in the Kazakh culture¹

In Kazakhstan, in the same way the solidarity groups put themselves as the center of the social life and don't renounce easily to the pretension of territorial power at local and national levels, so the patriarchal family and clans always keep under control religious creeds and practices.

Religious performances in Kazakhstan develop in answer to the practical needs and social interactions of the daily life (healing, fertility, greetings, respect, hospitality, thanksgiving, birthdays, marriages, funerals, festivals and calendar events), ending up by promoting tribal and national affiliations more political than religious. This character explains why Kazakhstan never saw during history the rise of an independent code of religious precepts, compulsory religious creeds and independent clergy, in spite of the strong attempts in that direction made during the XVIII-XIX centuries by the Russian colonization.

The few necessary rituals never develop beyond their pragmatic use: this is true for local pre-Islamic shamanic practices as well as for Islamic creeds and rituals.

1.1 – Shamanism

Shamanism is a term referring to a system of practices and techniques of religious ecstasy engendered in the context of small human communities in order to establish harmony and fertility within human, animal, vegetal and cosmic cycles. It consists in investing a most sensitive person, a shaman (*bakshi*), with the task of getting possessed by spirits in order to manage the relation between humans and the invisible world, in particular for physical thaumaturgy, dispelling bad spirits, appealing to ancestors, foreseeing the future, calling for rain (*tasattyk*), favoring communal integration and providing theatrical support in festivals and ceremonies (*toys*). These tasks are pursued in specific spaces and times by the *bakshi* and few helpers through the manipulation of elements and gestures, onomatopoeic sounds, words, songs, music, dances, of which the knowledge is transmitted person to person from an unknown past. Today in most of the world shamanist practices are incorporated in the ritual context of a soteriological religion or in the field of pseudo-medical science; also in modern Kazakhstan they are much reduced but still in vogue and respected and, of course, merged within newly introduced Islamic formulas.

Such practical technique for solving specific problems, made of concrete actions more than of words and conceptualizations, doesn't cover the

whole spiritual needs, so that it operates within wider religious conceptions with which tries to be compatible and by which is even inspired.

Among the Turko-Mongol peoples of Central Asia and Mongolia, starting from 3-4 millennia ago, spirituality manifests in the form of a natural religiosity called *Tengrism*, of which the main symbolic characteristic is the bipolarity Tengri-Umai ('sky-earth') with the two poles connected by the cosmic tree of the organic life (*baiterek*). It finds analogues among all Siberian peoples, in the Korean *Muism*, in the Chinese *Taoism* and in the Japanese *Shinto*.

The main cultic practices are two and deeply related: pilgrimages and funerary rituals. Two are also their objects and rituals: natural entities and ancestors, celebrated by prayers made of simple formulas and by sheep sacrifices with collective banquet.

1.2 – Pilgrimages

Pilgrimages are oriented towards special natural places, mainly springs, hills and mausoleums built on tombs or cenotaphs (empty tombs) of illustrious human personages. Actually the most popular destinations, the ones provided with lodging facilities, are sites hosting both healing springs (or wells) and mausoleums, witnessing the interconnection of natural and funerary cults, the synchronic worship of living and dead elements.

This is the case of several pilgrim sites, like the Kazigurt mountain of South KZ, which represents a microcosm of natural, mythical and historical events that all together became object of worship. The place is inserted in a landscape underpinned by springs and sheep-shaped stones (*koytas*) and 'covered' by a thick layer of legends of different epochs: it is referred as the cradle of Ana and Ata, the forbearers of the human race, or as a kind of mount Ararat, and hosts the mausoleum of Akbura-Ata, a Zoroastrian saint who healed people and taught monotheism.

On pilgrimage sites is ordinarily performed the sacrifice of a sheep or, in important occasions, of a horse, accompanied with prayers and collective banquet. One-day pilgrimages are done to just one place by entire families, occasionally accompanied by a Moslem cleric (*mullah*). Long pilgrimages are done during the summer season by individual itinerant pilgrims (*palomnik*) across several mausoleums mainly of South and West Kazakhstan.

Today enveloped in the Islamic frame, with shamans promoted to *dervishes* (Muslim itinerant mendicants), the pre-Islamic *cults of nature* and *ancestors* are still very alive and interactive,

connecting springs and landforms with mythical and historical beings.

Cults are imbedded in poetic legends and dedicated, in order of importance, to:

- saints associated with the first spread of Islam in Arabia: Mukhammad the prophet, his daughter Fatima;

- Sufi saints protagonists of the spread of Islam in the Central Asian deserts and steppes: Baba-Ata, Arystanbab, Ahmed Yasawi, Ismail-Ata, Sunak-Ata, etc.;

- mythical forefathers of some tribes, like the couple Baidabek-Ata and Domalak-Ana², protectors of the great *juz* against the Jungars;

- mythical ancestral saints patronizing human activities like fertility, works, arts and knowledge: Aiman-Sholpan, a woman ancestor ensuring fertility; Kydyr-Ata (see note 59), a traveling old man with the eyes hidden under long eyebrows, who announces the new year and masters renovation; Shopan-Ata, protector of sheep-breeding; Kambar-Ata, of horse-breeding; Baba Tukty, of warriors and heroes; Korkut-Ata, of shamans and musicians; etc.;

- benign anthropomorphic natural spirits associated with the cult of nature: Aidarly ('dragon'), a kind of natural energy, a mana-force that embodies enlightened personages; Aulie-Bastau ('sacred spring'), associated with the cult of springs and lakes; Zhilagan-Ata ('crying old man'), associated with the cult of mountains; etc..

In all cases the pilgrimage performance and the presence of springs and mausoleums supporting a legendary account are more important than the historicity and individuality of the saint himself, so that just the building of a mausoleum in the right place would promote in few decades the cult of any particular tomb or bone buried under it. This is the case of several modern mausoleums, like the mausoleum built at the periphery of Almaty for the XVIII century warrior Raimbek and for the XIX century poet Suyunbai which out of two popular figures generated two saints and in few decades became a holy destination.

Also purely natural sites with springs or impressive rocks formations or caves or panoramic tops, when provided by a serious dervish with opportune legends, a holy itinerary and simple accommodation facilities, can become in few years a destination for spiritual travels. This is the case of the pilgrimage and therapeutic site recently developed by the woman dervish Bifatima on a hill in the surroundings of the Ungurtas village (80 km west of Almaty), provided of springs, landforms and

legends³ but by now deprived of bones: the bones of Bifatima will be most probably the first.

It is difficult saying when these nature and ancestor cults started developing: most probably they are the last manifestation of an uninterrupted Stone Age tradition that underwent only secondary changes. Certainly the centrality of the sheep in funerary rituals, sacrifices and petroglyph representations characterizes the local cultures all along the last 3000 years, from the Early Iron age to now. Deep historical roots can be suspected in several Kazakh customs, suggesting a consideration of primary importance: the basic spirituality of the modern Kazakh people is surely very simple but in the same time most ancient, deep and determined, keeping almost unchanged for thousands of years.

1.3 – Islam

Islam diffused in Kazakhstan in two waves. The first wave started 1200 years ago in the Syrdarya region, introduced from the south by Sufi sheikhs during the Arab domination of the Central Asian caravan routes; the second happened 250 years ago and concerned all Kazakhstan, this time introduced from the west (Kazan), promoted by Russian imperial needs of territorial control rather than by popular soteriological concern.

In both cases Islam was spread in the steppes by the action of Sufi masters, respecting and adopting previous ancient cults and converting former spiritual wanderers into Moslem dervishes. In Kazakhstan it mainly provided new names and symbols for ancient practices, i.e. for the basic simple rituals of the Kazakh daily life: salutations, endings, wishes, marriages, births, deaths and burials. It arrived to introduce specific Moslem rituals, festivities and clergy men (*mullah*) only among the farming communities of the Syrdarya region, traditionally exposed to strong cultural influences from Transoxiana.

The Moslem ritual calendar had been juxtaposed to former feasts: baptism at birth (*shildekhana*), circumcision of young males (*syndietey*), yearly fasting (*oraza*) with final festival (*oraza ait*), sacrificial feast 40 days after death (*kurban ait*) and then again after 1 year; etc.. The 16 July festival commemorating the Muhammad flight from Mecca (*hijrah*), which signs the start of the first lunar month, of the 12 lunar months' year and of the Muslim era, is considered most important but didn't arrive to impose its own chronology.

The impact of Islam has been higher in funerary rituals. Here it simplified and democratized the previous customs by reducing the burial to a simple pit for a veiled corpse, without ornaments

or accompanying objects and with architectural extravagances absent or limited to a circumscribing construction.

All Kazakhs consider themselves as good Moslem but very few give importance to regular prayers (daily home prayers are practiced by few, and so are Friday prayers at the mosque) or would be able or interested in explaining doctrinal positions or engaging in theological debates ('Does God exist?', 'Does the world have a beginning?'). The friendly tolerance for different religions (or atheistic positions) and the interest for scientific knowledge are considered much healthier and productive than the elaboration of a personal system of creeds or the pretension to impose it to others.

1.4 – Meditation on death

Meditation on death, which in the consumerist societies of our days is rare and discouraged, is central in all religions⁴ and plays a most important role in the Quran, in particular among Sufi communities. It is deeply rooted in the Kazakh culture where it is individually and socially manifested by the importance given to elders, funerary rituals and pilgrimages to mausoleums.

Kazakh elders are charged with the duty of silently guarding the final door of life and, for this reason, are invested with respect and spiritual consideration and their words are highly esteemed, which in exchange allows the younger generations to enjoy the plenitude of life, undisturbed by existential problems until their turn of spiritual responsibility ripens with age. That conscious regard of old age and death characterizes the family life as well the Kazakh society as a whole, and is so well rooted that makes suspecting the persistency of a very ancient tradition.

We know very little about the conception of death among the prehistoric pastoralist groups of the Kazakhstan territory.

Legends (see here below 'Korkut-Ata') speak about the existence of a mythical period when death was faced without fear but with desire and joy: a mental state that paleo-ethnographic investigations cannot detect but that possibly is still held today secretly by enlightened individuals.

Starting from the Bronze Age and increasingly during the Saka period, two archetypical animals play a major role in funerary rituals: the sheep and the horse. This is witnessed by the presence of their remains in burial assemblages and of their figures in shaping funerary objects and constructions and as dominant subjects of petroglyph representations. Both animals present virtues helping the travel across death and making of them privileged

sacrificial animals: the sheep by its submissiveness, the horse by its speed and vibrant pace exploding in different tempos. A third animal gets involved in sacrificial and funerary rituals at the turn of our era together with the blossoming of continental caravan routes: the camel (with one or two humps), i.e. the master of transports in desert environments.

Information about past conceptions of death becomes more abundant in Turkic medieval times. The Turkic world view (*Tengrism*) deeply differs from the view of Near Eastern monotheistic religions by missing the cosmogonic approach, in the sense that among early Turks an origin for the natural world is not even suspected and doesn't need any answer: nature exists by itself, supreme, irreducible; life and death are cycles within inscrutable ever changing natural dynamics. What is questioned is the ancestry of the human race, which is conceived as springing from natural elements, inorganic or organic – the ground, a tree, a she-wolf – and developing through a lineage of mythical personages and heroes (DeWeese 1994). Even the assimilation of the Turks within Islam at the end of I millennium AD didn't arrive to introduce the cosmogonic paradigm, it only introduced a new kind of primeval human ancestor. In times of Turkic alliance or dependence from the Islamic world, such ancestor was Japheth (Yafith), son of Noah and mythical progenitor of all European and Central Asian peoples; in times of conflict and Turkic supremacy, he was a Central Asian personage, Afrasiyab, a pre-Islamic Turanian king spoken in the Avesta and then similarly in Islamic sources as an archenemy of Iran, a demon causing war, draught and desolation⁵.

Several mythical and historical figures rooted in medieval times are embedded in the Kazakh culture through the memorial transmission of legends, biographies and words. Most illustrious are three personages who made of death the core of their message: Korkut-Ata, Ahmed Yasawi and Abai Kunanbaev. They had the strongest impact in shaping the Kazakh culture and still today constitute its main references, representing respectively the mythical, spiritual and moral spheres.

Korkut-Ata ('frightened ancestor') is the legendary musician of the oldest Turkic legends (VI-VII century AD), of whom the tomb is shown on the shores of the lower Syrdarya river. In spite of the fact that he had been said that "*whoever desires death, he will not die*", he got scared of it and spent the entire 295 years of his long life floating, together with his camel, on a carpet carried by the stream of the Syrdarya, uninterruptedly playing a magic violin (*kobyz*) in order to dispel death...his

only listener! In that sense, Korkut represents the existentialist drama of the modern man, conscious of death and determined to resist to it, with fear and determination, in an enchanted state of mind.

Ahmed Yasawi is the Sufi master and main saint of Kazakhstan who solved the unending contraposition between Korkut and death by dissolving one of the 2 poles of the contrast, the individual self. The Yasawi's path of self dissolution is mystical, i.e. based on total detachment, faith, love and joyful annihilation in God. In the year 1166 AD, aged 63 (the age of the prophet's death) he decided it was time to withdraw from the material world: he entered a virtual dying scenario by retiring without return in a 3 m deep underground cell that is still shown today near his mausoleum in Turkestan. It is from down there that, for years, he spoke and transmitted his wisdom (*hikmet*) in poems (*divan-i*).

Abai Kunanbaev (1845-1904 AD) is a kind of existentialist poet, translator and philosopher who opened the Kazakh culture to the external world and became the main reference of the modern Kazakh nation. At the end of his life, when writing the introduction of his pamphlet of moral sayings (*Kara sodzeri*, Words of edification), declares to have grown total disgust for the Russian colonial policies as well as for the behavior of his own people, to be tired of everything and in solitude, to be empty of expectations and hopes, and confesses that he is writing few moral aphorisms and poems just because he doesn't know what else to do. Abai is a sad man and certainly doesn't manifest the Yasawi's joy for dying, but doesn't even show resistance or pretension of immortality: nature, morality and religiosity provide the bridge.

Among these examples, most significant for the past and present Kazakh culture and also the one endowed of highest potential of worldwide resonance are the life, teachings, verses and mausoleum of the Sufi master *Ahmed Yasawi*. This saint arrived to emphasize the aspects of renunciation, compassionate love and divine knowledge deeply rooted in the Moslem tradition, and to develop them with his living example and words at a level far above any particular culture, creed or school. He conveyed a message of universal significance capable of answering the spiritual needs of the modern humans, which make of him a spiritual vanguard not only for the Sufi and Muslim communities but for the entire planet. Groups of followers are still gathering around his mausoleum in Turkestan and even abroad; and, after independence, actions have been taken by local and international institutions in order to restore his tomb and spread his teachings.

How many years must pass before the words and deeds of Ahmed Yasawi would express their full potential and inspire at all levels the culture of modern Kazakhstan? Or before a new generation of saints would recover and teach the forgotten mythical way of joyful death?

2 – The Sufi movement and its spread in Kazakhstan (VIII-XII AD)

2.1 – Sufism

Sufism ('rough garb') is a very peculiar minority movement within Islam that follows a spiritual journey (*tasawwuf*) based on individual moral responsibility and mystical⁶ relation with the divine. The adepts go through a path of renunciation, asceticism, love, knowledge and annihilation of the individual soul in God (Fig. 1).

2.1.1 – Sufi history

Sufis are as old as Islam and co-substantial with it. They are counted among the nearer followers of Muhammad (*sahabah*), the ones who pledge alliance (*bay'ah*) to Muhammad and Allah and claim to be descendants of the prophet through Ali⁷, by which they are called *alawi* (followers of Ali) and deserve the honorific name of *sayyid* ('valiant master').

They have always been a fringe movement who took up the call of spreading Islam in the peripheries and defending Muslim sites from enemies and Crusaders. They appeared in the VI century AD as pious circles of ascetics practicing night prayers and meditations on the doomsday (*ashratu's saah*) passages of the Quran, by which became known as "those who always weep" or "those who consider this world as a hut of sorrows". Then, in few centuries, under the influence of early Christian mystics emphasizing love (*ishq*) and annihilation in God (*fanaa*), their ascetism changed into mysticism and their sects, inspired by Egyptians, Gnostic and Zoroastrians mystery schools, became organized around brotherhoods and holy places, often the tombs of the brotherhood founders. Sufis ended up considering the Quran just their original 'shell', feeling at home in all religions and "disliking being given any inclusive name which might force them into doctrinal conformity" (Shah 1964, introduction by R. Graves).

From the earliest times the succession of Sufi Sheikhs as heads of a lineage (*silsila*) or a lodge (*tekke*) could happen by heredity or by discipleship. The hereditary family succession was the general rule in Sufi orders centralized around a mother lodge and promoted the establishment of longstanding spiritual dynasties. The non-hereditary succession, based

on sainthood, spiritual transmission or economical power, became majoritarian in the XVIII AD among open-minded reformist communities and was more exposed to divisions and mergers (Zarcone 2007).



Figure 1 – Muslim ascetic in Eastern Bengal in the 1860s (Wikipedia, Ascetism)

In the development of the Sufi movement three phases are distinguished. The early phase (VI-VIII century AD) is strictly ascetic [*Hasan of Basra* (VII AD), *Rabi-ah*, *Majnun*, *al-Misri* (VII), *Adham* (VIII)]. The second phase (IX-XII AD) is mystic (devoted to cosmic love) as well as speculative, manifesting the Sufi path of annihilation in God in most brilliant practical and literary ways [*al-Muharisi*, *Dhu-an-Nun al-Misri*, *al-Bistami*, *Junaid Baghdadi* (IX), *Shibli*, *Mansur al-Hallaj* (X), *Ghazali*, *Khayyam*?(XI), *Farid od-Din Attar*, *Ahmed Yasawi* (early XII)]. The third phase (starting at the end of the XII AD) sees the popular spread, multiplication and political involvement of fraternal orders (*uruq*, *tariqah*), the development of epistemological and mystical treatises and literary poetry, but also moralist tendencies and softening of the mystical discipline [*Nizami* (XII), *Najmuddin Kubra*, *Yunus Emre*, *Rumi*, *Moinuddin Chishti* (XIII), *Hajrat Nizamuddin*, *Nasiruddin Chirag-Dehlavi* (XIV), *Jami* (XV)].

In the X AD the Sufis who had strongholds in Khorasan and Margiana spread to Central Asia where gave rise to 3 historically important and still active orders called all together *Khwajagan* (a Persian term meaning ‘masters’), in chronological order: *Yasawiyya*, from Ahmed Yasawi (Turkestan,

XII AD); *Kubrawiyya*, from Najmuddin Kubra (Khorezm, XIII AD); *Naqshbandiyya*, inspired by Yusuf Hamadani and Abdulkhaliq Gujduwani (Baghdad and Bukhara, XII-XIII AD) and founded by Baha-ud-Din Naqshband Bukhari (early XIV AD)⁸. Later on, other Sufi orders reached Central Asia from Iran (*Suhrawardiyya*) and India (*Shattariyya*)⁹.

It is during its second phase of historical development that Sufism produced the highest number of saints and martyrs, spiritual masters and enlightened political leaders and, by incorporating shamanistic, Zoroastrian, Manichaeic and Buddhist elements met in the territories of its spread¹⁰, arrived to express a most tolerant path of justice and spirituality that ranges among the highest and most complete spiritual attainments of mankind. The mission of Ahmed Yasawi represents the supreme mystic expression and apotheosis of this second phase of Sufi development.

Today Sufism constitutes a peaceful significant alternative to Islamic extremism and is in rapid expansion. Its orders are counted by hundreds and adherents or sympathizers around one hundred millions. They are most numerous in India and present in every Muslim country, sometimes flourishing in clandestinity because persecuted, like from the 20ies in Turkey and Soviet Union and today openly in Saudi Arabia and secretly in Iran¹¹.

3.1.2 – Sufi spiritual system

In Sufi cosmology, the God’s reason for the creation of cosmos and humankind is the “manifestation” and “recognition” of Himself, and the divine descent happens in six stages, from abstract to concrete (Koslovski 2001, p. 99). In Sufi psychology the human mind is constituted by three levels in dynamic interaction: a lower self called the *nafs* (ego), a faculty of spiritual intuition called the *qalb* (heart), and the *ruh* (spirit) (Schimmel 2013). The Sufi mystical path (*tariqah*¹²) climbs in reverse way the stages of the divine descent: it is entered under the stimuli of fear, is guided by the search of knowledge and love, and develops stabilizing the highest level of the mind (*ruh*).

God’s intimacy increases along a process of purification (*tahara*) made of dispassion for earthly pleasures, growing knowledge and love, dissolution of the ego (*fana*), abiding in God (*baqa*). Accordingly, the Sufi spiritual training proceeds across four main stations (*maqam*, plural *maqamat*) – two exoteric and two esoteric¹³:

- *Shariah* (revealed law, rules): serving God;
- *Tariqah* (path): facing God – accomplishment of the Shariah by entering the Sufi order, following a

spiritual mentor (*murshid*) and traveling the mystical path of love and knowledge;

– *Aqiqah*, (essence, ultimate truth, gnosis): esoteric absorption and dissolution of the self by annihilation in God;

– *Marifah* (divine knowledge, mystical union): achievement of the unseen ecstatic center of the *Aqiqah*, where craving for God will radiate divine love and compassion and feed the universe.

During spiritual retreats (*khalvat*), besides prayers (*wird*), sermons (*sohbah*) and discursive self-examination (*muhasaba*), the deepest and most technical spiritual exercises are *muqaraba* and *dhikr*.

Muqaraba ('watch over') consists of meditating – in sitting or walking pose and with mindfulness on breathing – on different objects, mainly mental objects inside your heart, for accessing the deepest layers of the mind. It promotes a process of abstraction from initial distraction to stable concentration, followed by ascension to direct vision until 3 final stages of enlightening annihilation (*fanaa*): in the Master, in Muhammad (s.a.w.), in Allah (a.s.)¹⁴.

Dhikr (or *zkr*, 'remembrance') consists in direct concentration on the Divine by intimations of holy names or formulas (*wazaiif*). It is generally supported by rhythmic breath-work (*fikr*) and accompanying movements¹⁵ designed to create a 'fly-wheel' in the consciousness and disrupt its normal state. It involves the physical, emotional and mental spheres; can be individual or collective; can be practical (performed together with obedient actions), loud (*jahri*)¹⁶ or silent (*khafi*)¹⁷. The silent *dhikr* is also called *dhikr al-qalbi* ('remembrance of the heart') because obtained by progressing from the vocal *dhikr* in the mouth to the silent *dhikr* in the roots of the mind, the heart.

Dhikr is a central element of the practice of every Sufi school and has several variants: Sufi orders are most often distinguished by their specific style of *dhikr*, which is kept secret.

The doctrinal positions and spiritual practices of Sufism share strict analogies with the teachings of other religions, in particular with Middle East and Indian mystic expressions like: the 8 yoga stages of the Patanjali sutras and the emotional devotionism of the bhakti Hinduist movement; the 8 stages of extinction of the self by breathing (*anapanasati*) and insight (*vipassana*) meditation of the Early Buddhist schools, the 8 stages of the bodhisattva path in Mahayana Buddhism, and the focusing on visionary states of Tibetan yoga. Resemblances are also shared with the 4 stages of 'Lectio divina' of the earliest Christian monks, the breathing techniques and

cathartic practices of medieval kabalistic mystics (Abulafia, Askenazi Hasidim), and the unending repetitions of God's name of the Orthodox monks.

These wide similarities are witnessing the existence in all religions of a common mystic core and proof the universal significance of the Sufi teachings and of the Ahmed Yasawi life and message. Evidently the same mystic search was and is going on under different spiritual flags.

Influences on Sufism from the Persian culture are obvious, influences from the Indian culture cannot be underestimated¹⁸. The life of Ahmed Yasawi and the rise of the Central Asian Sufi schools fall within the time of the Kharakanid Khanate (999-1211) at the north of the Amudarya and, south of it, of the Ghaznavid Empire (977-1163). The Ghaznavid dynasty emerged from the Turkic slave guards of the Samanid Empire and, centered in NE Afghanistan, dominated a huge territory from the Caspian to the Yamuna river, establishing a bridge between the Persian, N-Indian and Central Asian worlds. Under their rule the Khorasmian scholar *Ahmad Al-Biruni* (973-1048) authored important studies of the Indian cultures ('*Indica*') and even provided an Arabic translation of the '*Yoga Sutra*' of Patanjali¹⁹. His works had a big impact on Sufism, being that "in his *Indica* analyses explicitly the parallels between Yoga and Sufism and finds them to have a good number of common motives" (Safronov 2014) and in his translation of the Patanjali's Yoga Sutras he describes in details the relation between breathing exercises and states of mind, which constitutes the basis of the Sufi training.

On another side the Sufi doctrines present points of contrast with mainstream Islam: metaphoric reading (*ta'well*) of passages of the Quran and the Hadith literature²⁰; devotion to living *sheikhs* (moral and spiritual authorities), dead saints and mythical masters; incorporation of rituals and music in spiritual practices; possibility of union with the creator; significance of all religions; refusal of politics and violence; open mindedness towards innovations. These points, which surely characterized the doctrine of Yasawi, constituted in the past as today matters of debate and controversy between Sufis and orthodox Muslims and even between Sufi orders of Sunni or Shia orientation²¹. Sufi sects were also vulnerable within themselves to succession disputes and internal divisions, which favored the formation of offsprings.

2.2 – *The Khoja*

West Central Asia and the Syrdarya region in particular, due to their location at the northern borders of the Islamic world, during the VIII-IX

AD constituted a refuge for political and religious dissidents of the Caliphate, so that the penetration of Islam in the Central Asian territory is strictly connected with the multiplication and spread of heterodox religious groups²².

The first wave consisted in the immigration in West Central Asia of anti-caliphate movements like the Khurramiya and Mubayyidite mixing Iranian religions with Islamic teachings, which conferred to the Islam of Central Asia a multiform aspect and a deeply rooted tolerant character and political orientation²³.

In South Kazakhstan the process of Islamization was accomplished under the action of the *Khoja* (*Hoja, Hodja, Kozha*) tribe²⁴, a strong ethnic group diffused everywhere within the Muslim world and considering itself a religious order within the Ismaili Shia Islam. Its members, who enter the clan only by birth and are basically endogamic, pretend to be descendant from the same Quraysh tribe of the prophet's clan and trace their lineage at least from Muhammad ibn al-Hanafiyah (or Abi Talib or Mahdi, 633-700 AD), the third son of Ali (prophet's cousin and fourth caliph) counted among the early dissidents of the Caliphate and the founders of the Shiite politico-religious faction. The pretension of spiritual leadership and the dissident political military character have been from the very beginning typical traits of the Khoja tribe²⁵.

The Khoja reached Western Central Asia around 735, few years after the Arab invasion of 706-715, and during the weakening of state power used to put their members as leaders of self-government bodies of central cities. They had a stronghold in Tashkent and from there diffused to the north, east and west. The main protagonist has been *Khoja Ishaq Bab*²⁶, a military cadre and religious leader who settled in Tashkent around 780 and, together with his uncle and brother and descendants, promoted the spread of Islam to the north, among the Turks: Sayram, the middle Syrdarya, and the Karatau mountain region where today his tomb is venerated (*Baba Ata*). Around the X AD the religious expansion got the shape of a dissident Sufi sect, making of Ishaq Bab the ancestor of the Sufi lineages of Kazakhstan and of Ahmed Yasawi himself²⁷.

About the ethnic identification and lineages of the Khoja of Central Asia, illuminating are some recent studies. On the basis the Khoja genealogical records, four sub-clans are detected testifying four different lines of paternal ascent, in order of antiquity: to Abu Bakr (first caliph), to Umar (second caliph), to Ali (fourth caliph), and to Hanafiyah (Ali's son). In spite of the traditional Khoja pretension of

a common paternal ancestor, genetic tests of living members witness among the four sub-clans very pronounced Y-chromosome variations and different Y-DNA haplogroups: the Abu Bakr group, with Hp D, L, O, C3 and R1a, is genetically the most diversified, apparently related to the Naqshbandiyya order where not biological but spiritual transmission has always been fundamental; the Umar group has dominant Hp R2a, which is common in South and Central Asia; the Ali group, with dominant Hp J2, is the nearer to the original Quraysh tribe and probably also to the Ahmed Yasawi genotype; the Hanafiyah group has dominant Hp R1a and G1, acquired in the XIV AD with the spread of Islam among the Golden Horde and the Khoja admixture respectively with Kipchak and Argyn tribes. All together these differences exclude a common paternal ancestry and point instead to several unrelated forefathers, implying that the silsila (lineage) of the Khoja groups has not been strictly biological but largely accompanied by spiritual transmission (Zhabagin et al. 2017).

3 – Life and teachings of Khoja Ahmed Yasawi

The chronology, family lineage, life, spiritual affiliation, death, teachings and spiritual succession of Ahmed Yasawi are all surrounded by vivid legends. In the traditional hagiographic works, biographic data concerning Ahmed Yasawi are often distorted by quotations concerning his miraculous powers like bringing rain with the help of the magic *Yada-Tashi* stone, calling the dead back to life, turning into a bird (*perendelik*, possibly referring to the homologous Sufi dance), moving mountains, etc. (DeWeese 2006, p. xvii). Here below is expounded a blending of the Hazini's reliable accounts and of historical knowledge about the Yasawi life²⁸.

3.1 – Life of Ahmed Yasawi (1093-1166)

Khoja Ahmed Yasawi (later also known as *Hazrat-i Turkistan* or *Pir-i Turkestan*)²⁹ was born in Sayram (Ispijab, South Kazakhstan)³⁰ in 1093 AD. His father, Sheikh Ibrahim ibn Mahmud, was a famous learned man (*mullah, ulama, sheikh*) and religious master (*pir, sultan*) of the Khoja community, pertaining to the *Hanafi* school of Islamic jurisprudence (*fiqh*)³¹. His mother was Aisha Khatun Iftikhar, daughter of one of Ibrahim's disciples. With the help of another local Hanafi scholar, Bakh ad-Din Ispijabi, the father introduced the son from early childhood to the religious life and to the study of sciences.

At the age of 7 Ahmed became orphan of both parents and moved with his older sister, Gawhar, to the town of Yasi (or to Otrar) located on the Middle Syrdarya and renamed in the XVI century as Turkestan. Here – the legend says – while walking in the fields with the Quran on his head and backward as not to turn its back to Mecca, was watched by Arystanbab (*Arslan Bab*, meaning in Arabic ‘lion gate master’), a two and half meters high man of dark complexion very popular among the Turkic people, at first Zoroastrian cleric (*mobed*, ‘master of magians’) and then Muslim leader of the local Mubayyidite movement. Aristanbab asked Ahmed to become his disciple and passed to him the date fruit that he expressly received from the Prophet and carried until that moment in his mouth (see also noteh 41).

Arystanbab accomplished his mission of providing spiritual guidance and died the following year when “70,000 weeping angels appeared transporting him to paradise” (Koprolov 2006, p. 21). Ahmed remained in Yasi (or possibly returned to Sayram) where he started performing miracles and composing verses in Arabic, Persian, and Chagatai-Turkic language. He married, had a son (Ibrahim) who died during his father life and a daughter (Gawhar) who will continue the family lineage (see note 43). Then, at the age of 27, feeling in love for God, decided to find an enlightened master and went to Bukhara, at the time considered the ‘dome of Islam’. Here he became student of Khoja Yusuf Hamadani (1049-1140), a gentle and strict sheikh related through 8 transmission links (*silsil*) to the spiritual authority of the prophet and inspirer of the Naqshbandiyya Sufi order. He probably traveled with him to Merv and in various countries, received the authorization (*ijazah*) to preach Sufi doctrines and, counted among the three nearer disciples, after the death of Hamadani and of his first successor became sheikh of the Bukhara lodge³². In that way the establishment in early XIV AD of the Naqshbandiyya order and its very successful history are indebted also to the Yasawi spirituality.

Finally, already mature in age, Ahmed decided to follow the Arystanbab example and diffuse Islam beyond the Syrdarya, among the Turks. So he returned to Yasi (from which comes his title *Yasawi*) at the northern borders of the Central Asian urbanized region and free refuge for persecuted intellectuals and mystics. In his mission at first he encountered some obstacles but finally received high recognition as a venerable scientist³³, poet, preacher, spiritual guide (*sheikh*, *murshid*) and mystic (Fig 2). He praised the ascetic life and meditation on

death and adapted the Islamic message to local customs in ways unusual even among Sufi masters, embracing the Turkic shamanistic background: he abolished differences between men and women (see note 41), showed tolerance for other religions and for local ritual practices like ancestors worship and pilgrimages to mausoleums, and emphasized individual freedom and knowledge.

He practiced and taught the mystic way (*tasavvuf*) and had 10000 followers, many good students and novices (*murid*) and an uninterrupted line of successors (*khalifah*), becoming in that way the spiritual ancestor of all Turkic tribes. A popular brotherhood rose around him and ended up as a school (*tariqah*) called *Yasawiyya*, representing one of the three important Sufi orders of Central Asia.



Figure 2 – Khoja Ahmed Yasawi
(image freely distributed on the internet).

In 1166, at the age of 63, lamenting for the death of Muhammad the prophet, Ahmed Yasawi withdrew in an underground cell (*khiluet*, *chillakhona*)³⁴ dug on one side of his lodge in Yasi-Turkestan (Fig. 3).

*It is a tradition for lovers to die alive:
Khoja Ahmed Yasawi heard it, read it,
and went underground.
May I be annihilated on the path of love, oh Lord.
Whatever You do, make me be in love.*

*At 63 it was said to be a tradition,
so, lamenting for Muhammad, I came down here.
My friends on earth fell into mourning,
the whole world cried saying ‘my Sultan’.
The real Sufis in the truth greatly suffered when,
lamenting for Muhammad, I came down here (H47³⁵)*



Figure 3 (left) – Entrance of the Yasawi's underground cell. **Fig 4 (right)** – Yasawi's sarcophagus in serpentine stone.



Figure 5 – Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi in Turkestan, hosting the Yasawi's tomb under the smaller dome on the back of the central axis, and also a mosque, juridical hall, library, well, kitchen and dervish lodges.

The construction was promoted by Emir Timur in 1385 and realized by the architect Khoja Husayn Shirazi, but after Timur's death in 1405 the façade was left unfinished and in 1591 was only partly reinforced by the Amir of Bukhara.

The mausoleum represents one of the best preserved Timurid monumental complexes (kulliya), the largest dome in Central Asia and, due to innovations in building technology, also the prototype of Timurid architecture that inspired similar constructions in Central Asia, Khorasan, Azerbaijan and North India. The outer walls are decorated by faience tiles and by an upper band of Arabic inscriptions of holy names and Quran verses (al-An'am 6: 59-63).

(Aerial photo by R. Sala, view to W).

From that cell Ahmed never returned back. The underground retirement has been by far the most significant event of his life and his deepest spiritual teaching: down there – the legend says – he lived 10 or 22 or 60 years longer and transmitted 99000 (i.e. ‘many’) spiritual verses.

His dead body could not be touched and buried by anyone but another contemporary saint called ‘*Karabura*’, meaning ‘black Bactrian camel’, which remembers the central role played by the camel in the life and death of the mythical musician Korkut

and, as a whole, in the medieval funerary rituals of Middle East and Central Asia.

Ahmed was buried in Yasi one hundred meters north of his chillakhona, under a small mausoleum (*turbe*) that immediately became an important pilgrimage destination. Emir Timur in 1366 conquered Yasi, became a Yasawi devotee (Koprulu 2006, p.29) and in 1385 started building on his tomb a grandiose mausoleum that became and still is one of the most visited places in Central Asia (Fig. 4, 5, 6).



Figure 6 – Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi: back entrance leading to the tomb (photo G. Bedenko).

3.2 – *The Yasawiyya order*

The Yasawiyya order started to be structured along family lineages and then increasingly by spiritual transmission, in accord with the results of Y-DNA tests of Khoja members quoted in section 2.2. The first direct disciples, all endowed of miraculous powers, have been Hakim Suleiman Baqirghani (Hakim Ata), Muhammad Danishmand³⁶, Mansur Ata (quoted by some sources as son of Arystanbab and first Yasawi successor) and the legendary Shopan Ata. They respectively diffused the order among the Turkic

tribes of Khorezm, the Middle-Low Syrdarya, the pre-Caspian region, and West Kazakhstan³⁷, which all together always represented the geographic stronghold of the order. By the XIV AD the Yasawiyya diffused in Transoxiana (until the XIX century it held a prominent position at the court of Bukhara) and farther in all directions: among the Northern Turks of the Volga; in the form of offsprings like the Khalwatiyya and Bektashiyya among the Western Turks of Azerbaijan, Anatolia and the Balkans³⁸; and to Khorasan, Kashmir and Xingjiang³⁹ (Fig. 7).

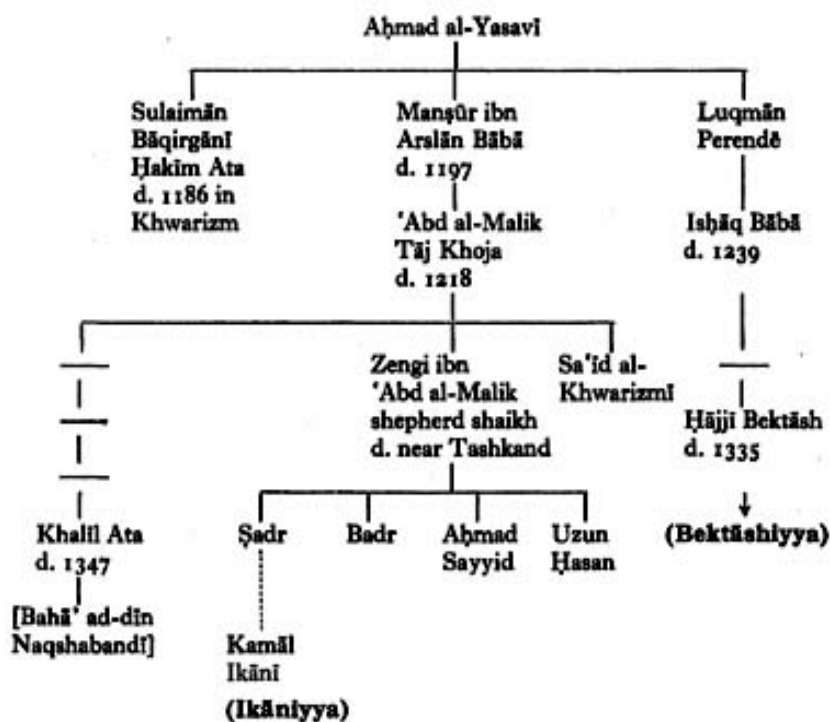


Figure 7 – Reconstruction of the Yasawiyya lineages and offsprings from XI to XIV AD according to Trimmingham (1971, p. 59).

“The Yasawiyya was a tariqah of wanderers, with few distinctive branches and permanent settlements, except those associated with tombs of sheikhs to which pilgrimage became a permanent feature of Central Asian Islam” (Trimingham 1971, p. 59). Some offsprings like the Bektashiyya adopted extreme positions, “looking upon Islamic religious obligations as externals of little or no spiritual value in the quest for knowledge of God... and developing eclectic believes from Gnosticism, Yoga, Shamanism and Christianity” (Moosa 1988).

The Yasawiyya order developed with uninterrupted lineage until at least the XVI AD when some communities started joining the Naqshbandiyya and became totally absorbed in it by the end of the XIX century⁴⁰. Today only few Yasawiyya offsprings are still active, of which 2 in the Fergana valley: the ‘Lachi’ sect in Osh, and the ‘Hairy Shan’ in Arslanbob⁴¹. They both control entire villages and have been serious opponents of the Soviet regime.

3.3 – Teachings of Ahmed Yasawi

3.3.1 – Works of Yasawi and of his descendants

The tradition attributes to Ahmed Yasawi several works, of which only three arrived to us: *Paqirnama* (or *Fakr-name*, ‘Epistle to the poor-dervish’), *Risala dar adaby Tariqat* (‘Teachings on Tariqah

ethics’) and *Divan-i Hikmet* (‘Book of Wisdom’). The first two works are instructions to students and dervishes about the stations (*maqam*) of the spiritual training⁴². The *Divan-i Hikmet* (Book of Wisdom) is a collection of spiritual poems (*hikmet*) that have been transmitted to us in different transcriptions from an unknown original form.

These three works are quoted by legends as composed in the underground cell, which seems to be true for the *Divan-i Hikmet* but not so for the other 2 doctrinal works that probably had their basic contents orally transmitted or written by the master during his entire spiritual mission and, by containing explicit quotations of Yasawi words, have been clearly compiled and manipulated after his death. The three works are analyzed in detail in section 3.3.2 and 4.

Fragments of Yasawi teachings are also expounded indirectly in small treatises and hagiographical compilations written by disciples and sheikhs of the Yasawiyya order or branching sects or in works of Naqshbandi and Kubrawi rivals, together with narratives, genealogies and precious citations of original Yasawi’s sayings (Hasan 2017). The most important are the following six texts.

The “*Nasabnama*” (genealogy book) is a genealogical history and hagiography of the master

and of his ancestors who spread Islam in Transoxiana written during Yasawi time. It reports a large amount of historical and legendary narratives about his life⁴³, the habit of 40 days solitary retreat, his relation with mentors, students and the immortal saint Khizr, his miracles (the imam Marwazi, the bushered ox, the jar of love, etc) all looking as edifying parables.

Most significant is the *'Mirat ul-Qulub'* ('Mirror of the Heart'), a doctrinal work ascribed to his direct disciple Muhammad Danishmand (XII AD), of which the title points to its power of making the reader aware of his errors. The book is divided in 3 chapters explaining the first 3 stations of the spiritual progression (shariah, tariqah, aqiqah) with numerous quotes of aphorisms of Yasawi and of other great sheikhs. Two manuscripts are today preserved: in Uppsala and Tashkent. (Danishmand XII AD)

Similar content is found in 2 other later manuscripts stored in the ACD library of Tashkent: the *"Risala dar tarjima-i Ahmad Yassawi"* (Interpretation of Ahmed Yasawi) by Imam Husamiddin Sighnaki (+1311), mainly of hagiographic character (Sighnoqi XIII AD); and the *"Hadiqat al-arifin"* (The Garden of the Saints closer to God) of Is'haq Ata, a 14th century descendant, which provides precious information about the initiation rites and devotional practices of the order (Is'haq Ata XIV AD).

The *Jawahir al-abrar min amvaj al-bihar* (Gems of the pious believers) and other manuscripts of Ahmad Hazini, a XVI century Tadjik poet and sheikh of the Yasawiyya order, give information about the history, rules and spiritual techniques of the order, accompanied with frequent quotes of Yasawi verses. The Hazini's manuscripts are stored in Istanbul, Berlin and Paris libraries (Hazini XVI).

Important sources are also two works from masters of the Nashbandiyya: the *Rashahat-i ain al-Rayahat*, a XVI hagiographic compilation concerning the Yasawi spiritual affiliation; and the *Lamahat min nafahat al-quds* of Alim Shaykh Azizan (+1632) who, even if representing a rival order, praises the theological and juridical skills of some sheikhs of the Baqirghani lineage (Zarcone 2003, p. 776).

3.3.2 – Yasawi's spiritual system

By referring to the works of Yasawi and of his followers it is possible to sort out the doctrine and practice originally taught by the saint. Yasawi teaches a path of disciplined mysticism and final holiness of which the general lines are in accord with the teachings of all Sufi schools. But he introduces some original innovations concerning the advanced

stages of spiritual training and, as a whole, excels by the supremacy of his living example and by the enchanting power of his poetry and prose.

Paqirnama

It is a manuscript of 5000 words, of which copies are preserved in the Tashkent, Dushanbe and Almaty National Libraries. It consists of a detailed analysis of the path of salvation. (Yasawi, Pakirnama; Eraslan 2016)

The text starts with the description of the 4 main stations (shariah, tariqah, aqiqah, magrifah), each divided in 10 substations.

Fear, knowledge and love are the forces pushing toward the path, but is humility (*tawasu*, synonym of surrender – *islam*) the virtue that, by consisting in awareness of the inferior human position to Allah, allows the progression along the path. So, the text continues analyzing the central role of humility in ripening the fruits of the 40 substations, now listed under different names and in different order: 10 'stages' (magrifah), 10 'luminaries' (shariah), 10 'ways' (tariqah) and 10 'qualities' (aqiqah).

Along the text are praised the names of Allah, Gabriel the archangel, Adam, 7 biblical prophets, of Muhammad and Ali. Specific eulogies to humility are selected from sentences of 16 different Sufi sheikhs⁴⁴. Of Ahmed Yasawi are quoted 3 sentences and 40 verses similar by poetic style and content to the ones of the *Divan-i Hikmet*.

*At 14 I suffered, I humbled my pride erasing it in the sand,
I spoke the zikr 'hu', suffering by exhaustion.
I gave everything, everything dear I had.
After that I skyrocketed, my friends.*

The text ends with the description of the life of the dervish, made of external suffering and of internal bliss.

Risala dar adaby Tariqat

It is a manuscript of around 2500 words including 6 explicit long quotations of Yasawi sayings, of which few copies are preserved in Tashkent (Yasawi Risala; Tosun 2016). The text, more discursive than the Pakirnama, clarifies some important topics of the spiritual training: the main characters of the path⁴⁵, the 6 virtues of the mentor, the importance of love and passion⁴⁶, and the supreme ecstatic knowledge of Magrifah. It ends with a mysterious poem:

*Paradise is gratitude to the mothers,
It is at the mothers' feet.
If you want the Allah merci
Do what the mother would be pleased with.*

Traditional accounts on the Yasawiyya spiritual training

The Yasawiyya training is basically similar to the one of all the Sufi orders, but here some elements are particularly emphasized.

The *murid* (disciple), as soon as he enters the tariqah, must follow very severe rules of perseverance and of total submission to the master. Hazini lists them as 10 in number (Hazini XVI AD: p. 120). Special instructions are given about daily habits, gestures, body positions, vocal tones and prayers in the context of different situations and actions (Koprulu 2006: p. 97-99).

Zuhhd (ascetism) and striving are basic practices of the true Sufi, in particular fasting. "If voluntary fasting is done for three days, dust and darkness will be lifted from the inner self; if done for five days, the divine secrets (*mughayyabat*) of the jinns and the good spirits will be subdued, i.e. made obedient; if done for six days, the springs of the heart's seas will open and begin to flow; if done for nine days, it results in the revealing of hearts (*qulub*) and the uncovering of tombs (*qubur*)" (Hazini XVI AD: p. 58-60).

Dhikr is the main devotional practice in all Sufi orders, consisting of intimations of holy names based on consciousness of breath (every breath of the dervish is equivalent to the last breath) and accompanied by body movements. Yasawiyyas were famous for their use of loud dhikr⁴⁷, of which Ahmed is said to have introduced a secret form called *dhikr-i arra* or *dhikr-i minshary* ('dhikr of the saw' on the account of the rhythmic repetition of the guttural utterance 'ha' or 'hay') intended for obtaining an ecstatic withdrawal from senses and for unlocking the access to esoteric universes. Because that, this dhikr was also called *khatm khajagan*, 'seal of the masters'. During its performance the use of loud sounds (ha-ha, hay-hay) was superposing and eventually merging with the out-breath and in that way driving to silent dhikr. Several kinds of dhikr were in use and several different ways to perform them⁴⁸.

Khalvat (spiritual retreat) of the Yasawiyya order are two: canonical (*shariah k.*) and mystical (*tariqah k.*). The canonical is preliminary and consists of repentance and purification. The mystical became famous for its intense 40 days training: the waking hours were filled with dhikr and hikmet reciting and the resting time focused on dreams to be interpreted (Hazini XVI: p. 51-56).

Divan-i Hikmet

The language of the doctrinal works quoted above is not just prose: it is rather prose poetry and,

accompanied by metaphors and verses disseminated in the text, stimulates imagination and emotional lifts.

Divan-i Hikmet is definitely expressed in a language even higher, not only on the account of its poetic form but by being spoken from an uninterrupted ecstatic state of mind. The Hikmet are the pearls of a saint already underground, with self and body turned into earth and the soul totally freed above the senses. They seem spoken from the highest attainment of the path, the marifah, in mystical union with God, with syllabic rhythms and rhymes as phonetic angels of the divine attainment. They are the songs of a pure soul at the verge of death.

In spite of the fact that Sufi doctrines have some points of conflict with orthodox Islam, the Yasawi words from the underground cell are a spiritual expression rising above contrasts. This is due to the power of the chillakhona pulpit, the dramatic importance of the topic and the straightness of the words⁴⁹. Prayer is secret and all possible points of misunderstanding and doctrinal friction are carefully discarded or kept secret. No pearls to the fool.

*If you are a lover, seek love day and night:
worship, wake at night and never rest.*

*If you are a sage, reveal not your knowledge to the fool:
the real dervish is he who prays in secret (H43)*

It is in that way, by keeping secrecy, that high men and messages can rise everywhere and spread undisturbed in space and time.

4 – Divan-i Hikmet

Of the legendary 99000 verses only few thousands arrived to us, at first transmitted orally and then collected in different versions, as manuscripts or printed editions, under the title of *Divan-i Hikmet* (Book of Wisdom). The earliest manuscripts are lost; the oldest version that arrived to us is dated to 1684 AD and kept in an Istanbul library; the others are deposited in various archives and private collections.

4.1 – Manuscripts, editions, translations

The existing manuscripts and editions of the Divan-i Hikmet show deep similarities together with significant differences. All versions present a text written in Arabic alphabet and spoken in Turkic-Chagatai language with Kipchak dialect, which is the original language spoken by Ahmed Yasawi⁵⁰; but each of them is the result of collections

assembled in different times by different authors and composed by a different number of poems, called and numbered as *hikmet* and parted in stanzas and verses. Many poems appear identical in more than one version but also show particularities and linguistic and chronological anomalies, suggesting the existence of a lost common source transformed by subsequent omissions and interpolations.

The Turkic Chagatai language of the text is among the oldest examples of Turkic dialect and the second-oldest example of Islamic Turkic poetic composition⁵¹.



Figure 8 (on the left) – Divan-i Hikmet, Istanbul manuscript: title page (freely distributed on the internet).

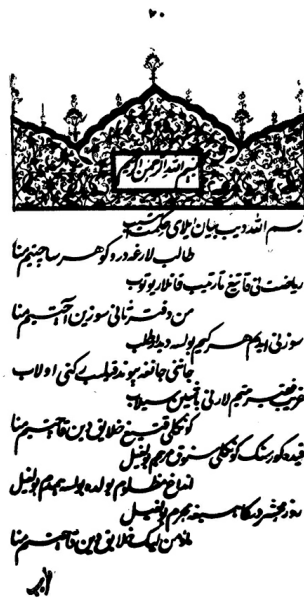


Figure 9 (on the right) – Divan-i Hikmet, Kazan edition: Hikmet 1 (from Yasawi 1998a).

A total of 14 manuscripts exist, dated between the XVI and XVIII AD and preserved in different libraries (Istanbul, Konya, Tashkent, Almaty, Cairo, St. Petersburg, Cambridge, Paris, Berlin); and several lithographic editions have been printed during the XIX-XX AD in Kazan, Tashkent, Bukhara and Istanbul.

The oldest manuscript arrived to us is the Istanbul manuscript, with 69 hikmet (poems), compiled in 1684 AD and kept at the Istanbul Vafik-Pasha library (Fig. 8). The Turkestan manuscript (XVII AD) with 49 hikmet could be a shortened version of it (see section 4.2). Other apparently important but still inaccessible manuscripts are: the manuscript recently discovered in the Kokshetau library (of which is suspected an even earlier date of XVI AD)⁵²; and some manuscripts of the Almaty library (XVI-XIX AD), which are said to include a XIX AD version of 119 hikmet⁵³.

Printed editions are relatively recent. The first has been published in Kazan in 1878 with 67 hikmet, and the most complete with 149 hikmet always in Kazan in 1904 (Fig. 9).

As a whole, the existing versions of the Divan-i Hikmet include from 49 to 149 hikmet, each hikmet averaging 10 stanzas made of quatrains (4 verses, 4 *beys*), and ending with one *mujanat* (prayer, psalm) of 50-70 couplets (*mesra*). Most of the prosody consists of long verses in 7 or 10 syllables metric patterns that, together with rhymes and repetitions, confer to the poems a special rhythm as if they were recited as songs⁵⁴.

Translations of the Divan-i Hikmet in modern languages are rare: few in Turkish and Arabic, very rare in Uzbek, Kazakh, Russian and English languages. In fact the Yasawi's words, in spite of their spiritual and historical importance, are by now still poorly accessible to the western world.

Main object of translations have been the 69 hikmet of the oldest Istanbul manuscript (1684 AD): in modern Turkic in 1897; 7 hikmet from the same manuscript into Russian by N.S. Lykoshin (1860-1922) at the end of XIX century; the entire 69 hikmet into Kazakh language by M. Zharmukhamed-uli and al. in 1993 (Yasawi 1993).

The Turkestan manuscript (49 hikmet, XVII AD), basically a shortened version of the Istanbul manuscript, has been translated in English language by Tek-Esin in 1994 (Yasawi 1994).

The Kazan edition (149 hikmet, 1904) has been translated in Kazakh by A. Ibatov et al. and in Russian by N. Sagandykov in 2000 (Yasawi 2000).

During the last 20 years the growing interest in Ahmed Yasawi words favored in Uzbekistan and

in lesser extent also in Kazakhstan the reediting of former translations as well as the publishing of new popular translations from undeclared sources⁵⁵.

4.2 – *The Turkestan manuscript*

Here below are analyzed the structure and contents of the Tek-Esin English translation of the Turkestan manuscript, ending with the quotation of few most significant verses. The English text is quite poor but represents the only existing direct translation from Turkic into an European language.

The manuscript has been found in Turkestan and brought to Istanbul by the turkologist Kemal Eraslan in 1954. It consists of a selection of 49 poems that are found identical in other longer versions (i.e. in the Istanbul manuscript of 1684)⁵⁶ and approximately dated to the XVII AD. All together the 49 poems count 424 stanzas of 4 verses (quatrain), i.e. a total of 1688 verses. The hikmet are followed by one *munajat* (prayer) titled “*Prayer to God Almighty, fulfiller of all our desires*”, made of 48 couplets where Ahmed asks God to bless the spiritual value and inspiring power of his hikmet.

The content of the poems doesn't leave doubts about the fact that they were spoken from an underground cell of self-immurement.

Ahmed Yasawi, when reciting the Hikmet from the underground cell where he retired to death, sends to all humanity an ultimate message in an extremely simple and sharp language. The verses are not concerned with doctrinal but with phenomenological issues. They point out the evident fact that everyone tends to keep veiled in a childish way: the future death of each of us; and they

underline that dying is a difficult threshold requiring some spiritual preconditions. In order to dispel the mental biases and resistances that hinder a firm consciousness of such unavoidable event, Yasawi is using firing words, rhymes and repeated sentences that remember the enchanting obsessive sounds of the kobyz played by Korkut-Ata in exorcising death, or the unending repetitions of the Jesus name of the Orthodox monks.

The text emphasizes as spiritual precondition the primary importance of compassion for poor and orphans, of meditation on death, of dispassion for mundane life, of love and annihilation in God, and the universal significance of his underground retreat. From down there, Yasawi reveals that at the verge of death the only sustainable mental state is a total detachment from sensuous objects and representations (which sounds obvious) and a level of faith developed to the point of totally transforming the mental self into an impersonal timeless radiation of love and wisdom.

Yasawi expresses a high esteem of his own verses: he calls them “*orders from god*” carrying the “*meaning of the Quran*” (H1, *Mujanat*); and designates their collection as *Daftar-i Sani-i*, i.e. ‘Second Book’ (H13), reserving the title of ‘First Book’ for the Quran. His Sufi Central Asian followers did the same and extended that praise to the Yasawi's spiritual hierarchy whom considered second only to Muhammad, and to his tomb in Turkestan which is still considered a main *hajj* destination, second only to Mecca⁵⁷.

DIVAN-I HIKMET

Hikmet 1 starts exposing the intent of the poems and proceeds recommending compassionate love for orphans and poor, which will constitute a main theme all along the book.

*Thanking God I express myself with hikmet.
I scattered gems and pearls to students here.
Having severely ascetic discipline,
I began upon the Second Book here (H1)*

*Poor and orphans are known to the Prophet.
That night He ascended and saw the revelation,
returning, descending, He inquired for poor and orphans.
Following after the poor, here I have come (H1)*

*I came to the door of love when my lord opened.
He turned me into earth, He said “Be ready”.
He pressed down my neck: arrows of blame struck me like rain,
I picked an arrowhead and pierced my heart (H1)*

Hikmet 2-7 (and also H22, H36 and H47⁵⁸) recall the Ahmed's spiritual curriculum from birth to the underground retirement, year by year from the age of 1 to the age of 63, with precious information about his reference masters and the spiritual progression across the stations of the path (*tariqah*). His sources are the Quran, the Hadith and the words of few saints. He prizes the most *Allah* and *Muhammad* (Master of prayer), and some mythical sages, possibly of Zoroastrian origin, like *Pir-i Mugan* (the Elder of the Magians, the one who distributes love) who guards from evil, and the mythical immortal *Khizir Baba (Khidr⁵⁹)*, the servant of god who initiates the saints. He quotes with veneration *Moses* and, most significant, five Sufi saints: *Majnun*, the 'demented one', a legendary ascetic of the VII century AD who, starting as passionate lover of a girl called Layla, converted into pure love and spent the rest of his life in wildness among animals; *Adham* (+780), a very rich sultan who, like Buddha, renounced to everything and embraced the poorest life; *al-Bistami* (+874), a formerly Zoroastrian priest who became an ecstatic Sufi wanderer preaching the annihilation of the self as precondition of the highest mystical attainment; *Ash-Shibli* (+946), a Sufi master who taught senses dispassion and techniques of ecstatic breath; *Mansur al-Hallaj* (executed in 992), the 'martyr of love' who got beheaded because manifested his spiritual attainments by exclaiming 'I am the truth'. He recognizes as master *Arystanbab* and places him in the highest heaven, and apparently quotes his Bukharan tutor *Yusuf Hamadani* as "my great teacher". The metaphors of wine and of date or persimmon seeds point to ecstatic initiations, the metaphor of fire to physical and psychical transmutions, the metaphor of the dew or of the Mecca's sacred spring (*Zemzem*) to the pure mind that can afford to go underground.

*At seven my Arslan Baba sought and found me,
and covered under veils all secrets he noticed:
"Thanks God I saw" he said, and kissed my forehead,
hence I went underground at 63 (H2)*

*At forty-three I looked for God and sobbed,
I shed tears, and tears turned to morning dew.
Wandering in deserts I became a madman.
My exalted mentor, I came and took refuge in you.
At forty-four, in the bazaar of love,
holding my collar I went crying in a rose-garden:
like Mansur I lost my head in the gallows of love.
My exalted mentor, I came and took refuge in you (H5)*

*At forty-nine your love rained over me, and I burned:
Like Manjun I renounced and fled from kith and kin
and suffered disasters with acceptance.
My exalted mentor, I came and took refuge in you (H5)*

I wish to burn like lovers, turn to ashes (H7)

*Soil is over my head, me and my body are earth.
My soul is excited by the communion with God.
I burned and could never return above,
I turned to morning dew and entered underground (H7)*

*Like Shibli, I whirled and relinquished life,
Intoxicated I restrained and fled from people,
I turned into Zemzem and entered underground (H7)*

Hikmet 8-17 provide details about the ecstatic state of Ahmed in his underground cell, and intimations about dispassion and spiritual love.

*One must absorb my words as gems and pearls;
I explained how things are and gave it to those in love (H9)*

*The roads of tariqah are difficult,
many in love turn to dust on them.
Whoever enters the path of love is in trouble,
I went around asking the Enlightened for the road (H10)*

*The world is garbage: desiring and chasing,
we wander like dogs (H12)*

Love is king: the lover is a poor being and keeps quiet (H14)

Hikmet 18-27 remember the approach of death, and address to Allah and Muhammad praises, prayers and words of self-criticism (*malamat*) and repentance (*tawba*).

*When my life comes to an end, what shall I do, oh God?
When the Angel of Death comes, what shall I do, oh God? (H18)*

*The love for Muhammad echoes in my head,
I love the court of grace of Muhammad (H20)*

*At fifty I heard a voice saying "Dying is easy
on condition that the light of faith is in you.
If tomorrow you go to meet him, He will receive you".
Khoja Ahmad heard and read it, and went under earth (H22)*

Hikmet 28-36 are addressed to friends and devotees, criticizing the rotten dervishes and corrupted sheikhs who...

*having ignored devotion and worship, having ruined their natures,
having read as blessings the dreams of an obvious sleep,
in the Judgment Day will try to make up their faces (H33)*

Hikmet 37-44 praise the life and merits of the right dervishes, and underline the importance of the spiritual transmission.

*Harmonizing the inner and outer world, happy are the dervishes.
Since the time of the prophet there have been dervishes (H37)*

Real dervishes choose mountains and deserts to dwell (H43)

*When the world comes to an end the wise will go
and people will set about eating each other (H44)*

The last poems of the book (H45-49) are dedicated to the lovers, the wise (gnostics), the poor, the ones who can face *Azrail* (Angel of Death) and cross the hair-narrow *Sirat* bridge that brings to heaven (*Jannah*).

*With his power my God gave an order:
"No living creature will remain on earth or sky";
and for the world He created Azrail, Angel of Death (H46)*

*Who gets up early morning will remember death
And fly to the sky for fear, early in the morning.
Only the lovers know the taste of the early morning:
they see the God presence, early in the morning (H48)*

*My head is on the pillow, I am about to lose this place,
my body will go and lie in the tomb...
I didn't know that I would go from this world
I didn't know that I would lie in a tomb (H49)*

The concluding Psalm (*Mujanat*) praises the importance of the hikmet themselves.

*My hikmet are orders from God;
read and understand: that is the meaning of Quran*

*My hikmet are as the thrill of the lover,
his tears will wash him before the prayer*

*Without a sage setting his trap on the pass,
the unwise speaks deceit and his task is forgery*

*My hikmet are sweet as sugar and honey,
They are irreplaceable among words*

*Do not read my hikmet to one free of pain,
do not sell priceless gems to those who ignore them (Mujanat)*

Explanation

¹ This first chapter describes the general characters of the Kazakh spirituality. The reader can find more detailed and precise reports on the subject in the works of Kazakh ethnographers. See: Konuratbaev 1987, 1991.

² In Turkic and Kazakh languages *ata* means father, old man, male ancestor, and *ana* means mother, old woman, female ancestor.

³ When asked how she could arrive to transform in few years such place into a holy site, Bifatima answered: "It has been very simple, the entire world is holy".

⁴ Meditation on death holds a central place in all religions and initiation rites. Any religion resides on the pretension of giving a meaning to both life and death and even of making death pleasurable and desirable. Apparently such centralized religious service became compulsory during I millennium BC in the context of crowded urban aggregations that, deprived of the previous natural scenarios, required the artificial building of an indelible civil self-consciousness.

In Hinduism death is omnipresent but its inevitability is softened by faith in cycles of meritorious reincarnations. Its impact is also filtered in Christianity where not your individual death stays at the center of scriptures and iconic representations but the death of a redeemer or a collective doomsday. In Buddhism death is faced directly and considered, together with suffering and aging, the angel of liberation, which is accomplished through dispassion for worldly affairs and brings to ultimate knowledge. It plays a most important role in the Quran and is absolutely basic in Sufism where the remembrance of death is the only messenger driving to its solution: the remembrance of God.

Initiation rites of young males through the world (in primitive tribes, Old Egypt, Mithraic cults, Templars, Masons, etc) most often include the terrifying performance of a ritual death intended for dispelling fear of the real death and supporting 're-birth' in a wider state of consciousness.

⁵ A resurgence of Tengrism was documented in the Gorno-Altai region at the beginning of the XX century, in the form of a syncretistic phenomenon called Burkhanism, combining elements of ancient pre-Shamanist, Shamanist, Lamaist and Orthodox Christian beliefs. It was suppressed by the Soviet regime for fear of its potential nationalistic propaganda among Siberian Turks.

⁶ Mysticism is defined as the belief that direct knowledge of God, the ultimate reality, can be attained through subjective direct experience. A mystic is someone devoted to such personal transformation. Asceticism (*zuhd*), consisting in abstinence

from sensuous pleasures, is ranged among the first steps of the Sufi mystic path.

Mysticism and asceticism don't characterize mainstream Islam. Monasticism shares only external similarities with Sufi circles and is totally forbidden by the Quran.

⁷ At the exception of the Naqshbandiyya order that, strictly Sunni oriented, traces its lineage to the first caliph Abu Bakr, all the Sufi orders trace their lineage (*silsila*) to Ali, prophet's cousin and son-in-law and fourth caliph, and a few, like the Central Asian Kubrawiyya, through Ali to the prophet Muhammad. In spite of the central reference to Ali, most of the Sufi orders are adherent of Sunni Islam and only few, like the Yasawiyya, Kubrawiyya and their offsprings, fall within the ambit of Shia Islam.

⁸ In the region the Naqshbandiyya is the only Sufi sect based on non-hereditary succession and, together with the Suhrawardiyya, the only one Sunni-oriented. It is also the largest with wide international diffusion, most engaged politically and most exposed to branching, schisms and mergers. During the XIX AD it ended up absorbing the members of the other two Central Asian sects (Zarcone 2003, pp. 760-768). Today it is still operative in India, Syria, Palestine, Egypt, Daghestan, W-China and N-Tibet.

⁹ Sufi orders that diffused to Central Asia from Iran and India have been the Suhrawardiyya originated in Iran from Abu 'n-Najib as-Suhrawardi (Iran, 1097-1168), and its Indian derivative Ishqiyya (or Shattariyya) from Abdullah Shattari (Bihar, +1472).

¹⁰ The popular and tolerant character of Sufism created excellent conditions for the blending of Islam with local shamanic practices and religions (Melikoff 1996).

¹¹ The most important among modern active Sufi orders are: Ba Alawiyya, Bektashi, Chishti, Khalwati, Kubrawiyya, Naqshbandi, Nimatullahi, Oveyssi, Qadria Noshahia, Qadiriya Boutshishia, Qadiriyyah, Qalandariyya, Sarwari Qadiri, Shadhliyya, Shattariya and Suhrawardiyya (Wikipedia, History of Sufism).

¹² The term *tariqah* can mean 3 different objects: a Sufi spiritual lodge (*tekke*) or school (*medresa*); the Sufi spiritual training in general; or, more specifically, just the second of its 4 stations when the novice consciously adheres to the mystic community by entering an order and accepting a mentor.

¹³ Sufi schools can be distinguished on the basis of their emphasis on different stations of the training. 'Sober Sufis' are dervishes observing the courtesy (*adab*) demanded by the Lord-servant relationship, so that they emphasize the rationality of the first shariah station, becoming dominant in jurisprudence. 'Drunken Sufis' are dervishes who emphasize the ecstatic at-

tainments (*mast*, 'drunkness') of the last 2-3-4 stations of the path, becoming dominant in Sufi poetry.

¹⁴ 's.w.a.' and 'a.s.' are abridged versions of the honorific formulas *sallallahu alayhi wa salaam* (God's bliss and peace be with Him) and '*as-samad*' ('perfect one'), postponed respectively to the names of the prophets and of Allah.

¹⁵ Movements accompanying the spiritual training normally consist in a dance mimicking the dance of the crane (*turnalar semai*), made of beating wings, vertical jumps and bending-whirling body movements. The involvement of the body in devotional practices is a distinguishing character not only of Sufism but more in general of Islam and has become the most popular attribute of the Sufi training itself.

¹⁶ *Jahri*, when collective, ends up sounding quite similar to Lamaist recitations.

¹⁷ *Sama* ('listening') is called the hearing of a sound that is not being played, a kind of auditory hallucination leading to an exalted state of mind. When accompanied by spontaneous movements it is called *raqs-i sama* ('movements rising from listening').

¹⁸ Besides the circulation of ideas, the hagiographies of Sufi saints witness also cases of conversion or deep influences from Zoroastrianism (al-Bistami, Mansur Hallaj, Arystanbab), Christianity (Kharki) and Hinduism (Habash Suhawardi).

¹⁹ The manuscript of the Al-Biruni translation was found in the early 1920-ies in the Köprülü Library of Istanbul by L. Massignon (Massignon 1922)

²⁰ The term *hadith* ('traditions') refers to any of the various traditional records of words, actions and habits of the Prophet Mohammad during his lifetime.

²¹ Controversies existed between the Naqshbandiyya and the other Sufi orders, being that the first is the only school tracing its relation to Muhammad not through Ali but through Abu Bakr. In particular, in spite of their close connections, the Naqshbandiyya had occasional disputes with the Yasawiyyas, blamed for their loose adherence to the Quran words (against the literal interpretation of the Nashbandiyya), for their devotional practices favoring the loud dikhr (against the silent dhrk of the Naqshbandiyya) and as a whole for their Shia ambit.

²² Concerning the spread of Islam and Sufism in Central Asia. See: Deom 2009; De Weese 2012.

²³ The *Mubayyidiites* ('wearers of white') were among the most radical of the early heterodox Islamic movements of Central Asia, grouped around a master claiming to be the reincarnation of Abraham, Jesus and Muhammad all together. Defeated in 779 AD in Transoxiana, they moved north of the Syrdarya and converted the Qarluq tribes before disappearing in XII AD (Deom 2009, p. 102).

²⁴ Their name comes from *khwaja*, a Persian honorific title that the tribe members started receiving in Pakistan during the XIII AD.

²⁵ The politico-military orientation of the Khoja tribes of Central Asia endured during subsequent times. In Late Middle Ages the Khoja became rulers of holy sites and waterworks, both activities being freed from taxation; under the Soviet empire they lost past privileges but, quickly adapting to the new regime, ruled kolkhozes and sofkhazes; after perestroika they recovered controlling positions in managing spiritual shrines and pilgrimages. The descent, history and character of the Khoja are shared by another Central Asian tribe, the Sunak. Still today these two tribes maintain a privileged position among the no-

madic populations of Transoxiana and, like the Genghis Khan's descendants, are treated as nobility.

²⁶ The popular custom of applying the title *Bab* in front of the name of Sufi saints of Central Asia appeared during these early times of the religious spread (see note 29).

²⁷ About the origins and history of the Khoja, see: Virani 2007. About the Khoja of Kazakhstan, see: Muminov 1998; De Weese 1999, p. 507-530

²⁸ The most legendary accounts of the life of Yasawi are the compilations of legends of the Bektakshi tradition (XVI AD), in particular the *Velayetname-i Hajji Bektash Veli* (The saintly exploits of Hacı Bektaş Veli) [Haji Bektash Veli (1209-1271) was a Yasawi disciple founder of the Bektakshi order (see section 3.2)] and its summary provided in (Koprulu 2006, p. 20-57). The *Jawahir al-abrar* of Hazini (XVI AD) is nearer to reality (see section 3.3.1). Scientifically founded historical accounts are the works of DeWeese (2000), the rich but Turkish centered account of Koprulu (1890-1966) (Koprulu 2006, p. 57-89) and the short descriptions of Baitenova (2012) and Tosun (2015).

²⁹ *Khoja Ahmed Yasawi* means 'Khoja Highly-praised of Yasi'. *Hazrat*, which in Arabic means 'presence', is an honorific title applied to high clergy with the meaning of 'His holiness'. Synonyms are *Pir* ('saint'), *Shaikh* ('guide, mentor, master') *Khawaja* ('master') and *Bab* ('father', 'sir', 'gate'), all marks of respect commonly applied to Sufi masters. The title *Mahdi* ('rightly-guided') was at first given to knowledgeable persons and then acquired messianic significance. *Ibn* means 'son of', *al* means 'the' or 'of the'.

³⁰ "The tradition that Yasavi was born in Sayram is first attested in the Ottoman Turkish *Jawahir al-abrar* of Hazini from the late 16th century...but earlier sources identify the town of Yasi/Turkistan as Yasavi's birthplace." (DeWeese 1999, note 25)

³¹ The *Hanafi* is the majoritarian and relatively most flexible of the 4 *fiqh* schools of Islam, allowing analogical interpretation of ambiguous passages of Quran and Hadith. About the history of the Hanafites in Central Asia see: Muminov 1999.

³² Another version of the Yasawi formation is given by the XVI century poet Hazini (see below section 3.3.1) who states that in Bukhara Yasawi was student of the Persian Sufi Abu al-Najib Surahwardi (1097-1168), founder of Surahwardiyya order, Sunni oriented like the Naqshbandiyya.

³³ Yasawi is in Turkestan remembered as developer water management techniques and karez, which in Central Asia have always been specialized tasks of Khoja clans (Sala 2016).

³⁴ *Chilla-khona* in Arabic means 'forty (days) retreat'. The tradition of retiring in a crypt or cave for meditation or for final self-immurement was common practice among the Islamized Turkic saints of South Kazakhstan. Besides Ahmed Yasawi, another reported case of self-immurement is the one of Sighnaq-Ata, a Sufi master contemporary with Yasawi of whom chilla-kona and mausoleum are located in the immediate surroundings of the medieval town of Signak, on the Middle Syrdarya 150 km west of Turkestan. Cave mosques and collective prayer-halls are quite numerous in the calcareous cliffs of Mangyshlak (West Kazakhstan) where they developed as analogues of underground individual cells.

³⁵ Here and in following similar cases, H47 plays as abridged formula for referring to Hikmet 47 of the Turkestan manuscript.

³⁶ The most outstanding of his direct disciples was Hakim Suleiman Baqirghani (+1186), Sufi sheikh and author of the

treatise *Bakrgan Kitabı*, who spread the Yasawiyya school to Khorezm and the Caspian shores, driven to that place by sitting passively on a camel (from which his surname Baqirghani, 'brayer'). He is spoken as the father of Aisha Bibi, a 16 years beauty, unlucky lover of the Karakhanid governor of Taraz who converted to Islam and dedicated to the dead fiancée a most beautiful mausoleum. Danishmand preached in Otrar and is the author of the *Mir'at al-qulub* (see below).

³⁷ It is said that once Ahmed Yasawi summoned his disciples in a yurt (circular tent) and told them to shoot an arrow through the round hole of the roof (*shanrak*) and go to spread Sufism as shepherds in the place where the arrow would land. The arrow of Danishmand reached the Otrar oasis and the one of Shopan-Ata the Mangyshlak peninsula. Today Mangyshlak and the neighboring Ustyurt plateau are hosting a large concentration of mausoleums of Sufi saints of the Shopan-Ata spiritual lineage, remembered and honored on the account and their educational, thaumaturgic and politico-military skills.

³⁸ The history of the diffusion of the Yasawi lineage to Anatolia is provided by the Turkish historian Evliya Chelebi (1611-1682) (Evliya Chelebi XVII AD) who, like many Turkish Sufis and intellectuals, pretends to be himself a descendant of Ahmed Yasawi.

³⁹ The existing reconstructions of the Yasawiyya lineage are quite contradictory and debatable. On the basis of Tosun N. (2015), between the XII and early XV AD Yasawi successors (underlined are the most famous for their teachings and literary works) have been sheikhs of the Mansur Ata and Baqirghani (Hakim Ata) lineages [Zengi Ata; Hasan, Seyyid Ata, Sadr Ata and Badr Ata (XIII); Elemin Baba; Ali and Menduk Sheikh], of the Danishmand lineage [Suzuk Ata, Ibrahim, Ismail and Ishaq Ata], and other Central Asian sheikhs like Husamaddin Sighnaqi +1311, Hazret Besir +1463, Şerif Buzurgvâr +1556. During the XV AD the order divided in 2 branches, and then again in several branches, which favored its geographical spread in Turkic speaking regions as well as the merging with other orders: the first branch (Ikaniyya) was started in Tashkent by Sheikh Kamal Ikani [Seyyid Ahmed, Sheikh Uveys, Abdulvasi and Abdulmuhaymin]; the second branch by Hadim Sheikh [Kaşğari Buhari, Süleyman Gaznavi, Seyyid Mansur Belhi +1557, Ahmad Hazini, Alim Sheikh Azizan +1633, Serif Buhari +1697, Muhammed Buhari +1801, Omer Isan]. At the turn of the XX AD the Yasawiyya order completely disappears from Central Asia, absorbed by the Naqshbandiyya, but Yasawi hikmet are still recited today at the door of his tomb and in Kazakhstan and Kyrgyz yurtae, and the 'dhkr of the saw' is still practiced by two offspring sects (Lachi and Hairi-Shan) active in the Fergana valley. Alternative versions of the lineage are described by Koprulu (2006) and Trimmingham (1971) (Fig. 7).

⁴⁰ An account of the early rules and historical development of the Yasawiyya school can be found in (Muminov 1993). See also the works of the XVI century Sufi poet Ahmad Hazini (Hazini XVI AD).

⁴¹ 'Hairy Shan' is the only Sufi sect admitting women in the practice of collective dhkr, in accordance with the Yasawi miracle where cotton and fire were put together without interacting (Koprulu 2006, p. 24). It has a lodge in the Arslanbob village at the NE piedmonts of the Fergana valley where it rules two mausoleums: one dedicated to the founder of the sect and the other to Arslanbab (a duplicate of his mausoleum in Otrar). Here is also spoken a variant of the legend of the fruit seed given to Arslanbab by the prophet: in this case not a date is given but a nut

seed from which originated the majestic primeval walnut forest surrounding the village.

⁴² Some scholars attribute to Yasawi also another similar doctrinal work, the *Maqāmāt-i Arba'in* ('Forty Stations'), of which the only existing manuscript is preserved in the Public Library of Kutahya (W-Turkey) and is generally attributed to the famous Sufi mystic and poet Abū-Sa'īd Abul-Khayr (Khorasan, 967-1049). It consists of a short description of the four stations of the path (shariah, Sufi order, knowledge, divine truth) each divided in 10 substations, representing as a whole one of the finest Sufi accounts of the maqamat.

⁴³ 'Nasabnama' are numerous, they vary according to Khoja clans claiming descent from the saint and his ancestors through a brother or daughter lineage. The oldest reliable version is included in the 'Hadiqat al-arifin' of Ishaq Khwaja ibn Ismail Ata (see under) dated to the XIV AD (DeWeese 1999, p.510; DeWeese and Muminov 2013, p.55). Some versions speak even about a Yasawi's son, *Ibrahim*, who was murdered in young age, and a daughter, *Gevher Khushnas*, who continued the lineage. It is also described the way Yasawi was earning his life by making wooden spoons and carrying them to the market with an ox: "Whenever someone bought a spoon, he would put the money into the saddlebag. When someone did not pay for the spoon, the ox would follow that person wherever he went until he would pay the money. At night, the ox would return home." (Tosun 2015, p. 99)

⁴⁴ Among the names of these 16 sheikhs, 3 are just honorific titles or names that cannot be identified, and 4 refer to Sufi saints who lived after Yasawi, evidencing the fact that our Parkirnama text comes from a compilation of Yasawi teachings that not only followed his death but had also been enriched by subsequent inclusions. The other 9 names include few personages who have been distrusted or even executed on the account of their nonconformist behavior, like ab-Din Haydar and Mansur Hallaj. The Persian Sufi saint Qutb ab-Din Haydar (+1221) became notorious for promoting during the spiritual training, besides self-mortification, the use of cannabis in order to obtain a state of "restfull joy". His irreverence was criticized and his disciples called 'low life', but anyhow the habit became popular and the use of the herb migrated all over the Middle East under the name of 'Haydar wine'. Mansur Hallaj, a Persian mystic of Zoroastrian descent, left his Sufi order for becoming a lay mystic and spreading mysticism among the masses. He proclaimed that there were nothing wrapped in his turban but God, that 'the important Kaaba is placed in the heart', and finally was decapitated by saying the outrageous utterance 'I am the truth' (*al-Haqq*, which is also one of the 99 names of Allah). His name appears also among the 5 Sufi saints quoted in the Divan-i Hikmet: "...like Mansur I lost my head in the gallows of love" (H5).

⁴⁵ The path is here described by a list of 6 disciplinary rules (general virtues, lassos for the student, duties to God, sacred scriptures, virtuous actions toward guests, behavioral rules towards masters and elders), each made of 6 qualities.

⁴⁶ The text includes a beautiful passage describing the mystic relation between the lover and the beloved: "When Allah created Love, He turned to him: 'Oh, Love, settle on the great Arsha (above the seven layers of heaven)'. But Love did not agree. Then he was offered kursi (the legs of the throne): he did not agree to this place either. Then a benevolent voice sounded: 'Oh, Love! Why don't you settle on these makam? (4 steps of the disciplinary training)'. And Love prayed: 'Oh, Creator and Mentor of 18 thousand worlds! In order Love settles on

these makam, the Seekers need an object to look for (matlub): the Lover needs the Beloved (ma'shuk) as Zulaikha longed for Yusuf (the biblical Joseph, son of Jacob), as Khadija for Muhammad – *sallallahu alayhi wa sallam* –; the disciple (murid) needs the mentor (pir); the dervish needs the master”. Allah said: “Allah loves them, they love Allah”.

⁴⁷ ‘Loud’ in Arabic is said *jahri*, from which comes *Jahriyya*, another name of the Yasawiyya order (Tosun 2015).

⁴⁸ Besides the dikhr of the saw, another most simple loud dhkr was the *dhkr-i kebûter* (‘dhkr of the dove’) performed by pronouncing ‘Hu, Hu’. Another dikhr was just uttering the name Allah.

Remarkable was the practice of a complex sixfold dikhr system. In an anonymous Chagatai Turkic book titled *Risale-i Zikr-i Hazret-i Sultân al-Arifin* (Interpretation of the Dikhr of His-Holiness Sultan the Saint) is stated that the Yasawiyya order had 6 kinds of dhkr, of which are described the words and sounds in use, their synchronicity with breath in and out, and in some cases also accompanying body poses, hand gestures and percussion instruments. The first 4 dhkr consist in the repetition of the name ‘Allah’, alone or together with *Hayyan* (‘exists’), intercalated by the sounds ‘Hu, Hay, ha, ya’ with different allusions (‘Hu’ and ‘Hay’ can also mean ‘He’ and ‘She’, and ‘ha’ and ‘ya’ are pure interjections echoing the sound of the name Allah and Hayyan). The fifth dhkr, called *Dhkr-i Chayqun* (‘dhkr of the awaken’) pronounces no words but just interjections accompanied by the “use of an instrument like a rattle to make a ‘chak-chak’ noise for keeping rhythm, balance and music in harmony, resulting in a dhkr performed as ‘Hu (chak) – Hu (chak)’”. The sixth dhkr (*Chahar darb*, ‘proclaiming the path’) uses just interjections without rhythmic percussions: ‘Hay, ah ah ah, Hay, Hu’ (Tosun 2015). Briefly, going from the first to the sixth dhkr, words disappear, and interjections and rhythms gradually merge with out-breath sounds and get interiorized. In that way the ‘remembrance’ changes from verbal to silent – moves “from the mouth to the heart”.

⁴⁹ The Yasawi’s language is basically denotative and gives space to only few clear metaphors.

⁵⁰ Turkic Chagatai was a language of interethnic communication of peoples living on the territory of Central Asia, resulting from the mixing of elements of the languages of different tribes – Tukhshi, Karakhanids, Chigils, Uighurs and Karluks. During the Tamerlane reign, it became the state and court language of the Chagatai ulus. (Baitenova 2012, p. 1)

⁵¹ The *Divan-i Hikmet* is the second-oldest work of Islamic-Turkic literature after the *Qutadġu Bilig* (‘Wisdom which brings happiness’). The *Qutadġu Bilig* is written by Yusuf Khass Hajib of Balasagun around 1070 AD in Qarluq Karakhanid language and Old Uyghur alphabet. It consists of a didactic-ethical dialogue, intended for correcting social disorder,

between 4 personages (king, vizier, sage, dervish), each representing an abstract principle (justice, fortune, wisdom, man’s last end). The text is composed in masnavi style, made of 6645 rhyming couplets of prosodic 11-syllables lines. (Yusuf 1070).

⁵² The Kokshetau manuscript is written on the both sides of 90 pages made of Bukhara paper. It has been found in 2007 in the storages of the Kokshetau museum, where ended up after perestroika following a campaign of popular donations.

⁵³ The referred collection of manuscripts of the National Library of Almaty consists of 1400 pages of works attributed to Ahmed Yasawi, Bakyrġani and Danishmand, among which a 412 pages version of the *Divan-i Hikmet* (1834), a 23 pages version of the *Pakyrama*, and a 89 pages version of the *Mirat-ul kulub* (XVI AD) (National Library of Almaty 2002).

⁵⁴ Hazini at the start of the XVI AD writes in its *Jawahir al Abzar* that one of the daily devotional practices of the 40 days retreats (*khalwat*) of the Yasawiyya order was the chanting of hikmet (Hazini XVI AD).

⁵⁵ In Kazakhstan, after perestroika, have been published 17 translations of Yasawi’s Hikmet in Kazakh language. Among them, besides the ones quoted in the text, have been published: in 1995, 42 Hikmet translated in Kazakh by V. Golubtsova from an Uzbek edition apparently based on the Turkestan manuscript (Hakkulov I. 1991, Tashkent, Gafur-Bulom) (Yasawi 1995); in 1998, 71 Hikmet translated in Kazakh by E. Duisenbai from an anomalous partition of the Istanbul 69-hikmet manuscript (Yasawi 1998a, 1998b); in 2008, 149 Hikmet translated in Kazakh by E. Duisenbai from the Kazan edition (Yasawi 2008); in 2011, the same 149 Hikmet translated in Kazakh and Russian by Anurbek Bokebay, and from Russian to English by V. Trapman (Yasawi 2011); etc.

⁵⁶ In the Turkestan manuscript, 23 entire stanzas and 16 verses randomly scattered along the text are evidently omitted from a previous version. Moreover, the manuscript was badly bound and some leaves were misplaced, so that the order of poems had to be reestablished and the job has been done in an unsatisfactory way.

⁵⁷ Very widespread in Central Asia is also the ‘blasphemous’ popular saying that 3 pilgrimages to Turkestan are equivalent to 1 pilgrimage to Mecca.

⁵⁸ Some manuscript leaves have been evidently misplaced (see note 56).

⁵⁹ In the Sufi tradition the immortal al-Khidr has been associated with personages of various religions: the Zoroastrian Soroush; the Biblical Elijah; the Armenian Christian saints John the Baptist, Saint Sarkis, Saint George, etc.

The article is written on the target project «History and Culture of the Great Steppe»

References

Baitenova N. (2012). Ходжа Ахмет Яссауи – основоположник тюркской ветви суфизма [Khoja Ahmet Yassauy – founder of the Turkic branch of Sufism]. Kazinform. <https://articlekz.com/article/8096> [in Russian]

Danishmand M.Z. (XII AD) *Mir’ât al-Kulûb* [The mirror of the heart]. Uppsala University Library, no: 472 (op. 177A). Published and commented by: Tosun N. (1997). *Yesevîlixin ilk dönemine âid bir risâle: Mir’âtü’l-kulûb*. ILAM, Arastırma Dergisi, 2/2: 41–85 [in Turkish]

Deom J.M (2009). Islamization and Early Sufism in Central Eurasia during the Pre-Mongolian Period (8th-13th centuries AD). In: (Bonora G.L., Pianciola N., Sartori P. (eds) *Kazakhstan. Religions and Society in the History of Central Eurasia*. Vicenza, Al-

lemandi, p.99-112.

DeWeese D. (1994). *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. University Park: Pennsylvania State University Press; Series Hermeneutics: Studies in the History of Religions.

DeWeese D. (1999). The politics of sacred lineages in 19th century Central Asia: descent groups linked to Khwaja Ahmad Yasavi in shrine documents and genealogical charters. *International Journal Middle Eastern Studies*, 31, 1999, p. 507-530. <http://journals.openedition.org/remmm/283>

DeWeese D. (2000). Sacred history for a Central Asia town. Saints, shrines and legends of origin in histories of Sayram, XVIII-XIX centuries. *Revue du monde Musulman et de la Mediterranee*, 89-90: 245-296.

DeWeese D. (2006). Foreward. In: Köprülü M.F. (2006) *Early Mystics in Turkish Literature*. Routledge.

DeWeese D. (2012). *Studies on Sufism in Central Asia*. Routledge.

DeWeese D. and Muminov A. (Eds.) (2013) *Islamization and Sacred Lineages in Central Asia: The Legacy of Ishaq Bab in Narrative and Genealogical Traditions. Vol.1: Opening the Way for Islam: The Ishaq Bab Narrative, 14th-19th Centuries*. Almaty-Bloomington: Daik Press.

Eraslan K. (2016). *Yesevi'nin Fakr-nâmesi*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016, 96 p. [in Turkish]

Eraslan K. (1977). *Yesevi's Fakr-namesi*. Istanbul University Publications. [in Turkish]

Evliya Chelebi (XVII AD). *Seyaratname*. 6 vols. Istanbul 1896-1900.

Hajji Bektash Veli. *Velayetname-i Hajji Bektash Veli*. MS in Köprülü's private library. German trans. Gross E. (1927) *Das Vilâyet-nâme des Haggi Bektasch*. Leipzig.

Hasan N. (2017). Notes about Some Manuscripts Devoted to the Sufi Order of Yasawiyya. *Journal of History Culture and Art Research*, 6(2), 69-81.

Hazini A. (XVI AD). *Jawahir al-abrar min amvaj al-bihar* [Gems of the pious believers]. Istanbul University Library, TY, nr 3893.

İs'haq Ata (XIV AD). *Hadiqat al-arifin* (The garden of the saints closer to God). Institute of Oriental Studies named Biruni of Uzbekistan, nr 11838. Translated and commented in: DeWeese and Muminov 2013 (see above)

Köprülü M.F. (2006). *Early Mystics in Turkish Literature*. Routledge.

Kosłowski P (2001). The Concept of God, the Origin of the World, and the Image of the Human in the World Religions. Springer.

Konuratbaev E. (1987). *Қазақ фольклорының тарихы* [History of the Kazakh folklore]. Ana tili. [in Kazakh]

Konuratbaev E. (1991). *Көне мәдениет жазбалары* [Writings on ancient cultures]. Kazakh University. (in Kazakh)

Massignon L. (1922). *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*. Paris, 1922, p. 79; 2nd edition, Paris, 1954, p. 97.

Melikoff I. (1987). Ahmed Yesevi and Turkic popular Islam. In: van Damme M. and Boeschoten H. (eds.) *Utrecht papers on Central Asia*. Utrecht Turkological Series n° 2, pp. 83-94.

Melikoff I. (1996). From God of Heaven to King of Men: Popular Islam among Turkic Tribes from Central Asia to Anatolia. *Religion, State & Society*, Vol. 24, n° 2-3, p. 133-138.

Moosa M. (1988). *Extremist Shiites: the ghulat sects*. Syracuse Un. Press.

Muminov A. and Zhandarbekov Z. (1992) *Ahmad Yassavi Nasabnomasi*. Turkestan: Asil Mura.

Muminov A. (1993). New Approaches in the Study of the History of the Yasawiyya Brotherhood. (In Russian.) In: *Obshchestvennye nauki v Uzbekistane*, No. 67, pp. 278-519.

Muminov A.K. (1998). Die Qozas-Arabische genealogie in Kazachstan. In: *Muslim culture in Russia and Central Asia from the 18th to the early 20th centuries*. Volume 2. Berlin, 1998, s.193-209. [in German]

Muminov A. (1999). Traditional and Modern Religious -Theological schools in Central Asia in political Islam and conflicts in Russia and Central Asia. In: Johnson L. and Esenov M. (eds), Stockholm, p. 101-111.

National Library of Almaty (2002) *Kazakhstan – Collection of the manuscripts of Khoja Ahmed Yasawi*. Memory of the World Register, Nomination Form, UNESCO.

Koprulu M.F. (2006). *Early Mystics in Turkish Literature*. Routledge.

Safronov A. (2014). The Arabic Translation of Patanjali's Yoga Sutras made by Al-Biruni. The Problem of Yoga Impact on Sufism. <http://en.yoga-sutra.org/2014/02/the-arabic-translation-of-patanjalis.html>

Sala R. (2016). Ancient Water Mining in Tunnels and Wells in West Central Asia. In: *Underground Aqueducts Handbook*, 333.

Schimmel A. (2013). *Mystical Dimension of Islam*. Noura Books.

Shah I. (1999). *The Sufis*. Octagon Press.

Sighnoqi I.H. (XIII AD). *Risola dar tarjima-i Ahmad Yassavi* [Interpretation of Ahmed Yasawi]. Tashkent, Institute of Oriental Studies named Abu Rayhon Beruniy at Academy of Sciences Uzbekistan, nr 11084.

Tosun N. (ed.) (2015). *Ahmed Yesevi*. A. Yesevi Universitesi, Ankara. [in Turkish, Russian and English]

Trimingham J.S. (1971). *The Sufi orders in Islam*. Oxford: Clarendon Press.

Virani S.N. (2007). *The Ismailis in the Middle Ages: A History of Survival, A Search for Salvation*. New York: Oxford University Press.

Yasawi A. *Risala dar adabi Tarikat* [Instructions on the moral Path]. Translated from Chaghatay into Kazakh by Kenzhetai D.; from Kazakh to Russian by S. Ermekova. zikir.okis.ru/pakirnama.html

Yasawi A. *Paqirnama* [Message to dervishes]. Translated from Chaghatay into Kazakh by Kenzhetai D.; from Kazakh to Russian by S. Ermekova. zikir.okis.ru/pakirnama.html

- Yasawi A. (1993). *Kozha Akhmet Iassau. 69 hikmet*: translated in Kazakh by M. Zharmukhamed-uli, S. Dautuly and M. Shafigi. Almaty, Myrattas.
- Yasawi A. (1994). *Divan-i Hikmet. 69 hikmet*: translated in English by Tek-Esin. Istanbul, Yusuf Azmun.
- Yasawi A. (1995). *Xikmetter [Hikmet]. 42 hikmet*: translated from Uzbek to Kazakh by V. Golubtsova. Almaty, Atamyra.
- Yasawi A. (1998a). *Xikmet Zhinak [Hikmet collection]. 71 hikmet*: translated in Kazakh by E. Duisenbai, introduction by M. Zharmukhamed-uli, with alleged 175 pages of Arabic text. Almaty: Zhalin.
- Yasawi A. (1998b). *Xikmetter [Hikmet]. 71 hikmet*: translated in Kazakh by E. Duisenbai. Almaty: Kazakhstan dami instituty.
- Yasawi A. (2000). *Xikmeti. 149 hikmet*: translated in Kazakh by A. Ibatov, A. Jandarbeka, A. Nurmanov; in Russian by N. Sagandykovi. Almaty, Institut Vostokovedenia named after Suleimenov & UNESCO.
- Yasawi A. (2008). *Khoja Ahmet Iasau. 149 hikmet*: translated in Kazakh by E. Duisenbai. Almaty.
- Yasawi A. (2011). *Divine wisdom. 149 hikmet*, translated in Kazakh and Russian by A. Bokebay, in English by V. Trapman. <http://www.diwanihikmet.com/index.html>
- Yusuf Khass Hajib (1070). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Translated with introduction and notes by Robert Dankoff. University of Chicago Press, 1983, pp. 281.
- Zarcone T. (2003). *The Sufi orders in northern Central Asia*. In: *History of Civilizations of Central Asia*, vol. V. UNESCO.
- Zarcone T. (2007). *Shaykh succession in Turkish Sufi lineages (19th and 20th centuries): conflicts, reforms and transmission of spiritual enlightenment*. *Asian and African area studies* 7(1): 18-35.
- Zhabagin M., Balanovska E., Sabitov Z. et al. (2017) *The connection of the genetic, cultural and geographic landscapes of Transoxiana*. *Scientific reports*, 7(1), 3085.

Abikenova K.E.

Candidate of history sciences, associated professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail:

**THE OCTOBER REVOLUTION IN RUSSIA
AND ITS IMPACT ON THE POLITICAL LIFE OF KAZAKHSTAN**

The October Revolution is one of the most important political events of the 20th century. The Bolsheviks who won this revolution created the Soviet Union. Thus, for the first time in world history, an attempt was made to establish a new socio-economic and political structure. The October Revolution was caused by several factors. One of the first factors is the difficulties after the First World War with many countries of the world. This was also reflected in all spheres of society. In particular, the economic crisis became a serious problem, public funds were exhausted, unemployment, social problems – the issue of working hours, wages, provision of drinking water and shelter, etc. have not been resolved. In the article, the author pays special attention to the October Revolution, which arose as a result of socio-economic and political crises in society and its influence in the changes of Kazakhstan's political life.

Key words: The October Revolution, Bolsheviks, Russian, Kazakhstan, 'Alash' party.

Абикенова К.Е.

т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail:

**Ресейдегі Қазан төңкерісі және
оның Қазақстанның саяси өміріне ықпалы**

Қазан төңкерісі – XX ғасырдағы үлкен саяси оқиғаның бірі. Осы төңкерісте жеңіске жеткен большевиктер Кеңес одағын құрды. Осылайша әлемдік тарихта тұңғыш рет жаңа әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылым орнату талпынысы жасалған болатын. Қазан төңкерісінің орын алуына бірнеше факторлар себеп болған еді. Оның алғашқыларының бірі әлемнің бірнеше мемлекетімен болған Бірінші дүниежүзілік соғыстың ауыртпалығы. Ол қоғамның барлық саласынан да көрініс беріп отырды. Атап айтар болсақ шаруашылық жағдай құлдырап азық-түлік дағдарысы үлкен мәселеге айналды, мемлекеттік қорлар таусылудың алдында тұрды, жұмыссыздық белең алды, әлеуметтік мәселелер – жұмыс уақыты, жалақы мәселесі, ауыз су мен баспанамен қамтамасыз етілу және т.б. өз шешімін таппады. Аталмыш мақалада автор қоғамдағы орын алған әлеуметтік, экономикалық және саяси дағдарыстардың нәтижесінде Қазан төңкерісінің орнап, оның Қазақстанның саяси өміріндегі өзгерістеріне әсерін көрсетуге баса көңіл бөледі.

Түйін сөздер: Қазан төңкерісі, Большевиктер, Ресей, Қазақстан, “Алаш” партиясы.

Абикенова К.Е.

к.и.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail:

**Октябрьская революция в России и
ее влияние на политическую жизнь Казахстана**

Октябрьская революция является одним из важнейших политических событий XX века. Победивший в этой революции большевики создали Советский Союз. Таким образом, впервые в мировой истории была предпринята попытка установления новой социально-экономической и

политической структуры. Октябрьская революция была вызвана несколькими факторами. Одним из первых факторов является трудности после Первой мировой войны со многими странами мира. Это также отражалось во всех сферах жизни общества. В частности, экономический кризис стал серьезной проблемой, государственные средства были исчерпаны, безработица, социальные проблемы – вопрос о продолжительности рабочего дня, заработной платы, обеспечение питьевой водой и жильем и т.д. не были разрешены. В статье, автор особое внимание уделяет Октябрьской революции, которая возник в результате социально-экономических и политических кризисов в обществе и ее влияние в изменениях политической жизни Казахстана.

Ключевые слова: Октябрьская революция, Большевики, Россия, Казахстан, партия «Алаш».

Introduction

The main cause of the October Revolution in 1917 was the entire Russian socio-economic and public-political crisis.

The First World War, the military confrontation of the Triple Alliance and the Entente, which active participant was Russia, three years later, by the summer of 1917 gave rise to an unprecedented economic collapse and the depletion of public resources. The prices on bread incredibly increased, industrial goods also raised in price, the ruble fell down, inflation spread. But nevertheless the provisional government did not take any measures to save the starving population. The economic collapse caused by the war, repeatedly escalated by systemic crisis that has been associated with the transition of society from the feudal-monarchical system to the bourgeois-democratic system. Extensive and massive formations of the Russian feudal hierarchy were not destroyed by the new economic order, and the bourgeois social and political institutions were at the first stage of development.

Main part

The major component of the entire Russian crisis was a political crisis. During the summer and fall 1917, the companies of many cities in Turkestan region were swept by strikes. The strikes on mining industries of Steppes – in Ridder city, in Ekibastuz city, in coal mines in the Karaganda city, Spassky smelter factory, Emba oil fields got widespread character. The wave of resistance to the authorities spread to the rural population. Masses of peasants refused to pay taxes, rents, irrigation works, seized the land, alienated by the Resettlement Administration. Soldiers also started to be engaged into the rebellion. They openly did not obey their commanders, refused to come to the front, had deserted from the army. Such soldiers' sections of disobedience were in military garrisons of Lepsinsk, Vernyi, Perovsk and other cities.

The total collapse of the industry and transport in the country, the decline of agriculture sector and the

food crisis also have been observed in Kazakhstan. Mining of gold, compared with 1916 year had decreased by 65.7%, coal – by 28%, production of zinc – by 50%, and lead had almost stopped to extract.

Large amount of the workers were fated to unemployment, and those left at the factories were obliged to work 14-16 hours a day and agree for the miserable salary, lived in barracks with the strong deficit of drinking water. The agriculture was weakened due to the World War I and the policy of the Provisional Government. During the war the number of cattle has decreased, for example, from 1915 to 1918 on Turkestan area the number of cattle has diminished by 11 million (out of the total amount of 18 million). The Provisional Government had taken away from Kazakh people a large amount of meat, fat, and other products cattle breeding. There was substantial decrease in grain dropping almost in all parts of Kazakhstan. The harvest of grain from arpent had been falling from year to year, and in 1917 the harvest was very bad. So that only in Semirechye oblast the shortage of the bread was 14.5 million poods whereas the minimum consumption is 22.3 million poods (Yelevov, 1961). The hunger proliferated throughout the territory of Kazakhstan in people rebelled in Petropavlovsk, Pavlodar, Zharkent. Pre-revolutionary situation had become worse due to the dissatisfaction in outskirts of Russian Empire including Kazakhstan, inability of the Provisional Government to conduct democratic reforms and implement real national self-identification.

V.I. Lenin thought that the rebellion is caused by the objective sequence of events, correlation and allocation of forces. First, the successful rebellion shall be based not on conspiracy, not on party, but on the labor class (proletariat); second the rebellion shall be based on revolutionary upraise of people; third the rebellion shall be based on the critical moment in the development of revolution when the people are most active and enemies of the revolution are most instable. The political situation was exactly as described after the February Revolution when the

people all the parties were strongly dissatisfied by the policy of the Provisional Government and the Government itself led by Kerensky was internally instable. Widely known the expression of Lenin which characterizes the revolutionary situation: "When those at the bottom do not want to live and those at the top cannot govern in old style" (Lenin, 1917:218). All this objective causes had realized in Russian in fall 1917, therefore the task of preparation of the rebellion, government overthrow and getting the power shall be put on the agenda (Lenin, 1917: 242-243).

During this period Lenin claimed that namely Russia shall start world social revolution and the labor class of Europe shall continue. Bolsheviks could raise their prestige among soldiers and proletariats in February-October 1917 by active agitation and using dissatisfaction of Provisional Government's politics to organize revolts. In the Unions of workers, peasants, and soldiers deputies of the largest industrial cities and firstly the capital Petersburg the influence had got Bolsheviks and their supporting deputies. Soldiers (originated from peasants) liked the mottos of Bolsheviks about establishing the peace with Germany and seizing the war which had led to destruction of country economy and devastation of people. Workers and peasants liked the slogans about transferring the power to workers and peasants, liquidation of private property including land property, transferring the land to the property of peasants and the factories and plants under the management of workers. National movements on the outskirts of the Russian empire liked the promises of liberation from colonial rule and national self-determination up to the release of the empire. In general, the October Revolution was accomplished under the banner of human values and democracy, but was approved by the unprecedented class violence, which led eventually to the establishment of a totalitarian regime.

The content of Lenin's plan for an armed rebellion was in the immediate organization of staff of the revolutionary groups, in the distribution of power and the concentration of the most reliable parts to capture the most important objects. The center of the armed rebellion, according to Lenin, was to be Petrograd city, where the revolutionary forces could provide the city's defenses in the case of counter-revolutionary speeches parts. By the decision of the Central Committee of the Party on October 7, 1917 Lenin secretly moved to Petrograd. On 10 October it was held a historic meeting of the Central Committee of the Bolshevik Party,

which adopted the proposed by Lenin resolution of armed rebellion. The decision about rebellion was confirmed at the enlarged meeting of the Central Committee on 16 October.

The revolutionary events that shook Russia made an impact on the political life in the former colonial suburbs.

Across the Kazakhstani territory it was mentioned the increase in political activity, different segments of the Kazakh society have joined public life. The social life of the Kazakh society in that period had different variety of views, opinions and judgments on the issues of further development of society, the growth of national consciousness. It's all displayed the originality of the historical moment, the heterogeneity of the social composition of the Kazakh society, including its national intelligence. Already in the pre-October revolution period on the territory of Kazakhstan the basis of pluralism and multiparty system had been formed.

In Kazakhstan, at this time there were local organizations of various Russian parties: the Cadets, the Social Revolutionaries (SRs), Mensheviks, Bolsheviks, monarchists and others areas and counties there were various jobs, muslim, youth, etc. organization. Several youth organizations were create during that period, for example 'Erkindala' in Orenburg city, 'Birlik' in Omsk city, 'Zhas Kazakh' in Uralsk city, 'Revolutionary Union of Kazakh youth' in Aulie-Ata and Merke cities organized by Mr. Turar Ryskulov, which were aimed to the cultural and educational work among the population. SR's with their slogan 'The land should be transferred to those who work it' had stepped up its activities in the cities; Cossack parties; Cadets had published the newspaper 'Freedom of Speech' and proclaiming the idea of a united and indivisible Russia. Discrepancy of interests and the ultimate goal, specifically the rejection by the Cadet Party the ideas of Kazakh autonomy led to the withdrawal of Mr. Bukeykhanov from the Cadets party. The workers that had returned from the war joined the political life of the region. After facing the horrors of the war, they actively involved in social and political life of the country. A huge impact on the growth of political consciousness of tyloviks had their communication with the Russian workers and soldiers.

In that time, Kazakhs were one of the largest ethnic groups that were living in Russia. During the census in 1897, there were 4,084,139 Kazakhs (Kyrgyz-Kaisak) nationality (Alekseyenko, 1981: 90-94). If you unite all of them, it would be a rather big formation or even an autonomous state.

In the Kazakh public mind by October 1917 it was raised the idea of consolidation on Kazakh, on general Muslim and on Turkic basis. The Kazakh leaders of Steppes, that were united in the party 'Alash', and being located in Orenburg city, advocated on unification of the Kazakh lands and execution of Kazakh autonomy. Leaders of the Kazakhs from Turkestan province, that were focused in Tashkent city more inclined to the idea of consolidation of Turkestan people on the basis of Turkic and Muslim community (the party of 'Shuro-e-Islamia'). The vast majority of the people of Kazakhstan and Central Asia was illiterate and was strongly influenced by the Muslim clergy. Therefore, the representatives of the southern Kazakh intellectuals believed that in such circumstances it is easier to subjoin people to the knowledge and education through the Islam. The national political parties which were formed after the February Revolution reflected the interests of the indigenous population, 'Alash' – the party of the national democratic intellectuals, who shared the Western democratic values, "UshZhuz" – the party of radical, pro-Bolshevik-minded sections of the population and "Shuro-e-Islamia" – Islamic organization and Turkism.

It should be noted that, along with the rapid revolutionary events the views of the leaders of some political parties have also passed a certain evolution. For example, the party 'UshZhuz' in the beginning of his career advocated a federation of Turkic peoples, and later moved to the pro-Bolshevik position. 'Shuro-e-Islamia' party gradually divided on two opposing wings: ulemists that stood in the position of 'pure Islam'; and Jadids – supporters of Turkism, distinguished modernism and pragmatism. The first division, led by Mr. Serali Lapin were supporters of orthodox Islam, demanded compliance with the Sharia, opposed the reform of education in the European manner, and the latter, whose leader was Mr. Chokay, advocated for democratic reforms, especially in education.

The events of October 1917 and the threat of Bolshevisation set new challenges for the leaders of the national parties.

National intellectuals, which later became the core of the party 'Alash', entered the political arena in 1905. The social base of the party 'Alash' consisted of intellectuals, which expressed the idea of the national freedom, the establishment of a sovereign and independent nation-state, the course of the democracy values and market economy. Organization of entire Kazakh Congress, where it was planned to proclaim the new state, began earlier in 1913 by Kazakh Democrats. Especially this idea was actively

promoted in the famous at that time magazine 'Aikap' and the newspaper 'Kazakh'. Subsequently, the newspaper 'Kazakh', whose editors were Mr. Dulatov and Mr. Baitursynov, has become a central press organ of Alash Orda government and the party.

1917 year was especially active and carried great hopes, during which the preparatory regional congresses and two entire Kazakh Congresses in Orenburg city were convened (first in 21-28 of July; and the second – 5-13 of December). During the first entire Kazakh Congress in Orenburg it was considered the question of the formation of the party Alash; creation of a national-territorial autonomy, land management, population, religion, status of women and others. Mr. Alikhan Bukeikhanov, one of the outstanding representatives of Kazakh intellectuals of that time, was elected on the Chairman position of the Movement.

During the 5-13 of December in 1917 year, the second entire Kazakh Congress in Orenburg city was held. It was most significant in the history of the Kazakh democratic movement. On 21 November, 1917 a draft program of party 'Alash', compiled by Alikhan Bukeikhanov, Ahmet Baitursynov, Mirzhakyp Dulatov, Eldes Gumarov, Esengali Tor-muhamedov, Gabdulahmid Zhundibaev and Gazimbek Birimzhanov was published in the newspaper 'Kazakh'. The program consisted of ten paragraphs. Thus, in section I it was proclaimed: *'Russia should be democratic and federal republic. Each member state of the Federal Republic, being the independent should act in union with other states – members of the federation ...'* (Alash-Orda, 1992:88).

Thus, it was highlighted the equality of subjects of the federation and the priority of self-autonomy. By the way, during the Soviet time the system of local self-government in the country was completely destroyed and now this issue is the subject of political debate in the post-Soviet republics. The founders of 'Alash' party were far from separatism, and of course they understood the threat of civil war and did not want people's bloodshed in vain.

They saw autonomy with its own elected government in the structure of the decentralized (Federal) democratic Russia, which, in their view, was to hold a broad democratic transformation and play an important role in improving and developing the national democratic political culture.

Universal suffrage was amended by important anti-discrimination rules. In par. I it is stated that 'everyone with no regard to the religion, origin or sex has the right to vote' (ibid). Earlier on Orenburg Congress (21-28 July 1917) women's political rights were proclaimed equal to men's political right

(Bashikova, 2001). It was a huge step forward for that time, which is even ahead of the conquest of democracy in Western countries. They did more than American democracy, which, as it is known, did not provide the right to vote for Negro population and aborigines. In the U.S., only white women received

the right to vote in 1920; in the UK – in 1928, and in many European countries the right to vote for women was limited to property or educational qualification. In eastern countries the traditional Islamic orientation question of granting women equal suffrage was not even raised during the XX century.

References

- Yeleuov T. (1961). Sozdanie i ukreplenie sovetской vlasti v Kazahstane (mart 1917 g. - ijun' 1918 g.). [Establishment and Reinforcement of the Soviet power in Kazakhstan (March 1917-June 1918)]. Almaty.
- Lenin V.I. (1917). Krah II Internacionala. [The Collapse of the II International]. PSS, Vol. 26.
- Lenin V.I. (1917). Marksizm i vosstanie: Pis'mo Central'nomu komitetu Rossijskoj social-demokraticeskoj rabochej partii (bol'shevikov) ot 13-14 sentjabrja (26-27). [Marxism and Rebellion: the Letter to the Central Committee of Russian Social-Democratic Labor Party (of Bolshevik) as of September 13-14 (26-27)]. 1917. PSS. Vol. 34.
- Alekseyenko N.V. (1981). Naselenie dorevoljucionnogo Kazahstana: kolichestvo, raspredelenie, struktura (1870-1914). [The Population of Pre-Revolutionary Kazakhstan: Quantity, allocation, structure (1870-1914)]. Almaty.
- Alash-Orda. (1992). Collection of documents / Prep. By Martynenko. [Alash-Orda, Sbornik dokumentov]. Almaty.
- Bashikova A.B. (2001). V nachale kazahskoj demokratii: konstitucionalizm v politiko-pravovom vospitanii liderov partii «Alash». Sbornik materialov nauchnoj konferencii «10 - letie Nezavisimosti Respubliki Kazahstan». [At the beginning of Kazakh democracy: constitutionalism in political-legal education of the leaders of “Alash” party // the Collection of the materials of “10th Anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan” scientific conference]. Almaty.

Литература

- Елеуов Т. (1961). Создание и укрепление советской власти в Казахстане (март 1917 г. - июнь 1918 г.). Алматы, 1961.
- Ленин В.И. (1917). Крах II Интернационала. ПСС. Том. 26.
- Ленин В. И. (1917). Марксизм и восстание: Письмо Центральному комитету Российской социал-демократической рабочей партии (большевиков) от 13-14 сентября (26-27). ПСС. Том 34.
- Алексеев Н.В. (1981). Население дореволюционного Казахстана: количество, распределение, структура (1870-1914). Алматы.
- Алаш-Орда, Сборник документов (1992). / Подготовка. Мартыненко Н. Алматы.
- Башикова А.Б. (2001). В начале казахской демократии: конституционализм в политико-правовом воспитании лидеров партии «Алаш» // Сборник материалов научной конференции «10 - летие Независимости Республики Казахстан». Алматы.

Алтаев А.Ш.

д.и.н., профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: altaev1@mail.ru

ИЗМЕНЕНИЯ ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКОВ

Основной целью статьи является анализ влияния миграции на этнический состав населения Центральной Азии в конце XX–начале XXI века. Осмысление миграционных процессов в контексте изменения этнической структуры населения региона и составляющих его государств (Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана, Таджикистана и Туркмении) и развития мировых миграционных трендов проводилось с использованием совокупности теоретико-методологических принципов и подходов в науке: историзма, объективности, всестороннего рассмотрения взаимосвязи и взаимообусловленности исторических явлений, историко-сравнительного, историко-типологического, историко-ареального методов. В совокупности эти методы позволили дать обобщающую характеристику изменений в этническом составе населения центрально-азиатского региона, выявить локальные варианты и их качественные признаки. Результатом исследования стало определение главных признаков современной миграционной ситуации в регионе.

Ключевые слова: миграции, эмиграция, иммиграция, трудовая миграция, западный миграционный дрейф, миграционная подсистема, этносы, титульные этносы, полиэтничная структура населения, мононациональность.

Altayev A.Sh.

Professor, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: altaev1@mail.ru

The change in the ethnic composition of the population of Central Asia in the late twentieth and early twenty-first centuries

The main purpose of the article is to analyze the impact of migration on the ethnic composition of the population of Central Asia in the late twentieth and early twentieth centuries. Comprehension of the migration processes in the context of changing the ethnic structure of the population of the region and its constituent states (Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan) and the development of world migration trends was conducted using a set of theoretical and methodological principles and approaches in science: historicism, objectivity, comprehensive consideration of the relationship and the interdependence of historical phenomena, historical-comparative, historical-typological, historical-areal methods. Together, these methods made it possible to give a generalized description of the changes in the ethnic composition of the population of the Central Asian region, to identify local variations and their qualitative characteristics. The result of the study was the identification of the main signs of the current migration situation in the region.

Key words: migration, emigration, immigration, labor migration, western migration drift, migratory subsystem, ethnicities, titular ethnicities, multiethnic population structure, mono-nationality.

Алтаев А.Ш.

т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: altaev1@mail.ru

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырларда Орталық Азия халқының этникалық құрамын өзгерту

Мақаланың басты мақсаты XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдағы Орталық Азиядағы халықтың этникалық құрамы туралы көші-қон әсерін талдау болып табылады. Облыс халқының этникалық құрылымын және оның құрылтай елдер (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түрікменстан) өзгерту және жаһандық көші-қон үрдістерін дамыту ғылым теориялық және әдіснамалық принциптері мен тәсілдерін жиынтығын пайдалана отырып, жүргізілді тұрғысынан көші-қон процестерінің түсіну: тарихтық, объективтілік, қарым-қатынас жан-жақты шолу және тарихи оқиғалар, тарихи, салыстырмалы, тарихи-типологиялық, тарихи және аумақтық әдістерін өзара. Сонымен бірге, бұл әдістер Орталық Азия аймағындағы халықтың этникалық құрамының өзгерістерін жалпылама сипаттауға, жергілікті вариацияларды және олардың сапалық сипаттамаларын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеудің нәтижесі аймақтағы қазіргі көші-қон жағдайының негізгі белгілерін анықтау болды.

Түйін сөздер: көші-қон, көші-қон, көшпенділік, еңбек көші-қоны, батыс миграциялық ауытқу, қоныс аудару жүйесі, этнос, титулдық этнос, көпұлтты халықтың құрылымы, моно-ұлт.

Введение

Динамика событий, которые происходили и происходят в Центральной Азии в конце XX-начале XXI века, уже сейчас позволяет говорить о том, что регион переживает изменения, уникальные по своим характеристикам и колоссальные по масштабам.

Прежде всего, это западный миграционный дрейф – наблюдаемое в евразийском масштабе с 60-х годов XX века нарастающее перемещение значительных людских масс преимущественно в западном направлении. По отношению к странам Центральной Азии западный дрейф может рассматриваться в двух аспектах: локальном – относительно территории России, когда каждая более восточная территория является демографическим донором соседней западной; и глобальном (межконтинентальном), что превращает огромную территорию РФ в пространство демографического транзита. Если рассматривать этапы процессов миграции в последние два десятилетия, то можно заметить резкие изменения в их мотивах и направленности.

Так, в первой половине 90-х годов XX века миграция охватывала, в основном, русскоязычное население и другие национальные меньшинства, которые возвращались на свою историческую родину, в связи с дестабилизацией межэтнических отношений на всем постсоветском пространстве. А со второй половины 90-х годов миграция приобретает явную экономическую направленность, т.е. обусловлена стремлением людей улучшить свое материальное положение.

Отток населения из Центральной Азии, обусловленный, главным образом, усилением демографического давления на рынок труда, возник не в современный период трансформации, он является устойчивой тенденцией уже на протяжении почти 30 лет. На современном этапе масштабы эмиграции увеличились, что особенно контрастирует с уменьшением объемов иммиграции.

Методика изучаемой проблемы

Методика исследования базируется на применении международных определений и понятий, касающихся миграции. Согласно определению, международная миграция – это перемещение лиц, покидающих страну происхождения или проживания с целью постоянного или временного проживания или найма на работу в другой стране. При этом мигранты пересекают международные границы, что регулируется национальным или международным миграционным законодательством (Перрушу, 2005: 36).

Следует отметить, что понятие «миграция» отсутствует в Уставе ООН и во Всеобщей декларации прав человека 1948 г., несмотря на то, что последняя юридически закрепила в качестве одного из основных прав человека «право свободно передвигаться и менять место жительства». В то же время, в глоссарии ООН по миграции, очень четко дается определение понятия «мигрант», под которым может пониматься «любой человек, который живет временно или постоянно в стране, которой он или она не родились, но

приобретают значительные социальные связи с этим государством».

Миграционные связи Узбекистана с Россией, исторически сложившиеся еще в дореволюционный период, затем укрепились и расширились. На протяжении многих десятилетий Россия сохраняет главенствующую роль во внешних миграциях населения Узбекистана. Однако современные размеры эмиграции в Россию заметно уменьшились. В начале 90-х годов они варьировались в пределах 60-140 тыс. человек в год, а в последние годы – 30-40 тыс. Тем не менее, доля России в эмиграционных потоках не уменьшается, за счет изменения как общей численности, так и структуры эмиграции. Из года в год она превышает половину всей численности выбывших, а в отдельные годы – значительно выше.

Население Таджикистана в отличие от Казахстана продолжало расти в 1989-1999 годах, несмотря на значительный миграционный отток населения из республики (437 тысяч человек за 11 лет). В период между 1989-2000 гг., сокращалось только население большинства крупных городов страны, включая столицу – город Душанбе в результате миграционного оттока русскоязычного, а затем и таджикско-узбекского населения.

Рассмотрение проблем этнического состава населения Центральной Азии

Миграция в странах Центральной Азии привела к серьезным сдвигам в этнической структуре населения этих стран, обозначился четкий дрейф к увеличению численности титульного населения, как в абсолютном, так и процентном соотношении. К примеру, в эмиграционных потоках из Казахстана по-прежнему преобладают славянские группы населения – русские, украинцы, белорусы, а также татары и немцы, направляющиеся в Россию, Украину, Германию, Израиль, Канаду, США. Для регионов преимущественного проживания русского населения – Акмолинской, Кустанайской, Павлодарской, Северо-Казахстанской областей, г. Астаны, расположенных на северо-востоке и в центральной части Казахстана, – до сих пор характерно отрицательное сальдо миграции.

В то же время, иммиграция в Казахстан состоит преимущественно из репатриантов – этнических казахов (оралманов) из Узбекистана, Туркменистана, Китая, Монголии, возвращение которых на историческую родину стало основным направлением государственной миграцион-

ной политики Казахстана с 1991 г. Репатрианты расселяются, в первую очередь, в южных и западных областях страны.

В первой половине 90-х годов на территории СНГ наиболее значительными были миграционные потоки, формируемые репатриантами. В определенной мере и Узбекистан оказался в орбите репатриации, т.е. возвращения населения на свою историческую родину, о чем свидетельствует высокая доля титульного населения республики в числе прибывших (37% за 1991-2008 гг.). Эти процессы были более активными в начале 90-х годов. В первые три года реформ узбеки составляли 40% общего числа иммигрантов, в то время как в начале нового века – лишь 17-19%. Затем доля узбеков вновь возросла, в отдельные годы – до 35%, что обусловлено, прежде всего, изменениями страновой структуры внешней миграции, а также продолжающейся репатриацией и возвратной миграцией.

Относительно активным прибытием в Узбекистан выделяются русские (около 30% от общего количества за все годы), казахи (14%), татары и таджики. Доля русских в последние годы снизилась до 19-20% против 30-32% в середине 90-х годов. Аналогичные тенденции прослеживаются относительно всего русскоязычного населения. Среди прибывших увеличивается доля казахов, на долю которых сейчас приходится более 40% всей иммиграции, таджиков и киргизов. Таким образом, иммиграционный поток все более приобретает Центрально-Азиатское обличье.

Миграция оказала сильное влияние на национальную структуру населения республики, в которой непрерывно увеличивается численность представителей титульных национальностей Центральной Азии. Так, за 15 лет, прошедших после переписи 1989 г. (в Узбекистане новой переписи населения не проводилось), численность казахов, живущих в Узбекистане, возросла на 169,6 тыс. человек (на 21,0%), киргизов – на 52,5 тыс. человек (30,0%), туркмен – на 30,7 тыс. человек (25,2%), таджиков – на 303,8 тыс. человек (32,5%) (Статистический сборник, 2003: 78).

Следует отметить, что среди республик Центральной Азии по характеру миграционных связей с Узбекистаном выделяется Таджикистан. В потоке из этой страны из года в год иммиграция превышает эмиграцию, хотя и в небольших размерах. Это обусловлено, прежде всего, гражданской войной в Таджикистане, а кроме того, относительно большой численностью таджиков в составе населения Узбекистана (4,9%; для сравнения – русские, по последним данным, состав-

ляют 3,3%). В Узбекистане имеются территории с исторически сложившимся компактным проживанием таджиков, в частности, в Самаркандской и Бухарской областях.

Из Узбекистана в Россию выезжает главным образом население нетитульных национальностей. Причем выявленные в результате социологических исследований этнические мотивы потенциальной эмиграции в Узбекистане были более значимыми (40,9%), чем, например, в Казахстане (31,9%) или в Кыргызстане (34,2%) (Витковский, 1996: 101).

Во внешних миграционных связях Узбекистана в последние годы непрерывно возрастает значение Казахстана. Эмиграция из Узбекистана в Казахстан увеличилась по сравнению с началом 90-х годов почти в 2 раза, а доля этой страны в общем объеме эмиграции поднялась с 8,9% в 1991 г. до 25,2% в 2001 г., а в 2008 г. превысила 35-40%. Таким образом, на этапе современного развития из Узбекистана «забирают» население, по сути дела, только две страны – Россия и Казахстан. Из других стран по величине эмиграции можно выделить еще Украину, на которую приходится 8,0% выехавших из Узбекистана.

Главными миграционными трендами во внешних миграциях постсоветского времени являются этнические миграции на свою историческую родину, поэтому внешние эмиграционные потоки имеют этническую окраску. В них преобладают русские. По годам доля их различается, но тенденция преобладания русской эмиграции сохраняется неизменной. Представители других славянских национальностей занимают небольшой удельный вес, что соответствует их относительно невысокой доле в структуре общей численности населения Республики, следовательно, и их миграционному потенциалу.

К концу 90-х годов миграционный потенциал многих этносов в значительной мере был исчерпан. Так, за 15 лет после переписи населения 1989 г. численность русских в Республике уменьшилась на 600 тыс. человек (в 1,6 раза), украинцев – на 56 тыс. человек (в 1,6 раза), татар – на 381 тыс. человек (в 2,4 раза) (Статистический сборник, 2003а: 78). Имеются и более пессимистические оценки итогов эмиграции, сделанные независимыми экспертами. По этим оценкам, на 1999 г. уменьшение численности русских оценивалось в 843 тыс. человек (сокращение в 2 раза), украинцев – в 77 тыс. человек (тоже в 2 раза), евреев – в 50 тыс. человек (в 4,3 раза), татар – в 337 тыс. человек (в 3,6 раза), и т.д. (Alikhan Aman, 1999: 100). К настоящему времени практически

исчерпали свой миграционный потенциал также курды, грузины, азербайджанцы.

Эмиграционные процессы больше всего затрагивают территории с компактным проживанием нетитульного населения, тем самым оказывая сильное влияние не только на численность, но и на национальный состав населения данных регионов. Это, прежде всего, касается столичного региона (Ташкент и Ташкентская область), на который пришлось более 48% всей эмиграции из Узбекистана. В последние годы доля столичного региона несколько снизилась, в основном за счет резкого роста эмиграции из Республики Каракалпакстан, вызванной целым рядом факторов, в числе которых немалое значение имеют и экологические, связанные с ухудшением среды обитания на территориях, прилегающих к Аральскому морю.

Титульное население предпочитает выезжать в Россию не на постоянное место жительства, а на какой-то определенный период времени – на заработки. В Республике становится всё больше семей, в которых молодое поколение мужчин периодически выезжают на работу в Россию. На переезд в Россию на постоянное место жительства настроена часть смешанных русскоязычных семей.

В Кыргызстане политика коренизации привела к постепенному вытеснению русского и русскоязычного населения с более или менее значимых ниш в республике, за исключением промышленности, но и она была разрушена после распада СССР. В результате значительная часть европейского (в основном русскоязычного) населения Киргизии эмигрировала в первые же годы независимости в 1990-е годы, хотя присутствие русских по-прежнему заметно в Чуйской области и городе Бишкеке. Тем не менее, в Киргизии сохраняются значительные группы меньшинств, в первую очередь узбеков.

Киргизы в настоящее время являются самой многочисленной группой во всех областях (от 98,5 % в Нарынской области) до 43,8 % в Чуйской (1999 г., до 59,1 % к 2009 году). В столице доля киргизов поднялась с 22,7 % (138 тыс.) в 1989 г. до 52,1 % (397 тыс. чел.) в 1999 году и до 66,2 % в 2009 году, хотя раньше в городе всегда преобладали русские. Доля русских в Бишкеке сократилась с 55,8 % (341 тыс.) в 1989 году до 33,2 % (253 тыс.) в 1999 году и до 23,0 % (192 тыс.) в 2009 году. В Чуйской области, где русские также ранее преобладали, их доля опустилась до 31,9 % (246 тыс.) в 1999 году и до 20,8 % (167 тыс.) в 2009 году. Узбеки составля-

ют относительное большинство населения в городе Ош (49,0 %), и абсолютно преобладают в практически моноэтническом городе Узген (90 %). Их доля достигает 14,4 % в Баткенской, 24,4 % в Джалал-Абадской и 31,1 % в Ошской областях в 2009 г. (Перепись, 2009).

Правительство Киргизии проводило и продолжает проводить селективную, структурированную по этническому признаку, миграционную политику. Такой вывод позволительно сделать, во-первых, в связи с массовым отъездом русского и в целом русскоязычного населения, особенно в первые годы независимости. Данный отток «пришлого» населения из бывшей метрополии не сдерживался, серьезных мер, направленных на ограничение выезда, не осуществлялось. Данный вывод подтверждается и тем фактом, что вначале русский язык был лишен всякого положения, а в 2000 году ему был придан статус официального языка.

Во-вторых, государство реализовывало репатриационные программы как минимум с 2001 года, когда в августе вышел Указ Президента КР №264 «О мерах по оказанию помощи этническим кыргызам возвращающимся на историческую родину», а в 2002 году правительством республики был принят пакет мероприятий по оказанию поддержки и помощи этническим кыргызам, возвратившимся на историческую родину (Постановление, 2002). В 2006 году постановлением правительства республики была утверждена госпрограмма «Кайрылман» – «Возвращение» (Постановление, 2006).

Целью программы стало содействие, как ясно из самого названия, возвращению и интеграции репатриантов – «этнических кыргызов», прибывающих на историческую родину, прежде всего из Таджикистана и Афганистана. Конкретной геополитической задачей программы стало повышение доли кыргызов по отношению к иноподанным группам, и, прежде всего, узбекским, в зоне Приферганья.

Наконец, в 2008 году был принят закон КР «О государственных гарантиях этническим кыргызам, возвращающимся на историческую родину» (Закон КР, 2008), а в 2009 году был разработан проект Госпрограммы по оказанию содействия «этническим кыргызам, возвращающимся на историческую родину и проживающим за рубежом на 2009-2011 годы».

Самый большой поток этнических кыргызов сформировал военно-политический конфликт в Республике Таджикистан в 1993-1997 годах. Часть беженцев после примирения воюющих

сторон вернулась в Таджикистан, другая часть – осела на территории республики, преимущественно в Чуйской области.

В-третьих, властями проводилась политика ограничения въезда на ПМЖ узбеков и таджиков, и в первую очередь, как уже было сказано выше, на юге республики.

Действия киргизского правительства в отношении узбекского демографического давления объяснимо: уж слишком высока плотность населения Ферганской долины; уж слишком значительна численность и текущий рост населения соседнего Узбекистана (на начало 2009 года свыше 27 миллионов человек при годовом приросте порядка 400 тыс. человек в год), уж слишком удалены, транспортно и экономически, и тем самым оторваны от северных и столичного регионов южные области, испытывающие демографическое давление со стороны соседа. Помножьте все это на постоянное напряжение, возникающее на границах то в связи с исламским фактором, то – водным вопросом, выходящим по значимости на первое место, и беспокойство Бишкека становится понятным.

Вывод очевиден: киргизское государство идеологически поощряет моноэтнизацию страны, полагая данный процесс условием укрепления ее государственного суверенитета, и рассматривает миграционную политику как средство достижения этой цели (Хоперская, 2006: 4). Но современная политика этнической дифференциации идет лишь в русле трендов, которым более полувека и, возможно, только поэтому данный аспект политики киргизского правительства кажется столь эффективным.

С момента распада СССР заметно изменился национальный состав населения Таджикистана. Для коренных национальностей характерен высокий естественный прирост, хотя его показатели сократились в постсоветский период. По данным переписи, доля русских в населении оказалась значительно ниже ожидаемой. В 1989 году в республике проживало 388,5 тысяч русских; по данным государственного учёта на 1996 год, с учётом миграций и естественной убыли, численность русских была оценена в 189,5 тысячи, но перепись 2000 года обнаружила лишь 68,2 тысячи русских (10). Таким образом, часть миграций и смертей (особенно во время вооружённых столкновений), возможно, не была учтена официальной статистикой.

По данным переписи 2010 года в стране таджики (с памирцами и ягнобцами) составили 6373,8 тыс. чел. или 83,4 %, узбеки – 926,3 тыс.

или 12,2 % (с близкими им племенами (народностями) – 1054,7 тыс. или 13,9 %), киргизы – 60,7 тыс. или 0,8 %, русские – 34,8 тыс. или 0,5 %, туркмены – 15,1 тыс. или 0,2 % (Национальный состав, 2010).

Если до 1990 г. Таджикистан был трёхнациональной республикой (таджики-узбеки-русские), то после 1990 стал фактически двунациональной (таджики-узбеки).

Доля узбеков в населении сократилась с 23 % до менее чем 16%; доля киргизов осталась прежней – чуть более 1 %. В то же время в межпереписной период значительно увеличилась численность и доля таджиков: в 1989 году их было 3172,4 тысячи (62,3 %), в 2000 г. – 4898,4 тысячи (79,9 %).

Самой мононациональной республикой в Центральной Азии является Туркменистан. Население Туркменистана составляет, по оценкам ООН и Бюро Переписей США около 5 млн. чел. Последние годы официальные оценки численности населения не публиковались. Итоги последней переписи населения 2012 года до сих пор не были опубликованы. До 1939 года доля русских в республике увеличивалась и достигла исторического максимума – 18,6 %, при этом туркмены составили 59,2 % населения. Послевоенный период стал временем падением процентной доли русских: в 1959 году они составили 17,3 % (снижение их доли в 1939–1959 годах объясняется землетрясением 1948 в Ашхабаде, в котором погибли до 100 тысяч человек), а в 1989 году – 9,5 %. Доля туркмен выросла к 1989 году до 72,0 %, приблизившись к уровню 1926 года (73,2 %).

В последнее десятилетие XX века доля туркмен продолжила расти в сочетании с миграционным оттоком русскоязычного населения. В 1995 году туркмены составили 77 % всего населения, а русские – 6,7 %. 18 февраля 2001 года президент С.Ниязов в докладе перед Народным Советом Туркменистана объявил: «В Туркменистане представлено более 40 народов. Мы с ними живём в мире и согласии. 3 % населения страны – узбеки, 2 % – русские. Коренная нация – туркмены – составляет 91 %» (Ниязов, 2001). Столь неожиданные данные ставятся под сомнение многими специалистами. Так, по данным МИД РФ, из 5,2 млн. населения Туркмении русские составляют 3,5 % (то есть около 180 тыс. чел.). Таким образом, с начала 1989 по начало 2001 года в Туркменистане численность туркмен выросла вдвое (с 2,5 до 4,9 миллиона), а численность русских – упала вдвое – втрое (из

334 тысяч осталось чуть более 100 тысяч).

В начале XXI века благодаря экономическому росту Казахстан стал центром притяжения трудовой миграции в Центральной Азии. В 2000-е гг. основным миграционным потоком в Казахстан становится стихийная трудовая иммиграция из среднеазиатских стран. Это было обусловлено, с одной стороны, его растущей потребностью в рабочей силе из-за ее дефицита на рынке труда, а с другой стороны, избытком рабочей силы, высокой безработицей и низким уровнем жизни в соседних странах Центральной Азии, население которых устремлялось в поисках работы в Казахстан. В регионе формируется миграционная подсистема – часть, элемент постсоветской миграционной системы и глобальных перемещений, где Казахстан – принимающая страна, а Киргизстан, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан – посылающие страны.

По данным Пограничной службы, в 2004 г. 95,7% иностранных граждан прибыли в Казахстан из постсоветских стран и лишь 4,3% – из стран вне СНГ. Граждане Киргизстана, России, Узбекистана и Таджикистана составили, соответственно, 36,4%, 30,6%, 24,6%, и 4,7% прибывших; на остальные страны пришлось только 3,7%.

В этносоциальной структуре мигрантов преобладает коренное население посылающих стран (киргизы, таджики, узбеки). Многие из них впервые вышли на рынок труда и не обладают ни профессиональным образованием, ни навыками. Многие выходцы из села не знают русского языка (особенно в Узбекистане, где в 1990-е годы система образования была переведена на латинскую графику, и в сельских школах не хватает учителей русского языка).

В Республике Узбекистан сложились 3 основных потока трудовой эмиграции: в Россию, в Казахстан и в дальнее зарубежье. В последние годы увеличиваются миграции из Узбекистана в Казахстан, который, наряду с Россией, стал принимающей страной. Росту этого миграционного потока способствуют территориальная близость, достаточно емкий казахстанский рынок труда, растущая потребность экономики Казахстана в дополнительной рабочей силе, а также более высокий уровень оплаты труда там.

Количество трудовых мигрантов в Казахстане из-за их преимущественно нелегального статуса определить трудно. По некоторым данным, сегодня в нашей республике трудятся иностранные граждане из 105 государств, и численность их увеличивается с каждым годом. В основном это жи-

тели Узбекистана, Таджикистана и Кыргызстана. В процентном соотношении примерно половина всех приезжающих приходится на Узбекистан, 30 % – на Кыргызстан и 20 % – на Таджикистан. В частности, по официальным оценкам, примерное количество трудовых мигрантов из Узбекистана только в Южном Казахстане составляет свыше 200 тысяч человек, численность граждан Кыргызстан, работающих в Казахстане, – 50-60 тысяч. По данным МИД Кыргызстана, больше половины трудовых мигрантов, проживающих в Казахстане, занимаются торговлей на рынках, причем нелегально. Более того, лишь каждый десятый из них прошел регистрацию в консульстве. В перспективе численность трудовых мигрантов в РК будет увеличиваться.

Таким образом, переселение народов в Центральной Азии будет продолжаться до последней четверти XXI века. Однако его масштабы значительно сократятся после стабилизации численности населения региона в середине XXI века.

Обсуждение

Вступление Центральной Азии в XXI век сопровождалось миграцией населения, сопоставимой по своим масштабам, пожалуй, только с миграционными потоками конца XIX – первой половины XX веков.

Сейчас Центральная Азия стоит на пороге еще более серьезных изменений в области миграции, которые по своим масштабам можно назвать локальным «великим переселением народов».

На рубеже XX–XXI веков миграционные потоки вновь перевернули ситуацию в регионе. Массовый отъезд «европейского» населения в 1990-х годах, трудовая миграция в 2000-х и стихийная урбанизация затронули миллионы людей.

Единственное центральноазиатское государство, где «европейцы» все еще составляют

заметную долю, – это Казахстан. Согласно прогнозам, в первой половине XXI столетия доля русскоязычного населения в регионе будет продолжать сокращаться из-за низкой рождаемости и эмиграции. В итоге к середине XXI века произойдет окончательная «деевропеизация» Центральной Азии.

Заключение

Эмиграция «европейцев» из Центральной Азии, которая продолжится в первой половине XXI века, не снимает с повестки дня проблемы, связанные с этническими меньшинствами в регионе. Во-первых, это актуально потому, что представители этносов, которые в одних странах являются «титовыми», в других выступают в качестве меньшинств (например, узбеки). Во-вторых, в Центральной Азии проживает много малых азиатских этнических групп – как автохтонных (уйгуры, дунгане, каракалпаки, памирцы и др.), так и поселившихся в регионе в XX веке (корейцы, курды, азербайджанцы, чеченцы и др.). Пока как показывают данные социологических опросов представители этих народов, в отличие от «европейцев», не настроены на массовую эмиграцию из Центральной Азии. Их численность остается практически неизменной (корейцы) или растет (уйгуры, дунгане), к тому же они проживают компактно и образуют достаточно устойчивые сообщества. Однако, место и роль этнических меньшинств в регионе остаются неопределенными. Давление со стороны «титовых» наций, проблема сохранения родного языка и религии, сложная социально-экономическая обстановка – все эти факторы будут способствовать поиску точек опоры и могут послужить основой для формирования новых мотивов для миграции этнических меньшинств между странами Центральной Азии и международной миграции.

Литература

- Alikhan Aman. (1999) Population migration in Uzbekistan. 1989-1998. Tashkent, p. 100-101.
- Витковская Г. (1996). Миграция русскоязычного населения из Центральной Азии: причины, последствия, перспективы, // Миграционное поведение нетитульного населения в странах Центральной Азии. Москва: Московский Центр Карнеги
- Закон КР «О государственных гарантиях этническим кыргызам, возвращающимся на историческую родину» (2008) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30347671#pos=0;17
- Итоги переписи населения Таджикистана 1989-2000. (2005) Подробный очерк. Демоскоп.
- Национальный состав и владение языками, гражданство населения Республики Таджикистан (2010). Том 3. // Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан.
- Ниязов С. Туркмены составляют 91 % населения Туркмении. // Газета «Нейтральный Туркменистан» (от 14 апреля 2001) и сайт [turkmenistan.ru]

Перрушу Р. Глоссарий терминов в области миграции. Международное миграционное право. Международная организация по миграции. (2005). Вып. 2. Женева, с. 36, 77-79.

Перепись населения Киргизии 2009.(2012) <https://unstats.un.org/unsd/demographic/meetings/wshops/.../2012/.../Kyrgyzstan.ppt>

Постановление Правительства Кыргызской республики от 9 апреля 2002 года №217 «Об утверждении Мероприятий по оказанию поддержки и помощи этническим кыргызам, возвратившимся на историческую родину и проживающим за рубежом».

Постановление Правительства Кыргызской республики от 19 октября 2006 года №737 – Об утверждении Государственной программы «Кайрылман» по оказанию содействия этническим кыргызам, возвращающимся на историческую родину, на 2006-2008 годы.

Статистический сборник. (2003) Население Республики Узбекистан. 2002 г. Ташкент, с. 78.

Хоперская Л. (2006) Киргизская республика. Ежегодные доклады сети этнологического мониторинга. Москва.

References

Alikhan Aman. (1999) Population migration in Uzbekistan. 1989-1998. Tashkent, p. 100-101.

Vitkovskaya G. (1996). Migratsiya russkoyazyichnogo naseleniya iz Tsentralnoy Azii: prichinyi, posledstviya, perspektivy [Migration of the Russian-speaking population from Central Asia: causes, consequences, prospects]. // Migratsionnoe povedenie netitulnogo naseleniya v stranah Tsentralnoy Azii. Moskva: Moskovskiy Tsentr Karnegi.

Zakon KR «O gosudarstvennykh garantiyakh etnicheskim kyrgyzam, vozvrashchayuschimsya na istoricheskuyu roдину» [Law of the Kyrgyz Republic “On State guarantees for ethnic Kyrgyz returning to their historical homeland”] (2008) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30347671#pos=0;17

Itogi perepisi naseleniya Tadjikistana 1989-2000 [Results of the Tajikistan population census 1989-2000]. (2005) Podrobnyiy ocherk. Demoskop.

Natsionalnyiy sostav i vladenie yazyikami, grazhdanstvo naseleniya Respubliki Tadjikistan (2010) [National composition and language proficiency, citizenship of the population of the Republic of Tajikistan]. Tom 3. // Agentstvo po statistike pri Prezidente Respubliki Tadjikistan.

Niyazov S. Turkmenyi sostavlyayut 91 % naseleniya Turkmenii. (2001) [Turkmen constitute 91% of the population of Turkmenistan]. // Gazeta «Neytralnyiy Turkmenistan» (ot 14 aprelya 2001) i sayt [turkmenistan.ru]

Perrushu R. Glossariy terminov v oblasti migratsii. Mezhdunarodnoe migratsionnoe pravo. Mezhdunarodnaya organizatsiya po migratsii. (2005) [Glossary of terms in the field of migration. International Migration Law. International Organization for Migration]. Vyip. 2. Zheneva, s. 36, 77-79.

Perepis naseleniya Kirgizii 2009. (2012) [Population Census of Kyrgyzstan 2009] <https://unstats.un.org/unsd/demographic/meetings/wshops/.../2012/.../Kyrgyzstan.ppt>

Postanovlenie Pravitelstva Kyrgyzskoy respubliki ot 9 aprelya 2002 goda #217 «Ob utverzhenii Meropriyatii po okazaniyu podderzhki i pomoschi etnicheskim kyrgyzam, vozvrativshimsya na istoricheskuyu roдину i prozhivayuschim za rubezhom» [Decree of the Government of the Kyrgyz Republic of April 9, 2002 No. 217 “On the approval of activities to provide support and assistance to ethnic Kyrgyz who returned to their historical homeland and live abroad.”].

Postanovlenie Pravitelstva Kyrgyzskoy respubliki ot 19 oktyabrya 2006 goda #737 – Ob utverzhenii Gosudarstvennoy programmy “Kayrylman” po okazaniyu sodeystviya etnicheskim kyrgyzam, vozvrashchayuschimsya na istoricheskuyu roдину, na 2006-2008 godyi. [Resolution of the Government of the Kyrgyz Republic of October 19, 2006 No. 737 – On approval of the State Program “Kayrylman” to assist ethnic Kyrgyz returning to their historical homeland for 2006-2008.]

Statisticheskiy sbornik. (2003) Naselenie Respubliki Uzbekistan. 2002 g. [The population of the Republic of Uzbekistan. 2002 y.] Tashkent, s. 78.

Hoperskaya L. (2006) Kirgizskaya respublika. Ezhegodnyie dokladyi seti etnologicheskogo monitoringa. [Kirghiz Republic. Annual reports of the network of ethnological monitoring.] Moskva.

Кәрібаев Б.Б.

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: bereket.bk64@gmail.com

**ТӘУЕКЕЛ ХАН ЖӘНЕ ОНЫҢ 1590-ШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ
МӘУЕРЕННАХРҒА ЖОРЫҚТАРЫ**

Автор мақаласында XVI ғасырдың соңғы жылдарындағы Қазақ хандығы мен Мауереннахрдағы шайбанилық әулет арасындағы қарым-қатынастар мәселесін қарастырады. Бұл қарым-қатынастардың негізгі өзегіне – Түркістан аймағы үшін күрестер жатты. Мақалада автор сол күрестердің тарихына шолу жасай келе, Тәуекел хан тұсында да оның жалғасқанын, Тәуекел ханның шайбанилық билеуші II Абдулла ханмен күресу үшін Мәскеу патшасына елші жібергенін, қазақ елшісі Мәскеуде Иран елшілерімен байланыс жасап, Аббас шах адамдарымен Тәуекел хан адамдары арасында қатынас орнатқанын деректерге сүйене отыра зерттейді. Тіпті Мауереннахрға қарсы күресте Қазақ хандығы мен Иран арасында әскери одақ құрылуы мүмкін деген болжам білдіреді. Тәуекел хан жорығының нәтижелі болуының себептеріне ханның жеке басындағы қасиеттері, қазақ қоғамындағы бірлікті жатқызады. Осы жорық нәтижесінде Түркістан аймағы Қазақ хандығының құрамына түпкілікті енеді.

Түйін сөздер: Тәуекел хан, Мәуереннахр, жорық, Түркістан, елшілік.

Karibaev B.B.

Corresponding member of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor,
al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: bereket.bk64@gmail.com

Taukel Khan and his Campaigns in Mauerennahr in the 1590th years

In the article, the author examines the problems of the relationship between the Kazakh Khanate and the Mauerennahr Shayban dynasty of the late 16th century. The core of this relationship was the struggle for Turkestan. In the article the author, relying on sources, examines the history of these battles, investigates the facts that Taukel Khan in the struggle with the Shayban ruler Abdullah II Khan sent an ambassador, and also about establishing a connection between the Kazakh ambassador, the Iranian ambassadors in Moscow and the people of Abbas Shah. Even in the struggle against Mauerennahr, there is a possibility that a military alliance between the Kazakh Khanate and Iran can be established. The reasons for the effectiveness of Taukel Khan's campaigns are the personal qualities of the khan, the unity of the Kazakh society. Because of this campaign, the Turkestan region finally became a part of the Kazakh Khanate.

Key words: Taukel Khan, Mauerennahr, campaign, Turkestan, embassy.

Карибаев Б.Б.

Член-корреспондент НАН РК, доктор исторических наук, профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: bereket.bk64@gmail.com

Тауекел хан и его походы в Мауереннахр в 1590-е годы

В статье автор рассматривает проблемы взаимоотношений между Казахским ханством и шайбанской династией Мауереннахра конца XVI века. Ядром этих отношений была борьба за Туркестан. В статье автор, опираясь на источники, рассматривает историю этих сражений, исследует факты о том, что Тауекел хан в борьбе с шайбанским правителем Абдуллою II ханом

отправил посла, а также об установлении связи между казахским послом, иранскими послами в Москве и людьми Аббас шаха. Даже в борьбе против Мауереннахра существует вероятность того, что между Казахским ханством и Ираном может быть установлен военный альянс. Причинами эффективности походов Тауекел-хана являются личные качества хана, единство казахского общества. В результате этого похода Туркестанский регион, наконец, вошел в состав Казахского ханства.

Ключевые слова: Тауекел хан, Мауереннахр, поход, Туркестан, посольство.

Кіріспе

XV-XVI ғасырлардағы қазақ хандарының көршілес елдермен жүргізген сыртқы саясатының негізгі мақсаты – қазақ халқының этникалық аумағының қалыптасуы үдерісін соңына дейін жеткізу болды. Дешті Қыпшақ тұрғындарының басым бөлігі көшпелі мал шаруашылығымен айналысқандықтан оларға аумақтың солтүстік бөлігіндегі – Тобыл, Есіл өзендерінің орта ағысы бойындағы жазғы жайылымдардың маңызы қандай болса, оңтүстік бөліктегі – Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысы бойында қысқы жайылымдар мен қоныс – тұрақтардың маңызы одан кем болмады. Бірнеше мың жыл бойы осы аумақта дәстүрлі шаруашылық түрін дамытқан жергілікті тұрғындарға Дешті Қыпшақ аумағы толықтай этникалық аумақ болып саналды. Сонымен бірге Дешті Қыпшақтың жекелеген аймақтарының өте ерекше маңызы да болды. Сондай аймаққа XIV-XVI ғасырларда Түркістан аймағы деп саналған Сырдың орта және төменгі ағысы бойындағы өңірлер жатты.

XIII-XV ғасырларда Ақ Орда хандығы үшін, одан кейін Әбілқайыр хандығы үшін және Қазақ хандығы үшін Түркістан аймағындағы қалалар мен өңірлердің шаруашылық, экономикалық, саяси-әкімшілік, мәдени-рухани, геосаяси маңыздарға ие болғандығы белгілі (Кәрібаев, 2015: 179). Соған байланысты Дешті Қыпшақ билеушілері мен Мауереннахр билеушілері арасында бірнеше ғасыр бойы аймақ үшін күрес жүрді.

XIV ғасыр соңында Ақсақ Темір мен Ақ Орда хандары, Тоқтамыс хан мен Ақсақ Темір, Барақ хан мен Ұлыбек мырза араларында болған күрестер мен соғыстардың ең басты себебіне Дешті Қыпшақ пен Мауереннахр билеушілерінің осы аймаққа үстемдік орнатуға ұмтылыстары жатты. XV ғасырдың 70-ші жылдарының басында Дешті Қыпшақтың басым бөлігінде өз билігін таратқан Қазақ хандығының алдында Сырдың орта ағысы бойындағы қысқы жайылымдар мен жерлерді, қалалар орналасқан өңірлерді қайтару міндеті тұрды.

XV ғасырдың соңғы ширегінде бұл күресті Керей мен Жәнібек хандардың мұрагерлері – Бұрындық хан, Қасым хандар жүргізеді. Одан кейінгі хандықтың «уақытша әлсіреу» кезеңінде аймақ жері Мауереннахрдағы шайбанилық әулетке тәуелді болып қалды. Хақназар хан тұсында Қазақ хандығы бұл аймақты қайтару үшін ұзаққа созылған күрестер жүргізгені белгілі. Ғасыр соңында қазақ ханы Тәуекел бұл күресті одан әрі жалғастырып, ақыры оң нәтижеге қол жеткізеді. Оның 1597-1598 жылғы Мауереннахрға жасаған жорықтарының нәтижесінде Сыр бойындағы өңірлер мен жерлер Қазақ хандығының құрамына толығымен және түпкілікті түрде қосылады. Сөйтіп, аталған аумақ қазақ халқының этноаумағы болып қалыптасады. Міне, аталған аумақтың қазақ халқының этноаумағына қосылуында Тәуекел ханның ұзақ жылдар бойы жүргізген саясаты мен оның 1597-1598 жылдары Мауереннахрға жасаған жорықтарының нәтижелері тікелей маңыз атқарады. Осыған орай, біз осы жұмысымызда Тәуекел ханның осы жорықтарының барысы мен маңызын ашып көрсетуді мақсат етіп қойдық.

Әдістеме

Тәуекел хан және оның 1590-шы жылдардағы Мауереннахрға жасаған жорықтарын қарастыру барысында біз тарихи мәселелерді зерттеу барысында қолданылатын тарихилық принциптері мен ғылыми зерттеулердің тәсілдері қолданылды. Сондай-ақ қазақ хандарының Мауереннахр билеушілерімен Түркістан аймағы үшін күресінде сабақтастық және үздіксіздік принциптері басшылыққа алынды. Зерттеу тәсілдері ішінен жазба дерек мәліметтерімен жұмыс істеу барысында салыстыру, талдау тәсілдері жиі қолданылды.

Тәуекел ханның жорықтары қарсаңындағы жағдайлар

Тәуекел ханның билікке қалай келгені жөніндегі мәселелерді қарастырмай-ақ, біз бірден

оның сол жылдардағы Мауереннахр билеушісі II Абдаллах ханмен жүргізген саясатына көшелік.

Тәуекел хан тұсындағы Қазақ хандығының Мауереннахрдағы шайбанилық әулетпен екі жақты қарым-қатынастарының басты мәселесі – Түркістан аймағындағы қалалар мен өңірлер болып қала берді. Ал өз кезегінде шайбанилық билеуші Түркістан аймағынан айырылмауға тырысты. Қазақ хандығы үшін шайбанилық әулетпен күресте өте қолайлы жағдай атқарған факторға – Мауереннахр билеушісінің өзінің оңтүстік-батыстағы көршісі – Ирандағы сефевилік әулетпен жаулық қарым-қатынасы жатты. Бұл көршілер арасындағы қарым-қатынастардың басты өзегі тағы да территория болды. Хорасан аймағы мен оның қалалары үшін екі елдегі әр кезеңдегі билеуші әулеттердің күресі бірнеше ғасырға созылғаны белгілі. Сол күрестердің бір кезеңі XVI ғасырдың соңғы жылдарына тұспа – тұс келді. Тәуекел ханның да Түркістан аймағы үшін күрестері дәл осы жылдары өтеді.

Мәселе түсінірек болуы үшін шайбанилық және сефевилік әулет билеушілері арасындағы күрестер барысына шолу жасалық.

Шайбанилық әулет өкілі II Абдаллах хан әкесі Ескендірді Бұхарада хан көтеріп, әулеттің басқа өкілдерімен ашық күреске шығады да, бәрін жеңіліске ұшыратып, Мауереннахрдың жеке-дара билеушісіне айналады. 1583 жылы әкесі қайтыс болғаннан кейін өзін ресми түрде хан жариялап, келесі жорықтарын Хорасан, Бадахшан, Хорезм аймақтарына бағыттайды. Ол 1584 жылы – Бадахшанды, 1588 жылы – Гератты, 1595 жылы – Хорезмді бағындырады (Гафуров, 1989: 274). 1587 жылы Иранда 16 жасында таққа отырған атақты сефевилік билеуші Аббас шах Хорасан аймағын қайтару үшін дипломатиялық, әскери жолдарды пайдаланады. Ол екі майданда соғыспау үшін 1590 жылы Осман империясымен бейбіт келісімге келеді. 1593 жылдың соңында Мәскеуге өз елшілігін жібереді. 1594 жылы қаңтарда Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммед бидің Мәскеуде ол елшілікпен жолыққаны және Бұхара ханына қарсы күресу үшін келіссөздер жүргізгені белгілі (Казахско-русские отношения, 1961:3-5). Тәуекел хан ордасында болған иран елшісінің өкілі 1595 жылдың қазан айында Вельямин Степановпен бірге Мәскеуге қайтып оралғанын атап өттік. Иран елшілігінің өкілін шамамен келесі жылы, яғни 1596 жылы өз еліне қайтып оралған деуге болады. Оның Тәуекел ханмен болған келіссөздер қорытындысы тарихта әлі күнге дейін белгісіз, бірақ қазақ ханы

мен иран шахының ортақ қарсыласына қатысты ортақ келісім жасады деп ой түюге болады.

Осы тұста мынадай мәселені айта кеткенді жөн көреміз. 1594 жылы 30 мамырда орыс патшасы Федор Иванович Аббас шахтың Мәскеуге келген елшілігіне жауап ретінде князь А.Д.Звенигородский бастаған елшілікті Иранға аттандырады. Иран шахы орыс елшісін сол жылдың 6 қарашасында өз сарайында қабылдап, орыс патшасының Түркияға, Қырымға, неміс императоры Рудольфке, Литва короліне, Ноғай Ордасына, Дағыстан билеушісі Шевкалға, Бұхара ханына және тағы басқа елдерге қарым-қатынасы жөнінде сұрақтар қойып, қажетті ақпараттар алады (Корсакова, 1916: 313). Бірақ Қазақ хандығы жөнінде, қазақ ханының орыс патшасымен, шайбанилық билеушімен қарым-қатынасы жөнінде ешқандай мәлімет айтылмайды. Біз оның айтылмау себебін былайша түсіндіруге тырысамыз.

Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммед би мен Аббас шахтың елшісі арасындағы Мәскеуде өткен келіссөз бойынша екі елшіліктің бір-бір өкілдерін Қазақ елі мен Иранға жіберу жөнінде келісілген болатын (Казахско-русские отношения, 1961:3-5). Иран елшілігінің бір өкілі В.Степановпен бірге Тәуекел ханға келіп кеткенін айттық. Ал қазақ елшілігінің өкілі туралы ешқандай жерде айтылмайды. Бірақ ол қазақ елшілігінің өкілі Иранға келмеді дегенді білдірмейді. Біздің ойымызша, қазақ өкілі Иранға ирандық елші Ази Хұсраумен бірге келген. Князь А.Д.Звенигородский елшілігі Иранға 1594 жылдың 22 қыркүйегінде келсе, иран елшісінің кемесі «қарсы сокқан желдің қырсығынан» 7 күн кешігіп келеді. Орыс елшісін иран шахы бірден қабылдамай, ұзақ күттіреді. Тек бір жарым айдан кейін ғана ол шахтың қабылдауында болады (Корсакова, 1916: 311). Ал осы аралықта Ази Хұсрау елшілігіндегі қазақ өкілінен Аббас шахтың адамдары немесе шахтың өзі қазақтар туралы, Тәуекел хан және оның Мауереннахрдағы шайбанилық әулетпен, орыс патшасымен қарым-қатынастары туралы мәліметтерді біліп алған деуге болады. Сол себепті де Аббас шах орыс елшісінен қазақтарға қатысты өзіне белгілі ақпаратты сұрамаған деп ой түюге болады.

Жалпы, осы кездегі қазақ-иран елшілік байланыстарының қорытындысынан біз, қазақ ханы мен иран шахының Мауереннахрдағы шайбанилық әулет билігіне қарсы күресінің алдын-ала келісіп жүргізгендігін байқауға болады. Енді нақты Тәуекел ханның XVI ғасырдың

соңғы жылдарындағы Мауереннахрға жасаған жорықтарына ауысалық.

Тәуекел ханның 1597 жылғы Мауереннахрға жорығы

Тарих ғылымында XVI ғасырдың 90-шы жылдарының соңында Тәуекел ханның Мауереннахрға тек 1598 жылғы жорығы жөнінде айтылады және ол мәселені біршама жақсы қарастырылған деп санаймыз (Вельяминов-Зернов, 1864: 345-352; Абусеитова, 1985: 83-91; Абусеитова, 1981: 124-141). Сол тұстағы оқиғаларды баяндайтын жазба деректердегі мәліметтерді терең қарастыру және оларды бір-бірімен салыстыру барысында біз, XVI ғасырдың соңында Тәуекел ханның Мауереннахрға жорығы екі рет, алғашқысы – 1597 және соңғысы -1598 жылы болғанын көреміз. Яғни бірінші жорық II Абдаллах ханның тірі кезінде, ал екіншісі Бұхара ханы қайтыс болғаннан кейін болғанын анық көруге болады. Ортағасырлық дерек мәліметтерінің көбінде 1598 жылғы жорық туралы айтылады. Тек екі деректе ғана – Искандер Муншидің «Тарих-и аламара-йи Аббаси» және Хожамқұли – бек Балхидың «Тарих-и Кипчаки» еңбектерінде Тәуекел ханның 1597 жылдың соңы мен 1598 жылдың басындағы жорығы жөнінде қысқаша болса да баяндалады (Вельяминов-Зернов, 1864: 342-343; 8; 394-395). «Тарих-и Кипчаки» дерегіндегі мәліметтің қысқаша мазмұны мынадай: «Қазақ сұлтандары әкесі мен ұлы [Абдаллах –хан мен Абд ал-Мумин -хан] арасындағы тартыс туралы хабарды естіп, бас көтерді. Тәуекел хан көп әскерімен Бұхараны бағындырмақ болды. Абдаллах хан ұрысқа [өзінің] қолбасшыларын алып шығады. Бұл ұрыста көптеген атақты өзбектер қаза тапты. Жеңіліп қашқан әскер Бұхараға келді. Бұл оқиға [хан үшін] қосымша күйініш болды. Ол әскер жиып, қазақтардың жорығына төтеп беру үшін Самарқан жаққа беттейді. Осы кезде ол қайғы мен күйініштен ауыра бастап, бір мың жетінші (1598/1599) жылы қайтыс болды. Ол Бұхара қаласындағы Хожа Нақышбанда мазарында жерленді...» (Ибрагимов, Мингулов, Пищулина, Юдин, 1969: 394-395). В.В. Вельяминов-Зернов Искандер Мунши еңбегіндегі Тәуекел ханның 1597-1598 жылғы Мауереннахрға жорығы туралы мәліметтің мазмұнын былайша аударып береді: «Әкесі мен ұлы арасындағы қастық пен жаулық туралы хабар Түркістанға тарағанда, бұған дейін Абдулланың күшінен қорқып тыныш өмір сүріп жатқан қазақ сұлтандары бас көтерді. Олардың бірі, өзі хан

атағын иеленіп алған Тәуекел – сұлтан қазақ көп әскермен Ташкентке таяп келеді. Абдуллахан оны өзіне лайықты қарсылас деп санамай, оған қарсы өз әулетінің сұлтандарын, шекаралас аймақтардың әмірлерін және әскерінің бір бөлігін жіберумен шектеледі. Екі жақ әскері Ташкент пен Самарқанд аралығында кездесіп, қанды шайқас болды. Ханның бұған дейін ешқашан жеңіліс көрмеген әскері жеңіліс тапты. Әмірлер мен қолбасшылардың көп бөлігі және бірнеше сұлтан қаза тапты, ал әскердің аман қалған бөлігі өте нашар және жалынышты күйде Бұхараға қашып келді. Бұрын да ұлының әрекетінен күйініп отырған ханды бұл жағдай одан әрі қатты қайғыландырды... Ол тек қана әскер жиып, жеңілістің орнын жабуды ойластырды. Әскер жиылып, туындаған қауіптің алдын алу үшін және Тәуекел ханнан кек алу үшін Самарқанға бет алды, бірақ онда келісімен ұлының бағынбауы мен қазақтардан жеңілу салдарынан болған қайғы оның денсаулығы күрт нашарлатып жіберді. Ауруы күшейіп, ол көп ұзамай қайтыс болды» (Вельяминов-Зернов, 1864: 342-343).

Келтірілген екі дерек мәліметінен көріп отырғанымыздай, Тәуекел ханның бұл айтылып отырған жорығы кезінде II Абдаллах хан әлі тірі болған. Шайбанилық ханның нақты қайтыс болған жылы мен күні ғылымда анық белгілі, ол – 1598 жылдың 8 ақпаны (Абусеитова, 1985: 69). Олай болса, келтірген дерек мәліметтері Тәуекел ханның бұл жорығы 1597 жылдың соңы мен 1598 жылдың басында, яғни Бұхара ханының тірі кезінде болғанын көрсетеді.

Абдаллах – ханның ұлы, әрі мұрагері Абдал-Мумин ханның әкесінен соң Бұхара қаласында таққа отырғаны көпшілікке мәлім. II Абдаллах ханның қайтыс болғаны жөніндегі хабарды естісімен Иран шахы бірден Хорасанды тезірек қайтару үшін жорыққа дайындалады да, 1598 жылдың 9 сәуірінде астанасы Исфаханнан Гератқа қарай аттанып шығады (Семенова, 1956: 90). Ал Тәуекел ханның Мауереннахрға жорығы алты айдан кейін, яғни Абд-ал Мумин хан қастандықпен өлтірілгеннен кейін басталады. «Тарих-и Кипчаки» дерегінің авторы бұл жөнінде «Абд-ал Мумин ханның өлтірілгендігі туралы хабарды ести сала...Тәуекел хан Ташкент пен Мауереннахрды бағындыру жолына кірісті», - деп жазады (Ибрагимов, Мингулов, Пищулина, Юдин, 1969: 395).

Жоғарыда келтірілген дерек мәліметтерінен Тәуекел хан мен Аббас шахтың Мауереннахр мен Хорасандағы шайбанилық әулеттің билігіне

қарсы жүргізген күрестері алдын-ала жасалған екіжақты келісімнің нәтижесінде жүзеге асқан деуге болады. Мұндай келісім Тәуекел ханның ордасында болған ирандық елшілік өкілі мен Иранға жіберілген қазақ елшісі өкілінің жұмыстарының нәтижесі деп түсінеміз. Тәуекел хан келісімге сай Мауереннахрға алғашқы жорығын 1597 жылы II Абдаллах ханның тірі кезінде жасаса, Аббас шах болса, Бұхара билеушісі қайтыс болғаннан соң, 1598 жылы ұйымдастырады. Тәуекел ханның келесі жорығы 1598 жылы II Абдаллах ханның мұрагері қайтыс болғаннан кейін жасалады. Осылайша, Тәуекел ханның Мауереннахрдағы шайбанилық әулеттің билігіне қарсы күресі – оны тек қазақ тарихындағы ғана емес, сонымен бірге XVI ғасыр соңында бүкіл Орталық Азия аумағындағы танымал саяси қайраткер деңгейіне дейін көтереді.

Тәуекел ханның 1598 жылғы Мауереннахрға жорығы мен барысы және оның қазақ тарихындағы маңызы

Жоғарыда атап өткеніміздей, Тәуекел ханның жорығы 1598 жылы жаз айының соңында Абд ал-Мумин ханның қастандықпен өлтірілуінен кейін басталады. Бұхара тағында алты ай отырған оны жергілікті әмірлер жасырын түрде қастандықпен өлтіреді. Бір қызығы, Мұхаммед Юсуф Мунши бойынша, Абд ал-Мумин ханға қастандық ұйымдастырушылардың басында беделді бір қазақ ақсақалы болған. Ол былай деп баяндайды: «... Оның (Абд ал-Мумин ханның – Б.К.) билігі алты айға созылды. Бұхарлықтардың әкесінің қайырымдылығы мен ізгілігіне үйреніп қалғанын және өзінің іс-әрекеттеріне наразы болып, жаман бірдене ұйымдастырмақ ойларын Абд ал-Мумин білді. Ол бұхарлықтардың ең беделді танымал адамдарының көзін жоймақ болды. Олар болса оны біліп қойып, жасырын кеңеске жиналды да, өздерінің үлкен істі (орындауға) дайын екендіктерін мәлімдеді. Жиналғандар ішінде бір ақсақал қазақ бар еді, ол былай деді: «Олай істеуге болмайды», – деп, орнынан тұрып, жиналысқа қатысушылардың әрқайсысының кеудесін кезек-кезек қолымен ұстап шықты да, ойымызды жүзеге асыруды айтқанда бәрінің жүректерің қатты соғып кетті. Тек екі адамға қарап тұрып: «Сендердің жүректерің орнында тұр»,-деді ақсақал. Ойластырған істі жүзеге асыру жаңағы екі адамға жүктелді» (Семенова, 1956: 69). Сол екі адам Абд ал-Мумин ханды өлтіріп, басын кесіп алады (Семенова, 1956: 69-70).

Дерек мәліметіндегі есімі белгісіз ақсақал қазақтың Тәуекел ханға қаншалықты қатысы бар екені беймәлім. Дегенменде, біз 1580-шы жылдардың басынан бері Тәуекелдің Мауереннахрда болғанын, Бұхарамен ашық түрде де, жасырын түрде де саясат жүргізгенін, 1594 жылдан бастап басты қарсыласы шайбанилық әулет екенін ескере келе, ақсақал қазақтың жай адам емес, Тәуекел ханның Бұхара қаласындағы сенімді адамдарының бірі деген ойға көңіліміз ауады. Және ол адам жалғыз болмаған. «Тарих-и аламара-йи Аббаси» мәліметінде II Абдулла ханның ең сенімді, әрі белгілі әмірлерінің бірі – Абд ул – Уаси би деген әмірдің хан өлімінен кейін Тәуекел хан жағына шығып, Абд ал-Мумин ханға қастандық ұйымдастырушылардың бірі болғандығы және Тәуекел ханды Мауереннахрға жорық жасауға шақырғандығы айтылады (Вельяминов-Зернов, 1864: 351). Осындай мәліметтерге қарап, Тәуекел ханның Мауереннахр қалалары мен оның астанасы Бұхара қаласында ықпалының күшті болғандығын көреміз. Осы факторлар 1598 жылғы жорықта Ташкент, Ахси, Андижан, Самарқанд секілді қалалардың қазақтар жағына ұрыссыз өтуінің көп себептерінің бірі болса керек.

Алдыңғы беттерде айтып өткеніміздей, Тәуекел ханның 1598 жылғы Мауереннахрға соңғы жорығы туралы мәліметтер «Тарих-и аламара-йи Аббаси» мен «Тарих-и Кипчаки» еңбектерінде біршама жақсы баяндалады. Екі деректегі мәліметтерді бір-бірімен толықтыра отыра, жорық барысын қарастыралық.

Тәуекел ханның жорығы жаздың соңғы айында басталады. Искандер-бек Муншидың мәліметтеріне қарап, Тәуекел хан жорыққа жүз мыңнан аса әскер шығарған және ол әскердің бәрі Дешті Қыпшақ пен Түркістан аймағындағы тайпалардан жасақталғанын көреміз (Вельяминов-Зернов, 1864: 347-348). Дерек мәліметінде Тәуекел хан әскерін автор «Түркістандық және «көшпелі өзбектер» тайпаларынан жиналды» деп жазады. Бұл жерде «көшпелі өзбектер» дегеніміз – Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі Дешті Қыпшақ тайпаларының жиынтық атауы, негізінен XV ғасырдың екінші ширегінде Әбілқайыр ханның билік құрған жылдары оның қол астына қараған тайпаларға қатысты айтылады. Қазақ хандығы құрылғаннан кейін қазақ хандарының билігі тараған Дешті Қыпшақтың басым бөлігіндегі тайпалардың бәрі қазақтар деп атала бастайды. «Көшпелі өзбектер» терминін көбінесе сол кезеңдегі парсылық авторлар қолданады. Ал түркістандық тайпалар

деп Искандер-бек Мунши Сырдария өзенінің орта ағысы бойындағы жартылай отырықшы және жартылай көшпелі жергілікті тайпаларды айтып отыр.

Одан әрі Искандер-бек Мунши өз баяндауын былайша жалғастырады: «Тәуекел ханның осыншама мол әскеріне жергілікті өңірдің тұрғындары ешбір қарсылықсыз бағынды. Аз уақыт ішінде ол Орта Азияның Ташкент, Ахси, Андижан, Самарқан сияқты ірі қалалары мен өңірлерін Бұхара аймағының қаласы Мианқалға дейінгі жерлерді басып алады. Самарқанда 20 мыңдық әскермен інісі Есім сұлтанды қалдырып, өзі 70-80 мың әскермен Бұхара алу мақсатымен қалаға бет алады. Бұхарада 15000 мыңға жетпейтін әскер болғандықтан, Пір-Мұхаммед хан мен әмірлер жаумен ашық майданға шықпай, қала бекінісі мен мұнараларын күшейтеді. Тәуекел хан қалаға жақын келіп, әскері бірнеше бөліктерге бөлінеді де, қаланы түгелдей қоршауға алады. Бұхарлықтар күн сайын қаланың әр қақпасынан қарсыластарына шабуылдар жасап, олардың адам санына шығындар келтіріп отырады. Осылайша он бір күн бойы осындай ұрыстар болып тұрады. Он екінші күні Бұхарадағы барлық әскер қаладан шығып, күннің атысынан күннің батысына дейін соғысады. Осы күні бұхарлықтар жеңіске жетеді. Ал Тәуекел хан шегінуге мәжбүр болады. Шегінген әскердің алды Самарқандқа жеткенде болған оқиға түгелдей Есім сұлтанға баяндалады.

Мұндай хабарды естіген Есім сұлтан ашуланып ағасына мынадай сипатта хабар жібереді: «Соншама әскермен азғантай ғана Бұхара әскерінен жеңіліп, шегіну деген ұят және өте қатты ұят нәрсе, егер хан Самарқандқа келсе, бұл жақта да Бұхара жақтағыдай самарқандықтардың бізге бағынбауы мүмкін. Хан шегінісін тоқтатып, кері оралсын, мен оған өз әскеріммен қосыламын». Тәуекел хан інісінің кеңесін құп алады да, қайтадан Бұхараға бет алады. Көп ұзамай оған Есім сұлтан келіп қосылады. Бұхараға да Балхтан көмекке күш келіп жетеді. Екі жақтың әскері Мианқалдың Ұзынсақал деген жерінде кездесіп, ұрысты бастап кетеді. Шайқастар

қайта жалғасып, бір айдай уақытқа созылады. Соғысушы екі жақ түпкілікті жеңіске жете алмайды. Осындай бір сәтте Тәуекел хан әскерді өзі бастап ұрысқа түседі. Қарсыластар жағынан көп әскер шығынға ұшырап, бұхарлықтардың ең беделді және танымал адамдары қаза табады. Осы шайқаста Тәуекел ханның өзі де ауыр жарақат алады. Хан жараланғаннан кейін қазақ әскерлері Ташкентке оралады. Ал көп ұзамай Тәуекел хан қайтыс болады (Вельяминов-Зернов, 1864: 350-351).

Қорытынды

Енді Тәуекел ханның жорықтарының қорытындысы жөнінде ойларымызды түйіндейік.

Біріншіден, Тәуекел ханның қарастырып отырған жылдардағы Мауереннахрға жорығының нәтижелі аяқталуы, ең алдымен сол тұстағы қазақ қоғамында және билеуші әулет өкілдері арасында қалыптасқан саяси тұрақтылықтың арқасында жүзеге асқан дейміз. Осы бағытта Тәуекел хан жүргізген саясат оның жеке басындағы ұйымдастырушылық қабілеттерінің жоғары деңгейде және аз уақытта қазақ ханының соншама көп әскер жинауы оның беделінің зор болғандығын көрсетеді.

Екіншіден, Мауереннахр билеушілерімен күреске дайындық барысында Тәуекел хан Орыс мемлекетімен, Иран шахымен елшілік қатынастар мен байланыстар жасап, Еуразия мен Орталық Азия аумақтарына танымал тұлға ретінде белгілі болады.

Үшіншіден, Тәуекел хан жорығының нәтижелі аяқталуы қазақ халқының этникалық аумағының қалыптасуында зор маңызға ие болды. XV ғасырдың 70-ші жылдарының басында басталған бұл үдеріс ұзақ уақытқа созылып, XVI ғасыр соңында қазақ халқы үшін сәтті аяқталады. Жорықтың нәтижесінде Түркістан мен Ташкент аймақтары Қазақ хандығының құрамына енгізіледі. Ташкент қаласы мен аймағы екі ғасыр бойы Қазақ хандығының құрамында болады.

Мақала «Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті» мақсатты бағдарламасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Абусейтова М.Х. (1985) Казахское ханство во второй половине XVI века. Алма-Ата: Наука, 104 с.
 Абусейтова М.Х. (1981) Из истории казахско-среднеазиатских отношений: события 1598-1599 годов. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 192 с.
 Вельяминов-Зернов В.В. (1864) Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч.2. Санкт-Петербург, 498 с.

Гафуров Б.Г. (1989) Таджики. кн. II. – Душанбе: Ирфон.

Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. (1961) (Сборник материалов и документов). Издательство Академии Наук Казахской ССР. Алма-Ата,

Кәрібаев Б. (2015) Қазақ хандығының күшеюі (XV ғ. соңғы –XVI ғ. алғашқы ширектері). Алматы: «Сардар» баспа үйі, 176 б.

Корсакова В. (1916) Звенигородский, Андрей Дмитриевич //Русский биографический словарь : в 25 томах. Жабокритский-Зяловский. Петроград, 588 с.

Мухаммед – Юсуф Мунши. (1956) Муким-ханская история. Перевод с таджикского, предисловие, примечание и указатели профессора А. А. Семенова. ИВ АН УзССР. Ташкент.

Тарих-и Кипчаки. (1969) // Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата, 652 с.

References

Abuseitova M.H. (1985) Kazahskoe hanstvo vo vtoroy polovine XVI veka [Kazakh Khanate in the second half of the XVI century]. Alma-Ata: Nauka, 104 s.

Abuseitova M.H. (1981) Iz istorii kazahsko-sredneaziatskih otnosheniy: sobyitiya 1598-1599 godov [From the history of Kazakh-Central Asian relations: the events of 1598-1599]. Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 192 s.

Velyaminov-Zernov V.V. (1864) Isledovanie o Kasimovskikh tsaryah i tsarevichah [The study of Kasimov's tsars and princes]. Ch.2. Sankt-Peterburg, 498 s.

Gafurov B.G. (1989) Tadjhiki [Tajiks]. кн. II. – Dushanbe: Irfon.

Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI-XVIII vekah. (1961) [Kazakh-Russian Relations in the 16th-18th centuries] (Sbornik materialov i dokumentov). Izdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR. Alma-Ata,

Karibaev. B. (2015) Kazakh handygynyn kusheiu (XV g. sony-XVI g. algashky shirekteri) [Enhancement of the Kazakh Khanate (the first quarter of the XV century – the first quarters of the XV century)]. Almaty: Sardar. 176 b.

Korsakova V. (1916) Zvenigorodskiy, Andrey Dmitrievich //Russkiy biograficheskiy slovar : v 25 tomah [Russian Biographical Dictionary]. Zhabokritskiy-Zyalovskiy. Petrograd, 588 s.

Muhammed – Yusuf Munshi. (1956) Mukim-hanskaya istoriya. Perevod s tadjhikskogo, predislovie, primechanie i ukazateli professora A. A. Semenova. IV AN UzSSR. Tashkent.

Tarih-i Kipchaki. (1969) // Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov [Materials on the history of the Kazakh Khanates of the XV-XVIII centuries] (Izvlecheniya iz persidskih i tyurkskih sochineniy) / Sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A.Pischulina, V.P. Yudin. Alma-Ata, 652 s.

Исаева А.И.¹, Қалыш А.Б.²

¹Т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақ мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aliyaisaeva77@mail.ru

²Т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

**XIX ғ. АЯҒЫ – XX ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ДАМУЫ**

Ресей империясының түрлі аймақтарын, оның ішінде революцияға дейінгі Қазақстанды көпшілікке таныту ісінде 1898–1914 жж. В.П. Семенов редакциясымен және Иператорлық Орыс Географиялық қоғамының (ИОГК) вице-төрағасы П.П. Семенов-Тян-Шанскийдің және профессор, ОГК этнография бөлімінің төрағасы В.И. Ламанскийдің жетекшілігімен жарық көрген «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» атты 19 томдық басылымның алар орны ерекше. Бұл басылымның XVIII-томы «Қырғыз аймағы» (1903 ж.), оның ішінде Дала генерал-губернаторлығының Орал, Торғай, Ақмола, Семей және Жетісу облыстарына; XIX-томы «Түркістан аймағы» (1913 ж.) Памир және Түркістан генерал-губернаторлығының Әмудария бөлімімен бірге Сырдария, Зерафшан, Ферғана облыстарына арналған, басылымға жауапты В.И. Масальский болды. Қазақстанның жергілікті өлкелерін зерттеуде осындай құндылық еңбектердің қатарына – көп томдық «Қырғыздардың (қазақтардың) жер иелену бойынша мәліметтері» жатады. Аталмыш басылымдардың дайындалуы мен басылып шығарылуына XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Ресейдің әйгілі ғалымдары ат салысты. Оларда да тек фауна мен флораға қатысты мәліметтер ғана беріліп қоймай, сонымен қатар қалалар, бекіністер, жергілікті көрікті жерлер мен табиғи байлықтар, темір жолдар, пошта таситын даңғыл жолдар, станциялар жайлы маңызды географиялық және тарихи-өлкетанулық мәліметтер беріліп, арақашықтығына дейін көрсетілген. Аса зор қызығушылық тудыратыны – ең алдымен қазақтардың шаруашылығына, санына, этникалық және ру-тайпалық құрамына, тұрғылықты және келімсек славян және еуропалық халықтардың күнделікті тұрмысына, өмір салтына, рухани және материалдық мәдениетіне, кәсібіне қатысты этнографиялық мәліметтер. Бұл басылымдарда басқалары сияқты мәтін арасында және жеке парақтарда кәсіби түрде орындалған көрнекіліктермен жабдықталған, әр томның соңында сипатталып отырған аймақтардың бүктемелі картасы бар.

Түйін сөздері: Қазақстан, тарихи өлкетану, Орыс императорлық географиялық қоғамы, Қырғыздардың (қазақтардың) жер иеленуі.

Isayeva A.I.¹, Kalysh A.B.²

¹Ph.D., Ass.Prof.Dr. Kazakh National Woman Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aliyaisaeva77@mail.ru

²Doctor of historical sciences, professor of the Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

**Development of Historical-Local Research in Kazakhstan in the Late
of the XIX – the Beginning of the XX centuries**

A special place in popularization matter of various territories of the Russian Empire, including pre-revolutionary Kazakhstan, belongs to the 19th volume edition of “Russia. A complete geographical description of our fatherland”, published in 1898–1914. edited by V.P. Semenov and under the general supervision of P.P. Semenov-Tyan-Shansky, the vice-chairman of IRGS and V.I. Lamansky, Professor, the chairman of IRGS Ethnography Department. The 18th volume of this publication is dedicated to “Kyrgyz Krai” (1903), including Ural, Turgai, Akmola, Semipalatinsk and Semirechye oblasts of Stepnoy General Governorship; the 19th volume – “Turkestan Territory” (1913) in Syrdarya oblast with Amu Darya depart-

ment, Zerafshan and Ferghana oblasts with the Pamirs of Turkestan governor general, V.I. Masalsky was responsible for the publication. The same importance in the study of historical local lore of Kazakhstan is the publication of a multi-volume “Materials on the Kyrgyz (Kazakh) land use”. Well-known scientists of Russia from the second half of the nineteenth and early twentieth centuries took part in the preparation and publication of this multivolume editions. In these editions contained not only data on fauna and flora, but also significant geographic and historical local lore data on cities, fortresses, local sights and natural wealth, as well as on railways, postal routes and stations on them, indicating the distances between them. Ethnographic data show significant interest, which, first of all, concern the cattle-breeding, number of Kazakh ethnic and tribal composition, everyday life, spiritual and material culture, crafts and occupation of the indigenous and alien Slavic and European populations. In these editions, as well as others, were provided with a considerable number of professionally executed illustrations in the text and on separate sheets, at the end of each volume there was a folding map of the region described.

Key words: Kazakhstan, historical local lore, Imperial Russian Geographical Society, Materials on Kyrgyz (Kazakh) land use.

Исаева А.И.¹, Калыш А.Б.²

¹к.и.н., ассоциированный профессор, Казахский государственный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aliyaaisaeva77@mail.ru

²д.и.н., профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

Российские историко-географические издания по казахстану в конце XIX – начала XX века

Особое место в деле популяризации различной территории Российской империи, включая и дореволюционного Казахстана принадлежит 19-томному изданию «Россия. Полное географическое описание нашего отечества», опубликованной в 1898–1914 гг. под редакцией В.П. Семенова и под общим руководством П.П. Семенова-Тян-Шанского, вице-председателя ИРГО и профессора В.И. Ламанского, председателя Отделения этнографии ИРГО. XVIII том этого издания посвящен «Киргизскому краю» (1903 г.), в том числе Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской областям Степного генерал-губернаторства; XIX том – «Туркестанскому краю» (1913 г.) в составе Сырдарьинской области с Амударьинским отделом, Зерафшанской и Ферганской областей с Памирами Туркестанского генерал-губернаторства, ответственным за выпуск которого был В.И. Масальский. В подготовке и выпуске указанного многотомного издания приняли участие известные ученые России второй половины XIX – начала XX веков. В обоих томах содержались не только данные по фауне и флоре, но и значительные географические и историко-краеведческие сведения о городах, крепостях, местных достопримечательностях и естественных богатствах, а также о железных дорогах, почтовых трактах и станциях на них, с указанием расстояний между ними. Значительный интерес представляют этнографические сведения, которые, в первую очередь, касаются численности, этнического и родоплеменного состава казахов, повседневного быта, жизнедеятельности, духовной и материальной культуры, промыслов и занятий коренного и пришлого славянского и европейского населения. Эти издания, равно как и другие, были снабжены значительным количеством профессионально выполненных иллюстраций в тексте и на отдельных листах, в конце каждого тома имелась складная карта описываемого региона.

Ключевые слова: Казахстан, историческое краеведение, Русское Императорское географическое общество, материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию.

Кіріспе

Ресей Ғылым академиясы, Орыс императорлық географиялық қоғамы, Орыс археологиялық қоғамының шығыс бөлімі, Мәскеу университеті жанындағы жаратылыстану, антропология және этнография қоғамы, Түркістан үйірмесінің археология және мұражайтанудың әуесқойлары және т.б. ғылыми мекемелердің қызметкерлері революцияға дейінгі бүкіл Қазақстанға және оның жеке аудандарына қатысты

тарихи, өлкетанулық, сәулет өнері бойынша мәліметтерді жинауда, кітаптарды басып шығаруда едәуір үлес қосты.

Біз қарастырған мәселе революцияға дейінгі В.В. Бартольд, П.П. Семенов Тянь-Шанский, В.И. Ламанский, А.Н. Седельников, Т.П. Белоногов, П.Н. Столпянский, Ф.А. Щербина, П.А. Скрыплев, П.П. Румянцев, П.А. Хворостанский, В.К. Кузнецов, А.В. Переплетчиков және т.б. басқа зерттеушілердің басылымдарында жан-жақты көрініс тапты.

Теориялық және әдіснамалық негізі

Мақала ғылыми объективтілік пен салыстырмалы-тарихи қағидаға сүйенеді, оларды сақтау зерттеліп отырған хронологиялық кезеңмен байланысты, ал бұл өз алдына зерттеу пәнін нақты үдерістер мен құбылыстармен өзара қатынаста қарауға көмектеседі. Осы ретте ғылыми шынайылық верификация қағидасының көмегі арқылы орындалады. Аталған қағидаларға сүйену, және зерттеуде қойылған міндеттерді жалпылық, ерекшелік, жеке тұрғы тарихи және логикалық бірегейлік негізде бағалау, мақалада пайдаланылған материалдарды деректанулық және тарихнамалық талдауларды жүргізуде қажетті база болып табылады.

Негізгі бөлім

Қаралып отырған кезеңнің ғалымдары арасында танымал шығыстанушы және түркітанушы ғалым В.В. Бартольдтың (1869-1930 жж.) Шығыс, Орта Азия және Қазақстан тарихы бойынша 400-ден астам жұмыстары жүйеленіп, 1963-1977 жж. тоғыз томдық шығармалары ретінде қайта басылып шықты (Бартольд, 1966-1977). Санкт-Петербург университетінің Шығыс факультетінің түлегі араб, парсы, түрік, татар тілдерін кеңінен меңгерген Василий Владимирович «Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің» (1895–1917 жж.), «Туркестанские ведомости» (1893-1917 жж.) апталығының белсенді қатысушысы, әрі авторы болған.

Ол 1893 жылы Санкт-Петербург университетінің, сондай-ақ Ресей Ғылым академиясының тапсырмасы бойынша Сырдария, Жетісу, Семей және Қытайдың батыс провинцияларындағы ежелгі ескерткіштерін зерттеу үшін жіберілді. Сапар барысында жас ғалымның жанында суретші С.М. Дудин мен Таврия ғылыми академиялық комиссиясының мүшесі Э.П. Ковалев та болды. Шымкент және Әулиеата уезінің Шу және Талас өзендері аралығындағы археологиялық нысандарының тарихи-археологиялық зерттеулері В.В. Бартольдтың «Ғылыми мақсатпен 1893-1894 жж. Орталық Азияға сапары» ғылыми есебінде нақты көрініс тапты (Бартольд, 1966: 19-94). Бұл басылымның ғылыми құндылығы сипатталған ежелгі және ортағасырлық қалалардың барлық қирандылары, осы аймақтың керуен жолдарының бағыттары араб, парсы және түрік дереккөздерімен, сондай-ақ шығыстанушылар мен археологтар П.И. Лерх, В.А. Каллаур және т.б. ғалымдардың

мәліметтерімен салыстырылғандығында. Әсіресе, В.В. Бартольдтың Қазақстанның оңтүстік өңірлері, Жетісу және Орталық Азия қалаларының тарихи топографиясын жасауда, олардың генезисі мен орналасуын зерттеуде үлкен үлес қосты.

Ресей империясының әртүрлі аймақтарын насихаттауда 1898–1914 жж. жарық көрген Императорлық Орыс Географиялық қоғамының вице-төрағасы П.П. Семенов Тянь-Шаньскийдің жетекшілігімен, Этнография бөлімінің төрағасы профессор В.И. Ламанскийдің және В.П. Семеновтың редакциясымен 19 томдық «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» атты басылымының алатын орны ерекше. Барлық жарық көрген томдарда суреттер, сызбалар, карталар және диаграммалар қатар, аймақтардың табиғи және табиғи жағдайлары туралы, қалалар, бекіністер, елді мекендер, жергілікті жерлер мен табиғат байлықтары, кәсіптер, қолөнер, күнделікті өмір және мәдениет туралы жергілікті және шетелдік еуропалық халықтың мәдениеті туралы құнды географиялық және этнографиялық мәліметтер көп. Сонымен қатар, темір жолдар мен пошта трактылар мен станциялары, олардың арақашықтығы туралы толық ақпарат көрсетіледі. Бұл томдарда, сондай-ақ басқалары сияқты мәтіндері және жеке парақтары кәсіби түрде орындалған иллюстрациялармен жабдықталған, әрбір томның соңында сипатталған аймақтың қаптау картасы берілген.

1903 ж. XVIII-шы томында жарияланған «Қырғыз (Қазақ) өлкесі» – Орал, Торғай, Ақмола, Семей және Жетісу өңірлеріне арналған. Аталған том 3 бөлім, 9 тараудан тұрады. А.Н. Седельников дайындаған «Халық» атты 2 бөлімі, оның ішінде «Қазақ өлкесінің аумағы, этникалық құрамы, мәдениеті мен тұрмысы, кеңістігі мен әкімшілік бөлінісі» атты тараушасы қызығушылық танытады, қалалардың өсуі, қазақ және орыс халқының тығыздығы және т.б. туралы толық мәліметтер қамтыған (Россия, 1903: 175-221). «Жол қатынастары» бөлімінде – өзен жолы, ежелгі топырақ жолдары, заманауи басты жолдар, темір жол, өлкенің қатынас жолдармен қамтамасыздығы жайлы айтылған.

Екі тараудан тұратын «Тамашаланған елді мекендер мен жерлер» атты бөлім зерттеушілер үшін үлкен қызығушылық тудырды. «Қырғыз (Қазақ) өлкесінің Батыс бөлігі» А.Н. Седельников және В.П. Семенов құрастырылған атты бірінші тарауында Орал қаласы, Орал-Покровка теміржолы, Гурьев жолы, Сарайшық станицасынан Үстірт пен Хиуаға апаратын жол, Орал-

Ойыл жолы, Ойыл және одан кететін дала жолдары, Орал-Орынбор жолы, Орынбор-Ташкент теміржолы, Қазалы-Орск теміржолы, Торғай жолы, Қостанай қаласы мен Қостанай жолдары туралы нақты мәлімет беріледі.

«Қырғыз (Қазақ) өлкесінің Шығыс бөлігі» А.Н. Седельников, Т.П. Белоногов және П.Н. Столянский құрастырған тарауында Петропавловск қаласы, Көкшетау-Ақмола-Атбасар пошта жолдары және одан шығатын дала жолдары, Батыс Сібір теміржолы, Омбы, Павлодар, Екібастұз, Қарқаралы, Семей, Сергиополь, Көкпекті, Өскемен, Бұқтырма, Зайсан және т.б. пошта және су жолдары жайлы мағлұмат беріледі.

«Түркістан өлкесі» (1913 г.) атты XIX-шы томы осындай толық көлемді басылым болып табылады, Сырдария облысының құрамында Амудария бөлімі, Зерафшан, Ферғана облыстары, Памир таулары кірген, оған жауапты князь В.И. Масальский болды. 3 бөлім және 12 тараудан тұратын өлкенің халықтары мен көрікті жерлеріне арналған мәліметтері ұқсас қызығушылық тудырады.

«Түркістанның тарихи тағдыры және мәдени жетістіктері» атты IV тарауда ежелгі және ортағасырлық ескерткіштер, соның ішінде қалалары (Жент, Жаңақент, Яныкент, Түркістан, Отырар, Ашнас және т.б.), қорған, үңгірлер, жазулар, қирандылар көрсетіледі. Сонымен қатар, Ресейдің отарлау кезеңінде пайда болған Перовск, Қазалы, Шымкент, Ташкент, Әулие және Жетісу уездеріндегі жаңа бекіністер, станицалар мен деревнялары, сонымен қоса Верный, Жаркент, Қапал, Лепсі, Үржар, Сарқанд, Сергиополь және т.б., олардың көпшілігі кәсіби фотосуреттер және олардың орналасу карталары (Россия, 1905: 273-342). «Байланыс жолдары» тарауында дәстүрлі керуендер, доңғалақты, дала және таулы жолдар ғана емес, ар су жолдары, өзен және кеме жолдары сипатталған [4, с. 560-585].

«Тамашаланған елді мекендер мен жерлер» атты 3 бөлімінде Ташкент темір жолының және оның бойындағы стратегиялық елді мекендердің, соның ішінде Арал, Қазалы, Перовск, Түркістан, Шымкент, Ташкент, сондай-ақ басқа да шағын теміржол бекеттері нақты сипатталған (Россия, 1903: 586-619). Аталмыш ақпараттар Сырдария облысының және оның уездерінің құрылу тарихы, сондай-ақ ортағасырлық ескерткіштерді, бекіністерді, қорғандарды және басқа да тарихи, археологиялық және мәдени нысандар көрсетілген мәліметтермен жабдықталған.

Осы «Қырғыз (Қазақ) өлкесі» және «Түркістан өлкесі» екі энциклопедиялық басылым-

дарды көпшіліктің қабылдауы ондағы берліген арнайы деректер мен әдебиеттер, географиялық және есімдік көрсеткіштермен толық қамтылған.

39 томнан тұратын «Қырғыздардың (қазақтардың) жер иеленуі мәліметтері» басылымында мал шаруашылығы, егін шаруашылығы, кәсібі, тұрмысы, географиялық-климаттық жағдайларға байланысты Дала өңіріндегі қазақ көшпенділермен қатар, қоныс аударушылардың шаруашылығы жан-жақты сипатталады.

«Қырғыздардың (қазақтардың) жер иеленуі мәліметтері» статистер мен қоныс аударушы экспедициялары негізінде жиналған. Мысалы, 1896–1901 жж. Ф.А. Щербина басшылығымен Ақмола, Семей және Торғай облыстарының 12 уездерінде қазақ қоғамдастықтарының шаруашылығы, тұрғындары, жайылымдық жерлердің көлемі мен мал санын анықтау мақсатында қазақ халқының толық шаруашылық санағы жүргізілді. Ф.А. Щербина басқарған экспедицияның жұмысында көптеген қиыншылықтар болды. Мәселен Торғай облысының Ақтөбе уезін зерттеу екі рет жүргізілді – бірінші рет Қостанай уезімен қоса 1898 ж., екінші рет 1899 ж. Семей облысының Қарқаралы уезін де зерттеу екі рет жүргізілді: 1898 ж. Қарқаралы уезінің 12 болысы, Шу өзенінің отырықшы шаруалары; 1899 ж. уездің солтүстік бөлігіндегі екі болыс, сонымен қатар 1899 ж. Зайсан уезі, 1900 ж. Өскемен уезінде бірдей санақ жүргізілді. Осы экспедицияның еңбегі – XIX-XX ғғ. өмір сүрген Қазақстан территориясында ¼ халқы туралы 12 томдық басылым болып табылады (МКЗ, 1898-1909).

Жетісу, Сырдария, Семей, Орал, Торғай облыстарында 1906–1912 жж. П.А. Скрыплев (МКЗ, 1908-1913), 1908–1913 жж. П.П. Румянцев (МКЗ, 1911-1913), П.А. Хворостанский (МКЗ, 1909-1913), В.К. Кузнецов (Киргизское хозяйство, 1909-1910: 175-221) және 1904–1911 жж. А.В. Переплетчиков (МКЗ, 1910-1913) жетекшіліктерімен жинақталған статистикалық мәліметтер қазақ және қоныс аударушылардың шаруашылығын зерттеуде тарихи-географиялық сипаттағы үлкен маңызға ие материалдар.

Столыпин реформасы кезінде құрылған қоныс аударуды басқару міндеті тек бос жерлердегі шаруалардың қоныс аударуын ғана емес, сонымен қатар олардың алдын-ала зерттелуін және пайдалану бойынша ұсыныстарды әзірлеумен айналысты. Қоныс аудару басқармасының көптеген құжаттары далалық күнделіктерді, жылдық есептерді, картографиялық материалдарды қамтыды. Есептерде тек қана малдың және егістік алқаптарының саны туралы ғана

емес, сонымен қатар байырғы және ресейлік халықтарының тұрмыс жағдайы, топырақ және өсімдіктер түрлері сипатталып, қонысаударушы шаруалар мен лауазымды шенеуінік басқармасына ұсыныстар берілді. Қоныс аудару шаруашылықтарын зерттеу бірнеше жыл бойы ұзартылды, оларды түрлі топтар жүргізді.

1906–1916 жж. Қоныс аудару басқармасы шығарған тарихи-географиялық сипаттағы «Вопросы колонизации», «Памятные книжки и адрес-календари», шолулар құнды дерек көзі болып саналады. Әртүрлі шаруашылықтар мен өндірістер географиясын, Қазақстан халқының саны мен динамикасын және аймақтардың топографиялық ерекшеліктерін зерттеуде 5 томдық «Географические словари, описанные азбучным порядком» және «Географо-статистический словарь Российской империи» атты басылымдар үлкен қызығушылық танытты. Революцияға дейінгі географиялық басылымдардың ішінде, П.П. Семенов-Тянь-Шанскийдің тапсырмасымен, В. Зверинскийдің қолдауымен, жеке томдар бойынша И. Бок, Р. Маак, Л. Майков и Н. Филипповтардың «Географический Лексикон Российского Государства» (Географический лексикон, 1773) және «Географо-статистический словарь Российской империи» (Географо-статистический словарь, 1863-1885) атты еңбектері ерекше орын алады. Сөздік физикалық және экономикалық географияға бірдей назар аударатын кешенді типтегі ғылыми жұмыс. Ол географиялық объектінің сипаттамасы, әдебиеттердің толық тізімі беріледі, Ресей Империясының әртүрлі өңірлерін, соның ішінде Қазақстанды терең зерттеуге үлкен үлес қосқан ғылыми ізденіс.

Егер Ақмола, Торғай, Семей облыстарының статистикалық шолуларының мазмұнына назар аударсақ, олар шартты түрде келесі бағыттар бойынша топтастырылады: топырақ-климаттық

жағдайлардың жалпы сипаттамалары, топырақтың топографиясы; халықнаманың мәселелері бойынша материалдар; облыстар тұрғындарының шаруашылық қызметінің мәселелеріне арналған. Қазақстан үшін «Памятные книжки и адрес-календари», Орынбор, Орал, Омбы, Семей қалаларында шығатын мерзімді басылымдар құнды деректер болып табылады. Олар үш бөлімнен тұрады: анықтамалық, статистикалық кесте және аумақтың тарихи-географиялық деректік анықтамасы. Тек қана шаруашылық жөніндегі деректер ғана емес, қалалар жөнінде жазылған деректер де үлкен маңызға ие.

1880-1890 жж. П. П. Семенов-Тянь-Шанскийдің редакциясымен 19 томдық «Живописная Россия – отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом отношении» (1881-1901 жж.) жарық көрді (Живописная Россия, 1881-1901). «Туркестан и Киргизские степи» атты X-шы томы төңкеріске дейінгі Қазақстан тарихына арналған.

Г.В. Глинканың жетекшілігімен шыққан 3 томдық «Атлас Азиатской России» (Атлас, 1914) жинағы, жер шаруашылығы және жерді орналастыру Бас басқармасының Қонысаудару басқармасы дайындаған географиялық карталары мен атласы осындай маңызға ие. Бұл жинақтың ерекшелігі, ол негізінен тақырыптық карталарды камтиды және маңызды ілеспе мәтінмен жабдықталған. Карталар негізін Бас штаб Бас басқармасының әскери топографиялық бөлімінің материалдары құрайды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, жоғарыда көрсетілген құнды деректер, басылымдар қарастырылып отырған XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы тарихи-өлкетанулық және тарихи географияның келелі тұстарын зерттеуде маңызы зор.

Әдебиеттер

Атлас Азиатской России (1914). Санкт-Петербург. «Переселенческое управление». Т. 1. Люди и порядки за Уралом. VIII, 576, II стр. с илл.; 66 л. илл., карт. Т. 2. Земля и хозяйство. 638, II стр. с илл.; 55 л. илл., карт. Т. 3. Приложения. CLV стр. Атлас. 1, 4, 24 стр. с илл.; 61 л. илл., карт. 52,7x40,8 см.

Бартольд В.В. (1966-1977). Собрание сочинений в 9-ти томах. Т. I–IX. Москва: «Наука».

Бартольд В.В. (1897). Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг. СПб. «Типография Императорской Академии наук», 198 с.

Бартольд В.В. (1966). Собрание сочинений в 9-ти томах. Т. IV. Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии. Москва: «Наука». С. 19-94.

Географический Лексикон Российского Государства (1773) или Словарь, описующий по азбучному порядку реки, озера, моря, горы, города, крепости, знатные монастыри, остроги, ясашные зимовия, рудные заводы и почия достопамятные места обширной Российской Империи, собранный коллежским асессором и г. Вереи воеводой Ф. П., а с поправлениями и пополнениями изданный трудами и с предисловием Герарда-Фридриха Миллера. Москва: 14+479 с.

Географо-статистический словарь Российской империи (1863-1885). Т. I–V. Санкт-Петербург: «Типография В. Безобразова и К°».

Живописная Россия (1881-1901). Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении: [в 12 т.] / под общ. ред. П. П. Семенова. Санкт-Петербург–Москва. «Издание товарищества М. О. Вольф».

Киргизское хозяйство в Акмолинской области: повторное исследование 1907 года (1909–1910). Переселенческое управление Главного Управления Землеустройства и Земледелия. Т. I. Кокчетавский уезд; Т. II. Омский уезд; Т. III. Петропавловский уезд; Т. IV. Атбасарский уезд; Т. V. Акмолинский уезд. Переселенческое управление Главного Управления Землеустройства и Земледелия. Санкт-Петербург. «МЗИГИ. Департамент гос. земельных имуществ».

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей (МКЗ). Акмолинская область (1898-1907). Т. I. Кокчетавский уезд; Т. II. Атбасарский уезд; Т. III. I. Акмолинский уезд; Т. XI. Омский уезд; Т. XII. Петропавловский уезд. Воронеж– Санкт-Петербург –Омск–Чернигов; Семипалатинская область (1903-1909). Т. IV. Павлодарский уезд; Т. VI. Каркаралинский уезд; Т. VIII. Зайсанский уезд; Т. IX. Усть-Каменогорский уезд; Т. X. Семипалатинский уезд. Воронеж– Санкт-Петербург; Тургайская область (1903). Т. V, VII. Воронеж.

Материалы по киргизскому землепользованию в Сырдарьинской области (1908-1913). Т. I–V. Чимкентский уезд. Ташкент. «Переселенч. Упр-е. по Сыр-Дарьинскому району».

Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева (1911-1913). Т. I. Лепсинский уезд; Т. II. Капальский уезд; Т. III. Джаркентский уезд; Т. IV. Верненский уезд. СПб. «Типография Экономия».

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района (1909-1913). Уральский, Темирский, Лбищенский, Тургайский, Кустанайский, Актюбинский, Иргизский уезды. Оренбург. «Типография О. Яковлева».

Материалы по повторному обследованию в 1910-1911 гг. хозяйств и землепользования киргиз Семипалатинской области (1912-1913). Т. I. Павлодарский уезд; Т. II. Усть-Каменогорский уезд; Т. III. Зайсанский уезд. Санкт-Петербург: «Переселенческое управление». Вып. 1-2.

Россия. Полное географическое описание нашего отечества (1903). Том XVIII. Киргизский край: Уральская, Тургайская, Семипалатинская и Семиречинская области. Под редакцией В.Н. Семенова. Санкт-Петербург: «Изд. А.Ф. Девриена». 517 с.

Россия. Полное географическое описание нашего отечества (1905). Том XIX. Туркестанский край: Туркестанский край: Сыр-Дарьинская область, Аму-Дарьинский отдел, Зарявшанская и Ферганская области с Памиром. Санкт-Петербург: «Изд. А.Ф. Девриена». 428 с.

References

Atlas Aziatskoy Rossii (1914). [Atlas Of Asian Russia]. Sankt-Peterburg: «Pereselencheskoye upravleniye». Т. 1. Lyudi i poryadki za Uralom. VIII, 576, II str. s ill.; 66 l. ill., kart. Т. 2. Zemlya i khozyaystvo. 638, II str. s ill.; 55 l. ill., kart. Т. 3. Prilozheniya. CLV str. Atlas. 1, 4, 24 str. s ill.; 61 l. ill., kart. 52,7x40,8 sm.

Bartol'd V.V. (1966-1977). Sobraniye sochineniy v 9-ti tomakh. [Collected works in 9 volumes]. Т. I–IX. Moskva: «Nauka».

Bartol'd V.V. (1897). Otchet o poyezdke v Srednyuyu Aziyu s nauchnoy tsel'yu 1893-1894 gg. [Report on a trip to Central Asia for scientific purposes 1893-1894]. Sankt-Peterburg: «Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk». 198 s.

Bartol'd V.V. (1966). Sobraniye sochineniy v 9-ti tomakh. [Collected works in 9 volumes]. Т. IV. Raboty po arkheologii, numizmatike, epigrafike i etnografii. Moskva: «Nauka». S. 19-94.

Geograficheskiy Leksikon Rossiyskogo Gosudrstva (1773), ili Slova', opisuyushchiy po azbuchnomu poryadku reki, ozera, morya, gory, goroda, kreposti, znatnyye monastyri, ostrogi, yasashnyye zimoviya, rudnyye zavody i pochiya dostopamyatnyye mesta obshirnoy Rossiyskoy Imperii, sobrannyy kollezhskim asessorom i g. Verei voyevodoy F. P., a s popravleniyami i popolneniymi izdannyy trudami i s predisloviyem Gerarda-Fridrikha Millera. [Geographical Lexicon Of The Russian State]. Moskva: 14+479 s.

Географо-статистический словарь Российской империи (1863-1885). [Geographical and statistical dictionary of the Russian Empire]. Т. I–V. Sankt-Peterburg: «Tipografiya V. Bezobrazova i K°».

Живописная Россия (1881-1901). [Picturesque Russia]. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении: [в 12 т.] / под общ. ред. П. П. Семенова. Санкт-Петербург: – Москва. «Издание товарищества М. О. Вольф».

Киргизское хозяйство в Акмолинской области: повторное исследование 1907 года (1909-1910). [Kyrgyz agriculture in Akmola region: reexamining 1907]. Pereselencheskoye upravleniye Glavnogo Upravleniya Zemleustroystva i Zemledeliya. Т. I. Kokchetavskiy uyezd; Т. II. Omskiy uyezd; Т. III. Petropavlovskiy uyezd; Т. IV. Atbasarskiy uyezd; Т. V. Akmolinskiy uyezd. Pereselencheskoye upravleniye Glavnogo Upravleniya Zemleustroystva i Zemledeliya. Sankt-Peterburg. «MziGI. Departament gos. zemel'nykh imushchestv».

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей (МКЗ). [Materials on Kyrgyz land use] Akmolinskaya oblast' (1898-1907). Т. I. Kokchetavskiy uyezd; Т. II. Atbasarskiy uyezd; Т. III. Akmolinskiy uyezd; Т. XI. Omskiy uyezd; Т. XII. Petropavlovskiy uyezd. Voronezh- Sankt-Peterburg: -Omsk-Chernigov; Semipalatinskaya oblast' (1903-1909). Т. IV. Pavlodarskiy uyezd; Т. VI. Karkaralinskiy uyezd; Т. VIII. Zaysanskiy uyezd; Т. IX. Ust'-Kamenogorskiy uyezd; Т. X. Semipalatinskiy uyezd. Voronezh- Sankt-Peterburg;; Turgayskaya oblast' (1903). Т. V, VII. Voronezh, 1903.

Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu v Syrdar'inskoy oblasti (1908-1913). [Materials on Kyrgyz land use]. T. I–V. Chimkentskiy uyezd. Tashkent. «Pereselench. upr. po Syr.-Dar'in. r-nu».

Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo khozyaystva i zemlepol'zovaniya v Semirechenskoj oblasti (1911-1913), sobrannyye i razrabotannyye pod rukovodstvom P.P. Rumyantseva. [Materials on Kyrgyz land use]. Sankt-Peterburg: «Tip. «Ekonomiya».

Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannyye i razrabotannyye statisticheskoy partiyey Turgaysko-Ural'skogo pereselencheskogo rayona (1909-1913). [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Ural'sky resettlement area] Ural'skiy, Temirskiy, Lbishchenskiy, Turgayskiy, Kustanayskiy, Aktyubinskiy, Irgizskiy uyezdy. Orenburg. «Tipografiya O. Yakovleva».

Materialy po povtornomu obsledovaniyu v 1910-1911 gg. khozyaystv i zemlepol'zovaniya kirgiz Semipalatinskoy oblasti (1912-1913). [Materials on Kyrgyz land use]. T.I. Pavlodarskiy uyezd; T. II. Ust'-Kamenogorskiy uyezd; T. III. Zaysanskiy uyezd. Sankt-Peterburg: «Pereselencheskoye upravleniye». Vyp. 1-2.

Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisaniye nashogo otechestva (1903). [Russia. Full geographical description of our country]. Tom XVIII. Kirgizskiy kray: Ural'skaya, Turgayskaya, Semipalatinskaya i Semirechinskaya oblasti. Pod redaktsiyey V.N. Semenova. Sankt-Peterburg: «Izd. A.F. Devriyena». 517 s.

Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisaniye nashogo otechestva (1905). [Russia. Full geographical description of our country]. Tom XIX. Turkestanskiy kray: Turkestanskiy kray: Syr-Dar'inskaya oblast', Amu-Dar'inskiy otdel, Zaryavshanskaya i Ferganskaya oblasti s Pamirom. Sankt-Peterburg: «Izd. A.F. Devriyena». 428 s.

Жораева Г.Т.

тарих ғылымдарының кандидаты,
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ., e-mail: guljamal-77@mail.ru

**XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ ТАТАР ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ
БІРТҰТАС МҰСЫЛМАН МЕМЛЕКЕТІН ҚҰРУДАҒЫ
ТҮРІКШІЛДІК ИДЕЯСЫ**

Бұл мақалада татар зиялылары тұтас мұсылман мемлекетін құру идеясын қолдауы, мәселен, татар зиялыларының: “Біз түріктердің біріккеніне, мұсылмандардың біріккеніне қарсы емеспіз, бірақ біз оларға өздерінің күшті мәдениетімен, мықты ұлттық ұлтымен, әдет-ғұрыпымен енуді қолдаймыз” деген идеясын татар лидерлері мен башқұрттардың қолдаулары сөз болған. Мұсылмандарға бірігуді қажет ететін бағдарламалар, “мұсылман комитеті” және “бұратаналар комитетінің” құрылуы зерттелген. Түрікшілдік идеясын насихаттап, біртұтас мұсылман мемлекетін құруды көздеген татар зиялыларының көпшілігі кеңес өкіметі орнағаннан кейін оның түрлі салаларында қызмет етуі айқындалған.

Түйін сөздер: татар зиялылары, түрікшілдік идея, ұлттық проблемалар, төңкеріс, бұратаналар комитеті, мұсылман комитеті, жалпықазақ съезі.

Zhorayeva G.T.

Candidate of historical sciences,
Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University,
Kazakhstan, Turkistan, e-mail: guljamal-77@mail.ru

**Turkic idea of tatar intelligentsia in the formation
of muslim states at the beginning of the 20th century**

This article discusses the Tatar intelligentsia supporting the idea of creating a whole Muslim state, for example, the Tatar intelligentsia said: «We are not against the unity of the Turks, the unification of Muslims, but we support them to enter with their strong culture, strong national heritage and traditions”, supported the Tatar and Bashkir leaders. The Muslims have studied the programs that need to be merged, the creation of the “Muslim Committee” and the “Local People Committee”. Many Tatar intellectuals, who propagandized the idea of Turkicist and set up a single Muslim state, determined that they would serve in various fields after the establishment of the Soviet government.

Key words: the Tatar intelligentsia, the Turkic idea, national problems, a coup, a middle class committee, a Muslim committee, an all-Kazakh congress.

Жораева Г.Т.

кандидат исторических наук,
Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи,
Казахстан, г. Туркестан, e-mail: guljamal-77@mail.ru

**Идея тюркизма татарской интеллигенции
в создании единого мусульманского государства в начале XX века**

В статье рассматривается поддержка татарской интеллигенцией идеи единого мусульманского государства, к примеру они говорили: «Мы не против объединения всех тюрков и мусульман, однако мы поддерживаем их вхождение своей великой культурой, сильным национальным единством и традициями», причем эта идея выдвигалась татарскими и башкирскими лидерами. Проведено

изучение программ, необходимых для объединения мусульман, создание «мусульманского комитета» и «комитета инородцев». Определено участие татарской интеллигенции в продвижении идей тюркизма и деятельности советской власти после ее установления.

Ключевые слова: татарская интеллигенция, идея тюркизма, национальные проблемы, переворот, комитет инородцев, мусульманский комитет, общеказахский съезд.

Кіріспе

Қазан революциясының жеңісімен байланысты ұлттық проблемалар, бірінші кезекте ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелері өткірірек талқылана бастады. Большевиктік ұйымдар, Қазақстан мен Түркістан Кеңестері өздерінің бүкілқазақтық және бүкілтүркістандық съездерін шақыруға әзірлене бастады. Кеңестердің бүкілқазақтық съезін шақыруға дайындық жұмыстары өлкеде кеңес өкіметін нығайту процесімен қат-қабат жүріп жатты. Іс жүзінде бұл кеңес өкіметін нығайту жолындағы күрес, сонымен бірге, кеңестік мемлекеттіліктің қалыптасуы жолындағы күрес дегенді білдіреді.

Мәселенің методологиясы

Татар азаматтары да Қазан төңкерісінің негізгі мақсатын түсінбеді. Сондықтан, бұл төңкеріске аса қуана да қоймады. Төңкерісті қолдаушылар үкімет тарапынан қысымшылық көргендер мен төменгі тап өкілдері болғандығын атап өтуіміз керек. Қазан революциясынан көп бұрын-ақ қазақ-либералдық-демократиялық қозғалысының жетекшілері Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуына байланысты өздерінің бағдарламалы көзқарастарын кеңінен насихаттаған болатын (Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін, 1994: 308).

Мәселенің зерттелу деңгейі мен деректік негізі

Татар зиялылары мен жастары Уақытша үкімет пен депутаттар кеңесінің құрамында да болған. Олар жергілікті тұрғындармен бірлесе кеңес өкіметін құруға белсене араласып, азамат соғысы жылдарында ақ гвардияшыларға қарсы күрескен революционерлер етене араласты. Солардың бірі Сабыржан Ғарапшаұлы Ғаббасов.

Сабыржан 1879 жылы әкесі Ғарапша ашқан Сергиополь (Аягөз) қаласындағы медреседе білім алып, 1905 жылы білім жолына түскен жастармен бірге Қазан қаласына келіп, 1912 жылға дейін осы қалада оқиды. Осы жылдары Сабыржан

марксистік үйірмелерге қатысып, революциялық идеялармен қаруланады. Оның кейіннен танымал революционер болуына большевик Құсайын Ямашев үлкен әсер еткен. Қазандағы жылдар Сабыржанның азаматтық көзқарасының қалыптасуына әсер етті (Қойгелдиев, 1989: 3).

С. Ғаббасов татар және қазақ зиялыларының арасында бұрыннан қалыптасқан өзара ағайындық дәстүрді одан әрі нығайтуға үлес қосты. 1912 жылы ол туған жеріне қайта оралып, мектепте мұғалімдікке кіреді. Бұл жылдар аралығында ол қазақ және татар тілдерінде шығып тұрған “Айқап” журналы мен “Уақыт” газетіне оқу-ағарту мәселесіне арналған бірнеше мақалалар жариялайды. “Айқап” журналының өзіне қазақтардың шаруашылығы, мәдени өмірі, тарихы турасында 15-ке жуық мақаланы жариялаған. Сабыржан кейіннен “Алаш” газеті мен “Үш жүз” партиясын құрған Көлбай Төгісовпен және қазақтың Е. Маманов сияқты белді азаматымен қарым-қатынаста болып, солар турасында аталмыш газет-журналдарға мақала жазған. Бірінші дүниежүзілік соғыс басталысымен С. Ғаббасов әскери қызметке алынады. Әскер қатарында унтер-офицер шеңберінде фельдшер болып қызмет етеді. Алайда, ол 1915 жылы әскерлер арасында революциялық пиғылдағы үгіт-насихат жүргізгені үшін патша үкіметінің тарапынан айыпталуына байланысты әскерден қашып, Бішкек, Әулиеата, Шымкент қалаларын паналайды. Кейін Кавказға өтіп кетеді. Ол 1916 жылы қайтадан Верный қаласына оралып, мұнда газет-журналдарға “Аягузи” деген лақап атпен мақалалар жариялап тұрады (Ұлттық Энциклопедия, 2001: 93). Осы жылдың күзінде Сабыржан Қазанға бара жатқан жерінде ұсталып, абақтыға қамалады. Абақтыдан тек 1917 жылы Ақпан революциясы жеңгеннен кейін босатылып, революциялық күреске белсене кіріседі. Ол “Мұсылман комитетінің” әрекетіне қарсы шыққан. С. Ғаббасов Сергиопольде (Аягөз) кеңес өкіметін орнатуда ұйымдастырушы болып, ақ әскерлеріне қарсы күресуде орыс, қазақ, татарлардан тұратын партизандық отряд құрды.

Петропавлдағы кеңес өкіметін орнатуға қатысқан татар азаматтарының бірі – Кәрім

Рахымұлы Сүтішев болды. Ол Троицкідегі медреседе оқып жүргеннің өзінде Ғ. Тоқайдың өлеңдерін жатқа біліп, революциялық пиғылда жазылған әдебиеттерді оқыған. Молдаға қарсы шыққаны үшін медреседен шығарылады. Петропавл қаласына келіп, астыртын большевиктер ұйымына қосылып, патша үкімет саясатына қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізеді. Ол байлардың тауарларды көтеріңкі бағамен сататынын әшкерелеу мақсатында қолдан жасалынған парақшалар шығарудан бастап, патшаны құлатуға шақырған жасырын кітаптарды татар тіліне аударып, оларды Омбы, Атбасар, Троицкі, Көкшетау қалаларына жеткізуге демократтар ұйымдастырғанға дейінгі революциялық жұмыстардың бәрін де атқарды. Сол бір реакция жылдарында кейбір большевиктер қуғын-сүргінге ұшырауына қарамастан, татар және қазақ интеллигенциясын социалистік-демократиялық үйірмелерге тоғыстырды (Бюллетень Семипалатинского областного исполнительного комитета, 1917: 6).

1917 жылғы революциядан бұрын Петропавл мен барлық Ақмола губерниясында екі ғана ірі социал-демократиялық және социал-революционерлердің ұйымдары бар еді. Социал-демократиялық ұйымның белсенді Дубынин, Казачков, Зайкиндердің қатарында Кәрім Сүтішев те болды. Ұйым мүшелері түрлі қызметтерді атқарды. Мәселен, И. Дубынин интеллигенция арасында, З. Казачков теміржолшылар, Кәрім Сүтішев жүк түсірушілер мен арбакештердің және жастар арасында революциялық үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді.

Петропавлда депутаттар кеңесі құрылған кезде інісі Хамитпен бірге сол кеңестің құрамына сайланды. Депутаттар кеңесінің Атқару комитеті Хамит Сүтішевке “бұратаналар комитетін” және “мұсылман комитетін” құруды тапсырды. Комитеттерді құруға бірнеше татар жастары белсене кіріскен. Хамит Сүтішев өзінің естелігінде комитет ісін құруға Сүтішев, Шагиев, Ыдырысов, Әбубакировтардың қатысқандығын атап өткен (В огне революции, 1957а: 162).

Комитеттерді құру барысында К. Сүтішев және Х. Базарбаевтың бастамасымен жиырма бес адам қатысқан мәжіліс өткізіліп, онда саяси бағдарлама қабылдау және уақытша “мұсылман комитетінің” құрамына кандидаттар сайлау мәселелері қарастырылды. Бірінші мәселе бойынша бірден социал-демократтар мен социал-революционерлердің бағдарламалары ұсынылды. Алайда, мұсылмандарға бірігуді

қажет ететін бағдарламалар қажет деген негізбен екі бағдарлама да қабылданбады.

Депутаттар кеңесінің екінші мәжілісі аталмыш екі мәселені тағы да қарастырды. Бұл жолы да бірінші мәжілістегідей саяси бағдарламалар қабылданбады. Мұсылман комитетінің бағдарламасын жасау үшін арнайы комиссия құрылып, оның құрамына Шагиев, Құрманғалиев, Ғалиев, Мақсұтов және ағайынды Сүтішевтер енді. Мұсылман комитетінің құрамын сайлау барысында бірнеше қиыншылықтар туды. Өйткені, мұсылмандар арасында Уақытша үкіметке бағыну қажет пе деген мәселе төңірегінде қызу айтыс-тартыстар болып жатқан еді. Мұсылман комитеті Мәскеудегі мұсылмандардың орталық комитетіне жүгінуге бел буды. Орталық комитет қандай жағдай болса да, сондай-ақ табына қарамай барлық мұсылмандарды біріктіру қажеттігі жөнінде кеңес берді.

1917 жылдың тамызында К. Сүтішев Том қаласына оқуға кетіп, Петропавлға Атқару комитеттің шақыртуымен тек 1918 жылдың ақпанында қайтып оралады. Алайда, контрреволюциялық төңкеріс кезінде ол қамауға алынады. Татар Резеп Қасымов 300-дей жүк тасмалдаушылар мен арбакештерді ұйымдастырып, Кәрімді қамаудан босатуды талап еткеннен кейін ол босатылады. Бұл уақытта мұсылман комитеті татарылып, оның орнына “Милле Шара” атты татарлардың ұйымы құрылады. Бұл ұйым маңайына көпшілік мұсылман кедейлерін тарта білді (В огне революции, 1957б: 170-171). Петропавлдың жұмысшылары мен солдаттары 1917 жылдың күз бойы үкімет билігін қолға алу жолында белсенді дайындықтар жүргізді. Осы жылдың 4 қазанында большевиктер И. Дубынин, К. Сүтішев және басқалар консерві зауытының жұмысшылары арасында, темір жол депосында, 33-ші запастағы атқыштар полкінің солдаттары арасында кеңес өкіметін қолдау жөнінде үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Ал 18 қазанда Петропавл большевиктері Петроградқа II Бүкілресейлік съезге кеткен депутатқа “билікті жұмысшы, солдат және шаруалар депутаттар кеңесінің қолына көшіру” шешіміне дауыс беруі турасында телеграфтық хат жолдады (Пахмурный, Григорьев, 1978: 149). Кәрім Сүтішев 1918 жылдың 30 мамырында чехославак әскерлерінің қолынан қаза тапты.

1917 жылдың аяғында Жетісуда ақгвардияшылар мен депутаттар кеңесін жақтаушылар арасында Құрылтай жиналысына сайлау жолын-

да үлкен тартысқа түсті. Татар зиялылары мен жастары Уақытша үкіметтің құрамына мүше болып, елдегі болып жатқан саяси жағдайды тыныштандыруға кіріскен болатын.

1917 жылы Жетісудің уақытша атқару комитетінің құрамында татар Біләл Хисамуттинов болып, осы жерде кеңес өкіметінің түпкілікті орнауына елеулі үлес қосты. Біләл Қазан губерниясында 1874 жылы дүниеге келген еді. 1895 жылы Троицкідегі “Мұхамедия” медресін бітіргеннен кейін Торғай облысының Қостанай уезінің мектебіне мұғалім болып келіп, ол жерде 1902 жылға дейін бала оқытады. Ал 1903-1905 жылдар аралығында Ташкент пен Верный қалаларында жеке сауда үйінің есепшісі болады. Алғашқы орыс революциясы жылдарында қайтадан оқытушылық қызметке оралып, орыс-түзем мектебінде сабақ береді. 1906-1907 жылы ол жеке фирманың бухгалтері, ал 1907 жылдан 1916 жылға дейін мектеп мұғалімі болады. 1914 жылы дүниежүзілік соғыс басталған кезде ағасы Минникаймен бірге 1916 жылы майданға кетіп, тек қатты жарақат алуына байланысты 1916 жылы Верный қаласына оралған болатын. Біләл 1917 жылғы революцияны қуанышпен қарсы алды. Ол Верныйдағы атқару комитетінде қызметте жүріп, аса көзге түскен соң Жетісу Әскер-Революциялық комитетіне сайланып, онда ағарту және заң істерімен айналысады. М. Хисамуттинов Д.А. Фурмановпен жақсы таныс болған. Аз ұлттардың митингілерінде, жиналыстарда Д.А. Фурманов оны тілмаш ретінде ертіп жүрген. Оның өмірі 1937 жылы “халық жауы” ретінде үзілді (Страницы трагических судеб, 2002: 15-17).

Бүкілресейлік құрылтай жиналысына сайлау кезінде “Шурои-улема” ұйымы “Шурои-ислам” ұйымымен бірлесе депутаттыққа кандидаттар беруден бас тартқан болатын. Олар 1917 жылдың 2 қазанда Түркістан қаласында Сырдария облысы мұсылмандарының сиезін өткізіп, онда Құрылтай жиналысына өз аттарынан депутаттыққа кандидаттар тізімін жасады. Бұл тізімнің ішінде татарлар да болды. Атап айтсақ, тізімдегі 14 адамның ішінде С. Лапин, С. Махмұдқожа, С. Алдабергенов, С. Нұрмұхамедов, Садық қожа ишан, Х. Ибрагимов, Т. Ғалым, О. Мерейов, М. Мабирхан, Ә. Топшыбашев, Қ. Бұралқиев, С. Юсупов, С. Наргелов, Ғ. Махдум бар еді (Рүстемов, 2004: 47-48). Бұл ұйым С. Лапинды Бүкілресейлік құрылтай жиналысына сайлап, Түркістан штатының конституциясын дайындады.

Қазақстанда Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау негізінен белгіленген мерзімде

қараша айының 12-18-і аралығында өтті. Сайлау тек қана Жетісу мен Сырдария облыстарында осы мерзімнен кешірек жүргізілді. Осыған дейін барлық партиялар мен саяси ұйымдар өз кандидатураларын ұсынып, қажетті дайындық жұмыстарын жүргізіп үлгерген болатын. Сайлау науқанына түрлі саяси партиялар, қоғамдық бірлестіктер, сонымен қатар көптеген ұлттар өкілдері өз алдына бөлек бағдарламалар түзіп атсалысты. Татар зиялылары да бұл Құрылтай жиналысының сайлау барысына белсенділік танытты.

Бұл сайлау бұрынғы Ресей империясы аймағындағы алғашқы демократиялық сайлау еді. Сайлау жалпыға бірдей, тең, төте және құпия түрде болды. Сайлау алты округтің бесеуінде пропорционалды, ал Орда округінде мажоритарлы жүйе бойынша жүргізілді. Бұл сайлаудың әділ түрде өтуіне өлкедегі барлық қоғамдық ұйымдар мен саяси партиялар мүдделі болды. Қоғамдық ұйымдардың мүшелері арасында татар ұлт өкілдерінің барлығы бізге белгілі. Қараша айларында Қоқан, Ташкент, Түркістанда жиналыс, съездер өткізіліп, билік кімнің қолына көшу керек деген мәселе төңірегінде қызу тартыс болды. Мәселен, 1917 жылдың 15-22 қараша аралығында Түркістанда болған мұсылмандардың өлкелік 3-ші съезінде биліктің Халық комиссарлар кеңесі қолына өту керектігі жөніндегі шешімге С. Лапин бастаған “Шурои-ислам” ұйымы барынша қарсылық танытып бақты. Х.Ш. Иноятов көрсеткендей, С. Лапин 25 қарашада “Свободный Самарканд” газетіне жарияланған мұсылман съезінің резолюциясын оқып, мұсылмандардың мұсылмандар қандай да бір топтың үкімет билігін басып алу әрекеттеріне келіспейтіндігін және мойындамайтындығын білдірді (Иноятов, 1978: 218).

Татар зиялылары тұтас мұсылман мемлекетін құру идеясын қолдады. Мәселен, татар зиялысы С. Алкин бұл турадағы ойын былайша білдірген еді: “Біз түріктердің біріккеніне, мұсылмандардың біріккеніне қарсы емеспіз, бірақ біз оларға өздерінің күшті мәдениетімен, мықты ұлттық ұлтымен, әдет-ғұрыпымен енуді қолдаймыз”. Мұндай пікірді татар лидерлері ғана емес, башқұрттар да қолдады (Исхаков, 2003: 75).

1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында Орынборда екінші жалпықазақ съезі болып, 80-ге жуық депутаттар бас қосты. Бұл съезге башқұрт өкілдерінің атынан Ахмед-Зәки Валидов пен жергілікті мұсылмандық әскери Шураның делегаты прапорщик Баширов, “Жаңа

уақыт” газетінің бас жазушысы Фатих Кәрімов, Орынбор әскери шебінен Т. Седельников және т.б. құрметті қонақтар шақырылды. Аталмыш зиялылар съездің ашылуын құттықтап, қазақ халқын бірлікте болуын үндеді.

Бұл екінші жалпықазақ съезінде дін мәселесін қарастырған кезде мұсылман дініне ортақ істер татар қазыларымен және мүфтиімен бірге қарау турасында қаулы қабылданса, ал 20-25 тамызда Ақтөбе қаласында болған Торғай облыстық екінші қазақ съезінде Қазанда қиыншылыққа ұшырағандарға жәрдем мәселесі көтеріліп, съезге қатысушылар 418 сом ақша жинап, мұсылман кеңесіне жіберу мәселесін қолға алды («Алаш қозғалысы», 2004: 408-409).

1917 жылғы 7-15 желтоқсан аралығында Том қаласында төтенше жалпысібірлік съезд өткізіліп, оған Ә. Бөкейханов бастаған тоғыз адамнан қазақ делегациясы қатынасты. Бұл съезде Г.Н. Потанин басқарған Сібір үкіметі құрылып, сібір мұсылмандарының атынан Ә. Ермеков пен татар Ы. Нығматуллин Сібір үкіметі кеңесіне сайланады. К. Нұрпейісов көрсеткендей, Сібір облыстың кеңесі екінші жалпықазақ съезінің Алашорданы құру туралы шешімін қолдап, Кеңес өкіметін мойындамау жөнінде қаулы қабылдады (Нұрпейісов, 1995: 143).

11 желтоқсанда екінші жалпықазақ съезі “Қырғыз (қазақ) федерациясын” құру турасында шешім қабылдаған болатын. Сондай-ақ, “Қазақ (Алаш) автономиясы” да құрылып, оның

орталық комитетіне Ә. Бөкейханов басқарған 15 мүше сайланды.

Екінші жалпықазақ съезімен қатар Орынборда 8-20 желтоқсан аралығында Башқұртстанның 3-ші облыстық құрылтайы өтіп, оған 223 делегат қатысты. Құрылтайға қатысқандардың арасында татар, орыс және тағы басқа ұлт өкілдері де болды. Бұл Құрылтай жиналысында Башқұрт автономиясын құру мәселесі қойылып, осы төңіректе екі топ арасында тартыс болды.

Қорытынды

Мұсылман қозғалысына қатысқан кейбір татар және қазақ қайраткерлері зиялылар тартынан қолдау таппағандықтан шетелге кетуге мәжбүр болды. Алайда, олар эмиграцияда жүрсе де Ресейдегі түркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғалыс қайраткерлерімен астыртын байланыс орнатуға тырысып бақты. Түрікшілдік идеясын насихаттап, біртұтас мұсылман мемлекетін құруды көздеген татар зиялыларының көпшілігі кеңес өкіметі орнағаннан кейін оның түрлі салаларында қызмет етті. Қазақстан территориясында мекендеген татар ұлт өкілдері қазақ халқымен бірлесе отырып, патша үкіметінің отарлық саясатына қарсы шықты. Олардың алдыңғы қатарлы өкілдері үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп, қазақ зиялыларына дін, тіл жолында күресте ниеттес болды.

Әдебиеттер

- Алаш қозғалысы. (2004). Құжаттар мен материалдар жинағы. Алматы: Алаш.
 Бюллетень Семипалатинского областного исполнительного комитета. (1917). Семипалатинск.
 В огне революции. (1957). (Воспоминания участников Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в Казахстане). Алма-Ата.
 Иноятов Х.Ш. (1978). Победа Советской власти в Туркестане. Москва: Мысль.
 Исхаков С.М. (2003). Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.). Москва.
 Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. (1994). (Очерк). Алматы: Дәуір.
 Қазақстан. (2001). Ұлттық Энциклопедия. Алматы.
 Қойгелдиев М. (1989). Жалынды ғұмыр. Социалистік Қазақстан, № 297.
 Нұрпейісов К. (1995). Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек.
 Пахмурный П., Григорьев И. (1978). Октябрь в Казахстане: (из опыта партийного руководства борьбой масс за победу Октябрьской революции в Казахстане). Алма-Ата: Казахстан.
 Рүстемов С. (2004). “Шуро-улема” ұйымының құрылуы мен қызметі. Қазақ тарихы, № 6.
 Страницы трагических судеб. (2002). Сборник воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920-1950-е гг. Алматы: Жеті жарғы.

References

- Alash kozgalisi. (2004). Kujattar men materildar jinagi. [Documents and materials]. Almaty: Alash.
 Bulletin Semipalatinskogo oblastnogo ispolnitelnogo komiteta. (1917). [The Bulletin of the Semipalatinsk Territorial Reproductive Committee]. Semipalatinsk.

- V ogne revolusii. (1957). [In the fire revolution]. (Vospominania uchastnikov Velikoi Oktiabrskoi sotsialisticheskoi revolusii i grajdanskoi voini v Kazakstane) [Welcomed the participants of the October Revolution and the Civil War in Kazakhstan]. Ama-Ata.
- Inoiatov H.Sh. (2003). Pobeda Sovetskoj vlasti v Turkestane. [Victory of the Sovietsky vlasi in Turkestan]. Moskva: Misl.
- Ishakov S.M. (2003). Rossiiskie musulmane i revolusia (vesna 1917 g. – leto 1918 g.). [The Russian Moslems and the Revolution (spring 1917 y. – summer 1918 y.)]. Moskva.
- Kazakstan tarihi kone zamannan buginge dein. (1994). (Ocherk). [History of Kazakhstan from ancient times to present]. Almaty: Daur.
- Kazakstan. (2001). [Kazakhstan]. Ulttik Ensiklopedia. [National Encyclopedia]. Almaty.
- Koigeldiev M. (1989). Zhalindi gimir. [Flaming Life]. Sosialistik Kazakstan. № 297.
- Nurpeisov K. (1995). Alash ham Alashorda. [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek.
- Paxmurni P., Grigoriev I. (1978). Oktiabr v Kazakstane: (iz opita partiinogo rukovodstva boorboi mass za podedu Oktiabrskoi revolusii v Kazakstane). [October in Kazakhstan: (The Opposition Party Leadership Force Maj. Victory for October Revolution in Kazakhstan)]. Ama-Ata: Kazakstan.
- Rustemov S. (2004). “Shuroi-ulema” uimnin kurilui men kizmeti. [Creation and activity of the organization “Shuroi-ulema”]. Kazak tarihi. -№ 6.
- Stranisi tragicheskikh sudeb. (2002). Sbornik vospominanii jertv politicheskix repressii v SSSR v 1920-1950-e gg. [The winner of the epic poetry repression in the USSR in 1920-1950.] Almaty: Zheti zhargu.

Баймуханов Н.¹, Баимбетов Г.²

¹Руководитель научно-исследовательского проекта «Shejire DNA», Казakhstan, г. Алматы, e-mail: baimukhan@gmail.com

²Аналитик генетической генеалогии научно-исследовательского проекта «Shejire DNA», Казakhstan, г. Алматы, e-mail: g.baimbetov@list.ru

**ГЕНЕТИЧЕСКИЙ СУБКЛАД ZQ5 ГАПЛОГРУППЫ C-Y15552
РОДОПЛЕМЕННОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ «АЛИМУЛЫ»**

В рамках предмета исследования генетической генеалогии казахов, в работе, на основе ДНК анализов Y-хромосомы, с целью определения уровня исторической верификации устно-традиционной генеалогии, было исследовано родоплеменное объединение Алимұлы, которое является частью племени Алшын – казахов младшего жуза. Результаты исследования базировались на предмет использования генетических анализов происхождения родов по мужской (отцовской) линии в качестве прикладного метода в исторической дисциплине. Применение современных методов и расчетов, на основе накопленных мутации, в определённых генетических субкладах, позволило определять эпоху, в которой проживал родоначальник того или иного рода. Что позволило полностью исключить отождествление созвучных родов с более древними племенами, тем самым реконструируя достоверную историю зарождения этноса.

Ключевые слова: генеалогия, история, генетика, род, Алимұлы, Алшын.

Baimukhanov N.¹, Baimbetov G.²

¹Head of the research project “Shejire DNA”, Kazakhstan, Almaty, e-mail: baimukhan@gmail.com

²Analyst of the genetic genealogy of the research project “Shejire DNA”, Kazakhstan, Almaty, e-mail: g.baimbetov@list.ru

Genetic subclade ZQ5 of haplogroup C-Y15552 tribal union “Alimuly”

Within the scope of the study of the genetic genealogy of Kazakhs, in the work, based on DNA analysis of the Y chromosome, to determine the level of historical verification of oral-traditional genealogy, the tribal union of Alimuly was studied, which is part of the Alshyn tribe of the Kazakhs of the junior horde. The results of the research were based on the use of genetic analyzes of the origin of genera in the male (father's) line as an applied method in the historical discipline. The use of modern methods and calculations, based on accumulated mutations, in certain genetic subclade, made it possible to determine the epoch in which the ancestor of one or another clan lived. That allowed completely to exclude the identification of consonant clans with the more ancient tribes, thereby reconstructing the authentic history of the birth of an ethnus.

Key words: genealogy, history, genetics, clan, Alimuly, Alshyn.

Баймұханов Н.¹, Баимбетов Г.²

¹«ShejireDNA» ғылыми-зерттеу жобасының жетекшісі, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: baimukhan@gmail.com

²«ShejireDNA» ғылыми-зерттеу жобасының генетикалық генеалогия зерделеушісі, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: g.baimbetov@list.ru

**«Әлімұлы» рулық-тайпалық бірлестігінің
C-Y15552 гаплогруппының ZQ5 генетикалық субклады**

Қазақтардың генетикалық генеалогиясын зерттеу аясында, бұл еңбекте, ауызша-дәстүрлі генеалогияның тарихи шынайылық деңгейін анықтау мақсатында Y-хромосоманың ДНК талдау негізінде, кіші жүз қазақтарының Алшын тайпасының бір бөлігі болып табылатын Әлімұлы ру-

тайпалық бірлестігі зерттелді. Зерттеу нәтижелері тарих пәніндегі қолданбалы әдіс ретінде аталық жағынан рулық тектің генетикалық талдауларына сүйенді. Жинақталған мутациялар негізінде белгілі бір генетикалық бөлімдерге бөлуде заманауи әдістер мен есептеулерді қолдану қандай болмасын рудың негізін қалаушы (ру басы) өмір сүрген дәуірді анықтауға мүмкіндік берді. Бұл тым ежелгі қауымдармен атауларының ұқсастырылуына жол бермей, осылайша ұлт негізінің (этнос) қалану тарихының шынайы көрінісін, шежіресін қалыптастыруға септігін тигізді.

Түйін сөздері: гениалогия, тарих, генетика, ру, Әлімұлы, Алшын.

Введение

Вопросы исторической генеалогии для казахов всегда являлись и являются очень важным инструментом для понимания объективной истории как отдельных родов, личностей так и всего этноса. Развитие методологии и методов генетической науки, доступность мировых достижений в этой области для практических исследований в Казахстане позволили инструментально точно производить определения генетических субкладов и определять место исторических личностей-родоначальников в социально-политических и этно-генеалогических составляющих. В настоящий момент известно, что казахская историография складывалась в родоплеменной среде этноса. За все периоды исследований, зарубежные и казахстанские историки индифферентно относились к устно-народной генеалогической традиции шежире, не предавая ей исторического значения. В связи с отсутствием письменных и других объективных источников, создавало многочисленные, часто противоречащие варианты генеалогических историй. И в этом был логический и объективный исторический взгляд. Так как трудно представить, например, что пришедшее во время монгольского нашествия Чингисхана, племя Жалаир как-то родственно связано с автохтонным племенем Канглы (Кангюй), найманов с кипчаками, и племена входящие в племенное объединение «Жетыру», куда входят керейты, которые в позднем средневековье имели собственное государство в центральной и западной части Монголии. И все они, согласно устно-традиционной генеалогии, имели общего предка «Алаша хана» – прародителя всех казахов, что выглядело более чем мифологически. Так как данные племена существовали и до появления казахского этноса, и являются частью других этносов.

В соответствии свыше сказанным, такой же исторический взгляд был и на роды относящийся к родоплеменному объединению «Алимулы» – казахов младшего жуза, которых так же сопоставляли с древними племенами. Согласно исто-

рическим данным, когда еще российская царская администрация фиксировала казахов по родоплеменной принадлежности, родоплеменное объединение «Алимулы» состояло из шести родов: Шомекей, Шекты, Каракесек, Торткара, Карасакал и Кете. А совместно с родоплеменным объединением «Байулы» составляли большое племенное объединение «Алшын» (Левшин, 2006: 8). Так род «Шомекей» отождествляли с племенем «чумугунь», упоминаемым в древнетюркскую эпоху; род «Шекты» с древнетюркским этнообразованием «чик»; род «Каракесек» с арғынами; род «Торткара» с кипчакским средневековым этнонимом «тортул» и найманами; род «Кете» с киданями. И лишь род «Карасакал» признавался поздним родовым образованием у казахов и кыргызов. Масанов Н.Э. в свою очередь считал, что появление большинства родов «Алимулы» относится постузбекскому периоду (Масанов, 2011: 183-205). Что бы разобраться в том, что являются ли выше приведенные гипотезы истиной, необходимо применение современных генетических анализов представителей этих родов.

Генеалогический разбор

Не смотря, на отождествление с древними племенами современными историками роды входящие в родоплеменное объединение «Алимулы», в источниковедении существует первое официальное упоминание о них в 1748 году в документах М. Тевкелева. Последний сообщал, что: *«Сильной род алчин, а алчин разделяется надвое, то есть каракисяк и байулы. Каракисяк всех сильнее, и числяется шесть родов, а имянно: чекли, каракисяк, чюмекей, дюрткара, каракете, карасакал»* (Масанов, 2011:183). И здесь можно отметить, что в середине 18-го века роды именуемые «Алимулы», назывались «Каракесек». А уже в 19-ом веке, А. Левшин пишет: *«Поколение алимулы состоит из шести родов: карасакал, каракисяк, китя, дюрткара, чюмекей и чекли»* (Левшин, 2006: 8). Однако, М. Тынышпаев в своей работе сообщает, что группа каракесек состоит из алимулы, чюмекей и кете (Ты-

нышпыев, 2006: 55). Такую же версию, но уже в генеалогии младшего жуза, не в качестве племенного объединения, а рода Алшын, изложена на основе устных данных в работах Т. Усенбаева и К. Бисенбекова, где говорится, что у Каракесека (Кадыркожи) было три сына: Байсары, Алим и Шомен (Усенбаев, 2006: 67) (Бисенбеков, 2012: 167). Таким образом, можно сделать вывод, что род Кете и Шомекей – не являются, согласно генеалогии, прямыми потомками Алима, за исключением рода «Ак Кете».

Если попытаться разобраться в генеалогии родоплеменного объединения «Каракесек», то необходимо выяснить каким образом последнее стало именоваться «Алимулы», которое являлось всего лишь его составной частью. Мы можем предположить, что это было связано с событиями, которые происходили во второй половине 18-го века: *«С целью ликвидации ханской власти царская администрация в 1785 году провела реформу в Младшем жузе. Младший жуз был разделен на три крупных родоплеменных объединения: алимулы, байулы и жетыру. Во главе каждого объединения были поставлены знатные родовые старшины и баи, с приданием им некоторого «аппарата» в лице переводчиков и писмоводителей, взятых на бюджет государством. Был организован Совет управления Младшего жуза во главе с председателем...»* позже данная реформа не оправдывает себя и в 1790 году царское правительство восстановит ханскую власть в лице Ералы-султана (Тулибаева, 2001: 76). В данном тексте видно, что название объединения «Алимулы» уже включающие в себя роды Шомекей и Кете в конце 18-го века, появляется в административных целях. Все последующие события авторы, исследователи, этнографы и т.д. руководствовались административными данными. По всей видимости, царская администрация в целях избежать путаницы, при которой внутри родоплеменного объединения «Каракесек» есть род «Каракесек», упорядочила, присоединив роды Шомекей и Кете в «Алимулы». Тем более что и до этого часть рода Кете – «Ак Кете» причислялись к потомкам Алима.

В плане отцовской линии, род Кете имеет сложную генеалогическую структуру, согласно которой, женщина по имени «Кетебике» была женой Байсары и родила от него двоих сыновей: Бозанша и Майлыбай батыра (без потомков). После смерти мужа, по старой казахской традиции, она перешла под опеку к его брату Алиму в качестве жены, от которого родила сына Тойкожу, родоначальника рода «Ак Кете». Однако, и

Алим вскоре умрёт. Согласно той же традиции, жена перейдет к Шомену, от которого родит сына Туменкожу – родоначальника «Кара Кете». Если же сравнивать с устными преданиями, то современные представители рода «Ак Кете» не всегда согласны с тем, что их родоначальник Тойкожа являлся биологическим сыном Алима. По другой версии, Тойкожа являлся сыном того же Байсары, но из-за его ранней гибели последнего, Алим воспитал его как собственного сына. Если принять, данную версию, что Тойкожа не являлся сыном Алима, то такое понятие противоречит генеалогии (в шежире) как «Алты ата Алим» (шесть сыновей и родоначальника рода Алим) стоит под вопросом, так как согласно версии Т. Усенбаева и К.Бейсенбекова, Тойкожа входит в их число (Усенбаев, 2006: 72) (Бисенбеков, 2012: 168). Однако, согласно устным данным, существует еще одна версия генеалогии, где у Алима был сын Култели, у которого не осталось потомков. В связи с этим его редко упоминают в генеалогии. А Тойкожа занял его место. Таким образом, можно сделать вывод, что у Алима было шесть биологических сыновей: Уланак (Каркесек), Жаманак (Шекты), Карамашак (Торткара), Култели (нет потомков), Айнык (Сарбас Карасакал), Тегинболат (Карасакал), а роды Шомекей и Кете от его родных братьев Шомена и Байсары.

В устно-традиционной генеалогии в больших и многочисленных родах, можно заметить, что некоторые подроды считаются «вхожденцами» (кірме). Особый интерес на себя обращают некоторые подроды рода «Шекты», где потомки Калу (Маку) считают своего родоначальника потомком основателя мангытского юрта Едыге (Салыков, 2010: 12), род кыргызов вхожденцами от кыргызов (народа) (Усенбаев, 2006: 221), род Кенегес от каракалпакских кенегесов (Салыков, 2010: 13), генетические данные, которых мы так же рассмотрим.

Генетический разбор

Генетический разбор данного исследования заключается в выявлении происхождения рода по мужской линии и родство на основе устной традиционной генеалогии (шежире) между родами. В этой связи, в данной статье рассмотрено лишь ДНК Y-хромосомы, наследующее по мужской (отцовской) линии. Общее число выборки составило 51 образец, охватывающие практически все ключевые подразделения, согласно генеалогии. (Приложение 1)

Таблица 1 – Данные выборки разбитые по родам и гаплогруппам

Род	N	C-Y15552	C-F7472	C-F1918	C-F1756	C-F1067	R-M73	R-M198	G-L1323	G-P303
Каракесек	3	1	1	0	0	0	0	1	0	0
Шекты	20	15	0	2	0	1	0	0	1	1
Торткара	9	8	0	1	0	0	0	0	0	0
Карасакал	3	3	0	0	0	0	0	0	0	0
Кете	10	7	1	1	1	0	0	0	0	0
Шокеей	6	5	0	0	0	0	1	0	0	0
	51	39	2	4	1	1	1	1	1	1

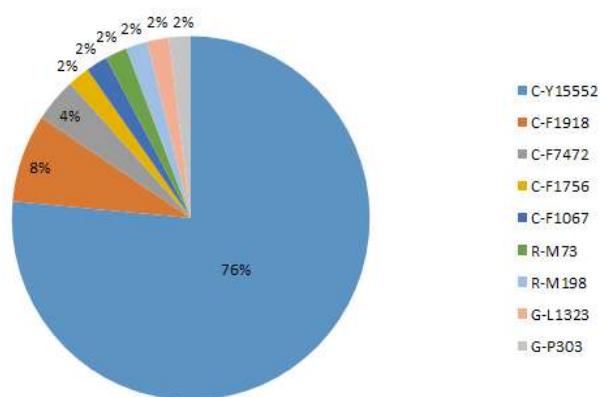


Рисунок 1 – Диаграмма гаплогрупп в родовом объединении Алимұлы (Каракесек)

Общая выборка показала, что основной гаплогруппой для родоплеменного объединения Каракесек (Алимұлы, Кете, Шокеей) является C-Y15552 (который так же является обще-алшинским). Исследование на глубокий анализ секвенирования и анализ на отдельные однонуклеотидные полиморфизмы (далее – SNP) выявило, что среди родоплеменного объединения Каракесек, только потомки Алима, согласно разобранным нами генеалогии, имеют SNP ZQ5. Далее, на основе накопленных частных SNP-ов был рассчитан возраст (TMRCA) данного субклада.

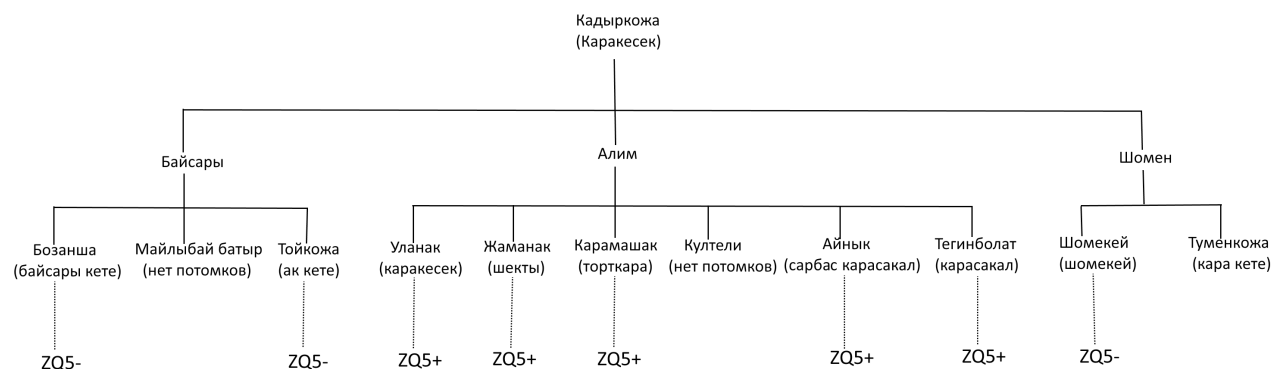


Рисунок 2 – Наличие SNP ZQ5 согласно генеалогии родоплеменного объединения «Каракесек» (Алимұлы)

Таблица 2 – Данные образцов глубокого секвенирования для расчёта TMRCA

№ образец	род	покрытие	прочтение	BED	CombBED	SNP (BED)	SNP (CombBED)
Kaz01	Шекты – Назар	16519686bp	2335068bp	10441801bp	8471120bp	4	4
K2240	Шекты – Жакайым	14276461bp	9283976bp	8218480bp	8013057bp	3	2
K2232	Торткара – Жалан	13977390bp	7460255bp	8218224bp	8018870bp	3	3
K2223	Торткара -Матай	13382942bp	7888929bp	7726345bp	7575095bp	2	2

Таблица 3 – TMRCA ветвей C-ZQ8 и C-ZQ5.

ветвь	TMRCA (Pozdник.D.G.2013)	TMRCA (Adamov.D. 2015)
C-ZQ8	~425ybp (CI 95% 1081<->132ybp)	~500ybp (CI 95% 1326<->149ybp)
C-ZQ5	~500ybp (CI 95% 1167<->158ybp)	~550ybp (CI 95% 1052<->241ybp)

Таблица 4 – Анализы на отдельные SNPs

№. обр.	Генеалогическая ветвь[5]	Y15552	ZQ5	ZQ8
8665	Алим – Жаманак – Шынгыс – Калу – Бужыр – Назар	+	+	+
Kaz01	Алим – Жаманак – Шынгыс – Калу – Бужыр – Назар	+	+	+
13777	Алим – Жаманак – Шынгыс – Калу – Бужыр – Назар	+	+	+
8680	Алим – Жаманак – Шынгыс – Калу – Бужыр – Шурен	+	+	+
13689	Алим – Жаманак – Шынгыс – Калу – Айт – Кабак	+	+	+
8684	Алим – Жаманак – Шынгыс – Калу – Айт – Кабак	+	+	+
8679	Алим – Жаманак – Шынгыс – Калу – Айт – Тлеу	+	+	+
K2239	Алим – Жаманак – Шынгыс – Жакаим	+	+	-
8681	Алим – Жаманак – Орис – Айдарбек	+	+	-
8686	Алим – Уланак – Сасыкбай -Тобыл	+	+	-
8688	Алим – Тегинболат – Пусурман	+	+	-
8689	Алим – Айнык – Сарбаз	+	+	-
11052	Алим – Карамашак – Сейткул	+	+	
K2223	Алим – Карамашак – Сейткул	+	+	-
K2232	Алим – Карамашак – Сейткул	+	+	-
8678	Байсары – Бозанша	+	-	
8687	Байсары – Тойкожа – Турсынбай – Аккошкар	+	-	
8679	Шомен – Шокекей – Аспан – Бакашы	+	-	
K2249	Шомен – Шокекей – Бозгул – Каратамыр	+	-	-
268426	Байулы -Байбакты	+	-	-
182517	Байулы – Адай	+	-	-

Анализ родов считающимися «вхожденцами» показал следующее:

1. Потомки Калу (Маку) относятся как и все остальные роды родоплеменного объединения Каракесек (Алимулы, Кете, Шокекей) к общему (алшинскому) субкладу C-Y15552 (Генетический проект гаплогруппы C-M217), а так же подтверждено, что они как все прямые потомки Алима, имеют SNP ZQ5. Это указывает на

то, что легенда об их происхождении от Едыге по мужской линии, является недействительной. Однако, не исключен факт усыновления у родственных родов, потомков Алима, что требует дальнейшего исследования. Далее анализ на SNP-ы определил терминальный SNP ZQ8 у потомков Калу.

2. Данные двух предствителей рода Шекты-Кыргыз показал, что они отличаются от ос-

нового субклада родоплеменного объединения Каракесек, что подтверждает, данный подрод вхожденцем (кірме), однако если субклад C-F1918 у кыргызов (народа) встречается, то субклад C-F1067 на данный момент не выявлен среди кыргызов (народа) и требует дальнейшего исследования.

3. Протестированный представитель рода Кенегес так же отличается от общего субклада и имеет гаплогруппу G-P303, которая встречается среди каракалпакских кенегесов, что подтверждает данные из устно-традиционной генеалогии (Сальков, 2010:13), (Генетический проект каракалпаков).

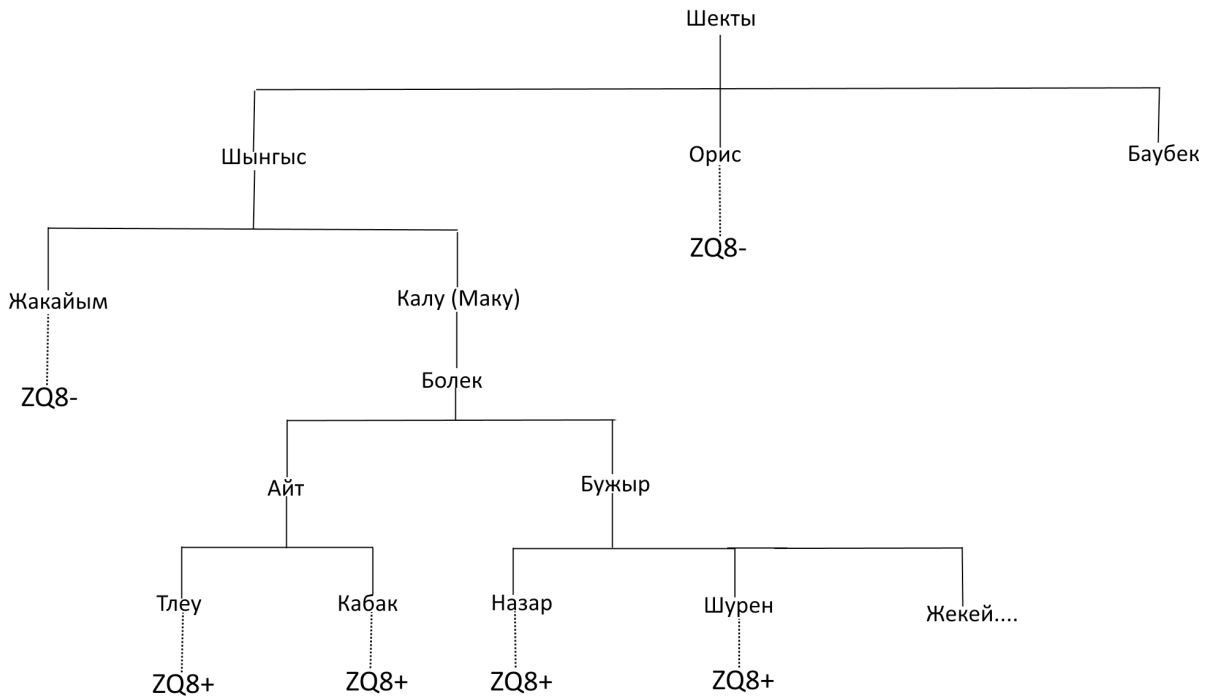


Рисунок 3 – Наличия SNP ZQ8 согласно гениалогии рода «Шекты»

Заключение

По проведенным исследованиям ДНК и генеалогическим разборам, было выявлено, что все ранние отождествления родов входящие в родоплеменное объединение «Алимулы» (Каракесек) с древними племенами, является лишь лингвистическим совпадением, либо созвучием. Что подтверждает правильность казахской традиционной генеалогии «Шежире». И является основанием не отождествлять роды, входящие в родоплеменное объединение «Алимулы» с древними созвучными племенами, так как генетический анализ данных родов показал правдивость его генеалогического фактора, который передавался от поколения в поколение в устно-традиционной форме. Генетический анализ выявил терминальный SNP ZQ5 у прямых потомков Алима, возраст которого по расчетам TMRCA около 550 лет. Генетиче-

ский анализ показал, что роды Шомекей и Кете не являются прямыми потомками Алима, и вместе составляют, с точки зрения правильной генеалогии, родовое объединение «Каракесек». Разбор исторических событий показал, что в конце 18-го века, в ходе реформ царской российской администрации в младшем жузе, родоплеменное объединение Каракесек (Алимулы, Шомекей, Кете), в административных целях было переименовано в «Алимулы». Генетическое исследование родов считающихся вхожденцами внутри родовой структуры рода Шекты, подтвердилось у родов Кыргыз и Кенегес. Потомки Калу (Маку) как и все потомки Алима имеют общий SNP ZQ5, что исключает легенду о происхождении от Едыге по мужской линии, но не исключает факта усыновления у родственных родов. В ходе исследования был выявлен терминальный SNP ZQ8 у потомков Калу.

Таблица 1

Обрз.	Отец – сын	Род – подрод	гаплогруппа	DYS393	DYS390	DYS19	DYS391	DYS385	DYS426	DYS388	DYS439	DYS389I	DYS392	DYS389II
K2301	Алим – Уланак	Каракесек – Есил	C-F7472	13	24	17	9	12-12	11	12	11	14	11	31
K2235	Алим – Уланак	Каракесек-Жанай	R-M198	13	25	14	11	11-14	12	12	10	13	11	30
K2346	Алим – Уланак	Каракесек – Тобыл	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
220515	Алим – Жаманак	Шекты – Назар	C-Y15552	13	24	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
185661	Алим – Жаманак	Шекты – Орис	C-Y15552	13	24	16	10	12-12	11	13	12	14	11	31
162623	Алим – Жаманак	Шекты – Орис	C-Y15552	13	25	15-16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
K1987	Алим – Жаманак	Шекты – Телеу	C-Y15552	13	25	15-16	10	12-12	11	13	11	15	11	32
277589	Алим – Жаманак	Шекты – Орис	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
192421	Алим – Жаманак	Шекты – Назар	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
K2017	Алим – Жаманак	Шекты – Кабак	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
171555	Алим – Жаманак	Шекты – Назар	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
192420	Алим – Жаманак	Шекты – Шурен	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
K2239	Алим – Жаманак	Шекты – Жакайым	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
214280	Алим – Жаманак	Шекты – Шурен	G-L1323	13	23	13	10	13-17	11	12	13	14	12	29
K2230	Алим – Жаманак	Шекты – Жакайым	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	32
13689	Алим – Жаманак	Шекты – Назар	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
13777	Алим – Жаманак	Шекты – Назар	C-Y15552*											
192422	Алим – Жаманак	Шекты – Кабак	C-Y15552	13	25	16	10	12-13	11	13	11	13	11	30
K2240	Алим – Жаманак	Шекты – Жакайым	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	12	14	11	31
K2234	Алим – Жаманак	Шекты – Жакайым	C-F1918	13	25	17	10	12-12	11	14	10	13	12	29
K2315	Алим – Жаманак	Шекты – Кыргыз	C-F1067	14	22	14	10	13-20	11	13	11	13	11	30
13420	Алим – Жаманак	Шекты – Кыргыз	C-F1918*											
13419	Алим – Жаманак	Шекты – Кенегес	G-P303*											
K2080	Алим – Карамашак	Торткара	C-Y15552	13	25	15-16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
K2335	Алим – Карамашак	Торткара	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
250587	Алим – Карамашак	Торткара	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
251206	Алим – Карамашак	Торткара	C-Y15552	13	25	16-17	10	12-12	11	13	11	14	11	31

Обрз.	Отец – сын	Род – пород	группа	DYS393	DYS390	DYS19	DYS391	DYS385	DYS426	DYS388	DYS439	DYS389I	DYS392	DYS389II
266388	Алим – Карамашак	Торткара	C-Y15552	13	25	15-16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
К2232	Алим – Карамашак	Торткара	C-Y15552	13	24	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
К2223	Алим – Карамашак	Торткара	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
К2219	Алим – Карамашак	Торткара	C-F1918	13	25	17	10	12-12	11	14	10	13	11	29
11052	Алим – Карамашак	Торткара	C-Y15552*											
К2218	Алим – Айнык	Карасакал – Сарбаз	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	32
К2227	Алим – Тегинболат	Карасакал – Пусурман	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
К2229	Алим – Тегинболат	Карасакал – Шегир	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
К2220	Байсары Тойкожа	Кете – Ак Кете	C-F1756	13	24	15	10	12-13	11	13	11	13	11	29
240712	Байсары – Тойкожа	Кете – Ак Кете	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	32
274832	Байсары – Тойкожа	Кете – Ак Кете	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	32
К1946	Байсары – Тойкожа	Кете – Ак Кете	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
8687	Байсары – Тойкожа	Кете – Ак Кете	C-Y15552*											
К1967	Байсары – Бозанша	Кете – Ожырай	C-Y15552	13	24	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
8678	Байсары – Бозанша	Кете – Текей	C-Y15552*											
343269	Байсары – Бозанша	Кете – Бозанша	C-F7472	13	24	16-17	9	12-12	11	12	11	13	11	30
13442	Байсары – Бозанша	Кете – Карабазар	C-Y15552*											
К2222	Шомен – Темиркожа	Кете – Кара Кете	C-F1918	13	25	16	10	12-13	11	14	10	13	11	29
К2181	Шомен – Шоменкей	Шоменкей – Тока	R-M73	13	22	14	11	13-17	12	12	12	13	13	30
274500	Шомен – Шоменкей	Шоменкей – Бозгул	C-Y15552	13	25	15-16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
172369	Шомен – Шоменкей	Шоменкей	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
364954	Шомен – Шоменкей	Шоменкей	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
К2249	Шомен – Шоменкей	Шоменкей – Бозгул	C-Y15552	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	31
8676	Шомен – Шоменкей	Шоменкей – Аспан	C-Y15552*											

* – образец проверенный на SNP

Источником финансирования данного исследования является ТОО «Shejire DNA»

Консультант по историко-культурным процессам, профессор археологии В.Ф.Зайберт

Литература

Адамов Д., Гурьянов В., Каржавин С., Таганкин В., Урасин В. Константа скорости SNP мутаций Y-хромосомы по данным полного секвенирования. The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия): Том 7, №1, 2015 год ISSN: 1920-2997

Бисенбеков К. Әлімнің бір баласы – Қарамашак (Төртқара). Алматы: «Өлке» 2012. 280 б.

Генетический проект гаплогруппы C-M217 <https://www.familytreedna.com/public/C3?iframe=yresults>

Генетический проект каракалпаков <https://www.familytreedna.com/public/karakalpak/default.aspx?section=yresults>

Левшин А.И. Описание орд и степей казахов. Павлодар: «ЭКО» ФӨФ, 2005. 212 с.

Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов. изд. 2. Алматы: Print-S, 2011. 740 с.

Poznik G. David, Brenna M. Henn, Muh-Ching Yee, Elzbieta Sliwerska, Ghia M. Euskirchen, Alice A. Lin, Michael Snyder, Lluís Quintana-Murci, Jeffrey M. Kidd, Peter A. Underhill, Carlos D. Bustamante. Sequencing Y Chromosomes Resolves Discrepancy in Time to Common Ancestor of Males Versus Females. Science 341, 562 (2013); DOI: 10.1126/science.1237619;

Салыков Г. Назар руы (Әмбебап шежіре) Ақтобе: «Литера-А», 2010. 210 б.

Тулибаева Ж.М. Казахстан и Бухарское ханство в XVIII – первой половине XIX в. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 156 с.

Тынышпаев М. История, этнография и археология казахского народа. Павлодар: «ЭКО» ФӨФ, 2006. 316 с.

Үсенбаев Т. Қазақ шежіресі. Бірінші том. Кіші Жүз – Бек Арыс. Алматы 2006. 472 б.

References

Adamov D., Guryanov V., Karzhavin S., Tagankin V., Urasin V., Konstanta skorosti SNP mutacii Y-hromosomy po dannym polnogo sekvenirovaniya. [Defining a New Rate Constant for Y-Chromosome SNPs based on Full Sequencing Data] The Russian Journal of Genetic Genealogy (Ruskaya versiya): Том 7, №1, 2015 год ISSN: 1920-2997

Bisenbekov K. Alimnin bir balasy – Karamashak (Tortkara). [One of the sons of Alim – Karamashak (Tortkara)] Almaty: «Olke» 2012. 280 b.

Geneticheskiiy proekt gaplogruppy C-M217 [Genetic project of haplogroup C-M217] <https://www.familytreedna.com/public/C3?iframe=yresults>

Geneticheskiiy proekt karakalpakov [Genetic project of karakalpaks] <https://www.familytreedna.com/public/karakalpak/default.aspx?section=yresults>

Levshin A.I. Opisanie ord I stepey kazakhov. [Description of hordes and steppes of Kazakhs] Pavlodar: «EKO» GOF, 2005. 212 s.

Masanov N.E. Kochevaya civilizaciya kazakhov. [Nomadic civilization of Kazakhs] Izd.2. Almaty: Print-S, 2011.740 s.

Poznik G. David, Brenna M. Henn, Muh-Ching Yee, Elzbieta Sliwerska, Ghia M. Euskirchen, Alice A. Lin, Michael Snyder, Lluís Quintana-Murci, Jeffrey M. Kidd, Peter A. Underhill, Carlos D. Bustamante. Sequencing Y Chromosomes Resolves Discrepancy in Time to Common Ancestor of Males Versus Females. Science 341, 562 (2013); DOI: 10.1126/science.1237619;

Salykov G. Nazar ruy (Ambebaп shejire) [Nazar clan (Universal genealogy)] Aktobe: «Litera-A», 2010. 210 b.

Tulibayeva Zh. M. Kazakhstan I Bukharskoe khanstvo v XVIII – pervoy polovine XIX v. [Kazakhstan and Bukhara Khanate in the XVIII – first half of the XIX century] Almaty: Daik-Press, 2001. 156 s.

Tynyshpayev M. Istoriya, etnographiya I archeologiya kazakhskogo naroda. [The history, ethnography and archeology of the Kazakh people] Pavlodar: «EKO» GOF, 2006. 316 s.

Usenbayev T. Kazak shejiresi. Birinshi tom. Kishi Zhuz [Genealogy of Kazakhs. First volume. Junior horde] – Bek Arys. Almaty 2006. 472 b.

Хабижанова Г.Б.¹, Менситова Г.И.²

¹д.и.н., профессор, e-mail: gulnara02011966@mail.ru

²магистрант 2 курса, e-mail: mensitova_94@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИНСТИТУТОВ ВЛАСТИ У ТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Объектом изучения данной статьи являются особенности дуальной системы управления государства тюркских племен Центральной Азии. С этой целью был проведен анализ сведений письменных источников, охватывающих период с истории хунну (III в. до н. э – II в.) до Караханидов (X–XIII в.). Необходимость привлечения данных источников было связано с наблюдаемой устойчивой преемственностью политических традиций. В ходе исследования выявлены их общие черты и характер развития, а также показаны особенности каждого нового периода в истории средневековых кочевников. При этом на первый план среди других вопросов социально-политической истории тюркских народов выделяется институт власти. Проанализированы труды, опубликованные по теме исследования. Выявлена проблема института каганской власти, которая включает: механизмы становления и развития верховной власти, объединение множества разнородных племен евразийских степей, формирование организованной военно-политической системы. Установлены особенности порядка наследования каганской власти с обязательным признанием права наследования по материнской линии.

Ключевые слова: Центральная Азия, кочевники, тюрки, каган, преемственность, власть.

Khabizhanova G.B.¹, Mensitova G.I.²

¹Dr., professor, e-mail: gulnara02011966@mail.ru

²Master degree of the 2nd course, e-mail: mensitova_94@mail.ru

Kazakh national University after Al-Farabi, Kazakhstan, Almaty

Some Features of Establishing the State Institutions among the Turkic Tribes of Central Asia

The object of studying this article are the features of the dual system of government of the Turkic tribes of Central Asia. To this end, an analysis was made of information from written sources covering the period from the history of the Hunnu (3rd c. BC- 2nd c.) to the Karakhanids (10th-12th c.). The need to attract these sources was due to the observed stable continuity of political traditions. In the course of the study, their common features and character of development were revealed, as well as the features of each new period in the history of medieval nomads. At the same time, the institution of power is among the other issues of the socio-political history of the Turkic peoples. The works published on the research topic are analyzed. The problem of the institute of Qagan power is revealed, which includes: mechanisms for the formation and development of supreme power, the unification of a multitude of heterogeneous tribes of the Eurasian steppes, the formation of an organized military-political system. The specifics of the order of inheritance of the Qagan authorities with mandatory recognition of the right of inheritance on the maternal line are established.

Key words: Central Asia, nomads, turks, qagan, continuity, power.

Хабижанова Г.Б.¹, Менситова Г.И.²

¹Т.ғ.д., профессор, e-mail: gulnara02011966@mail.ru

² курс магистранты, e-mail: mensitova_94@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет, Қазақстан, Алматы қ.

Орталық Азия түркі тайпаларының билік институты қалыптасуының кейбір ерекшеліктері

Бұл мақаланың зерттеу объектісі ретінде, Орталық Азия түркі тайпаларының мемлекетті басқарудың дуалды жүйесінің ерекшеліктері қарастырылады. Осы мақсатта ғұндар тарихынан бастау алып (б.з.д. III ғ. – II ғ.) Қараханидтерге дейінгі (X–XII ғ.) уақытты қамтитын жазба деректер мәліметтері талданды. Аталған деректерді пайдаланудың қажеттілігі, айқын түрде байқалған саяси дәстүрлердің сабақтасытығынын/мұрагерлігінің тұрақтылығымен байланысты болды. Зерттеу барысында олардың ортақ қырлары мен даму сипаты, сонымен қатар ортағасырлық көшпелілер тарихындағы әр жаңа кезеңнің ерекшеліктері көрсетілген. Сонымен бірге түркі халықтарының әлеуметтік-саяси тарихына байланысты өзге мәселелердің арасынан алдыңғы орынға билік институты шығады. Зерттеу тақырыбына байланысты жарияланған еңбектерге талдау жасалды. Қаған билігі институтының басты мәселесі анықталды, ол өз алдына: жоғарғы биліктің қалыптасу және даму механизмдерін, еуразиялық даланың көптеген түрлі этникалық тайпалардың бірлестіктерін, ұйымдасқан әскери-саяси жүйесінің құрылуын қамтиды. Қаған билігінің міндетті түрде аналық жол арқылы мұралану құқығының танылу тәртібінің ерекшеліктері анықталды.

Түйін сөздер: Орталық Азия, көшпелілер, түркілер, қаған, мұрагерлік, билік.

Введение

В настоящее время, феномен власти у народов Центральной Азии в древности и средневековье является проблемой, стоящей в фокусе интереса современных исследователей. Это связано с длительным периодом отрицания в исторической науке наличия государственности в кочевом обществе. Институт власти рассматривался в общем контексте формирования государственности у кочевников. В отечественной исторической науке постепенно формируются новые подходы к изучению указанного вопроса.

Анализ различных аспектов политической власти и государственности проводился в рамках изучения истории кочевников в ряде фундаментальных исследований Н.Н. Крадина, Е.И. Кычанова, А.М. Хазанова, Т. Барфилда, П. Голдена и др. Однако, в этих исследованиях особенности формирования института политической власти кочевых народов Центральной Азии трактовались либо в контексте взаимодействия кочевников с оседло-земледельческими обществами и их влияния на развитие государственности у первых, либо изучение проблемы ограничивалось рамками отдельного исторического периода. Вместе с тем, историографический анализ этих и других исследований конца XX и начала XXI веков позволяет утверждать необходимость дальнейшего научного осмысления накопленных знаний в целях понимания направлений развития политической власти в средневековой истории Центральной Азии. В этой связи весьма

фрагментарным и практически малоизученным остается вопрос об участии женщин в управлении обществом и их влияния на политическую жизнь средневековых кочевых государств. Их роль оценивалась в основном с позиции какого-либо политического события. Исследования последних лет доказывают, что для полноты исторической картины и для выявления такого важного аспекта проблемы как преемственность политических институтов власти у кочевников, целесообразно рассмотреть и эту сторону вопроса, ввиду того, что в истории тюркских народов отмечаются факты, свидетельствующие о наличии дуализма (в смысле передачи власти как мужчине, так и женщине) в системе престолонаследия.

Институт соправителей и система наследования у тюркских племен средневековья

Период средневековья в истории кочевых государств Центральной Азии представляет значительный интерес, ввиду отсутствия или малого количества автохтонных источников. Для реконструкции институтов политической власти, следует отметить особенности брачных отношений, так как власть была связана непосредственно с традицией заключений династических браков. Такой брак обеспечивал преемственность передачи власти наследникам, укреплял межгосударственные союзы, обеспечивал участие супругов в ритуалах и церемониях, укреплял сакральный характер власти. Дуальность в кочевом обще-

стве пронизывала все аспекты политической жизни общества.

В мифологии большинства народов мира мужское и женское начало проявляется на равных в культе Солнца и Луны. Данное явление мы встречаем и у ранних тюрков, и у юэчжи, усуню. Как утверждается в одном из исследований «юэчжи и усунь не были двумя разными объединениями – «государствами», а изначально одно, с двумя разноэтничными половинами и с двумя противопоставленными частями единого космоидеологического комплекса «Солнце-Луна». Это было «гинекократическое» государство лунного рода юэчжи (ути, ати, аси), основанное на материнской форме семейной общины и соответствующего принципа наследования, в том числе династического» (Зуев, 2002: 10). Прямых известий о системе наследования престола, отражающего состояние семьи и общины в объединении юэчжи не имеется. Есть лишь сообщение, что у малых юэчжи названия племен даются по именам матерей. Сам термин «юэчжи» с китайского переводится как «род Луны», а иероглиф «юэ» – означает «Луна». Встречающееся в китайских источниках название «Юэчжи го» означает не только «государство Юэчжи», но и «государство Женщины-Царицы», гинекократическое государство. В этом свете, показательны слова летописца Фань Е в его труде «Хоу Хань Шу»: «Когда царь больших юэчжи был убит хусцами (сюнну, 176 г.), царицей стала его супруга. Она покорила Дася (Бактрию) и властвовала над ней» (Зуев, 2002: 20).

Одним из существенных моментов в структуре политической власти усуней и у сюнну, как последователей юэчжжской традиции, является сосуществование дуальной системы и института соправительства. В китайских источниках приводятся следующие сведения: «Примерно в 167 г. до н. э. сюннуский шаньюй Лаошань направил ханьскому императору дощечку-грамоту, начинающуюся словами: «Рожденный Небом и Землей, поставленный Солнцем и Лунной великий шаньюй сюнну»». В этом титуле четко проступает соотносительность мужского (Небо-Солнце) и женского (Земля-Луна) начал, символизирующих равноправное положение в космосе и аналогичное положение мужской «царской» и женской «царицынской» фратрий в составе династической коалиции в государстве как мини-модели космоса их соправления. Она отражает состояние семьи, находившейся в стадии переходного периода (Алекперли, 2001: 125).

Аналогичная ситуация прослеживается в системе престолонаследия у усуней. Данное явление получило название «братская семья» с принципом наследования «старший брат – младший брат (по линии матери) – племянник (по женской же линии, сын старшего брата)», т.е. принципом совмещения в наследовании мужской и женской линий (Зуев, 2002: 10). Ее важной и видимой частью было соблюдение наследования по коллатеральной линии «старший брат – младший брат» как сыновей одной матери. Следующим звеном в новом поколении был племянник – «младший брат» по женской линии. При этом мужская и женская линии наследования объединяются. У большинства народов власть правителей передавалась от старшего брата к младшему, а затем и к сыновьям старшего брата, причем это отнюдь не было обусловлено отсутствием собственных сыновей. О существовании такой системы наследования у тюрков-туцзюе писал в своем труде Н.Я. Бичурин (Бичурин, 1996: 138).

Исследователь В.В. Трепавлов, пытаясь, проследить идею преемственности «государственной традиции», которая передавалась от сюнну к более поздним кочевым империям, приходит к следующему заключению: «Наличие женской линии правящей власти являлось признаком легитимности власти кагана» (Трепавлов, 2005: 125). Несмотря на постепенное утрачивание женским правящим родом своих позиций, в системе престолонаследия оно также сохранилось. Одним из первых, кто выдвинул гипотезу об участии женщин в политической системе управления тюрков раннего средневековья, является известный исследователь Ю.А. Зуев. Он полагал, что в Тюркских каганатах существовали две ветви власти (рода, клана) Ашина и Ашидэ. Это были две устойчивые брачующиеся линии с доминированием в данном тандеме материнского рода Ашидэ. Представители этого рода занимали высокие должности при кагане, и непосредственно выбирали Великого кагана, выполняя при этом ряд военных (исполнительных функций) (Зуев, 2002: 74–75, 84–89). По мнению Ю.А. Зуева, такая ситуация была характерна и для Уйгурского каганата, где в брак вступали представители из родов Яглакар и Эдиз (Зуев, 2002: 229–236). Замкнутость брачующихся групп отмечена и у киданей, где межклановые браки тюрков соответствовали брачно-партнерским отношениям киданьского клана Елюй и уйгурского клана Сяо в империи Ляо (Крадин, 2007: 178). То же наблюдается у выявленной Т.Д. Скрынниковой дуальной структуре (тюрки и монголы) межэт-

нических браков у кият-борджигинов (Скрынникова, 2012: 387).

Наиболее интересным является информация о дуальности правящих родов у киданей. Особыми были правила заключения брака между двумя родами – Елюй и Сяо. Мужчины императорского рода Елюй обязаны были выбирать себе жен только из рода Сяо, имевшего уйгурское происхождение. Такое правило было, очевидно, предопределено тем, что только в союзе друг с другом, самой надежной гарантией которого и явились обоюдные браки, эти два рода смогли с успехом господствовать в стране (Даньшин, 2006: 25, 56).

Исследователь Т.С. Жумаганбетов в своей статье «Власть кагана в древнетюркской государственной организации» также отметил следующее: «Катун из рода Ашидэ имела сильную политическую власть, и выступала как соправительница, и именно союз этих двух родов делала власть легитимной. На власть кагана мог претендовать только тот, кто по матери происходил из ашидэ, а по отцу, естественно, – из ашина, все остальные считались низкого происхождения. Мы практически не знаем случая, когда к власти приходили отпрыски других брачных союзов каганов, например, с китайскими принцессами (единственный пример каган Чуло). Статус катун-соправительницы подтверждается изображением её на согдийских монетах рядом с каганом. От имени катун писались благопожелания на предметах роскоши, а в дворцовом этикете катун и кагану оказывались равные почести» (Жумаганбетов, 2008: 14–19).

В первую очередь, вышеприведенные сведения подтверждаются данными древнетюркских текстов Кошо-Цайдама. Они аутентичны и имеют первостепенную значимость в раскрытии принципов престолонаследия у древних тюрков. В тексте памятника в честь Кюль-Тегина читаем: «После (Бумын-кагана и Иштеми-кагана) стали каганами младшие их братья, а потом и их сыновья стали каганами» (Торланбаева, 2007: 55). В одном месте приводятся следующие сведения: «После них стали каганами младшие братья, а потом и их сыновья стали каганами. После того, как младшие братья не были подобны в поступках старшим, а сыновья не были подобны отцам, то сели (на царство), надо думать, неразумные каганы, надо думать, сели (на царство) трусливые каганы, и их «приказные» были также неразумны, были трусливы. Вследствие «непрямоты» (т.е. неверности кагану) правителей и народа, вследствие подстрекания и обмана об-

манывающих со стороны народа табгач и вследствие его прельщающих (а также) вследствие того, что они (табгач) ссорили младших братьев со старшими и вооружали друг против друга народ и правителей, – тюркский народ привел в расстройство свой (до того времени) существовавший племенной союз» (Торланбаева, 2007: 55). Из данного отрывка следует, что отношения старших братьев с младшими были действительно крепкими, а слова «стали каганами младшие их братья, а потом и их сыновья стали каганами» подтверждают вышеуказанную гипотезу.

Так, М.Р. Дромпп пишет: «о переходе трона в Восточно-Тюркском каганате в 8-ми случаях от старшего брата к младшему, в 3-х от дяди к племяннику, 3-х от отца к сыну, 1-го от племянника к племяннику, т.е. учитывалось родство по матери» (Drompp, 1990: 95), что нельзя сказать о Западно-Тюркском каганате, где власть в основном передавалась по прямой линии «от отца к сыну» (Торланбаева, 2007: 56).

В этнографии особая взаимосвязь дяди и племянника получила название авункулат (от лат. *avunkulos* – «дядя»). Для раскрытия престолонаследия по коллатеральной (боковой) линии следует еще раз остановиться на понятии «братская семья». Выше приводилась цепочка наследования «старший брат-младший брат-племянник (сын старшего брата)». Суть её заключается в том, что как бы ни называлась семья, безусловным оставался тот факт, что при наследовании учитывалась как отцовская, так и материнская линии.

К.У. Торланбаева, выделяя систему авункулокальности в древнетюркском обществе, пишет: «Бильге-каган, став при Капаган-кагане тардушским шадом, неизменно находится в ставке своего дяди, участвует в военных набегах, государственных делах, он ближайший родственник и преемник» (Торланбаева, 2007: 57).

Ряд исследователей считают, что кровные узы, связывающие дядю с материнской стороны и племянника, более священными и тесными, чем связь между отцом и сыном, так что, когда потребуют заложников, сын сестры признается большей гарантией, чем собственный сын человека, которого хотят связать поручительством. Здесь мы имеем пережиток рода, организованного по материнскому праву, следовательно, первоначального. Племянники были всеправны и пользовались исключительными привилегиями в семье дяди по материнской линии. Реликты этого обычая известны и сейчас. «Согласно казахскому обычному праву, они до трех раз могли

брать у родственников матери любые ценности» (Аргынбаев, 1975: 35). В прошлом у кыргызов племянник по матери на пиршестве у дяди или дедушки мог взять любого коня из его табуна, получить любое угощение. Сохранилась даже пословица «Лучше пусть придут семь волков, чем один племянник (по линии матери)» (Покровская 1961: 52). Данные узы были священны не только в бытовой жизни, но и в системе наследования.

В свою очередь гипотеза двоевластия, высказанная сравнительно недавно, подверглась резкой критике и оказалась предметом спора исследователей-тюркологов. Исследователь В.В. Тишин утверждает, что главным препятствием для развития гипотезы Ю.А. Зуева и наполнения ее конкретно-историческими материалами служило практическое отсутствие данных по этой теме в письменных источниках. Опорой, как указывает В.В. Тишин, могут служить только сравнительно-исторические параллели, а также результаты этнографических и лингвистических исследований. Исходя из этого, нет «причин уверенно говорить о дуальной организации родов Ашина и Ашидэ, по крайней мере, о ее существовании в Тюркском каганате в ранний период (VI–VII вв.)» (Тишин, 2014: 29). Он лишь допускает возможность формирования такой системы в начале VIII в.

Преемственность дуальной организации наследования присутствует у тюркских государств позднего средневековья, одним из которых является государство Караханидов. В структуре политической власти Караханидского каганата особое место занимал институт соправительства или так называемая дуальная система. Она выражалась не только в форме разделения политической власти на крылья, на восточную и западную либо в данном случае, в династийной линии на старшую и младшую ветвь. Дуальная система власти была введена караханидами при сыновьях первого кагана – Базыр Арслан-хане и Огулчак Кадыр-хане. Власть в Караханидском

каганате оказалась разделенной между знатью двух карлукских племен: чигилей и ягма. Внешне это выразилось в разделе империи на двести: восточную и западную во главе со своими каганами. Верховным каганом считался восточный каган из чигилей, имевший титул Арслан-Кара-хакан, западный же, младший каган из племени ягма, носил титул Богра Кара-хакан и имел ставку в Таразе, а позднее в Кашгаре. Караханидские соправители носили особый титул «илек», «илик» или «элик», означавший не «хан», а подчиненный хану правитель, государь, властитель (Джуманалиев, 2005: 16).

Заключение

Изложенный материал демонстрирует устойчивые позиции материнской/катунской стороны в правящей коалиции. Дуальная организация тюркского общества была свойственна кочевым обществам и получила отражение в самой основополагающей и консервативной форме проявления социальных отношений в порядке наследования каганской власти. Этот период занял длительное время и определил форму семейной общины, когда отцовская линия наследования не считалась главной, а воспринималась равной материнской линии. Это было связано с тем, что наследование хозяйственной базы (земля, пастбищные угодья, народонаселение, средства производства, скот) составляло фундамент социально-экономических отношений. Система наследования сосредотачивала, все основные рычаги передачи власти над этими жизнеобеспечивающими средствами и управляла правом на власть в масштабах всего каганата. Такая система наследования верховной власти указывает на зависимость каганской власти от реальных генеалогических связей по отцу и матери.

Мақала «Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті» мақсатты бағдарламасы аясында орындалды.

Литература

- Алекперли Ф. (2001). Тысяча и один секрет Востока. Том II. Баку.
 Аргынбаев Х.А. (1975). Семья и брак у казахов. Алма-Ата.
 Бичурин Н.Я. (1950). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. М.-Л.
 Джуманалиев Т.Д. (2006). Проблемы преемственности политической власти у кочевников Притяньшанья VII-сер. X века). К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии. А., с.92
 Даньшин А.В. (2006). Государство и право киданьской империи Великое Ляо. Кемерово.
 Drompp M.R. (1990). Supernumerary Sovereigns: Superfluity and Mutability in the Elite Power Structure of the Early Turks (Tu-jue).Сб. науч. трудов, Rulers From the Steppe. State Formation on the Eurasian Periphery, Los Angeles.

- Жумаганбетов Т.С. (2008). Власть кагана в древнетюркской государственной организации. Вестник Челябинского государственного университета, № 34 (135).
- Зуев Ю.А. (2002). Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы
- Крадин Н.Н. (2007). Кочевники Евразии. Алматы: Дайк-пресс.
- Покровская Л.А. (1961). Термины родства в тюркских языках. Сб. науч. трудов, Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва.
- Скрынникова Т.Д. (2012). Древнетюркские корни правящей элиты Монгольской империи. Политическая антропология традиционных и современных обществ: Материалы международной конференции. Владивосток.
- Тишин В.В. (2014). К вопросу о двоевластии в Тюркском каганате. Восток (Oriens), №2. С. 23–33.
- Торланбаева К.У. (2007). Наследование и основы правления у восточных тюрков. Серия общественных наук, №3. С.54-62.
- Трепавлов В.В. (2005). Власть и управление в тюркском кочевом обществе. Тюркологический сборник. Тюркские народы России и Великой степи. Москва.

References

- Alekperli F. (2001). Tysyacha i odin sekret Vostoka. [Thousand and one secret of the East]. Tom II. Baku.
- Argynbayev KH.A. (1975). Sem'ya i brak u kazakhov. [Family and marriage with Kazakhs]. Alma-Ata.
- Bichurin N.YA. (1950). Sobraniye svedeniy o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena. [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times]. T. I. M.-L.
- Dzhumanaliyev T.D. (2006). Problemy preyemstvennosti politicheskoy vlasti u kochevnikov Prityan'shan'ya VII-ser. X veka). [Problems of the continuity of political power among the nomads Prityanshanya VII-X century]. K novym standartam v razvitiy obshchestvennykh nauk v Tsentral'noy Azii. A., s.92
- Dan'shin A.V. (2006). Gosudarstvo i pravo kidan'skoy imperii Velikoye Lyao. [The State and Law of the Khitan Empire Great Liao]. Kemerovo.
- Drompp M.R. (1990). Supernumerary Sovereigns: Superfluity and Mutability in the Elite Power Structure of the Early Turks (Tu-jue). Сб. науч. трудов, Rulers From the Steppe. State Formation on the Eurasian Periphery, Los Angeles.
- Zhumaganbetov T.S. (2008). Vlast' kagana v drevnetyurkskoy gosudarstvennoy organizatsii. [The power of the kagan in the ancient Turkic state organization]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta, № 34 (135).
- Zuyev YU.A. (2002). Ranniye tyurki: ocherki istorii i ideologii. [Early Turks: Essays on History and Ideology]. Almaty
- Kradin N.N. (2007). Kochevniki Yevrazii. [Nomads of Eurasia]. Almaty: Dayk-press.
- Pokrovskaya L.A. (1961). Termini rodstva v tyurkskikh yazykakh. [Terms of kinship in Turkic languages]. Sb. nauch. trudov, Istoricheskoye razvitiye leksiki tyurkskikh yazykov. Moskva.
- Skrynnikova T.D. (2012). Drevnetyurkskiye korni pravuyashchey elity Mongol'skoy imperii. [Ancient Turkic roots of the ruling elite of the Mongol Empire]. Politicheskaya antropologiya i sovremennyye obshchestva: Materialy konferentsii. Vladivostok.
- Tishin V.V. (2014). K voprosu o dvoeyevlastii v Tyurkskom kaganate. [To the question of dual power in the Turkic kaganate.]. Vostok (Oriens), №2. S. 23-33.
- Torlanbayeva K.U. (2007). Nasledovaniye i osnovy pravleniya u vostochnykh tyurok. [Inheritance and the foundations of rule in the eastern Turks]. Seriya obshchestvennykh nauk. №3. S.54-62.
- Trepavlov V.V. (2005). Vlast' i upravleniye v tyurkskom kochevom obshchestve. [Power and governance in the Turkic nomadic society]. Tyurkologicheskiy sbornik. Tyurkskiye narody Rossii i Velikoy stepi. Moskva.

МРНТИ

Жакупова Г.Т.¹, Жунисбаева А.А.²

¹кандидат исторических наук, доцент, e-mail: Gulnaz.Tolgaevna@kaznu.kz

²магистрант факультета Истории, археологии и этнологии, e-mail: dream.catcher9816@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ АКТОВ В ОБЛАСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АУДИОВИЗУАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТОВ

В статье рассмотрены вопросы использования, передачи и доступа архивной аудиовизуальной информации в законодательных актах двух стран – Республики Казахстан и Российской Федерации. Исследованию и сопоставительному анализу подлежали 8 законов: основные законодательные акты в архивной отрасли – Закон «О Национальном архивном фонде и архивах»; «Закон об Архивном деле Российской Федерации»; Главы Гражданского кодекса, регулирующие авторское право и права интеллектуальной собственности; Закон о СМИ Республики Казахстан; Закон «Об информатизации» РК и Закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» Российской Федерации. На основе собранных данных, был сделан вывод о не достаточном регулировании норм доступа вышеуказанными законодательными актами. Законы РК не раскрывают процесс распространения и использовании кино-, фото-, фонодокументов, но выделяют в пунктах статей нормативно-методическую базу напрямую регулирующие данную сферу деятельности.

Ключевые слова: использование аудиовизуальной информации, законодательная база, авторское право, аудиовизуальные документы.

Zhakupova G.T.¹, Zhunisbayeva A.A.²

¹Candidate of Historical Sciences, associate professor, e-mail: Gulnaz.Tolgaevna@kaznu.kz

²Master degree student of the Faculty of History, Archeology and Ethnology, e-mail: dream.catcher9816@gmail.com
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Comparative analysis of legislative acts of the utilization of audiovisual documents

The article deals with the distribution and access of archival audiovisual information in the legislative acts of the two countries – the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation. comparative analysis was based on study of 8 main laws: the main legislative acts in the archival sector – the Law “On the National Archival Fund and Archives”; “The Law on the Archives of the Russian Federation”; Heads of the Civil Code, rights regulate copyright and intellectual property; Law on Mass Media of the Republic of Kazakhstan; the Republic of Kazakhstan Law “On Informatization” and the Law “On Information, Information Technologies and Information Protection” of the Russian Federation. On the basis of the collected data, it was concluded that the above-mentioned legislative acts are not sufficiently regulate the process of dissemination and access. Republic Kazakhstan laws do not disclose the process of movie, picture and record dissemination, but they highlight the normative and methodological base directly regulate archive activity in articles.

Key words: utilization of audiovisual information, statutory base, copyright, audiovisual documents, law

Жакупова Г.Т.¹, Жунисбаева А.А.²¹тарих ғылымдарының докторы, доценті, e-mail: Gulnaz.Tolgaevna@kaznu.kz²магистр, тарих, археология және этнология факультеті, e-mail: dream.catcher9816@gmail.com
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.**Аудиовизуалды құжаттарды пайдаланудың
заңнамалық актілерін салыстырмалы талдау**

Мақалада Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының заңнамалық актілеріндегі мұрағаттық аудиовизуалды ақпараттың қолданылуы, беруі және қол жетімділігі қарастырылады. Зерттеу және салыстырмалы талдау 8 заңға бағынады: мұрағат секторындағы негізгі заңнамалық актілер – «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағат туралы» Заң; «Ресей Федерациясының мұрағаты туралы» Заң; Авторлық және зияткерлік меншік құқықтарын реттейтін Азаматтық кодекстің басшылары; Қазақстан Республикасының бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңы; Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы және Ресей Федерациясының «Ақпараттық, ақпараттық технологиялар және ақпаратты қорғау туралы» Заңы. Жиналған деректер негізінде жоғарыда аталған заңнамалық актілерге қол жекізу нормалары жеткілікті реттелмеген деп қорытындыланды. ҚР заңнамасында кинофильмдер, фото және фондық құжаттарды тарату мен пайдалану процестері жария етілмейді, бірақ олар осы мақалалардың баптарында тікелей осы саланы тікелей реттейтін нормативтік-әдістемелік базаға назар аударады.

Түйін сөздер: аудиовизуалды ақпаратты пайдалану, заңнамалық база, авторлық құқық, аудиовизуалды құжаттар, заң

Вопросы доступа и использования архивных документов были актуальны после распада советского союза и приобретения независимости бывших стран СССР, также, как и в период массового рассекречивания архивных документов во второй половине 60-х и 80-х. В результате снятия ограничения доступа к архивным документам политического контекста, в странах СНГ был проявлен особый интерес со стороны представителей научной элиты. В Республике Казахстан были даны к огласке работы Хасанаева М., Митропольской Т.Б., Каирғалиева М.К., чьи статьи рассказывают о путях и этапах рассекречивания архивных документов того времени. Популярность создания аудиовизуальных источников в первой половине прошлого столетия связана с большим процентом неграмотного населения в первые годы послереволюционного периода, в то время как на сегодняшний день имеют значение несколько немаловажных факторов, таких как: интересное и легкое восприятие информации, сокращение временных затрат, удобство использования (<http://helpiks.org/8-75654.html> Дата обращения: 10.05.2018). Развитие информационных технологий, повлекшее за собой резкое увеличение образования аудиовизуальной информации (фотографий, видеороликов, короткометражных фильмов, аудиосообщений), обусловила факт наличия потенциальных и фактических проблем с сохранностью и использованием данных видов источников. Актуальность темы вызвана необходимостью регулирования

процессов использования, доступа и передачи кино-, видео-, фото-, фондо документов на законодательном уровне. Впервые этой проблемой, и собственно ее решением, на законодательном уровне занимались представители Французской Республики в годы буржуазной революции, где принятый в 1970 Устав Национального архива недолго признавал принцип публичности, давая право на открытое использование государственных архивных документов. Вопрос доступа и использования не раз вызывал интерес и у представителей ЮНЕСКО, МСА (Международного совета архивов). Проведенный анализ в конце 60-х годов, сотрудниками МСА, дал следующие результаты: в 27 странах недоступны сведения для исследований, в 17 странах этот вопрос рассматривается индивидуально, в 12 странах установлен ограничительный срок – не более 50 лет, в 30 странах – от 50 до 100 лет. В целом, в большинстве развитых стран установлен срок в 30 лет, но документы, принадлежащие к категории государственной тайны, разглашение которых может нанести вред по экономической, военной и дипломатической сфере государства имеют срок хранения свыше 30 лет, либо имеют гриф «секретно» (Сексенбаева, 2016).

О проблемах доступа к архивным документам достаточно ясно и информативно представлено в статье Дегтяревой И.А., где систематично описана историография изменения законодательно-правовой базы в Российской Федерации. В силу, увеличивающихся проблем доступа и

использования электронных аудиовизуальных документов в архивных и творческих учреждениях, был проведен сопоставительный анализ основных законодательных актов между Рос-

сийской Федерации и Республикой Казахстан. (Дегтярева И.А., 2006)

За основу были рассмотрены следующие законодательные акты:

Таблица 1

№№	Российская Федерация	Республика Казахстан
11	Закон «Об Архивном деле в Российской Федерации» от 22 октября 2004 года №125-ФЗ	Закон «О Национальном архивном фонде и архивах» от 22 декабря 1998 года №326-І
22	Гражданский кодекс Российской Федерации от 21 октября 1994 года.	Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года.
33	Закон «Об авторском и смежных правах» Российской Федерации отменен с 1 января 2008 года, в связи с вступлением в силу четвертой части Гражданского кодекса РФ	Закон «Об авторском праве и смежных правах» от 10 июня 1996 года № 6-І
54	Закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» от 27 июля 2006 год № 149 – ФЗ	Закон «Об информатизации» от 24 ноября 2015 года № 418-V (изменениями и дополнениями по состоянию на 28.12.2017)

Представители архивной отрасли Российской Федерации в 90-е годы были первыми, кто решал вопрос о доступе и использовании архивных документов на законодательном уровне. Подтверждением этому стало установление временного положения «О порядке доступа к архивным документам и правилах их использования», которое было создано с целью регулирования и адаптации Федерального закона «О репрессиях». К сожалению, подобного документа на территории нашей страны мы не увидели, и активная деятельность в архивной отрасли началась лишь в 1998 году, с момента издания закона «О национальном архивном фонде и архивах» Республики Казахстан, в то время как аналог данного закона «Об Архивном фонде Российской Федерации и архивах» был выпущен в 1993 году, ныне действующий закон «Об архивном деле Российской Федерации» от 22 октября 2004 года (с дополнениями и изменениями на 18.06.17). В данном законе выделена 6 глава, которая представляет отдельным подпунктом информацию об использовании архивных документов с возможным распространением законодательства об интеллектуальной собственности (<http://archives.ru/documents/fz/zakon-fz-1993.shtml> Дата обращения: 11.05.2018).

В эпоху глобализации и повсеместного распространения и развития технических средств, высокую популярность среди молодого поколения набирают деятельности и профессии творческого характера, такие как искусство фото-

графии, создание короткометражных фильмов и минутных видеороликов. Создание подобных творческих продуктов не является основной деятельностью видеоблоггеров и заинтересованных личностей, а по большей частью является их любимым времяпровождением, но нельзя отрицать и наличие той группы, для которых любимое увлечение стало их основным источником дохода. Проанализировав закон «О Национальном архивном фонде и архивах Республики Казахстана», где основным пунктом об использовании в главе 4, отмечено достаточно ясно о правах доступа к архивным документам для определенных категорий граждан, о равнозначности подлинника и копий, выписок с государственных архивов, а также о необходимом переводе всех архивных документов в электронную форму и обязательную интеграцию с сервисом «Электронное правительство». К сожалению, о правах использования аудиовизуальных документов и защите интеллектуальной собственности не упомянуто, выделен лишь момент о том, что вся архивная документация, являющаяся государственной собственностью охраняется и регулируется Гражданским кодексом РК, как интеллектуальная собственность государства. Несмотря на то, что нет пунктов в двух законах об Архивном фонде государств, подтверждающих право доступа и использования архивных аудиовизуальных документов, наличие термина «архивный документ» дает право причислить аудиовизуальные документы к данному определению.

Таблица 2

№	Наименование термина	Закон «Об Архивном деле Российской Федерации» от 2004 года	Закон «О Национальном архивном фонде и архивах Республики Казахстан» от 1998 года
1	«Архивный документ»	- материальный носитель с зафиксированной на нем информацией, который имеет реквизиты, позволяющие его идентифицировать, и подлежит хранению в силу значимости указанных носителя и информации для граждан, общества и государства. (В законе «Об Архивном фонде и архивах РФ» от 19.08.1993г.: архивный документ – это документ, сохраняемый или подлежащий сохранению в силу его значимости для общества, а равно имеющий ценность для собственника.)	- документ, сохраняемый или подлежащий сохранению в силу его значимости для общества, а равно имеющий ценность для собственника.
2	«Документ»	-	- зафиксированная на материальном носителе информация, позволяющая ее идентифицировать.

Прописанное выше толкование, данное в Законе «О НАФ и архивах» РК от 22.12.1998 г., аналогично определению «архивный документ», представленному в утратившем силу законе «Об Архивном фонде и архивах РФ» от 18.06.1993 г., вместо которого на сегодняшний день используется Закон «Об Архивном деле РФ» от 13.10.2004г.. Проведя сравнение определений терминологической базы, установленных российскими архивистами, то в этимологии казахстанских архивистов «документ» была упущена информация о реквизитах, ценность наличия которой немалое количество профессоров ставит в сомнение. Несмотря на то, что слово «реквизит» чаще всего относят к документам управленческого характера, и в обществе его употребление больше известно с административными документами, под реквизитами мы смело можем отнести сведения, представленные в сопроводительных документах к кино-, фото-, фонодокументам, а именно, такие реквизиты как наименование, авторство, дата, время, место, аннотация и т.п. (https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1011878 Дата обращения: 11.05.2018).

Определения об аудиовизуальных документах, указанные выше, трудно отождествлять с толкованием термина «документ» на сегодняшний день. Так как наличие материального носителя в эпоху активного использования облачного хранения противоречит базовому определению, но рассматривая только деятельность архивов, массовое хранение страхового фонда, оцифрованных архивных документов имеет тенденцию сохранять их на центральный сервер, который

непосредственно находится в специальных помещениях архива под особыми условиями хранения.

Второй немаловажный законодательный акт, регулирующий право на интеллектуальную собственность – Гражданский кодекс. ГК РК, так же как и ГК РФ, регулирует право собственности, имущественные и неимущественные права физических и юридических лиц, в связи с чем, причислен к категории законодательных актов, регулирующих частное право. Вследствие того, что к группе аудиовизуальных документов зачастую относят документы, признанные результатами творческой деятельности, будь то создание документального или художественного кино, будут рассмотрены законодательные акты, затрагивающие права на использование результатов интеллектуальной собственности, и действие авторского права. Согласно Закону «Об авторском и смежных правах» РК, Гражданскому кодексу РК и Гражданскому кодексу РФ, авторское право не распространяется на заказы с созданием государственных символов, знаков и т.п.

Были изучены статьи Гражданского кодекса, регулирующие вопросы:

1. Прав доступа, использования и передачи результатов интеллектуальной собственности;
2. Защиты прав интеллектуальной собственности.

Гражданский кодекс РК и РФ использует немного иную терминологию по отношению к аудиовизуальным документам. общепринятые термины в архивной отрасли: кино-, фото-, фонодокументам имеют следующие формулиров-

ки: 1. Кино-, видеодокументы – аудиовизуальные произведения (кино, видео и любые другие произведения, сделанные кинематографическим способом); 2. Фонодокументы – Фонограммы; 3. Фотодокументы – Фотографические произведения и произведения, полученные способом аналогичным фотографии. Пункты главных законодательных актов указывают, что аудиовизуальные произведения могут быть представлены с сопровождением и без сопровождения звука (http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/ Дата обращения: 10.05.2018).

В связи с вступлением в силу четвертой части Гражданского кодекса РФ с 1 января 2008 года утратил закон «Об авторстве и смежных правах» РФ от 09.07.1993 г. В результате чего, за изучение и проведения сравнительного анализа были взяты два главных законодательных актов стран – Гражданский кодекс Российской Федерации, Гражданский кодекс и Закон «Об авторском и смежных правах» Республики Казахстан.

Из кодекса подлежали выделению пункты о результатах интеллектуальной деятельности и правах на интеллектуальную собственность, представленные только в виде аудиовизуальной информации. Остальные виды не были учтены в работе в силу отсутствия необходимости. Результатами интеллектуальной деятельности являются объекты промышленной собственности и объекты авторского права. В исследовании за основу изучения были взяты объекты авторского права, представленные в виде аудиовизуальной информации. В процессе изучения было взято во внимание отсутствие употребления термина «документ», характерное по-видимому только в архивное отрасли, в связи с частым использованием в административной, управленческой документации (https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005798#pos=108;-104 Дата обращения: 03.05.2018).

Статьи гражданского кодекса Российской Федерации о свободном использовании информации архивами, дает последним правомерную возможность законодательно установить право публикации и созданию копий архивных документов, доступ к которым не ограничен. Этими пунктами, гражданский кодекс РФ преследует цели обеспечения сохранности, и доступности утраченных и испорченных экземпляров документа, а не возможность свободного доступа к архивной информации, публичности архивных учреждений. Актуальным и необходимым пунктом это процесса, является этап конвертации и сохранения данных на носителях, способных

в настоящее время считывать и воспроизводить информацию, учитывая ускоренный рост количества инноваций в мире с быстрой тенденцией смены носителя информации. Данный вопрос не урегулирован законодательно в Гражданском кодексе РК и в законе «Об авторских и смежных правах» РК. Несмотря на наличие пунктов о лицензионном договоре и процессах передачи исключительных прав другим лицам, ГК РК и вышеупомянутый закон не рассматривают право свободного использования произведения, и не регламентируют процесс использования произведений в культурных целях, а также в таких информационных системах как библиотеки и архивные учреждения, в то время как статья 1275 ГК РК регламентирует свободное право использования произведений (всех объектов авторского права) архивными учреждениями и библиотеками (<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409> Дата обращения: 03.05.2018).

Лицензионный договор, указанные в Гражданских кодексах, устанавливает права и условия передачи и использования объекта авторского права/ результата интеллектуальной собственности между лицензиаром и лицензиатом, а также между субъектами смежного права. Гражданский кодекс РФ прописывает все возможные виды лицензионных договоров, в том числе законодательно утверждает пункт о возможном предоставлении по решению суда, на определенных условиях, права на использование результата творческой деятельности, так называемая принудительная лицензия. Лицензия – это официальное разрешение на осуществление определенной деятельности, документ удостоверяющий право действий. Допускает возможным заключение открытой лицензии, которая предусматривает право использования произведения третьими лицами, на основе которой последние имеют возможность создать новый продукт интеллектуальной деятельности. Открытая лицензия считается договором присоединения, где условия должны быть известны некоторому кругу лиц.

Статья 32 Закона «Об авторском и смежных правах» Республики Казахстан предусматривает наличие авторского договора (разновидность лицензионного договора) с полной информацией о способах использования (конкретные права, передаваемые по договору), срок и территорию, на которые передается право, и размер вознаграждения за каждый способ его использования. Пункт 12 данной статьи допускает применение иных форм договоров и порядка их заключения,

при продаже и распространении экземпляров произведений, представленных в электронной/цифровой форме в информационных средах с возможностью открытия массового доступа пользователям. Данный вид договора дает право выбора передачи исключительных и неисключительных прав, которые отличаются возможностью предоставления имущественных прав, а именно право на использование третьими лицами, если лицензиат имеет исключительное право по авторскому договору. В случае отсутствия данных условий, права по умолчанию считаются неисключительными.

По результатам сравнительного анализа, пункты, регламентирующие процесс свободного использования объектов интеллектуальной собственности, представленной в виде аудиовизуальной информации, заключены в статье 1274-1276 ГК Российской Федерации, где архивное учреждение имеет право предоставить его использование только на территории учреждения, с исключением права дальнейшего распространения. Немаловажное значение имеет статья о распространении оригинала или экземпляров опубликованного произведения, где произведения, правомерно введенные в оборот, имеют право быть распространены и использованы без согласия автора и без выплат вознаграждения, с учетом права следования для произведений изобразительного искусства. Под правомерным введением в оборот, подразумевается продажа или иное отчуждение правообладателя. Тогда передача документов в архив на условиях закрытого доступа, или доступа по разрешению, подразумевает в некотором роде продажу информации. Следовательно, полученная информация правомерно может быть использована исследователями в культурных целях, с возможными заключением сублицензионного договора с архивом, выступающим в роли лицензиата. ГК РФ дает возможность использовать статью 1274 о праве свободного использования произведений в информационных, научных, учебных или культурных целях, с обязательным указанием имени автора, произведение которого используется, и источника заимствования. В свете повсеместного использования технических средств, статья 1278 ГК РФ допускает возможность свободного воспроизведения произведений для целей правоприменения, иными словами в судопроизводстве подтверждается законное действие аудиозаписей, видеозаписей и фотографий в целях решения административных правонарушений.

Таким образом, часть 4 гражданского кодекса РФ оправдывает отсутствие отдельного закона об авторских и смежных правах. Статьи законодательного акта регулирующие гражданские правоотношения в полной мере передали факт передачи и использования объектов авторского права, представленных в аудиовизуальной информации. В ходе сравнения было отмечено сходство в формулировках, за исключением новшеств в Гражданском кодексе Российской Федерации, введенных в связи с активным применением программ для ЭВМ (электронно-вычислительных машин) и баз данных. Закон «Об авторском и смежных правах» более детально рассматривает правоотношения, и не исключает повторений в Гражданском кодексе Республики Казахстан. В законодательных актах не применима терминология «аудиовизуальный документ», в связи с чем, необходимо рассматривать их в контексте с другой информации с немного непривычной для архивистов формулировкой.

Процесс использования неимущественных авторских прав регулируется различными видами лицензионного договора. Для уточнения деталей оформления и передачи документов, был за основу взят один из примерных договоров, заключаемый между источниками комплектования и архивными учреждениями. Договора, в обязательном порядке, регулируются основным право регулирующим Законом архивной сферы и Законом «Об авторском и смежных правах» Республики Казахстана. Содержат пункты об ограничении прав доступа к определенным категориям документов и их сроки, если таковые в личном фонде имеются. Данные моменты прописываются в правах и обязанностях двух сторон.

Рассмотрению подлежали также законодательные акты, регулирующие право использования информации, процессов информатизации и распространения их в средствах массовой коммуникации. Федеральный закон от 27 июля 2006 года №149-ФЗ «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» координирует процессы осуществление прав поиска, передачи, получения, распространения информации, и ее защиты (http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_61798/ Дата обращения: 05.05.2018). Предусматривает государственное регулирование в сфере использования информационно-телекоммуникационных сетей, в частности сети «Интернет», что утверждает факт распространения информации по большей части документов, представленных в электрон-

ном/ цифровом формате, нежели в оцифрованном. Согласно закону, информацией признаны любые сведения, в независимости от формы их представления, что дает право утверждать, что решение вопросов распространения информации аудиовизуальных документов также регулируется данным законом. Подобный закон на территории Республики Казахстан функционирует с особым вниманием на информационные системы и ресурсы – Закон «Об информатизации» Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года № 418-V. Он детально раскрывает права применения, регистрации и порядок использования электронных информационных ресурсов в информационных системах (https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30085759#pos=60;-92 Дата обращения: 10.05.2018).

Особое внимание электронному информационному пространству выделено в связи с созданием в 2006 году единого государственного электронного портала. Портал Электронного правительства способствует взаимодействию и обеспечению согласованности между государственными органами и гражданами. Впервые данный законодательный акт был обнародован в 2007 году, сразу после создания портала. Объекту рассмотрения подлежала глава 7 данного Закона – «О правах физических и юридических лиц на доступ к электронным информационным ресурсам и порядок их предоставления». Статьи данной главы предусматривают возможность доступа и отправки запроса владельцу информационных систем. Информационными система – это система, которая предназначена для хранения, обработки, поиска, распространения, передачи и предоставления информации с применением аппаратно-программного комплекса. В более широком понимании, к информационным системам можно причислить архивные учреждения, библиотеки и музеи, которые для работы научно-справочного аппарата предусматривают наличие программных средств поиска и учета, а также создание официального сайта учреждения – электронная информационная площадка с общедоступной информацией о деятельности государственных учреждений или общественных организаций. Таким образом, несмотря на широкий круг сфер деятельности, где термины «информационная система» и «электронные информационные ресурсы» находят свое применение, можно проецировать возможную работу данного закона в архивной отрасли, а именно в работе архивного учреждения с электронными аудиовизуальными документами.

К примеру, работа сайта Центрального государственного архива кинофотодокументов и звукозаписей Республики Казахстан, предусматривает возможность использования электронных информационных ресурсов, доступ к которым не ограничен. К документам же с ограниченным доступом, пользователям предоставляется возможность использования электронных/ оцифрованных документов в стенах самого учреждения, без права дальнейшего распространения (<http://kfdz.kz/index.php?module=News> Дата обращения: 10.05.2018). Большой интерес о правовых возможностях распространения и использования информации, проявлен со стороны представителей средств массовой коммуникации – журналистов, информационных агентств. Сбором и обработкой информации, в случаях распространения не представителями архивного дела, выступают информационные агентства, права которых регулируются законом «О средствах массовой информации». Данный закон не регулирует право обязательной передачи экземпляров видео и фотосъемок представителей СМИ/информационных агентств на постоянное хранение в государственные архивы, также не принимают во внимание возможность оперативного получения, журналистами, электронной аудиовизуальной архивной информации (http://online.zakon.kz/document/?doc_id=1013966 Дата обращения: 10.05.2018).

В целом, данные законодательные акты не попадают под юрисдикцию управления архивной отраслью, и уж тем более не представляют интересы процессов использования электронных аудиовизуальных документов представителями архивной сферы, культурных учреждений и общественных организаций, деятельность которых в настоящее время активно осуществляется посредством веб-сайтов и социальных сетей.

Таким образом, процесс использования и передачи на архивное хранение результатов творческой деятельности отдельных личностей, информационных агентств и культурных учреждений, а именно информации представленной в электронной аудиовизуальной форме, не раскрыто в полной мере в законодательных актах косвенно регулирующих право архивного дела, и взаимодействующих с другими сферами, результаты деятельности которых подлежат архивному хранению и последующему использованию, и распространению. Развитие информационных технологий, привело к увеличению новшеств, дополнений и изменений в вышеуказанных законодательных актах, контролирующих право-

мерное использование продуктов ЭВМ, а именно программных обеспечений и электронных баз данных, в частности их защиту и использование. Разность наименований формулировок не стала препятствием для понимания и сопоставления с терминами, устоявшимися в архивном деле. Раздел седьмой Гражданского кодекса Российской Федерации подчеркнул возможность правомерного и свободного использования общедоступной аудиовизуальной информации архивными учреждениями и гражданами в культурных и научных целях. Данное утверждение не освещено в законодательных актах Республики Казахстан, но находит их фактическое применение. Право

на использование электронной аудиовизуальной информации недостаточно изучено, в связи с сравнительно недавним ростом интереса общества к данной категории документов. Повсеместное создание фотографии, видеосъемок, аудиозаписей и кино, ведет не только к проблемам использования и защиты авторского права, но и к большим вопросам об учете, сохранности и ценности объекта архивного хранения в будущем. Рост подобного рода документов, ведет не только к обязательному расширению функциональных и технических возможностей всех архивных учреждений, но и установку правовых аспектов регулирования.

Литература

- Архивное дело во Франции. <http://helpiks.org/8-75654.html> [Дата обращения: 10.05.2018]
- Сексенбаева Г.А., Алпысбаева Н.К. (2016) Доступ к информации как архивная идеология.
- Дегтярева И.А. (2006) Роль ВНИИДАД в решении проблемы доступа к архивным документам.
- Закон Республики Казахстан «Об авторском и смежных правах». https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005798#pos=108;-104 [Дата обращения: 11.05.2018]
- Гражданский кодекс Российской Федерации. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/ [Дата обращения: 11.05.2018]
- Закон Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах» от 22 декабря 1998 года. https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1011878 [Дата обращения: 10.05.2018]
- Закон «Об Архивном деле в Российской Федерации» (утратил силу). <http://archives.ru/documents/fz/zakon-fz-1993.shtml> [Дата обращения: 03.05.2018]
- Кодекс Республики Казахстан от 1 июля 1999 года № 409. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409> [Дата обращения: 03.05.2018]
- РГУ «Центральный государственный архив кинофотодокументов и звукозаписей». <http://kfdz.kz/index.php?module=News> [Дата обращения: 05.05.2018]
- Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года №418-V «Об информатизации» https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30085759#pos=60;-92 [Дата обращения: 10.05.2018]
- Федеральный закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» от 27 июля 2006 года. №149-ФЗ. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_61798/ [Дата обращения: 10.05.2018]
- Закон Республики Казахстан от 23 июля 1999 года №451-1 «О средствах массовой информации». http://online.zakon.kz/document/?doc_id=1013966 [Дата обращения: 10.05.2018]

References

- Arhivnoe delo vo Francii. Retrieved from <http://helpiks.org/8-75654.html> [Archive deal in France] (Last update: 10.05.2018)
- Seksenbayeva G.A., Alpybayeva N.K. (2016) Dostup k informacii kak arhivnaya ideologiya. [Access to information as an archival ideology] Almaty.
- Degtyareva I.A. (2006) Rol VNIIDAD v reshenii problem dostupa k arhivnym documentam. [The role of VNIIDAD in solving the problem of access to archival documents] Moscow.
- Zakon Respubliki Kazakhstan «Ob avtorskom I smejnym pravah». [The Law of the Republic of Kazakhstan “On Copyright and Related Rights”] Retrieved from https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005798#pos=108;-104 (Last update: 11.05.2018)
- Grajdanskiyi kodeks Rossiiskoi Federacii. [The Civil Code of the Russian Federation] Retrieved from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/ (Last update: 11.05.2018)
- Zakon Respubliki Kazakhstan «O Nacionalnom arhivnom fonde I arhivah» ot 22 decabrya 1998 goda. [Law of the Republic of Kazakhstan “On the National Archival Fund and Archives” of December 22, 1998] Retrieved from https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1011878 (Last update: 10.05.2018)
- Zakon «Ob Arhivnom dele v Rossiiskoi Federacii» (utratal silu). [Law “On the Archives of the Russian Federation” (expired)] Retrieved from <http://archives.ru/documents/fz/zakon-fz-1993.shtml> (Last update: 03.05.2018)
- Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 1 iyulya 1999 goda № 409. [The Code of the Republic of Kazakhstan of 1 July 1999 No. 409] Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409> (Last update: 03.05.2018)

RGU «Centralnyi gosudarstvennyi arhiv kinofotodokumentov I zvukozapisei». [RSU “Central State Archive of Movie and Photo Documents and Sound Records”] Retrieved from <http://kfdz.kz/index.php?module=News> (Last update: 05.05.2018)

Zakon Respubliki Kazakhstan ot 24 noyabrya 2015 goda №418-V «Ob informatizacii» [Law of the Republic of Kazakhstan of November 24, 2015 No. 418-V “On Informatization”] Retrieved from https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30085759#pos=60;-92 (Last update: 10.05.2018)

Federalnyi zakon «Ob informacii, informacionnyh technologiyah I o zashite informacii» ot 27 iyulya 2006 goda №149-FZ. [Federal Law “On Information, Information Technologies and Information Protection” dated July 27, 2006. №149-FL] Retrieved from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_61798/ (Last update: 10.05.2018)

Zakon Respubliki Kazakhstan ot 23 iyulya 1999 goda №451-I «O sredstvah massovoi informacii». [Law of the Republic of Kazakhstan of July 23, 1999 No. 451-I “On the Mass Media”] Retrieved from http://online.zakon.kz/document/?doc_id=1013966 (Last update: 10.05.2018)

Бесетаев Б.Б.

Магистр археологии и этнологии, старший преподаватель,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы,
e-mail: bauyrzhan.besetayev@kaznu.kz

**К ИЗУЧЕНИЮ СНАРЯЖЕНИЯ
ВЕРХОВОГО КОНЯ САКСКОГО ВРЕМЕНИ
НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА**

Изучение конского снаряжения ранних кочевников Казахстана в настоящее время является актуальной задачей, решение которой, в свою очередь, дополнит характеристику культуры сако-скифского времени. В данной статье рассматривается история изучения комплекса конского снаряжения скифо-сакской эпохи. Используются общепринятые культурно-хронологические определения. Хронологические рамки исследования включают в себе переходный период от бронзы к железу (IX–VIII вв. до н.э.), раннесакское время (VIII–VI вв. до н.э.), сакское (VI–IV вв. до н.э.) и завершающий этап пазырыкской культуры (IV–III вв. до н. э.), что определяет этническую связь и межкультурные взаимоотношения племен с сопредельными регионами. Указанный период характеризуется динамической вариативностью конского снаряжения. В целом, детали конского убранства широко используются в построении хронологических шкал, реконструкции миграционных процессов в древности и т.д. Детальное изучение и различные анализы предметов конской упряжи, помогут решению общих и частных проблем археологии сако-скифского времени.

Ключевые слова: Казахстан, сако-скифское время, ранние кочевники, снаряжение верхового коня.

Besetayev B.B.

Master in Archeology and Ethnology, Senior Lecturer,
Al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty,
e-mail: bauyrzhan.besetayev@kaznu.kz

**To the study of equipment of the supreme horse
of the Saka time on the territory of Kazakhstan**

Studying the horse equipment of the early nomads of Kazakhstan is currently an urgent task, the solution of which will complement the characterization of the culture of the Saka-Scythian time. This article is devoted to the history of studying the complex of horse equipment of the Scythian-Saka era. Common cultural and chronological definitions are used. The chronological framework of the study includes a transition period from bronze to iron (IX–VIII centuries BC), the Early Saka time (VIII–VI centuries BC), Saka (VI–IV centuries BC. e.) and the final stage of the Pazyryk culture (IV–III centuries BC), which determines the ethnic connection and intercultural relations of tribes with adjacent regions. This period is characterized by the dynamic variability of horse equipment. In general, details of horse harness are widely used in the construction of chronological scales, the reconstruction of migration processes in antiquity, etc. Detailed study and various analyzes of horse harnesses will help solve common and particular problems of archeology of the Saka-Scythian time.

Key words: Kazakhstan, Saka-Scythian time, early nomads, equipment of the horse.

Бесетаев Б.Б.

Археология және этнология магистрі, аға оқытушы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы,
e-mail: bauyrzhan.besetaev@kaznu.kz

Қазақстан территориясындағы сақ кезеңі ат әбзелдерінің зерттелуі

Бүгінгі таңда Қазақстан территориясындағы ерте көшпелілердің ат әбзелдерін зерттеу сақ-скиф кезеңінің мәдениетінен мәлімет беретін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Мақалада жалпы ортақ мәдени-хронологиялық негіздеріне сүйене отырып, сақ-скиф кезеңінің ат әбзелдерінің зерттелуі қарастырылған. Зерттеу жұмысының хронологиялық шеңбері көшпелі сақ тайпаларының көршілес аймақтармен өзара мәдени қарым-қатынас пен этникалық туыстастық мәселелерін анықтайтын соңғы қола дәуірінен ерте темір дәуіріне өтпелі кезең (б.з.д. IX–VIII ғғ.), ерте сақ кезеңі (б.з.д. VIII–VI ғғ.), сақ кезеңі (б.з.д. VI–IV ғғ.) және пазырық мәдениетінің соңғы кезеңі (б.з.д. IV–III ғғ.) аралығын қамтиды. Аталмыш кезең ат әбзелдердің динамикалық дамуымен ерекшеленеді. Негізінен, ат әбзелдерінің бөліктері хронологиялық мерзімдеу, ежелгі көші-қон үдерістерін қайта қалпына келтіруде және т.б. кеңінен қолданылады. Ат әбзелдерінің бөлшектерін жүйелі түрде зерттеу және әртүрлі сараптама жасау сақ-скиф кезеңінің археологиясына қатысты жалпы және жекелеген мәселелерді шешуге жол ашады.

Түйін сөздер: Қазақстан, сақ-скиф кезеңі, ерте көшпелілер, ат әбзелдер.

Введение

Общеизвестно, что эпоха ранних кочевников в Казахстане включает в себя последовательно сменяющихся, два хронологических периода (раннесакское время – IX–VI вв. до н.э. и сакское время – V–III вв. до н.э.). **Периферийность** кочевнической культуры Казахской степи по отношению к оседлым земледельческим обществам способствовала формированию здесь самобытных археологических культур со своим специфическим хозяйственным укладом. Несмотря на определенные различия, в археологических культурах горно-степного Казахстана в раннем железном веке появился целый комплекс предметов, демонстрирующих их единство. Один из ключевых компонентов «скифской триады» – снаряжение верхового коня (Ольховский, 1997: 85), является значимым элементом в традиционной культуре сакских племен, изучение которого в настоящее время является актуальной задачей, решение которой, в свою очередь, дополнит характеристику культуры ранних кочевников.

Сакская эпоха в степных и горно-степных регионах Казахстана характеризуется отчетливой динамичностью конского снаряжения, что в значительной мере определяет структурную цикличность в развитии культур, изучение которого важно для понимания истоков и путей формирования сако-скифо-сибирского мира в целом. Комплексы с конским снаряжением, фиксируемые в сакских памятниках, нередко используются для относительной хронологической привязки последних на основании типоло-

гического метода. Ввиду своей специфики эти изделия на протяжении скифо-сакской эпохи постоянно совершенствовались и подвергались модернизации, что дает возможность проследить во времени процесс изменения их внешнего вида и особенностей функционирования (Бесетаев, 2015: 26–27).

Считаем важным отметить, что хронологически и территориально снаряжение верхового коня сакских племен представлено неравномерно. В центральных и южных регионах Казахстана встречается почти исключительно раннесакское снаряжение VII – начала VI в. до н.э. В отдельных случаях датируются V в. до н.э. В Восточном Казахстане ситуация иная, но об этом вернемся ниже. Тем не менее, попробуем сделать историографический анализ изучения конского снаряжения племен сакского круга.

Методология и методика исследования

Методология и методика изучения заключается в системной хронологической последовательности формирования и развития снаряжения верхового коня отмеченного региона и периода, который характеризуется конструктивно-морфологическими особенностями вещей. На основе системного подхода лежит рассмотрение объекта как целостного множества элементов в совокупности отношений и взаимосвязи между собой. Проведение подобного исследования полностью соответствует принципу историзма, который основан на рассмотрении мира, природных и социокультурных явлений в динамике

общего развития и трансформации отдельных и составляющих элементов, в закономерном историческом развитии и формировании объекта во времени. Таким образом, при анализе рассматриваемых категорий археологического материала (погребения, клады и случайные находки) используем следующие методы научного познания:

– Историографический метод включает в себя историю изучения, систематизацию и классификацию деталей снаряжения верхового коня, а также терминологию и уточнение значений конкретных понятий, используемых в научной литературе.

– Сравнительно-типологический метод используется для интерпретации и выявления типов деталей составляющий комплекс снаряжения верхового коня (узденные наборы, седельный комплекс) по функционально-морфологическим параметрам. Также, при применении сравнительно-типологического метода позволило выявить встречаемость отдельных категорий деталей снаряжения верхового коня скифо-сакского времени.

– Корреляционный метод заключается в хронологическом порядке выявлению эволюционного развития отдельных или составляющих деталей конского снаряжения отмеченного времени, также для синхронизации отдельных предметных комплексов и определения принадлежности той или иной культуре. При таком раскладе каждая деталь обладает способностью к саморазвитию, не нарушая единую систему. Подобное системное рассмотрение и анализ определенных категорий вещей предоставляет возможность полноценного изучения источников, получения максимальной информации о жизнедеятельности населения древних обществ. Корреляционный подход изучения в отдельных моментах используется совместно сравнительно-типологическим методом.

В ходе исследования прослежена история формирования, эволюция развития и период бытования снаряжения верхового коня на фоне синхронизации кочевнических погребальных памятников конца IX–III вв. до н.э.

Обсуждение

В историографическом аспекте изучение конского снаряжения начинается с 20–30 гг. XX в. М.П. Грязнов, основываясь на полевых материалах А.В. Адрианова (раскопки в 1911 г. могильника Майемер вблизи современного с. Сол-

датово Катон-Карагайского района Восточного Казахстана), создал реконструкцию узды и сбруи верхового коня раннескифского и пазырыкского времени, выделил характерные для данного региона черты конского снаряжения (Грязнов, 1947: 10). После исследования М.П. Грязновым царского кургана Аржан I с 160 захоронениями ввезданных коней стало ясно, что конское снаряжение является наиболее информативным и важным источником в изучении культуры ранних кочевников (Грязнов, Маннай-оол, 1973: 208–209; Грязнов, 1980: 7).

Детали конского снаряжения относятся к числу наиболее массовых находок, так как захоронения по обряду труположения с конем являются характерной чертой погребальных памятников кочевников скифо-сакского времени Восточного Казахстана. Предметы конской сбруи являются наиболее показательными для определения хронологии памятников раннескифского времени. К настоящему времени сравнительно наиболее изучены памятники кочевой знати. На наличие как общих, так и специфических черт в «царских» курганах пазырыкской культуры обратил внимание С.И. Руденко. При сравнении 2-го Башадарского и Пазырыкских курганов он отличает различия в местоположения конского снаряжения в могилах (Руденко, 1953: 164–167, 344–345).

С 1935 по 1971 г. на территории Восточного Казахстана проводились комплексные археологические исследования, под руководством С.С. Черникова, сформулировавшим общую картину «скифского мира» на данной территории. С.С. Черников по хронологическим рамкам разделял памятники скифского времени Восточного Казахстана на два этапа. Первый (VII–IV вв. до н.э.) характеризуется большими богатыми курганами (Шиликтинская долина, Майемер, Берель и др.), господством бронзовых орудий и оружия (кинжалы, ножи, наконечники стрел, элементы конского снаряжения характерных форм), в искусстве – великолепными образцами звериного стиля. Четко разделяются две этнографические группы – южная, связанная с сакским племенным союзом и северная, куда было включено население, оставившие курганы Пазырыкской группы. Ко второму этапу (III–I вв. до н.э.) относятся памятники кулажоргинского типа (Черников, 1968: 63).

В 1959 г. особый научный интерес к памятникам ранних кочевников Восточного Казахстана проявил С.С. Сорокин, возобновив раскопки прошлого века (Сорокин, 1962: 70). Среди

многочисленных памятников (Катон, Майемер, Солдатово, Солонечный и др.), исследованных С.С. Сорокиным на территории Восточного Казахстана, наибольшее значение имеет могильник Курту II. С.С. Сорокин сравнивая инвентарь из этого могильника с материалами большереченского и майемерского этапов, отметил различия между ними. Таким образом, погребение человека в скорченном положении и с сопогребенным конем из могильника Курту II С.С. Сорокин отнес ко времени более раннему, впервые удревнив хронологию раннекочевнических памятников до IX в. до н.э. (Сорокин, 1966: 45.). Позже, Л.С. Марсадалов, изучая псалии с Алтая VIII–VII вв. до н.э., отнес находки конского снаряжения из могильника Курту II к аржано-черногорской группе вместе с находками конского снаряжения из царского кургана Аржан (Марсадалов, 1998: 6–7). К сожалению, на сегодняшний день ранний этап (курту-майемерский) малоизучен.

Первой аналитической работой по конскому снаряжению сакского времени является работа М.К. Кадырбаева, посвященной тасмолинской культуре Центрального Казахстана (Кадырбаев, 1966: 383–388). М.К. Кадырбаевым было сделана типология деталей конского снаряжения сакских племен. Автором было проанализировано 23 пары удила, из них 13 происходили из случайных находок, а 10 из раскопок, и 6 псалиев. М.К. Кадырбаев выделил 4 типа удила: 1) со стремевидными окончаниями и дополнительным отверстием; 2) со стремевидным окончанием; 3) со стремевидно-прямоугольным окончанием; 4) кольчатые. По мнению М.К. Кадырбаева, наиболее ранними типами являются стремевидные окончания удила с дополнительным отверстием. Однако, отмечая, что на территории Казахстана I и II типы встречаются в одинаковых типах погребений, нижнюю границу которых можно отнести к VII в. до н.э. Появление кольчатых удила, по мнению М.К. Кадырбаева, могут относиться ко времени второй половины VI в. до н.э. Из 6 найденных псалиев М.К. Кадырбаев выделил 5 типов: 1) роговые или бронзовые трехдырчатые; двухдырчато-крючковидные; 3) трехдырчатые с центральным отверстием, перпендикулярным к боковым; 4) трехпетельчатые; 5) железные с золотой инкрустацией. Также были рассмотрены остальные детали конского снаряжения – пронизи, ворворки, навершия, бляшки (Кадырбаев, 1966: 303–433). Позднее, в 1968 г. М.К. Кадырбаев привлекая новые материалы, уточняет хро-

нологию стремевидных удила с дополнительным отверстием и относит их к началу VIII в. до н.э. (Кадырбаев, 1968: 31).

Замечательные находки конского снаряжения были найдены в сакских могильниках Уйгарак и Южный Тагискен. В работе О.А. Вишневской и М.А. Итиной предложена общая хронологическая классификация предметов снаряжения верхового коня (Вишневская, Итина, 1971: 201–203). По мнению авторов, более ранними считаются трехдырчатые роговые псалии и стремевидные удила. При выяснении хронологии авторы ссылаются на материалы могильника Тасмола V курган 2 и Тасмола I курган 1. По мнению Н.Г. Горбуновой, между Тасмолинскими и Приаральскими существуют некоторые различия (Горбунова, 2001: 181). Во 2 кургане Тасмола V псалий слегка изогнут, отверстия одинаково равноудаленные. А в 14 кургане Тагискен также слегка изогнутый роговой псалий имеет большое центральное отверстие. Хронологические рамки удила, предложенные О.А. Вишневской и М.А. Итиной, – VII–VI вв. до н.э., кроме однокольчатых из Уйгарака, датируемый авторами V в. до н.э. (Вишневская, Итина, 1971: 208), что было упомянуто выше.

Позже, О.А. Вишневская, рассматривая конские снаряжения из пятнадцати погребений могильника Уйгарак, отмечает сходство в формах удила, псалиев и способах их соединения. Так же высказывает предположение о постепенном усовершенствовании стремевидных удила, которые повторяют форму мягких удила (Вишневская, 1973: 103).

Наиболее интересные бронзовые детали конского снаряжения были опубликованы К.А. Акишевым и А.К. Акишевым, найденные на левом берегу р. Биже (Акишев, Акишев, 1978: 38–40). В комплекты входили удила и псалии (Биже 1 и Биже 2), навершия в виде голов горных козлов, десять уздечных распределителей ремней с вихревым орнаментом, пронизи, уздечная застежка и две наносные подвески. Два навершия, украшенные головами козлов, имеют в кольцах следы сработанности от ремней, что послужило одним из оснований для интерпретации навершия как деталей конского снаряжения. Анализируя уздечные детали с восточноевропейскими материалами, авторы отмечают, что стремевидные удила используются уже в предскифское время, с дополнительным отверстием в раннескифское время (VIII–VII вв. до н.э.). Рассмотрев множество схожих деталей конского снаряжения, ав-

торы находят аналогии из Южного Тагискена и Уйгарака, и датируют клад VIII–VII вв. до н.э (Акишев, Акишев, 1978: 47–48).

Значительный вклад в изучение археологических памятников ранних кочевников Восточного Казахстана внесла Ф.Х. Арсланова. В ходе целенаправленных разведок в Верхнем Прииртышье она выявила и исследовала ряд новых памятников, относящихся к разным эпохам – от поздней бронзы к железному веку и средневековью. Так же большое значение имели статьи Ф.Х. Арслановой посвященные позднеандоновским погребениям, памятникам переходного времени от бронзы к эпохе железа (IX–VIII вв. до н.э.), раннесакским комплексам VII–VI вв. до н.э., обнаруженным в могильниках у сел Камышинка и Чистый Яр. Анализ аналогий вещам из могильников раннескифского времени позволил проследить однотипность форм удила, псалиев и др. бронзовых элементов конского убранства в синхронных памятниках Казахстана (Арсланова, 1972: 254). Исходя из этого Ф.Х. Арсланова приходит к единому мнению с Н.Л. Членовой, разработавшей общую типологическую схему тагарского конского снаряжения VII–V вв. до н.э., которое по ее мнению, происходит с территории современного Казахстана. По ходу своих рассуждений она поднимает вопрос о происхождении раннескифского конского снаряжения, обосновывает его хронологию и преемственность от убранства коня эпохи поздней бронзы (Членова, 1967: 81).

Таким образом, материалы из этих комплексов позволили исследователю восстановить облик культуры того времени в Верхнем Прииртышье. Также определить близость этой культуры к маймерским памятникам Алтая и тасмолинским курганам Центрального Казахстана. В связи с этим, заслуживает мнение С.И. Руденко, что скотоводческие племена пришли в Горный Алтай с вполне сложившейся культурой из юго-западных степей примерно в начале VII в. до н.э (Руденко, 1960: 201).

Довольно интересной является случайная находка бронзовых вещей обнаруженных вблизи ст. Ушбиик, Жарминского района КазССР, опубликованный Ф.Х. Арслановой в 1981 г. Комплекс включает предметы конского снаряжения и наконечники стрел. Во внешние овальные кольца бронзовых удила продевались двудырчатые бронзовые псалии, окончания которых оформлены в виде голов грифона. Среди бронзовых вещей присутствовали другие детали узды и седельного комплекса, сохранявшие чер-

ты раннесакского времени, датируемые автором V в. до н.э (Арсланова, 1981: 54–55).

Исследования в зоне будущего водохранилища Шульбинской ГЭС на Иртыше, расположенного на границе Семипалатинской и Восточно-Казахстанской областей, явились по существу продолжением предшествующих исследований и также имели основной целью спасение археологических памятников Верхнего Прииртышья. После проведения разведочных работ в 1977 г. Шульбинской археологической экспедиции Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН Казахской ССР в 1980–1983 гг. были произведены стационарные работы на памятниках попавших в зону затопления Шульбинской ГЭС. В 1977, 1980, 1982 гг. экспедицией руководила А.Г. Максимова, в 1981, 1983 гг. – С.М. Ахинжанов. В разные годы в составе ШАЭ находились археологи Ф.Х. Арсланова, А.С. Загородний, Н.А. Боковенко, Л.Н. Ермоленко и др. Итоги исследовательской деятельности вскоре отразились в труде «Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС». Раскопки А.С. Ермолаевой на Измайловском могильнике дали показательные находки удила и псалиев, среди вещей со стремевидными удилами были зафиксированы дву- и трехдырчатые бронзовые псалии. Три отверстия были смещены к центру изделия, а двудырчатый псалий имитировал форму роговых изделий при утрате центрального отверстия. Памятник датирован в рамках IX–VII вв. до н.э (Ермолаева, 1987: 135–141; Ермолаева, 2012: 189). Таким образом, основываясь на тенденцию смещения отверстия к центру псалия, утрату срединного отверстия и появлению двудырчатых псалиев, эволюция бронзовых псалиев шла в функционально-примитивном направлении.

В 1988–90 гг. Семипалатинской археологической экспедицией Кемеровского государственного университета в соответствии с планом работ договора о научном сотрудничестве между ИИАЭ и КемГУ проводились археологические исследования в Новошуйбинском, Бородулихинском и Бескарагайском районах Восточного Казахстана. К числу интересных погребений относится одиночный курган Кондратьевка-21, в котором были найдены элементы конского снаряжения раннескифского времени, давшие новый материал по погребальному обряду и устройству конской сбруи того времени. Комплекс бронзовых принадлежностей узды состоял из удила со стремечковидными окончаниями с сильно изношенными внутренними

кольцами, надетых внешними окончаниями на отростки У-образных псалиев. Несомненный интерес представляют крупные фрагменты подпружных ремней с пряжками. Авторы находят аналогии к вещам из Машенка-1 и Гилево-10. Памятник датирован концом VII–VI вв. до н.э. (Алехин, Шульга, 2003: 62–70).

В период с 1992 по 1998 гг. в районах Верхнего Прииртышья были произведены археологические работы под руководством А.А. Ткачева, организованные Восточно-Казахстанским государственным университетом, совместно с трудовым краеведческим лагерем г. Усть-Каменогорска и г. Лениногорска. При исследовании погребальных памятников на территории Верхнего Прииртышья были выделены четыре типа надмогильной конструкции, существовавших на протяжении всей скифской эпохи: 1) крупные «царские» курганы диаметром 20–50 м, высотой 1,5–3,5 м, окруженные рвом шириной до 3–7 м, глубиной до 0,3–0,5 м; 2) округлые или овальные насыпи диаметром 10–15 м, высотой 0,5–0,9 м; 3) плоские округлые или овальные курганы диаметром 6–10 м, высотой 0,1–0,3 м; 4) ограды без насыпей округлой или овальной формы. Что интересно, в двух раскопанных оградах (могильники Меное IV, ограда 29 и Герасимовка, ограда 22) четвертой группы были обнаружены наборы конской узды раннескифского времени (Ткачев, Ткачева, 1999: 141–142; Шульга, 2008: 244). Удила двусоставные, со стремечковидными окончаниями звеньев, без дополнительного отверстия. Псалии с Т-образными шпеньками, дуговидной формы, округлым в сечении стержнем. На концах расположены овальные отверстия. В погребениях VII–VI вв. до н.э. обращает на себя внимание взаимовстречаемость обоих типов стремечковидных удил с дополнительным отверстием и без него. Они употребляются с трехдырчатыми роговыми, бронзовыми псалиями разнообразных форм. Таким образом, памятник можно датировать серединой VII в. до н.э.

В 2005 г. в ходе земляных работ в северной части с. Герасимовка были обнаружены детали конского снаряжения. Все вещи вместе с фотографиями переданы учителем средней школы Е. Сансызбаевым в Восточно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей (г. Усть-Каменогорск). В 2016 г. эти детали конского снаряжения раннесакского времени были опубликованы автором статьи в соавторстве Е.М. Кариевым (Бесетаев, Кариев, 2016: 72–78).

На территории Казахстана, по мнению К.А. Акишева, первые прототипы удил и псалиев появились вместе или, по крайней мере, вскоре после начала процесса приручения лошади (Акишев, 1973: 53). Находки деталей конского снаряжения IX–III вв. до н.э. свидетельствуют о поиске наилучших способов управления верховым конем и его соответствующей функциональной оптимизации. В данном случае, следует отметить значимые труды Н.А. Боковенко, который в свою очередь дополняет разработанную еще М.К. Кадырбаевым схему эволюции развития и трансформации конского снаряжения (Боковенко, 1981: 55–57; Боковенко, 1986). Позднее, уже в конце 90-х гг., выходит статья Л.С. Марсадолова, в котором автор подробно описывает морфологические характеристики изменения форм удил и псалиев Алтая раннескифского времени (Марсадолов, 1998: 5–24). Говоря об эволюции конского снаряжения в Восточном Казахстане, следует отметить переходной этап от раннесакского к пазырыкскому времени (Бесетаев, 2015: 25–26). Однако эволюция и трансформация конского снаряжения в сако-скифского времени остается актуальным.

Дальнейшее изучение и анализ конского снаряжения сако-скифского времени продолжен Л.Т. Яблонским, совместно с М.А. Итиной. Авторы анализируют детали, происходящие из 22 захоронении Южного Тагискена, предложив более подробную классификацию. Исследуя памятники данного региона, и сопоставляя их с савромато-сарматским миром, они отмечают, что конская упряжь является наиболее характерной категорией погребального инвентаря (Итина, Яблонский, 1997: 54–62). Позднее, Л.Т. Яблонский в своей статье «Звериный стиль ранних скотоводов Приаралья в хронологическом аспекте» выделяет два хронологических горизонта сакских культур Приаралья (Яблонский, 1998: 76).

В 2009 г. были возобновлены работы на могильнике Мейемер (Майемер-2), вблизи с. Солдатово Катонкарагайского района Восточного Казахстана. Тогда были исследованы два кургана раннескифского времени, которые находились в одной цепочке, состоявшей из пяти курганов, вытянутых по линии север – юг. Во втором кургане диаметром 16 м, высотой 0,6 м были зафиксированы элементы конского снаряжения. В области головы и шеи найдены остатки бронзовых изделий, представлявших собой убранство коня. Лошадь была ввездана бронзовыми стремечковыми удилами с пешковидными

отверстиями. Псалии дуговидные, уплощенные; тыльная сторона – плоская, с лицевой стороны – продольный желобок, с выступающим шпеньком. Окончание псалиев имеют стилизованные окончания в виде головы орлиного грифона. Вместо отверстий у краев псалиев расположены выступы в виде рамки полуовальной формы.

Среди элементов снаряжения фиксировалась бронзовая застежка подбородного ремня, уздечные распределители с четырьмя отверстиями, пронизки уздечного ремня, ворворки суголовного ремня. Все они располагались на голове и под головой животного. Под нижней челюстью зафиксирован чумбунный блок стилизованным кольцом, с пламенеvidным или в виде хохолка с выступом (Самашев, и др., 2010).

Замечательные находки, обнаруженные в последние два десятилетия в мерзлотных курганах Берельского могильника дали возможность в деталях восстановить несколько вариантов конского снаряжения VI–III вв. до н.э. Среди многочисленных вещей (№№ 10, 11, 36 курганов), дошедших до нас в относительно хорошем состоянии, выделяются великолепные образцы конского снаряжения, выполненные в художественном зверином стиле. Все изображения, с учетом индивидуальных особенностей выполнения передают определенный изобразительный канон. Несмотря на то, что все курганы Берельского могильника были ограблены еще в древности, в хорошем состоянии сохранились конское снаряжение (Самашев, 2011; Самашев, Джумабекова, Базарбаева, 2010: 251).

Возвращаясь к вопросу переходного этапа, следует отметить находки из Каракабинского клада, опубликованный в 2014 г. В ограде №2, третьей курганной группы зафиксированы бронзовые детали конской сбруи и железный нож (Самашев, и др., 2014: 210–211).

Большой вклад в изучение снаряжения верхового коня внес П.И. Шульга. В своих трудах опираясь на новые и ранне изученные материалы, в поисках синхронизации памятников ранних кочевников, предлагает более подробную классификацию и типологию предметов снаряжению верхового коня. Также, им было выделены общие характеристики воинского пояса и конского снаряжения раннескифского времени (Шульга, 2008; Шульга, 2015; Шульга, 2016).

Наиболее интересные материалы последних лет встречаются в публикациях А.З. Бейсенова. Автор, на базе материалов из Централь-

го Казахстана анализирует предметы конского снаряжения сакского времени, применяя трасологический метод, затрагивает вопросы хронологии, культурной атрибуции (Бейсенов, 2015: 114–115; Бейсенов, Шаблавина, 2015: 106–110).

Заключение

В заключении, стоит отметить, что практический во всех могильниках классического пазырыкского типа (Берел, Катон, Курту V, Кызыл-Ту, Кондратьевка I, Каракаба) конское снаряжение в основном одного и того же типа, они имеют уздечный комплект, который включает в себя суголовный, налобный и наморднные ремни, украшенные различными подвесками выполненные в виде зооморфных образов. Судя по богатству и проработанности представленных в украшениях конского снаряжения образов, ее семантика не упрощается, а становится более многообразной и насыщенной. Удила в основном из железа, с большими внешними кольцами, редко встречаются бронзовые. Псалии двудырчатые, выполнены в основном из дерева или кости (рога). Вместе с тем основные функциональные принципы устройства конского снаряжения сохраняются. Седловка лошади производилась с левой стороны. Седельный комплекс представлял собой подушку набитую шерстью или травой, покрытые тканью красного цвета, нередко украшенных аппликациями различных существ. По конструктивным особенностям аналогичны с пазырыкскими седлами классического типа: крепились с помощью нагрудных и подхвостных ремней и одной подпруги, которая застегивалась роговой пряжкой с крючком или простым узлом.

На сегодняшний день в степных и горных долинах Казахстана найдено большое количество деталей конского снаряжения, относящиеся к VIII–III вв. до н.э., однако, стоит отметить, что хронологически и территориально представлены неравномерно. Однако множество деталей относятся к категории не опубликованных «случайных находок». Введение этих материалов в научный оборот – дело первостепенной важности, поддерживающее на должном уровне современный историографический уровень археологии.

Дальнейшее изучение и типологический анализ конской сбруи помогут решению общих и частных проблем археологии сако-скифского времени, дадут импульс новым исследованиям.

Список сокращений:

АлтГУ – Алтайский государственный университет
 АН СССР – Академия наук Союза Советских Социалистических Республик
 АО – Археологические открытия
 АС – Археологический сборник
 ВДИ – Вестник древней истории
 ВКОИМК – Восточно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей
 ГМИИ – Государственный музей изобразительного искусства
 ГЭС – Гидроэлектростанция
 ИА МОН РК – Институт археологии Министерства образования и науки Республики Казахстан
 ИИАЭ – Институт истории, археологии и этнографии
 ИИМК – Институт истории материальной культуры Российской академии наук
 ИПЦ НГУ – Издательский полиграфический центр Новосибирского государственного университета
 КазССР – Казахская Советская Социалистическая Республика
 КемГУ – Кемеровский государственный университет
 КСИА – Краткие сообщения института археологии
 КСИИМК – Краткие сообщения института истории материальной культуры
 ЛО ИА АН СССР – Ленинградское отделение института археологии Академии наук Союза Советских Социалистических Республик
 МИА – Материалы исследования по археологии
 МИАР – Материалы исследования по археологии России
 РИЦ НГУ – Редакционно-издательский центр Новосибирского государственного университета
 РОССПЭН – Российская политическая энциклопедия
 СА – Советская археология
 СГЭ – Сообщения Государственного Эрмитажа
 ТФИА – Труды Филиала Института археологии
 ТХАЭЭ – Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции
 ФИА – Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана

Литература

- Акишев К.А. (1973) Саки азиатские и скифы европейские (общее и особенное в культуре) // Археологические исследования в Казахстане. Алма-Ата: Наука КазССР, 1973. С. 43–58.
- Акишев К.А., Акишев А.К. (1978) Проблема хронологии раннего этапа сакской культуры // Археологические памятники Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР, 1978. С. 38–63.
- Алехин Ю.П., Шульга П.И. (2003) Курган Кондратьевка XXI – новый памятник раннескифского времени на Рудном Алтае // Древности Алтая. Горно-Алтайск, 2003. №10. С. 62–70.
- Арсланова Ф.Х. (1972) Новые материалы VII–VI вв. до н.э. из Восточного Казахстана // СА. №1. Москва: Наука, 1972. С. 253–258.
- Арсланова Ф.Х. (1981) Случайная находка бронзовых вещей в Семипалатинском Прииртышье // КСИА. №167. Москва: Наука, 1981. С. 54–58.
- Бейсенов А.З. (2015) Памятники верховьев реки Атасу в Центральном Казахстане // Вест. Томского гос. ун-та. История. 2015. Т. 35, вып. 3. С. 111–122.
- Бейсенов А.З., Шаблавина Е.А. (2015) Особенности литья предметов конского снаряжения тасмолинской культуры // Вест. Томского гос. ун-та. История. 2015. Т. 36, вып. 4. С. 105–112.
- Бесетаев Б.Б. (2015) Некоторые вопросы эволюции конского снаряжения скифо-сакского времени Восточного Казахстана // Вест. Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. 2015. Т. 14, вып. 7: Археология и этнография. С. 24–29.
- Бесетаев Б.Б., Кариев Е.М. (2016) Новые материалы по конскому снаряжению раннесакского времени из Восточного Казахстана // Археология, этнография и антропология Евразии. Т. 44. №3, 2016. С. 72–78.
- Боковенко Н.А. (1981) Динамика развития конской сбруи в скифское время на Алтае (к проблеме цикличности инновации) // Преемственность и инновации в развитии древних культур. Л.: Наука, 1981. С. 55–57.
- Боковенко Н.А. (1986) Начальный этап культуры ранних кочевников Саяно-Алтая (по материалам конского снаряжения): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. Л.: Изд-во ЛО ИА АН СССР, 1986. 24 с.
- Вишневская О.А., Итина М.А. (1971) Ранние саки Приаралья // Проблемы скифской археологии / МИА. №177. М.: Наука, 1971. С. 197–208.
- Вишневская О.А. (1973) Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н.э. / ТХАЭЭ. №8. Под ред. С.П. Толстова. М.: Наука, 1973. 160 с.
- Горбунова Н.Г. (2001) Конская упряжь ранних саков Центральной Азии (Средняя Азия и Казахстан, кроме Западного) // Древние цивилизации Евразии. История и культура. М.: Восточная литература, 2001. С. 179–200.
- Грязнов М.П. (1947) Памятники майэмурского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае (Доклад на секторе бронзы и раннего железа ИИМК 5.VII.1945) // КСИИМК. М.; Л.: АН СССР, 1947. №18. С. 9–17.

- Грязнов М.П., Маннай-оол М.Х. (1973) Раскопки кургана Аржан в Туве // АО 1972 года. М., 1973. С. 207–209.
- Грязнов М.П. (1980) Аржан. Царский курган раннескифского времени. Ленинград: Наука, 1980. 60 с.
- Ермолаева А.С. (1987) Памятники переходного периода от эпохи бронзы к раннему железу // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата: Наука КазССР, 1987. С. 135–141.
- Ермолаева А.С. (2012) Памятники предгорной зоны Казахского Алтая (эпоха бронзы – раннее железо). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. 238 с.
- Итина М.А., Яблонский Л.Т. (1997) Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен). М.: РОССПЭН, 1997. 187 с.
- Кадырбаев М.К. (1966) Памятники тасмолинской культуры // Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР, 1966. С. 303–433.
- Кадырбаев М.К. (1968) Некоторые итоги и перспективы изучения археологии раннежелезного века Казахстана // Новое в археологии Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР, 1968. С. 21–36.
- Марсадалов Л.С. (1998) Основные тенденции в изменении форм удил и псалиев и пряжек коня на Алтае в VIII–V вв. до н.э. // Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье. Барнаул: АлтГУ, 1998. С. 5–24.
- Ольховский В.С. (1997) Скифская триада // Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы / МИАР. 1997. №1. С. 85–96.
- Руденко С.И. (1953) Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.; Л.: АН СССР, 1953. 402 с.
- Руденко С.И. (1960) Культура населения Центрального Алтая в скифское время. М.; Л.: АН СССР, 1960. 360 с. и 78 табл.
- Самашев З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Бесетаев Б.Б., Альжанов К.К., Жунисханов А.С., Толегенов Е.Т., Чотбаев А.Е. (2010) Промежуточный отчет о научно-исследовательской работе. Государственная программа «Культурное наследие» по теме «Берел». // Архив ИА МОН РК. Алматы, 2010. 62 с.
- Самашев, З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. (2010) Конское снаряжение древних скотоводов Алтая: опыт реконструкции (по материалам кургана № 10 могильника Берел) // Археологический альманах. Изобразительное искусство в археологическом наследии. №21. Донецк: Лебедь, 2010. С. 251–286.
- Самашев, З. (2011) Берел. Алматы: Таймас, 2011. 236 с.
- Самашев З., Чотбаев А., Жалмагамбетов Ж., Кариев Е., Айткали А., Ахметов М. (2014) Каракаба: первые результаты исследований // Культурно-исторические процессы в Казахских степях в древности и средневековье: традиции и инновации / ТФИА. Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2014. С. 207–236.
- Сорокин С.С. (1962) Доследование Большого Берельского кургана // СГЭ. №23. Л., 1962. С. 70–72.
- Сорокин С.С. (1966) Памятники ранних кочевников в верховьях Бухтармы // АС. №8. М.; Л.: Советский художник, 1966. С. 39–60.
- Ткачев А.А., Ткачева Н.А. (1999) Итоги исследования археологических памятников Усть-Каменогорского микрорайона (1994–1998 гг.) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. Тюмень, 1999. №2. С. 136–145.
- Черников С.С. (1968) Некоторые закономерности исторического развития ранних кочевников (по археологическим материалам Западного Алтая) // Тезисы докладов и сообщения советских ученых: межд. конф. по истории, археологии и культуре Центральной Азии в Кушанскую эпоху. Душанбе, 1968. С. 62–64.
- Членова Н.Л. (1967) Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. Москва: Наука, 1967. 300 с.
- Шульга П.И. (2008) Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае. Ч. I: Раннескифское время. Барнаул: Азбука, 2008. 276 с.
- Шульга П.И. (2015) Снаряжение верховой лошади в Горном Алтае и Верхнем Приобье. Ч 2: (VI–III вв. до н.э.). Новосибирск : РИЦ НГУ, 2015. 322 с.
- Шульга П.И. (2016) Могильник раннескифского времени Гилёво-10 в предгорьях Алтая. Новосибирск : ИПЦ НГУ, 2016. 258 с.
- Яблонский Л.Т. (1998) Звериный стиль ранних скотоводов Приаралья в хронологическом аспекте // Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь. СПб: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1998. С. 73–76.

References

- Akishev K.A. (1973) Saki aziatskie i skify evropeiskie (obshchee i osobennoe v kul'ture) [Saka Asian and Scythians European (the general and special in culture)]. Arkheologicheskie issledovaniya v Kazakhstane [Archaeological researches in Kazakhstan]. Alma-Ata, Science the Kazakh Soviet Socialist Republic Publ., 1973, pp. 43–58.
- Akishev K.A., Akishev A.K. (1978) Problema khronologii rannego etapa saskoi kul'tury [The problem of the chronology of the early stage of the Saka culture]. Arkheologicheskie pamyatniki Kazakhstana [Archaeological monuments of Kazakhstan]. Alma-Ata, Science the Kazakh Soviet Socialist Republic Publ., 1978, pp. 38–63.
- Alekhin Yu.P., Shul'ga P.I. (2003) Kurgan Kondrat'evka XXI – novyi pamyatnik ranneskifskogo vremeni na Rudnom Altae [Kurgan Kondratevka XXI – a new monument of the early Scythian epoch in Rudnyi Altai]. Drevnosti Altaya. [Antiquities of Altai]. Gorno-Altaysk, 2003, no 10, pp. 62–70.

Arslanova F.Kh. (1972) *Novye materialy VII–VI vv. do n.e. iz Vostochnogo Kazakhstana* [New data of VII–VI centuries BC from Eastern Kazakhstan]. *Sovetskaya arkheologiya* [Soviet archaeology]. Moscow, Science Publ., 1972, no 1, pp. 253–258.

Arslanova F.Kh. (1981) *Sluchainaya nakhodka bronzovykh veshchei v Semipalatinskom Priirtysh'e* [Accidental findings of bronze items in Priirtysh'e of Semipalatinsk]. *Kratkie soobshsheniya instituta arkheologii* [Short messages of institute of archeology]. Moscow, Science Publ., 1981, no 163, pp. 54–58.

Beisenov A.Z. (2015) *Pamyatniki verkhov'ev reki Atasu v Tsentral'nom Kazakhstane* [Monuments of the upper reaches of the Atasu River in Central Kazakhstan]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Tomsk State University]. Series: History, 2015, vol. 35, no 3, pp. 111–122.

Beisenov A.Z., Shablavina E.A. (2015) *Osobennosti lit'ya predmetov konskogo snaryazheniya tasmolinskoj kul'tury* [Features of casting items of horse equipment Tasmola culture]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Tomsk State University]. Series: History, 2015, vol. 36, no 4, pp. 105–112.

Besetaev B.B. (2015) *Nekotorye voprosy evolyutsii konskogo snaryazheniya skipho-sakskogo vremeni Vostochnogo Kazakhstana* [Some issues of horse harness evolution in Scythian-Saka period of Eastern Kazakhstan]. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Novosibirsk State University]. Series: History, Philology, 2015, vol. 14, no. 7: Archeology and Ethnography, pp. 24–29.

Besetaev B.B., Kariyev E.M. (2016) *Novye materialy po konskomu snaryazheniyu rannesakskogo vremeni iz Vostochnogo Kazakhstana* [New Evidence on the Early Saka Horse Harness from Eastern Kazakhstan]. *Arkheologiya, etnologiya i antropologiya Evrazii* [Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia]. Novosibirsk, Institute of Archaeology and Ethnography of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, 2016, vol. 44, no 3, pp. 72–78.

Bokovenko N.A. (1981) *Dinamika razvitiya konskoi sbrui v skifskoe vremya na Altae (k probleme tsiklichnosti innovatsii)* [Dynamics of development of a horse harness in Scythian epoch in Altai (the problem of recurrence of an innovation)]. *Preemstvennost' i innovatsii v razvitiu drevnikh kul'tur* [Continuity and innovations in development of ancient cultures]. Leningrad, Science Publ., 1981, pp. 55–57.

Bokovenko N.A. (1986) *Nachal'nyi etap kul'tury rannikh kochevnikov Sayano-Altaya (po materialam konskogo snaryazheniya)* Avtoref. diss. kand. istor. nauk [The initial stage of the culture of early nomads Sayano-Altay (based on horse harness)]. Leningrad, 1986, 24 p.

Vishnevskaya O.A., Itina M.A. (1971) *Rannie saki Priaral'ya* [Early Saka of the Aral Sea region]. *Materialy issledovaniya po arkheologii: Problemy skiphskoj arkheologii* [Materials of the study on archeology: Problems of Scythian Archeology], no 177. Moscow, Science Publ., 1971, pp. 197–208.

Vishnevskaya O.A. (1973) *Kul'tura sakskikh plemen nizov'ev Syrdar'i v VII–V vv. do n.e.* [Culture of the Saka tribes of the lower Syrdarya in the VII–V centuries BC]. *Trudy Khorezmskoj arkheologo-etnographicheskoi ekspeditsii* [Proceedings of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition], no 8. Edited by S.P. Tolstov. Moscow, Science Publ., 1973, 160 p.

Gorbunova N.G. (2001) *Konskaya upryazh' rannikh sakov Tsentral'noi Azii (Srednyaya Azia i Kazakhstan, krome Zapadnogo)* [Horse trappings of early juice of Central Asia (Central Asia and Kazakhstan, except Western)]. *Drevnie tsivilizatsii Evrazii. Istoriya i kultura* [Ancient civilizations of Eurasia. History and culture]. Moscow, Vostochnaya literatura [Eastern Literature] Publ., 2001, pp. 179–200.

Gryaznov M.P. (1947) *Pamyatniki maiemirskogo etapa epokhi rannikh kochevnikov na Altae (Doklad na sektore bronzy i ranego zheleza Instituta istorii material'noi kul'tury: 5. VII. 1945)* [Monuments mayemirskii stage epoch of early nomads in Altai]. *Kratkie soobshsheniya instituta istorii material'noi kul'tury* [Short messages of institute of history and material culture]. Moscow-Leningrad, 1947, no 18, pp. 9–17.

Gryaznov M.P., Mannai-ool M.Kh. (1973) *Raskopki kurgana Arzhan v Tuve* [Excavations Arzhan mound in Tuva]. *Arkheologicheskie otkrytiya 1972 goda* [Archaeological Discoveries of 1972]. Moscow, 1973, pp. 207–209.

Gryaznov M.P. (1980) *Arzhan. Tsarskii kurgan ranneskifskogo vremeni* [Arzhan. Royal mound of early Scythian era]. Leningrad: Science Publ., 1980, 60 p.

Ermolaeva A.S. (1987) *Pamyatniki perekhodnogo perioda ot bronzy k rannemu zhelezu* [Monuments transition from the Bronze Age to the early iron]. *Arkheologicheskie pamyatniki v zone zatopeniya Shul'binskoj hydroelectric power stations* [Archaeological monuments in a zone of flooding of Shulbinsk hydroelectric power station]. Alma-Ata, Science the Kazakh Soviet Socialist Republic Publ., 1987, pp. 135–141.

Ermolaeva A.S. (2012) *Pamyatniki predgornoi zony Kazakhskogo Altaya (epokha bronzy – rannee zhelezo)* [Monuments foothill zone of Kazakh Altay (Bronze Age – Early Iron)]. *Almaty, Institute of Archeology named after A.Kh. Margulana Publ.*, 2012. 238 p.

Itina M.A., Yablonskii L.T. (1997) *Saki Nizhnei Syrdar'i (po materialam mogil'nika Yuzhnyi Tagisken)* [Saka of the Lower Syrdarya (based on the materials of the South Tagisken cemetery)]. Moscow, Russian Political Encyclopedia Publ., 1997. 187 p.

Kadyrbaev M.K. (1966) *Pamyatniki tasmolinskoj kul'tury* [Monuments of Tasmola culture] *Drevnyaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana* [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Science the Kazakh Soviet Socialist Republic Publ., 1966, pp. 303–433.

Kadyrbaev M.K. (1968) *Nekotorye itogi i perspektivy izucheniya arkheologii rannezheleznogo veka Kazakhstana* [Some results and prospects of studying of archaeology of the early Iron Age of Kazakhstan]. *Novoe v arkheologii Kazakhstana* [New in archaeology of Kazakhstan]. Alma-Ata, Science the Kazakh Soviet Socialist Republic Publ., 1968, pp. 21–36.

Marsadolov L.S. (1998) *Osnovnye tendentsii v izmenenii form udil i psaliev i pryazhek konya na Altae v VIII–V vv. do n.e.* [Major trends in forms of mouthpiece, Psalm and buckles horse in Altay VIII–V centuries BC]. *Snaryazhenie verkhovogo konya na*

Altai v rannem zheleznom veke i srednevekov'e [Equipment of a riding horse in Altai in the early Iron Age and the Middle Ages]. Barnaul, Altai State University Publ., 1998, pp. 5–24.

Ol'khovskii V.S. (1997) Skiphskaya triada [The Scythian Triad]. Materialy issledovaniya po arkhologii Rossii: Pamyatniki predskiphskogo i skiphskogo vremeni na yuge Vostochnoi Evropy [Materials of the research on archeology of Russia: Monuments of the early Scythian and Scythian times in the south of Eastern Europe]. 1997, no 1, pp. 85–96.

Rudenko S.I. (1953) Kul'tura naseleniya Gornogo Altaya v skifskoe vremya [Culture of the population in the mountainous Altai in Scythian epoch]. Moscow-Leningrad, Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics Publ., 1953, 402 p.

Rudenko S.I. (1960) Kul'tura naseleniya Tsentral'nogo Altaya v skifskoe vremya [Culture of the population of the Central Altai in Scythian epoch]. Moscow-Leningrad, Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics Publ., 1960, 360 p. and 78 tables.

Samashev Z., Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A., Besetaev B.B., Alzhanov K.K., Zhuniskhanov A.S., Tolegenov E.T., Chotbaev A.E. (2010) Provezhutochnyi otchet o nauchno-issledovatel'soi rabote. Gosudarstvennaya programma "Kul'turnoe nasledie" po teme "Berel" [Interim report on the research work. The state program "Cultural Heritage" on "Berel"]. Almaty, Institute of Archeology named after A.Kh. Margulana Publ., 2010, 62 p.

Samashev Z., Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A. (2010) Konskoe snaryazhenie drevnikh skotovodov Altaya: opyt rekonstruktsii (po materialam kurgana № 10 mogil'nika Berel) [Horse equipment of ancient cattle-farmers of Altai: experience of reconstruction (on burial ground barrow materials Berel)]. Arkheologicheskii al'manakh. Izobrazitel'noe iskusstvo v arkhologicheskom nasledii [Archaeological almanac. The fine arts in archaeological heritage]. Donetsk, Lebed' [Swan] Publ., 2010, no. 21, pp. 251–286.

Samashev Z. Berel [Berel]. Almaty, Taimas Publ., 2011, 236 p.

Samashev Z., Chotbaev A., Zhalmagambetov Zh., Kariev E., Aitkali A., Akhmetov M. (2014) Karakaba: pervye rezul'taty issledovaniya [Karakaba: first results of research]. Trudy Philiiala Instituta arkhologii: Kul'turno-istoricheskie protsessy v Kazakhstansikh stepyakh v drevnosti i srednevekov'e: traditsii i novatsii [Proceedings of the Branch of the Institute of Archeology: Cultural and historical processes in the Kazakh steppes in antiquity and the Middle Ages: traditions and innovations]. Astana, Publishing group of the Branch of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan in Astana, 2014, pp. 207–236.

Sorokin S.S. (1962) Dosledovanie Bol'shogo Berel'skogo kurgana [Further investigation of the Big Berel mound]. Soobsheniya Gosudarstvennogo Ermitazha [Messages of the State Hermitage]. Leningrad, 1962, no 23, pp. 70–72.

Sorokin S.S. (1966) Pamyatniki rannikh kochevnikov v verkhov'yakh Bukhtarmy [Monuments of early nomads in the upper Buhtarma]. Arkheologicheskii sbornik [Archaeological collection]. Moscow-Leningrad, Sovetskii khudozhnik [Soviet artist] Publ., 1966, no 8, pp. 39–60.

Tkachev A.A., Tkacheva N.A. (1999) Itogi issledovaniya arkhologicheskikh pamyatnikov Ust'-Kamenogorskogo mikroraiiona (1994–1998 гг.) [Results of the study of archaeological sites of Ust-Kamenogorsk district (1994–1998 years)]. Vestnik arkhologii, antropologii i etnografii [Messenger of archeology, anthropology and ethnography]. Tyumen', 1999, no 2, pp. 136–145.

Chernikov S.S. (1968) Nekotorye zakonomernosti istoricheskogo razvitiya rannikh kochevnikov (po arkhologicheskim materialam Zapadnogo Altaya) [Some regularities of the historical development of early nomads (according to archaeological materials of Western Altay)]. Tezisy dokladov i soobshchenii sovetskikh uchenykh: mezhd. konf. po istorii, arkhologii i kul'ture Tsentral'noi Azii v Kushanskuyu epokhu [Theses of reports and message of the Soviet scientists: the international conference on history, archeology and culture of Central Asia during the Kushansky era]. Dushanbe, 1968, pp. 62–64.

Chlenova N.L. (1967) Proiskhozhdenie i ranyaya istoriya plemen Tagarskoi kul'tury [The origin and early history of the tribes of the Tagar culture]. Moscow, Science Publ., 1967, 300 p.

Shul'ga P.I. (2008) Snaryazhenie verkhovoi loshadi i voinskie poyasa na Altai. Ch. I: Ranneskifskoe vremya [Saddle horse equipment and military zones in the Altai. Part I: Early Scythian Time]. Barnaul, Azbuka [ABC] Publ., 2008, 276 p.

Shul'ga P.I. (2015) Snaryazhenie verkhovoi loshadi v Gornom Altai i Verkhnem Priob'e Ch. II: (VI–III vv. do n.e.) [Equestrian equipment in the Altai Mountains and Upper Ob River. Part II: (VI–III centuries BC)]. Novosibirsk, Editorial and Publishing Center of Novosibirsk State University, 2015. 322 p.

Shul'ga P.I. (2016) Mogil'nik ranneskifskogo vremeni Gilevo-10 v predgor'yakh Altaya [Imperial Era of Early Scythian Time Gilyovo-10 in the foothills of Altai]. Novosibirsk, Publishing Polygraphic Center of Novosibirsk State University, 2016. 258 p.

Yablonskii L.T. (1998) Zverinyi stil' rannikh skotovodov Priaral'ya v khronologicheskom aspekte [Animal style of the early pastoralists of the Aral Sea in the chronological aspect]. Skiphy, Khazary, Slavyane, Drevnyaya Rus' [Scythians. The Khazars. Slavs. Ancient Russia]. Sankt-Peterburg: State Hermitage Publ., 1998, pp. 73–76.

Амандосова М.И.

3 курс докторанты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: amandosmd@mail.ru

ШЫҒЫС ЕҢБЕКШІЛЕРІНІҢ КОММУНИСТІК УНИВЕРСИТЕТІНДЕГІ ҚАЗАҚ СТУДЕНТТЕРІНІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ

Мақалада Шығыс елдерінің Коммунистік Университетінде партиялық жұмысқа даярлықтан өтіп жатқан қазақ студенттерінің күнделікті тұрмысы қарастырылды. Осыған дейінгі зерттеулерде назардан тыс қалып жатқан тұстар: студенттердің жаңа ортаға бейімделуі, жатақханада орналасуы, жаңа тәртіпке бойұсынуы, білім алу кезіндегі тұрмыстық және қаражат жағынан кедергілері, денсаулығына байланысты шағымдары және т.с.с. мәселелер қарастырылды. Сонымен бірге, осыған дейін ғылыми айналымға енген жаңа деректер ұсынылған.

Түйін сөздер: күнделікті өмір, қазақ студенті, күнделікті тұрмыс, денсаулық, коммунистік университет, шығыс халықтары.

Amandosova M.I.

3-year doctoral student of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: amandosmd@mail.ru

The daily life of Kazakh students in the Communist University of the Working People

The article deals with the everyday life of Kazakh students at the Communist University of the Working People of the East. In particular, such aspects as the adaptation of students in the new environment, the location in the hostel, the adoption of new rules, household and financial obstacles during training, complaints about health and illness, etc., which until then did not attract the attention of researchers. And also in the article are presented new archival materials that have not yet been introduced into scientific circulation.

Key words: everyday life, Kazakh students, life, health, communist university, eastern nationalities.

Амандосова М.И.

докторант 3 курса Казахского национального педагогического университета имени Абая,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: amandosmd@mail.ru

Повседневная жизнь казахских студентов в коммунистическом университете трудящихся востока

В статье рассматривается повседневная жизнь казахских студентов в Коммунистическом университете Трудящихся Востока. В особенности такие аспекты как адаптация студентов в новой среде, расположение в общежитии, принятие новых правил, бытовые и финансовые препятствия во время обучения, жалобы на здоровья и болезни и т.п., которые до этих пор не привлекали внимание исследователей. А также в статье представлены новые архивные материалы которые еще не введены в научный оборот.

Ключевые слова: повседневная жизнь, студенты казахи, быт, здоровье, коммунистический университет, восточные национальности.

Кіріспе

XX ғасырдың 20-30 жылдары саяси-экономикалық және әлеуметтік-мәдени өмірдегі көптеген өзгерістермен тарихта қалды. Бұл кезең жаңа талаптарды тудырты, Қазақстан жерінде жаңадан қалыптасып жатқан Кеңестік биліктің бір ерекшелігі студенттік ортаның қалыптасуы және жас ерекшелігі мен білім деңгейіне қарамастан жоғары оқу орындарына талапкерлердің тартылуы. Сонымен қатар, білім беру орындарын Кеңестік идеологияны тарату құралы ретінде пайдалану болып табылады. Сауат ашушы киіз үйлер, оқырман үйлері, кеңестік партиялық мектептерден құралған тізбекте ең жоғары деңгейде тұрған жоғары партиялық мектептер, немесе коммунистік университеттер еді. Олардың мақсаты жергілікті партиялық қызметкерлер үшін теориялық және тәжірибелік тұрғыда марксистік-лениндік білім беру болды. Осындай оқу орындарының ішінде ең бірінші болып 1918 жылы құрылған Свердлов атындағы Коммунистік Университет, осы университеттің үлгісі бойынша Шығыс Еңбекшілерінің Коммунистік Университеті құрылды. Алайда, ШЕКУ-дің оқу бағдарламалары Свердлов атындағы Коммунистік Университеттен әлдеқайда ерекшеленді. Өйткені, ШЕКУ-де білім алушылардың дені шаруа табынан шыққан аз білімді немесе тіпті сауатсыз шығыс ұлт өкілдері болатын. Міне осындай ерекшеліктеріне байланысты ШЕКУ студенттерінің, солардың қатарында болған қазақ студенттерінің күнделікті өмірін зерттеуге қызығушылық туындайды.

Соңғы жылдарда тарихы ғылымында зерттеушілердің назарын аударып жатқан жаңа бағыт – күнделікті өмір тарихын зерттеу. Өйткені күнделікті өмір тарихы өткенді танып білудің жаңа методологиялық бағыты ғана емес, сонымен бірге зерттеу әдістеріне жаңа мүмкіндік, тыныс беретін әдіс құралы.

Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университеті 1921-1938 жылдар аралығында Шығыс халықтарынан таптық идеологияны тарататын және социалистік жаңа мемлекет құру үшін қызмет ететін жаңа кадрларды даярлау үшін қызмет етті. Шығыс еңбекшілерінің коммунистік университетіндегі қазақ студенттерінің күнделікті өмірін қалпына келтіру үшін Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты мен Қазақстан Республикасының Перизентінің мұрағатынан алынған құжаттар және ШЕКУ-ден шығып тұрған «Восточник», «Под знаменем Ильича»,

«Сталинец» атты газет беттерінде жарияланған естеліктер сараланды.

ШЕКУ студенттерінің тұрмыс жағдайы.

Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университетінде студенттерді баспанамен, киіммен, тамақпен және де басқада тұрмыста қажетті заттармен қамтамасыз ететін және сонымен қатар олардың күнделікті дағдыларын тәртіпке келтірумен және тәрбиелеу жұмыстарымен айналысатын арнайы ұйым болды, ол ШЕКУ Еңбек Коммунасы. «Коммуна» сөзі француз тілінен аударғанда ортақ қызығушылығы, меншігі, қоры бар және бір мақсат айналысында біріккен қауым деген мағына береді. ШЕКУ Еңбек Коммунасы коммунистік тәрбие жүргізу үшін, сонымен қатар ШЕКУ студенттерінің материалдық және гигиеналық жағдайын жақсарту үшін құрылған. ШЕКУ Еңбек Коммунасы қатарына барлық студенттер және оқытушылар енді және олар толықтай Коммуна басқармасына бағынды.

ШЕКУ-дің Еңбек Коммунасы басқармасына – Коммуна басқармасы; Үй және дәліз комитеттері; Кезекшілер институты енді. Коммуна басқармасы Университет ішінде әкімшілік-шаруашылық жұмыстарды басқарды. Басқарма құрамына: а) Басқара төрағасы; б) денсаулық және санитарлық нормалар кеңесінің төрағасы; в) әкімшілік жұмыстарының төрағасы; г) азық-түлікпен қамту жұмысының төрағасы; д) өзара көмек көрсету комиссиясының төрағасы; е) кітап және театр жұмысының төрағасы; ж) басқарма хатшысы енді (РМӨСТМ 532-қ. 8-т. 8-іс. 62-п.).

Коммуна басқармасының отырысында студенттердің Коммунаға қабылдануы, асхананы студенттер мен қызметкерлердің қолдануы, киімнің бөлінуі, студенттердің жатақханамен қамтамасыз етілуі, қаржылай көмек беру жайлы мәселелер талқыланды. Коммуна көмегінен тыс қалған тек бір мәселе болды, ол студенттердің Университет қабырғасына жеткізілуі.

ШЕКУ-дің басқа коммунистік жоғары оқу орындарынан ерекшелігі, студенттер құрамының көп ұлттылығы, сондықтанда оқу орнына Коминтерн мен Ұлттар Комиссариаты жетекшелік етті. 1921 жылы алғашқы оқу жылында 700-ге жуық студенттер, 40 ұлт өкілінен шыққан еді (Тимофеева, 1988: 6.). Университет жұмысын ұйымдастырудағы ең қиын мәселе, түрлі ұл өкілінен шыққан талапкерлерді бір қабырғада жинақтау болды. Университет жұмысы екі бағытта жүргізілді, біріншісі, әлі де капиталистік елдердің езгісінде жатқан шығыс елдерінің

өкілдерінен революционерлік рухты таратушы тұлға тәрбиелеу және соған сәйкесінше білім беру болса, екіншісі, КСРО құрамына енген шығыс ұлт өкілдерінен партиялық қызметке лайықты кадр даярлау болатын. Бірінші бағытта Үндістан, Пәкістан, Қытай, Түркия, Жапония, Корея, Египет және т.б. елдерден студенттер шақыртылды. Олардың Университетке жетуін, жолақысы толықтай Университет немесе Коминтерн тарапынан төленетін. Олар шетелдік топтың ішіне еніп, жалпы студенттер құрамының 10-25 пайызын құрады (Панин. 2012: 166.).

Ал, КСРО құрамына енген Шығыс елдері үшін жағдай өзгеше еді, студенттердің тандалып алынуы және даярлығы, олардың оқу орнына жөнелтілуі және сынақтан өтпеген жағдайда қайта жұмыс орнына қайтуы толықтай жергілікті ұйымдардың міндетіне енді. Студенттердің Университетке сынақтан өтуі үшін жөнелтілуін Университет басқару бөлімі Өлкелік Комитет құрамындағы Үгіт-насихат бөліміне тапсырса, өз кезегінде Үгіт насихат бөлімі студенттердің екі бағыттағы жол ақысы мен күнделікті қаржымен қамтамасыз етілуін соңғы жұмыс орнына тапсырған. (ҚРПМ 141-қ. 1-т. 327-іс. 1-п.).

XX ғасырдың 20-жылдары Азамат соғысы кезінде орнаған «Әскери коммунизм саясаты», соның салдарынан орын алған ашаршылық Қазақ халқына кері әсер еткені бәрімізге белгілі. Бұл жағдай қазақ даласынан оқуға жөнелтілген студенттерге де әсерін тигізбей қоймады. Студенттердің жол ақысы және киіммен қамтамасыз ету қиындықтар туындатты. Университет алғашқы құрылған жылдары Коммуна көмегі арқылы Мәскеудің қытымыр ауа-райына үйренбеген студенттерге жылы киімдерді қосымша бөлу шаралары жүргізілді. Жалпы, студенттерді киіммен қамту жұмысы 1924 жылға дейін дұрыс жолға қойылмаған болатын, әсіресе қазақ студенттерін толықтай арнайы киіммен қамтамасыз ету мәселелері көтерілмеген еді. Тек 1925 жылы ШЕКУ Коммуна басқармасының ерекше талабымен ҚазАСКР үкіметінің уәкілділік мекемесінен қазақ студенттерінің киімі үшін қаражат төленуін талап етеді (ҚРПМ 141-қ. 1-т. 335-і. 148-п.). Алайда, оқуға қабылдау ережесінде, Университет өз тарапынан тек төсек бұйымдары, шәкіртақы және азық-түлік беріледі, ал киіммен оқуға жөнелткен ұйым қамтамасыз ету қажет деп айтылған. Студенттерді киіммен қамтудың қиын болғандығын «Под знаменем Ильича» гезітінің бетінде «А как насчет обмундирования?» атты мақаласында айқын көрініс тапқан: «...Дело в

том, правила – приема на 24-25 уч.год ясно говорят, что командиремый товарищ должен снабжаться обмундированием той организацией, которой он командирован. Хорошо, если эта организация имеет средства. А если нет. Я вот про себя скажу, я приехал их красной армии, командирован ЦК РЛКСМ ЦИК мне категорически отказал, так же и предствительство. Спрашивается, каким образом я должен существовать? Вот зима на носу, а как говоритья гол как сокол. Если посмотреть много таких ребят.» (Кутузов. 1924). 1929 жылдан бастап, оқуға қабылдау ережесінде Университет студенттерді киіммен қамтамасыз етуді өзі ұйымдастыратындығын, тек жергілікті ұйымдардың қаражат бөлуі міндетті деп жазылады. 1925 жылғы дерек бойынша әрбір студентке киім алу үшін 109 руб. 50 коп. құрады. Мұның ішінде: пальто -30 р.; костюм-41 р.; аяқ-киім-12 р.; су етік-3р.; бас киім-3р.; 3 шұлық-3 р.; 4 іш киім-16 р.; белдік-1р.50 к. енді (ҚРПМ 141-қ. 1-т. 335-іс. 143-п.).

ШЕКУ студенттерінің барлығы шалғай аймақтардан келгендіктен, университет оларды жатақханамен қамтамасыз етуге міндетті еді. Алайда, Университеттің материалды-техникалық жағдайы студенттердің барлық мұқтаждықтарын өтеуге мүмкіндік бермеді. 1921 жылы ШЕКУ қарамағында төрт ғимарат болды, оның біреуі ғана жатақханаға арналған, ал қалғандары дәріс жүргізуге және әкімшіліктің орналасуына арналды. Бұл берілген ғимараттарда 2000-ға жуық студенттер орналаса алады деп күтілгенімен, шын мәнісінде, қараңғы, жөндеу жұмыстары жүргізілмеген бөлмелердің өзінде 10-15 студенттен орналасуға тура келді. Ал дәріс жүргізуге бар жоғы 15 аудитория ғана қалды. Сабак жүргізу әдісі «топтық» болғандықтан бұл аудиториялар саны мардымсыз болды (РМӨСТМ 532-қ. 8-т. 7-і. 7-8 пп.). 1922-1923 оқу жылына байланысты жылы ШЕКУ ректоры жасаған баяндамасында тұрғын-үй мәселесінің әлі де шешім таппағандығын және университеттің жалпы жағдайының өте төмен жағдайда екендігін хабардар етеді (РМӨСТМ 532-қ. 1-т. 5-іс. 1 п.). Бұл жағдай біздің мәліметтер бойынша 1925 жылға дейін сақталды. Оған себеп Мәскеу қаласының тұрғын-үй кеңесі Университет үшін жаңа ғимараттарды беруін кешеуілдетуі. ШЕКУ қабырғасынынан 1923 жылы шығып тұрған «Восточник» газетінде «Бытовая картина [Тұрмыс бейнесі]» атты мақалада жатақхананың күнделікті тұрмысы сипатталған: «Глубокая ночь. Часы показывают два ночи. Студенты давно уже легли спать. За столом сидит один

парторганизатор с папироской в зубах и что-то пишет. Приходят товарищи «Дай прикурит – пожалуйста». Завязался разговор. Приходит второй – «Курит есть – есть». Курят, спорят, приходят, уходят и так без конца. «Товарищи, пора спать» предупреждает сосед по койке. «Ну спи, что я тебе мешаю, что ли». «Конечно мешаешь» говорят несколько товарищей. «Я вас не держу, спите». Снова пишет, пишет и пишет. Староста ему снова напоминает о постановлении общего собрания комнаты «Какое мне дело, что постановили» – выпаливает ревностный наш организатор, «Ложитесь спать» загудели кругом. «Пока я не кончу своей работы, не лягу спать». «А не хочешь считаться с общим мнением коллектива, то мы тебя заставим согласиться» решает наш староста. Встал, подошел к выключателю и потушил электричество. Наш организатор рассердился и снова зажег свет. «Нас двенадцать человек, а ты один не даешь ни кому покоя» – гулят проснувшиеся товарищи. Ретивый парторганизатор садится и снова начинает писать. Долго еще стоял шум и гам, ругательство со стороны нашего организатора. «С этим нужно покончить». Такое решение всей комнаты» (Катушкина. 1923).

Жалпы студенттер екі негізгі топқа бөлінген, біріншісі «Кеңестік топ», екіншісі «Шетелдік топ». Оларды жатақханаға орналастыруда да осы ерекшеліктері ескерілген. Біздегі мәліметтер бойынша 1925 жылдан бастап қазақ студенттері басқа да Сібір халықтарынан және Орта Азияның басқа да ұлт өкіледірінен шыққан студенттермен бірге М.Путинковская көшесінде орналасқан 5 үйде, Малая Бронная көшесіндегі 15 үйде және Тверская желек жолында орналасқан.

Университет жатақханасы тікелей ШЕКУ Коммунасына бағынғандықтан, тұрғын үйлердегі тәртіп пен тәрбие жұмыстары арнайы старосталар мен комитеттерге жүктелді. Әрбір үйде «Дәліздік (үйдің) комитеті» құрылады. Олардың жұмысы әрбір дәліздің ішкі тұрмыс тіршілігін, тәртібі мен тазалығын қадағалау, дәліз бойынша жұмыстарды реттеу үшін апта сайын екі рет жиналыс ұйымдастырылатын. Студенттердің жатақхана қабырғасында саяси даярлығын дамуын, үйірмелерге қатысуын және олардың күнделікті газеттерді оқып, оларды талқылауын қадағалайтын «Дәліздік саяси жетекші» қызмет атақарды. Сонымен қатар, дәліз старостасы, бөлме старостасы жатақхананың ішкі тұрмысына араласып, студенттердің ішкі тәртібін ұйымдастыруға тікелей қатысқан (РМӨСТМ 532-қ. 8-т. 8-іс. 68-70 пп.).

Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университетінің ашылуы жөнінде 1921 жылы РСФСР БОАК жариялаған декретінде: «...В отношениях всех видов довольствия студентов, сотрудников и преподавателей, а равно и оплаты труда последних, Университет Трудящихся Востока приравнивается к высшим учебно-военным заведениям» (СУ. 1921, 5 мая, №5, с. 191) деп көрсетілген. Алайда іс жүзінде ШЕКУ-де азықпен қамту жағдайы қандай болғандығын Г. Бройдо берген есебінде толық көрініс табады: «Мы до сих пор не получили того пайка, который получают Свердловские студенты. Теперь только нам дается в натуре фронтный паек, который более или менее может нас удовлетворить или вернее мог бы, если бы не специфические вкусовые различия. Вот например селедки. Есть целая группа иноземцев, которые даже в самом голодном состоянии не будут есть селедки, и нам приходится ее заменять овощами или другими вещами. В этом направлении мы получили возможность заготовить продукты в Туркестане, нам ассигновали на это 150 миллионов. В настоящее время конечно все стало очень дорого, но наш кооператив открыл лавочку, где продают продукты сотрудникам по более дешевым ценам. Есть надежда, что кооператив даст результаты.» (РМӨСТМ 532-қ. 8-т. 7-іс. 8 п.). Университет студенттерінің құрамы түрлі болғандықтан, олардың азық түлікке сұраныстары әр түрлі болғандығын көріп отырмыз. Осы жағдайдың алдын алу үшін Университет Коммунасының ережесі бойынша Университет тарапынан қамтамасыз етілетін студенттер ортақ азық-түлік қорына өздерімен алып келген азық түлікті өткізуді қажет болды (РМӨСТМ 532-қ. 8-т. 8-іс. 71 п.). Студенттерден алынған азық-түліктер арнайы студенттердің тамақтануына жақсартуға арналған арнайы қорға түстіп отырған, ал жеке қолданысындағы заттарын тізімдеп, азығын қорға өткізуден бас тартқан студенттер Университет қабырғасынан аластатылған (РМӨСТМ 532-қ. 8-т. 13-іс. 8 п.). Студенттер Университет тарапынан 3 мезгіл тамақтанған, алғашқы уақытта ортақ асхана қолданысқа берілгенге дейін жатақханалардағы асханалар қолданыста болған. Кейінгі уақытта қаржы тапшылығына байланысты және тамақтың сапасын арттыру мақсатымен кешкі ас орнынан жатақханада кешкі шай ішу ұйымдастыру ұсынылады. 1924 жылы Под знаменем Ильича газетінің №4 санында Кремнев және Контиев мұндай өзгерістің экономикалық тиімділігін түсіндіреді: «В настоящее время ужин обходиться на каждого челове-

ка в $11^{1/4}$ коп. Вечерний чай (в размере завтрака) будет обходиться в $9^{7/8}$ коп.; разница на каждого человека – в $1^{3/8}$ коп., на 1200 чел., это даст экономия в день на одном только ужине 16 руб. 50 коп.; в месяц круглыми цифрами – 500 руб.

... Выгоды же для студентов будут весьма очевидны. Будет возможность улучшить качество обеда, так как повара не будут его готовить на спех, боясь задержать ужин. А полученную нами денежную экономию можно будет употреблять на улучшение и разнообразие пищи.» (Кремнев и Контиев, 1924).

Кейінгі уақытта бұл бастама іске асырылып, ШЕКУ студентінің тамақтану рационы мынадай болды: таңғы асқа шай, нан, май жатақханада бөлмелерге беріледі; түскі ас – аспаздар даярлауы бойынша толық ас қабылдау, ортақ асханада берлді; кешкі ас таңғы ас рационымен бірдей жатақханала беріледі. Интеллектуалды, қоғамдық және де физикалық жұмыстарға көптеп энергия жұмсайтын студент үшін мұндай рацион жеткілікті болды деп айта алмаймыз. Сондықтан да, қазақ студенттері соңғы 3 курста көптеп ауруға шалдығып, тіпті қазақ еліне қайта алмай Мәскеуде айықпас ауруға шалдыққандар көз жұмып жатты.

ШЕКУ студенттерінің денсаулық жағдайы

ШЕКУ оқуға қабылдау ережелерінде жылдан жылған ауыспайтын бір тармақ – оқуға жөнелтілушілердің толықтай денсаулығы жақсы болуы, егер де интеллектуалды жұмыс істеу үшін кедергі келтірмейтін мүгедектер болса, оларда оқуға қабылданады делінген. Оқуға түсуге ниет білдірген азаматтар сынақ емтихандарын тапсырғаннан кейін, толықтай медициналық тексерістен өткен, егер де денсаулығы алдағы ауыр оқу кестесіне шыдай алмайтын болып табылса, оқуға қабылданбай кері жіберілген (О приеме в КУТВ, 1922). Оқуға тапсырушыларға осындай қатаң талаптар орнатқанымен, Университеттің өзі оқу барысында білім алушылардың денсаулығын сол деңгейде сақтауға қаншалықты көмек бере алатын еді, деген сұрақ туындайды. Сол себепті, Университет қабырғасында сақталған санитарлық-гигиеналық жағдай, студенттердің жиі шалдыққан аурулары және оларды емдеу шараларын талдап көрейік.

Студенттерді гигиеналық тазалықты сақтауға тәрбиелеу ШЕКУ Коммунасының міндетіне енді. Университет басқармасы да санитарлық-гигиеналық тәртіпке аса мән бергендіктен,

студенттерді тазалық сақтауға қажетті заттармен қамтамасыз ету үшін қаражат тапшылығына байланысты, ғылыми сыныптарды, кітапхананы жабдықтаудан және жаңа оқулықтарды сатып алудан бас тартып жатты (РМӘСТМ 532-қ. 1-т. 5-іс. 1 п.). Мысалы, бір студенттің санитарлық-гигиеналық жағдайын сақтау үшін кететін шығын 1923 жылы мынадай болған: монша – 200 р.; шаштараз – 252 р.; ішкіім – 150 р.; ссабын – 75-100 р.; иіс сабын – 200 р.; аяқ-киім тазалайтын май – 40 р., барлығы 800-1000 рубль шамасында болады. Бұл тізімде тіс тазалау құралдары енген, оларды қоса есептегенде 1200-1500 рубль шамасында шығын құрайды (РМӘСТМ 532-қ. 8-т. 13 а-іс. 8 п.). Бір бөлмеде 12-15 студент өмір сүретін болғандықтан олардың тазалығына көңіл бөлу өте маңызды болды. Олай болмаған жағдайда жан-жақты жұқпалы аурулардың тарауына алып келер еді. Университе қабырғасына әлемнің түпкір-түпкірінен студенттер жиналатын болғандықтан Университеттің бас дәрігерінің мақсаты жұқпалы аурудың тарап кетуіне жол бермеу болды.

Ең алдымен Университет қабырғасына талапкер болып келген студент 10 күн арнайы изоляторда өмір сүрді, осындай оқушауланған жағдайда олар тексерістен өтті. Аптасына екі рет моншаға түсіп, ішкіімдері мен төсек орандарын ауыстырып отырды. 1923 жылы осындай изоляторлық жағдайда жаңа студенттер қатарынан безгек ауруына шалдыққан төрт адам анықталды. Жалпы есепте 200 адам денсаулық жағдайына байланысты кері жөнелтілді. Олардың ішінде венерологиялық, безгек, өкпе және жүйке жүйе ауруларына шалдыққандар болды (РМӘСТМ 532-қ. 8-т. 13 а-іс. 9 п.).

Жатақхана ұйымдастыру кезінде жеке және қоғамдық гигиена ережелері толықтай сақталып отырды, яғни, бөлмелерді жинаулы ұйымдастыру, дене гигиенасы, физикалық жаттығулар және барлық коммуна мүшелерінің тазалық сақтауға қатысуын дәліздік және бөлмелік старосталар қадағалады.

Алайда, мұндай қатаң бақылау орнағанымен барлығы ережеге сәйкес іске асқан жоқ, мысалы, 1923 жылғы мәліметтер бойынша апта сайын моншаға барып, іш киімін ауыстыратын студенттердің бөлігі 60-65 пайызды құрады. Мұндай төмен көрсеткішті бірнеше себептермен түсіндіреді, біріншіден, ішкіімнің жеткілікті болмауы (1 кестеден қараңыздар), екіншіден, моншаға кететін шығындарды Университет қаражатынан өтей алмауы (РМӘСТМ 532-қ. 8-т. 13 а-іс. 10 п.).

1-кесте – 1923 жылғы мәлімет бойынша студенттерге қажетті киімдер саны (532-қ. 8-т. 13 а-іс. 7 п.)

Аты	Қажетті саны	Қолда бары
Жейде	2880 дана	1838 дана
Кальсон	2880 дана	1785 дана
Жастыққап	2880 дана	1355 дана
Ақжайма	2880 дана	1757 дана
Қолорамал	2880 дана	1077 дана
Беторамал	2880 дана	241 дана
Әйелдердің іш көйлегі	450 дана	241 дана
Панталон	450 дана	229 дана
Белдемше	450 дана	225 дана
Шұлық	450 жұп	56 жұп

Студенттердің оқу үрдерісінен қажуын болдырмау және аурулардың алдын алу үшін «Муравей» атты спорттық үйірме жұмыс жасады. Оған 120 студент мүшелікке енді. Олар гимнастикалық залдың жұмысын жүргізумен және қыстық спорт түрлерін ұйымдастырумен айналысты. Гимнастикамен барлық студенттер міндетті түрде айналысты, спорттық жаттығулар оқу бағдарламасына енген болатын (РМӨСТМ 532-қ. 8-т. 13 а-іс. 10 п.). 1925-1926 оқу жылынан бастап оқу бағдарламасына дене шынықтыру сабағы енді. Алайда бұл жасалған барлық шаралар студенттердің денсаулық жағдайының төмендеуіне кедергі бола алмады. Оқу мен қоғамдық жұмыспен асыра жүктеу, тұрмыс жағдайының төмен болуы және жазғы демалыс кезінде студенттердің толыққанды демалуына мүмкіндік бермейтін іс-тәжірибе, осының барлығы студенттердің денсаулығына кері әсерін беріп отырды. ШЕКУ қабырғасында әрбір студентке арнайы медициналық карта жасалатын, жылына екі рет медициналық тексерістен өткізіліп, сонымен бірге, бір курстан келесіге өткізілу мәселесі қаралғанда денсаулық жағдайына үлкен мән беретін. ШЕКУ студенттерінің арасында ең көп тараған жұқпалы аурулар арасында – туберкулез, трахома және венерологиялық аурулар көп назар аудартатын. Бұл аурулардың туындауына әрине, студенттердің тұрмыс жағдайының төмен болуы себеп болды, жоғарыда айтып өткеніміздей, жатақхана бөлмелерінде 12-15 студенттен орналасқан, сол бөлмеде бір студент шылым тартып отырса, екіншісі сабағын оқып отырған. Сонымен қатар, моншаға барып, іш киім ауыстырып, алғашқы керекті санитарлық жағдайды

сақтауға да толық мүмкіншілік болмаған. Сонықтанда осындай аурулардың тарауына жол беріліп отыр. Сонымен бірге, Мәскеудің ауа райы жағдайының қатаң болуы да өз әсерін тигізбей қоймады. 1925 жылдан кейін студенттер арасында туберкулез ауруына шалдыққан студенттерге арнайы бөлек бөлмелердің бөлінуін талап ете бастайды, алайда бұл мәселе 1930 жылға дейін өз шешімін таппайды.

Университет әкімшілігін және ШЕКУ бас дәрігері Маянц мырзаны мазалаған тағы бір үлкен мәселе – студенттер арасында венерологиялық аурудың тарауы. Жыныстық жолмен тарайтын ауруға шалдыққан студенттер қатары көбейген сайын, ең алдымен студенттер арасында түсіндіру және дәрістер оқу шаралары жүргізілді. Олар Университетте газетінің бетінде көрініс тапқан. «Половой вопрос», «Половое воздержание» (Маянц, 1926.) секілді мақалалар жарияланған. Трахома, венерологиялық аурулар көп жағдайда үндіс, вьетнам, қытай және т.б. ұлт өкілдерінен шыққан студенттерде көп кездесетін еді. Студенттердің жеке істеріне сүйене отырып, біз қазақ студенттері көп жағдайда қан аздығы, жүйке жұқаруы, фиброзды туберкулез, ревматизм секілді ауруларға шалдыққан деп қорытындылай аламыз. Осы ауруларда емдеу үшін Университеттің арнайы емдеу санаторияларына немесе демалу үшін елге қайтарып отырған. Қазақ студенттерінде мұндай аурулар көбіне соңғы 3 курста байқалған, яғни оқудың тым көп жүктемелеріне студенттердің денсаулығы сыр беріп, жүйке жүйесі шаршаған, қандай болмасын алдын алу шаралары нәтиже бере алмаған.

Қорытынды

Жоғарыда берілген мәліметтерді қорытындылай келе, біз Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университетінде білім алған қазақ студентінің күнделікті өмірінің бейнесін мүмкіндігінше қайта қалпына келтіре аламыз. ШЕКУ студенті атануға үміркер болып қазақ жерінен Мәскеуге аттанған студенттің жолақысы толықтай соңғы жұмыс істеген орнынан төленді. Университетке талапкер ретінде тіркелгеннен кейін 10 күн бойы арнайы изоляторда өмір сүрді. Осы кезеңде талапкер оқуға түсу үшін сынақтан, сонымен қатар толықтай медициналық тексерістен өтті. Мұндай изоляторда, басқа студенттерден оқшау өмір сүруінің себебі, егер де жаңа түскен студенттер арасында жұқпалы ауруға шалдыққандар болған

жағдайда, оның жоғары курс студенттеріне тарап кетуін болдырмау болып табылады. Изоляторда студенттерді ұстауды сонымен бірге тәрбиелік те мақсаты бар. Олар жоғары курс студенттерінің қадағалауымен аптасына екі рет моншаға түсіп, іш киімдерін, төсек орындарын ауыстыруға дағдыланды. Сынақ емтихандарынан және медициналық тексерістен өткен талапкерлер ШЕКУ студенті атанып толықтай Университет тарапынан қамтамасыз етілді. 1923-1924 оқу жылынан бастап студенттерді киіммен қамтамасыз ету жөнелтіп отырған ұйымға міндеттелінді. Алайда өңірлердің экономикалық ахуалы төмен болғандықтан 1930-жылдарға дейін студенттерді киіммен қамтамасыз ету қиын мәселелердің бірі болып табылды. Жатақханада топтасып бір бөлмеде 12-15 адамнан орналасты. Жатақханадағы тәртіпті және тазалықты бөлме старосталары мен дәліздік старосталар қадағалады. Жатақхананың оқу бөлмелерінде саяси дәліздік старостаның

жетекшілігімен газеттер оқылып, талқыланып жатты. Жалпы, ШЕКУ қабырғасындағы студент ешбір демалыссыз теориялық білім алумен қатар партиялық, қоғамдық жұмыстарға белсене араласып отырды, тіпті жазғы демалысқа берілетін уақытта өз өңірінде іс-тәжірибе жүргізуі қажет болды. Осындай дамылсыз оқу барысында көптеген қазақ студенттерінің денсаулығы сыр беріп, оқуды аяқтай алмай кері кетіп жатты. Денсаулығының нашарлауына тамақтану рационының өзгерісі, толыққанды 3 мезгілдік тамақтанудың болмауы әсер етті. Қорытындылай келе, Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университетінде білім алған қазақ студенттерінің тұрмыс жағдайы Кеңес өкіметінің жүргізіп отырған экономикалық саясатының бірден-бір көрінісі болып табылады. Қазақ студенттерінің оқуға жөнелтілу және оқу барысында тұрмыс жағдайында кездескен қиыншылықтары сол тарихи кезеңнің ерекшеліктерін одан әрі айқындай түседі.

Әдебиеттер

- Тимофеева, Н.Н. (1988) Коммунистический университет трудящихся Востока (КУТВ) – центр идейной подготовки коммунистических и революционных кадров Востока : автореферат дис. ... кандидата исторических наук . – Москва. С. – 17.
- Панин Е.В. (2012) Материально-бытовые условия жизни студентов интернациональных и национальных коммунистических университетов Советской России (1920-1930-е гг.) Теория и практика общественного развития. № 3. С. 165-168.
- СУ. 1921, 5 мая, №5, с. 191
- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 1-т. 5-іс. 1 п.
- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 7-іс. 8 п.
- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 7-іс. 7-8 пп.
- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 8-іс. 62-п.
- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 8-іс. 68-70 пп.
- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 8-іс. 71 п.
- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 13-іс. 8 п.
- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 13 а-іс. 8 п.
- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 13 а-іс. 9 п.
- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 13 а-іс. 10 п.
- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 13 а-іс. 7 п.
- Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты 141-қ. 1-т. 327-іс. 1-п.
- Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты 141-қ. 1-т. 335-іс. 148-п.
- Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты 141-қ. 1-т. 335-іс. 143-п.
- О приеме в Коммунистический Университет трудящихся Востока при Наркомнаце. (1922) . Жизнь национальностей. №16, 31 июля.
- Катушкина. (1923). Бытовая картина. Восточник №2, 21 апреля.
- Кремнев и Контиев. (1924). Дела коммунальные. Под знаменем Ильича №4, 8 марта.
- Кутузов. (1924). А как насчет обмундирования?. Под знаменем Ильича №8, 22 сентября.
- Маянц. (1926). Половое воздержание. Под знаменем Ильича. №2, 26 февраля.

References

- Timofeyeva, Natal'ya Nikolayevna. (1988) Kommunisticheskiy universitet trudyashchikhsya Vostoka (KUTV) – tsentr ideynoy podgotovki kommunisticheskikh i revolyutsionnykh kadrov Vostoka[The Communist University of the Working People of the East (KUTV) is the center of the ideological preparation of the communist and revolutionary cadres of the East]: avtoreferat dis. ... kandidata istoricheskikh nauk. – Moskva. S. – 17.

Panin Ye. V. (2012) Material'no-bytovyye usloviya zhizni studentov Sovetskiye Rossii (1920-1930-ye gg.). [Material and living conditions of life for students of international and national communist universities of Soviet Russia] Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya. № 3. S. 165-168.

SU. 1921, 5 maya, №5, s. 191

Resey memlekettik aleumettik-sayasi tarikh murağaty [Russian State Archive of Social and Political History] 532-k., 1-t. 5-is. 1 p.

Resey memlekettik aleumettik-sayasi tarikh murağaty [Russian State Archive of Social and Political History] 532-k., 8-t. 7-is. 8 p.

Resey memlekettik aleumettik-sayasi tarikh murağaty [Russian State Archive of Social and Political History] 532-k., 8-t. 7-is. 7-8 pp.

Resey memlekettik aleumettik-sayasi tarikh murağaty [Russian State Archive of Social and Political History] 532-k., 8-t. 8-is. 62-p.

Resey memlekettik aleumettik-sayasi tarikh murağaty [Russian State Archive of Social and Political History] 532-k., 8-t. 8-is. 68-70 pp.

Resey memlekettik aleumettik-sayasi tarikh murağaty [Russian State Archive of Social and Political History] 532-k., 8-t. 8-is. 71 p.

Resey memlekettik aleumettik-sayasi tarikh murağaty [Russian State Archive of Social and Political History] 532-k., 8-t. 13-is. 8 p.

Resey memlekettik aleumettik-sayasi tarikh murağaty [Russian State Archive of Social and Political History] 532-k., 8-t. 13 a-is. 8 p.

Resey memlekettik aleumettik-sayasi tarikh murağaty [Russian State Archive of Social and Political History] 532-k., 8-t. 13 a-is. 9 p.

Resey memlekettik aleumettik-sayasi tarikh murağaty [Russian State Archive of Social and Political History] 532-k., 8-t. 13 a-is. 10 p.

Resey memlekettik aleumettik-sayasi tarikh murağaty [Russian State Archive of Social and Political History] 532-k., 8-t. 13 a-is. 7 p.

Kazak ,stan Respublikasy Prezidentiniñ Murağaty [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] 141-k., 1-t. 327-is. 1-p.

Kazak ,stan Respublikasy Prezidentiniñ Murağaty [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] 141-k., 1-t. 335-is. 148-p.

Kazak ,stan Respublikasy Prezidentiniñ Murağaty [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] 141-k., 1-t. 335-is. 143-p.

O priyeme v Kommunisticheskiy Universitet trudyashchikhsya Vostoka pri Narkomnatse. [On the admission to the Communist University of the Workers of the East under the People's Commissariat.] (1922). Zhizn' natsional'nostey. №16, 31 iyulya.

Katushkina. (1923). Bytovaya kartina. [Household picture.] Vostochnik №2, 21 aprelya.

Kremnev i Kontiyev. (1924). Dela kommunal'nyye. [Communal affairs.] Pod znamenem Il'icha №4, 8 marta.

Kutuzov. (1924). A kak naschet obmundirovaniya? [And what about uniforms ?] Pod znamenem Il'icha №8, 22 sentyabrya.

Mayants. (1926). Polovoye vozderzhaniye. [Sexual abstinence.] Pod znamenem Il'icha. №2, 26 fevralya.

Жарқынбаева Р.С.¹, Уразбаева А.М.²

¹тарих ғылымдарының докторы, Дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры, e-mail: r_seidali@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, e-mail: Akzhamal.Urazbaeva@kaznu.kz

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНДА:
МӘСЕЛЕНІҢ ТАРИХНАМАСЫ**

XX ғасырдағы дүниежүзілік соғыстарда, әсіресе Екінші дүниежүзілік соғыста саны жағынан өте көп мөлшердегі әйелдер қатысты. Соғыс жылдары кеңестік әйелдер, соның ішінде қазақстандық әйелдер төніп тұрған қауіп ықпалынан соғыс таукіметінің ауыр жүгін арқалауға қабілетті қоғамның мықты бөлшегіне айналды.

Мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі әйелдер рөлінің кеңестік және посткеңестік тарихнамадағы талдануы қарастырылады. Кеңестік және посткеңестік зерттеулердің ерекшеліктері айқындалады. Аталған тақырыпқа деген соңғы жылдардағы қызығушылықтың артуына қарамастан, Ұлы Отан соғысына әйелдердің қатысуы мәселесі жеткілікті деңгейде ашылмай отыр.

Гендерлік тұрғыдан зерттеу арқылы соғыстың көптеген социомәдени, экономикалық және саяси мәселелері мен оның зардаптарын шынайы бағалауға мүмкіндік алуға болады.

Түйін сөздер: Ұлы Отан соғысы, Қазақстан, тарихнама, гендер, трансформация, майдан, тыл, мобилизация, күнделікті өмір, ерлік

Zharkynbayeva R.S.¹, Urazbayeva A.M.²

¹Doctor of Historical science, Professor of the Department of World History, Historiography and Source Studies, e-mail: r_seidali@mail.ru

²Candidate of historical science, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, e-mail: Akzhamal.Urazbaeva@kaznu.kz

al-Farabi Kazakh National University named after, Kazakhstan, Almaty

**Kazakhstan Women in the Great Patriotic War:
to the Problem of Historiography**

In the world wars of the XXth century, especially in the Second World War, an unprecedented number of women took part. During the war years, Soviet women, including women of Kazakhstan, under the influence of the impending threat, turned into a strong part of society, able to endure all the hardships of wartime on their shoulders.

The article examines the problems of Soviet and post-Soviet historiography about the role of women in Kazakhstan during the Great Patriotic War. The specifics of Soviet and post-Soviet studies are shown. It is noted that, despite the growing interest of researchers to this topic in recent years, the history of women's participation in the Great Patriotic War in general remains not sufficiently disclosed.

It is assumed that the use of gender approach will allow to adequately assess many socio-cultural, economic and political problems of war and its consequences.

Key words: the Great Patriotic War, Kazakhstan, historiography, gender, transformation, front, rear, mobilization, everyday life, heroism.

Жаркынбаева Р.С.¹, Уразбаева А.М.²

¹доктор исторических наук, профессор кафедры Всемирной истории, историографии и источниковедения, e-mail: r_seidali@mail.ru

²кандидат исторических наук, доцент кафедры истории, e-mail: Akzhamal.Urazbaeva@kaznu.kz

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Казахстанские женщины в Великой Отечественной Войне: к проблеме историографии

В мировых войнах XX века, особенно во Второй мировой войне, приняли участие беспрецедентно большое количество женщин. В годы войны, советские женщины, в том числе и женщины Казахстана, под влиянием надвигающейся угрозы, превратились в сильную часть общества, способную вынести все тяготы военного времени на своих плечах. В статье рассматриваются проблемы советской и постсоветской историографии о роли женщин Казахстана в годы Великой Отечественной войны. Показаны специфика советских и постсоветских исследований. Отмечается то, что, несмотря на рост интереса исследователей к этой теме в последние годы, история участия женщин в Великой Отечественной войне в целом остается не достаточно раскрытой. Предполагается, что использование гендерного подхода, позволит адекватно оценить многие социокультурные, экономические и политические проблемы войны и ее последствия.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Казахстан, историография, гендер, трансформация, фронт, тыл, мобилизация, повседневная жизнь, героизм.

Кіріспе

Екінші дүниежүзілік соғыс/Ұлы отан соғысы туралы кеңестік, посткеңестік, шетелдік зерттеушілермен көптеген еңбектер жазылған. Дегенмен, жарық көрген монографиялар, мақалалар, мемуарлар мен соғыс тақырыбындағы құжаттар жинағының санына қарамастан соғыс жылдарындағы әйелдердің рөліне терең талдау жасаған арнайы еңбектер жоқ. Бұл жағдайдың өзінде де басты назарды тек әйелдердің үлесіне ғана емес, оларды осындай ерлікке итермелеген, түрткі болған нәрселер тұрғысынан әйелдердің психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерінен шыға отырып зерттелуі қажет.

Дүниежүзілік соғысқа сандаған әйелдер қатысқан XX ғасыр, тарихшыларға гендерлік зерттеулерге бағыт алуға зор мүмкіндік туғызып отыр. Ұлы отан соғысына әйелдер белсенді түрде қатысты, статистикаға сүйенсек шамамен 800 мың әйел. Оның 150 мыңнан астамы жаумен шайқастағы ерлігі мен жаужүректігі үшін арнайы орден, медальдармен марапатталды, ал 86 әйел Кеңес Одағының Батыры атағы деген ең биік мәртебеге ие болды [1, с. 291]. Кеңес одағы Батыры даңқына ие болған отандастарымыз Мәншүк Маметова мен Әли Молдағұловалар үлкен мақтанышымыз.

Соғыс жылдары кеңестік әйелдер, соның ішінде қазақстандық әйелдер төніп тұрған қауіп ықпалынан соғыс таукіметінің ауыр жүгін арқалауға қабілетті болған қоғамның мықты бөлшегіне айналды.

Ұлы отан соғысына әйелдердің қатысуы тарихының зерттелуі мәселелері әртүрлі аспекті тұрғысынан ғылыми қызығушылық тудыруы мүмкін, ал ол өз кезегінде зерттеушілер алдында зерттеу мен зерттеу әдістерін таңдауда және теориялар мен гипотезалар принциптерін құруда кең мүмкіндіктер ашады. Зерттеудің әдістемелік негізі – екінші дүниежүзілік соғыс/Ұлы Отан соғысының Қазақстандағы гендерлік аспектілерін нақты тарихи жағдаймен байланыстыра отырып зерттеуге мүмкіндік беретін тарихилық принцип болады.

Тарихшылар Ұлы отан соғысы кезеңіне гендерлік тұрғыны пайдалану арқылы экстремалды жағдайда әйелдердің тәжірбиесі еркектердікімен қалай сәйкестенгенін және бұл өзара ықпалдастық қандай деңгейде мәдени стереотиптерді, нормалар мен ұқсастықтарды қалыптастырғанын талдауға мүмкіндік алады.

Кеңестік тарихнама ерекшеліктері

Кеңес Одағында мемориалды саясат «Ештеңе ұмытылмайды, ешқашан ұмытылмайды» ұранымен жүзеге асты. Соған қарамастан Ұлы отан соғысына арналған тарихи әдебиеттерде өз саңлаулары болды. Осыған орай шешім қабылдау барысында нені есте сақтау керек екендігін, неге күдікпен қарау екендігін айқындауда жетекші рөлді тарихшылар ғана емес партия да атқарды.

Кеңестік тарихнама үшін ер мен әйелдің теңдігі туралы мәселе шешілген міндет деп танылды. Соған қарамастан, «жыныстар теңдігі»

деген түсініктің өзі де өзгеріске ұшырап жатқан. ТЕНДІК әйелдерге ана болу сияқты өздеріне тән психо-физиологиялық ерекшеліктері тұрғысынан қосымша мүмкіндіктер беруді емес, еркектер мен әйелдердің тек еңбектегі теңдігін ғана қарастырды. Бұл әрине сөзсіз әлеуметтік зардаптарға алып келді. Жалпы алғанда, тарихи еңбектерде коммунистік партияның әйелдердің саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени бостандығындағы жетістіктеріне ғана мән берілді.

Соғыстың алғашқы күнінен ақ, Коммунистік партия әйелдерді мобилизациялау саясаты бойынша ойластырылған саясат ұстанды. 1939 жылы 1 қыркүйектегі «Жалпыға бірдей әскери міндеткерлік» жөніндегі Заңның 13 бабына сәйкес Қорғаныс Халық комиссары мен Әскери-теңіз флотына әскер мен флот қатарына медициналық, ветеринарлық және арнайы техникалық дайындығы бар әйелдерді тіркеп, алуға және оларды оқу жиынарына тартуға рұқсат берілді. Әскери жағдайда көрсетілген дайындықтары бар әйелдер әскер мен Флотқа қосымша көмекші және арнайы борышқа шақырыла алды.

Соғыс жылдары жарық көрген газеттің көрнекті беттерінде 8 наурыз қарсаңында «Кеңес әйелі жасасын!» ұрандары жарқырап тұды. «Кеңес әйелдері! Отан тарихының шешуші сәттерінде бар күш-жігерлеріңді неміс басқыншыларын толық талқандауға жұмсандар» -деген лозунгтар кең тарады. Назар аудартатыны тіпті сғыс жылдары да «партия, кеңес, комсомол және кәсіподақ ұйымдарының» өндіріс стахановшыларымен, майдангерлер әйелдерінің белсенділерімен және кеңстік зиялылармен салтанатты мәжілістері өтіп отырған. Соған қарамастан, әйелдердің күнделікті өмірі, соғыс тауқыметімен байланысты ауыр тағдырлары, мұң-мұқтаждары мен қайғылары, жан аямай ақтарған істері тарихи тұрғыдан аз зерттелгенін көруге болады.

Кеңестік тарихнамада В.С. Мурманцева, Н.И. Кондакова, А.И. Польскаялардың соғыстағы кеңес әйелдерінің роліне арнап жазған еңбектерін атап өтуге болады (Мурманцева, 1974:264; Кондакова, 1976; Польская, 1971). Аталған еңбектерде бай архив құжаттары негізінде әйелдердің тылдағы, майдандағы, партизандық қозғалыстардағы үлесі жан-жақты қарастырылған. Мурманцева өз еңбегінде жалпыодақтық материал негізінде соғыс жылдарындағы әйелдердің шексіз адалдығын, отанға деген ерекше сүйіспеншілігін, ерлігін

айқын көрсете алған. Дегенмен автор екінші басылымның алғы сөзінде аталған мәселенің ғылыми-теориялық жағынан әлі де толық ашылмағанын атап көрсетеді (Мурманцева, 1979:5).

Орталық Азия әйелдерінің соғыс жылдарындағы ерлігі тақырыбы Я. Давлятова, З.Ф. Ибрагимовна, Н.П. Животовская сынды зерттеушілердің кандидаттық диссертацияларына арқау болды (Давлятова, 1949; Ибрагимова, 1953; Животовская, 1963). Қазақстанда осы тақырып аясында қалам сермеген Г.Д.Нурбекова болды (Нурбекова, 1964).

Қазақстанда Ұлы отан соғысы туралы алғашқы жарияланымдар соғыс кезінде –ақ жарық көре бастады. Салыстырмалы түрде алғанда бірқатар зерттеулерде Ұлы отан соғысындағы Қазақстанның ролі, жұмысшы табының, ауыл шаруашылығы еңбекшілерінің еңбектегі ерлігі біршама жақсы ашылған. Жалпы соғыс тақырыбында қорғалған Т. Мурзабекова, Б. Исаковтардың кандидаттық диссертацияларында соғыс жылдарындағы жұмысшы табының еңбектегі ерлігі кеңінен талдана отырып, әйелдердің үлесі туралы да баяндалды (Мурзабекова, 1954; Исакова, 1955). Дегенмен, аталған еңбектердің барлығы партиялық көзқарас тұрғысынан зерттеліп талданды.

XX ғасырдың 60-70 жылдары М.К. Қозыбаев, А.Н. Нусупбеков, Т.Б. Балакаева, П.С. Белан, К.С. Алдажуманов және тағы басқалар секілді танымал қазақстандық ғалымдар еңбектерінде көрініс тапқан біртұтас ғылыми бағыт қалыптасты. Әсіресе, профессор М.Қ. Қозыбаевтың іргелі монографиялық зерттеулерінің ғылыми маңызы зор. Өз зерттеулерінде автор, соғыс жылдарындағы әйелдердің роліне ерекше мән беріп, республика шаруашылығын соғыс жағдайына бейімдеудегі және қала мен ауыл тұрғындарын мобилизациялаудағы, Қазақстанның соғыс арсеналына айналуындағы үлесі мен белсенділігін талдап көрсеткен (Қозыбаев, 1970). Сонымен қатар, автор республика әйелдерінің ауылшаруашылығы мен өнеркәсіптегі еңбектегі ерлігін, әсіресе ауыр өнеркәсіп саласындағы «ерлер» кәсіптерін игеріп кетуін баяндайды. Соғыс жылдарындағы Халық шаруашылығындағы жұмысшы кадрлардың өсуі негізінен әйелдердің есебінен жүргендігі ашып көрсетіледі.

Соғыс жылдарындағы Қазақстандағы ауылшаруашылығының дамуы Т.Б. Балакаева зерттеулерінде терең талданған (Балакаева, 1971). 1941-1945 жылдардағы Қазақстандағы кол-

хоз құрылысынан қалам тартқан ғалым ауыл шаруашылығындағы әйелдердің ерен еңбегіне «Әйелдер – колхоз өндірісінің негізгі күші» деген тарау арнап, әйелдер арасындағы жұмысқа бағытталған бөлімдер жұмысын да қамтыған салмақты еңбек жазып шығады.

Әйелдердің Ұлы отан соғысы жылдарындағы үлесі туралы жазылған іргелі еңбектердің бірі Г. Нұрбекованың алғаш рет 1968 жылы басылып, 1988 жылы қайта жарияланған еңбегі (Нұрбекова, 1968:). Бұл еңбек Ұлы отан соғысы тұсындағы кеңес әйелдерінің, әсіресе Қазақстан өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығындағы әйел-жұмысшылардың ерен ерлігіне арналған. Автор пікірінше соғыс барысында кеңестік әйелдер ұлтына қарамастан жоғары саяси дайындық танытып, отанының алдындағы азаматтық, қоғамдық борышын абыроймен өтей алды (Нұрбетова, 1988: 168). Г. Нұрбекова негізгі мәселе әйелдердің шаруашылық тұрғыдан белсенділігінің артуына партияның тигізген әсері көбірек талданды. Жалпы әйелдердің майдандағы ерліктерінен гөрі тылдағы ерліктеріне баса назар аударылған. Әйелдер мен әйелдер кеңестері арасындағы ұйымдастырушылық және идеялық-тәрбиелік бөлімдердің жұмыстары қарастырылған.

1970 жылдары Э.С. Сегізбаеваның Ұлы отан соғысы жылдарындағы ауыл мен село әйелдерінің еңбек белсенділігін мобилизациялаудағы Қазақстан коммунистік партиясының роліне арналған еңбектері жарық көрді (Сегізбаева, 1975:). Еңбек тарихи партиялық тұрғыдан жазылғандықтан, автор, интернационализм, социалистік жарыстар, берсиевтік звенолар мен әйелдердің тракторлық бригадаларына, әйелдер кеңесінің жұмысына, балаларды асырап алу мен қамқорлыққа алу мәселелеріне мән берген.

3. Сактаганова атап көрсеткен кеңестік тарихнаманың ерекшеліктерінің бірі – қазақстандық зерттеушілер үшін территориялық және мәселелік шеңбер шектеулі болуында: қазақстандық тарихшылар тек өз республикасының аясындағы зерттеулермен ғана шектелген, арнайы шектеулер мен тиым салулар болмағанмен де белгілі бір тарихнамалық дәстүр қалыптасқан. Ол әсіресе іргелі зерттеулер, монографиялар тақырыптарын бекітуден айқын көрініс тауып отырған (Сактаганова, 2016). Көріп отырғанымыздай соғыс тақырыбындағы кеңестік тарихнама партиялық тұрғымен, тар шеңбермен шектеулі болған. Соғыстан кейінгі жылдары жарық көрген еңбектерде батыр әйел, тыл еңбеккері, соғыс алаңындағы жаужүрек образдарын қалыптастырған. Ал олардың көрген

қиыншылықтары мен тұрмыс тауқыметтері зерттеуден тыс қалып отырды.

Посткеңестік тарихнама

Посткеңестік кезеңде жалпы тарихты зерттеуге деген көзқарас өзгере бастады. Көптеген архив қорларының ашылуы, соғыс тақырыбындағы құжаттық жинақтардың шығуы ғылыми жұмыстардың сипаты мен бағытына әсер етті, методология жетілдіріліп, жаңа зерттеу әдістері талдана бастады. Осы негізде соғыс тақырыбында кең ауқымдағы зерттеу жұмыстары жалғасын тапты.

1996 жылы Г.Б. Бырбаеваның «Ұлы отан соғысы жылдарындағы Қазақстан әйелдері (тарихнама мәселесі)» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясы қорғалды (Бырбаева, 1996). Әйелдердің әскери ерлігі мен еңбектегі үлесіне арналған жекелеген зерттеулер, мақалалар да жарық көрді, соның ішінде аймақтық шеңберде (Алимбаева, Жаркынбаева).

В. Шепельдің «Қазақстан әйелдері соғыс жылдарында» деген мақаласында сержанттық және қатардағы құрамдағы мобилизацияланған әйелдер саны келтіріліп, Қазақстан әйелдерінің ерлігі мен тылдағы еңбектері жақсы талданады. Әйелдердің жұмыспен қамтылуының әртүрлі аспектілері талданып, соғыс жылдарындағы ауылшаруашылығы жұмыстары мен өнеркәсіптерге мобилизациялаудың ерекшеліктері туралы қызықты мәліметтер келтіріледі. Әсіресе әйелдердің соғыс жылдары өздерін ауылшаруашылығы өндірісінің майталманы ретінде айқын көрсете алғандығы туралы ерекше атап өтіледі. 1943 жылдың 1 сәуіріне Қазақстан колхоздарының 6788 өкілінің 260 әйелдер болған екен. Осыларды талдай отырып, автор: «Қазақстан әйелдері өте ауыр жағдайда бала туып, тәрбиелеп, көбінесе өздері ашыға отырып майданға әскери өнім дайындап, астық жинап, эвакуацияланған науқастар мен жаралыларға қамқорлық көрсетіп, Ұлы жеңіске лайықты үлестерін қосты» -деген қорытындыға келеді (Шепель, 2010).

Үлкен тарихнамалық мәнге ие келесі туынды – бес томдық «Қазақстан тарихы (ежелгі дәуірден бүгінге дейін)» еңбегі. Кітаптың кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихына арналған 4-нші томында сегізінші тарау «Ұлы Отан соғысындағы Қазақстан (1941-1945)» деп аталады (История Казахстана). Осы тараудың жекелеген параграфтары соғыстың басталуы мен сипаты, Ұлы Отан соғысы майдандарындағы

қазақстандықтар, қазақстандықтар партизандық қозғалыстар мен қарсыласу қозғалыстарында, Қазақстан – майданға, соғыс жылдарындағы білім, мәдениет және ғылым, халықтардың Қазақстанға депортациялануы, еңбек армиялары сынды жан-жақты мәселелерді қамтыған.

Бай деректік материалдарға, соғыс жылдары тарихы мен Жеңіске қосқан қазаанның үлесін объективті, жан-жақты зерттеуге деген талпынысқа қарамастан, аталған тарауда әйел мәселесімен байланысты бірде-бір мәселе қарастырылмаған. Әйелдерге қатысты тек қана жекелеген мысалдар мен цифрлық мәліметтер ғана берілген. Мысалы, 450 –нші бетте мобилизацияланған 1200 мың адамның 5183 әйел; 457-нші бетте ауыл шаруашылығының дамуы, еңбек борышы аясында әйелдер үлесі туралы атап өтіледі. Паша Ангелинаның әйелдерге «тракторларға мініңдер» деген үндеуі ғана беріледі. 470-нші бетте «17 жаралыны Пелагея Ивановна Брагина бастаған Юрьевск селосының комсомол қыздары тауып, емдегендігі» сипатталады. 487-нші бетте Кеңес Одағының батырлары А. Моладағұлова мен М. Маметова аттары аталады. 498-нші бетте байланысшылар Н.С. Бакина, М. Журавлева, А. Кайкова, Е. Свидлова, Н. Синкина, А. Черепанова аттары аталады. Партизандық қозғалыс аясында радист қыз Нұрғаным Бейсейтова, партизан қыздар Тұрғаш Жұмабаева, лагерьде Мая атты қызын дүниеге әкелген (508-509 бб.) Жамал Ағаділова, 510-ншы бетте Лиза Чакина есімдері аталады. 516-ншы бетте озаттар А. Мухамедиева, А. Дацкова, А. Литвишко, М. Сатыбалдина, кейін ат фермері болған табыншы Ш. Шугаипова есімдері аталса, ғылым мен мәдениеттің дамуы аясында К. Байсейтова, Г. Ұланова, Р. Бағланова, В. Марецкая мен А.М. Панкратовалар (520-521 бб) ғана аталады. Барлығы шамамен 25 әйел есімдері беріледі. Бұдан көретініміз негізгі оқулықтарымызда соғыс жылдарындағы әйел мәселесі тіптен талданбайтындығы, ой елегінен өткізілмейтіндігі. Бұл да болашақта орнын толтыруды қажет ететін мәселелердің бірі.

Ұлы отан соғысы жылдарындағы әйелдердің ролі мәселесінің тарихнамасы З.Г. Сақтағанова мен А.Ж. Смағұловалар тарапынан терең талданған. Соған қарамастан авторлар: «... қазіргі заманғы отандық тарихнамада фашизмді женудегі жетістіктегі Қазақстан әйелдерінің үлесін толық көлемде көрсететін еңбек жоқ» – екендігін ерекше атап көрсетеді (Сақтағанова, Смағұлова, 2015).

Негізінен соғыс тақырыбына жазылған қазақстандық зерттеулер майданға көрсетілген

көмекке, сондағы әйелдердің үлесіне, соғыс жылдарындағы халық шаруашылығының дамуы, ондағы әйелдердің үлесі секілді ғана мәселелер қарастырылып, соғыстың әлеуметтік құрылымды, қоғамдық сананы өзгертуі, мәдени мобилизация, күнделікті өмірдің трансформациялануы сынды күрделі мәселелер назардан тыс қалып отырған.

Қазіргі таңда, әйел образы, тарихшылардың басты зерттеу объектісіне айналып отыр. Әйелдердің ұстанымдық стратегиясы, гендерлік психология ерекшеліктері заманауи зерттеулерде алдыңғы қатарға шығып келеді. Бұл жерде З.Г. Сақтағанова, Ж. Тұрсынова, А.Ж. Смағұловалардың «Орталық Қазақстан әйелдері Ұлы отан соғысы жылдарында (1941-1945) атты монографиясын ерекше атап өтуге болады (Сақтағанова, Тұрсынова, Смағұлова, 2016). Тарихи деректердің кең ауқымын (архив материалдары, соғыс жылдарындағы мерзімді басылымдар, әйел-ветерандардың естеліктері және т.б.) пайдалан отырып, жқмыста мобилизациялық экономикадағы әйел еңбегінің орны ғана емес, әйелдердің күнделікті өмірінің сұлбасы жасалып, жекелеген әйелдердің өмір жолдары талданған. Монографияның бірінші тарауы мәселеге қатысты деректер мен тарихнаманы талдауға арналған. Екінші тарау соғыс майдандарындағы әйелдерге арналған. Үшінші тарауда әйелдердің күнделікті еңбек пен тылдағы ерліктері қарастырылған. Бұл еңбектің тағы бір құндылығы – қосымшаларда Ұлы отан соғысы тарихына қатысты Қарағанды облысының Мемлекеттік архиві қорларындағы фотокүжаттар, соғыс ардагерлерінің жеке қорларындағы құжаттары, Орталық Қазақстанның майдан мен тылдағы еңбеккерлері мен майдангерлерінің тізімдері берілген.

Профессор Ж. Құндақбаеваның жетекшілігімен әйелдердің өмірлік тарихы мен өмір үшін күрес стратегиясы аясында іргелі ғылыми зерттеу жобасы жүзеге асырылды. ҚР БЖҒМ тарапынан қаржыландырылған «Қоғамның түбегейлі өзгеруі: сталиндік модернизация тұсындағы Қазақстандағы әйелдердің өмірлік тарихы (1920-1930)» тақырыбындағы жоба қоғамдағы әйелдердің ролі мен олардың тұрмыстық қиыншылықтарын күнделікті тарихты зерттеу, гендерлік мәселе тұрғысынан қарастырылып, ғылымға нәтижелі зерттеулер алып келді. Зерттеудегі гендерлік тұрғы әйелдер мен еркектердің әлеуметтік жағдайындағы ерекшеліктерді талдауға бағытталған. Ал, Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғысы тари-

хының гендерлік аспектілеріне келетін болсақ, бұл мәселе зерттеушілер тарапынан тіпті қарастырылмаған. Осыған орай, посткеңестік зерттеулердің сипаттық ерекшеліктері гендерлік деп берілгенмен олар әйелдер тарихына арналған, ал ерекектер мен әйелдердің әлеуметтік айырмашылықтары талданбаған. Бұл бір жағынан түсінікті және заңды, себебі, әйелдер тарихын зерттеуде біршама олқылықтар бар.

Дәстүрлі түрде әйелдер мен еркектерге сыртқы келбеті мен өзін-өзі ұстауына қарай гендерлік рольдер тағылған, олар – әйел ролі пассивті, еркектікі – активті (белсенді). Соғыс жылдары өзін-өзі ұстауға қатысты ұстанымдары біршама өзгеріске ұшырады. Психологиялық тұрғыдан алғанда тарих батылдық таныту мен қатар қорқақтық таныту да еркектерде де әйелдерде де бірдей кездескендігін көрсетеді.

1990 жылдардан бастап барлық посткеңестік мемлекеттерде гендерлік зерттеулер кең етек ала бастады. гендерлік факторды ескере отырып, заманауи әлеуметтік-саяси мәселелерді талдау бағытталған көптеген мақалалар, монографиялар жарық көріп, диссертациялар қорғалып, көптеген конференциялар мен дөңгелек столдар ұйымдастырылды. Дегенмен гендерлік ретроспективті зерттеулер қатары аз. Оған әлі де болса осы мәселеге қатысты архив релевантты құжаттары мен басқа материалдардың қол жетімді болмауы себеп болуы мүмкін.

Қорытынды

Осылайша аталған тақырыпқа деген зерттеушілердің қызығушылығының артуына қарамастан әйелдердің Ұлы отан соғысына қатысуы мәселесінің көптеген аспектілері жеткілікті ашылмай отыр. Ұлы отан соғысы тарихындағы әйелдердің ролін зерттеуде әйелдердің үлесі тек қана майданда ғана емес, тылда да болғандығын және тыл еңбеккерлерін де майдангерлердей құрметтеу қажет екендігін назардан тыс қалдырмау қажет. Әсіресе

қолына қару алып майданда жүрмесе де өзінің қажыр қайратымен, төзімімен жеңіске зор үлес қосқан аналарымыздың еңбегіне мән берілу керек. Далалық асханалардағы аспаздар, кір жуушылар мен кір жуғыш дизинфекциялаушылар қатарындағылар, метеорологтар, жөндеу шеберханаларының ұсталары, кеңсе қызметкерлері (машинисткалар, связистер (байланысшылар), аудармашылар және т.б.) негізіне әйелдер болған.

Осыған орай, қоғам өмірінде орын алған бірқатар маңызды факторларға назар аудару қажеттігі байқалады:

– Майдан мен тылдағы әйелдер, өнеркәсіппен халық шаруашылығына атртылғандар мен майданда қолына қару алып ерлік көрсеткендердің жеке тарихы;

– Әйелдердің әртүрлі бағыттағы жұмыстармен қамтылуы;

– Еңбек еткен әйелдердің тұрмыс деңгейі мен өмір сүру жағдайы;

– Әйелдердің қоғамдағы статусы, әйел ретіндегі табиғи, физиологиялық ерекшелік тұрғысынан артықшылықтар қажеттілігі;

Әрине, ерекше зерттеуді қажет ететіні – тыл мен майдандағы батыр, қаһарман әйелдердің жалпы жетістіктері ғана емес, олардың сол бағыттағы биографиялары.

Гендерлік тұрғыдан талдау Ұлы отан соғысына қатысқандардың барлығын қамтуға, әйелдер мен еркектердің еңбек пен шайқастағы ерлігін олардың жеңіске қосқан ортақ үлесі тұрғысынан ашуға мүмкіндік береді. Ұлы отан соғысы тарихын Әйелдер мен ер азаматтардың соғысты қабылдауы, соғысқа деген көзқарасы, соғыс барысындағы әйелдердің орны мен роліне баға беру тұрғысынан сипаттау тақырып аясындағы зерттеулерге жаңа серпіліс береді.

Мақала «Майдан/тыл: Қазақстан мен Ресей тарихындағы Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғысының гендерлік аспектілері» атты іргелі жоба аясында дайындалды.

Әдебиеттер

- Алимбаев Т. А. Вклад женщин Казахстана в победу в Великой Отечественной войне <http://group-global.org/kk/node/57874>
 Бырбаева Г. (1996) Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны. Алматы. 90б.
 Давлятова Я. (1949) Женщины – туркмены в годы Великой Отечественной войны. Ашхабад,
 Животовская Н.П. (1963) Трудовые подвиги женщин Киргизии в годы Великой Отечественной войны. Москва
 Жаркынбаева Р.С. (2017) Великая Отечественная война: социокультурная память и коммеморативные практики в постсоветском Казахстане (Гендерный аспект) // Женщина в российском обществе. Алматы, № 1 (82), С. 103-116
 Ибрагимова З.Ф. (1953) Коммунисты Узбекистана- организаторы патриотических подвигов женщин республики в период Великой Отечественной войны. Москва

- История Казахстана (с древнейших времен до наших дней) (2006). В 5-ти томах. Т. 4. Алматы
- Козыбаев М.К. (1969) Казахстан-арсенал фронта. Алма-Ата, 475 с.
- Кондакова Н.И. (1976) Трудовой подвиг советских женщин в годы Великой Отечественной войны // Великая Победа советского народа. 1941-1945. Москва
- Мурманцева В. С. (1974) Советские женщины в Великой Отечественной войне. Москва, 264 с.
- Нурбекова Г. (1968) Женщины Казахстана фронту: Трудовые подвиги женщин в промышленности Казахстана в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Алма-Ата
- Нурбекова Г. (1988). Трудовые подвиги женщин в промышленности Казахстана в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Алма-Ата:Казахстан, 168 с.
- Польская А.И. (1971) Женщины РСФСР – фронту // Ученые записки Волгоградского педагогический институт. Волгоград, Выпуск 39, С. 3-51;
- Сатаганова З.Г., Турсынова Ж.Ж., Смагулов А.Ж. (2016) Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. Караганда: Изд-во КарГУ, 256 с.
- Сегизбаева Э.С. (1975) Опыт компартии Казахстана по мобилизации трудовой активности и идейно-политическому воспитанию тружениц аула и деревни в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Алма-ата
- Шепель В.Н. (2010) Женщины Казахстана в трудные военные годы. Мысль, №3, С. 98-100

References

- Alimbaev T.A. Vklad zhenshin Kazakhstana v pobedy v Velikoi Otetshestvennoi voine (Contribution of women of Kazakhstan to victory in the Great Patriotic War) <http://group-global.org/kk/node/57874>
- Byrbaeva G. (1996) Zhenshiny Kazakhstana v Gody Velikoi Otetshestvennoi voiny (Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War). Almaty. 90b.
- Davliatova I.A. (1949) Zhenshiny –typkmeny v Gody Velikoi Otetshestvennoi voiny (Women -Turkmen in the Great Patriotic War). Ashkhabad,
- Zhivotovskaia N.P. (1963) Trydovye podvigi zhenshin Kirgizii v Gody Velikoi Otetshestvennoi voiny (Labor feats of women in Kyrgyzstan during the Great Patriotic War). Moskva
- Zharkynbaeva P.S. (2017) Velikaia Otetshestvennaia voina: sotsiokulturnaia pamiat i kommempativnye praktiki v postsovetskom Kazakhstane (Gendepnyi aspekt) The Great Patriotic War: socio-cultural memory and commemorative practices in post-Soviet Kazakhstan (Gender aspect)// Zhenshina v rossiiskom obshestve. Almaty, № 1 (82), S. 103-116
- Ibrahimova Z.F. (1953) Kommynisty Uzbekistana- organizatory patpiotitsheskikh podvigov zhenshin pespybliki v pepiod Velikoi Otetshestvennoi voiny (Communists of Uzbekistan – organizers of patriotic feats of women of the republic during the Great Patriotic War). Moskva
- Istoria Kazakhstana (2006) (s drevneishih vremen do nashih dnei). V 5-ti tomah. T. 4. – Almaty
- Kozybaev M.K. (1969) Kazakhstan-apsenal ffronta (Kazakhstan is the arsenal of the front). Alma-Ata, 475 s.
- Kondakova N.I. (1976) Trydovoi podvig sovetskikh zhenshin v Gody Velikoi Otetshestvennoi voiny // Velikaia Pobeda sovetskogo naroda (Labor feat of Soviet women during the Great Patriotic War // The Great Victory of the Soviet people). 1941-1945. Moskva
- Murmantseva V. S. (1974) Sovetskie zhenshiny v Velikoi Otetshestvennoi voine (Soviet women in the Great Patriotic War). Moskva, 264 s.
- Nurbekova G. (1968) Zhenshiny Kazakhstana fronty: Trydovye podvigi zhenshin v ppromyshlennosti Kazakhstana v Velikoi Otetshestvennoi voine 1941-1945 gg. (Women of Kazakhstan to the front: Labor exploits of women in the industry of Kazakhstan in the Great Patriotic War of 1941-1945)Alma-Ata
- Nurbekova G. (1988). Trydovye podvigi zhenshin v promyshlennosti Kazakhstana v Velikoi Otetshestvennoi voine 1941-1945 gg. (Labor exploits of women in the industry of Kazakhstan in the Great Patriotic War of 1941-1945) Alma-Ata:Kazakhstan, 168 s.
- Polskaia A.I. (1971) Zhenshiny RSFSR – fronty (Women of the RSFSR – to the front)// Utshenye zapiski Volgogradskogo pedagogitsheski instityt. Volgograd, Vypusk 39, S.3-51;
- Sataganova Z.G. Tursynova Zh.Zh., Smagulov A.Zh. (2016) Zhenshiny Tsentpalnogo Kazakhstana v Gody Velikoi Otetshestvennoi voiny 1941–1945 gg. (Women of Central Kazakhstan during the Great Patriotic War. 1941-1945) Karaganda: Izd-vo KarGY, 256 s.
- Segizbaeva E.S. (1975) Opyt kompartii Kazakhstana po mobilizatsii trudovoi aktivnosti I ideino – politisheskomu vospitaniiu truzhenits aula I derevni v gody velikoi Otetshestvennoi voiny (1941-1945 gg.) (The experience of the Communist Party of Kazakhstan in mobilizing labor activity and ideological and political education of the village and village toilers during the Great Patriotic War (1941-1945)). Alma-ata
- Shepel V.N. (2010) Zhenshiny Kazakhstana v trudnye voennye Gody (Women of Kazakhstan in difficult war years). Mysl, №3, S.98-100

Баимбетов Г.¹, Баймуханов Н.²

¹Аналитик генетической гениалогии научно-исследовательского проекта «Shejire DNA»,
Казахстан, Алматы, e-mail: g.baimbetov@list.ru

²Руководитель научно-исследовательского проекта «Shejire DNA»,
Казахстан, Алматы, e-mail: baimukhan@gmail.com

**ИЗМЕНЕНИЕ ГЕНОФОНДА
У НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА И СМЕЖНЫХ РЕГИОНОВ,
В ЧАСТНОСТИ РОСТА МОНГОЛОИДНЫХ ГЕНЕТИЧЕСКИХ
КОМПОНЕНТОВ, НА ФОНЕ ИСТОРИЧЕСКИХ
МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ
ОТ ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА ДО СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХОВ**

В статье проанализированы выборочные данные древнего ДНК палео образцов, результаты которых были опубликованы в научной статье 137 ancient human genomes from across the Eurasian steppes в журнале Nature (2018). Основной целью данной статьи является анализ роста монголоидных генетических компонентов у древнего населения живших на территории Казахстана и смежных регионов от железного века, до наших дней. На основе исторических реконструкции, миграционных процессов и сравнительных анализов роста монголоидных генетических компонентов, авторы сделали попытку реконструкции всего эволюционного пути, начиная с железного века к формированию генофонда современного казахского этноса.

Ключевые слова: генофонд, история, антропология, племена, миграционные процессы.

Baimbetov G.¹, Baimukhanov N.²

¹Analyst of the genetic genealogy of the research project “Shejire DNA”,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: g.baimbetov@list.ru

²Head of the research project “Shejire DNA”,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: baimukhan@gmail.com

**Change in the gene pool of the population of Kazakhstan and adjacent regions,
in particular the growth of Mongoloid genetic components, against the background
of historical migration processes from the Iron Age to modern Kazakhs**

The article analyzes the selected data of ancient DNA of paleo samples, the results of which were published in the scientific article 137 of ancient human genomes from across the Eurasian steppes in the journal Nature in 2018. The main purpose of this article is to analyze the growth of Mongoloid genetic components in the ancient population living on the territory of Kazakhstan and adjacent regions from the Iron Age to our days. Based on historical reconstruction, migration processes and comparative analyzes of the growth of Mongoloid genetic components, the authors made an attempt to reconstruct the entire evolutionary path, starting from the Iron Age to the formation of the gene pool of the modern Kazakh ethnos.

Key words: gene pool, history, anthropology, tribes, migration processes.

Баимбетов Г.¹, Баймуханов Н.²

¹«ShejireDNA» ғылыми-зерттеу жобасының генетикалық генеалогия зерделеушісі,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: g.baimbetov@list.ru

²«ShejireDNA» ғылыми-зерттеу жобасының жетекшісі
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: baimukhan@gmail.com

Қазақстанның аумағындағы және көршілес өңірлердегі халықтың генофондының өзгеруі, атап айтқанда, монголоидтық генетикалық компоненттердің тарихи көші-қон үдерістерінің ықпалы негізінде темір дәуірінен бастап қазіргі қазақ этносына дейін өсуі

Мақалада палео үлгілерінің көне ДНК таңдаулы деректері талданған. Аталған үлгілердің нәтижелері Nature (2018) журналының “137 ancient human genomes from across the Eurasian steppes” ғылыми мақаласында жарияланған. Бұл мақаланың негізгі мақсаты – Қазақстан аумағында және көршілес өңірлерде өмір сүрген көне халықтың монголоидтық генетикалық компоненттерінің темір дәуірінен бастап қазіргі күндерге дейін өсуін талдау. Көші-қон үдерістерін тарихи тұрғыдан қалпына келтірудің және монголоидтық генетикалық компоненттердің өсуін талдаудың негізінде, авторлар темір дәуірінен бастап қазіргі қазақ этносы генофондының қалыптастырылуына дейінгі эволюциялық жолды түгелдей қалпына келтіруге талпынды.

Түйін сөздер: генофонд, тарих, антропология, тайпалар, көші-қон процестері.

Введение

История Казахстана неразрывно связана с миграционными процессами, которые происходили во всем историческом периоде кочевого образа жизни древнего населения. Переселение древних племен, метисация европеоидного населения с монголоидным, смена языков, симбиоз древних культур – способствовали появлению современных культур, традиции, фенотипа и менталитета казахов и родственных народов. До появления популяционной генетики, лишь палеоантропологические исследования могли в той или иной форме показать изменения морфологических особенностей каждого периода древнего населения Казахстана. Современные исследования древнего ДНК (далее дДНК) позволяют проанализировать изменения генофонда в сравнении с антропологическими данными и воссоздать картину появления того или иного генетического компонента в популяции. Согласно историческим данным казахский народ как этнополитическая единица появилась после распада монгольского государства (Улуса Джучи) на территории средневекового восточного Дешт-и-Кипчака. В связи с чем, возникают вопросы – насколько изменился генофонд с появлением монголов, и каким он был

до их появления, и является ли он основополагающим для казахов? Для понимания всех исторических миграционных процессов, до появления собственно монголов Чингисхана на территории Казахстана, важно проанализировать весь эволюционный путь монголоидных компонентов, его рост и ослабление, и эпоху в которой сложились близкие к казахам морфологические особенности в антропологическом понимании и общеаутосомный состав в генетическом.

Материалы и методы

В данной работе проанализированы генетические палео образцы из научной работы «137 ancient human genomes from across the Eurasian steppes». Для определения генетических компонентов были использованы аутосомные калькуляторы и оракулы проектов MDLP-22 и Harappa World. Под определения уровня монголоидности были суммарно выведены следующие аутосомные генетические компоненты: сибирский, восточноазиатский, компонент юго-восточной Азии, тибетский, самоедский и различные арктические генетические компоненты. Периоды для исследования были разделены согласно известным миграционным процессам.

Таблица 1 – Периоды исследования генофонда

Период	Время	Племена	Миграционные события
Сакский	1 тыс. до н.э. – 1 в.д.н.э.	саки, сарматы	Немассовое переселение монголоидных групп

Период	Время	Племена	Миграционные события
Хуннский	1 в. н.э – 4 в. н.э.	хуны, усунь, кангюй	Переселение хунов
Тюркский	5 в.н.э. – 7 в.н.э.	тюрки	Переселение тюрков
Домонгольский	8 в.н.э. – 12 в.н.э.	кипчаки, кимаки, караханиды, тюрки тянь-шаня.	Переселение восточных племен, появление кимакского каганата. Переселение киданей в семеречье.
Монгольский	13 в.н.э.-15 в.н.э.	монголы	Переселение монголов

Сакский период

В данный период мы относим и анализируем палео-генетические данные кочевых племен железного века, в частности саков и сарматов. Согласно палеоантропологическим выводам: изменения морфологических особенностей древнеказахстанцев начались в сакское время в связи с проникновением монголоидных групп. Они коснулись прежде всего лицевого отдела черепа. У них стало более высокое и широкое лицо, менее профилированный лицевой скелет, несколько сгладилось выступание переносья и носовых костей и некоторое другое. В целом черепа этого времени более грацильны. Особенно значительно изменились признаки, определяющие степень уплощенности лица. По нашим данным, его средний индекс в сакское время увеличился по сравнению с предшествующим периодом приблизительно на 22%. Столь существенное изменение комплекса признаков — это результат не механического смешения разных типов в изученных краниологических сериях, а процесса метисации, происходившего в течение длительного времени. Приведенные данные показывают, что центральноазиатские племена стали проникать на территорию Казахстана уже в сакское время. Наличие монголоидного компонента в антропологическом составе местного населения того времени теперь подтверждает не только расово-типологическая характеристика отдельных черепов, но и серия в целом. Однако надо признать, что удельный вес монголоидной примеси был еще незначителен. В основе антропологического типа сакских племен по-прежнему лежали местные европеоидные черты эпохи бронзы, но более смягченные. По морфологическим особенностям племена сакского времени в целом напоминали расы Среднеазиатского междуречья. (Исмагулов, 1970:139)

Генетические данные аутосомной ДНК показали, что у образца таньшаньского сака 25,58% монголоидных генетических компонентов по

калькулятору проекта MDLP и 26,8% по калькулятору Harappa World (далее HW). Митохондриальная ДНК (МтДНК) — с восточно-евразийской гаплогруппой D4j8. Что доказывает, поменьше мере, родство с монголоидными группами по материнской линии. Однако, гаплогруппа ДНК Y-хромосомы, в отличие от известных нам гаплогруппам бронзового века андроновцев (Kaiser С., 2009) — отличается, что указывает, что со времен бронзового века были миграции скорей всего и из юга, либо запада. Что способствовало появлению в степной зоне гаплогруппы J-Y14698. Сармат же в отличие от тяньшаньского сака имеет значительно меньше монголоидных компонентов (MDLP=13,83%; HW=9,54%), которые вошли скорей всего не с монголоидными группами, а на основе родства с восточными племенами, в частности с саками.

Хуннский период

Хуннский период на территории Казахстана начинается практически с начало появления государства Хунну в монгольских степях (III-II в. до н. э.). В частности это проявлялось в политических связях с усунями. Но первое переселение и тесные родственные контакты произошли во второй половине I века до н.э. входе междоусобных войн двух хуннских шаньюев Хуханье и Чжичжи. Первый, из которых получил поддержку со стороны Китая, а второй, опасаясь внезапного нападения могущественного теперь Хуханье, ищет спасения в бегстве на запад, путь куда лежал через территорию усуней. (История Казахстана, 2010: 248).

По палео-антропологическим данным, в усуньское время заметно усилилась примесь монголоидных элементов. Древнеказахстанский тип подвергся дальнейшей метисации. Это произошло вследствие продвижения гуннов, которые во II в. до н. э. достигли территории Средней Азии и Казахстана. На основе имеющихся фактов, на наш взгляд, должно быть пересмотрено традиционное мнение о связи пер-

вой волны монголоидов с вторжением гуннов на территорию Казахстана и Средней Азии. За усуньское время произошел ощутимый сдвиг в сторону монголоидности морфологических особенностей местных племен. Несколько изменилось строение носовой области, ширина и уплощенность лица. Об усилении монголоидной примеси говорят средние данные по индексу уплощенности лица, который увеличился по сравнению с этим индексом у сакских племен примерно на 13%. Следовательно, племена

усуньского времени в своем антропологическом облике имели несколько больше монголоидных элементов, чем их предшественники. Морфологические различия между ними могут быть проиллюстрированы следующим образом. Если племена сакского этапа в антропологическом отношении напоминали современных узбеков без родовых делений, то племена усуньского времени по типу были сходны с узбеками, сохранившими родовое деление (Исмагулов, 1970: 139-140).

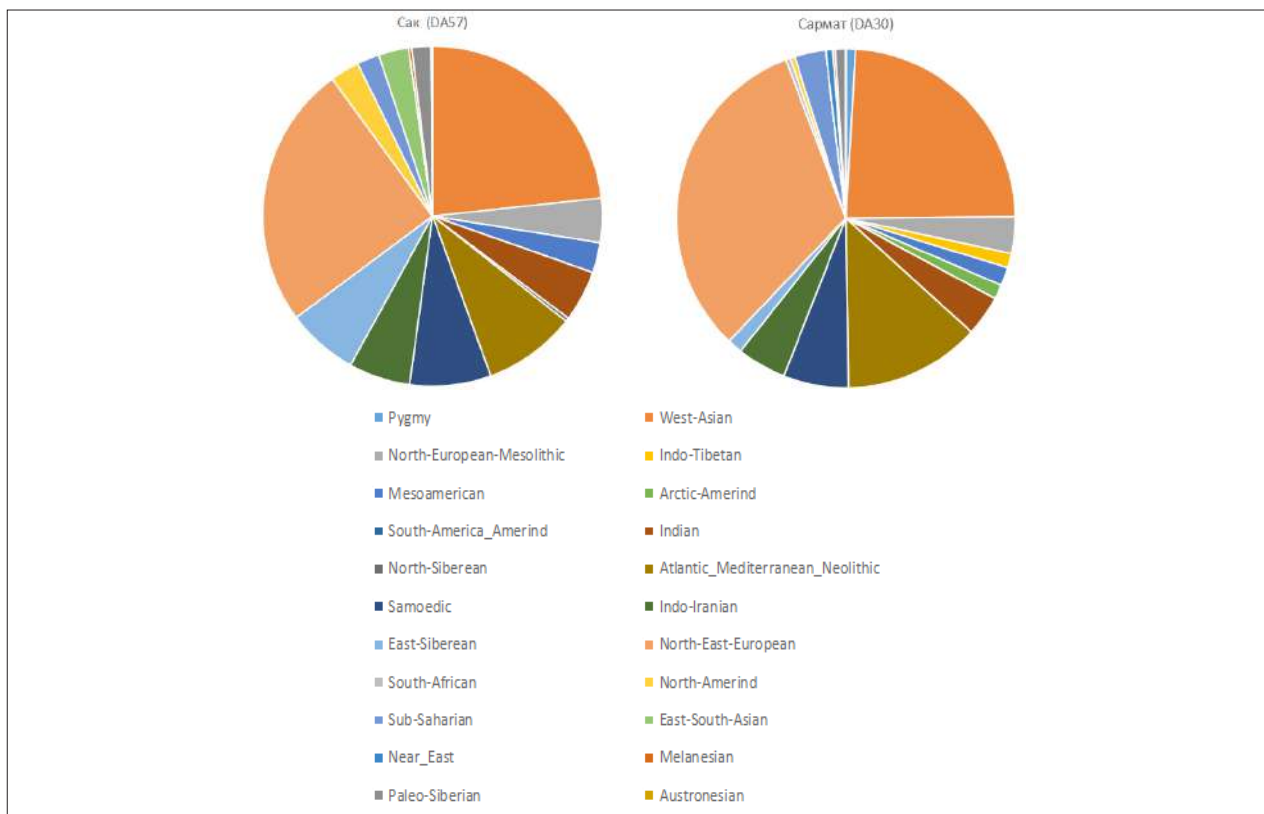


Рисунок 1 – Диаграммы аутосомных компонентов у сака и сармата по калькулятору проекта MDLP

Генетические данные аутосомной ДНК показали, что у образца усуня (женский) MDLP=31,09%, HW=21,86% монголоидных компонентов. Это на 5-7% больше чем у сака. МтДНК так же относится к восточно-евразийской гаплогруппе C4a1a. Образец кангюя (женский) показал очень низкий процент монголоидных компонентов MDLP=10,71%, HW=5,45%, что указывает на малую долю родственных контактов с хунну. МтДНК у кангюя относится к западно-евразийской гаплогруппе H6a1a. Образцы двух тянь-шаньских хуннов, достаточно противоречивы. В частности один из них (образец DA65) имеет ДНК Y-хромосомы га-

плогруппу E-Y37003 и мтДНК гаплогруппу N9a9. Что не являются восточно-евразийскими гаплогруппами, но при этом он имеет монголоидные компоненты MDLP=38,76%, HW=33,42%. Таким образом, данный хуннский образец, показывает, как может меняться отцовская и материнская линия, через несколько поколений, но при этом относится к народу не по прямой генеалогической линии. Второй образец имеет восточно-евразийскую гаплогруппу Q-L713 в Y-хромосоме и западно-евразийскую мтДНК гаплогруппу H7b. Процент монголоидных компонентов MDLP=51,65%, HW=38,59%.

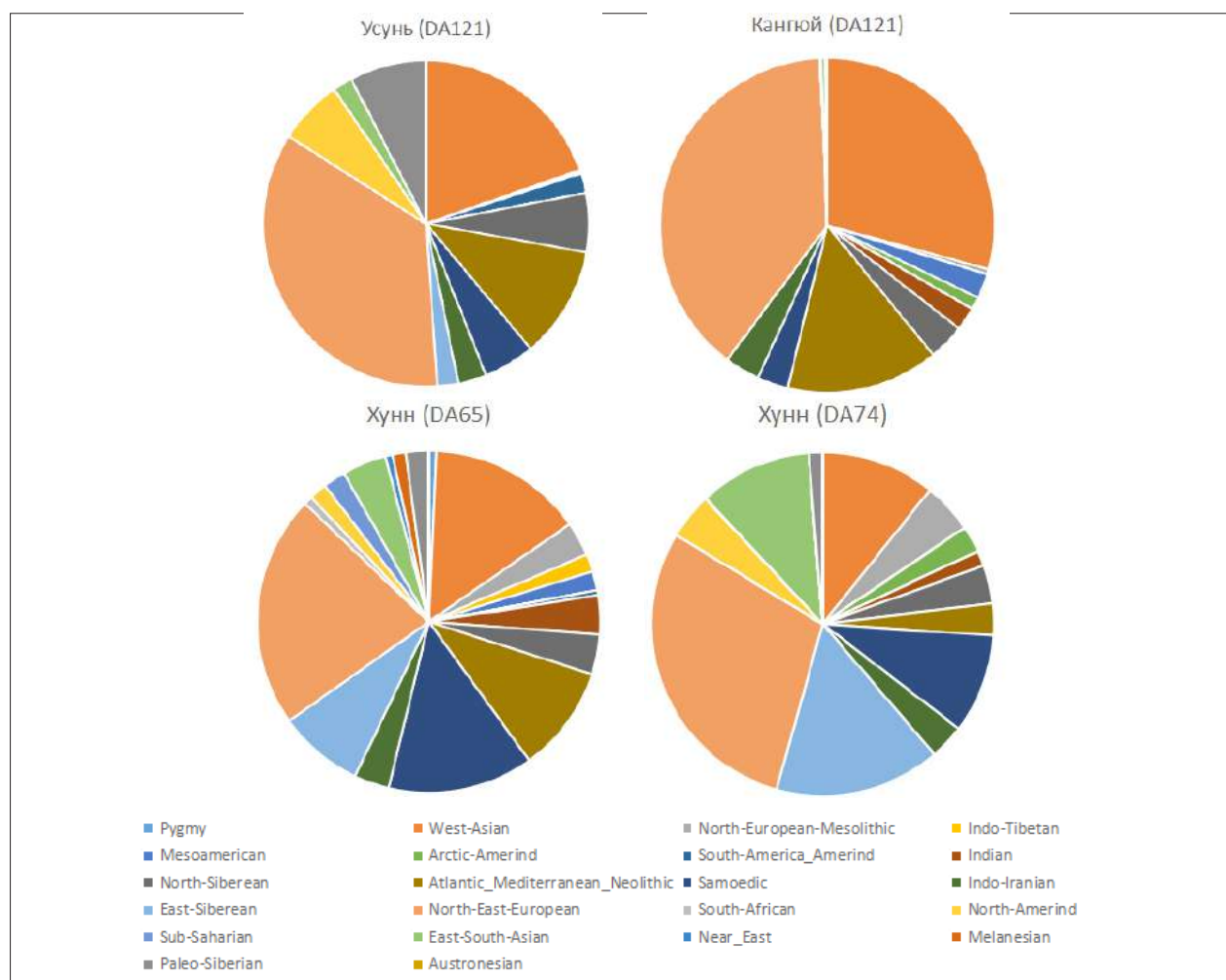


Рисунок 2 – Диаграммы аутосомных компонентов у усуня, кангюя и хуннов по калькулятору проекта MDLP

Тюркский период

Согласно палеоантропологическим данным, данный период был насыщен многочисленными народными переселениями, в результате которых в физическом типе коренных насельников Казахстана еще более ослабились европеоидные черты и усилилась монголоидность. Это очень заметно при сопоставлении средних величин черепов тюркского и усуньского времени. Однако по всем ведущим расовым признакам первого порядка население тюркского времени обнаруживает генетическую преемственность с населением предшествующего времени. Это в известной мере подкрепляется и археологическими данными. Изменения морфологического облика населения выразились главным образом в усилении монголоидных черт. В этом убеждает прежде всего рост высотных и широтных размеров лица, степень уплощенности в горизонтальной плоскости, а также уменьшение выступания пе-

реносья, угла выступания носа и некоторые другие признаки. Согласно средним данным индексов, степень уплощенности лица стала больше примерно на 13%. Однако на обширной территории Казахстана степень участия монголоидных групп в формировании антропологического состава населения тюркского времени была неодинаковой (Исмагулов, 1970: 140).

Генетический анализ также фиксирует неоднородность монголоидных компонентов в данном периоде. В частности заметен высокий монголоидный компонент у тюркских племен Тянь-Шаня, а точнее, в Иссык-кульской области Кыргызстана (Боз-Адыр и Кызыл Туу). В данном регионе общекомпонентный состав аутосомной ДНК стал схожим с казахским. Тогда как в северо-восточном и в южном Казахстане региональные компоненты имеют уникальную структуру, но схожие по проценту общемонголоидных компонентов.

Образец тюрка в Южно-Казахстанской области, обращает на себя внимание, прежде всего своей ДНК Y-хромосомы, гаплогруппа которой O-F714. Что больше соответствует китайцам, нежели степным племенам. Однако, если обратиться к истории хуннского периода, то были прецеденты когда китайцы уходили к хуннам. (Ивик О. Ключков В. 2014: 70). И в данном случае, не смотря на мужскую генеалогическую линию, данный тюрк по аутосомам даже имея относительно высокий

процент компонентов юго-восточной Азии, не соответствует китайцам, общемонголоидный компонент, которого составляет MDLP=46,77%, HW=40,88%, а МтДНК имеет восточно-евразийскую гаплогруппу A15с. Тюрк Тянь-Шаня 5 века имеет монголоидные компоненты MDLP=68,2%, HW=57,36%, другой тюрк уже 7 века имеет монголоидные компоненты MDLP=60,9%, HW=50,38%. Кимаки 7 века имеют монголоидные компоненты MDLP=48,46%, HW=39,36%.

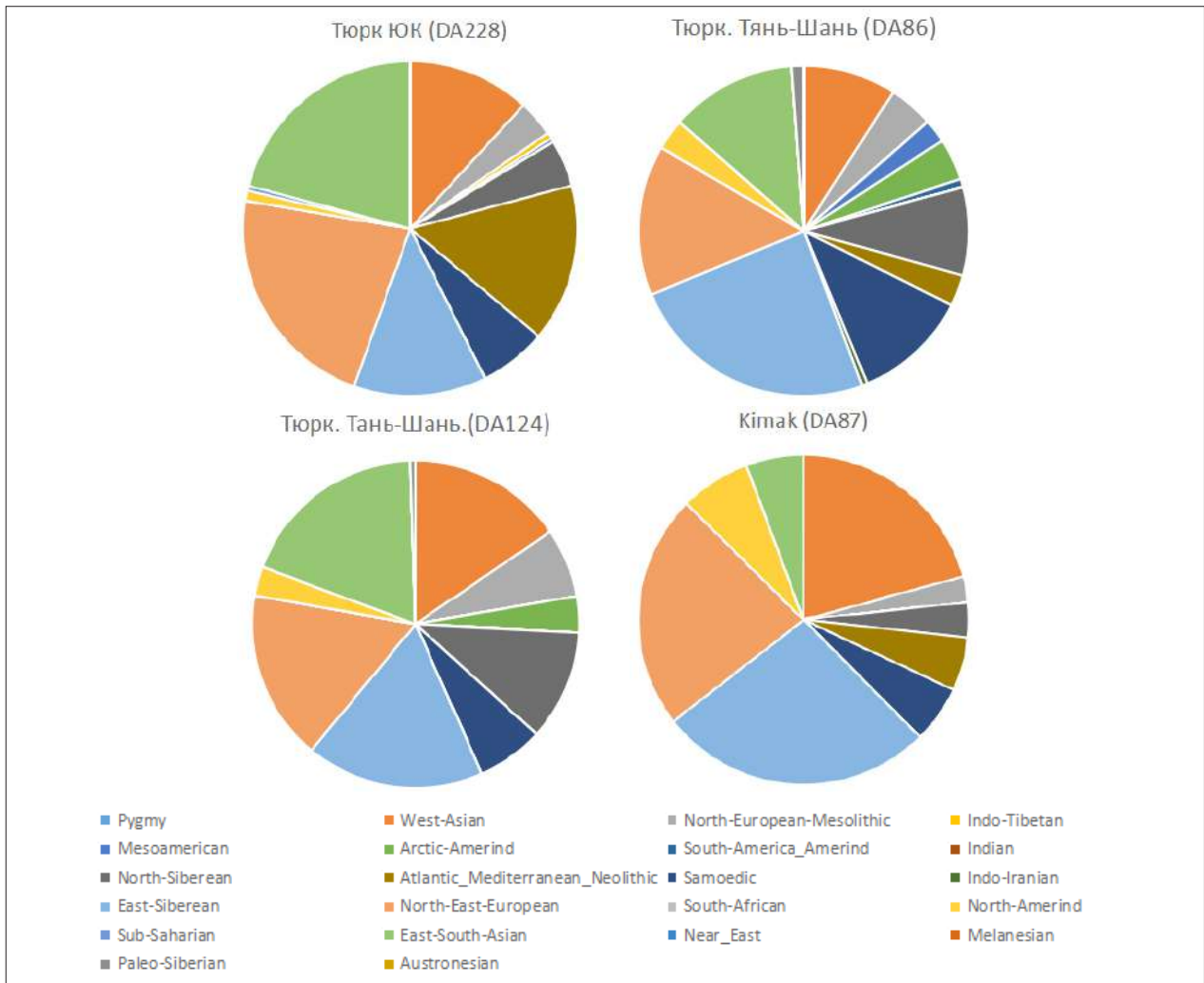


Рисунок 3 – Диаграммы аутосомных компонентов у тюрков ЮК, Тянь-Шаня, и Кимака по калькулятору проекта MDLP

Домонгольский период

Домонгольский период ознаменован, прежде всего, с появлением на территории Казахстана кипчакских племен, переселением с восточной Азии монголызычных кочевников и метисацией с местным населением, генофонд

которого сложился еще в тюркский период, но все еще был неоднородным. Появление на территории Казахстана каракиданей увеличило монголоидные компоненты в тяньшаньском регионе и в северном Кыргызстане. После падение уйгурского каганата, восточноазиатские

племена примкнули к племенам восточного Казахстана, что послужило появлению кимакского каганата. Так как этот период наиболее важен для казахского генофонда, каждый, как мы полагаем, ключевой палео образец дДНК мы проанализируем отдельно.

Кипчак

Палео образец кипчака DA23 был взят из захоронения в Кустанайской области (Лисаковск, курган «кипчакский»), и датирован радиоуглеродным методом, возраст которого составил 920+-25 лет (~12 век).

Гаплогруппа ДНК Y-хромосомы имеет восточно-евразийское происхождение, субклад которого уже не встречается в восточной Азии. В филогенетическом древе данную ветвь отмечают как C2b1a4 или C-F9992 (ISOGG). Однако, из образца можно выделить еще одну терминальную ветвь, которая имеет общие мутации ZQ354, Z30635, Z30637 с современным образцом словака. Современные люди с гаплогруппой C-F9992 встречаются в основном в Европе. И если про-

анализировать STR гаплотипы данной гаплогруппы, то можно выделить два типа. Один, из которых имеют на локусе DYS385 значения 11-14, а второй 13-13. В данном случае у словака второй тип, можно предположить, что носители второго типа, вероятней всего будут той же общей с кипчаком ветви, что и словак. Тем самым можно сделать вывод, что в Европе носители гаплогруппы C- ZQ354 являются прямыми потомками средневековых кипчаков. На данный момент, второй тип гаплотипа замечен у одного словака, балкарца и у немца (Генетический проект гаплогруппы C-M217).

Гаплогруппа мтДНК так же является восточно-евразийской F1b1b, которая встречается и у казахов, и свойственна как восточной Азии, так и центральной.

Монголоидные компоненты из аутосомной ДНК составили по MDLP = 70,84%, HW=63,27%.

Оракулы проектов показали, что наиболее генетически близкие к кипчаку из современных народов – алтайцы, хакасы и казахи.

Таблица 2 – Результаты проектных оракулов аутосомной ДНК палео образца кипчака на предмет генетического родства к современным этносам

MDLP World-22			HarappaWorld		
#	Population (source)	Distance	#	Population (source)	Distance
1	Altaic (derived)	8.18	1	altaian (rasmussen)	10.97
2	Hakas (derived)	9.16	2	kazakh (harappa)	11.18
3	Kazakh (derived)	10.62	3	kyrgyz (xing)	13.83
4	Karakalpak (derived)	12.03	4	kyrgyz (hodoglugil)	14.98
5	Shor (derived)	13.03	5	mongolian(rasmussen)	20.87
6	Kyrgyz (derived)	14.54	6	tuvinian (rasmussen)	21.69
7	Tuva (derived)	20.26	7	uzbek (behar)	23.28
8	Uygur (derived)	20.75	8	hazara (hgdp)	23.54
9	Bashkir (derived)	20.94	9	uyghur (hgdp)	24.53
10	Hazara (derived)	21.09	10	buryat (xing)	26.17
11	Kalmyk (derived)	21.32	11	buryat (rasmussen)	26.52
12	Buryat (derived)	22.73	12	yukaghir (rasmussen)	26.7
13	Uzbek (derived)	22.77	13	selkup (rasmussen)	28.88
14	Mongol (derived)	23.65	14	ket (rasmussen)	31.27
15	Nivhi (derived)	23.79	15	oroqen (hgdp)	32.2
16	Yukagir (derived)	24.22	16	chuvash (behar)	37.91
17	Tatar_Lithuania (derived)	28.51	17	dolgan (rasmussen)	38.02
18	Ste7 (derived)	28.65	18	daur (hgdp)	39.87
19	Dolgan (derived)	30.12	19	nogai (yunusbayev)	40.36
20	Oroqen (derived)	30.99	20	hezhen (hgdp)	40.53

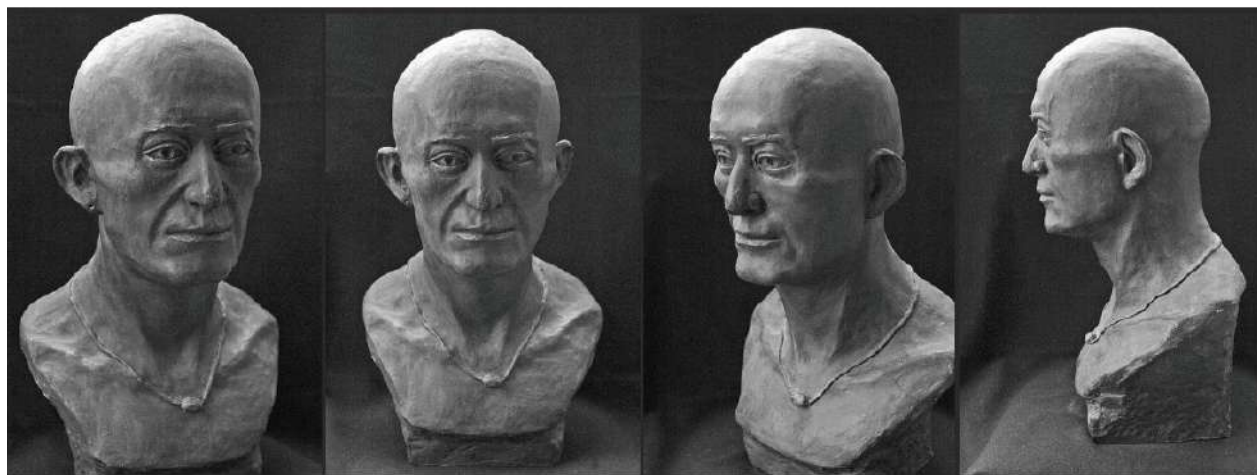


Рисунок 4 – Пластическая реконструкция лица по черепу из кургана «кипчакский». Автор Г.В. Лебединская. (Памятники Лисаковской округи, 2013)

Кимаки

Палео образец кимака DA93, был взят из захоронения в Павлодарской области аула Караоба, и датирован радиоуглеродным методом, возраст которого составил 1203 +/- 50 года (~9 век). Так как данное захоронение было грабленое, в связи с чем, культура данного номада археологами не была идентифицирована. Но на основе территориального захоронения – у реки Иртыш и датировки, его можно идентифицировать как кимака.

ДНК Y-хромосомы у данного образца имеет гаплогруппу R1b-Y14051, субклад которого встречается в основном в центральной Азии. Среди казахов данный субклад имеет род кара-кипчак. МтДНК относится к восточно-евразийской гаплогруппе D4j8 (такая же, как у сака DA57).

Монголоидные компоненты MDLP=69,81%, HW=58,47%. Оракулы проектов показали, что наиболее генетически близкие к кимаку из современных народов – хакасы, шорцы и алтайцы.

В разделе тюркского периода мы уже рассматривали образец раннего кимака (DA87), у которого гаплогруппа Y-хромосомы такая же как у данного кимака. Однако, если рассмотреть монголоидные компоненты в аутосомной ДНК, то они возросли за 2 века (с 7 века по 9 век) на 19-22%. Данные показатели хорошо согласовываются с классической историей кимаков. Где говорится, что ранний этап истории кимаков был связан с племенем яньмо, отмеченным в китайских источниках в связи с событиями VII века

в западнотюркской среде. Синологи отождествляют яньмо с племенем йемек (имек), которое, как считают большинство исследователей, фонетической разновидностью имени кимек. Яньмо, одно из телеских племен, в начале VII в. обитало в бассейне Кобдо, в северозападной Монголии. К середине VII века имеки (кимаки) откочевали в район севернее Алтайских гор и в Прииртышье.

После распада в 840 г. Уйгурского каганата в Центральной Монголии, часть входивших в него племен (эймур, баяндур, татар) присоединилось к ядру кимекского объединения. Именно в это время складывается кимацкая федерация в составе семи племен (История Казахстана, 2010: 322). Обобщая данную тему племен пришедших в Прииртышье, можно рассмотреть версию С.А. Ахинжанова, где основываясь на известии Тамима ибн Бахра, определил первоначальное местообитания кимаков под именем кумоси в Восточной Монголии и Западной Маньчжурии по соседству с киданями. Обитая на территории, населенной преимущественно народами монгольского этнического круга, кумоси были, по всей вероятности, нетюркоязычны (Ахинжанов, 1995: 118).

Таким образом, можно сделать вывод, что в 9-10 веке, восточные, вероятней всего даже монголоязычные племена, переселяются на территорию северо-востока Казахстана, в связи с чем на данной территории за столь непродолжительное время увеличиваются монголоидные компоненты в генофонде.

Таблица 3 – Результаты проектных оракулов по ауtosомной ДНК палео образца кимака на предмет генетического родства к современным этносам

MDLP World-22			HarappaWorld		
#	Population (source)	Distance	#	Population (source)	Distance
1	Hakas (derived)	8.02	1	kazakh (harappa)	16.9
2	Shor (derived)	8.34	2	altaian (rasmussen)	17.97
3	Altaic (derived)	14.47	3	kyrgyz (xing)	20.1
4	Bashkir (derived)	14.68	4	kyrgyz (hodoglugil)	21.65
5	Kazakh (derived)	16.46	5	uzbek (behar)	23.4
6	Karakalpak (derived)	16.71	6	selkup (rasmussen)	25.51
7	Kyrgyz (derived)	20.64	7	hazara (hgdp)	25.94
8	Uygur (derived)	23.21	8	uyghur (hgdp)	26.72
9	Hazara (derived)	23.22	9	yukaghir (rasmussen)	27.91
10	Uzbek (derived)	23.93	10	tuvinian (rasmussen)	28.02
11	Tuva (derived)	25.94	11	mongolian(rasmussen)	28.54
12	Kalmyk (derived)	27.98	12	ket (rasmussen)	29.23
13	Tatar_Lithuania (derived)	28.2	13	chuvash (behar)	31.72
14	Yukagir (derived)	28.56	14	buryat (xing)	33.22
15	Nenets (derived)	29.02	15	buryat (rasmussen)	33.33
16	Ste7 (derived)	29.15	16	nogai (yunusbayev)	38.16
17	Buryat (derived)	29.63	17	tajik (yunusbayev)	38.39
18	Mari (derived)	29.95	18	dolgan (rasmussen)	39.83
19	Mongol (derived)	30.4	19	oroqen (hgdp)	39.94
20	Nivhi (derived)	30.77	20	turkmen (yunusbayev)	40.93

Караханид

Палео образец караханида DA205, был взят из археологического комплекса Булак-I, который расположен к юго-востоку от города Алматы. Расчетный возраст примерно 1000-700 лет.

Данный образец является женским, связи с чем, гаплогруппу Y- хромосомы, конкретного образца, определить невозможно. Но по мужским образцам данного археологического комплекса, можно сделать вывод, что караханиды данного региона имели гаплогруппу J-Y14698, такую же как и у тяньшанских саков. Что делает данных караханидов потомками саков по прямой мужской линии. МтДНК рассматриваемого нами образца имеет западно-евразийскую гаплогруппу J1c. Монголоидные компоненты в ауtosомной ДНК MDLP=65,15%, HW=56,5%. Оракулы проектов показали, что наиболее генетически близкие к караханиду из современных народов – казахи, каракалпаки и киргизы.

В образовании и ранней истории Караханидского государства наибольшую роль сыграли

племена карлукской конфедерации, куда наряду с карлуками входили чигили и ягма. В X веке часть ягма вместе с карлуками обитала в Семиречье, к югу от Нарына. Позднее, в XI веке ягма жили гораздо севернее – в долине Или. В этой же долине расселились чигили, прикочевавшие из северных районов Прииссыкуля. Чигилей имелось несколько групп, локализовавшихся близ Тараза, в Куябе, за Барсханом, в селении Чигиль и т.д.

Образование государства Караханидов связано с политическими событиями, происходившими на обширной территории от Семиречья до Испиджаба на западе и до Кашгара на востоке, а так же с распадом Карлукского каганата (История Казахстана, 2010: 398).

Палео образец тянь-шаньского номада DA106 был взят из захоронения Боз-Адыр, в Иссыкульской области Кыргызстана, и датирован радиоуглеродным методом, возраст которого составил 833+- 34 года (~12 век).

Таблица 4 – Результаты проектных оракулов аутосомной ДНК палео образца караханида на предмет генетической родства к современным этносам

MDLP World-22			HarappaWorld		
#	Population (source)	Distance	#	Population (source)	Distance
1	Karakalpak (derived)	8.59	1	kazakh (harappa)	6.32
2	Kazakh (derived)	10.44	2	kyrgyz (xing)	9.93
3	Kyrgyz (derived)	13.25	3	kyrgyz (hodoglugil)	11.3
4	Uygur (derived)	13.26	4	hazara (hgdp)	13.54
5	Altaic (derived)	13.96	5	uzbek (behar)	14.09
6	Hazara (derived)	13.99	6	uyghur (hgdp)	14.81
7	Uzbek (derived)	15.36	7	altaian (rasmussen)	15.1
8	Hakas (derived)	16.17	8	mongolian(rasmussen)	21.04
9	Shor (derived)	18.53	9	tuvinian (rasmussen)	26.63
10	Kalmyk (derived)	23.27	10	buryat (xing)	28.77
11	Bashkir (derived)	23.5	11	buryat (rasmussen)	30.05
12	Tuva (derived)	24.27	12	nogai (yunusbayev)	33.15
13	Mongol (derived)	24.93	13	tajik (yunusbayev)	33.86
14	Turkmen (derived)	25.95	14	oroqen (hgdp)	33.99
15	Buryat (derived)	26.2	15	turkmen (yunusbayev)	34.33
16	Nogai (derived)	27.26	16	yukaghir (rasmussen)	34.68
17	Nivhi (derived)	29.06	17	selkup (rasmussen)	37.17
18	Tatar_Lithuania (derived)	29.33	18	daur (hgdp)	38.44
19	Ste7 (derived)	30.1	19	hezhen (hgdp)	39.13
20	Yukagir (derived)	31.05	20	ket (rasmussen)	39.47

Тань-шаньский номад

Гаплогруппа ДНК Y-хромосомы имеет восточно-евразийское происхождение. Субклад которого C-Y12825. Данный субклад встречается у казахов, в частности у рода Алшын (Алимулы, Байулы), младшего жуза, а так же у рода Ергенекты Найман, среднего жуза. В связи с плохим прочтением дДНК, опреде-

лить конкретный субклад, оказалось невозможным. Гаплогруппа мтДНК восточно-евразийская C4b1a. Монголоидные компоненты по аутосомной ДНК MDLP=75,48%, HW=67,74%. Оракулы проектов показали, что наиболее генетически близкие к тань-шаньскому номаду из современных народов – алтайцы, казахи и киргизы.

Таблица 5 – Результаты проектных оракулов аутосомной ДНК палео образца тань-шаньского номада на предмет генетического родства к современным этносам

MDLP World-22			HarappaWorld		
#	Population (source)	Distance	#	Population (source)	Distance
1	Altaic (derived)	8.79	1	kazakh (harappa)	7.5
2	Kazakh (derived)	12.25	2	altaian (rasmussen)	7.63
3	Hakas (derived)	13.34	3	kyrgyz (xing)	7.68
4	Kyrgyz (derived)	13.49	4	kyrgyz (hodoglugil)	8.28

	MDLP World-22			HarappaWorld	
5	Tuva (derived)	15.54	5	mongolian(rasmussen)	13.65
6	Karakalpak (derived)	15.63	6	tuvinian (rasmussen)	17.89
7	Shor (derived)	16.88	7	buryat (xing)	20.45
8	Kalmyk (derived)	17.49	8	buryat (rasmussen)	21.46
9	Mongol (derived)	19.52	9	hazara (hgdp)	21.57
10	Buryat (derived)	19.94	10	uyghur (hgdp)	22.44
11	Uygur (derived)	22.24	11	uzbek (behar)	23.09
12	Hazara (derived)	23.89	12	oroqen (hgdp)	25.83
13	Oroqen (derived)	24.75	13	yukaghir (rasmussen)	29.3
14	Nivhi (derived)	25.09	14	daur (hgdp)	33.05
15	Yukagir (derived)	25.96	15	hezhen (hgdp)	33.91
16	Bashkir (derived)	26.37	16	selkup (rasmussen)	34.55
17	Uzbek (derived)	26.88	17	ket (rasmussen)	35.71
18	Dolgan (derived)	28.96	18	mongola (hgdp)	36.81
19	Ste7 (derived)	30.67	19	dolgan (rasmussen)	38.75
20	Hezhen (derived)	32.15	20	nogai (yunusbayev)	39.84

Монгольский период

Монгольский период на территории Казахстана начался после завоевания монголами Чингисхана государств кереитов и найманов. Поход начался в сентябре 1219 г. с берегов Иртыша. Судя по данным источников, Чингисхан вел войска от Иртыша до Сырдарьи тем же путем, что и прежние завоеватели, – через Семиречье. При походе к Отырару Чингисхан оставил для осады войска под началом сыновей Чагатая и Угедея, Джучи-хана отправил к низовьям Сырдарьи – на города Дженд и Янгикент, третий отряд пошел покорять города в верховьях Сырдарьи, а сам с основными силами пошел на Бухару.

30-тысячный корпус под командованием полководцев Джэбэ-нойона и Субэдэй-нойона, выступив из Северного Ирана, в 1220 г. вторгся на Кавказ и, разбив аланов, кыпчаков (половцев в русских летописях) и русских на реке Калке, разорив южные окраины русских земель, через степи современного Казахстана (Восточный Дешт-и-Кыпчак) вернулся в 1224 г. в орду Чингисхана на Иртыш. Таким образом, в результате нашествия монголов 1219-1224 гг. Казахстан и Средняя Азия вошли в состав империи Чингисхана. (История Казахстана, 2010: 443-444). Большая часть территории Казахстана войдет в Улус

Джучи, в истории данный улус так же известен как Золотая Орда.

Монгол Золотой Орды. Палео образец средневекового монгола DA28 был взят из месторождения Карасуыр, в горах Улытау в Карагандинской области. Датировка радиоуглеродным методом показала, что возраст захоронения 707±44 года (~14 век). ДНК Y-хромосомы относится к гаплогруппе C-Y4580 или C-F9700. Это один из субкладов который называют Starcluster или гаплотип Чингисхана. Согласно статье Фунданского университета по данному субкладу гаплогруппа C-F9700 имеет две ветви: первая C-F9747 которая встречается в основном у монголов из племени баргут и у бурят, и вторая C-Y4541 встречается в большей степени у тюркоязычных народов центральной Азии, в том числе и у казахов. (Lan-Han Wei, 2018) Однако, у данного средневекового монгола Золотой Орды, третья ветвь (имеет свои приватные мутации), которая на данный момент не найдена у современных народов, и вероятней всего является тупиковой ветвью. МтДНК имеет восточно-евразийскую гаплогруппу D4m2. Монголоидные компоненты аутосомной ДНК MDLP=99,09%, HW=97,37%. Оракулы проектов показали, что наиболее генетически близкие к средневековому монголу из современных народов – буряты.

Таблица 6 – Результаты проектных оракулов аутосомной ДНК палео образца средневекового монгола на предмет генетического родства к современным этносам

MDLP World-22			HarappaWorld		
#	Population (source)	Distance	#	Population (source)	Distance
1	Buryat (derived)	9.98	1	buryat (rasmussen)	6.42
2	Oroqen (derived)	12.22	2	buryat (xing)	8.12
3	Tuva (derived)	13.8	3	tuvinian (rasmussen)	11.02
4	Mongol (derived)	16.2	4	oroqen (hgdp)	13.25
5	Kalmyk (derived)	16.47	5	mongolian(rasmussen)	18.67
6	Yakut (derived)	17.82	6	altaian (rasmussen)	21.76
7	Evenk (derived)	23.46	7	yakut (hgdp)	26.88
8	Dolgan (derived)	24.96	8	kyrgyz (hodoglugil)	28.15
9	Altaic (derived)	25.04	9	kyrgyz (xing)	28.87
10	Daur (derived)	25.65	10	daur (hgdp)	30.18
11	Kyrgyz (derived)	26.36	11	dolgan (rasmussen)	30.72
12	Hezhen (derived)	26.78	12	hezhen (hgdp)	31.43
13	Nivhi (derived)	27.68	13	kazakh (harappa)	31.82
14	Even (derived)	29.62	14	yukaghir (rasmussen)	32.32
15	Kazakh (derived)	30.08	15	evenki (rasmussen)	33.47
16	Mongola (derived)	31.67	16	mongola (hgdp)	39.14
17	Hakas (derived)	32.91	17	ket (rasmussen)	39.91
18	Shor (derived)	34.88	18	xibo (hgdp)	42.89
19	Karakalpak (derived)	34.91	19	selkup (rasmussen)	43.28
20	Xibo (derived)	38.64	20	hazara (hgdp)	43.35

Общеконпонентный анализ аутосомной ДНК население домонгольского и монгольского периода в сравнении с генетическими компонентами современных казахов

Результаты двух используемых нами проектных калькуляторов и их оракулов на предмет генетического родства, показал – что в домонгольский период на территории Казахстана и смежных регионов жило население близкое по своему антропологическому типу и генофонду к современным казахам (Рисунок 5). Но при этом, по общим монголоидным компонентам домонгольское населения в своем генофонде имело на 3-12% больше чем у современных казахов (Таблица 8). В связи с чем, оракулы проектов домонгольское население Казахстана и смежных регионов роднит больше к алтайским народам, с которыми казахи так же имеют генетическое

родство. Если оракул проекта MDLP показывает, что относительно близкое родство к казахам имеет кипчак и караханид, то оракул проекта Harappa World буквально указывает практически идентичность к казахам тянь-шаньского номада и караханида (Таблица 7).

Таблица 7 – Результаты оракулов проектов на предмет генетического родства средневековых племен к современным казахам по аутосомной ДНК

Народ/Племя	Оракул MDLP-22, дистанция	Оракул Harappa World, дистанция
Кипчак	10,62	11,18
Кимак	16,46	16,9
Караханид	10,44	6,32
Номад Т/Ш	12,25	7,5
Монгол З/О	30,08	31,82

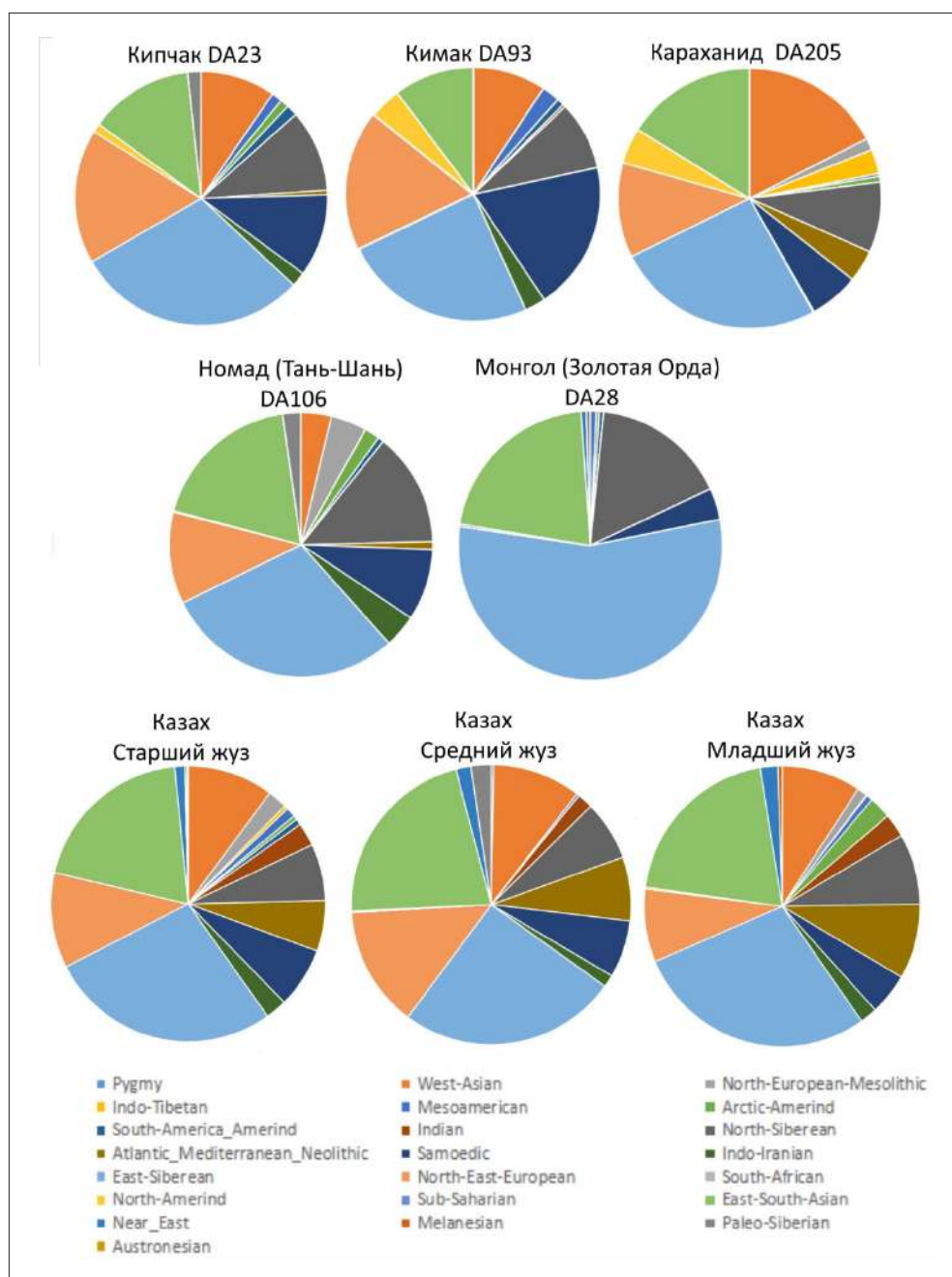


Рисунок 5 – Сравнение общих компонентов аутосомной ДНК казахов трех жузов с племенами домонгольского и монгольского периодов в диаграммах.

Заключения и выводы

В сакский период, происходили первые контакты с восточными племенами, в связи с чем, у сака-скифских племен монголоидные компоненты в генофонде составили в среднем 20%. Однако, они не были однородными и убывали с востока на запад.

В хуннский период, произошли массовые переселения, в связи с междоусобными войнами

между восточными племенами. Однако, по всей видимости хуннских племен было значительно меньше автохтонного населения, проживавших на территории современного Казахстана, в связи с чем монголоидных компонентов увеличилось лишь на 10-15%, составив в среднем 28-35%. Однако, население было неоднородным по общим компонентам аутосомной ДНК, даже учитывая лишь племена тьянь-шаньского региона и южного Казахстана.

Таблица 8 – Общая таблица со всеми образцами и расчетами монголоидных компонентов в аутосомной ДНК

Периоды	Номер	Народ/Племя	Возраст образца	Y-DNA	MtDNA	Mongoloid % MDLP-22	Mongoloid % Harappa World	Mongoloid % Средний	Общий средний %
Сакский период	DA57	Сак (Т-Ш)	2099+-32	J-Y14698	D4j8	25,58%	26,80%	26,19%	18,94%
	DA30	Сармат	2013+-32	I-S17511	U4a2	13,83%	9,54%	11,69%	
Хуннский период	DA201	Усунь	2005	женский	C4a1a	31,09%	21,86%	26,48%	28,30%
	DA121	Канглы	1687 +-37	женский	H6a1a	10,71%	5,45%	8,08%	
	DA65	Хун (Т-Ш)	1629 +- 40	E-Y37003	N9a9	38,76%	33,42%	36,09%	
	DA74	Хун (Т-Ш)	1624+-46	Q-L713	H7b	51,65%	38,59%	42,54%	
Тюркский период	DA86	Тюрк (Т-Ш)	1582+-42	Q-L715	C4b1	68,20%	57,37%	62,79%	51,54%
	DA228	Тюрк (ЮК)	1400-1100	O-F714	A15c	46,77%	40,88%	43,83%	
	DA87	Кимак	1352+-45	R-Y14051	A2f2	48,46%	39,36%	43,91%	
	DA124	Тюрк (Т-Ш)	1332 +-32	J-PF4993	H26b	60,90%	50,38%	55,64%	
Домонгольский период	DA93	Кимак	1203 +-50	R-Y14051	D4j8	69,81%	58,47%	64,14%	65,92%
	DA205	Караханид	1000-700	женский	J1c	65,15%	56,50%	60,83%	
	DA23	Кипчак	920+-25	C-Y11990	F1b1b	70,84%	63,27%	67,10%	
	DA106	Тюрк (Т-Ш)	833+-34	C-Y12825	C4b1a	75,48%	67,74%	71,61%	
Монгольский период	DA28	Монгол (З-О)	707+-44	C-Y4580	D4m2	99,09%	97,39%	98,24%	98,24%
		Старший жуз	modern			63,96%	60,95%	62,50%	62,76%
Современные казахи		Средний жуз	modern			63,54%	59,17%	61,40%	
		Младший жуз	modern			65,66%	63,12%	64,39%	

В тюркский период, с появлением союза племен произошли так же массовые переселения. В связи с чем, монголоидных компонентов увеличилось на 25%, составив в среднем 46-55%. Если в восточном и южном Казахстане общемонголоидные компоненты в генофонде имели примерно одинаковый процент, то в тянь-шаньском регионе его уровень доходил практический к тому же уровню, что у современных казахов.

В домонгольский период, на территории Казахстана появились кипчакские племена. А с падением уйгурского каганата в 9 веке, на территорию восточного Казахстана мигрировали племена с восточной Монголии (вероятно даже, что часть их были монголоязычными), которые стали основоположниками Кимакского каганата. В 12 веке после падения киданской империи Ляо, часть киданских племен мигрировала на территорию Семиречья.

Все эти миграции племен, по происхождению из восточной Азии, не могли не сказаться на генофонде населения, в частности роста монголоидных компонентов, которые увеличились от 15 до 25%. Средний процент который составил 66%.

В монгольский период, произошли большие завоевания и присоединения территории современного Казахстана к империи Чингисхана, в Улус Джучи, который в истории больше изве-

стен как Золотая Орда. Но, не смотря, на то, что палео образец монгола имеет почти 100% монголоидных генетических компонентов, на генофонд со времен домонгольского периода монголоидных компонентов не увеличилось. Даже напротив, они ослабели на 3-7%, если учитывать генофонд аутосомной ДНК у современных казахов (Рисунок 7). Вероятней всего, самих этнических средневековых монголов в Улусе Джучи было очень мало, и они попросту ассимилировались. Если обратиться к историческим источникам, то по сведенью Рашид-ад-Дина в Улус Джучи были пожалованы всего 4000 монголов (Рашид-ад-Дин, 1952:274), что вероятней всего, данное сообщение было ближе к истине.

Таким образом, можно сделать вывод, что генофонд генетических компонентов аутосомной ДНК, который по своей структуре был бы ближе к генофонду современных казахов, сложился еще в домонгольский период (9-12 вв.), на территории восточного и центрального регионов современного Казахстана, а так же в тянь-шаньском регионе Семиречья и Иссык-кульской области современного Кыргызстана. Однако, если учитывать общекомпонентные данные аутосомной ДНК у населения в домонгольский период, то в каждом регионе уровни тех или иных генетических компонентов имели свою уникальную структуру, что указывало на то что племе-

на данного периода жили обособленно. В монгольский же период, произошло объединение данных племен и племен западной части восточ-

ного Дешт-и-Кипчака, что способствовало к созданию генофонда аутосомной ДНК идентичной к генофонду современных казахов.

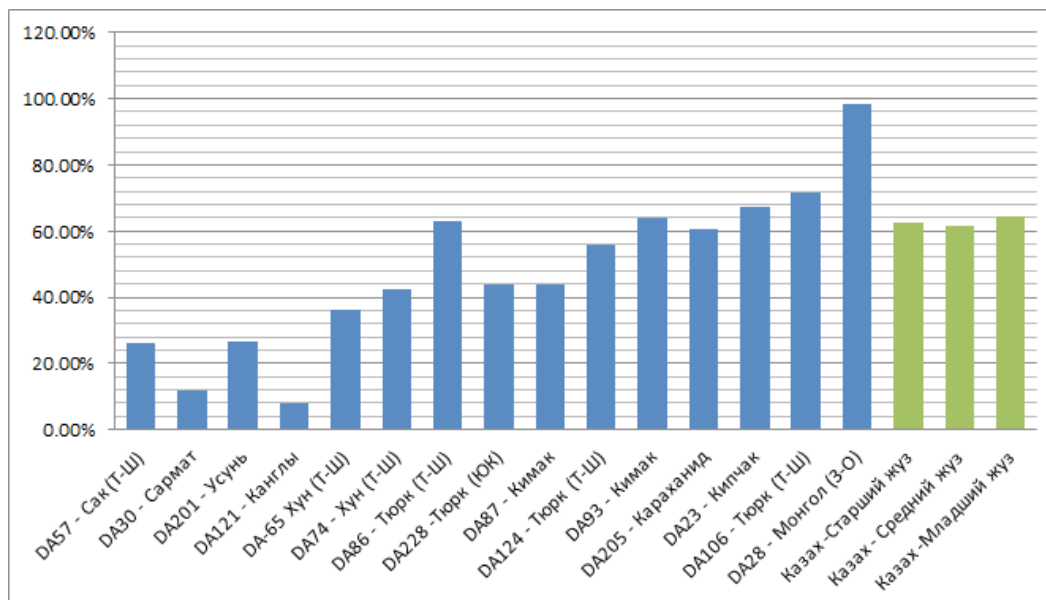


Рисунок 6 – Гистограмма уровней монголоидных компонентов по средним показателям двух калькуляторов

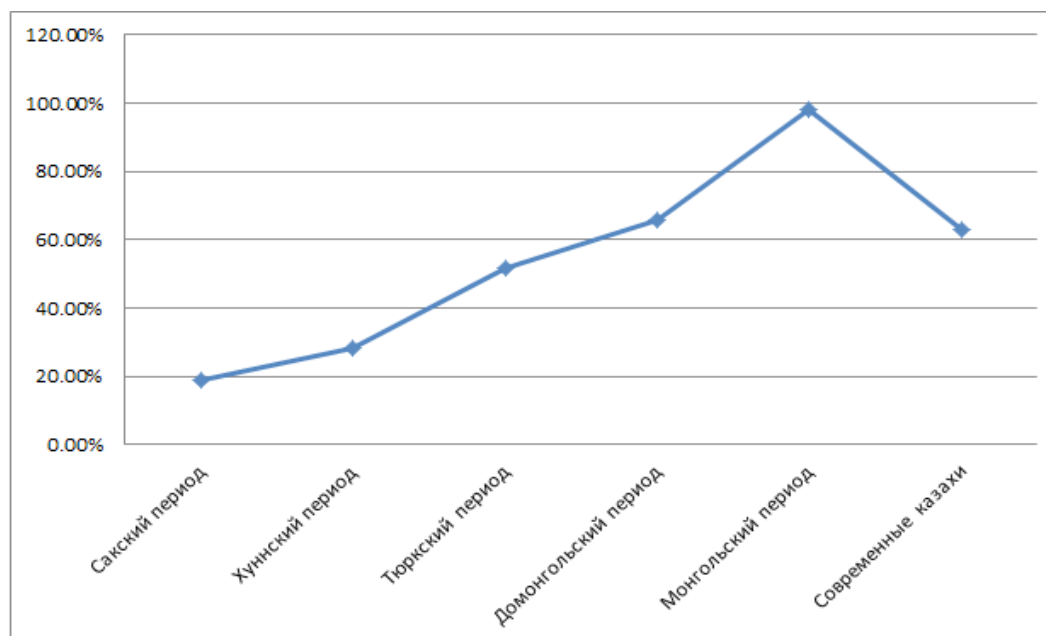


Рисунок 7 – График роста монголоидных компонентов в разных периодах

Литература

- Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Издание исправленное. – Алматы «Гылым» 1995. – 296с.
 Генетический проект гаплогруппы C-M217 <https://www.familytreedna.com/public/C3?iframe=yresults>
 Ивик О., Ключников В. Сюнну, предки гуннов, создатели первой степной империи. Москва «Ломоносовъ» 2014. – 272с.
 Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности. (Палеоантропологическое исследование). – Алма-Ата «Наука» 1970. – 239с.
 ISOGG. Филогенетическое древо гаплогруппы C. https://isogg.org/tree/ISOGG_HapgrpC.html
 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. I. – Алматы «Атамұра» 2010. 544 с.
 Keyser C., Bouakaze C., Crubézy E., Nikolaev V., Montagnon D., Reis T., Ludes B. Ancient DNA provides new insights into the history of south Siberian Kurgan people. *Hum Genet.* 2009
 Lan-Hai Wei, Shi Yan, Yan Lu, Shao-Qing Wen, Yun-Zhi Huang, Ling-Xiang Wang, Shi-Lin Li, Ya-Jun Yang, Xiao-Feng Wang, Chao Zhang, Shu-Hua Xu, Da-Li Yao, Li Jin, Hui Li. Whole-sequence analysis indicates that the Y chromosome C2*- Star Cluster traces back to ordinary Mongols, rather than Genghis Khan. *European Journal of Human Genetics* 2018.
 Памятники Лисаковской округи: Археологические сюжеты. Караганда – Лисаковск. 2013.
 Peter de Barros Damgaard, Nina Marchi, Simon Rasmussen, Michaël Peyrot, Gabriel Renaud, Thorfinn Korneliussen, J. Víctor Moreno-Mayar, Mikkel Winther Pedersen, Amy Goldberg, Emma Usmanova, Nurbol Baimukhanov, Valeriy Loman, Lotte Hedeager, Anders Gorm Pedersen, Kasper Nielsen, Gennady Afanasiev, Kunbolot Akmatov, Almaz Aldashev, Ashyk Alpaslan, Gabit Baimbetov, Vladimir I. Bazaliiskii, Arman Beisenov, Bazartseren Boldbaatar, Bazartseren Boldgiv, Choduraa Dorzhu, Sturla Elingvag, Diimaajav Erdenebaatar, Rana Dajani, Evgeniy Dmitriev, Valeriy Evdokimov, Karin M. Frei, Andrey Gromov, Alexander Goryachev, Hakon Hakonarson, Tatyana Hegay, Zaruhi Khachatryan, Ruslan Khaskhanov, Egor Kitov, Alina Kolbina, Tabaldiev Kubatbek, Alexey Kukushkin, Igor Kukushkin, Nina Lau, Ashot Margaryan, Inga Merkyte, Ilya V. Mertz, Viktor K. Mertz, Enkhbayar Mijiddorj, Vyacheslav Moiyesev, Gulmira Mukhtarova, Bekmukhanbet Nurmukhanbetov, Z. Orozbekova, Irina Panyushkina, Karol Pieta, Václav Smrčka, Irina Shevnina, Andrey Logvin, Karl-Göran Sjögren, Tereza Štolcová, Kadicha Tashbaeva, Alexander Tkachev, Turaly Tulegenov, Dmitriy Voyakin, Levon Yepiskoposyan, Sainbileg Undrakhbold, Victor Varfolomeev, Andrzej Weber, Nikolay Kradin, Morten E. Allentoft, Ludovic Orlando, Rasmus Nielsen, Martin Sikora, Evelyne Heyer, Kristian Kristiansen & Eske Willerslev. 137 ancient human genomes from across the Eurasian steppes. *Nature.* 2018.
 Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. I. Книга первая. – Издательство академии наук СССР – Москва – Ленинград. 1952 – 281 с.

References

- Akhinzhonov S.M. Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana. [Kypchaks in the history of medieval Kazakhstan] Izdanie ispravlenoe – Alamy, “Gylm” 1995. -296 s.
 Geneticheskiy proekt gaplogruppy C-M217 [Genetic project of haplogroup C-M217] <https://www.familytreedna.com/public/C3?iframe=yresults>
 Ivik O., Klyuchnikov V., Syunnu, predki gunnov, sozdateli pervoi stepnoi imperii. [Syunnu, the ancestors of the Huns, the creators of the first steppe empire] Moskva “Lomonosov” 2014. 272 s.
 Ismagulov O., Naselenie Kazakhstana ot epohi bronzy do sovremenosti. (Paleoantropologicheskoe issledovanie) [The population of Kazakhstan from the Bronze Age to the present. (Paleo Anthropological study).] – Alma-Ata “Nauka” 1970. -239 s.
 ISOGG. Filigeneticheskoe drevo gaplogruppy C. [Phylogenetic tree of haplogroup C] https://isogg.org/tree/ISOGG_HapgrpC.html
 Istoriya Kazakhstana (s drevnih vremen do nashih dnei). [The history of Kazakhstan (from ancient times to our days)]. V pyati tomah. T.I. – Almaty “Atamura” 2010. 544 s.
 Keyser C., Bouakaze C., Crubézy E., Nikolaev V., Montagnon D., Reis T., Ludes B. Ancient DNA provides new insights into the history of south Siberian Kurgan people. *Hum Genet.* 2009
 Lan-Hai Wei, Shi Yan, Yan Lu, Shao-Qing Wen, Yun-Zhi Huang, Ling-Xiang Wang, Shi-Lin Li, Ya-Jun Yang, Xiao-Feng Wang, Chao Zhang, Shu-Hua Xu, Da-Li Yao, Li Jin, Hui Li. Whole-sequence analysis indicates that the Y chromosome C2*- Star Cluster traces back to ordinary Mongols, rather than Genghis Khan. *European Journal of Human Genetics* 2018.
 Pamyatniki Lisakovskoy okrugy: Archiologicheskie syuzhety.[Monuments of the Lisakovsk district: Archiological subjects]. Karagandy – Lisakovsk. 2013.
 Peter de Barros Damgaard, Nina Marchi, Simon Rasmussen, Michaël Peyrot, Gabriel Renaud, Thorfinn Korneliussen, J. Víctor Moreno-Mayar, Mikkel Winther Pedersen, Amy Goldberg, Emma Usmanova, Nurbol Baimukhanov, Valeriy Loman, Lotte Hedeager, Anders Gorm Pedersen, Kasper Nielsen, Gennady Afanasiev, Kunbolot Akmatov, Almaz Aldashev, Ashyk Alpaslan, Gabit Baimbetov, Vladimir I. Bazaliiskii, Arman Beisenov, Bazartseren Boldbaatar, Bazartseren Boldgiv, Choduraa Dorzhu, Sturla Elingvag, Diimaajav Erdenebaatar, Rana Dajani, Evgeniy Dmitriev, Valeriy Evdokimov, Karin M. Frei, Andrey Gromov, Alexander Goryachev, Hakon Hakonarson, Tatyana Hegay, Zaruhi Khachatryan, Ruslan Khaskhanov, Egor Kitov, Alina Kolbina, Tabaldiev Kubatbek, Alexey Kukushkin, Igor Kukushkin, Nina Lau, Ashot Margaryan, Inga Merkyte, Ilya V. Mertz, Viktor K. Mertz, Enkhbayar Mijiddorj, Vyacheslav Moiyesev, Gulmira Mukhtarova, Bekmukhanbet Nurmukhanbetov, Z. Orozbekova, Irina Panyushkina, Karol Pieta, Václav Smrčka, Irina Shevnina, Andrey Logvin, Karl-Göran Sjögren, Tereza Štolcová, Kadicha Tashbaeva, Alexander Tkachev, Turaly Tulegenov, Dmitriy Voyakin, Levon Yepiskoposyan, Sainbileg Undrakhbold, Victor Varfolomeev, Andrzej Weber, Nikolay Kradin, Morten E. Allentoft, Ludovic Orlando, Rasmus Nielsen, Martin Sikora, Evelyne Heyer, Kristian Kristiansen & Eske Willerslev. 137 ancient human genomes from across the Eurasian steppes. *Nature.* 2018.
 Rashid-ad-Din. Sbornik letopisey.[Collection of the chronicles] T.I. Kniga pervaya. – Izdanie akademii nauk SSSR – Moskva – Leningrad. 1952 -281 s.

Джаамбаева Б.А.¹, Тычков Н.В.², Актымбаева А.С.³

¹к. филос. н., доцент, e-mail: asanakunovnab@mail.ru

²магистр наук, e-mail: ntichkov@mail.ru

³к. геогр. н., доцент, e-mail: alia_79-30@mail.ru

Казфхский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

КОНЦЕПЦИЯ ЛИЧНОСТНОГО ЗНАНИЯ В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ НАУКИ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

В условиях формирования наукоёмкой экономики согласно стратегии «Казахстан-2050» большое внимание уделяется становлению и развитию науки независимого Казахстана. Концепция личностного знания Майкла Полани позволяет более комплексно и детально проанализировать тенденции и процессы, протекающие в научной среде республики. Это исходит из того, что теория Полани, английского химика, физика и философа, представителя постпозитивизма, предполагает значительное влияние окружающей среды вокруг нас в процессе научного изучения и исследования, благодаря чему происходят великие открытия, а также в целом строится познавательный процесс. На первом этапе исследователь фокусируется на определенных объектах и явлениях, погружаясь в окружающую действительность. Но вовлекаясь все дальше и дальше могут происходить трансформации, в результате которых, возникают новые объекты и предметы исследования из окружающей среды. И наоборот объекты, на которых ученый фокусировался ранее, могут выйти из области его исследования и занять второстепенное положение в среде изучения. В связи с этим концепция личностного знания имеет прикладной характер в вопросе становления и развития науки в Республике Казахстан. В статье приводится множество примеров, основываясь на концепции М. Полани, а также собственный пример выбора темы и написания магистерской диссертации.

Ключевые слова: наукоёмкая экономика, личностное знание, Майкл Полани, фокусное и периферическое сознание, туризм.

Dzhaambayeva B.A.¹, Tychkov N.V.², Aktymbayeva A.S.³

¹cand. of Philosophical Sciences, Assoc. Prof., e-mail: asanakunovnab@mail.ru

²Master of Science, e-mail: ntichkov@mail.ru

³cand. of geographical sciences, Assoc. Prof., e-mail: alia_79-30@mail.ru

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

The concept of personal knowledge in the formation and development of modern Kazakhstani science

In the conditions of science-intensive economy formation, according to the strategy "Kazakhstan-2050" a lot of attention is paid to the formation and development of the science of independent Kazakhstan. The concept of personal knowledge of Michael Polanyi allows making more complex and detailed analysis of trends and processes taking place in the scientific environment of the republic. It is based on the fact that Polanyi's theory, who is the English chemist, physicist and philosopher, representative of post-positivism, presupposes significant influence of the environment around us in the process of scientific study and research, due to which great discoveries occur, and the cognitive process is generally built. At the first stage, the researcher focuses on certain objects and phenomena, going deeper into the surrounding reality. But by becoming involved more and more, transformations can occur, as a result of which new subjects and objects of research emerge from the environment. And vice versa, the subjects on which the scientist was focused earlier can go out of the attention of his research and take a second-

ary position in the study environment. In this regard, the concept of personal knowledge has an applied character in the issue of the formation and development of science in the Republic of Kazakhstan. The article gives many examples based on the concept of M. Polanyi, as well as his own example of choosing a topic and writing a master's thesis.

Key words: knowledge-based economy, personal knowledge, Michael Polanyi, focal and peripheral consciousness, tourism.

Джаамбаева Б.А.¹, Тычков Н.В.², Ақтымбаева Ә.С.³

¹философ. ғ. к., доцент, e-mail: ҚР asanakunovnab@mail.ru

²ғылым магистрі, e-mail: ntichkov@mail.ru

³географ. ғ. к., доцент, e-mail: alia_79-30@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Заманауи Қазақстанда ғылымның қалыптасуы мен дамуындағы тұлғалық білімнің тұжырымдамасы

Ғылымды қажет ететін экономиканы қалыптастыру жағдайында «Қазақстан-2050» стратегиясына сәйкес тәуелсіз Қазақстан ғылымының қалыптасуына және дамуына көп көңіл бөлінеді. Майкл Поланидің тұлғалық білімі туралы тұжырымдамасы республиканың ғылыми ортасында болып жатқан тенденциялар мен үрдістерді неғұрлым кешенді және егжей-тегжейлі талдауға мүмкіндік береді. Бұл ағылшын химигі, физигі және философы, постпозитивизм өкілі Поланидің теориясы ғылыми зерделеулер мен зерттеулер барысында айналамыздағы қоршаған ортаның елеулі ықпал етуін болжайды, соның арқасында ұлы жаңалықтар жүріп жатқандығы және сонымен бірге, жалпы танымдық процесс толығымен салынып жатуымен айқындалады. Бірінші кезеңде зерттеуші белгілі бір нысандар мен құбылыстарға назар аударып, қоршаған ақиқаттыққа ене бастайды. Бірақ барған сайын көбірек тартыла бере әр түрлі өзгерістер болуы мүмкін, соның салдарынан қоршаған ортаның жаңа нысандары мен зерттеу пәндері пайда бола бастайды. Ал керісінше, ғалым бұрын зерттелетін нысандарға назар аударған болса, ол зерттеу аясынан шығып, екінші кезектегі күйді алуы мүмкін. Осыған байланысты тұлғалық білім тұжырымдамасы Қазақстан Республикасында ғылымды қалыптастыру мен дамыту мәселесінде қолданбалы сипатқа ие. Мақалада М. Полани тұжырымдамасына негізделген көптеген мысалдар келтірілген, сондай-ақ, магистрлік диссертацияның тақырыбын таңдауда және оны жазудың өзіндік мысалы келтірілген.

Түйін сөздер: ғылымды қажет ететін экономика, тұлғалық білім, Майкл Полани, фокустик және перифериялық сана, туризм.

Введение

С 1991 года Казахстан как молодое суверенное государство совершило огромный рывок вперед. Следующей, среди огромного множества задач, стоящих перед гражданами нашей страны является сохранение и укрепление достигнутого.

Сейчас мы находимся на этапе, когда появилось новое поколение казахстанцев, которые были рождены и выросли в новую эпоху суверенитета нашей республики. Это поколение, на которое возлагаются большие надежды. Это поколение, которое способно решать задачи любой сложности в условиях современной действительности.

При этом сейчас во время всеобщей доступности и открытости очень трудно сохранить и не выпустить из вида правильную траекторию выбранного пути, что является залогом к успеху любого разумного существа, коим по своему существу обладает только человек и никто

больше. Человек – это главный творец, который полностью определяет свое будущее и настоящее. Единственный способ придерживаться путеводной звезды казахстанских граждан лежит через образование и науку. Именно образование и наука является той константой, которая всегда истинна. Только через познание и стремление к познанию мы достигнем любых высот и целей, стоящих перед нами сегодня.

Согласно стратегии инновационного развития «Казахстан 2050», инициированная главой государства, Нурсултаном Назарбаевым, следующий этап характеризуется переходом на наукоемкую экономику. Это предполагает развитие робототехники, мобильных, мультимедийных, нано- и космических технологий, геной инженерии, альтернативных источников энергии и экологической энергетической техники.

Приоритетным направлением развития для вхождения в 30-ку самых развитых государств стала наукоёмкая экономика. Создание такой экономики основывается на повышении потен-

циала отечественной науки (Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства, 2012).

Сейчас повсеместно во всех вузах страны открываются научно-исследовательские институты, учреждаются различные проектные организации, мы принимаем различные программы инновационного развития, участвуем в различных конкурсах и проектах. Это этап, когда нынешнее новое поколение казахстанцев активно погружается в науку и инновации. Это время, когда мы должны перестроить свое сознание на новые рельсы устойчивого и инновационного развития.

Методы и материалы

Теоретической и методологической основой исследования явились фундаментальные и прикладные научные труды зарубежных и отечественных ученых, материалы научной и периодической печати, Интернет-ресурсы, статистические данные, законодательные акты и нормативно-правовые документы. Особо необходимо отметить следующие источники данных: Концепция личностного знания Майкла Полани, Послание Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050», труды Gulick W.B., Subramanian B., Hammond P., Lowney Ch., Филипенко С.А. и другие.

Методы исследования. Исследование основано на общенаучных и специальных методах, учитывающих специфику проблемы. Из общенаучных методов применены системный анализ и синтез, метод деконструкции, сравнительный, структурно-логический анализ, контент-анализ научной литературы, аналитический методы.

Результаты и обсуждения.

В условиях популяризации и роста научных знаний в республике огромное внимание уделяется научным диссертациям и исследовательским работам обучающихся в высших учебных заведениях Казахстана. Это исходит из того факта, что молодежь является главной движущей силой здорового и активного общества, ставящего перед собой большие задачи. В связи с этим нужно очень серьезно подойти к исследованию научных работ, так как ученый вносит свою маленькую частицу в становление науки независимого и амбициозного Казахстана.

Необходимо выбрать тему, которая будет актуальной в настоящий момент. В то же самое

время тема должна быть интересной для исследователей, так как именно интерес и любопытство – это главные индикаторы преддверия плодотворной работы и значительных результатов. В итоге исследователи анализируют области картографии и современные геоинформационные технологии, которые являются одним из перспективных направлений современной науки. Более того, геоинформационные системы (ГИС) – это инструмент, который значительно увеличивает доступность и узнаваемость Казахстана в мировом сообществе, а также играет значительную роль в имиджевой политике государства.

В теоретической части исследования были рассмотрены и использованы картографический метод в науке, анализируя и систематизируя накопленные знания. Это имеет большое когнитивное значение для находящейся на этапе своего зарождения и становления новой науки о туризме. Практической частью нашей работы стала новейшая туристская карта Алматинской области, составленная с использованием современных ГИС технологий.

Значительное влияние на наш выбор темы диссертационной работы оказала концепция личностного знания Майкла Полани, которая позволила оценить и проанализировать процессы, происходящие в современном казахстанском обществе, а также определить наиболее перспективные направления в рамках исследовательской области.

Существует огромное множество разнообразных учений и теорий о том, как работает человеческий мозг и разум, как правильно выстроить мыслительный процесс, чему уделить большее внимание в этом процессе, а также какая точка зрения является истинной для всего человечества. Философы всех времен и народов думали об этом и предлагали различные концепции, всем сердцем веря в истинность своих положений. Сейчас, как-никогда, данный вопрос является актуальным для нынешнего молодого поколения граждан независимого Казахстана.

Одной из таких концепций, которая остается актуальной и по сей день, и которая вполне может быть полезной нам в условиях инновационной экономики и переходу на постиндустриальный этап развития, является концепция личностного знания Майкла Полани.

Майкл Полани не был профессиональным философом. Его основная специальность – физическая химия. С 1923 года Майкл Полани работал в Институте физической химии в Берлине,

а после прихода к власти фашистов эмигрировал в Англию, где стал профессором физической химии и социальных наук в Манчестерском университете и членом Мертон-колледжа в Оксфорде.

В основном, большая часть философских работ Майкла Полани направлена на раскрытие скрытой идеологии позитивизма и пост-позитивизма. Последствия позитивизма не так очевидны, поскольку они хорошо маскируются лозунгом нейтральности и объективности. Кроме того, он разработал агрессивный профессиональный жаргон, который угрожает строгой регламентацией разума и заменить все мысли и исследования (Subramanian, 2018).

Перу Полани принадлежит около 10 монографий. Основные итоги его размышлений по проблемам теории познания, психологии научного творчества, социологии науки нашли свое отражение в его работе «Личностное знание» (Полани, 1985). Появившись в печати на фоне безраздельного господства позитивизма в англо-американской философии, уже первые эпистемологические работы Майкла Полани привлекли внимание оригинальностью методологического подхода.

Полани является автором концепции «личностного (или неявного) знания», которое, с его точки зрения, нельзя выразить в явной форме (например, в виде текстов и диаграмм), но которое является сущностной составляющей деятельности ученого. Личностное или неявное знание формируется посредством личных контактов и оказывает непосредственное влияние на теоретические и практические навыки ученых, их способность к воображению и творчеству (Филипенко, 2013).

Согласно Полани, личностное, неявное знание является источником всего остального знания. Все человеческое знание о внешнем мире основывается на неявно принятом метафизическом базисе. Философские основания являются неотъемлемой частью самой науки. Знание всегда подкрепляется интеллектуальным чувством субъекта; предположения до тех пор не становятся частью науки, пока их кто-нибудь не выдвинет и не заставит в них поверить. Это чувство играет известную роль в определении того, что является и что не является «наукой» (Polanyi, Prosch, 1976).

Концепция М. Полани обогащает представления о познавательной деятельности, не сводя ее к действию только общих, объективных закономерностей, но учитывая также роль кон-

кретной личности, наделенной неповторимыми когнитивными установками и включенной в уникальную научную практику. Широкое понимание личностного знания, пронизывающего различные уровни психики человека, дает возможность не ограничиваться исследованием лишь научного знания и изучить иные формы знания, являющиеся проявлением духовной жизни человека во всем ее многообразии.

В своей концепции М. Полани приходит к тому выводу, что личностное знание неустраимо из науки даже в идеале. В одних науках, например в медицине, биологии, географии, оно просматривается непосредственно в форме исследовательских навыков и умения ученых. В физике и математике оно чаще всего остается вне фокуса внимания, но никогда не исчезает полностью, наиболее отчетливо проявляясь в актах научного открытия и его оценке научным сообществом (Летов, 2012).

Понятие неявного знания и структура сознания в концепции М. Полани: системный и феноменологический подходы к проблеме личностного знания. Одной из ключевых идей М. Полани является представление о том, что любое знание субъекта содержит личностный компонент. Познавательный акт всегда выполняется конкретным индивидом с неповторимым личностным опытом, с определенными установками сознания и неявными предпосылками осуществляемой им деятельности. Особое внимание Полани уделяет сфере неявного, молчаливого знания, личностного по своему характеру и лежащего в основе индивидуального процесса познания. Для лучшего понимания этого вида знания необходимо рассмотреть предложенную Полани структуру сознания, включающую в себя два уровня: фокусное осознание и периферическое (Polanyi, 1958).

Неявное знание представляет собой сферу активности периферического сознания, т.е. на немне сконцентрировано внимание субъекта, однако именно благодаря ему мы воспринимаем находящийся в фокусе предмет. Корни личностного знания можно обнаружить именно в периферической области сознания, выступающей фоном для сознания, сфокусированного на внешних объектах (Lowney, 2012). Присутствующие на периферии сознания данные опыта оказываются теми элементами, взаимодействие которых порождает новую целостность, являющуюся объектом фокусного сознания. Формируемое побочными данными опыта, образующими сферу неявного знания, целостное понимание

есть гештальт, который нельзя понимать, как простую сумму составляющих его частей и правил (Hammond, 2004).

Полани неоднократно ссылаясь в своих работах на достижения гештальт-психологии, однако его ключевые идеи созвучны не только разработкам этого, уже ставшего классическим, психологического направления, но и принципам современного системного подхода. Общая схема познавательного процесса, предложенная философом в его работах, и в самом деле отражает системный характер нашего личностного знания и позволяет раскрыть сложную взаимосвязь между различными уровнями сознания и психики в целом. Таким образом, личностное знание правильнее будет рассматривать не как набор конкретных представлений о явлениях действительности, оказывающихся в фокусе нашего внимания в качестве объектов познания, а как иерархическую организованную систему, обеспечивающую связь между разными уровнями и аспектами сознания и непременно включающую в себя неосознаваемые и неартикулированные моменты опыта. Система личностного знания может быть описана как целостное образование, элементы которого должны рассматриваться не изолированно, а во взаимодействии друг с другом.

Содержание личностного знания обладает эмерджентными свойствами, т.е. не сводится к содержанию конкретных данных индивидуального опыта, а определяется их соотношением в структуре сознания и психики. Отдельные моменты опыта, в свою очередь, исходя из контекста неповторимого личностного опыта, приобретают новый смысл. Таким образом, можно предположить, что представления субъекта, включенные в его уникальную систему личностного знания, шире и богаче по содержанию знания, изначально заключенного в воспринимаемой человеком словесной форме. Эта особенность познания является основой творчества, способности личности привносить в представления о мире что-то новое (Полани, 1985).

Понимание сознания как структурно организованного образования отражает контекстуальный характер протекающих в нем познавательных процессов. Отдельные данные опыта приобретают свое уникальное значение именно в контексте смысловой целостности, порождаемой описанной выше структурой сознания: «Элементы, включенные в такого рода контекст, будь то молоток, зонд или изреченное слово, все указывают на что-то существующее помимо них

и наполняются смыслом благодаря тому, что они включены в этот контекст» (Gulick, 1999). Таким образом, непосредственно данное целостное видение ситуации оказывается основополагающим контекстом, в котором осуществляется когнитивная деятельность и в котором получают свой неповторимый смысл отдельные компоненты нашего сложного и многогранного личностного опыта. Предпосылки формируют контекст, в котором определенным образом проявляются побочные сведения и конструируется смысл (Lowney, 2012).

Полани предлагает функциональную трактовку неявного знания, т.е. указывает на ту функцию, которую оно имеет в структуре сознания. Любой познавательный процесс может быть описан, по мнению Полани, с помощью, так называемой структуры «from-to»: любой неформализуемый вывод, осуществляемый субъектом, заключается в движении от данных опыта, осознаваемых нами на периферическом уровне, к оказываемому в фокусе целостному пониманию (Lowney, 2012). Неявное знание в свете поставленной исследовательской задачи обязательно приобретает некую функциональную роль, в качестве набора условий познавательной деятельности определяя содержание приобретаемого знания и формируя целостное понимание ситуации: «Когда мы сфокусированы на целом, мы осознаем части периферическим сознанием, причем эти два рода осознания имеют примерно одинаковую интенсивность... Если какая-то часть представляется периферической по отношению к целому, это означает, что она участвует в формировании целого и эту ее функцию мы можем рассматривать как ее смысл относительно целого» (Полани, 1985). Описанная Полани структура «from-to» является общей схемой любого познавательного акта, в соответствии с которой человеческая мысль движется от неявных предпосылок в сторону порождаемой их взаимодействием новой смысловой целостности, являющейся объектом познания. Структура сознания Полани представлена на рисунке 1.

Полани подчеркивает, что «фокус и периферия сознания являются взаимоисключающими» (Полани, 1985). Содержание периферического сознания может оказаться в фокусе, что сразу меняет его место в структуре знания, лишает прежнего функционального значения и наделяет новым смыслом. Направленность внимания на имплицитное знание является уже совсем иным познавательным актом, меняющим прежнее соотношение данных опыта. Таким образом, со-

держание периферического сознания не может быть познано субъектом в его изначальном виде, без трансформаций, неизбежно происходящих при попытке сделать его объектом познания.

Разрушение структуры предшествующего когнитивного акта, вследствие чего периферическое знание лишается своего инструментального значения, отражается и на практике, лишая человека способности совершать хорошо усвоенные действия. Это проявляется в тех случаях, когда человек, сосредоточившись на деталях, помогающих ему совершить некоторое действие, оказывается не в состоянии его повторить. Однако новый познавательный акт, заключающийся в

фокусном познании имплицитных сведений, также опирается на некие неявные предпосылки. А это значит, что, хотя многое из области периферического сознания можно выразить в языке, в любом случае сохраняется неустранимый остаток неявного знания, который поддерживает описанную Полани структуру сознания, имеющую принципиальное значение для понимания всякого познавательного процесса. Этой особенностью человеческого когнитивного аппарата объясняется неисчерпаемость неявного знания (Lowney, 2012), обусловленная бесконечным многообразием непрерывно сменяющихся друг друга смысловых контекстов (Полани, 1985).

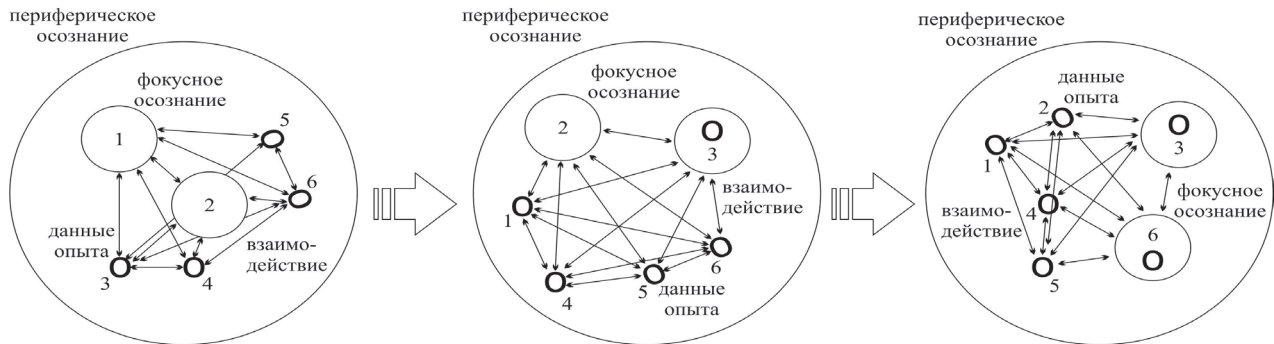


Рисунок 1 – Структура сознания (познавательный процесс) согласно концепции личностного знания Майкла Полани (схема составлена авторами)

Мы можем проследить данное явление в условиях Казахстана. Правительство с главой государства, ставя перед собой цель создания наукоемкой экономики, развернули масштабную политику инновационного развития. Повсеместно создаются научно-исследовательские институты, проектные организации и исследовательские центры. Главой государства инициирована стратегия развития «Казахстан 2050». Кроме того, была принята Концепция инновационного развития Республики Казахстан до 2020 года. Правительство активно финансирует научные проекты, а также предоставляет большое количество грантов, тем самым мотивируя казахстанцев, и особенно молодое поколение, заниматься наукой и делать открытия. Таким образом, в Республике Казахстан создается некая периферическая среда или контекст, в рамках которого активно взаимодействуют разнообразные данные опыта, проявляющиеся в научных проектах, грантах, научно-исследовательских институтах и т.д. В любой момент времени эти данные

опыта могут перейти в фокусное сознание, что и предполагается концепцией личностного знания Майкла Полани. А это в свою очередь приводит к научным открытиям, что является нашей первоочередной задачей.

Кроме того, концепция личностного знания позволила более комплексно подойти к выбору темы диссертационной работы, а в будущем знание механизма работы познавательного процесса человека позволит нам более грамотно и правильно написать данную научную работу. ГИС технологии стремительно развиваются на глобальном уровне и охватывают все больше и больше населения земного шара. Более того в условиях формирования наукоёмкой экономики данный процесс весьма актуален для Казахстана, что позволит войти в мировое сообщество, создавая конкуренцию по всем направлениям, а также повышая свою узнаваемость и привлекательность.

Помимо всего прочего можно отметить антропологическую ориентацию в концепции По-

лани, которая выражается следующими положениями:

– науку делают люди, обладающие призванием, опытом, мастерством. Этот принцип можно проследить на примере системы образования в высших учебных заведениях Республики Казахстан. Государство поставило перед собой цель сформировать наукоёмкую экономику и этому последовали соответствующие реформы в системе высшего образования. Так, одним из главных условий существования и функционирования любой кафедры в каждом из университетов Казахстана является наличие не менее двух докторов наук. Данный принцип сохраняется и по сей день, перекликаясь с концепцией Майкла Полани.

– научно-познавательную деятельность нельзя освоить по учебнику, так исследователь просто теряет из виду то неявное, что приводит к знаниям и открытиям. Поэтому требуется непосредственное общение начинающего ученого с мастером, что обеспечивает передачу его опыта «из рук в руки», т.е. необходимы личные контакты исследователей. Данный принцип очень актуален в настоящее время во всем мире, в том числе и в Казахстане. Академическая мобильность, которая приняла глобальные масштабы, охватила большинство вузов республики. Студенты и молодые исследователи получили возможность стажироваться и получать теоретические и практические знания в ведущих мировых высших учебных заведениях, обучаясь у лучших специалистов по своим направлениям. Более того, в Казахском национальном университете имени аль-Фараби действует программа по приглашению иностранных преподавателей, которые приезжают читать лекции и проводить семинары для студентов и исследователей университета.

– люди, делающие науку, не могут быть заменены другими и отделены от производимого ими знания. Изучая любую научную теорию или положение, мы всегда обращаемся к истокам

ученых, которые занимались данной исследовательской проблематикой и сделали открытие в этой области.

– в научно-познавательной деятельности очень важны мотивы личного опыта, переживаний, внутренней веры в науку, в её ценность, а также заинтересованность ученого, его личная ответственность. Человек – существо, для которого мотивация – это корень и основа его существования. Вопрос мотивации – это вопрос достижения цели. И мы с уверенностью можем подтвердить это на собственном опыте, выбирая тему диссертации, которая будет интересна нам и нашему научному руководителю.

Заключение

Подводя итог всему сказанному, хотелось бы еще раз подчеркнуть, что концепция неявного знания Майкла Полани применима не только к решению философских проблем науки. Она позволяет более широко представить познавательный процесс и сохраняет свою актуальность для современной эпистемологии и получающих все более широкое распространение когнитивных наук. В концепции личностного знания заложены и развиты принципы ставших популярными сегодня подходов к изучению сознания и познавательного процесса.

В условиях формирования наукоёмкой экономики и становления науки независимого Казахстана знание механизма работы нашего мыслительного процесса играет важную роль в процессе формирования и развития молодого поколения казахстанских ученых, а также молодежи в целом. Это позволяет с уверенностью отметить актуальность применения концепции личностного знания Майкла Полани, как наиболее правильного и верного способа мыслительного процесса, позволяющего решать проблемы и задачи любого уровня для достижения поставленной цели.

Литература

- Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» от 14 декабря 2012 г. – URL: <https://strategy2050.kz>
- Polanyi M. (1958). *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. – Chicago: University of Chicago Press.
- Subramanian B. (2018). Michael Polanyi's Philosophy of Science // *Resonance-Journal of Science Education*, Vol. 23, iss. 1. P. 21-22.
- Полани М. (1985). *Личностное знание. На пути к посткритической философии*. Москва: Прогресс, 1985.
- Филипенко С.А. (2013). Концепция личностного знания М. Полани в свете актуальных философских проблем: новые эпистемологические подходы /под ред. С.А. Филипенко// *Вестник ТГПУ*. Томск, 2013. № 5 (133). С. 92-98.
- Polanyi M., Prosch H. (1976). *Meaning*. – Chicago: University of Chicago Press.

Летов О.В. (2012). М. Полани о соотношении культуры, науки и религии // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). № 1(09). С. 1201-1210.

Lowney Ch. (2011-2012). Ineffable, tacit, explicable and explicit: qualifying knowledge in the age of «intelligent» machines // Tradition & Discovery. Vol. 38, No 1. P. 18-37.

Hammond P. (2003-2004). Personal knowledge and human creativity // Tradition & Discovery: The Polanyi Society Periodical. Vol. 30, No 2. P. 24-34.

Gulick W.B. (1999). The meaningful and the real in Polanyian perspective. Polanyiana. Vol. 8, No 1-2. URL: <http://chemonet.hu/polanyi/9912/gulick.html>

References

Filipienok, S.A. (2013) Konceptiyalichnostnogoznaniya M. Polani v sveteaktual'nyhfilosofskih problem: novyeepistemologicheskiepodhody [The concept of M. Polanyi's personal knowledge in the light of topical philosophical problems: new epistemological approaches]. Tomsk State Pedagogical University Bulletin, no 5(133), pp. 92-98.

Gulick, W.B. (1999). The meaningful and the real in Polanyian perspective.Polanyiana, vol. 8, no 1-2. URL: <http://chemonet.hu/polanyi/9912/gulick.html>

Hammond, P. (2003-2004). Personal knowledge and human creativity.Tradition & Discovery: The Polanyi Society Periodical, vol. 30, no 2, pp. 24-34.

Letov, O.V. (2012). М. Полани о соотношении культуры, науки и религии [M. Polanyi on interaction between culture, science and religion]. Sovremennyeissledovaniyasotsialnykh problem [Russian Journal of Education and Psychology], no 1(09), pp.1201-1210.

Lowney, Ch. (2011-2012). Ineffable, tacit, explicable and explicit: qualifying knowledge in the age of «intelligent» machines. Tradition & Discovery, vol. 38, no 1, pp. 18-37.

Polanyi, M. (1958). Personal knowledge: towards a post-critical philosophy. Chicago: University of Chicago Press, pp. 428.

Polanyi, M., Prosch, H. (1976).Meaning. Chicago: University of Chicago Press, pp. 260.

Polanyi, M. (1985) Lichnostnoeznanie. Na puti k postkriticheskofilosofii [Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy]. M.: Progress, pp. 345.

Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan – Liderancii Nursultana Nazarbaevanarodu Kazahstana «Strategiya «Kazahstan-2050»: novyjpoliticheskijkurssostoyavshegosyagosudarstva». (2012) [Address by the President of the Republic of Kazakhstan, Leader of the Nation, N. Nazarbayev «Strategy Kazakhstan-2050»: new political course of the established state». URL: <https://strategy2050.kz>

Subramanian, B. (2018). Michael Polanyi's philosophy of science. Resonance-Journal of Science Education.vol. 23, iss. 1, pp. 21-22.

Курманова М.¹, Апанасевич И.²

¹кандидат исторических наук, Алматинский филиал
Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов,
профессор кафедры общеобразовательных дисциплин,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: marzhan.kurmanova@gmail.com
²эксперт по развитию гражданского общества, магистр,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: iapanasevich@hotmail.com

**ДВИЖЕНИЕ АЛАШ И ВОПРОС О ПРАВЕ НАЦИЙ
НА САМООПРЕДЕЛЕНИЕ
В КОНТЕКСТЕ РОССИЙСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ
НАЧАЛА XX ВЕКА**

В статье рассматривается отношение движения Алаш к основным политическим силам России в связи с их позицией по вопросу о праве нации на самоопределение. Движение Алаш в начальном периоде своего становления было близко к партии кадетов, а на зрелом этапе – к умеренным социалистам. Такая эволюция объясняется поиском союзников среди политических сил России, способных поддержать автономию казахского народа. К концу гражданской войны, ввиду поражения как демократических сил, так и белых армий, Алаш вынужден был заключить трудный для себя союз с большевиками в качестве их младших партнеров, приняв программу социалистического переустройства, включавшую предоставление автономии национальным образованиям.

Ключевые слова: Алаш, кадеты, социал-демократы, большевики, эсеры, меньшевики, право наций на самоопределение, автономия.

Kurmanova M.¹, Apanasevich I.²

¹Almaty Branch of the Sankt Petersburg Humanitarian University of Trade Unions,
Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of General Educational Disciplines,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: marzhan.kurmanova@gmail.com

²Expert on the development of civil society, Master,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: iapanasevich@hotmail.com

**The Alash Movement and the Question of the Right
of Nations to Self-Determination in the Context
of Russian Political History of the Early Twentieth Century**

The article examines the relationship of the Alash party with the political parties of the democratic specter of Russia at the beginning of the 20th century in connection with their attitude to the question of the right of nations to self-determination. The movement of Alash in the initial period of its formation was close to the party of the Cadets, and at a mature stage to the moderate socialists. This evolution is explained by the search for allies among the political forces of Russia, capable of supporting the autonomy of the Kazakh people. By the end of the civil war, in view of the defeat of both the democratic forces and the white armies, Alash had to conclude a difficult alliance with the Bolsheviks as their junior partners, adopting a program of socialist reconstruction, which included granting of autonomy to national entities.

Key words: Alash, the Cadets, the Social Democrats, the Bolsheviks, the Socialist Revolutionaries, the Mensheviks, the right of nations to self-determination, autonomy.

Курманова М.¹, Апанасевич И.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Санкт-Петербург гуманитарлық кәсіподақ университеті Алматы филиалының профессоры, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: marzhan.kurmanova@gmail.com

²Азаматтық, қоғам дамуы бойынша эксперт, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: iapanasevich@hotmail.com

Алаш қозғалысы және ХХ ғасырдың басындағы орыс саясатының контекстінде халықтардың өзін-өзі анықтау құқығы туралы сұрағы

Мақалада «Алаш» партиясының ХХ ғасырдың басында Ресейдің демократиялық саласының саяси партияларымен қарым-қатынасы ұлттың өзін-өзі анықтау құқығына деген көзқарасына байланысты болды. Алаштың қалыптасуының алғашқы кезеңінде қозғалысы кадеттер партиясы мен жетілген кезеңде қалыпты социалистерге жақын болды. Бұл эволюция қазақ халқының автономиясын қолдайтын Ресейдің саяси күштері арасында одақтастарды іздеу арқылы түсіндіріледі. Азаматтық соғыс аяқталған соң, демократиялық күштердің де, ақ армияның да жеңіліске ұшырағаны үшін Алаш өздерінің кіші серіктестері ретінде большевиктермен күрделі одақтастыруды жүзеге асыруға мәжбүр болды, социалистік қайта құру бағдарламасын қабылдады, оның ішінде ұлттық тұлғаларға автономия беру.

Түйін сөздер: Алаш, кадет, социал-демократтар, большевиктер, социалистік-революционерлар, меньшевиктер, халықтардың өзін-өзі билеу құқығы, автономия.

Введение

В 2017 году независимый Казахстан отметил 100-летие со дня основания партии Алаш, национальной автономии Алаш и её правительства – Алаш-Орды. История политического движения Алаш – одна из самых ярких страниц в летописи борьбы казахского народа за независимость. Как отметил в предисловии к сборнику документов «Алаш-Орда» писатель Когабай Сарсекеев: «... Только теперь, отдалившись от них во времени, мы обнаружили их исключительность, оценили по достоинству их деяния, воздали хвалу их прозорливости и величию души» (Алаш-Орда, 1992: 3).

В данной статье рассматривается отношение движения Алаш к основным политическим силам России в связи с их позицией по вопросу о праве нации на самоопределение. Развитие общественной мысли в казахском обществе в начале ХХ века происходило под влиянием процессов, связанных с постепенной интеграцией Казахстана в российское государство и, соответственно, вовлечением в орбиту российского интеллектуального притяжения. Для движения Алаш вопрос о праве наций на самоопределение являлся одним из центральных в политической стратегии. В программе партии, опубликованной в газете «Казах» от 21 ноября 1921 года, алашевцы отстаивали право казахов на создание территориально-политической автономии с гарантией прав меньшинств и пропорциональным представительством в учреждениях автономии

(Алаш-Орда, 1992: 88,124). Движение Алаш претворило в жизнь эту программную установку им нужны союзники среди политических сил России.

Методы

Методологическую основу работы составляют традиционные методы исторического исследования. В работе авторы использовали такие методы научного познания как диалектический и логический анализ, аналогия и системный подход, позволивший комплексно рассмотреть позицию движения Алаш в вопросе о праве нации на самоопределение в контексте российской политической истории начала ХХ века.

Результаты и обсуждение

Современные зарубежные исследователи, рассматривая программу партии Алаш, отмечают ее близость в начальном периоде становления движения к программным установкам кадетов, а на зрелом этапе – к умеренным социалистам (Сужиков, 2012, <https://tarikh.kz>).

По мере формирования основных политических сил России в начале ХХ века партии и движения определяли свое отношение к такому острому для многонациональной страны вопросу как самоопределение наций. Партии на правом краю политического спектра, например «Союз русского народа», однозначно были против признания права на самоопределение и

выступали за «единую и неделимую Россию». Черносотенцы были за областное самоуправление в рамках единой России и также выступали против права на самоопределение и против преобразования России в федерацию (Аркин, 2015: <https://red-w1ne.livejournal.com>). Крайне неуступчивая позиция в национальном вопросе сторонников партий правого спектра скажется самым неблагоприятным образом на судьбе Белой армии, руководство которой в национальном вопросе придерживалось похожих консервативных взглядов. Белое движение неохотно шло на союз с национальными силами в годы гражданской войны, что сыграло немаловажную роль в их поражении. Как известно, для партии Алаш белые силы с которыми они поддерживали союзнические отношения на протяжении большей части гражданской войны были чрезвычайно сложным союзником (Аманжолова, 2009: 271). Ни атаман Дутов, ни Колчак не разделяли требование автономии, относились с недоверием к алашевцам, хотя и поддерживали с ними союз в борьбе с большевиками.

На этом фоне выделялась позиция основной центристской партии России – партии Конституционных демократов (партия кадетов). С точки зрения алашевцев, озабоченных прежде всего продвижением политических и экономических прав своего народа, партия кадетов предлагала наиболее приемлемую политическую программу, включавшую признание равноправия народов России, прав национальных меньшинств. Программа кадетов предусматривала «гражданское и политическое равноправие независимо от национальности», признавала «свободу культурного самоопределения», призывала к введению прямого избирательного права для всех народов, населяющих Россию, а также местное самоуправление, и даже образование на местных языках (при этом русский язык признавался в качестве государственного языка органов администрации, а также в армии и на флоте) (Гайда, 2017: <https://zapadrus.su/rusmir/istf/1649>). В программе партии кадетов, однако, не было признания права наций на самоопределение, которое включало бы создание территориальной автономии. Кадеты признавали право на автономию только для двух наиболее развитых национальных областей России – Польши и Финляндии. Как известно, разрыв лидера партии Алаш с партией кадетов, произошел именно на почве непризнания кадетами права казахского народа на автономию. В 1917 году в номере 256 газеты «Казах» А. Букейханов писал: «Почему я

вышел из кадетской партии?.. Кадетская партия против национальной автономии. Мы, алашский народ, хотим этого всем сердцем» (<https://www.biblioter.kz>).

И все же отношения сотрудничества, сложившиеся между движением Алаш и кадетами в период до 1917 года, положительно сказались сразу после падения царизма и установления власти Временного правительства. В короткий период между мартом и октябрём 1917 года целый ряд видных деятелей Алаш (А. Букейханов, М. Тынышпаев, М. Шокай) был привлечен Временным правительством, в котором поначалу преобладали кадеты, к отправлению властных полномочий в казахской степи (<https://www.e-history.kz>). Пожалуй, это была высшая точка в продвижении Алаш к реальной власти в Казахстане на тот исторический момент. Однако столь многообещающее начало в установлении сотрудничества алашевцев с новой демократической центральной властью, было прервано событиями в Петрограде в октябре 1917 года, приведшими к власти большевиков. В 1917 году на волне успехов движение Алаш превратилось в партию и стало в глазах народа ведущей общенациональной политической силой, представлявшей интересы народа. Не случайна ошеломительная победа партии Алаш на первых свободных демократических выборах в России в Учредительное Собрание, проведенных осенью 1917 и давших Алаш большинство (43) мест, отведенных казахскому краю (<https://www.ru.wikipedia/Алаш>).

В отличие от партии кадетов, право наций на самоопределение в целом признавалось политическими партиями социалистической ориентации, находившимися на левом фланге российской политики. Социалисты, определяя свою позицию в этом вопросе, могли сослаться на авторитет К. Маркса и Ф. Энгельса. Основоположники марксизма в свое время выдвинули положение о том, что не может быть свободен народ, угнетающий другие народы, легшее в основу современной гуманистической традиции в отношении взаимоотношения народов.

Среди видных русских демократов на эту тему высказывался А. Герцен, поддержавший право наций на самоопределение вплоть до отделения. Герцен недвусмысленно высказался в поддержку польского освободительного восстания 1863-1864 годов. Эта позиция не нашла понимания в либеральном лагере и большинство поклонников Герцена и читателей его «Колокола», нелегально доставлявшегося в Россию из Лондона, отшатнулись от революционера. По-

пулярность издания в России в результате резко упала, что привело к закрытию «Колокола». Здесь напрашивается параллель с современностью – позиция А. Герцена в польском вопросе в XIX веке была повторена российским политиком Б. Немцовым в XXI веке в отношении Украины, похоже, занявшей в наше время место Польши в качестве постоянного раздражителя для людей с имперским сознанием.

Но не все социалисты и социал-демократы Российской империи защищали право наций на самоопределение. Например, польская СДКПиЛ во главе с Розой Люксембург трактовала этот вопрос в духе «пролетарского интернационализма» и считала признание права польского народа на самоопределение уступкой националистам. В целом, российские социал-демократы в этом вопросе следовали классической теории европейской социал-демократии, принципы которой были сформулированы еще Карлом Каутским. Но К. Каутский, когда говорил о национальной автономии, подразумевал культурную автономию, т.е. предоставление максимально широкой возможности для национальных общин поддерживать и развивать свою культуру и даже получать образование на национальных языках, но без образования отдельных территориальных национальных единиц. В основе теории и политики мультикультурализма, принятой в демократических странах современного мира, во многом лежат идеи культурной автономии, разработанные европейскими социалистами и социал-демократами на рубеже XIX и XX веков.

В России схожих идей придерживались меньшевики, представлявшие умеренное крыло российской социал-демократии. Как отмечается исследователями, в области национального вопроса, наряду с признанием права наций на самоопределение и широкую политическую и культурную автономию крупных национальных групп, среди меньшевиков получила распространение заимствованная у австрийских марксистов теория культурно-национальной (экстерриториальной) автономии. Ее, в частности, применяли к народам, рассеянным среди других народов – например к евреям (<http://www.abchistory.ru>). Нетрудно догадаться, что для партии Алаш идея культурной автономии, хотя и обладала определенными положительными чертами (например, она открывала возможность организации национальных школ и обучения на казахском языке), все же была явно недостаточной. Алашевцы под автономией понимали прежде всего территориальное образование и видели в нем гарантию

завершения процессов этноконсолидации казахского народа и последующее развитие его в современную нацию. Казахи в России не были дисперсным народом, они имели вполне очерченную территорию проживания (кочевания), обладали своей историей и исторически принадлежали к исчезнувшим под давлением исторических обстоятельств казахским ханствам. Идея австрийских социал-демократов плохо подходила для Казахстана и вряд ли бы получила поддержку народа и политической элиты, если бы была предложена к осуществлению.

Что касается партии социалистов-революционеров (эсеры), то эсеры в этом вопросе следовали за гуманистической традицией сочувствия угнетенным народам, разделявшей российской демократической интеллигенцией. В программе партии говорилось о «возможно более широком применении федеративного начала к отношениям между отдельными национальностями; признание за ними безусловного права на самоопределение» (Программа партии социалистов-революционеров /<http://www.hrono.ru/dokum>). Умеренные политические силы, представленные меньшевиками и эсерами, в ходе гражданской войны оказались зажатыми между большевиками и белыми. Тем не менее для партии Алаш они были важными партнерами, с которыми алашевцы пытались устновить союзнические отношения в те короткие периоды, когда обе стороны оказывались на линии политического соприкосновения. Это, в частности, касается взаимоотношений западного отделения правительства Алаш-Орда с правительством Комитета Членов Учредительного Собрания (Комуч) в Самаре, в котором большинство было за представителями партии эсеров. Комуч, хотя и отосил решение о вопросе национальных автономий за Учредительным собранием, поддерживал правительство Алаш-Орды и был готов помочь ему с организацией вооруженных сил. (Алаш-Орда, 1992: 146-149).

Позиция меньшевиков в национальном вопросе претерпела важную эволюцию в результате событий 1917 года и последовавшей гражданской войны. С одной стороны, меньшевики «оказались не в состоянии последовательно проводить право на самоопределение в жизнь (с которым они принципиально были согласны), потому что не смогли отказаться от своих конституционных иллюзий» – а именно, от планов передать этот вопрос на усмотрение Учредительного собрания «волю которого нельзя предопределить» (Аркин, 2015). Как известно

оппоненты меньшевиков – большевики – проявили поразительную политическую гибкость в этом вопросе и способность к маневрированию, привлекая на свою сторону национал-демократов обещаниями автономии. Интересно, что после октябрьского переворота, меньшевики, которые до событий октября 1917 года тормозили проведение права на самоопределение в жизнь, теперь оказались его яркими защитниками. Именно меньшевики начали защищать права народов на самоопределение, выступив в поддержку национального самоопределения Украины, Польши и Грузии. В этом вопросе они вошли в острое противоречие с правительством большевиков, которое с легкостью отбросило обещания самоопределения и подавило железной рукой национальные правительства на тех территориях, где это позволяли внешнеполитические обстоятельства.

И все же в теории большевики шли в вопросе национального самоопределения гораздо дальше умеренных социалистов, доводя идею самоопределения наций до признания права на образования самостоятельного государства («право наций на самоопределение вплоть до отделения»). Столь радикальная позиция в этом вопросе была сформулирована задолго до 1917 года и, казалось, должна была сделать большевиков желанными союзниками для сторонников национально-демократических движений России. Однако такого союза поначалу вовсе не наблюдалось, и он начал складываться только после того, как большевики добились перелома в ходе гражданской войны, поставив национал-демократов перед нелегким выбором – подчиниться в роли младших партнеров или быть уничтоженными вслед за белыми армиями. На самом деле, сторонников национально-демократических движений и большевиков разделяло больше, чем объединяло. Национал-демократов справедливо отпугивал радикализм большевистской программы, в основе которой лежала теория классовой борьбы, идея диктатуры пролетариата (на самом деле – диктатуры партии) и программа радикального социально-экономического переустройства общества, включавшая такие положения как ликвидация частной собственности, национализация экономики и полное «перетряхивание» социальной структуры общества с целью ликвидации так называемых «эксплуататорских классов». От подобной программы веяло смертельной опасностью для народов, права которых взяли под свою защиту национал-демократы.

Подлинное отношение большевиков к вопросу о самоопределении наций сильно отличалось от того, что было заявлено в лозунгах партии. Как отмечалось еще на Августовском (летнем) 1913 г. совещании ЦК РСДРП – т.е. задолго до революционных событий 1917 года – «вопрос о праве наций на самоопределение... непозволительно смешивать с вопросом о целесообразности отделения той или иной нации. Этот последний вопрос социал-демократическая партия должна решать в каждом отдельном случае совершенно самостоятельно с точки зрения интересов всего общественного развития и интересов классовой борьбы пролетариата за социализм» (Резолюция, 1953: 314-316). Сама нация рассматривалась большевиками через оптику теории классов и из нее исключались так называемые «нетрудовые слои», «паразитические» элементы и т.д. К нации относились только «трудящиеся ранее угнетенных национальностей» – одним словом большевики предлагали усеченное определение нации, в котором социальный статус влиял на национальную принадлежность. Столь диковинное определение нации должно было быть тревожным сигналом для сторонников национально-демократических движений, озабоченных вопросами национальной консолидации, развития национальных языков и культур. Отношение большевиков к вопросу об отделении вплоть до образования самостоятельных государств, подробно разъяснил И. Сталин еще в том же далеком в 1913 году. По его мнению, такое право хотя и признается партией, но есть не более чем «абстрактное право национальностей», то есть практически неосуществимое (Фадеичева, 2012). Как видно, вся проблематика так называемого национального вопроса погружалась большевиками в «диалектическую» казуистику, фактически приводившую их к отрицанию права наций на самоопределение. В то же время, эта же «диалектика» толкала большевиков, овладевших государственной властью, на далеко идущие инициативы в области социалистического нациестроительства, которые в конце концов приведут к результатам, на которые они явно не рассчитывали.

С одной стороны, большевики фактически воссоздали Российскую империю в преобразенном виде как союз национальных республик и в тех границах, которые им позволили внешнеполитические условия (т.е., за убылью Польши, Финляндии, Прибалтики и др. земель), решительно подавив попытки обретения независимости, где только это было возможно. Это каса-

лось не только Украины и Закавказья, но также и Туркестана, где была разгромлена Кокандская автономия, в создании которой приняли участие представители партии Алаш (М. Тынышпаев, а позже М. Шокай возглавляли правительство автономии), и которая в зародыше несла проект будущего независимого единого Туркестана. В итоге большевики, по мере укрепления власти, в конце концов оказались на имперских позициях, и не случайно, что их в этом впоследствии поддерживали определенные круги белой эмиграции, сторонники «единой и неделимой России» – например, генерал Деникин и кадет Милюков (Аркин, 2015).

С другой стороны, большевики инициировали создание неожиданно большого количества автономий различного статуса, выступив таким образом в роли «социалистических нацистроителей». Казахстан стал одним из очевидных бенефициаров подобной политики, получив право на автономию, позже преобразованную в союзную республику, что в последствии сыграло решающую роль в 1991 году, когда представилась возможность обретения независимости. Наша страна также получила вполне приемлемые административные границы, которые, хотя и с некоторыми потерями, но в целом соответствовали территории традиционного кочевания казахов.

Строго говоря, большевики видели себя создателями «социалистических наций», представлявшихся им кардинально отличными от «буржуазных наций». В этом довольно романтическом проекте социалистические нации выступали национальными фракциями чего-то большего – единого социалистического человечества. В случае Советского Союза проводилась политика формирования советского народа как новой наднациональной общности (схожие планы были и у коммунистов Югославии). Однако, как показала история, несмотря на немалые успехи, достигнутые в формировании таких «наднациональных общностей», нации при социализме все же никуда не исчезли, а одним из результатов национального развития в рамках советской федерации стала консолидация народов в современные нации со сложившимся этнонациональным сознанием. В результате, спустя 70 лет после начала советского этноэксперимента, сформировавшиеся нации потребовали независимости, рассматривая таковую в качестве важнейшего (если не решающего) фактора сохранения и развития своей национальной идентичности. На практике советский народ все больше представлял собой расширен-

ную версию русского народа, в котором малым народам открывалась перспектива медленной потери идентичности и растворения в едином этномассиве. Подобные процессы этно-слияния происходят во всем мире вследствие миграций и носят вполне естественный характер. Но имперская Россия сформировалась путем поглощения соседних территорий и существовавших на них государств и перспектива растворения народов, некогда создавших эти государства, в неких надэтнических образованиях вряд ли можно назвать естественным процессом. Тем более, что он планировался как часть большой этно-стратегии.

Конец гражданской войны не оставил выбора национал-демократам России, и союз с советской властью был для них единственной возможностью выжить. Альтернативой было сопротивление, к которому, например, прибегли национальные силы в Туркестане в лице так называемого движения басмачей (в современной историографии государств Центральной Азии они трактуются как национально-освободительные). Цена такого сопротивления была высока – во-первых, оно проходило под руководством весьма консервативных сил, оставлявших мало надежд на проведение модернизационной программы; а во-вторых, общее соотношение сил воюющих сторон было таково, что у сопротивления не было ни малейшего шанса на успех. Основные силы партии Алаш и практически все ее руководство (за исключением М. Шокая, бежавшего от большевиков) пошли на соглашение с советской властью и внесли свой вклад в становление республики. Нехватка образованных кадров и необходимость наладить отношения с бывшими «порабощенными народами» новой России, а также стратегия большевиков на формирование «антиимпериалистического фронта» против ведущих «капиталистических стран», в котором Востоку отводилась важная роль, объясняет относительно терпимое отношение большевиков к таким «попутчикам», какими им представлялись алашевцы. Но период сотрудничества – порой весьма плодотворного – деятелей национально-демократического движения и советской власти продолжался недолго – до конца 20-х годов. Движение Алаш было разгромлено и практически все его руководство стало жертвой репрессий 30-х годов.

Можно предположить, что деятели казахского национально-демократического движения приняли большевистский модернизационный проект с настороженностью, но некоторые его компоненты могли им импонировать. Напри-

мер, планы экономического развития края, его индустриализации и развития инфраструктуры, охват населения бесплатным медицинским обслуживанием, введение всеобщего образования и поддержка (впрочем, всегда слабая) казахского языка. Помог ли вынужденный союз алашевцев с советской властью «продвинуть» выполнение программы партии Алаш? Вполне очевидно, что советский вариант нацистроительства кардинально отличался от планов Алаш по национальному возрождению. И хотя многие пункты программы партии Алаш оказались в той или иной степени осуществленными в ходе большевистской программы модернизации, казахский народ заплатил за нее огромную цену. Предоставленная автономия была быстро сведена до уровня административного образования и центр безжалостной рукой провел в Казахстане коллективизацию и насильственную седентаризацию кочевых хозяйств, приведших к массовому голоду и откочевке населения в соседние страны. Казахский язык оказался оттесненным на обочину общественной жизни и к середине 80-х годов превратился в язык бытового общения, а казахи к концу 50-х годов стали меньшинством в собственной республике в результате обильного притока мигрантов извне в связи с освоением целины и многочисленными «стройками пятилеток». И все же советский вариант автономии нельзя описать только в негативных тонах. Современная аграрно-индустриальная республика,

возникшая за эти годы, стала основой для обретенной казахской государственности в конце XX века.

Заключение

Движение Алаш, объединившее лучшие политические силы казахского народа в начале XX века, не только разработало программу модернизации страны и выдвинуло идею автономии как первого шага к будущей независимости, но и сумело наладить партнерские отношения с прогрессивными политическими силами России, поддерживавшими идею самоопределения наций. В сложнейших условиях революционного слома, хаоса и жестокостей гражданской войны алашевцы проявили реализм политических установок и гибкость в поиске союзников – часто нелегких и ненадежных – для продвижения идеи автономии. С обретением независимости осуществилась мечта о возрождении государственности великой плеяды деятелей национального движения. Как отметил Президент Казахстана Н. Назарбаев, выступая на международной научно-практической конференции Рухани жангыру: Алаш және азаттық идеясының сабақтастығы: «Пассионарные идеи движения Алаш это наказ наших предков в деле создания суверенного государства и свободы в целом. Мечты того времени о свободе и независимости сейчас воплотились в жизнь» (<https://briews.kz>).

Литературы

- Алаш Орда: Сборник документов (1992). / Сост. Н. Мартыненко. Алма-Ата: Малое издательство «Айкап».
- История Казахстана. Энциклопедический справочник (2010). Алматы: ТОО «Аруна Ltd.».
- Аманжолова Д. (2008). На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: Издательский дом «Таймас».
- Аркин Н. (2015). Национальный вопрос в русской революции/ <https://red-w1ne.livejournal.com/212580.html>
- Гайда Ф.А. (2017). Кадеты и национальный вопрос/ Русский сборник/ <https://zapadrus.su/rusmir/istf/1649-kadety-i-nationalnyj-vopros-v-zapadnykh-guberniyakh-rossijskoj-imperii-1907-1914.html>
- История. Политические течения России. Меньшевики/ <https://www.abchistory.ru/ahistorys-383-1.html>
- По национальному вопросу: Резолюция «Августовского» (летнего) 1913г. Совещание ЦК РСДРП с партийными работниками (1953). /КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.-М.: Политическая литература. Часть I.
- Программа партии социалистов-революционеров/ <https://www.hrono.ru/dokum/190-dok/1905prog05.php>
- Сужиков Б.М. (2012). Алаш -Орда в оценках мировой историографии/ <https://tarikh.kz/kk-kz/sovetskiy-period-istorii-kazhstana/alash-orda/alash-orda-v-ocenках-mirovoy-istoriografii>
- Фадеева М.А. (2012). Национальный вопрос в партийных документах РСДРП-РКП(б): 1903-1923 гг./ <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnyy-vopros-v-partiynyh-dokumentah-rsdrp-rkp-b-1903-1923-gg>

References

- Alash Orda: Sbornik dokumentov (1992)./ Sost. N. Martinenko. Alma-Ata: Maloe izdatelstvo «Aikap».
- Istoriya Kazakhstana (2010). Enciklopedicheskii spravochnik. Almati: TOO «Aruna Ltd.».
- Amanjolova D. (2008). Na izlome. Alash v etnopoliticheskoi istorii Kazakhstana. – Almati: Izdatelskii dom «Taimas».

- Arkin N. (2015). Natsionalnyi vopros v russkoi revolyutsii/ <https://red-w1ne.livejournal.com/212580.html>
- Gaida F.A. (2017). Kadety i natsionalnyj vopros/ <https://zapadrus.su/rusmir/istf/1649-kadety-i-natsionalnyj-vopros-v-zapadnykh-guberniyakh-rossijskoj-imperii-1907-1914.html>
- Istoriya. Politicheskie techeniya Rossii. Mensheviki/ <https://zapadrus.su/rusmir/istf/1649-kadety-i-natsionalnyj-vopros-v-zapadnykh-guberniyakh-rossijskoj-imperii-1907-1914.html>
- Po natsionalnomu voprosu. Rezolyutsija «Avgustovskogo (letnego), 1913g. Soveschanija CK RSDRP s partiinimi rabotnikami. (1953). / KPSS v rezolyutsiyah i resheniyah s'ezdov, konferentsij i plenumov CK. - M.: Politicheskaya literatura.
- Programma partii sotsialistov-revoljucionerov/ https://www.hrono.ru/dokum/190_dok/1905prog05.php
- Sujikov B.M. (2012). Alash-Orda v otsenkah mirovoy istoriografii/ <https://tarikh.kz/kk-kz/sovetskiy-period-istorii-kazahstana/alah-orda/alah-orda-v-ocenkah-mirovoy-istoriografii>
- Fadeicheva M.A. (2012). Natsionalnyi vopros v partijnyh dokumentah RSDRP-VKP(b) 1903-1923/ <https://tarikh.kz/kk-kz/sovetskiy-period-istorii-kazahstana/alah-orda/alah-orda-v-ocenkah-mirovoy-istoriografii>

Пазиллов Е.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: pazilov82@mail

КЕНТАУ ҚАЛАСЫНЫҢ КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНІҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада Кентау қаласының кеңестік кезеңдегі демографиялық дамуы күнделікті өмір тарихы концепциясы тұрғысынан баяндалады. Сонымен қатар, осы кезеңдегі қала халқының жастық-жыныстық және ұлттық құрамына талдау жасалынады. Кентау қаласының демографиялық құрылымының қалыптасуы және халық санының артуына сыртқы миграциялық факторлар мен табиғи өсім қарқынының әсері қарастырылады. Мақалада Кентау қаласының демографиялық дамуын екі кезеңге бөліп қарастырады. 1941-1955 жылдардың аралығын қамтитын алғашқы кезеңде – қаланың негізгі тұрғындарын сталиндік қуғын-сүргін жылдары жер аударылған халықтар мен арзан жұмыс күші ретінде әкелінген соғыс тұтқындары құрағаны анықталды. 1956-1991 жылдардың аралығындағы екінші кезеңде – қала халқының құрамын өндіріс орындарына сырттан шақырылған мамандар мен тұрғындардың табиғи өсімі толықтырды.

Зерттеу мақаламызда анықталғандай, қала халқының санының көбеюі мен азаю үдерістері, қалатүзуші кәсіпорынның еңбек ресурстарына деген сұранысына тікелей тәуелді болды. Қала халқының саны мемлекеттік арнайы жоспарлау органдары арқылы қатаң бақыланып отырған. Сондай-ақ, Кентау қаласы халқының басым бөлігін жер аударылған және өндіріске жалданып жұмыс істеуге келген, елдің түкпір-түкпірінен жиналған «уақытша тұрғындар» құраған. 1990 жылдардың басында қалатүзуші кәсіпорын тоқырауға ұшырап, тоқтап қалғанда, осы «уақытша тұрғындардың» тарихи отандарына жаппай көшуінен демографиялық дағдарыстың туындағаны анықталды.

Түйін сөздер: демографиялық саясат, бүкілодақтық халық санағы, өнеркәсіптік моноқала, көші-қон, жастық және ұлттық құрамы, күнделікті өмір тарихы.

Pazilov Ye.

Doctoral student of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: pazilov82@mail

Demographic aspects of everyday life of the city Kentau in the Soviet period

The article considers the demographic aspects of the daily life of the city of Kentau in 1941-1991. And also relying on census materials, analyzes the dynamics of the sex and age structure and national composition of the population of the city of Kentau. In the article presented, the author examined the channels and mechanisms for the formation of the population of Kentau in the conditions of large-scale industrialization in the 1950s, when radical changes in the growth rates and the structure of the city's population took place. On the basis of archival materials, special attention is paid to migration flows from other regions and rural areas of the republic, which was the main source of urban population growth in the period under review.

Key words: demographic policy, population census, industrial monocities, migration, national composition, history of everyday life.

Пазиллов Е.

Докторант Казахского национального педагогического университета им. Абая,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: pazilov82@mail

Демографическая аспекты повседневности города Кентау в советский период

В статье рассматриваются демографические аспекты повседневности города Кентау в 1941–1991 гг. А также опираясь на материалы переписей, анализирует динамику, половозрастной структуры и национальный состав населения города Кентау. В представленной статье автором рассмотрены каналы и механизмы формирования населения г. Кентау в условиях масштабной индустриализации 1950-х гг., когда происходили коренные изменения темпов роста и самой структуры населения города. На основе архивных материалов особое внимание уделено миграционным потокам из других регионов и сельской местности республики, являвшимся основным источником прироста городского населения в рассматриваемый период.

Ключевые слова: демографическая политика, перепись населения, индустриальный моногород, миграция, половозрастной состав, история повседневности.

Кіріспе

Кентау қаласының демографиялық құрылымының өзіне тән басты ерекшелігі – оның этникалық, діни, мәдени әралуандығымен сипатталатын көп ұлтты қала ретінде қалыптасуы еді. Қаланың кеңестік кезеңдегі негізгі тұрғындарын – сталиндік қуғын-сүргін жылдары жер аударылып келген халықтар: грек, шешен, неміс, орыс, еврей, татар т.б. ұлт өкілдері мен жергілікті қазақтар құрады.

Сталиндік қуғын-сүргін жылдары шаруашылықтың түрлі салаларында арзан жұмыс күші ретінде жер аударылған халықтардың еңбегін пайдалану тәжірибесі, жұмысшылардың тапшылығы айқын сезілген Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары тіптен күшейе түсті. Соғыс жылдары республикада ғана емес, Одақтық деңгейде ерекше өнеркәсіптік және қорғаныстық маңызға ие болған Ащысай полиметалл комбинатын қажетті жұмыс күшімен қамтамасыз ету мақсатында, өңірге жер аударылған халықтар көптеп әкеліне бастады. Сталиндік қуғын-сүргін жылдарында, жазықсыз жазалауға тек, жекелеген адамдар ғана емес, жаумен одақтасуға мүдделілік танытты деген желеумен тұтас ұлттар да ұшырап отырды. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары «сенімсіз» ұлттар ретінде Кентауға күштеп жер аударылған халықтармен бірге, аймақтағы өндіріс орындарында –Ащысай, Хантағы және Мырғалымсай кеніштерінің жерасты шахталарында немістер мен жапондық соғыс тұтқындары да еріксіз қара жұмысқа жегілді.

Сол себептен, кеңестік кезеңде өнеркәсіптік бірсалалы моноқала ретінде қалыптасқан Кентаудың қазіргі таңдағы және болашақтағы этнодемографиялық үдерістердің даму дең-

гейін анықтау мәселесі, халқының тарихи қоныстану жағдайларымен тығыз байланыста қарастырылуы тиіс деп есептейміз.

1959 жылғы бүкілодақтық халық санағының Кентау қаласы бойынша нәтижелері

Кентау қаласында алғашқы толыққанды халық санағы 1959 жылы қаңтар айының 15-22 күндердің аралығында өткізілді. Бұған дейін қала халқының саны жергілікті қалалық кеңес ұсынған статистикалық мәліметтер негізінде анықталып жүрген болатын. Санақ бағдарламасының бөлімдері азаматтығы мен ұлты, жынысы, жасы, неке-отбасы жағдайы, білімі т.б. сияқты жалпы демографиялық мәселелерді қамтыды (Итоги переписи населения, 1985:11).

1959 жылғы бүкілодақтық халық санағының қорытындысы бойынша Ащысай жұмысшы кентін қоса алғанда, Кентау қаласында 49,5 мың адам тіркеліп, тұрақты тұрып жатқанын көрсетті (57-қ. 1-т. 21-іс).

Халық санағының нәтижелері бойынша Кентау қаласында қазақтардан басқа 27 ұлт өкілдері бар екені анықталды. Қала халқының арасында үш этникалық топ – қазақтар, орыстар мен гректердің пайыздық көрсеткіштері жоғары екендігін кесте мәліметтерінен байқаймыз. Осы үш этникалық топтың жиынтық үлесі қала халқының шамамен 80% құрады. Қалаға сырттан келуші мамандар ұлттық белгілері бойынша да сұрыпталды. Қалаға көбінесе славян тектес ұлт өкілдерінің көптеп келуіне ерекше мән беріліп, бұл мемлекеттік арнайы органдар тарапынан қадағаланып отырды. Ал керісінше, қалаға түрік тектес халықтар мен кавказ ұлты өкілдерінің келуіне шектеу қойылды. Басшылық қызметтерге еврей ұлт өкілдерін шақыруға басымдылық берілді.

1-кесте – 1959 жылы Кентау қаласы халқының ұлттық құрамы

Ұлттар	Жалпы саны	Ащысай	% үлесі	Кентау	% үлесі
Қазақтар	18830	6464	68	12366	30,9
Орыстар	12352	1571	17	10781	27
Украиндар	1576	150	1,5	1426	3,7
Өзбектер	2994	305	3,2	2689	6,9
Гректер	8276	27	0,2	8249	20,5
Татарлар	2453	541	5,6	1912	4,7
Немістер	132	13	0,1	119	0,2
Еврейлер	260	19	0,1	241	0,6
Беларустар	140	10	0,1	130	0,3
Басқа ұлт өкілдері	2487	403	4,2	2084	5,2
Барлығы	49500	9503	100	39997	100

Қала халқының құрамындағы орыс ұлты өкілдерінің артуына көші-қон процесінің бағыты да үлкен әсер етті. Кентау қаласындағы өндіріс орындарына сырттан шақырылған жұмысшылардың дені Кеңестер Одағының еуропалық бөлігінен, негізінен алғанда орыстардың тарихи атамекені Ресейден қоныс аударғандардан құралған еді. Сондықтан қаладағы орыс ұлтының өкілдерінің өсімінде сыртқы миграциялық үдерістердің ықпалы күшті болды.

Кентау қаласы халқының құрамындағы басқа ұлт өкілдерінің жиынтық үлесі 70% жуық болса, қазақтардың үлесі 30% құрап, дәл республикадағыдай көрсеткішті қайталады. 1959 жылғы халық санағы бойынша бүкіл Қазақстанда жергілікті қазақ ұлты өкілдерінің саны 2,794 мың адам, яғни республика халқының 30% құраған еді (Смаилова, 1999: 3-4).

Санақ мәліметінше, басқа ұлт өкілдерімен салыстырғанда қазақтардың үлесі қалаға қарасты Ащысай кентінде жоғары екендігі байқалды. Мұнда жергілікті қазақтардың үлесі 68% құрады. Мұның басты себебі, кейін салынған Кентау қаласына қарағанда, Ащысай жұмысшы кенті халқының демографиялық құрылымы сыртқы миграциялық үдерістердің қарқындылығы төмен болуымен сипатталатын соғысқа дейінгі кезеңде қалыптасып үлгерген еді. Осыған байланысты, Ащысай кентінің халқының басым бөлігін ежелден осы өңірді мекендеп келе жатқан байырғы халық өкілдері құрайды.

1959 жылғы халық санағы бойынша қала халқының құрамындағы әйелдердің үлесі 53,2% құрап, 46,8% көрсеткіштегі ерлердің үлесінен басым екенін көреміз. Қала халқының жы-

ныстық арақатынасы бойынша әрбір 100 ер адамға 112 әйелден келеді. Мұндай гендерлік теңгерімсіздіктің астарында XX ғасырда болып өткен түрлі тарихи жағдайлардың кері әсерлері жатқанын аңғаруға болады. Кеңестік биліктің тарапынан өз халқына жасаған солақай эксперименттері (ашаршылық, индустрияландыру, ұжымдастыру, кәмпескелеу, репрессия т.б.) және Екінші дүниежүзілік соғыс, әсіресе Қазақстанды орны толмас демографиялық апатқа ұшыратқан еді. Сондықтан халық құрамындағы неке жасындағы ерлердің үлесі күрт кеміп кеткен болатын. Бүкіл Қазақстанда орын алған мұндай жағдай, Кентау қаласы халқының қалыптасуына да сөзсіз өз әсерін тигізбей қоймады.

Әсіресе, өнеркәсіптік Кентау қаласында әйелдерге қарағанда ерлердің арасында денсаулыққа қауіпті кәсіби аурулар, өндірістік жарақаттар мен бақытсыздық жағдайлардан туындайтын өлім-жітім басым болуы да жыныстық теңгерімсіздіктің күшеюіне әкеліп соқтырды. Дүниеге келетін ұлдар мен қыз балалардың ара салмағы бастапқыда теңдей болғанымен, ерлердің арасында өлім-жітім көрсеткіштерінің жоғары болуынан 35 жастан кейінгі үлесі біртіндеп кәмі бастайды (Кожекеева, 2010:3).

1959 жылғы бүкілодақтық халық санағы қорытындылары бойынша Кентау қаласында 49,5 мың адам тұрса, оның ішінде 18 жасқа дейінгілердің үлесі – 38% (18641 адам), 18 жастан 60 жасқа дейінгі азаматтардың үлесі – 56% (28107 адам), 60 жастан жоғарылардың үлесі – 6% (2752 адам) құрады. Қала халқының құрамындағы 30 жасқа дейінгі жастар мен балалардың үлесі 69,4% құрады (57-қ. 1-т. 24-іс).

2-кесте – 1959 жылы Кентау қаласы халқының жыныстық құрамы

Кентау қалалық кеңесі	Жалпы саны	Ерлер	% үлесі	Әйелдер	% үлесі
Кентау	39997	18973	47,5	21024	52,5
Ащысай	9503	4427	46,6	5076	53,4
Барлығы	49500	23192	46,8	26308	53,2

Бұл мәліметтер қала халқының құрамында жастардың үлесі өте жоғары екендігін көрсетеді. Ж. Боже-Гарнье – Э. Россет құрастырған демографиялық қартаю шкаласы бойынша халықтың құрамында қарттар мен егде жастағы адамдардың үлесі 8% аспаса, қала халқы жас деп есептеледі.

Кентау қаласының құрылысы жедел қарқын алған жылдары сырттан келушілердің көпшілігі 20 мен 35 жас аралығындағы еңбекке қабілетті азаматтар еді. Осы жылдары елдің әр түкпірінен жиналған жастар жаңадан бой көтерген Кентау қаласын «жастық шағымның қаласы» деп атағаны тегінен-тегі емес екенін байқаймыз.

Кентау қаласындағы 1970 және 1979 жылдардағы бүкілодақтық халық санағының қорытындылары

Кентау қаласында келесі бүкілодақтық халық санақтары 1970 жылы және 1979 жылдары

өткізілді. Енді осы жылдары өткізілген халық санақтарының мәліметтерін бір-бірімен салыстыра қарастырамыз. Осыған дейін Кентау қалалық кеңесінің құрамында Ащысай және Байлдыр жұмысшы кенттері болса, 1961 жылдан бастап, Шымкент қорғасын зауытына тікелей бағынып келген Байжансай жұмысшы кенті де қосылды.

1970 жылы халық санағының нәтижелері бойынша қала халқының саны – 65,4 мың адамды құрап, 11 жылда 15,9 мың адамға көбейген. Ал 1979 жылғы халық санағы қорытындылары бойынша қала халқының саны – 72,1 мың адамды құрап, 9 жылда 7,1 мың адамға өскен (Стат. сборник, 1984: 8-10).

Қала халқының санақ кезеңдеріндегі салыстырмалы өсімі мен жыныстық құрамы төмендегі кестеде берілген.

3-кесте – Кентау қаласы халқының санақ кезеңдеріндегі салыстырмалы өсімі мен жыныстық құрамы

Жылдар	Халық саны	Ерлер	% үлесі	Әйелдер	% үлесі	Халықтың жалпы өсімі
1950 ж.	20400	8820	43,2	11580	56,8	-
1959 ж.	49500	23192	46,8	26308	53,2	29100
1970 ж.	65400	31567	48,3	33833	51,7	15900
1979 ж.	72109	34994	48,5	37115	51,5	7109

Кестеден көріп отырғанымыздай, 1959 жылы Кентау қаласының халқы 58% (29,1 мың адам) көбейсе, 1970 жылғы санақта 24,4% (15,9 мың адам), 1979 жылғы халық санағы бойынша 10% (7,1 мың адам) артты. Халықтың ең жоғарғы өсімі 1950-1959 жылдардың аралығында тіркеліп, аз уақытта қала тұрғындарының саны екі еселенген. Бұл жылдары миграциялық үрдістердің ықпалы күшті болып, қалаға сырттан келушілердің қарқыны жоғары болғандығын байқаймыз. Өйткені осы жылдары қала түзуші кәсіпорын – Ащысай полиметалл комбинатының өндірістік қуатының артуымен қатар, қалада жаңадан ірі өндіріс орындары – Трансформатор және Экс-

каватор зауыттары іске қосылған болатын. Сондықтан қала халқының саны осы өндіріс орындарына сырттан келген еңбек ресурстары есебінен өсті. 1960 жылдың ортасынан бастап, қаладағы өнеркәсіп орындарына сырттан келетін мамандар легі саябырсып, халықтың көші-қон үдерістері де іштей тұрақтала бастады. Енді қала халқының санының өсуіне тұрғындардың механикалық қозғалысы емес, табиғи өсім – әсер етуші басты факторға айналды. 1970 жылғы санақ қорытындыларында халық санының қарқынды артуына қаланың құрамына жаңа елді мекеннің, атап айтқанда, Байжансай жұмысшы кентінің қосылуы да өз ықпалын тигізген еді.

1959 жылғы санақ қорытындылары бойынша қала халқының құрамындағы гендерлік теңгерімсіздік айқын байқалған болатын. Қалада әрбір 100 ер адамға шаққанда 112 әйелден келетін. 1970 жылғы халық санағы бойынша ер мен әйел азаматтарының арасындағы жыныстық теңгерімсіздік сәл де болса азая бастағанын көреміз. 1970 жылғы санақ нәтижесінде қала халқының құрамындағы әйелдердің үлесі 51,7% құрап, 100 ер адамға 107 әйелден келді. 1979 жылғы санақ қорытындысында әйелдердің үлесі 51,5% құрап, 100 ер адамға шаққанда 106 әйелден келді (57-қ. 1-т. 27-іс).

Мұның себебі, Екінші дүниежүзілік соғыстың нәтижесінде орын алған демографиялық дағдарыстың әсері осы жылдары ғана біртіндеп

еңсеріле бастаған болатын. Осыған сәйкес, қала халқының құрамындағы неке жасындағы ер азаматтардың үлесі бірте-бірте арта түсті. Сонымен қатар, өндіріс орындарында жұмысшылардың өмір қауіпсіздігін қатаң сақтау талаптарының күшеюі мен тұрғындарға медициналық қызмет көрсету жұмыстарының жақсаруы да бұл үдеріске өзінің жағымды ықпалын тигізді.

1970 жылғы және 1979 жылғы бүкілодақтық санақ мәліметтері бойынша халықтың полиэтникалық сипаты да күрделі өзгеріске ұшырап, қалада 44 аса ұлт өкілдері тіркелгенін көрсетті (57-қ. 1-т. 32-іс).

1970 жыл мен 1979 жылғы Кентау қаласы халқының ұлттық құрамындағы салыстырмалы өзгерістерді төмендегі кестеде көрсетілген.

4-кесте – 1970 жыл мен 1979 жылғы Кентау қаласы халқының салыстырмалы ұлттық құрамы

Ұлттар	1970 жылғы қала халық саны	% үлесі	1979 жылғы қала халқының саны	% үлесі
Қазақтар	25400	38,8	31290	43,4
Орыстар	14610	22,4	21103	29,3
Украиндар	1873	2,8	2163	3
Беларустар	169	0,2	200	0,3
Өзбектер	4197	6,4	5407	7,5
Татарлар	3390	5,2	4326	6
Әзірбайжандар	557	0,8	743	1
Немістер	206	0,3	253	0,3
Кәрістер	213	0,3	269	0,3
Басқа ұлт өкілдері	14782	22,8	6355	8,9
Барлығы:	65400	100	72109	100

1970 және 1979 жылғы бүкілодақтық санақ нәтижелері қала халқының құрамында екі этникалық топ – қазақтар мен орыстардың үлесі жоғары екендігі және олардың саны басқа ұлт өкілдерімен салыстырғанда қарқынды артып отырғандығын байқауға болады. Мәселен, орыс ұлтының өкілдерінің саны 1970 жылы 14,6 мың адамды құраса, араға 9 жыл салып, 1979 жылғы санақ қорытындылары бойынша 21,1 мың адамға көбейіп, яғни 44,5% өскен (57-қ. 1-т. 33-іс).

Қала халқының құрамындағы орыс ұлт өкілдері санының артуына сыртқы миграциялық процестермен бірге, өзге этникалық топтардың ассимиляциясы да ықпал етті. Халықтың күнделікті тұрмыстық өмірі және еңбек жағдайында

орыс мәдениеті мен тілі үстем болғандықтан, қаладағы шағын этникалық топтар ұлттық тамырынан ажырап, аралас некелік қатынастар арқылы орыс ұлтының құрамына сіңіп кету үдерісі белең алды. Осыған байланысты, санақ кезінде аралас неке арқылы дүниеге келген балалар көбінесе ата-аналарының көрсетуімен орыс ұлтының өкілі болып жазыла бастады. Орыс ұлтының ықпалына қарай ассимиляциялану үдерісі әсіресе, славян тектес және еуропалық ұлттардың арасында серпінді жүрді.

Қала халқының құрамындағы келесі бір үлкен этникалық топ – осы өлкенің автохтонды тұрғындары қазақтар еді. 1970 жылғы халық санағы бойынша қазақтардың үлесі 38,8% (25,4 мың адам) құраса, 1979 жылғы санақ бойынша

қала халқының құрамындағы қазақтардың үлесі 43,4% (31,2 мың адам) жетті (57-қ. 1-т. 34-іс).

Бұл мәліметтерден қазақ халқының пайыздық үлесі 1960 жылдардың ортасынан бастап, жедел өсе бастағанын көреміз. Себебі, осы жылдары бүкіл республика инженерлік-техникалық мамандықтарды игерген қазақтардың үлесі де артып, қаладағы өндіріс орындарына көптеп келе бастаған болатын. Сонымен қатар, қала халқының құрамындағы қазақтардың табиғи өсімі басқа ұлт өкілдерімен салыстырғанда өте жоғары болды.

1959 жылғы санақ бойынша қала халқының арасындағы қазақтар мен орыстардан кейінгі аса ірі этникалық топтардың бірі – грек ұлтының өкілдері, 1970 жылғы және 1979 жылғы санақтар

бойынша жеке ұлт ретінде нақты сандары көрсетілмеді және кеңестік ұлт саясатына байланысты қала халқының құрамына енбей қалды. Бұл сталиндік қуғын-сүргін жылдары жалған жаламен тарихи отандарынан Кентауға жер аударылып, қиын кезеңдерді бастан кешірген және енді еңсе тіктеген грек ұлты өкілдеріне жасалған кезекті қиянаттардың бірі болатын.

Енді Кентау қаласы халқының құрамындағы қазақтар мен орыстардан кейінгі үлкен этникалық топтар ретінде жалпы саны аз болса да өзбектер мен татарлар атала бастады.

1979 жылғы халық санағы бойынша Кентау мен оның құрамындағы жұмысшы кенттеріндегі қазақтардың жеке пайыздық үлесі төмендегі кестеден берілген.

5-кесте – 1979 жылы Кентау қаласы халқының жыныстық құрамы мен қазақтардың саны

Елдімекен атауы	Халық саны	Ерлер	% үлесі	Әйелдер	% үлесі	Қазақтар саны	% үлесі
Кентау қаласы	62004	29946	48,3	32058	51,7	24083	38,8
Ащысай кенті	6930	3148	45,4	3782	54,6	5017	72,4
Байжанай кенті	3175	1500	47,2	1675	52,8	2190	68,9
Барлығы	72109	34994	48,5	37115	51,5	31290	43,4

Кентау қаласына қарағанда ауылдық елдімекендер болып табылатын Ащысай мен Байжансай кенттерінде қазақтардың үлесі жоғары екендігі байқалады. Бұл мәліметтерден қала маңындағы жергілікті қазақтардың урбанизациялық үдерістерге тартылуы баяу жүргенін және олардың өлкенің байырғы халқы ретінде ауылдық елдімекендерді ығыса мекендегенін көреміз. Кентау қаласының өзінде қазақтар көбінесе шеткі шағын аудандар болып табылатын – жер үйлерден құралған Хантағы, Бала-бүргем мен Баялдыр шағын аудандарында көптеп шоғырланды (Қойгелдиев, 2016:59).

1989 жылғы бүкілодақтық халық санағы мәліметтері бойынша қала тұрғындарының жастық және ұлттық құрамы

1989 жылы Кентау қаласында кеңестік кезеңдегі соңғы санақ болып есептелген бүкілодақтық халық санағы өткізілді. Санақ қорытындылары нәтижесінде қала халқының саны 93,0 мың адамды құрап, 1979 жылмен салыстырғанда 22,4%, яғни 20,8 мың адам көбейгені байқалды (57-қ. 1-т. 35-іс).

Тиісті санақ мерзімдері аралығында халық санының өсіміне, қала құрамына жаңадан

елдімекендердің қосылуы да елеулі әсер етті. 1989 жылғы санаққа дейін, Кентау қаласының құрамына 10 мыңға жуық халқы бар Атабай ауылдық кеңесі қосылған болатын.

1989 жылғы санақ нәтижесі бойынша, Кентау қаласында – 74,7 мың адам, қалаға қарасты Ащысай кентінде – 6,1 мың адам, Байжансай кентінде – 2,9 мың адам, Атабай ауылдық кеңесінде – 9,3 мың адам тұрақты тұрып жатқаны анықталды (57-қ. 1-т. 47-іс).

Кентау қаласының халқы тиісті санақ кезеңдері аралығында тұрақты түрде өсіп отырса, керісінше Ащысай мен Байжансай кенттерінің халқы азая бастағаны байқалды. Өйткені, осы жылдары аталған жұмысшы кенттерінде орналасқан кеніштерде кен рудасының мөлшері кеми бастағандықтан, тұрғындарының жұмыс бабымен өзге өндірістік қалаларға қоныс аударуы күшейген болатын.

1989 жылғы халық санағы барысында халықтың ұлттық құрамы алдыңғы халық санақтары сияқты, тұрғындардың қай ұлтқа жататынын өздерінің көрсетуі негізінде және балаларының ұлты ата-анасы арқылы анықталды. Санақ жүргізушілерден тұрғындардың ұлтын анықтау

үшін қосымша құжаттар мен басқа да дәлелдер сұрауына тиым салынды (ЧОУС, 1990:8-9).

1989 жылғы бүкілодақтық санақ мәліметтері бойынша, қала халқының ұлттық құрамында елеулі өзгерістер орын алғаны байқалды. Қала халқының құрамындағы барлық ұлттардың үлесі кеміп, тек өзбек және қазақ халқының саны тұрақты түрде өскен. 1989 жылғы санақ нәтижесінде қазақтардың үлесі 43,4%-дан 50,8%-ға дейін көбейді. Сөйтіп, қазақтар қала халқының жартысынан астамын құрап, тұңғыш рет өзінің байырғы жерінде басым ұлт көрсеткішіне ие болды. Қала халқының құрамындағы қазақтардың үлесінің артуын, басым көпшілігін өзге ұлт өкілдері құрайтын сырттан келушілер тасқынының тоқтауымен және қазақтар арасында табиғи өсімнің едәуір жоғары болуымен түсіндіруге болады.

6-кесте – 1979-1989 жылдардағы қала халқының ұлттық құрамы

Ұлттар	Қала халқының ұлттық құрамы, %	
	1979 ж.	1989 ж.
Қазақтар	43,4	50,8
Орыстар	29,3	17,9
Украиндар	3	1,8
Беларустар	0,3	0,1
Өзбектер	7,5	17,5
Татарлар	6,0	4,3
Әзірбайжандар	1,0	0,7
Немістер	0,3	0,1
Кәрістер	0,3	0,1
Басқа ұлт өкілдері	8,9	6,7
Барлығы	100	100

1979 жылы бүкілодақтық санақ бойынша қаладағы орыс халқының үлесі 29,3% (21,1 мың адам) құраса, 1989 жылы 17,8% (16,5 мың адам) құрады. Яғни, соңғы екі санақ кезеңі аралығында орыстардың пайыздық үлесі 4% азайған (57-к. 1-т. 51-іс).

Оның басты себебі ретінде, славян тектес және еуропалық ұлт өкілдерінің тарихи отандарына оралуынан туындаған миграцияның теріс айырымының (сальдосы) көрініс беруімен түсіндіруге болады. Сонымен қатар, осы жылдары қалада славян тектес (орыстар, украиндар, беларустар) және еуропалық (немістер, гректер

т.б.) ұлттардың саны тоқырап, депопуляцияға ұшырай бастаған болатын.

Санақ мерзімінде қала халқының құрамындағы қазақтардан кейінгі жоғары өсу көрсеткішіне ие болған ұлт өкілдерінің бірі – өзбек халқы еді. 1979 жылғы халық санағымен салыстырғанда, олардың үлесі 7,5% (5,4 мың адам) болса, 1989 жылы 17,5% (16,2 мың адам), яғни 3 есеге көбейген. Өзбек ұлт өкілдері санының күрт артуына қаланың құрамына жаңадан Атабай ауылдық кеңесінің қосылуы себеп болды. Өйткені, Атабай ауылы халқының көпшілігін өзбектер құрайтын еді. Сонымен қатар, өзбек халқының арасында бала туу көрсеткіштері де, басқа ұлт өкілдерімен салыстырғанда жоғары болуымен ерекшеленді.

1989 жылғы бүкілодақтық халық санағы бойынша ұлттық белгілерімен қатар, әр ұлттың ана тілі мен екінші тілі ретінде орыс тілін қаншалықты меңгергені де анықталды. Санақ нәтижесінде алынған мәліметтерге сүйенсек, қала халқының 86,7% ана тілі ретінде өз ұлтының тілін, ал күнделікті өмірде қолданылатын қарым-қатынас тілі ретінде орыс тілін атады. Қала халқының арасында орыс тілін еркін сөйлейтін тұрғындардың үлесі 71,4% құрады. Бұл салыстырмалы түрде, сол кездегі республика бойынша ең жоғары көрсеткіштердің бірі болатын.

1989 жылғы санақ қорытындысының нәтижесінде, қала халқының түрлі жас топтарының арасындағы айырмашылықтар, айтарлықтай өзгеріске ұшырағаны байқалды. 1979 жылғы халық санағымен салыстырғанда 1989 жылы 18 жасқа дейінгілердің үлесі 44%-дан 38%-ға азайса, ал 19-59 жас аралығындағы еңбекке қабілетті азаматтардың үлесі сәйкесінше 49,3%-дан 51,1% көбейді. Қала халқының құрамында зейнет жасындағы қарт адамдардың үлесі де жоғарлап, біртіндеп қартаю үдерісі белең алды. 1989 жылғы санақ бойынша, Кентау қаласында егде жастағы халықтың үлесі 9,9% құрады (57-к. 1-т. 56-іс).

Ж.Боже-Гарнье–Э.Россеттің демографиялық қартаю шкаласына сүйенсек, егде жастағы адамдардың үлесі 8% төмен болғанда ғана, қала халқы жас деп айтуға болады. Бұл көрсеткіштен, «жастық шақтың қаласы» атанған Кентау қаласының халқы да біртіндеп, демографиялық қарттық үдерісіне бағыт алғанын көреміз. Өйткені, бұл жылдары жұмысқа қабілетті жастағы азаматтардың қаладан көшіп кетуі қарқын ала бастаған болатын. Кентау қаласынан көшіп кетушілердің алғашқы толқынын, кезінде осы

өлкеге жер аударылып келген грек ұлтының өкілдері бастады.

1990 жылдың алғашқы айының өзінде, Кентау қаласынан Грецияға 512 адам көшіп кетсе, 684 адам көшуге рұқсат алып, 552 қала тұрғыны көшіп кету үшін арнайы мекемелерге өтініш білдірді (57-қ. 1-т. 73-іс).

Осы жылдан бастап, Кентау қаласынан гректерден басқа ұлт өкілдерінің (орыстар, немістер, татарлар т.б.) көшуі де жаппай сипат алды. Әсіресе, өзге ұлт өкілдерінің жайлы тұрмыс іздеп Кентау қаласынан ауа көшуі, 1991-1993 жылдары аралығында қала құраушы кәсіпорын – Ащысай полиметалл комбинатының дағдарысқа ұшырап, халықтың әлеуметтік жағдайы нашарлағаннан кейін орын алған еді.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, Кентау қаласының қалыптасуының бастапқы кезеңінде (1941-1955 жж.) – қаланың алғашқы тұрғындарын, жұмыс күші ретінде сырттан әкелінген әскери тұтқындар мен жер аударылғандар құрады. Бұл кезеңде қала халқының сандық және сапалық динамикасына механикалық қозғалыстың ықпалы зор болды.

1956-1991 жылдардың аралығын қамтитын екінші кезеңінде, қаланың негізгі халқын – өнеркәсіп орындарына қоғамдық шақыртулар бойынша Кеңестер Одағының әр түкпірінен келген комсомол жастар мен ерікті, жалдама-

лы жұмысшылар толықтырды. Бұл кезеңде, халықтың механикалық қозғалысымен бірге, қала тұрғындары санының артуына табиғи өсім де зор әсер етті.

Жалпы алғанда, халық санының көбеюі мен кему үдерістері, қаладағы өнеркәсіп орындарының еңбек ресурстарына деген сұранысымен анықталды. Қала тұзуші кәсіпорынның өндірістік қуаты артқанда немесе жаңа кеніштері іске қосылған жағдайларда, сәйкесінше қала халқының саны да өсіп отырды. Ал, керісінше, қала тұзуші кәсіпорынның өндірістік қуаты кеміп, тоқырауға ұшырағанда, халық саны да азайды. Яғни, қала тұзуші кәсіпорында еңбек ететін жұмысшылар мен олардың отбасы мүшелері ғана тұрақты қала тұрғындары есебіне жатқызылды. Бұл үдерістің қарқыны мемлекеттік жоспарлау комитеті тарапынан реттеліп, жергілікті милиция органдарының көмегімен қатап тәртіптегі паспорттық жүйе негізінде қадағаланып отырды. Сонымен қатар, кеңестік кезеңде қалыптасқан басқа өнеркәсіптік моноқалалар сияқты, Кентау қаласының халқы, жұмыс күші ретінде Кеңестер Одағының түкпір-түкірінен жиналған түрлі ұлттан құралған «уақытша» тұрғындар еді. Дағдарысқа ұшыраған алғашқы жылдары Кентау қаласында орын алған күрделі демографиялық ахуал, осы «уақытша» тұрғындардың көпшілігінің тарихи отандарына жаппай қоныс аударуының нәтижесінде туындаған болатын.

Әдебиеттер

- Итоги Всесоюзной переписи населения 1959, 1989 гг., М: Финансы и статистика
- Кожекеева Л.Т. (2010). Динамика численности населения городов Южного Казахстана во второй половине XX века. <http://abai.kz/post/6182/>
- Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 57-қ. 1-т. 21-іс.
- Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 57-қ. 1-т. 24-іс.
- Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 57-қ. 1-т. 27-іс.
- Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 57-қ. 1-т. 32-іс.
- Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 57-қ. 1-т. 33-іс.
- Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 57-қ. 1-т. 35-іс.
- Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 57-қ. 1-т. 47-іс.
- Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 57-қ. 1-т. 51-іс.
- Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 57-қ. 1-т. 56-іс.
- Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 57-қ. 1-т. 73-іс.
- Қойгелдиев М. (2016). Советтік қоғамдағы еңбек феномені. Алматы: Қаратау
- Об итогах Всесоюзной переписи населения Чимкентской области. Чимкент: ЧОУС
- Смаилова А. (1999). Краткие итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан. Алматы: Агентство РК по статистике
- Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. стат. сб., М: Финансы и статистика.

References

- Results of the All-Union Population Census of 1959, 1989, M: Finance and Statistics
- Kozhekeeva L.T. (2010). Dynamics of the population of the cities of southern Kazakhstan in the second half of the twentieth century. <http://abai.kz/post/6182/>
- Kentau regional state archive, 57-k. 1-t. 21-is.
- Kentau regional state archive, 57-k. 1-t. 24-is.
- Kentau regional state archive, 57-k. 1-t. 27-is.
- Kentau regional state archive, 57-k. 1-t. 32-is.
- Kentau regional state archive, 57-k. 1-t. 33-is.
- Kentau regional state archive, 57-k. 1-t. 35-is.
- Kentau regional state archive, 57-k. 1-t. 47-is.
- Kentau regional state archive, 57-k. 1-t. 51-is.
- Kentau regional state archive, 57-k. 1-t. 56-is.
- Kentau regional state archive, 57-k. 1-t. 73-is.
- Koigeldiev M.(2016). The phenomenon of labor in the Soviet society. Almaty: Karatau.
- On the results of the All-Union population census of the Chimkent region. Shymkent: ChOUS
- Smailova A. (1999). Short results of the 1999 census in the Republic of Kazakhstan. Almaty: Agency for Statistics of the Republic of Kazakhstan
- Number and composition of the population of the USSR. According to the All-Union Population Census of 1979, ct. Sat., M: Finance and Statistics

Сайфулмаликова С.С.¹ Садықова Ә.Қ.²

¹Тарих ғылымдарының докторы, e-mail: sabirasha@mail.ru

²3 курс PhD докторанты, e-mail: asemakaznpu@mail.ru

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**ТҮРКІСТАН,
ДАЛА ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛЫҒЫНДА ҚҰРЫЛҒАН
МҰҒАЛІМДЕР СЕМИНАРИЯЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫНАН
(1879-1917 жылдар)**

Мақалада Түркістан мұғалімдер семинариясы (1879), Орскі-Орынбор қазақ мұғалімдер мектебі (1883), Семей мұғалімдер семинариясы (1903), Ақтөбе ерлер мұғалімдер семинариясы (1913), Орал мұғалімдер семинариясы (1913), Верный мұғалімдер семинариясы (1913), Ақмола мұғалімдер семинариясы (1916) және семинария жанынан ашылған үлгілі училищелердің құрылуы мен қалыптасу тарихы баяндалады. Семинарияға қатысты қабылданған Ережелер, әрбір мұғалімдер семинариясының өзіндік ерекшеліктері, семинарияда оқытылған пәндердің түрлері мен оған қатысты талаптар, шәкірттердің ұлттық, діни құрамы, тәлімгерлер мен попечительдер және олардың міндеттері, шәкірттердің үлгерім деңгейі, шәкірт ақының түрлері, кітап қорлары, семинариядағы тәрбие жұмыстары, семинарияны бітірген шәкірттер туралы да көрсетіледі.

Түйін сөздер: мұғалімдер семинариясы, Ережелер, училищелер, шәкірттер, шәкірт ақы, кітап қоры, пәндер, попечительдер мен тәлімгерлер.

Saifulmalikova S.S.¹, Sadykova A.K.²

¹Doctor of History, e-mail: sabirasha@mail.ru

²PhD 3-rd cours, e-mail: asemakaznpu@mail.ru

Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan. Almaty

**From the history of the teachers ' seminaries
of Turkistan's, Steppe's general – governorate
(1879-1917 years)**

This article examines the history of the formation and development of Turkestan teacher's Seminary (1879), Orsk-Orenburg Kazakh teacher's school (1883), Semipalatinsk teacher's Seminary (1903), Aktobe male teacher's Seminary (1913), Ural teacher's Seminary (1913), Vernensky teacher's Seminary (1913), Akmola teacher's Seminary (1916), as well as the best schools that were formed at these educational institutions. In addition, the author examines the rules concerning these educational institutions; the specific features of each institution; types of subjects taught in these seminaries. The article studies the national and religious composition of teachers and seminarians, duties of Trustees and mentors, level of progress, types of scholarships, book Fund, educational work and information about graduates who have graduated from these seminaries.

Key words: teacher's Seminary, Positions, school, students, scholarship, book Fund, subjects, Trustees and mentors.

Сайфулмаликова С.С.¹ Садыкова А.К.².

¹ д.и.н. e-mail: sabirasha@mail.ru

²PhD докторант, e-mail: asemakaznpu@mail.ru

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан. г. Алматы

Из истории учительских семинарий туркестанского, степного генерал-губернаторства (1879-1917гг.)

В данной статье рассматривается история становления и развития Туркестанской учительской семинарии (1879), Орско-Оренбургской казахской учительской школы (1883), Семипалатинской учительской семинарии (1903), Актюбинской мужской учительской семинарии (1913), Уральской учительской семинарии (1913), Верненской учительской семинарии (1913), Акмолинской учительской семинарии (1916), а также образцовых училищ, которые были образованы при этих учебных заведениях. Кроме того, авторы исследуют правила, касающиеся данных учебных организаций; специфические особенности каждого учебного заведения; типы предметов, преподававшихся в данных семинариях. В статье изучены национальный и религиозный состав семинаристов, обязанности попечителей и наставников, уровень успеваемости, типы стипендий, книжный фонд, воспитательная работа и сведения о выпускниках, окончивших указанные семинарии.

Ключевые слова: учительская семинария, Положения, училище, студенты, стипендия, книжный фонд, предметы, попечители и наставники.

Кіріспе

XIX ғасырдың екінші жартысында Батыс Сібір, Орынбор, Түркістан генерал-губернаторлығына қараған қазақ жерінде бұрын ашылған және енді ашыла бастаған Ресейлік білім беру жүйелері халықтық училищелер, приходтық бір, екі сыныптық ерлер, қыздар училищелері, екі-үш сыныптық қалалық училищелер, орыс-түземдік училищелер, болыстық мектептерге мұғалімдер жетіспеді. Сырдария облысында халықтық училищелерді шіркеу қызметкерлері жүйесіз түрде ашып, олар Халық ағарту министрлігіне де бағынбады. Ақмола, Семей, Орал, Торғай облыстарында ашылған оқу орындарының мұғалімдері Ресей империясының орталық губернияларындағы оқу орындарын бітірген әр түрлі ұлт өкілдері мен Орынбор Неплюев кадет корпусының, Орынбор Шекара Комиссиясы жанындағы қазақ мектебін бітірген қазақ жастары болатын. Аймақтағы орыстық білім беретін оқу орындарына кәсіби мамандар жетіспеді, сондықтан да бастауыш білім беретін оқу орындарына мұғалімдер дайындау қажеттігі туындады.

Ресей империясы аймағында алғашқы мұғалімдер семинариясы немістік үлгіде 1803 жылы Виленск университеті жанынан, 1828 жылы прибалтық немістер мен эстовтар үшін Дерпте мұғалімдер семинариясы ашылған еді. 1870 жылы 17 наурызда мұғалімдер семинариясына қатысты Ереже қабылданды. 1872 жылы

Ресей империясында бірнеше мұғалімдер семинариясы ашылды. Қазан бұратана мұғалімдер семинариясы (1872), Омбы мұғалімдер семинариясы (1872), Уфимск-Орынбор татар мұғалімдер семинариясы (1872), Иркутск мұғалімдер семинариясы (1872).

Түркістан мұғалімдер семинариясы

1867 жылы Түркістан генерал-губернаторы адъютант Н.П. фон-Кауфманның алғашқы көңіл бөлген мәселесі орыстық үлгідегі білім беру жүйесін ашу және оған кәсіби мамандар дайындау болды. Генерал-губернатор Н.П. фон-Кауфман Санкт Петербургке барған сапарында Қазан қаласына тоқтап, арнайы Н.И. Ильминскийге жолығып, оны аймаққа шақыруды да көздейді, алайда оның бұл әрекеті нәтижесіз аяқталды. Өйткені Н.И. Ильминский Қазан бұратана мұғалімдер семинариясын басқаруға қойылған болатын. Н.И. Ильминский өзі Түркістан өлкесіне келмесе де, бірақ аймаққа өзінің миссионер шәкірттері И.П. Остроумов, М.А. Миропиев, А. Софийский, Н.А. Воскресенскийлерді аттандырды.

Түркістан мұғалімдер семинариясы 1879 жылы 1 тамызда 4 сыныптық болып ашылды. Семинарияның Иркутскіден ерекшелігінің бірі, ғылыми ілімдер бойынша 3 оқытушы, тәлімгер бекітілсе, мұнда 5 оқытушы, тәлімгер бекітілді. Семинариядағы қызметкерлердің жалақысы 1875 жылы Ресейдегі семинарияларға

бекітілген жалақыдан 50% жоғары болды, яғни мұғалімдерге Ташкент, Верный ерлер гимназиясының жалақысы деңгейінде жалақы төленді (Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения, 1883а: 1632). Мысалы, Түркістан мұғалімдер семинариясының директорының жалақысы 3000 рубль, V шенде болса, Орск-Орынбор мұғалімдер мектебі инспекторының жалақысы 1500 рубль, VI шенде, алғашқы оқу орнының негізгі ғылыми пәндерден сабақ жүргізетін мұғалімдерінің жалақысы 1800 рубль, ал соңғысының мұғалімдерінің жалақысы 1190 рубль болды.

Түркістан мұғалімдер семинариясында бау-бақша сабағын жүргізу үшін де арнайы қаржы көзі бөлінді. Иркутскі семинариясының штатына бөлінген қаржыдан 4380 рубль көбірек болды. Сонымен бірге семинарияның өз ғимараты салынғанға дейін және қызметкерлердің пәтерлерін жалға алу үшін жылына 4000 рубль қаржы көзін бөлу қарастырылды (Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения, 1883а: 1632).

Иркутскі мұғалімдер семинариясына жылына 34.320 рубль, Қазан мұғалімдер семинариясына 33.950 рубль бөлінсе, Түркістан мұғалімдер семинариясына жылына 42.700 рубль бөлініп және бұл шығын қазына қорына өткенге дейін Ферғана облысының кіріс көзі есебінен жүргізілуі тиіс болды (Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения, 1883а: 1632).

Түркістан мұғалімдер семинариясының оқытушылары үшін жеңілдіктер де жасалды: а) 3 жылдан кейін 4 айлық демалыс алуға құқы болды; б) Түркістан өлкесінде қызметін қалдырып, басқа жерге қызметке ауысса да, яғни 5 жыл қызмет үшін жаңа жерге жеткенге дейінгі жол қаражатын алуға және соңғы қызметі бойынша жарты жылдық көлемде жалақы алуға құқы болды; в) зейнетке шыққанда Түркістан өлкесінде жасаған 5 жылдық қызметі 7 жылдық қызмет өтелімі ретінде көрсетілді (Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения, 1883б: 1634-1635).

Сол кезеңде Ресейде ашылған семинариялардың негізгі бөлігінде оқу мерзімі 3 жыл болса, Түркістан мұғалімдер семинариясында оқу жылы 4 жыл болды. Семинариядағы шәкірттердің практикалық сабақ жүргізуі үшін оның жанынан 1882 жылы бірінші үлгілі приходтық училище ашылды. Семинария жанынан 1885 жылы екінші училище тағы да ашылғанымен, бірақ бұл училище 1895 жылы жабылып қалды. Училищеге

де орыс балалары мен түземдіктердің шоқынған, шоқындырылмаған балалары қабылданды.

Училищеге екі мұғалім тұрақты сабақ берді, олардың әрқайсысының жалақысы 900 рубль болды. Орскі-Орынбор мұғалімдер мектебі жанынан ашылған бастауыш училищенің мұғалімінің жалақысы 360 рубль болатын. Түркістан мұғалімдер семинариясы жанынан ашылған училище мұғалімдерінің де, жалақылары басқа семинариялардың жанынан ашылған училищелермен салыстырғанда жоғары болды.

Түркістан мұғалімдер семинариясы Иркутск мұғалімдер семинариясына қатысты қабылданған Ережеге бағынғанымен, бірақ өзінің ерекшеліктері де болды, біріншіден орыс балаларымен бірге түземдіктердің шоқынған және шоқындырылмаған балалары қабылданды, қабылданатын орыс балаларының саны 50-ден кем болмауы қажет болды, қалған орындар түземдіктерге берілді. Қазан, Иркутск мұғалімдер семинариясының Түркістан семинариясынан ерекшелігі, бұл оқу орнына тек шоқынған түземдіктер ғана қабылданатын. Екіншіден, түземдіктерге парсы, немесе сарт тілі оқытылуы тиіс болды, бау-бақша ісінен практикалық сабақ өткізілді, үшіншіден, Құдай Заңы мен славяндық шіркеу тілі сабағы семинарияда және училищеге орыс балалары мен шоқынғандар үшін оқу міндетті болды. Түземдіктер үшін мұсылман діні сабағын оқытуды шешу Түркістан генерал-губернаторының құзырында болды (Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения, 1883в: 1626). Семинария алған ашылған кезде қазақ, өзбек, татар балаларына оқуға рұқсат берілсе, 1902 жылдан бастап түрікмендерге де оқуға мүмкіндік берілді.

Түркістан генерал-губернаторлығы басшылығында болған өзгерістер семинарияның ішкі өмірі мен басшылығына да өзінің әскерін тигізіп отырды. 1882 жылы фон Кауфман қайтыс болғаннан кейін, билікке М.Г. Чернявтің (1882-1884) келуі Н.П. Остроумовтың семинария директорлығы қызметінен кетуіне себеп болды. Фон Кауфманның кезінде семинарияда орыс транскрипциясына негізделген қазақ тілі оқытылса, 1883 жылы М.Г. Чернявтің кезінде қазақ тілінің орнына сарт тілі, 1885 жылы генерал-адъютант фон Розенбахтың (1884-1889) кезінде сарт тілімен бірге парсы тілін оқытты. Фон Розенбахтың кезінде семинарияға Ресейдің барлық мұғалімдер семинарияларында бар құрметті попечитель лауазымы енгізілді. Қазалыдағы 1 гильдия көпесі Н.Ивановтың семинарияға жыл сайын 500 рубль

ақша көлемінде қайырымдылық жасауына байланысты оны семинарияның құрметті попечитель лауазым тұлғасына бекітіп және осы тұлғаға қатысты берілген барлық құқықтарды оның пайдалануына мүмкіндік берілді (Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения, 1883г: 2249-2250 б). Көпес Н. Иванов қайырымдылықты көрсетуді тоқтатқанға дейін попечитель лауазымын иеленді. Жыл сайын семинария қорына 500 рубльден ақша аударумен бірге, 1883 жылы алғаш семинарияны бітірген 9 түлектің әрқайсысының жаңа қызметке тағайындалған жерге жететін қаражатын көтеріп, оларға 360 рубль көлемінде қайырымдылық жасады (Отчет о состоянии Туркестанской учительской семинарии с 1 августа 1882 года по 1 августа 1883 г., 1883: 37).

Добросмыслов Түркістан мұғалімдер семинариясында 25 жыл ішінде 415 адам білім алса (орыстар 348 адам, 83,9%, казактар 54 адам 13%, сарттар 9 адам 2,2%, татарлар 3 адам 0,3% және түрікмен 1 адам 0,2% оқыды, оның ішіндегі курсты толық аяқтағаны 254 адам (61,2 %) болды деп көрсетеді (Добросмыслов, 1912: 231). 1886 жылы училищеде 98 оқушы болса, оның 90 христиан, 8 мұсылман, 1893 жылы 2 үлгілі училищеде 94 ер бала болса, оның 91 православие дінінде, 1 рим католик, 2 мұсылман болған.

Алғашқы кезде семинарияның жеке ғимараты болмады. Семинария Ташкент қыздар гимназиясының ғимаратын жылына 900 рубльге жалға алып отырды (Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.10, 1894а: 28). 1886 жылы 3 ақпаннан бастап Ташкент гимназиясы жанынан түземдіктер үшін ашылған пәтерлер Түркістан мұғалімдер семинариясына берілді. Бұл пәтерлер енді семинарияның қарауына өткеннен кейін Мемлекеттік қазынадан және Сырдария, Ферғана облыстары мен Зарафшан округіндегі қазақ, сарттардың қоғамдық қоры есебінен қаржыландырылатын болды (Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.10, 1894б: 308). Пәтерлер 25 шәкіртке лайықталып жабдықталды. Шәкірттердің дәрі-дәрмек, канцеляриялық қажеттері, пәтерді жалға алу, оны жылыту, жарықтандыру және жөндеу мен қызметшілердің қызметінің шығыны да қарастырылды (Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.10, 1894в: 318).

Семинария қарауына өткен пәтерлерді басқару меңгеруші мен оның көмекшісіне жүктелді. Меңгерушінің жоғары, немесе орта білім деңгейі болуы қажет болды. Меңгерушілік

қызметке тұратын адамды Түркістан өлкесі училищелерінің инспекторы ұсынып, Түркістан генерал-губернаторы бекітті. Көмекшіні Түркістан мұғалімдер семинариясының толық курсын аяқтаған шәкірттердің ішінен училище инспекторы бекітті. Меңгеруші директорға бағына отырып оқу-тәрбие, шаруашылық бөлімді басқарды. Меңгеруші мен оның көмекшісі Түркістан мұғалімдер семинариясының Педагогикалық Кеңестеріне қатысу құқы болды (Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.10, 1894г: 317). 1886 жылы семинария жанынан ашылған пәтерді 1995 жылы өзін толық ақтамады деп жауып тастады.

Түркістан генерал-губернаторының өтінішімен 1898 жылы 57 бұйрыққа сәйкес Түркістан мұғалімдер семинариясын бітіргендер Түркістан өлкесіндегі қалалық училищелерде оқытушылардың көмекшісі қызметін жүргізу мүмкіндігін алды. 1872 жылы 31 мамырдағы қалалық училищелерге қатысты бекітілген Ережеге сәйкес қалалық училищелердің сынып мұғалімдеріне және оның көмекшілеріне мұғалімдер институтын бітіргендер ғана қабылдануы тиіс болатын. Түркістан генерал-губернаторы аймақтағы училищелерге мұғалімдер институтын бітіргендердің қызметке келмеуіне байланысты, бос орындарға мұғалімдер семинариясын бітіргендерді қызметке алу жөнінде Халық Ағарту Министрлігіне өтініш жасаған болатын, губернатордың өтініші қанағаттандырылып, семинарияның түлектері қалалық училищелерде оқытушылардың көмекшісі қызметіне қабылдана бастады (Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Том семнадцатый, 1904: 2202).

Семинарияда алғашқы кезде екі түрлі шәкірт ақы төленді: белгіленген штатқа сәйкес қазыналық, уез тұрғындарының арнайы бөлген шәкірт ақысы. Кейін бұдан бөлек жергілікті ұйымдар мен жеке тұлғалардың белгілеген, өз қаражатына оқитын пансионерлер, жартылай пансионерлер және семинарияда сынып бөлмесі жеткілікті болған кездерде келіп оқитындар. Мұсылман шәкірттеріне қазыналық шәкіртақының үштен бір бөлігі ғана бөлінді (Журнал министерства Народного Просвещения. Ч. 292. №36, 1894: 8).

Алғашқы кезде семинария ашылғанда 78 шәкірттің әрқайсысына 140 рубльден бөлініп, жалпы шығын 10.920 рубльді құрады. Семинария жанындағы училищедегі 40 шәкірттің әрқайсысына 120 рубльден 4800 рубль бөлінді (Сборник Постановлений по Министерству На-

родного Просвещения, 1883а: Қараңыз, қосымша, 26-27). 1911 жылдары қазыналық шәкірт-ақының көлемі 240 рубльге жетті. 1913 жылы Жетісу облысындағы Верный мұғалімдер семинариясы ашылғанға дейін, облыстық басқарма Түркістан мұғалімдер семинариясына арнайы қаражат бөліп өз шәкірттерін оқытып отыратын. Мысалы, 1911 жылы Жетісу облысы 9 адамға, Закаспий облысы 5 адамға шәкіртақыға қаражат бөлген (90-қор, 1-тізбек, 671-іс). 1913 жылдан бастап Жетісу облысының Түркістан семинариясына бөлетін шәкірт ақы қаражаты Верный мұғалімдер семинариясына бөлінетін болды.

Түркістан мұғалімдер семинариясында қазыналық шәкіртақыға оқығандар семинарияны бітіргеннен кейін приходтық училище, бастауыш училищеде 6 жыл еңбек етуі қажет болды, семинарияның түлектерін мұғалімдер институтына қабылдамады. Ресей империясының ішкері аймақтарындағы мұғалімдер семинариясының түлектеріне мұндай шектеушіліктер қойылмады.

Орскі мұғалімдер мектебі

Түркістан мұғалімдер семинариясы ашылғаннан кейін, 1883 жылы Орскі қаласында қазақ мұғалімдер мектебі ашылды. Мектеп 4 жылдық болып ашылды және жабық оқу орнына жатқызылды. Бұл мектептің Ташкент мұғалімдер семинариясынан бірнеше ерекшелігі болды біріншіден, мектеп 1872 жылы 27 наурыздағы Уфа мен Симферополь қалаларында ашылған татар мұғалімдер мектебі үшін қабылданған Ережеге бағынды. Татар мұғалімдер мектебінің Ережесіне сәйкес бастауыш сыныптық училищелер үшін қазақ жастарынан тәжірибелі мұғалімдерді дайындау көзделді. Мұғалімдер мектебі Халық Ағарту Министрлігінің Ведомствосына, Орынбор оқу округіне бағынды және мектептегі шәкірттерді сабақ беруге үйрету үшін, оның жанынан бастауыш бір сыныптық орыс-қазақ училищесі ашылды. Бұл училищенің мұғалімін Орскі мұғалімдер мектебін бітірген қабілетті, орыс тілін жақсы білетін қазақ түлектерінің арасынан инспектордың өзі таңдап алып, кейін оны Орынбор оқу округінің попечителі мұғалімдікке бекітті. Мұғалімдер мектебінде мұсылман діні сабағы оқытылды, оны жүргізетін адам молда дәрежесінде және орыс тілін жақсы білетін адам болуы тиіс болды, дін сабағының мұғалімін инспектордың өзі таңдап алып, кейін Орынбор оқу округінің попечителі жергілікті губернатордың келісімімен бекітті. Мектепте жұмысқа екі бақылаушы келісім шарт-

пен қабылданды. Олар жоғары немесе орта оқу орнының толық курсына аяқтаған тұлғалардан алынып, кейін оны Орынбор округтің попечителі бекітті. Олардың құқы прогимназияның, гимназияның сынып тәлімгерлерінің құқымен теңестірілді (Васильев, 1896а: 32-33).

Мектептегі барлық пәндер орыс тілінде жүргізіліп, мұсылман діні сабағы орыс немесе қазақ, араб тілінде жүргізілуі тиіс болды, ал мектептегі екпе салу уақытын Халық Ағарту Министрі бекітті (Васильев, 1896б: 32-33). Мұғалімдер мектебінде алғаш ашылған кезден 1892 жылға дейін тек қазақ балалары оқыды. 1892 жылдан бастап орыс балалары да қабылданатын болды, өйткені мектепті бітірген шәкірттер сабақ уақытынан тыс уақыттарда өз арасында қазақша сөйлеуіне байланысты орыс тілін дұрыс меңгермеді, сондықтан да мектепке орыс балаларын қабылдау арқылы, орыс тілін сөйлеуге үйретеміз деп көрсетілді (Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Том двенадцатый, 1896а: 835-836).

Татар мұғалімдер мектебі Жарғысының 2605 бабына сәйкес Орскі мұғалімдер мектебі орта оқу орнына жатқызылып Халық Ағарту Министрлігіне қарайтын прогимназиялардың құқына сәйкестендірілді. 2606 бапқа сәйкес мұғалімдер мектебінде алғашқы кезде қазына есебінен 40 шәкірт оқытуға құқы болды. Бұл белгіленген штаттан бөлек, мектептің материалдық жағдайы көтерген кезде земстволық, әр түрлі ұйымдар мен қоғамдардың бөлген қаражаттарына, жеке тұлғалардың өз қаражатына оқуға мүмкіндік берілді (Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Том двенадцатый, 1896б: 1639). 1885 жылы мұғалімдер мектебінде және оның жанындағы училищеде қазыналық шәкіртақы көлемі 60 адамнан 35 адамға, училищеде 15 адамнан 10 адамға қысқарды. Қысқарған шәкірт ақыдан қалған 2500 рубль оқу ғимаратын жалға алуға жұмсалды (Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.10, 1894г: 5-6).

2607 бапқа сәйкес мұғалімдер мектебін инспектор басқарды, ол белгілі оқу орындарының бірін бітірген, педагогикалық тәжірибиесі бар және татар тілін білуі тиіс болды. 2608 бапқа сәйкес инспекторға мектеп және оның жанындағы училище мұғалімдері бағынды, ал инспектордың өзі Орынбор оқу округінің попечителіне бағынды. 2609 бапқа сәйкес инспектор педагогика мен дидактика пәндерін жүргізуі тиіс болды. 2010 бапқа сәйкес мұсылман

дінін оқытатын мұғалімді жергілікті муфтидің келісімімен тағайындады (Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Том двенадцатый, 1896в: 1639).

Орск мұғалімдер мектебінің алғашқы штаты мынадай құраммен бекітілді: инспектор VI дәрежеде, жылдық жалақысы – 1500 рубль, ғылыми пәндер бойынша 4 оқытушы VIII дәрежеде, барлығына жылына 4380 рубль, көркем жазу мен сурет сабағының мұғалімі X дәрежеде, жылына 300 рубль, гимнастика мұғаліміне жылына 200 рубль, 2 бақылаушыға 1000 рубль, мұсылман дінінің мұғаліміне 540 рубль, дәрігер VIII дәрежеде жылына 200 рубль, қол өнері пәнінің мұғаліміне 200 рубль, бастауыш училищенің мұғаліміне 360 рубль, эконом IX дәрежеде, 200 рубль бекітілді (Журнал министерства Народного Просвещения. Ч.361. №9, 1905а: 32).

Мұғалімдер мектебінде оқытылған пәндер: Құдай Заңы мен шіркеулік славян тілі, жалпы және орыс географиясы, математика, физика жаратылыстану, қазақ тілі, көркем жазу, сурет пен сызу, ән мен музыка, қол еңбегі сабақтары. Орынбор мұғалімдер мектебінде музыка, ән, қазақ тілі сабақтары міндетті пәндер болмады. Музыка, қазақ тілі пәнін негізінен орыс балалары оқыды. Музыкадан скрипка аспабында ойнауға үйретті. Мұғалімдер мектебінде 19 скрипка болды. Кейбір шәкірттер аспапты өз қаражатына сатып алуы тиіс болған және шәкірттер аптасына өткен 4 сабақ үшін жылына 150 рубль ақша төлеуі тиіс болды. Шәкірттердің арасынан орыс балаларынан арнайы хор құрылды. Хордағылар шіркеулік әндер орындады. Қазақ балаларына ән сабағына қатысу міндетті болды. Жалпы ән сабағында зайырлы қоғам әндерімен бірге шіркеулік әндер үйретілді. Қазақ тілі сабағы орыс шәкірттеріне ғана оқытылды. Оларға қазақ тілі сабағында қазақ тілінің грамматикасы оқытылды және шәкірттер Ы. Алтынсариннің «Қырғыз хрестомиясын» орыс тіліне аударды.

Түркістан мұғалімдер семинариясында мұсылман діні сабағы оқытылмаса, Орынбор мұғалімдер мектебінде мұсылман діні сабағы арнайы бекітілген бағдарламамен оқытылды. Мысалы, мұсылман дінінің бағдарламасы бойынша бірінші сыныпта оқытылды; Бір құдайдың бар екеніне сену. Мұхаммед пайғамбар туралы. Дұға қылу (Азан). Бес мезгіл дұға (Намаз). Жұма намазы. Құрбан шалу. Жаназа намазы. Қырық парыз. Намаздың қарыздары. Намаз соңындағы дұға. Құранда аттары жазылған пайғамбарлар. Жаназа намазының соңындағы дұғалар (95-қор, 2-тізбек, 220-іс).

1893 жылы облыстық әкімшіліктің ұсынысымен практикалық медицинадан гигиена сабағы оқытылды. Гигиена сабақтарында тағам, бактерия, құрттардың түрлері мен зияны, су, ауа, сүттің құрамы, аурудың себептері мен оның түрлері, киім, тұрғын үйге қатысты мәліметтер оқытылды (95-қор, 1-тізбек, 137-іс а).

1905 жылы Орынбор мұғалімдер мектебіне қол еңбегі пәнінің мұғалімі лауазымы бекітілді, оның жылдық жалақысы 1050 рубль болды. Қол еңбегі пәні үшін мектеп ғимараты ішінен арнайы сынып жабдықталды және оның шаруашылық қажетіне 3260 рубль бөлінді (Журнал министерства Народного Просвещения. Ч. 361. №9, 1905б: 10-11). 1915 жылдың бірінші жарты жылдығында шәкірттер 10 биік емес үстел, 20 табуретка, 15 қобдиша, 12 пресс-бювар жасаған, сонымен бірге аяқталмай қалған шкаф, комод, түскі ас үстелі және тағы да басқа заттар жасалды деп көрсетеді- қол еңбегінің оқытушысы (95-қор, 2-тізбек, 374-іс а).

1889 жылы тамызда Орскідегі мұғалімдер мектебі Орынборға көшірілді, өйткені Орскі қаласында болған өрт салдарынан мектептің ғимараты өртеніп кеткен болатын. Құпия кеңесші Михайлов Орынбордағы татар мұғалімдер мектебін жауып, Орскідегі мұғалімдер мектебін Орынборға көшіруге ұсыныс жасады. Михайловтың ұсынысына байланысты 1889-1890 жылы Орынбор татар мұғалімдер мектебіне шәкірт қабылданбады (Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Том одиннадцатый, 1895а: 82-83). Орынбор татар мектебінің ғимараты, барлық дүние-мүлкі қазақ мұғалімдер мектебіне берілді (Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Том одиннадцатый, 1895б: 83). Мұғалімдер мектебі мен училищесі Орынбор қаласының орталығындағы Николаев көшесіндегі бұрынғы Шекара комиссиясы жанынан ашылған мектептің, яғни Ы.Алтынсарин білім алған екі қабатты ғимаратқа орналасты.

Орынбор мұғалімдер мектебі

Орынбор мұғалімдер мектебіне сынақтан өткен балалар ғана қабылданды. Мысалы 1899 жылы оқуға тапсырған Орал облысы Темір уезі №6 ауылдан және Орынбор мұғалімдер семинариясы жанынан ашылған училищенің шәкірті Жүрсінов Тіреу орыс тілінен 3, арифметикадан 4, географиядан 5 алып оқуға қазыналық шәкіртақыға қабылдана, ал Торғай облысы Ақтөбе уезі Қаратұр болысы №4 аул, Бөрті

болысындағы мектептің түлегі орыс тілі, географиядан 1, ал математикадан 2 алып оқуға қабылданбаған (95-қор, 1-тізбек, 137-іс б). 1908 жылы Торғай облысынан сынақ тапсырған 8 баланың 4-уі сынақ кезінде емтихан тапсырудан бас тартса, 3 емтихан сынағынан өтпеген (95-қор, 1-тізбек, 195-іс).

1889-1890 жылы Орынбор мұғалімдер мектебінде оқыған 35 шәкірттің барлығы да қазақ жастары болды, оның 8 сұлтан, 1 діни, 26 қарапайым отбастарынан болса, ал мектеп жанындағы училищедегі 11 қазақ баласының 2 сұлтан, 9 қарапайым отбастарынан болатын (95-қор, 1-тізбек, 24-іс). Мектеп жанындағы училищеде тек қазақ балалары оқыды және олардың саны 10 баладан аспады. Училищені бітірген шәкірттерге мұғалімдер мектебіне түсудің мүмкіндігі көбірек болды.

1916 жылы Орынбор мұғалімдер мектебінде 72 шәкірт оқыса, оның 56 орыс баласы болды. Орыс балаларының әлеуметтік тегі дворян-шенеуліктер-3, дін иелері-2, мещандар-12, казактар-3, шаруалар отбасынан-36 болған. Қазақ шәкірттерінің саны 16 болды (95-қор, 2-тізбек, 374-іс б). 1892 жылдан бастап мұғалімдер мектебіне орыс балаларын қабылдау және мектепке емтихан тапсыру арқылу түсудің қиындығы, қазақ шәкірттерінің мұғалімдер мектебінде санының бірте-бірте кемуіне алып келді.

Әрбір мұғалімдер семинариялары мен мектептердің өз кітапханалары болды: фундаментальді және оқушылардың. Фундаментальді қорда тәлімгерлердің танымын, білімін кеңейтуге және пәннің әдістемесін жетілдіруге бағытталған кітап, журналдар болса, ал оқушы кітапханасында семинария, мектеп курсының барлық пәндеріне арналған оқу құралдары болатын. Орынбор мұғалімдер мектебінің фундаментальді кітапханасында 1890 жылы 512 атаумен 928 том кітап (95-қор, 2-тізбек, 24-іс), болса, 1916 жылы 2829 атаумен 5425 том кітап болды. 1890 жылы училищеде 112 атаумен 735 кітап болса, 1916 жылы 191 атаумен 307 кітап қоры болған (95-қор, 2-тізбек, 374-іс в).

1902 жылы 11 наурызда мұғалімдер семинариясына қатысты қабылданған Ереже әрбір облыс орталығында өз мұғалімдер семинарияларының ашылуына кеңінен жол ашты. Семей мұғалімдер семинариясы (1903 жылы), Ақтөбе ерлер мұғалімдер семинариясы (1912), Орал мұғалімдер семинариясы (1913 жыл), Верный мұғалімдер семинариясы (1913), Ақмола мұғалімдер семинариясы (1916) ашылды. Жаңа Ережеге сәйкес семинариялар 4 сыныптық, ал

семинария жанынан ашылған үлгілі училищелер екі сыныптық болып ашылатын болды. Мысалы, Семей, Архангельск, Арзамас, Кострома, Пермь, Новомосковск, Петрозаводск мұғалімдер семинариясында Ереженің 2382, 2383-2410 баптарына сәйкес 4 сыныптық (3 негізгі және дайындық) болып ашылды. Семинарияның бұрынғы ашылған семинариядан өзгешеліктері болды. Мысалы, а) дайындық сыныбына 14 жастан, бірінші сыныпқа 15 жастан қабылданды; б) семинария жанынан шәкірттердің практикалық сабақ өткізуі үшін екі сыныптық бастауыш училище ашылды; в) семинариядағы қол еңбегі сабағының өткізілуі міндетті болып, оның ролі күшейтілді (Настольная книга по народному образованию. Т.IV, 1911а: 243).

Семей мұғалімдер семинариясы

1903 жылы Семейде ашылған мұғалімдер семинариясы екі сыныптық училищесімен ашылды. Семинария дайындық және 3 сыныптан тұрды. Семинарияда Құдай Заңы және шіркеулік славян оқулары, орыс тілі мен шіркеулік-славян тілі, арифметика, геометрия, тарих, география, жаратылыстану, физика, педагогика, көркем жазу, сызу, сурет, ән сабақтары оқытылды. 1905 жылдан бастап семинарияда қазақ тілі оқытылды.

Ереженің 2394 бабына сәйкес Семей мұғалімдер семинариясындағы қол еңбегі сабағының оқытушысына астаналық мұғалімдер институты оқытушысының көмекшісі қызметіндегідей дәрежеде құқық берілді; г) семинария дәрігерін семинария директорының ұсынысымен оқу округінің попечителі бекітті; д) дәрігер шәкірттердің денсаулығына байланысты мәселе бойынша Педагогикалық Кеңес мүшесі бола алды; е) 1905 жылы 1 шілдеде Семей мұғалімдер семинариясына қазақ тілі мұғалімінің қызметі бекітіліп, ол VIII шенде болды (Настольная книга по народному образованию. Т.IV, 1911б: 243).

Қазақ тілі курсы 4 жыл оқытылды, аптасына 3 сағаттан. Бірінші жылы қазақ тілі орыс транскрипциясымен оқытылып, шәкірттер қазақша сөз жаттау, ауызша сөйлесу, аударма жасауға үйретті. Екінші жылы араб алфавиті, қазақ тілінен орыс тіліне және керісінше аударма жасауға үйретті. Үшінші жылы синтаксис. Төртінші жылы синтаксисті қайталау, қазақша кітаптар оқу, ауыл мектептеріне арналған оқулықтарды талқылау, қазақ тілінде еркін сөйлеу және жазу, өз ойын еркін қазақ тілінде

жеткізе білу, жазбаша жазғанда араб алфавитімен жазуды меңгеру (503-қор, 1-тізбек, 4-іс).

Ереженің 2403 бабына сәйкес Семей мұғалімдер семинариясында қазыналық шәкірт-ақыға оқығандар курсты аяқтаған соң 2 жыл бастауыш училищеде еңбек еткеннен кейін, мұғалімдер институтына түсуге құқы болды. XIX ғасырда Түркістан мұғалімдер семинариясын, Орынбор мұғалімдер мектебін бітіргендердің мұғалімдер институтына түсу құқы болмаса, XX ғасырдың басында ашылған семинария шәкірттеріне мұндай шектеулер қойылмады.

1906 жылғы Семей мұғалімдер семинарияның мұғалімдер құрамына келсек: семинарияның директоры М.Н.Березников Петроград тарих-филология институтын бітірген, гимназия оқытушы дәрежесі бар, ол педагогика, орыс тілдерін оқытты, Б.Г.Герасимов Томскі діни семинариясының студенті, Құдай сабағынан және орыс тілінен сабақ берді, тәлімгер, кеңесші С.Н.Степанов Мәскеу мұғалімдер семинариясы курсы аяқтаған, физика, жаратылыстану тарихынан сабақ берді, тәлімгер кеңесші Н.М.Харченко Ровенскі реальды училищесінде оқыған, уездік училищенің арифметика және геометрия мұғалімі деген дәрежесі бар, арифметика, геометриядан сабақ берді, тәлімгер Е.А. Крестинский Қазан діни Академиясының курсы аяқтаған, тарих, география, ән сабақтарын жүргізді, графика өнерінің мұғалімі В.Т.Винокуров Қазан көркем өнер мектебінде оқыған, орта оқу орындарында сурет сабағын беру құқы бар, сызу, сурет, көркем жазу сабақтарын жүргізді, Нұрғали Құлжанов Орынбордағы қазақ мұғалімдер мектебін бітірген қазақ тілінен сабақ жүргізді, еңбек сабағынан А.П.Брыков Санкт-Петербург земстволық мұғалімдер семинариясының курсы аяқтаған. Гимнастикадан мұғалім А.Б.Молченко болды (503-қор, 1-тізбек, 8-іс).

1907 жылы семинариядағы шәкірттердің 88% христиан дінінде, 12% мұсылмандар болды (503-қор, 1-тізбек, 7-іс а). Әлеуметтік тегі бойынша 26 мешандардың, 17 казактардың, 16 шаруаның, қалған 25 әр түрлі әлеуметтік топтардан болған (503-қор, 1-тізбек, 7-іс б). Шәкірттердің 54-і Семей қаласы мен Семей уезінен, 6-уы Жетісу облысы мен Томск, Тобыл губерниясынан, 2-уі Ақмола облысынан, қалған 10 шәкірт әр түрлі аймақтардан еді (503-қор, 1-тізбек, 7-іс в).

1906 жылдың аяғында Семей мұғалімдер семинариясының жеке өз ғимараты болды. Ғимаратта қол еңбегі, сурет, жаратылыстану, тарих, музыка пәндерінің жеке-жеке

бөлмелері, кітапхана бөлмесі, мәжіліс залы шіркеуімен, музейі болды. Барлық сыныптар қажетті құралдармен жабдықталды. 1908 жылы жаратылыстану-тарих кабинетінде құралдар коллекциясының 81 атаумен 101 құрал болса, географиялық карта, картина, атлас, таблицалардың 21 атаумен 118 түрі болды (503-қор, 1-тізбек, 8-іс).

1912 жылы семинария кітапханасында 2452 атаумен 6993 том кітап, педагогикалық кітапханада 69 атаумен 86 том, музыкалық кітапханада 146 атаумен 400 кітап болды (503-іс, 1-тізбек, 14-іс). Семей мұғалімдер семинариясы басқа семинариялармен салыстырғанда материалдық жағынан жабдыкталуы өте жоғары болды.

Ақтөбеде ерлер мұғалімдер семинариясы

1912 жылы 5 қазанда Ақтөбеде ерлер мұғалімдер семинариясы ашылды. Семинария дайындық сыныбы және 3 сыныптық болды. Ақтөбе ерлер мұғалімдер семинариясының штаты 1902 жылы 11 наурызда Новомосковск қаласы Великие Сорочинцы селосындағы мұғалімдер семинариясы үшін бекітілген Ережеге сәйкес құрылды (458-қор, 1-тізбек, 61-іс а). 1914 жылы қазанда семинарияның жанынан үлгілі екі сыныптық училище 4 бөлімімен ашылды (458-қор, 1-тізбек, 61-іс б).

Ақтөбе мұғалімдер семинариясында 1912 жылы – 12, 1914 жылы – 36, 1916 жылы – 61, 1917 жылы – 60, 1918 жылы – 72 семинарист оқыды. Мұғалімдер семинариясы жанынан ашылған училищеде 1915-1916 оқу жылында 51 шәкірт оқыды. Мұғалімдер семинариясындағы шәкірттердің діни, әлеуметтік құрамына келсек 1913 жылы православия – 31, мұсылмандар – 5, ұлттық құрамы бойынша 31 орыс, 4 қазақ, 1 татар баласы болса, әлеуметтік тегі бойынша 12 мешандар, 24 шаруа отбасынан болды (Обзоры Тургайской области за 1913 год, 1914: 88) 1917 жылы 60 шәкірт оқыса, діни бойынша православия-51, мұсылмандар 9, әлеуметтік тегі бойынша 1 дін иелері, 10 мешандар, 2 казактар, 38 шаруа және т.б. отбасыларынан болатын (458-қор, 1-тізбек, 61-іс в).

Семинарияның мұғалімдер құрамына келсек: директоры В.Ф. Карпов (Трофимов) Петроград университетінің түлегі, дін ілімінің кандидаты, дін сабағынан Н.И. Мордвов Орынбор діни семинариясының түлегі, математика пәнінің тәлімгері Ц.П. Словохотов Харьков университетінің физика-математика факультетінің

тетінің түлегі, орыс тілінің тәлімгері И.В. Уваров Қазан Діни Академиясының түлегі, жаратылыстану мен физика пәнінің тәлімгері А.П. Райский Варшава университетінің физика-математика факультетінің түлегі, тарих және география пәнінің тәлімгері В.М. Кастров Қазан Діни Академиясының түлегі, графика өнерінің оқытушысы П.Е. Марусин Пенза көркем-өнер училищесінің түлегі, ән сабағынан Н.С. Явкин Орынбор мұғалімдер мектебін және ән курсың бітірген, физикалық жаттығулар мен ойындар сабағынан Мәскеу полкы лейб гвардиясының запастағы аға унтер-офицері Курбатов Анатолий Алексеевич, семинария дәрігері В.П. Кудрявцев-Осташенко Петроград әскери-медициналық академиясының түлегі, фельдшер В.К. Власов, эконом және іс-қағаздарды жүргізуші И.А. Медведев Орынбор мұғалімдер мектебінің түлегі болатын (458-қор, 1-тізбек, 33-іс).

Ақтөбе мұғалімдер семинариясының жеке ғимараты болмады, жалға алынған ғимараттар оқу орны үшін ыңғайлы болмады, мұның барлығы да оқу үрдісіне кері әсерін тигізіп отырды. Барлық семинарияларға енгізілген қол еңбегі сабағы арнайы жабдықталған бөлменің болмауына байланысты пән өткізілмеді. 1914 жылы басталған дүниежүзілік соғысқа байланысты ер адамдардың майданға алынуы, семинарияда және оның жанынан ашылған училищеде де мұғалімдердің жетіспеуіне алып келді. 1916-1917 оқу жылында семинария жанындағы училище мұғалімдердің болмауынан уақытша жабылып қалды. 1917-1918 оқу жылында училищеге 33 шәкірт түскенімен, мұғалімдердің жоқтығынан оларды уақытша қаладағы бір, екі сыныптық училищелерге тарқатты (458-қор, 1-тізбек, 79-іс).

Верный мұғалімдер семинариясы

1913 жылы 5 қазанда Верный мұғалімдер семинариясы ашылды. 1913 жылы 5 қыркүйекте семинарияда қол-өнер сыныбы, 1915 жылы 1 қаңтарда ауыл шаруашылығы фермасы, 1 қыркүйекте үлгілі училищесі ашылды.

Верный мұғалімдер семинариясының мұғалімдер құрамына келсек: семинария директоры Мәскеу діни Академиясының түлегі дін мен құқық кандидаты дәрежесінде Василии Андревич Светлов, дін және ән сабағының оқытушысы Верный-Покров шіркеуінің қызметшісі Саратов діни семинариясының түлегі, студент дәрежесінде Гаврил Петрович Тихон-

равов, математика тәлімгері императорлық Мәскеу университетінің физика-математика факультетінің екінші дәрежеде бітірген түлегі Аркадии Васильевич Бутин. Тілдер бойынша тәлімгер Томск мұғалімдер институтының қалалық училищелер мұғалімі дәрежесінде бітірген түлегі Федор Тимофеевич Гаядобин, тарих бойынша тәлімгер Омск мұғалімдер семинариясының түлегі, уездік мұғалім дәрежесінде, титулярлық кеңесші Николай Александрович Иванов, түземдік тілдер бойынша практикант Түркістан мұғалімдер семинариясының түлегі, бастауыш сынып мұғалімі дәрежесі бар Владимир Иванович Шабельников, сурет және сызу сабағының мұғалімі үйден білім алған коллежский ассесор Николай Гаврилович Хлудов, көркем жазу пәнінің мұғалімі Түркістан мұғалімдер семинариясының түлегі, бастауыш сынып мұғалімі дәрежесі бар Василий Константинович Бергидов болды. Семинария экономы Түркістан мұғалімдер семинариясының түлегі коллежский-ассесор Василий Андревич Крещенко болса, ал дәрігер міндетін Верный қаласының дәрігері статс-кеңесші С.М. Волькенштейн атқарды (127-қор, 1-тізбек, 14-іс а).

Семинария жанынан ашылған бір сыныптық үлгілі училищенің негізгі екі мұғалімі болды, бірі бұрынғы Голдиген мұғалімдер семинариясының мұғалімі Илларион Михайлович Яшнов, екіншісі Түркістан мұғалімдер семинариясының түлегі Василий Андреевич Ерещенко болатын (127-қор, 1-тізбек, 54-іс а).

Семинарияда сарт және қазақ тілі оқытылды. Сарт тілін Верный ерлер гимназиясының шығыс тілдерінің оқытушысы Н.Гр. Мацигоров жүргізді. Семинарияда сарт, парсы тілдерін жүргізуге қосымша практикант бекітілді. Бұл міндетті Түркістан мұғалімдер семинариясының түлегі Верный 2 сыныптық орыс-қазақ училищесінің оқытушысы И. Шабельников атқарды (127 қор, 1-тізбек, 42-іс а).

1914 семинарияда 21 шәкірт оқыса, 20 шәкірт – 95,3 % православие, 1 шәкірт – 4,76% мұсылман болды. Әлеуметтік тегі бойынша шәкірттердің 1 – офицер, 3 – шенеулік, 8 – меццан, 3 казак және солдат, 5 шаруа отбасыларынан шыққан. Шәкірттердің ұлттық құрамы бойынша 20 орыс, 1 татар болатын (127-қор, 1-тізбек, 14-іс б). 1917 жылы оқу жылының басында семинарияда 78 шәкірт оқыды. Олар діни құрамы бойынша 69 шәкірт -88,4% православие, 9 шәкірт – 11,6% мұсылман болды. Әлеуметтік тегі бойынша 7 – шенеулік, 2 – дін иелері,

27 – мешан, 23 – казак пен солдат, 18 – шаруа, 1 – көпес отбасыларынан болатын. Мұсылман шәкірттердің ұлттық құрамы бойынша 5 татар, 2 казак, 1 сарт, 1 башқұрт болды (127-қор, 1-тізбек, 54-іс б). 1917-1918 жылғы оқу жылына дейін Верный мұғалімдер семинариясында тек ер балалар оқыса, енді қыз балалар да қабылданатын болды. Үлкен Алматы шіркеулік мұғалімдер мектебінің 20 оқушы қыздарын Верный мұғалімдер семинариясында қосымша сынып ашып қабылдады (127-қор, 1-тізбек, 74-іс).

1913 жылы Верный семинариясы ашылғанда 21 шәкірттің барлығы да қазыналық шәкірт ақыға оқыды (127-қор, 1-тізбек, 14-іс в). 1914 жылы Түркістан мұғалімдер семинариясына бөлінетін Жетісу облысының 9 земстволық шәкіртақысы кері қайтарылып және жаңадан 6 шәкіртақы тағайындалды. Верный қаласы 10, Пішпек – 3, Қапал, Жаркент, Лепсі уездерінің әрқайсысы 2 шәкірт ақыдан тағайындады. Үлкен Алматы станциясы 2, Кіші Алматы, Қаскелең, Үржардың әрқайсысы 1 шәкірт ақыдан, қала мен станицалар – 24, земстволық 39 шәкірт ақы белгіленді (127 қор, 1-тізбек, 42-іс б). 1917 жылы шәкірт ақы түрлері бойынша бөлінді: қазыналық – 34, қалалық – 15, земстволық – 13, казактардың – 3, өз қаражатына – 3, селолық – 1, келіп-кетушілер – 7, қатысушылар – 4 (127-қор, 1-тізбек, 54-іс в).

Семинарияның шешілмеген түйткілді мәселесінің бірі өз ғимаратының болмауы болды. 1915 жылдың бас кезеңінде семинария 6 ғимаратты, жыл соңында 8 ғимаратты жалға алды. Ғимараттарды жалға алу шығынындағы 3425 рубльді Халық Ағарту министрлігі қаржыландырса, қалған бөлігін Верный қалалық басқармасы қаржыландыратын. 1916 жылы қалалық басқарма соғыс жағдайына байланысты шығынның көбеюіне орай семинарияны қаржыландырудан бас тартты (127-қор, 1-тізбек, 54-іс г).

Мұғалімдер семинарияның өз ғимаратының болмағанына қарамастан материалдық жағынан жақсы жабдықталды. Семинария кітапхана қоры және кабинеттердің фундаменталді кітапханасында 1916 жылдың қаңтарында 1459 атаумен 1459 дана кітап және 3988 том болса, шәкірттердің кітапханасында оқу құралдары мен нұсқаулар 187 атаумен 1907 дана кітап, 1011 том болды. Физикалық кабинетте 299 прибор, химиялық лабораториялық кабинетте-116 материал болды, жалпы жаратылыстану кабинетінің шығыны -4397 рубль құрады. Жаратылыстану-тарих кабинетінде тарих, география, медицина, гигиенадан таблица, карталардың 24 түрі, құны

170 рубльмен жабдықталды (127-қор, 1-тізбек, 54-іс д).

Жаратылыстану-ғылыми кабинет минерология, ботаника, зоология және тағы да басқа жаратылыстану ғылымдарына қажетті 152 түрлі әр түрлі құралдармен жалпы құны 1009 рубльге жабдықталды (127-қор, 1-тізбек, 54-іс ж). Бұл кабинетке құны 143 рубль тұратын ағаш үстелдер сатып алынды (127-қор, 1-тізбек, 54-іс д). 1915 жылы Жетісу Қоныстандыру басқармасының жол технигі Г.Г.Шавкунов 300 Орал тастарынан жинақталған жалпы құны 200 рубльдік коллекциясын семинарияға сыйға тартты (127-қор, 1-тізбек, 54-іс з).

Қол еңбегі сыныбында 1915 жылы 195 еңбек құралдары мен әр түрлі заттардан тұрған сыныптың құны 1432 рубльге бағаланды. Қол еңбегі кабинетінің өз жоңғыш білдегі болды (127-қор, 1-тізбек, 54-іс е).

Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қиындықтар Верный мұғалімдер семинариясының оқу үрдісіне көп қиындықтар туғызумен бірге өзгерістер де алып келді. Қол еңбегі пәнінің мұғалімін әскерге шақыруға байланысты, 1916 жылдан сабақ тоқтатылды. Семинарияда ән сабағы да жүргізілмеді. 1916 жылы семинаристер емтихансыз келесі сыныпқа көшірілді. Шәкіртақының, ғимараттарды жалдау құнының, азық-түлік бағасының өсуі және тағы да басқа қиындықтар семинарияның күнделікті өміріне көп қиындықтар туғызды.

Орал мұғалімдер семинариясы

1913 жылы Орал мұғалімдер семинариясы ашылды. Семинария дайындық сыныбы және 3 сыныптық болды. 1914 жылы семинариядағы семинаристердің саны 46, діни құрамы бойынша православие 31, единоверцы – 8, мұсылман – 6, старобрядцы – 1. Әлеуметтік тегі бойынша 3 дін иелері, 10 мешан, 9 казак, 17 шаруа, 1 көпес отбасыларынан болатын (Обзор Уральской области за 1914 год, 1915: 147). 1915 жылы мұғалімдер семинариясындағы шәкірттер саны 67 болды, православие дініндегілер 47, единоверцы – 17, мұсылмандар – 9 адам. Семинарияда оқитын орыс семинаристерінің әлеуметтік тегі бойынша 3-уі дін иелері, 15 – мешан, 16 казак, 23 шаруа, 1 көпес отбасыларынан болды (Обзор Уральской области за 1915 год, 1916: 132).

Орал мұғалімдер семинариясының мұғалімдер құрамы: директор Павел Катонов, дін сабағынан протоерии Иоанн Федор Корноухов, орыс тілінің тәлімгері Иван Григорьевич Фур-

сов, тарих, география пәндерінің тәлімгері Иван Георгиевич Романовский, арифметика пәнінің тәлімгері Алексей Дорофеев, физика, жаратылыстану пәндерінің тәлімгері Михайл Васильевич Романовский, сурет және көркем жазу пәнінің мұғалімі Тимофей Михайлович Новиков, ән сабағының мұғалімі Никита Павлович Осипов, дәрігер, кеңесші Николай Петрович Пыхачев болды (Адресь-календарь Уральской области на 1915 год, 1915: 35).

1916 жылы 28 мамырда Халық Ағарту Министрлігі Ақмола қаласында ерлер мұғалімдер семинариясын ашуға жарлық шығарды. 1916 жылы шілдеден желтоқсанға дейінгі мұғалімдер семинариясының шығыны үшін Халық Ағарту Министрлігі 40 мың рубль бөлді (Памятная

книжка Западно-Сибирского учебного округа на 1916 год, 1916: 312).

Қорытынды

Қорыта келе ХІХ ғасырдың екінші жартысы ХХ ғасырдың бас кезеңінде Ресей империясының қазақ өлкесіне ашқан мұғалімдер семинариялары қазақ ұлтының арасынан мұғалімдер дайындаумен бірге, сол кезеңдегі қазақ ұлт зиялыларының қалыптасуында да өзіндік із қалдырды. Түркістан мұғалімдер семинариясын С. Лапин, Орынбор мұғалімдер мектебін А. Байтұрсынов. Н. Құлжанов, Семей мұғалімдер семинариясын Ж. Аймауытов, М. Әуезов, Қ. Сатпаев және тағы да басқа тұлғалар бітіріп шықты.

Әдебиеттер

Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.7. Царствование Императора Александра II. 1877-1881 годы. (1883). Санкт Петербург: Типография Министерства Внутренних Дел.

Отчет о состоянии Туркестанской учительской семинарии с 1 августа 1882 года по 1 августа 1883 г. Составил секретарь Педагогического Совета Туркестанской учительской семинарии М. Воскресенский. (1883). Ташкент: Типо-Литография С.И. Лахтина.

Добросмыслов А.И. (1912). Ташкент в прошлом и настоящем: Исторический очерк. Ташкент.

Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.10. Царствование императора Александра III. 1885-1888 годы. (1894). Санкт Петербург: Типография Высочайшее утвержденного Товарищества «Общественная польза».

Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Том семнадцатый. Царствование государя императора Николая II. 1900 год. (1904). Санкт Петербург: Сенатская типография.

Журнал министерства Народного Просвещения. (1894) Ч. 292. №36. Санкт Петербург: Типография В.С. Балашова и К. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚРОМА), 90-қор, 1-тізбек, 671-іс

Васильев А.В. (1896). Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современные его состояние. Издание Тургайского областного статистического Комитета. Оренбург: Типо-литография П.Н. Жарикова.

Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Том двенадцатый. Царствование императора Александра III 1891-1893 годы. (1896). Санкт Петербург: Типография Высочайшее утвержденного Товарищества «Общественная польза».

Журнал министерства Народного Просвещения. Ч.361. №9. (1905). Седьмое десятилетие. Санкт Петербург: Сенатская Типография.

ҚРОМА, 95-қор, 2-тізбек, 220-іс

ҚРОМА, 95-қор, 1-тізбек, 137-іс

ҚРОМА, 95-қор, 2-тізбек, 374-іс

Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Том одиннадцатый. Царствование государя императора Александра III 1899-1890 годы. (1895). Санкт Петербург: Товарищества Печатня С.И. Яковлева.

ҚРОМА, 95-қор, 1-тізбек, 195-іс

ҚРОМА, 95-қор, 1-тізбек, 24-іс

ҚРОМА, 95-қор, 2-тізбек, 24-іс

Настольная книга по народному образованию. Т.IV, дополнительный. Составил В.Чернолуцкий. (1911). Санкт Петербург: Типография Б.М. Вольфа.

ҚРОМА, 503 қор, 1-тізбек, 4-іс

ҚРОМА, 503-қор, 1-тізбек, 8-іс

ҚРОММ, 503-қор, 1-тізбек, 7-іс

ҚРОМА, 503- қор, 1тізбек, 14-іс

ҚРОМА, 458-қор, 1-тізбек, 61-іс

Обзоры Тургайской области за 1913 год. Тургайский областной статистический комитет. (1914). Оренбург: Электро-Типография Тургайского Областного Правления.

ҚРОМА, 458-қор, 1-тізбек, 33-іс

ҚРОМА, 458-қор, 1-тізбек, 79-іс

ҚРОМА, 127-қор, 1-тізбек, 14-іс

ҚРОМА, 127-қор, 1-тізбек, 54-іс

ҚРОМА, 127 қор, 1-тізбек, 42-іс

ҚРОМА, 127-қор, 1-тізбек, 74-іс

Обзор Уральской области за 1914 год. Приложения к Всеподданейшему отчету Военного губернатора. (1915). Уральск: Уральская областная типография.

Обзор Уральской области за 1915 год. Приложения к Всеподданейшему отчету Военного губернатора. (1916). Уральск: Уральская областная типография.

Адресь-календарь Уральской области на 1915 год. Издание областного статистического комитета. (1915). Уральск: Уральская областная типография.

Памятная книжка Западно-Сибирского учебного округа на 1916 год заключающее в себе список учебных заведений. (1916). Томск: Товарищества Печатня С. П.Яковлева.

References

Sbornik Postanovlenij po Ministerstvu Narodnogo Prosveshhenija. T.7. Carstvovanie Imperatora Aleksandra II. 1977-1881 gody. (1883). [Collection of Resolutions on the Ministry of National Education]. Sankt Peterburg: Tipografija Ministerstva Vnutrennih Del.

Otchet o sostojanii Turkestanskoj uchitel'skoj seminarii s 1 avgusta 1882 goda po 1 avgusta 1883 g. Sostavil' sekretar' Pedagogicheskogo Soveta Turkestanskoj uchitel'skoj seminarii M.Voskresenskij. (1883). [Report on the status of the Turkestan Teacher's Seminary from August 1, 1882 to August 1, 1883.] Tashkent: Tipo-Litografija S.I.Lahtina.

Dobrosmyslov A.I. (1912). Tashkent v proshlom i nastojashhem: Istoricheskij ocherk. Tashkent.

Sbornik postanovlenij po Ministerstvu Narodnogo Prosveshhenija. T.10. Carstvovanie imperatora Aleksandra III. 1885-1888 gody. [Tashkent in the past and present: Historical essay] (1894). Sankt Peterburg: Tipografija Vysochajshhee utverzhdennago Tovarishhestva «Obshhestvennaja pol'za».

Sbornik postanovlenij po Ministerstvu Narodnogo Prosveshhenija. Tom semnadcatyj. Carstvovanie gosudarja imperatora Nikolaja II. 1900 god. (1904). [Collection of Resolutions on the Ministry of National Education]. Sankt Peterburg: Senatskaja tipografija.

Zhurnal ministerstva Narodnogo Prosveshhenija. (1894) Ch. 292. №36. [Journal of the Ministry of the National Enlightenment]. Sankt Peterburg: Tipografija V.S.Balashova i K.

Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиви (ҚРОМА), [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. 90-қор, 1-тізбек, 671-іс

Vasil'ev A.V. (1896). Istoricheskij ocherk russkogo obrazovanija v Turgajskoj oblasti i sovremennye ego sostojanie. Izdanie Turgajskogo oblastnogo statisticheskogo Komiteta. [A historical sketch of Russian education in the Turgai region and its current state]. Orenburg: Tipo-litografija P.N.Zharikova.

Sbornik postanovlenij po Ministerstvu Narodnogo Prosveshhenija. Tom dvenadcatyj. Carstvovanie imperatora Aleksandra III 1891-1893 gody. (1896). [Collection of Resolutions on the Ministry of National Education]. Sankt Peterburg: Tipografija Vysochajshhee utverzhdennago Tovarishhestva «Obshhestvennaja pol'za».

Zhurnal ministerstva Narodnogo Prosveshhenija. Ch.361. №9. (1905). Sed'moe desjatiletie. [Journal of the Ministry of the National Enlightenment]. Sankt Peterburg: Senatskaja Tipografija.

ҚРОМА, 95-қор, 2-тізбек, 220-іс

ҚРОМА, 95-қор, 1-тізбек, 137-іс

ҚРОМА, 95-қор, 2-тізбек, 374-іс

Sbornik postanovlenij po Ministerstvu Narodnogo Prosveshhenija. Tom odnadcatyj. Carstvovanie gosudarja imperatora Aleksandra III 1899-1890 gody. (1895). [Journal of the Ministry of the National Enlightenment]. Sankt Peterburg: Tovarishhestva Pechatnja S.I.Jakovleva.

ҚРОМА, 95-қор, 1-тізбек, 195-іс

ҚРОМА, 95-қор, 1-тізбек, 24-іс

ҚРОМА, 95-қор, 2-тізбек, 24-іс

Nastol'naja kniga po narodnomu obrazovaniju. T.IV, dopolnitel'nyj. Sostavil V.Chernoluskij. (1911). [Handbook on public education]. Sankt Peterburg: Tipografija B.M.Vol'fa.

ҚРОМА, 503 қор, 1-тізбек, 4-іс

ҚРОМА, 503-қор, 1-тізбек, 8-іс

ҚРОММ, 503-қор, 1-тізбек, 7-іс

ҚРОМА, 503-қор, 1-тізбек, 14-іс

ҚРОМА, 458-қор, 1-тізбек, 61-іс

Obzory Turgajskoj oblasti za 1913 god. Turgajskij oblastnoj statisticheskij komitet. (1914). [Surveys of the Turgai region for 1913]. Orenburg: Jelektro-Tipografija Turgajskogo Oblastnogo Pravlenija.

ҚРОМА, 458-қор, 1-тізбек, 33-іс

ҚРОМА, 458-қор, 1-тізбек, 79-іс

ҚРОМА, 127-қор, 1-тізбек, 14-іс

ҚРОМА, 127-қор, 1-тізбек, 54-іс

ҚРОМА, 127 қор, 1-тізбек, 42-іс

ҚРОМА, 127-қор, 1-тізбек, 74-іс

Обзор Урал'ской области за 1914 год. Приложения к Vsepoddanejšemu otchetu Voennogo gubernatora. (1915). [Overview of the Urals for 1914]. Ural'sk: Ural'skaja oblastnaja tipografija.

Обзор Урал'ской области за 1915 год. Приложения к Vsepoddanejšemu otchetu Voennogo gubernatora. (1916). [Overview of the Urals for 1915]. Ural'sk: Ural'skaja oblastnaja tipografija.

Adres'-kalendar' Ural'skoj oblasti na 1915 god. Izdanie oblastnogo statističeskogo komiteta. (1915). [Address-calendar of the Ural region for 1915]. Ural'sk: Ural'skaja oblastnaja tipografija.

Pamjatnaja knizhka Zapadno-Sibirskogo uchebnogo okruga na 1916 god zakljuchajushhee v sebe spisok uchebnyh zavedenii. (1916). [Memorable book of the West Siberian educational district for 1916 encompassing the list of educational institutions]. Tomsk: Tovarishhestva Pechatnja S. P. Jakovleva.

Четин Н.¹, Әдиет Қ.²

¹профессор кафедры международных отношений
Гиресунского государственного университета, доктор PhD,
Турция, г. Гиресун

²PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ

В результате распада Советского государства в 1991 году Республика Казахстан приобрела свою независимость. И первым государством, признавшим независимость Казахстана, буквально через два часа после объявления независимости, стала Турецкая Республика. Этот братский и дружеский жест Турции стал очень важной моральной поддержкой для молодого государства. Наряду с общими историческими и культурными корнями между двумя народами, предоставленная в первые годы независимости Турции всесторонняя поддержка послужила основой для быстрого и динамичного развития двусторонних отношений. Динамика развития турецко-казахских отношений и выстраивание этих отношений на уровне стратегического партнерства показывает сходство и близость интересов Анкары и Астаны во многих региональных и международных вопросах. Как и Казахстан, который понимает стратегическую важность Турции в регионе и мировой политике, Турция также принимает ведущую роль Казахстана в Центральной Азии и считает Казахстан своим самым важным партнером в регионе. Особо стоит отметить, что визит казахстанского лидера Нурсултана Назарбаева вслед после попытки переворота в Турции 15 июля 2016 года, внес огромный вклад в укрепление двусторонних отношений и имеет особенное для Турции и турецкого Президента Реджеп Тайип Эрдогана значение.

Ключевые слова: Турция, Казахстан, казахстанско-турецкие отношения, сотрудничества, Назарбаев, Эрдоган, Анкара, Астана.

Chetin N.¹, Adiyet K.¹

¹Professor at the Department of International Relations
of Giresun State University, PhD, Turkey, Giresun

²PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana

History of the Kazakh-Turkish Relations Development

As a result of the collapse of the Soviet state in 1991, the Republic of Kazakhstan acquired its independence. And the first state that recognized the independence of Kazakhstan, just two hours after the declaration of independence, was the Republic of Turkey. This brotherly and friendly gesture of Turkey has become a very important moral support for the young state. Along with the common historical and cultural roots between the two peoples, the comprehensive support provided by Turkey in the first years of independence served as the basis for the rapid and dynamic development of bilateral relations. The dynamics of the development of Turkish-Kazakh relations and the building of these relations at the level of strategic partnership shows the similarity and proximity of the interests of Ankara and Astana in many regional and international issues. Just like Kazakhstan, which understands the strategic importance of Turkey in the region and world politics, Turkey takes the leading role of Kazakhstan in Central Asia and considers Kazakhstan its most important partner in the region. It is especially worth noting that the visit of Kazakhstani leader Nursultan Nazarbayev after the coup attempt in Turkey on 15 July 2016, made a

great contribution to strengthening bilateral relations and has a special significance for Turkey and Turkish President Recep Tayyip Erdogan.

Key words: Turkey, Kazakhstan, Kazakh-Turkish relations, cooperation, Nazarbaev, Erdogan, Ankara, Astana.

Четин Н.¹, Әдиет Қ.²

¹Гиресун мемлекеттік университеті халықаралық қатынастар кафедрасының профессоры, PhD доктор, Түркия, Гиресун қ.

²А.Н. Гумилев атындағы Евразийлық ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

Қазақ-түрік қатынастарының даму тарихы

1991 жылы Кеңес өкіметінің ыдырауының нәтижесінде Қазақстан өз тәуелсіздігіне ие болды. Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін екі сағатта оны алғаш мойындаған Түрік Республикасы болды. Түркияның бұл бауырластық және достық пейілдігі жас мемлекет үшін өте маңызды моральдық қолдау болды. Екі халық арасында ортақ тарихи және мәдени тамырлармен қатар, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Түркия тарапынан берілетін жан-жақты қолдау екіжақты қарым-қатынастардың қарқынды әрі серпінді дамуы үшін негіз болды. Түрік-Қазақстан қарым-қатынастарының даму динамикасы және осы қатынастарды стратегиялық әріптестік деңгейінде құру көптеген аймақтық және халықаралық мәселелерде Анкара мен Астананың мүдделерінің ұқсастығы мен жақындығын көрсетеді. Түркияның аймақтағы және әлемдік саясатта стратегиялық маңыздылығын түсінетін Қазақстан секілді, Түркия да Орталық Азиядағы Қазақстанның жетекші рөлін ескереді және Қазақстанды өңірдегі ең маңызды әріптес деп есептейді. Айта кету керек, Қазақстан президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Түркиядағы төңкеріс әрекетінен кейінгі 2016 жылғы 15 шілдедегі сапары, екіжақты қарым-қатынастарды нығайтуға үлкен үлес қосты, сондай-ақ Түркия мен Түркия президенті Режеп Тайып Ердоғанға маңыздылығы жағынан ерекше болды.

Түйін сөздер: Түркия, Қазақстан, қазақ-түрік қарым-қатынастары, ынтымақтастық, Назарбаев, Ердоған, Анкара, Астана.

Введение

Период середины 80-х годов остался в истории Советского государства как период «перестройки», который подразумевал собой политические и социально-экономические реформы, направленные на социальные перемены. Однако крах экономических реформ в результате политической неопределенности привел к дальнейшему ухудшению положения. Одним из наиболее интересных аспектов этого общего кризиса является кризис межнациональных отношений внутри государства.

В условиях тяжелого политического, экономического и социального кризиса произошел развал СССР, в результате которого Республика Казахстан приобрела свою независимость. Первоначальной задачей молодого государства во внешней политике стало признание ее независимости, установление дипломатических отношений с другими странами, внедрение в мировое сообщество и определение своей многовекторной мирной политики.

Первым государством, признавшим независимость Казахстана буквально в течение двух часов после ее объявления и протянувшим руку помощи и братства, стала Турецкая Республика.

Стоит отметить, что Турецкая Республика является единственной тюркской страной, сумевшей сохранить свою независимость, культуру, традиции и язык, и поэтому имеет большой опыт в деле сохранения и развития национального суверенитета. Наряду с этим, Турция являясь членом НАТО и частью западного мира, стала гарантом молодых государств при вхождении в мировые организации и сообщества, а также моделью для дальнейшего развития. Турция стала первой страной, открывшей свое посольство в тогда еще столице Алмате и первой страной, открывшей посольство Казахстана в г. Анкаре.

Установление двусторонних дипломатических отношений

Мустафа Кемаль Ататюрк, укрепляя основы молодой Турецкой Республики и предвидя будущее еще в 1930-ые годы, имея ввиду тюрков, проживающих за пределами Турции, писал: «Под властью Советского Союза есть наши братья, единые с нами по языку, по вере и по сущности. Мы должны быть готовы позаботиться о них (после развала). Быть готовым – это не просто молча ждать этого дня. Нам нужно готовиться. Как нации готовятся к этому? Сохраняя крепкие

духовные мосты. Язык – это мост, история – это мост. Мы должны спуститься до наших глубоких корней и объединиться в нашей общей истории. Мы не можем сидеть и ждать, когда они приблизятся к нам. Мы должны приблизиться к ним» (Özkan İsa. (2000), Ankara: s. 84-90).

Интеграция, которую он имеет в виду, основана на общей истории, общей культуре, общем языке и сознании принадлежности к одной культуре. И это сознание является фундаментом нашего прошлого и основой для нашего сотрудничества в будущем. События XX века показали, насколько дальновидным был турецкий лидер, а также то, что Турция не забыла слова своего лидера и когда тюркские государства превозгласили свою независимость, она первой протянула руку помощи и сотрудничества, что стало огромной моральной поддержкой для молодых стран.

На самом деле, дипломатические отношения между Турцией и Казахстаном установились еще до провозглашения независимости Республики Казахстан. Первый визит Президента Турции того периода Тургут Озала в Казахстан состоялся 14-15 марта 1991 года (Қазақстан-Түркия: достық пен ынтымақтастықтың 20 жылы. (2012), Анкара: s. 415). Тогда было подписано Соглашение о сотрудничестве между Казахской ССР и Турецкой Республикой (Қазақстан-Түркия: достық пен ынтымақтастықтың 20 жылы. (2012), Анкара: s. 300). По приглашению турецкого Президента Тургут Озала 25-29 сентября 1991 года состоялся первый визит Президента тогда еще Казахской ССР Нурсултана Назарбаева в Турцию (Қазақстан-Түркия: достық пен ынтымақтастықтың 20 жылы. (2012), Анкара: s. 38). Это был первый визит казахского лидера за рубеж, который заложил основы многостороннего сотрудничества между странами. В ходе следующего официального визита в Турцию в октябре 1992 года Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев участвовал в церемонии открытия Посольства Казахстана в Анкаре. Тогда же был подписан Межправительственный Договор о создании международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави в городе Туркестане (Çetin, Nursulu. (2012), İstanbul: s. 216).

С тех пор частые взаимные официальные визиты на высоком уровне внесли большой вклад в прогресс и развитие дружбы и сотрудничества между двумя братскими странами и за короткий промежуток времени достигли высокой степени взаимного доверия.

Протокол об установлении дипломатических отношений между Республикой Казахстан и Турецкой Республикой был подписан 2 марта 1992 года в Алматы в ходе официального визита министра иностранных дел Турции Хикмета Четина в Казахстан. 18 апреля 1992 года открылось Посольство Турецкой Республики в Алматы – первое посольство иностранного государства в Казахстане.

Казахско-турецкие отношения на современном этапе

Наиболее интенсивное развитие казахско-турецких отношений наблюдалось в первой половине 1990-ых годов. Тогда, как весь мир с боязнью и недоверием наблюдал процесс развала СССР и появления новых государств на политической карте, Турция оказала Казахстану всестороннюю поддержку и помощь. Различные сферы двустороннего сотрудничества (экономическое, политическое, культурное, в сфере инвестиций, коммуникаций и образования) были обсуждены в ходе официального визита премьер-министра Турции Сулейман Демиреля в Казахстан 29 апреля-1 мая 1992 года (Çetin, Nursulu. (2012), İstanbul: s. 211). В условиях тяжелого экономического и политического кризиса в Казахстане Турция на первоначальном этапе стала одной из главных источников финансовой помощи. С приходом других «больших игроков» в регион и в связи с внутривосточной ситуацией в Турции во второй половине 1990-ых годов наблюдается спад в развитии двусторонних отношений.

Несмотря на временные периоды охлаждения казахско-турецких отношений, точно так же, как и Астана была важным партнером Анкары по многим международным аспектам, Анкара оставалась в числе важных внешнеполитических приоритетов Астаны и во второй половине первого десятилетия XXI в. Ярким свидетельством плодотворного сотрудничества между Турцией и Казахстаном является подписание Соглашения о стратегическом партнерстве между Республикой Казахстан и Турецкой Республикой в ходе официального визита Президента Нурсултана Назарбаева в Турцию в октябре 2009 года (Amrebayev, Aidar. (2013), Ankara: s. 77-90). С подписанием данного соглашения дружественные и братские отношения вышли на новый стратегический уровень. Начиная с 2010 года в рамках официальных визитов организуются бизнес-форумы, в работе которых участвуют многочисленные казахские и турецкие бизнесмены, подписывающиеся вы-

годные для обеих сторон договоры. В 2012 году была принята совместная экономическая программа «Новая синергия», которая охватывает 26 инвестиционных проектов на сумму в \$900 млрд (Президенты Казахстана и Турции провели пресс-конференцию. Источник: <http://24.kz/ru/news/>). На данный момент инвестиции турецких бизнесменов в экономику Казахстана достигли 3,6 миллиардов долларов США.

На рынке Казахстана представлены крупные турецкие компании, входящие в состав финансово-промышленной группы «Коч Холдинг», а также «Анадолу Грубу», «Энка Холдинг», «Йылдызлар ССС Холдинг», «Текфен Холдинг», «Йылдырым Холдинг», «Сабанджы Холдинг», «Джейлан Иншаат Ахсель», «Окан Холдинг», «Аларко Холдинг» и другие. Эти холдинги являются крупными транснациональными компаниями, общий годовой оборот которых составляет около 150 млрд. долларов (Крупные компании Турции начали реализацию инвестпроектов в РК. Источник: <https://kapital.kz/>).

Наиболее интенсивно развиваются казахско-турецкие культурные и духовные отношения. 1 мая 1992 году в Анкаре подписано соглашение между Правительством Турецкой Республики и Правительством Республики Казахстан о сотрудничестве в области образования, науки, культуры и спорта (Президентский архив РК. Ф-75Н, О-1, Д-1110). Начиная с 1992 года проводятся фестивали «Дни казахской культуры в Турции» и «Дни турецкой культуры в Казахстане». Проведение этих фестивалей важно в том, что они позволяют двум народам ближе узнать друг друга и увидеть общность своих культур на конкретных примерах. В ходе них деятели культуры, десятки фольклорных, музыкальных, танцевальных коллективов, художников познакомились друг с другом и культурой и искусством братского народа. В рамках правительственных и ведомственных соглашений о культурном сотрудничестве Министерства культуры Республики Казахстан были проведены широкомасштабные мероприятия по укреплению и развитию культурных связей между Казахстаном и Турцией. Сотрудниками Государственного театра оперы и балета им.Абая и Национального центра международного кукольного театра и Театра «Теней» был организован международный фестиваль кукольного театра в городах Кыршехир и Аксарай. На фестиваль был приглашен Кукольный театр г. Шымкента, работники театра отправились на гастроли, где и состоялась постановка пьесы С.Оспанова «Легенда о белой птице» (Национальный архив РК.

Ф-27, О-1, Д-1). Ведущие актеры и режиссеры казахского кино Тунгышбай Жаманкулов, Талгат Теменов, Ардак Амиркулов и Казахский государственный академический театр оперы и балета им.Абая приняли участие в мероприятиях, посвященных 75-летию Независимости Турецкой Республики «Дни кино турецкости мира» и «Вечер оперы» (Президентский архив РК. Ф-5Н, О-6, Д-1108).

В Турции широко отмечались год Ахмеда Ясави, год Абая, год Жамбыла, год Курмангазы, год Ауэзова, 10-летие, 20-летие и 30-летие событий Желтоксан, также 5-летие, 10-летие, 20-летие и 25-летие установления турецко-казахстанских дипломатических отношений (Касымжомарт Токаев. (1996), Анкара: стр. 210.). В частности, к 150-летию Ж.Жабаева были проведены международные симпозиумы, научно-литературные конференции в турецких университетах, изданы сочинения Жамбыла, сборник статей о его творчестве. Был выпущен также юбилейный номер журнала «Тюркские языки и литература» Анкарского университета, посвященный творчеству Жамбыла Жабаева (Национальный архив РК. Ф-27, О-1, Д-28). Кроме того, с 20 по 27 апреля 1995 года 150-летие Абая было широко отмечено в крупных культурных центрах, таких как Стамбул, Анкара, Измир, Маниса. Избранные произведения Абая были переведены на турецкий язык и опубликованы в виде книги на двух языках, тираж составил 200 000 экземпляров. Именем великого поэта названы улицы в Стамбуле и Измире, также были открыты школы имени Абая в городах Анкара и Стамбул (М. Мухамедов. (2000), Алматы: стр.140-141).

Мероприятия по возрождению Наурыза, который является общим достоянием тюркских государств с момента их независимости, проводились в рамках ТЮРКСОЙ, который внес большой вклад в развитие культурного сотрудничества между тюркскими народами. Также в рамках ТЮРКСОЙ прошли многие конференции, выставки, фольклорные организации, музыкальные фестивали. В частности, «Международная встреча писателей тюркоязычных стран» (Турция, 1993 г.), «Дни оперного искусства ТЮРКСОЙ» (Северный Кипр-Турция, 1994-2003 гг.), «Международная выставка произведений народно-прикладного искусства стран-членов ТЮРКСОЙ» (Туркменистан, 1993 г.), «Международный фестиваль оперы и балета в Апендосе» (Турция, 1999-2003 гг.), «Празднование 1500-летия основания г.Туркестана» (Казахстан, 2000 г.), «Участие в празднике «Единство

Тюркского языка» (Турция, 2002 г.) (Национальный архив РК. Ф-54, О-1, Д-469) и др. Данные мероприятия укрепили сотрудничество между братскими странами.

Необходимо отметить неопределимую роль Президента Нурсултана Назарбаева в развитии двусторонних отношений и установлении мира и стабильности в регионе целом. Так, благодаря миротворческой миссии Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева как посредника между сторонами в ходе преодоления кризиса турецко-русских отношений, возникшего после падения российского самолета в Сирии, была достигнута договоренность между странами и началось потепление этих отношений.

Особый импульс турецко-казахским отношениям придал официальный визит Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева вскоре после попытки военного переворота в Турции 15 июля 2016 года. Это дата является переломной датой в турецкой истории и началом нового периода политического развития. Президент Турецкой Республики Реджеп Тайип Эрдоган, предотвративший военный переворот в Турции в 2016 году, выражая свою признательность Назарбаеву, сказал: «Считаю особенно важным этот визит, нанесенный вскоре после попытки террористического переворота фетуллах 15 июля. Эти дни – это дни, когда распознаются настоящие друзья. Как страна, которая всегда поддерживала Казахстан, мы никогда не забудем это братский жест. Казахская пословица гласит: «Плохой джигит думает о себе, хороший джигит думает о друге». Этот визит, который состоялся после 15 июля, еще раз показал, что «аксакал» Казахстана Назарбаев является истинным другом. Я еще раз благодарю Назарбаева за визит» (Çetin, Nursulu. (2016), Ankara: s.128).

Особо важное значение для урегулирования ситуации на Ближнем Востоке имеет Астанинский процесс как механизм содействия урегулированию положения в Сирии. Необходимо отметить доверие России, Ирана и Турции Астане как стран-гарантов «Астанинского процесса». В ходе этих переговоров были предприняты меры в целях дальнейшего снижения насилия в Сирии, облегчения гуманитарного положения населения и формирования благоприятных условий для налаживания политического процесса в Сирии и регионе.

Сотрудничество в многостороннем формате

Казахстан является важным и надежным партнером Турции в Центральной Азии и на постсоветском пространстве в целом. Схожесть и близость подходов двух стран на проблемы международного уровня и динамичное развитие двусторонних отношений послужили основой для взаимопонимания и сотрудничества этих стран в многостороннем формате. Это сотрудничество плодотворно развивается в рамках Организации Объединенных Наций, Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе, Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии, Организации исламского сотрудничества, Совета сотрудничества тюркоязычных государств, ТЮРКСОЙ и других организаций.

Турецкие руководители высоко оценивают роль Казахстана и Назарбаева как инициатора и воплотителя идеи создания Совета сотрудничества между тюркоязычными странами, созданного в целях сохранения языков и культур этих стран, а также налаживания политического, экономического и культурного сотрудничества между странами и под эгидой которого функционируют Межпарламентская Ассамблея, Совет Аксакалов, Тюркская Академия в Астане, Фонд тюркской культуры и наследия в Баку.

Заключение

Сотрудничество между Казахстаном и Турцией, уходящее своими корнями вглубь веков и основанное на общей истории, культуре, традициях и языке, успешно развивается в период независимости Казахстана. Этот успех также связан с общностью взглядов и позиций двух стран на международные проблемы регионального и мирового уровня и выражением всеобъемлющей поддержки этих стран друг другу в ходе различных событий. В связи с событиями последних лет, таких, как падение российского самолета в Сирии, попытка военного переворота в Турции 15 июля 2016 года, Астанинский процесс, в ходе которых Казахстан показал свою государственную зрелость и оказал весомую поддержку Турции, произошло значительное укрепление двусторонних отношений.

Литература

- Özkan, İsa. (2000), Atatürk ve Türk Dünyası, Hava Kuvvetleri Dergisi. Mayıs 2000, Sayı: 335, s.84-90.
- Қазақстан-Түркия: достық пен ынтымақтастықтың 20 жылы. (2012), Анкара: 415 б.
- Çetin, Nursulu. (2012), Türk-Kazak Bilim ve Kültür İlişkileri: Geçmişten Geleceğe, Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye, Ed. Okan Yeşilot. İstanbul: s.209-220.
- Amrebayev, Aidar. (2013), Güncel Uluslararası Politikalar Bağlamında Kazakistan-Türkiye İkili İlişkilerinin Analizi, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri, Ed. H.Çakmak, M.S.Erol. Ankara: s. 77-90.
- Президенты Казахстана и Турции провели пресс-конференцию, Телеканал 24Хабар. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://24.kz/ru/news/top-news/item/195614-prezidenty-kazakhstan-i-turtsii-proveli-presskonferentsiyu/>
- Крупные компании Турции начали реализацию инвестпроектов в РК, Казахстанское государственное информационное агентство. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kapital.kz/economic/67218/krupnye-kompanii-turcii-nachali-realizaciyu-ivestproektov-v-rk.html>
- Президентский архив РК. Ф-75Н, О-1, Д-1110.
- Национальный архив РК. Ф-27, О-1, Д-1.
- Президентский архив РК. Ф-5Н, О-6, Д-1108.
- Касымжомарт Токаев. (1996), Турция – стратегический партнер Казахстана, Казахстан-Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества. Анкара: стр. 210.
- Национальный архив РК. Ф-27, О-1, Д-28.
- Мухамедов М. (2000), Казахстан в мировом сообществе. Алматы: стр.140-141.
- Национальный архив РК. Ф-54, О-1, Д-469.
- Çetin, Nursulu. (2016), Kazakistan Siyasi Sisteminde Başkanlık Modeli, Ankara: 128 s.

References

- Özkan, İsa. (2000), Atatürk ve Türk Dünyası, Hava Kuvvetleri Dergisi. Mayıs 2000, Sayı: 335, s.84-90.
- Qazaqstan-Turkiye: dostyq pen yntymaktastyktyn 20 jyly. (2012), Ankara: 415 b.
- Çetin, Nursulu. (2012), Türk-Kazak Bilim ve Kültür İlişkileri: Geçmişten Geleceğe, Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye, Ed. Okan Yeşilot. İstanbul: s.209-220.
- Amrebayev, Aidar. (2013), Güncel Uluslararası Politikalar Bağlamında Kazakistan-Türkiye İkili İlişkilerinin Analizi, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri, Ed. H.Çakmak, M.S.Erol. Ankara: s. 77-90.
- Prezidenty Qazaqstana i Turkiye proveli press-konferensiu, Telekanal 24Hanar. [Elektroniyi resurs]. – Rejim dostupa: <http://24.kz/ru/news/top-news/item/195614-prezidenty-kazakhstan-i-turtsii-proveli-presskonferentsiyu/>
- Krupnye kompaniy Turkiye nachali realizasiu investproektov v RK, Qazagstanskoe gosudarstvenoe agenstvo. [Elektroniyi resurs]. – Rejim dostupa: <https://kapital.kz/economic/67218/krupnye-kompanii-turcii-nachali-realizaciyu-ivestproektov-v-rk.html>
- Prezidentski arşiv RK. F-75H, O-1, D-1110.
- Nasionalni arşiv RK. F-27, O-1, D-1.
- Prezidentski arşiv RK. F-5H, O-6, D-1108.
- Kasymjomart Tokaev. (1996), Turkiye – stratejik partner Qazaqstana, Qazaqstan-Türkiye: 5 let drujby I sotrudnichestva. An-kara: ctr. 210
- Nasionalni arşiv RK. F-27, O-1, D-28.
- Muhamedov M. (2000), Qazaqstan v mirovom soobshestve. Almaty: str.140-141.
- Nasionalni arşiv RK. F-54, O-1, D-469.
- Çetin, Nursulu. (2016), Kazakistan Siyasi Sisteminde Başkanlık Modeli, Ankara: 128 s.

МРНТИ 03.91.00.

Абдухаймов Е.Ф.

кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,
Южно-Казахстанский Государственный университет имени М. Ауэзова,
Казахстан, г. Шымкент, e-mail; erzhanzortobe@mail.ru

**ИСТОРИОГРАФИЯ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
ИНДУСТРИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА
(1970-1990 Г.)**

В последние годы наблюдается неуклонный рост интереса к экологическим и социально-демографическим проблемам Казахстана. Однако, вне конкретного исторического анализа остались вопросы тесно связанные с промышленным развитием, с внедрением в производство достижений научно-технического прогресса, именно в контексте проблем экологии, рационального и бережного использования природных ресурсов. Кроме того, можно утверждать, что в Казахстанской историографии не получила достаточного освещения проблема состояния и охраны здоровья населения Казахстана, являющегося основой, базисом его социального развития, особенно в регионах, где наиболее интенсивно шло промышленное развитие. К таким относятся большинство областей Казахстана, в промышленном освоении которых рельефно проявились негативные социально-экологические последствия. Проблемы заключается также в необходимости выработки научно-обоснованных оценок экологических и социально-демографических последствий промышленного освоения регионов Казахстана с целью решения острых современных социально-демографических и экологических проблем.

Ключевые слова; литература, экология, проблема, индустрия, автор, регион.

Abdukhaimov Y.F.

Candidate of historical Sciences, associate Professor,
South Kazakhstan State University named after M. Auezov,
Kazakhstan, Shymkent, e-mail: erzhanzortobe@mail.ru

**Historiography socio-ecological problems
of industrial development 1970-1990- ies
of Kazakhstan**

In recent years there has been a steady growth of interest in the environmental and socio-demographic problems of Kazakhstan. However outside the concrete historical analysis there remained questions closely connected with industrial development with the introduction into the production of the achievements of scientific and technological progress namely the problems of ecology the rational and careful use of natural resources. In addition it can be argued that Kazakhstan's historiography has not received sufficient coverage of the problem of the state and health of the population of Kazakhstan being the basis the basis of its social development especially in regions where the most intensively developed development. These include the majority about Kazakhstan in the industrial development of which the negative consequences were clearly manifested.

Key words; author, ecological, historiography, development, regions, social.

Абдухаимов Е.Ф.

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Университеті,
Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: erzhanzortobe@mail.ru

**Қазақстанның индустриалдық дамуындағы
әлеуметтік-экологиялық мәселелер тарихнамасы
1970-1990 ж.ж**

Бұл мақалада автор әлеуметтік-экологиялық мәселелер жөнінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген авторлардың еңбектеріне тарихнамалық талдау жасаған. XX- ғасырдың 2-жартысында Қазақстанның өндірісі қарқынды дамыды. Өндірістің дамуы әлеуметтік-экологиялық мәселелерді туындатты. 1970-1990 жылдарда Кеңес өкіметі дәуірлеп тұрғандықтан аталған мәселелерді ғалымдар ашық түрде жаза алмады. Экономикалық және демографиялық даму, Кеңес Одағының коммунистік партиясы шешімдерінің орындалуы туралы патриоттық рухта еңбектер жазылған. Қазақстан қалаларының экологиясы осы кезде қатты нашарлай бастады. Адамдардың денсаулықтарында белгісіз аурулар пайда болды. Тәуелсіздік алғаннан кейін бұл мәселелер туралы ғалымдар зерттеп ашық жаза бастаған. Автор аталған кезең бойынша, мүмкіндігінше барлық зерттеушілердің еңбектерін қамтыған.

Түйін сөздер: тарихнама, әдебиет, қоршаған орта, өндіріс, автор, индустрияландыру.

Введение

Загрязнение окружающей среды – сложная и многоаспектная проблема. Однако главным, в современной ее трактовке, являются возможные неблагоприятные последствия для здоровья, как настоящего, так и последующих поколений, ибо человек в процессе своей хозяйственной деятельности в ряде случаев продолжает нарушать некоторые важные экологические процессы.

Методологической основой работы является системный подход, предполагающий рассмотрение фактов в их целостности и развитии. Работа базируется на принципах историзма, научности и объективности. В статье использован комплекс специальных исторических методов, прежде всего историко-сравнительный, историко-системный и статистический. В методологии исследования автор старался опираться на труды советских, российских и отечественных классиков исторической и историко-экономической науки.

Внимание к проблеме обеспечения экологической безопасности в научной литературе стало уделяться с конца 1970-х гг., что было связано с некоторым переломом в отношении общества к природной среде. Люди и общества начали осознавать свою глобальную ответственность перед природой. При этом основной вклад в разработку проблемы внесли юристы, экологи и экономисты. Экономическим проблемам охраны окружающей среды посвящена работа Т.С. Хачатурова (Хачатуров, 1980:1). Проблемы непрерывного сокращения естественных биоресурсов исследуются в трудах Н.М. Чернова, А.М. Бы-

ловой «Экология». Москва, Просвещение, 1981, А.М. Алпатыева «Развитие, преобразование и охрана природной среды». Ленинград, Наука, 1979.

В середине 1980-х гг. стала развиваться социальная экология. Научный инструмент глобальной и социальной экологии изучался в работах С.Н. Соломиной «Взаимодействие общества и природы». Москва, Мысль, 1982, С.С. Шварца «Проблема экологии человека Вопросы философии», 1974, №9, А.В. Кацуры «Фундаментальное знание и законы экологии. В книге Человек и природа». Москва, Наука, 1980. Проблемы соотношения глобальной и социальной экологии были исследованы в трудах М.И. Будыко «Глобальная экология». Москва, Наука, 1977, Н.М. Мамедова «Биологическая, глобальная и социальная экология. В кн. Диалектик в науках о природе и человеке». Москва, Наука, 1983, Н.П. Федоренко и Н.Ф. Реймерс «Экология и экономика – эволюция взаимоотношений. От «экономики природы» до «большой» экологии. В кн. Философские проблемы глобальной экологии». О ведущей роли экологии человека писал академик В. П. Казначеев «Очерки теории и практики экологии человека». Новосибирск: Наука, 1983.

Отличаются глубокой аргументацией работы биологов конца 1960-хначала 1970-х гг. Среди них отметим работы Ж. Дорста «До того как умрет природа». Москва, 1968, Р. Парсона «Природа предъявляет счет: Охрана природных ресурсов в США». Москва, 1969, И.И. Акимущкина «Трагедия диких животных». Москва, 1969, А. Ленковой «Оскальпированная Земля»,

Москва, 1977, Б. Коммонера «Замыкающийся круг: Природа, человек, технология». Ленинград, 1974.

Проблемам полного использования естественных природных ресурсов и полной экологизации технологий посвящены труды А.В. Яблокова и С.А. Остроумова «Охрана живой природы проблемы и перспективы». Москва, Легкая промышленность, 1983.

С начала 1970-х гг. стали развиваться методы комплексного подхода к описанию взаимоотношений между природой и экономикой. В этом направлении написаны труды М.Я. Лемешева «Экономика и экология: из взаимосвязь и зависимость». Коммунист, 1975, №17, О.П. Бурматовой «Оптимизация пространственной структуры ТПК: Экологический аспект». Новосибирск: Наука, 1983, Н.Г. Родзянко «Ресурсология как новая наука о взаимодействии человека и природы. Известия Северо-Кавказского науч. Центра высшей школы. Сер. Естеств. Науки», 1976, №1, М. Мелешкина, А.И. Зайцева, Х. Маринова «Экономика и окружающая среда: взаимодействие и управление». Москва, Экономика, 1979.

Отдельно отметим целый ряд работ, проводившихся в области обобщенной медико-биологической теории адаптации человека в различных физико-географических зонах и отдельных регионах, а также исследований по оценке влияния на человеческое здоровье различных экологических факторов, загрязняющих веществ, электромагнитных полей и радиации. Ю.К. Ефремов «Преобразование природы как составная часть природопользования. В книге Вопросы географии». Москва, Мысль, 1978, Т. Бокач «Охрана окружающей среды». Москва, Медицина, 1980, А.П. Авцын «Введение в географическую патологию». Москва, Медицина, 1972 и др.

Проблемам экологического законодательства посвящены работы казахстанских юристов. Среди них отметим работы С.Б. Байсалова «Водное право Казахской ССР». Алма-Ата: Наука, 1966. Органы охраны природы. Правовая охрана вод. В книге: «Правовая охрана природы в Казахской ССР». Алма-Ата, 1977, Л.В. Ильяшенко «Законодательство об охране природы в Казахской ССР», Алма-Ата, 1973, Н.Б. Мухитдинова «Правовые проблемы пользования недрами». Алма-Ата: Наука, 1972 и др.

Совершенно отдельную часть литературы составляют работы, исследующие социально-экономические и демографические процессы в зонах экологического бедствия. Внимание к проблемам социально-экономического и демо-

графического развития Семипалатинской области впервые было привлечено в конце 1950-х начале 1960-х гг. В работах этого периода основное внимание уделялось характеристике социально-экономических процессов в регионе, а также отмечался однобокий характер развития экономики области. Но совершенно не упоминался Семипалатинский ядерный Полигон, поскольку эта информация считалась абсолютно закрытой и секретной. Только в конце 1980-х гг. острую общественно-политическую и научную значимость приобрел вопрос о негативном влиянии ядерных испытаний на здоровье населения Семипалатинской области.

Статья Ю.В. Пругло и Г.Ю. Пругло посвящена анализу социально-демографических процессов на территории Семипалатинской области в период 1950-1990-х гг. (Пругло Ю.В., Пругло Г.Ю., 1997:2). В работе приведены данные по рождаемости, смертности, онкозаболеваемости и суицидальной активности населения Семипалатинской области. В статьях академика И.Я. Частникова звучит мысль о прямой зависимости ухудшения социально-демографической ситуации в Семипалатинском регионе от радиационного воздействия (Частников, 1998:3).

Отметим также диссертационную работу Е.Л. Зимовиной «Социально-демографические процессы в зонах экологического бедствия Казахстана» Автореф. канд. дисс. Караганда, 2001. Автор подробно рассматривает негативные социально-экономические и демографические последствия ядерных испытаний на Семипалатинском полигоне и экологической катастрофы в Приаральском регионе.

С темой статьи связано большое количество казахстанских исследований по проблемам социально-экономического, в том числе промышленного развития республики и ее регионов. Среди казахстанских экономистов наибольший вклад в изучение проблем экономического развития Казахстана, закономерностей и особенностей этого процесса внесли С.Б. Байшев «Победа социализма в Казахстане». Алма-Ата: Казгосиздат, 1961, А.К. Кошанов «Индустриальный прогресс Казахстана в период развитого социализма». Алма-Ата: Наука, 1979, Т.А. Ашимбаев «Ленинские идеи технического прогресса и их осуществление в Казахстане». Алма-Ата, 1970. «Экономический потенциал и эффективность его использования». Алма-Ата: Наука, 1990. «Экономика Казахстана на пути к рынку». Алматы, 1994, Н.Б. Ахмедова «Проблемы развития и размещения промышленности Казахстана».

Алма-Ата, 1971, Т.А. Абдразаков «Закономерность построения социалистической экономики в национальных районах СССР». Алма-Ата, 1975, Н.Г. Кузембаев «Размещение производительных сил и народнохозяйственные Пропорции в Казахстане». Алма-Ата, 1975.

В коллективном труде «Социально-экономические вопросы развития Казахстана в период развитого социализма» впервые предпринята попытка сформулировать понятие уровня социально-экономического развития республики и обоснована необходимость его выравнивания среди различных регионов. В трудах названных ученых затрагиваются проблемы влияния процессов индустриализации на социальное развитие населения страны и отдельных её регионов.

Среди работ советского периода по данной проблематике, наиболее системным и солидным изданием является коллективная монография «Экономика Казахстана за 60 лет», в которой подробно проанализированы этапы и динамика развития отраслей промышленности Казахстана, обосновывается опосредованность ускоренных темпов индустриального развития необходимостью освоения огромных природных богатств страны (Экономика Казахстана за 60 лет, 1977:4).

Развитие различных отраслей промышленности, ее достижения и проблемы в Казахстане рассматриваются в работах В.С. Лельчука «Социалистическая индустриализация СССР и ее освещение в советской историографии», Москва, 1975, К. Кетебаева «Экономика Казахстана за 50 лет», Алма-Ата, 1970, К. Кольцова «Темпы и пропорции развития промышленности Казахстана» Алма-Ата, Казахстан, 1970, В. Симакова «Очерк развития промышленности Казахстана», Алма-Ата, Казахстан, 1970.

Нефтяная, топливная, угольная отрасли, а также черная и цветная металлургии долгое время определяли и продолжают определять индустриальный облик республики. Были сформированы мощные межотраслевые комплексы, имевшие до развала СССР общесоюзное значение: топливно-энергетический, металлургический и другие. В связи с этим, в значительной части работ отражены проблемы развития промышленных узлов, например, в трудах П.М. Алампиева «Ликвидация экономического неравенства народов Советского Востока. Исторический опыт Казахской ССР», М., 1958, В.А. Адамчука и Б.Я. Двоскина «Проблемы развития промышленных узлов СССР. На примере Казахстана», Москва, 1968, Р. Кенбаева «Люди медного гиганта. Очерк истории Балхашско-

го горно-металлургического комбината имени 50-летия Октябрьской революции», Алма-Ата, Казахстан, 1977. Так, экономическая целесообразность размещения промышленности по узлам, их рациональная специализация и комплексное развитие показаны в работе В.А. Адамчука и Б.Я. Двоскина.

Вопросам территориального расселения населения, специфике развития отдельных регионов, процессам урбанизации и их влиянию на экономическое и социальное развитие посвящены работы Г.Д. Москвиной «Приживаемость населения в Казахстане. На новом месте». Москва, 1984, М.К. Медельхановой «Территориальная подвижность населения и процессы урбанизации в Казахстане. Население и трудовые ресурсы Казахстана». Алма-Ата: Наука, 1979, А.Н. Алексеенко «Население Казахстана в 1920-1990 гг». Алматы, 1993, Б.Я. Двоскина «Экономико-географическое районирование Казахстана». Алма-Ата, 1986, М.Д. Спектор «Проблемы расселения населения Казахстана». Алма-Ата, 1989, У.М. Исакова «Города Казахстана: проблемы социально-экономического развития». Алма-Ата: Гылым, 1991 «Города в системе расселения Казахстана: экономико-демографический аспект». Алма-Ата: Гылым, 1992.

К сожалению, большинство из названных выше работ носит историко-партийную направленность, поскольку их основная часть написана на материалах партийных архивов. Основные вопросы исследуемой проблемы рассматриваются в них лишь с положительных сторон в контексте перевыполнения плановых показателей, приукрашивания основных направлений и масштабов промышленного освоения регионов Казахстана. Зачастую в них отсутствует глубокий анализ социально-экономических, политических и экологических проблем, противоречий и последствий, путей их разрешения.

Исследуемые в статье вопросы, касающиеся социальных аспектов проблемы, получили некоторое освещение в трудах, посвященных формированию и развитию рабочих кадров. Весомый вклад в разработку этого вопроса внес А.Н. Нусупбеков (Нусупбеков, 1966:5), который в своей монографии на конкретном историческом материале прослеживает пути формирования и развития рабочего класса в Казахстане. Вековая история рабочего класса нашей республики исследована и в коллективном издании под руководством М.Х Асылбекова (Асылбеков, 1987:6). В работе приводится обширный материал о национальном составе рабочих, о росте

числа казахских рабочих и вовлечении их в промышленное производство.

Вопросы подготовки кадров промышленных рабочих, процесс их формирования, формы подготовки и повышения квалификации освещены в трудах К.Ю. Оразова «Изменения в численности и составе рабочих промышленности Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)». Автореф. дис. канд. ист. наук. Алма-Ата, 1964, П.Р. Букаткина «Западный Казахстан в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)». Автореф. дис. канд. ист. наук. Алма-Ата, 1967, Г.Н. Нигметова «Участие комсомола Казахстана в строительстве железных дорог республики (1926-1941 гг.)» Автореф. дис. канд. ист. наук. Алма-Ата, 1972, М.Х. Асылбекова «Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (1917-1970 гг.)», Алма-Ата, 1973, Т. Кожамкулова «Подготовка нефтяных рабочих кадров в Казахстане», Алма-Ата, Казахстан, 1972. В исследованиях данных авторов подчеркнута большое значение, которое придавали партийные организации освоению природных богатств Казахстана. Их освоение было невозможно без квалифицированных кадров рабочих и инженеров. Так, в диссертации Оразова К.Ю. изучены источники пополнения и формы подготовки кадров промышленных рабочих в годы войны, количественные и качественные изменения состава промышленных рабочих Казахстана.

В начале 1990-х годов остро стал вопрос о широкой подготовке и воспитании молодых квалифицированных кадров из коренного населения. В связи с этим, пробуждается интерес к изучению исторического опыта формирования и развития национальных кадров рабочего класса. Так, М.Е. Шайфутдинов предпринял попытку изучить проблему формирования первых кадров рабочего класса Казахстан в 1917-1941 гг. и проанализировать историографию данного вопроса (Шайфутдинов, 1995:7).

Индустриальное развитие Казахстана, рабочие кадры промышленности, количественные и качественные изменения в их составе в 1950-1970-ые годы отражены в трудах Ж.М. Асылбековой «Промышленные рабочие Казахстана в 1959-1970 гг. (численность и состав)». Дис. канд. ист. наук. Алма-Ата, 1993, Н.А. Абдуллаева «Формирование рабочих кадров промышленности Казахстана в 1950-1975 гг.». Дис. докт. ист. наук. М., 1998. Социальное развитие рабочих Казахстана в 70-90-ые годы, социально-де-

мографические изменения в структуре кадров промышленности показаны в исследованиях А.Ш. Алтаева «Социальное развитие рабочих Казахстана (1970-1990гг.)», Алматы, Гылым, 1996, С.А. Курманбаевой «Социально-демографические изменения структуры промышленных рабочих Казахстана (1970-1980гг.)». Дис. канд. ист. наук. Алматы, 1995, М.Ж. Ташенова «Рабочий класс Казахстана в 1960-1985гг. (на примере промышленности)». Дис. докт. ист. наук. Екатеринбург, 1997.

Обильный документальный материал отличают работы М.Н. Сдыкова «Население Западного Казахстана (1897-1989 гг.)», Алматы, Гылым, 1995, Ж.Б. Абылхожина «Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век», Алматы: Университет «Туран», 1997, Б.К. Бримжарова «Социально-экономическое развитие аулов и сел Казахстана в 60-е 80-е годы (По материалам западных областей)», Алматы, Гылым, 1996). В данных монографиях на основе большого статистического материала, в широких хронологических рамках раскрыты этнодемографические процессы в истории Казахстана, а также дан системный анализ социально-экономического развития республики и её регионов.

Развитие отдельных отраслей индустрии в историческом аспекте получило отражение в работах Г.Ф. Дахшлейгера «О роли социалистической индустриализации СССР в переходе казахского народа к социализму, минуя капитализм». Вестник АН КазССР, 1953, Н.Н. Даулбаева «Из истории превращения Караганды в третью угольную базу СССР». Ученые записки КазГУ. т.20, История, 1956, В.К. Савосько «Советский Казахстан в третьей пятилетке». Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР. т.4, История, Алма-Ата, 1957, А.Г. Сармурзина «Деятельность КПСС по индустриальному развитию Казахстана (1959-1975)». Алма-Ата, 1981, Жакупбекова С.К «История легкой индустрии Казахстана (1917-1980)». Алма-Ата: Наука, 1984 и Романова Ю.И «Осуществление ленинских идей электрификации в Казахстане». Алма-Ата: Наука, 1977. Ценность этим работам придает стремление авторов досконально изучить проблемы развития основных отраслей промышленности во взаимосвязи со всем экономическим комплексом Казахстана.

В монографии Г.А. Докучаева и М.К. Козыбаева рассмотрены разные этапы развития производительных сил от первых пятилеток до сере-

дины 1980-х г. «Осуществление ленинских идей развития производительных сил: (На примере Поволжья, Урала, Сибири, Дальнего Востока и Казахстана)». Алма-Ата: Наука, 1987. Однако, авторы рассматривают ускоренное индустриальное развитие Казахстана только с позитивной точки зрения.

В диссертации А.Д. Уразбакова предпринята попытка исследования динамику социально-экономических изменений в Приаральском регионе в переходный период и даны конкретные рекомендации по выходу из кризисного состояния этого экономически отсталого и экологически неблагополучного региона.

«История социально-экономического процесса в зоне экологического кризиса Приаралья второй половины 80-х первой половины 90-х годов XX века (на примере Кызылординской области)». Автореф. канд. дисс. Алматы, 1997.

К.Ж. Жубатканов в своем исследовании проводит сравнительный анализ экономического развития, производственной и социальной инфраструктуры Северного и Южного Казахстана. Отдельное внимание уделено социально-экологическому состоянию регионов Казахстана (Жубатканов, 1995:8).

Региональные особенности социально-экономического и демографического развития отдельных регионов республики исследованы в диссертационных работах А.С. Адильбаевой.

«Социально-экономическое развитие Восточного Казахстана в послевоенный период (1946-1959 гг.)». Дисс. на соискание уч. степени к.и.н. Алматы, 2001, 3. Шахаман «Социально-демографическое развитие Северного Казахстана в 1959-1989 гг.» Дисс. на соискание уч. степени к.и.н. Алматы, 2002. Среди этих исследований выделим работу А. Адильбаевой, в которой частично затронуты социально-экологические последствия промышленного развития Восточного Казахстана.

Промышленность Казахстана быстрыми темпами развивалась на протяжении последних 50 лет XX-века. За это время накопилось значительное количество экологических и техногенных проблем, негативно сказывающихся на окружающей среде и человеческом потенциале республики. Основной причиной загрязнения воздушной среды являлось то, что ведомственная политика строительства промышленных предприятий осуществлялось по «экологически грязным» проектам, которые не предусматривали применения оборудования по защите экологии.

Безусловно, во всех вышеназванных работах авторы проделали большую работу, но социально-экологические проблемы индустриального развития Казахстана требуют более детального и разностороннего изучения, особенно на современном этапе.

Литература

- Асылбеков М.Х. (1987). История рабочего класса Советского Казахстана, Алма-Ата, Наука, 1987.
- Жубатканов К.Ж. (1995). Региональные проблемы социально экономического развития Казахстана в 1950-1980 гг. Алматы.: Институт истории и этнологии НАН РК.
- Нусупбеков А.Н. (1966). Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане (1917-1940гг.), Алма-Ата.
- Пругло Ю.В., Пругло Г.Ю. (1997). Социально-демографическая обстановка в Семипалатинской области и её многолетняя динамика. Медицина и экология. Караганда: КГМИ. №1.
- Шайфутдинов М.Е. (1995). Формирование национальных кадров рабочего класса Казахстана. 1917-1941гг. Актуальные вопросы историографии. Алматы.
- Хачатуров Т.С. (1980). Экономические проблемы экологии. Общество и природная среда. Москва. Знание, 1980.
- Экономика Казахстана за 60 лет (становление и развитие). (1977). Алма-Ата: Наука, 1977.
- Частников И.Я. (1998). Эхо ядерных взрывов. Алматы, 1998.

References

- Hashaturov T.S. (1980). Ekonomisheskie problemi ekologii. Obshestvo I prirodnaia sreda.[Economic problems of ecology] Moskwa.Znanie. s.174.
- Prucló L.V. Pruclo C.L. (1997). Sotsialno-demograficheskaia obstanovka v Semipalatinskoi oblasti I ee mnocholetnaia dinamika [Socio-demographic situation in the Semipalatinsk region and its long-term dynamics] Meditsina I ekologiya.Karaganda. KСMI.№1.s.22.

Shastnikov I.A. (1998). Eho iadernih wzrivov[Century of nuclear explosions]. Almaty.s.172 Ekonomica Kazakhstana za 60 let(1977) /stanovlenie I razvitie/[Economy of Kazakhstan for60years]. Alma-Ata.Nauka.s.331

Nusupbekov A.N. (1966). Formirovanie I razvitie sovetского rabocheго klassa v Kazakhstane (1917-1940 cc) [Formation and development of the Soviet working class in Kazakhstan], Alma-ata,s.243.

Asilbekov M.E. (1987). Istorია rabosheго klassa Sovetskogo Kazakhstana,[The history of the working class of Soviet Kazakhstan] Alma-Ata, Nauka, s.432.

Shaifutdinov M.E. (1995). Formirovanie natsionalnih kadrov rabocheго klassa Kazakhstana. 1917-1941 cc.Aktualnie voprosi istoriografie. [The formation of national caders of the working class of Kazakhstan.Topical issues of historiography] Almaty, s.24

Zhubatkanov K.Z. (1995). Regionalnie problem sotsialno-ekonomisheskogo razvitia Kazakhstana v 1950-1980cc. [Regional problems of socio-economic development of Kazakhstan in 1950-1980] Almaty. NAN RK, s.207.

Жаппасов Ж.Е.¹, Тасилова Н.А.², Искакова Ғ.З.³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: zhappasov-74@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, e-mail: tasnaz@mail.ru

³PhD, аға оқытушы, e-mail: gali209@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**П. ХВОРОСТАНСКИЙ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ
ТАРИХИ МАҢЫЗЫ**

Бұл мақалада «Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» Қазақстан тарихының маңызды дерек көзі ретінде қарастырылады.

Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» статистикалық мәліметтерден жинақталған 27 томнан тұрады, ол қазақ халқының этникалық тарихын, дәстүрлі шаруашылығының ерекшеліктерін зерттеудің маңызды дерек көзі болып табылады. Деректерде жинақталған ақпараттар уникалды. Ең алдымен маңызды фактілердің, тарих, этнография, география, топонимика, демография және т.б. мәселелерге қатысты құнды мәліметтердің бір деректе шоғырлануы. Сондықтан да бүгінгі таңда бұл деректі деректанулық талдау мәселесіне деген қызығушылық артып отыр.

Онда қазақ тарихының маңызды дерек көзі болып табылатын «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарын...» зерттеу мен талдау методикалары мен тәсілдері көрсетіліп, деректану ғылымының талаптарына сай зерттеу мен сынның өткізудің, сыныптау мен талдаудың әдістері мен оны нақты тарихи зерттеулерде пайдалану тәсілдері ұсынылған. Сонымен қатар статистикалық зерттеулерді ұйымдастырған, деректі құрастырған авторлар, олардың көзқарастары талданған.

Түйін сөздер: дерек, деректану, талдау, әдіс, статистика, этнос, құрылым.

Zhappasov Zh.E.¹, Tasilova N.A.², Iskakova G.Z.³

¹Candidate of Historical Sciences, associate professor, e-mail: zhappasov-74@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Associate professor, e-mail: tasnaz@mail.ru

³PhD, senior lecturer, e-mail: gali209@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Historical Importance of the Expedition P. Khvorostansky

This article analyzes the source called “Materials Kirghiz (Kazakhs) land use...” of the late XIX – early XX century. Topicality of the theme of investigation is that «Materials on Kyrgyz land using» introduces code of statistical materials which consists of 27 volumes, and it is invaluable source in investigation ethnical history of Kazakh people, peculiarities of Kazakh traditional economy.

Informativeness, concentrated in materials is unique. First of all by the scale of covering of all totality of important facts, events, occurrences in the field of history, ethnography studies, geography, toponymy, demography and etc. That’s why nowadays great interest to source study aspect grew in learning given source. The choice of the theme of investigation is explained by its great scientific theoretical significance.

It discusses the methodology of research and analysis of the important source of Kazakh history “Materials of Kyrgyz land use ...”, proposed methods of research and testing, classification and analysis in accordance with the science of sources and methods of application in specific historical studies.

Key words: source, science of sources, analysis, method, statistics, ethnos, structure.

Жаппасов Ж.Е.¹, Тасилова Н.А.², Искакова Г.З.³

¹кандидат исторических наук, доцент, e-mail: zhappasov-74@mail.ru

²кандидат исторических наук, асс. профессор, e-mail: tasnaz@mail.ru

³доктор PhD, старший преподаватель, e-mail: gali209@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Историческое значение экспедиции П. Хворостанского

В настоящей статье рассматриваются «Материалы по киргизскому землепользованию...» как исторический источник по истории Казахстана конца XIX – нач. XX века. Документы, собранные в материалах уникальны по масштабу охвата всей совокупности важнейших фактов, событий, явлений в области истории, этнографии, географии, топонимики и демографии казахского народа. Они представляют собой свод статистических материалов, состоящий из 27-ми томов, который является бесценным источником в исследовании этнической истории казахского народа, особенности казахского традиционного хозяйства.

Это материалы исследований статистических и исследовательских экспедиций проведенных с целью колонизации территории Казахстана царской Россией в конце XIX в. – начале XX в. Несмотря на то что эти документы были источником для колониальной политики, они также являются ценным источником по структуре родо-племенного состава, хозяйственной, экономической, социальной истории и других аспектов жизни казахов того периода.

Ключевые слова: источник, источниковедение, анализ, метод, статистика, этнос, структура.

Кіріспе

Орталық Ресейде шаруалардың қоныс аударуы XIX ғ. 70-80 жж. аграрлық дағдарыс пен крепостниктік қоныстың жойылуына байланысты үлкен масштабта жүрді. Аграрлық мәселенің шиеленісуіне және Ресейде шаруалар қозғалысының күшеюіне байланысты Патша үкіметі қоныстандыру саясатына шұғыл бетбұрыс жасады. Олар шаруаларды шет аймақтарға қоныстандыру арқылы халық тығыз қоныстанған Еуропалық Ресейдің губернияларындағы аграрлық қайшылықтарды басуға болады деп ойлады. Шаруаларды қарқынды түрде қоныстандырған аймақ – Қазақстан болды.

Қазақстанда қоныс аудару саясатын жүргізуде белгілі статист А. Кауфманның зерттеу жұмыстары осы статистикалық экспедицияның әдістемелік негізіне айналды (Кауфман, 1903а:78). Оның зерттеу жұмыстары көшпелілердің жер нормасын анықтап, нақты мал басына шаққанда қажетті жердің мөлшерін шығаруға бағытталған болатын (Кауфман, 1903б:205). Осы зерттеу жұмыстарының нәтижесін басшылыққа алған зерттеу партияларының зерттеу әдістері ұқсас болды.

1904-1913 жж. П.П. Хворостанскийдің (Хворостанский, 1915: 158-206) басшылығымен Орал-Торғай облыстарын зерттеген статистикалық партияның жинаған «Қырғыздардың (қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» 7 – томы да біздің зерттеуіміздің негізгі дерек көзі болып отыр. Олар Торғай (МКЗ Тургайский уезд, 1911), Ырғыз (МКЗ Иргизский уезд, 1913), Қостанай

(МКЗ Кустанайский уезд, 1912), Ілбішін (МКЗ Лбищенский уезд, 1914), Орал (МКЗ Уральский уезд, 1909), Темір (МКЗ Темирский уезд, 1910), Ақтөбе (МКЗ Актюбинский уезд, 1912) уездерінің тарихынан, экономикасы мен шаруашылығынан құнды мәліметтерді беретін деректер кешенін құрайды.

Біздің зерттеу нысанамызға айналған бұл деректерде XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы қазақ қоғамының шаруашылық, әлеуметтік-экономикалық, генеологиялық, этнографиялық, метеорологиялық, биологиялық, географиялық және т.б. салалары бойынша құнды мәліметтерді алуға болады.

Әдістеме

Зерттеуіміздің методологиялық негізін объективтілік, тарихилық, жүйелілік секілді ғылыми танымның маңызды принциптері құрайды. Сонымен қатар деректану ғылымының деректердің пайда болуының объективтілігі мен субъективтілігі, алғышарттары мен тарихи жағдайлары, сақталу формалары мен ерекшеліктері, деректерді сыныптау және сыннан өткізу қажеттілігі сияқты теориялық қағидаларға негізделген.

Мақаланы дайындау барысында алынған ақпараттардың толықтығы мен шынайылық деңгейін анықтау және деректанулық зерттеудің негізгі әдісі ретінде тарихи-салыстырмалы, құрылымдық-функциялық, синтетикалық және аналитикалық талдау, жинақтау және қорыту әдістері қолданылды. Сондай-ақ жұмыста тарихи зерттеудің жалпы ғылыми әдістері мен талдау

тәсілдері, қазіргі тарих ғылымында қалыптасып келе жатқан жаңа бағыттағы тың ой-тұжырымдар мен ұлттық тұрғыдағы көзқарастар басшылыққа алынды.

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы Қазақстан жерлерін зерттеген статистикалық экспедициялар.

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы Қазақстан жерлерін зерттеген статистикалық экспедициялардың міндеті аумақты табиғи, тарихи жағынан зерттеп суреттеу, осы мәселедегі ауылдар мен болыстардың маңызын, шаруашылық жүргізу, жер пайдалану тәсілдерін анықтау және көшпелі, жартылай көшпелі шаруашылықтарға қажетті жер көлемін белгілеп, оның қоныстандыру қорына алынатын көлемін анықтау болатын. Әсіресе, Ресейдің орталық губернияларынан көшіріп әкелінген шаруаларды қоныстандыру мақсатында шаруашылық-статистикалық зерттеуге баса көңіл бөлінді.

Экспедиция материалдарын патша өкіметі қазақтардың «артық» жерлерін күшпен тартып

алуды күшейту үшін пайдаланады. Бұл материалдар XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас кезіндегі қазақ шаруашылығының жай-күйі жөнінде теңдесі жоқ деректеме болып табылады. Экспедиция мүшелері жер нормалары асыра көрсетілген, көшпелі қазақтарға үлкен кеңістіктің керегі жоқ, өйткені олар жер-жерде отырықшылық пен егіншілікке көшіп жатыр деген тұжырым жасады. Бірақта Щербина экспедициясынан кейінгі қайта ұйымдастырылған зерттеулерде ол нормалар бұрынғыдан да төмендетілді. Бұл ретте Ә.Бөкейхан Щербинаның нормасын жақтаған болатын. Дегенменде, Ф. Щербина басқарған экспедиция патшалы Ресей өкіметінің отарлау саясатына алғаш рет ғылыми негіз жасап, қазақ халқының тарихын жан-жақты зерттеп беруімен де ерекшеленеді.

Төмендегі кестеде көрсетілген қазақ жерін түгел қамтыған зерттеу партиялары мен экспедициялардан патша өкіметінің Қазақстанда қарқынды түрде отарлау жұмыстарын жүргізгенін көруімізге болады.

1-кесте – XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы Қазақстан жерін зерттеген экспедициялар мен статистикалық партиялар

Экспедиция мен зерттеу партияларының басшылары және зерттеу жүргізілген жылдар	Зерттеулер жүргізілген аймақтар	Нәтижесінде пайда болған статистикалық деректер және олардың жалпы саны
Ф.А. Щербина 1896-1903 жж.	Ақмола, Семей, Торғай облыстары	Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. 13 том.
В. Кузнецов 1907-1909 жж.	Ақмола облысы	Киргизское хозяйство в Акмолинской области. Повторное исследование 1907-1909 гг. 5 том.
П.А. Скрыплев 1906-1913 жж.	Сыр-Дария облысы	Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные Сыр-Даринской статистической партией. 5 том.
П.П. Румянцев 1909-1913 жж.	Жетісу облысы	Материалы по обследованию туземного и русско-сторожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. 7 том.
П.А. Хворостанский 1904-1912 жж.	Орал, Торғай облыстары	Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого районо. 7 том.
А.В. Переплетчиков 1910-1911 жж.	Семей облысы	Материалы по повторному обследованию в 1910-1911гг. Хозяйства и землепользования киргиз Семипалатинской области. 3 том.

Торғай-Орал облыстарын зерттеген ұжымның құрамы

Торғай-Орал облыстарына арналған «Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» (Одан әрі «ҚЖПМ» – автор.) 1904-1912 жж. жерді межеллеу партиясының ұжымы жинады.

Мұрағат құжаттарына сүйенсек, зерттеу партияларында меңгеруші мен бас статисттен басқа

агроном Скалов, жұмысты жүргізуші Батманов, оның көмекшілері Прозоровский, Седельников болды. Техникалық бөлімнің меңгерушісі Шамышейский, аға топографтар Заболотский, Ядрихинский мен топографтардан Баранов, Данилин, Малянчиков, Романов, Э. Яржиновский, В. Яржиновский, Сапарянц, Скобейко, Янулевич, Ленневич, Котковский барлығы 14 топограф қатысқан.

«Отчет о работах в Тургайской и Уральской областях за 1905 г.» деп аталатын құжаттан олардың жалақысы, қосымша қажетті құралдары мен жолына, тұратын үйіне төленетін ақшаның мөлшері туралы көптеген мәліметтерді табуға болады.

Оның құрамында «ҚЖПМ» мәліметтері бойынша 1904 ж Торғай-Орал облыстарында алғашқы жұмыстарды статист Карлсон, Л.Н. Рум және І Мемлекеттік Думаның депутаты болған Т.И. Седельниковтер жүргізді. Кейіннен Батманов, Н.П. Шевалье келіп қосылды. Әлкенің жағрафиясын, табиғаты мен өсімдіктерін зерттеген мамандар 2 гидротехник – Рейнвальд пен Миронов, тау-кен инженері Казицин, геолог В.П. Семенов болды. Бұл аты аталған статистикалық партияның мүшелері туралы ғылыми еңбектерде көп жазылмады.

Л.Н. Рум 1869 ж 19 мамырда туылып, Пермь және Чернигов гимназияларында білім алды. 1889 ж Қазан университетінің медицина факультетіне түсіп, 1891 ж заң факультетіне ауысады. 1892-1894 жж. әртүрлі үйірмелерге қатысып, бірнеше лицейлерде білім алады. 1898 жылдары заңсыз

басылымдарды сақтағаны үшін, қатаң бақылауға алынып, Вологодск губерниясына жер аударылады. 1901 ж Жер және Мемлекеттік мүлік министрлігіне қызметке шақырылады. Онда Л.Н. Рум Пермь-Вологодск қоныс аудару ұйымында аға топограф болып жұмыс жасап, 1904 ж «Итоги экономического исследования крестьянского населения Усть-Сысольского уезда Вологодской губерний» жинақты редакциялап шығарады. Осы жылы қазан айында ол Орынбор қаласына жіберіледі. Осылайша ол Орал-Торғай статистикалық партиясында біраз жылдар жұмыс істейді.

Төмендегі кестеден Торғай-Орал зерттеу партиясында жұмыс істеген зерттеушілердің құрамы мен олардың жалақылары туралы мәліметтер сақталынған.

Бұл ҚР ОММ мұрағат қорларында сақталынған құжаттардан алынған мәлімет бойынша партия меңгерушісінің ақысы статистика бөлімі меңгерушісінің жалақысынан төмен. Оның себебін біз статистика бөлімі меңгерушісі партия меңгерушісінен көп жұмыс істейтін болғандықтан деп түсіндіреміз.

2-кесте – Торғай-Орал зерттеу партиясының құрамы мен алатын жалақысы туралы мәлімет

Қызметі	Маман саны	Жалақысы	
		1 адамның	Барлығының
Партия меңгерушісі	1	1000	1000 рубль
Статистика бөлімінің бастығы	1	2100	2100 рубль
Жұмысты жүргізуші	4	1800	7200 рубль
Агроном	2	1425	2850 рубль
Техника бөлімінің меңгерушісі	1	1425	1425 рубль
Аға топограф	3	1150	3450 рубль
Топографтар	13	950	12350 рубль
Жан-жақа жіберетін топографтар	17	50	850 рубль
Көмекшілерге (есепке алу, тіркеу)	6	150	900 рубль
Барлығы	48	10050	32150 рубль

Статистикалық зерттеулерді ұйымдастыру мен мәліметтерді редакциялау ісін статистика бөлімінің меңгерушісі П.А. Хворостанский жүргізді. Партияның меңгерушісі және басқарушысы ресми түрде Цабелге жүктелгенімен, зерттеу жұмыстарын басынан соңына дейін П. Хворостанский атқарды. «ҚЖПМ» меңгерушісінің аты аталмайды да.

П. Хворостанский Щербина экспедициясына қатысқан тәжірибелі адамдардың бірі болды. Торғай-Орал облыстары уездеріне арналған 7 томның барлығын ол өзі редакциялап, алғысөзін, қосымша бөлімдерін жазып отырды. П.А. Хворостанский қоныс аудару ісіне байланысты бірқатар еңбектер жазды. Оның «К вопросу о заселении южных уездов Семипалатинской обла-

сти», «Киргизский вопрос в связи с колонизацией степи», «Эволюция киргизского хозяйства в Тургайской области: статистико-экономический очерк» және т.б. зерттеулері жарыққа шыққан.

«ҚЖПМ» Ілбішін уезіне арналған томының алғысөзінде «Наблюдение за подсчетами лежало на бывшем сотруднике статистического отдела А.Б. Байтурсунове», – деп айтылған. Бұл мәліметтен осы зерттеуге қазақтың зиялы тұлғаларының бірі А. Байтұрсыновтың да қатысы болған деген нақтыланбаған болжамымыз бар.

Жалпы Торғай-Орал уездерін зерттеген статистикалық партияның мүшелері туралы көп мәлімет кездеспеді. Ол зерттеушілер өз жұмыстарында көбінесе Щербинаның әдістәсілдерін басшылыққа алып отырды.

П. Хворостанскийдің зерттеу партиясының жинаған деректерін талдау.

П. Хворостанскийдің зерттеу партиясының жинаған дерегі 1904-1912 жж. 8 жыл жүргізілді. Ол 2 облысты және 7 уезд бен 94 болысты зерттеу нысанына алды.

Орал облысы Орал уезі: Қараобын, Бөрілі, Шыңғырлау, Қарашағанақ, Қараағаш, Шелек, Жиренкөпен, Жамбейіт болыстары 1904-1906 жж. зерттеуге алынса, 1904-1907 жж. Темір уезінің: Темір-ұрқаш, Ембі-Темір, Қалмаққырған, Қарағанды, Қилы-үйіл, Құнды-үйіл, Қазбец, Жетікөл, Үйіл, Қайынды, Жиделісағыз, Ембі, Үймағұт-жылытау, Самматай, Ұлы-Сам, Доңыз-тау-ақкөлкен болыстары, 1912 жылы Ілбішін уезінің: Жұбаньшкөл, Әріктікөл, Шалқар, Құрайыл, Қарасу, Бұлдыртын, Өлентін,

Мәтеш, Қалдығайтын, Сабынкөл, Сұналын, Қызылжар, Жақсыбай, Қаракөл, Индер атты болыстар зерттелінді.

Торғай облысының 1908 ж. Торғай уезі: Наурызым-1, Наурызым-2, Тосын, Сары-копен, Шубала, Қаракөген, Қара-Торғай, Сары-Торғай, Қайдауыл, Аққұм, Қызылжігіл, 1909 ж. Қостанай уезінің: Кенарал, Меңдіқара, Қарабалық, Аят, Дамбар, Жылқуар, Сүйіндік, Жетіқара, Қумақ, Аққарға, Бестөбе, Аманқарағай, Арақарағай, Убаған, Сарыой, Шұбар, 1910 ж. Ақтөбе уезі: Бөрте-1, Бөрте-2, Бөрлі, Әлімбет, Тереклі, Аралтөбе, Тұзтөбе, Илек, Қаратоғай, Ақтөбе, Хобды, Қарахобды, Бестамақ, Ойсылқара, 1911 ж. Ырғыз уезі: Талдық, Бақсай, Қызылжар, Аманкөл, Кенжеқарын, Тәуіп, Тереклі, Тулағай, Темір-Астау, Қарасай, Шынғыл, Қабырға, Ордақонған, Құланды барлығы 94 болыс зерттелінді. Бұл деректің пайда болу уақытына қарай хронологиялық ерекшелігінен туындаған сыныптау болды.

Зерттеу аймағының ерекшелігіне сай Ф. Щербина басқарған Ақмола, Семей, Торғай облыстарын зерттеген экспедиция материалдары сәйкесінше осы өңірлердің тарихына арналды. Ал П. Хворостанский басқарған Орал-Торғай облыстарын зерттеу партиясы Торғай, Ырғыз, Қостанай, Ақтөбе, Ілбішін, Орал, Темір уездерінің тарихынан құнды мағлұматтар береді.

Орал-Торғай облыстарын зерттеу партияларының нәтижесінде пайда болған «ҚЖПМ» Орынбор қаласында басылып шықты. Төмендегі кестеде осы деректердің шыққан жылдары мен жерлері, негізгі авторлары берілді.

3-кесте – 1904-1912 жж. П.А. Хворостанский басқарған партияның зерттеген қазақ жерлері мен «ҚЖПМ» туралы мәлімет

Зерттелген облыстар	Зерттелген уездер	Материалдарды жинаған экспедиция мүшелері	«ҚЖПМ» басылып шыққан жері мен томдары
Торғай облысы	1. Торғай 2. Ырғыз 3. Қостанай 4. Ақтөбе	П.А. Хворостанский Т.И. Седельников В.П. Семенов Н.П. Шевалье	Том 3. Оренбург, 1911 ж. Том 6. Оренбург, 1913 ж. Том 4. Оренбург, 1912 ж. Том 5. Оренбург, 1912 ж.
Орал облысы	1. Ілбішін 2. Орал 3. Темір	П.А. Хворостанский Т.И. Седельников В.П. Семенов Н.П. Шевалье	Том . Оренбург, 1914 ж. Том 1. Оренбург, 1909 ж. Том 2. Оренбург, 1910 ж.
Барлығы 2 облыс	7 уезд зерттелінді.		7 том

1904-1912 жж Торғай-Орал облыстарын зерттеуге арналған «ҚЖПМ» 7-томдық дерек көзінің пайда болуына тоқталар болсақ, бұл дерек те пат-

ша өкіметінің қоныс аударушыларға «артық» жер көлемін анықтау үшін жүргізген статистикалық партиялардың зерттеуі нәтижесінде дүниеге

келді. Оның ұйымдастырылуы Ф. Щербина басқарған экспедицияға қарағанда ерекше болды. «ҚЖПМ» мазмұнына оның пайда болуының алғышарттары, мақсат-міндеттері ықпал ететіні анық. Олай болса Торғай-Орал зерттеу партиясының ұйымдастырылу жұмыстары мен әдіс-тәсілдерін талдауды жөн деп таптық.

Торғай-Орал облыстарын зерттеу үшін құрылатын статистикалық партияның жұмыстары басталмастан бұрын, статист А.А. Кауфман осы өңірлерге саяхат жасап, өлкеде ұйымдастырылатын зерттеудің жалпы жобасын жасаған болатын. Бұл туралы ол өзінің «Есебінде»: «Жер және Мемлекеттік мүлік министрі менің ұсынысым бойынша, Торғай облысына іргелес жатқан Орал облысына, Торғайдың уақытша партиясының меңгерушісі Л.Н. Цабельді менімен бірге іс-сапарға жіберді», – деп баяндайды. Бұл сапардың негізгі мақсаты – орыс қонысаударушыларына жер алып беру және сол үшін зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру болды. Сонымен Орал қаласында осы мәселеге байланысты мәжіліс өтіп, оған Л.Н. Цабель, облыстың әскери губернаторы генерал-лейтенант К.Н. Ставровский, вице-губернатор К.А. Тарасенко және т.б. қатынасты. Бұл мәжіліс мынадай басты қорытындыларға алып келді:

а. Қырғыздардың (қазақтардың) шаруашылығының басты элементтері мен үй шаруашылығын тіркеу, әсіресе, ең бастысы жерді өңдеу мен мал бағудың ауқымын анықтау;

б. Қазақтардың пайдаланатын жерлеріне қарай топтарға бөліп, жерді пайдалану шекараларын зерттеушілер арқылы тексеру. Топырақтың құнарлығы мен сапасын анализ арқылы арнайы зертханаларда тексеру;

с. Зерттелінетін территорияларды біркелкі табиғи және шаруашылық жағдайына қарап райондарға бөлу, кейіннен олардың әрқайсысына жер пайдалану нормасын бекіту;

Ең бір қиын және күрделі мәселе қазақтардың жер нормасын жасау.

Мәжілістен кейін Орал облысында «артық» жерлерді анықтау үшін Торғай зерттеу партиясы лайық деп табылды, тек қана болашақ Орал зерттеу партиясының құрамына білімді статист-мамандар қажет еді. Осылайша Оралда өзінше бөлек зерттеу партиясы құрылмай, Торғайдың уақытша партиясына мұндағы бүкіл статистикалық жұмыстар жүктелді. Оның меңгерушісіне білікті көмекші және қажетті адамдар мен құрал-саймандар бөліп берілу жоспарланды.

Жұмыстың жүргізілу тәсіліне байланысты айтсақ, ең алдымен топографтар қазақтардың қоныстары мен шекараларын аралап, ал статистер өңірді бақылап көреді. Бұл алдын-ала жүргізілген зерттеудің нәтижесінде зерттеушілердің болыстық аудандардың көлемі туралы жалпы түсініктері пайда болды және осы өлкеден қонысаударушыларға берілетін жердің ыңғайлылығы мен отарлау үшін маңыздылығы анықтала түсті.

Зерттеу партиясына қажетті қаражатты статист А.А. Кауфман есептеп, шамамен Торғай-Орал статистикалық партиясына қанша қаражат қажет екендігі анықталды. Ол:

1. Өңірді алдын-ала жалпы геоботаникалық зерттеулер үшін арнайы маманды шақыру қажет. Әйткені, өлкенің топырақ қабатын зерттеп, оның құнарлы немесе жарамсыздығын анықтау өте ауыр жұмыс. Оған тек білікті, тәжірибелі адамды ғана алу шарт. Оның еңбегі мен көшіп-қонуына жұмсалатын қаражат шамамен – 3000 рубльден кем болмайды;

2. Топырақты анализден өткізу үшін әрқайсысы 75 рубльден тұратын 10 толық және әрқайсысы 30-35 рубльден тұратын 30 толық емес анализ жасау керек. Бұл шаруаға жалпы 1750 рубль қаражат жұмсалады.

3. Вегетативті сынақтар жүргізілсе арнайы ұйымның лаборантын шақыру үшін және күзетші жалдауға шамамен 300 рубль қажет;

4. Метеорологиялық бақылауды ұйымдастыру үшін қажетті құралдарды тәртіп бойынша Бас физикалық обсерваториядан тегін жіберіледі. Бірақта ол құралдардың келуін күту ұзақ уақытты алады. Сондықтан белгілі бір мөлшердегі қаражатты осыған жұмсау қажет. Профессор П.И. Брауновтың пікірінше әрбір тұраққа мына құрал-саймандарды алу керек: жаңбырды өлшеуіш (20 р.), гелиограф (24 р.), флюгер (26 р.), анероид (27 р.), кіші Асман психрометрін (60 р.); Бұл бір тұрақ үшін құралдардың комплектісі шамамен 157 рубльге тоқтайды. Ал барлық тұрақтарға 1100 р. Осылайша істі ұйымдастыру үшін обсерваториядан инструктор шақырып, оған 1000 р. беру қажет. 7 станцияны құруға шамамен 500 р. Ондағы бақылаушылардың әрқайсысына 180 р. барлығына 1260 р. қаражат бөлу керек.

5. Әртүрлі топырақтың құнарлығын, егіннің шығуын байқауға 10 тұрақтың әрқайсысы 3 десятина жеріне егін егу үшін: әр десятинаны жырту үшін-10 р., себілетін тұқымға 6 р. дейін, егу үшін 2 р., егінді жинау үшін 8 р. барлығы 1 десятинаға 26 р., ал 30 десятинаға 780 р. қаражат жұмсалады.

Жалпы зерттеуге А.А. Кауфманның есептеуі бойынша шамамен 20000 р. жұмсалады. Егер де Орал облысын зерттеу партиясы басынан Торғай уақытша партиясынан бөлектеніп құрылатын болса, жоғарыда көрсетілген қаражаттан да көп шығын кететіні анық еді. Демек империя бір оқпен екі қоянды атып, бір партия арқылы екі облысты зерттеу нысанына алды.

Мемлекеттік Жер Мүлкі Департаменті Торғай облысындағы уақытша партияға Ақтөбе уезіне жақын орналасқан Орал облысының Орал уезіне «артық» жер мөлшерін анықтау үшін табиғи-тарихи және экономикалық жағдайын зерттеу жұмыстарын жүргізу туралы 1904 ж. 15 маусымда № 8847 нұсқауды шығарды. Осы нұсқаудың негізінде Орал облысында ең алғашқы зерттеу жұмыстары Орал уезінде 1904-1906 жж. жүргізілді. Статистикалық есептеу жұмыстары 2 жылда жүзеге асты. 1904 жылы қысқа бағдарламаның негізінде Жиренкөпен, Қараағаш, Қарашағанак уездері алдын-ала зерттеуге алынды. 1905 ж. арнайы кеңейтілген бағдарламаның негізінде қалған уездер зерттелінді.

Қорытынды

Жалпы зерттеу жұмыстарының жүргізілуі, қоныс аудару ісі мен қарашекпенділерге қажетті көмек туралы негізгі нұсқаулар мен тапсырмалар, оның барысы мен әдісі, зерттеушілер мен

Қонысаудару басқармаларының меңгерушілері, олардың қызметі туралы «Переселение и землеустройство в Азиатской России» атты заңдар жинағында тәкпіштеліп баяндалған. Бұл жинақ бойынша қонысаударушыларға қажетті жерді анықтау үшін жүргізілген барлық зерттеулер тек келімсектерге ғана көмектесу мақсатында болған. Ал жергілікті халықтың жағдайын ешкім ойлаған да жоқ.

Қорыта келетін болсақ, патша өкіметі Қазақстан жерін отарлау мақсатында бүкіл кең-даласын зерттеп, қазақтар үшін «артық» деп табылатын жерлерді анықтау үшін бірнеше үлкен масштабтағы зерттеу экспедициялар мен статистикалық партияларды құрды. Олардың ортақ мақсаты «артық» деп қазақ жерлерін көбірек алып, осылайша отарлаудың «ғылыми» негізін жасау болды. Бұл зерттеу экспедицияларының жинаған материалдарының негізінде пайда болған «ҚЖПМ» отарлау тарихының дерегі болғанымен, онда Қазақстан тарихын, этнографиясын, геологиясы мен жағрафиясын, ботаникасын, экономикасы мен әлеуметтік құрылымының тарихын байытатын құнды мағлұматтар баршылық. Және бұл дерек көзін талдау нәтижесі ХІХ ғ. соңы – ХХ ғ. басындағы бүкіл қазақ жерінің тарихын қайта жаңғыртуға септігін тигізетіні анық.

Мақала «Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті» мақсатты бағдарламасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Кауфман А.А. (1903) К вопросу о колонизации Уральской области. (Отчет Члена Ученого Комитета М.З. и Г.И. Командировке летом 1903 г.) Ч. 1. Санкт-Петербург: Типография В.О. Киршбаума, Д.М.– ва Финансовъ, на Дворц. площ.
- Кауфман А.А. (1903) К вопросу о русской колонизации Туркестанского края. (Отчет Члена Ученого Комитета М.–ва З. И Г.И. А.А. Кауфмана по командировке летом 1903 года). – Санкт-Петербург: Типография В.О. Киршбаума.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. (1911). Тургайский уезд. Оренбург. м– ф.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Иргизский уезд. (1913) Оренбург. м–ф.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Кустанайский уезд. (1912) Оренбург. м– ф.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Лбищенский уезд. (1914) Оренбург. м– ф.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Уральский уезд. (1909). Оренбург. м– ф.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Темирский уезд.(1910). Оренбург. м– ф.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Актюбинский уезд. (1912) Оренбург. м– ф.
- Хворостанский П. (1915) Эволюция киргизского хозяйства в Тургайской области: статистико–экономический очерк. Вопросы колонизации. № 18.

References

- Kaufman A.A. (1903) K voprosu o kolonizacii Ural'skoj oblasti. (Otchet Chlena Uchenogo Komiteta M.Z. i G.I. Komandirovke letom 1903 g.) [On the question of the colonization of the Ural region. (Report of the Member of the Scientific Committee of the Ministry of Agriculture and State Property of the Mission in the summer of 1903)]. Sankt-Peterburg: Tipografija V.O. Kirshbauma, D.M.– va Finansov', na Dvorc. ploshh., vol. 1.
- Kaufman A.A. (1903) K voprosu o russkoj kolonizacii Turkestanskago kraja. (Otchet Chlena Uchenogo Komiteta M.–va Z. I G.I. A.A. Kaufmana po komandirovke letom 1903 goda) [To the question of the Russian colonization of Turkestan. (Report of the Member of the Scientific Committee of the Ministry of Agriculture and State Property of the Mission in the summer of 1903)]. Sankt-Peterburg: Tipografija V.O. Kirshbauma.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregul'nogo rajona. Turgajskij uezd [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Ural'sky resettlement area. Turgai uezd.] (1911). Orenburg, m– f.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregul'nogo rajona. Irgizskij uezd [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Ural'sky resettlement area. Irgiz uezd.] (1913). Orenburg, m– f.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregul'nogo rajona. Kustanajskij uezd [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Ural'sky resettlement area. Kustanai uezd]. (1912). Orenburg, m– f.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregul'nogo rajona. Lbishhenskij uezd [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Ural'sky resettlement area. Lbishhensky uezd]. (1914). Orenburg, m– f.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregul'nogo rajona. Ural'skij uezd [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Ural'sky resettlement area. – The Ural uezd.]. (1909). Orenburg, m– f.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregul'nogo rajona. Temirskij uezd [Materials on the Kyrgyz land tenure, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Ural'sky resettlement area. Temirsk uezd.]. (1910) Orenburg, m– f.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregul'nogo rajona. Aktjubinskij uezd [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Ural'sky resettlement area. Aktobe uezd.]. (1912). Orenburg, m– f.
- Hvorostanskij P. (1915) Jevoljucija kirgizskogo hozjajstva v Turgajskoj oblasti: statistiko–jekonomicheskij ocherk [Evolution of the Kyrgyz economy in the Turgai region: a statistical and economic essay]. Voprosy kolonizacii. no 18.

Абдурахманов Н.А.¹, Шекербекова Қ.М.²

¹e-mail: nurmuhameda@mail.ru ²e-mail: shekerbekova@mail.ru
Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТҰЛЫНЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ АСПЕКТИЛЕР

Халқымыздың талайлы тарихында артында өшпейтіндей із қалдырған бітімі бөлек биік тұлғалар аз болмаған. Жүсіпбек Аймауытұлы да солардың қатарындағы абзал жан. Жазушы, ағартушы һәм ғалым. Жалпы Жүсіпбек мұрасын қарастырғанда оның ағартушылық қызметін саяси қайраткерлігінен бөле-жаруға әсте болмайды деген ойдамыз. Өйткені ол бар болмысымен ұстаз адам, саналы ғұмырын қазақ педагогикасының қалыптасып дамуына басыбүтін арнаған біртуар азамат. Ал Жүсіпбектің өмірі мен қызметі, есімі мен еңбегі кешегі күнге дейін елеусіз қалғанымен, тәуелсіздіктің ширек ғасырында бұл олқылықтың орны біртіндеп толып келеді, яғни Ж. Аймауытұлының өмірін жан-жақты зерттеу қазіргі заманда өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Қарастырылып отырған мақаламыздың негізгі мақсаты кеңестік кезеңдегі шығармашыл интеллигенцияның жарқын өкілдерінің бірі болған Жүсіпбектей жампоздың тек ағартушылық қызметіне, осы бағыттағы еңбектеріне ғана хал-қадерімізше сараптама беру. Өйткені бұл салада әлі де бізге беймәлім, тыңғылықты іздену мен ерекше еңбекті, аса мұқияттылықты қажет ететін іс көп. Қалай дегенде де біз бүгінде қысқа ғұмырлы қайраткердің алуан қыры толық ашылып бітті деген байламға бара алмаймыз. Қойылған мақсатқа жету барысында тарихилық әдіске басымдылық берілді. Сонымен қатар, Ж. Аймауытұлының ағартушылық еңбектерін баға беру үшін салыстыру, индукция және сараптау әдістері пайдаланылса, зерттеудің тұжырымын жасауда автор жалпы тарихи-тұлғалық әдіске жүгінді.

Түйін сөздер: Жүсіпбек Аймауытұлы, ағартушы, жазушы, ғалым, саяси қайраткер, ұлт, ағартушылық, кеңестік интеллигенция, қоғамдық-саяси қызмет, рухани сенім, шығармашылық еңбек, Түркістан өлкесі.

Abdurakhmanov N.A.¹, Shekerbekova K.M.²

¹e-mail: nurmuhameda@mail.ru ²e-mail: shekerbekova@mail.ru
Regional Social Innovation University, Kazakhstan, Shymkent

National Aspects in Educational Activity of Zhusupbek Aymautov

In the history of our state there were a lot of figures who left a deep trace. Among them, one of the worthy ones is Zhusupbek Aymautov. He is a writer, teacher and scientist. Considering Jusupbek's legacy, we believe that his educational activity can not be divided from the political one. Since he as a teacher, all conscious life, shone the formation and development of Kazakh pedagogical science. His life and activities, his name and his labors, although not noticed until yesterday, after independence, this gap was filled with many studies. In this regard, a comprehensive study of Aymautov's life is one of the topical issues in the modern world.

he main purpose of this article is to give a realistic analysis of Zhussupbek pedagogical activity, one of the brightest representatives of the creative intelligentsia in the Soviet era. Since in this area there are still undisclosed sides that require a treacherous approach. In spite of this, we can not say that all aspects of the creativity of a prominent figure have already been revealed. In the process of achieving the goal, the historical method was given priority. In addition, using comparative, inductive and analytical methods for assessing the pedagogical activity of Zh. Aymautov, the author of the research formulated a general historical-personal method.

Key words: Zhusupbek Aymautov, teacher, writer, scientist, politician, nation, education, Soviet intelligentsia, socio-political activity, spiritual faith, creativity, Turkestan region.

Абдурахманов Н.А.¹, Shekerbekova K.M.²

¹e-mail: nurmuhameda@mail.ru ²e-mail: shekerbekova@mail.ru

Региональный социальный инновационный университет, Казахстан, г. Шымкент

Национальные аспекты образовательной деятельности Жусупбека Аймаутова

В истории нашего государства было очень много деятелей, которые оставили глубокий след. Среди них один из достойных – Жусупбек Аймаутов. Он писатель, педагог и ученый. Рассматривая наследие Жусупбека, мы считаем, что его образовательную деятельность нельзя разделять от политической. Так как он как педагог, всю сознательную жизнь посветил становлению и развитию казахской педагогической науке. Его жизнь и деятельность, имя и труды хотя и остались незамеченным до вчерашнего дня, то после независимости этот пробел был заполнен многими исследованиями. В связи с этим, всестороннее изучение жизни Аймаутова является одним из актуальных вопросов в современном мире.

Основная цель этой статьи – дать реалистичный анализ педагогической деятельности Жусупбека, одного из ярких представителей творческой интеллигенции в советское время. Так как в этой области имеются еще не раскрытые стороны, которые требуют трепетного подхода. Не смотря на это мы не можем сказать, что все аспекты творчества видного деятеля уже раскрыты. В процессе достижения цели исторический метод получил приоритет. Кроме того, используя сравнительные, индукционные и аналитические методы оценки педагогической деятельности Ж. Аймаутова, в формулировке исследования автор обратился к общему историко-личностному методу.

Ключевые слова: Жусупбек Аймаутов, педагог, писатель, ученый, политический деятель, нация, образование, советская интеллигенция, общественно-политическая деятельность, духовная вера, творчество, Туркестанская область.

Кіріспе

Қоғамдағы болып жатқан жаһандық өзгерістер білім беру жүйесінде де жаңаша көзқарас, тың бағыттарды талап етуде. Қазіргі таңда Қазақ елі жаһандық қауымдастықтың дамыған елдері қатарына ену ұлы мақсаттарын алдына қойып отырған – қарқынды дамушы ел. Елдің әл-ауқаты, экономикалық жағдайы күн өткен сайын жақсаруда. Дегенмен біз өмір сүріп отырған ортамызда және біздің ортақ жер шарымыздағы дағдарысты жағдай кез келген саналы жанды толғандыратыны сөзсіз.

Қазақстанда қолға алынып жатқан бетбұрыстыр халқымыздың рухани өрлеуі, болашақ ұрпақтың адами қасиеттерінің дамуына бағытталуда. Елбасының Қазақстан халқына Жолдауында да: «Мәңгілік Ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану еді. Ол арман – тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық» – делінген (Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014). Сондықтан түтіні түзу, ертеңіне сенімді ұрпағы бар бақытты, зайырлы қоғам

орнатуда рухани-адамгершілік білім беру өте өзекті мәселе болып табылады. Болашақ ұрпақты жоғары руханиятқа жетелейтін, адамгершілік қасиеттерін жарқыратып, жандандыратын ілім, Өзін-өзі тану рухани-адамгершілік білім бағдарламасының заманауи білім беру жүйесіне енуі – бұл заман талабы.

Талай жылдар әділетсіздікпен көзі ашылмай жатқан сол бастауларымыздың тазартылып, Қазір халықтың рухани жаңаруына, Жанымыздың тазаруына қызмет етіп жатқаны сүйіндереді. Сол бастауларымыздың бірі – Жүсіпбек Аймауытов.

Ұзақ жылдар бойы жазықсыз жапа шеккен, қазақ руханиятының көрнекті қайраткерлерінің бірі Ж. Аймауытов – жазушылығымен қоса, қазақ топырағында тұңғыш педагогика, психология, көркемөнер ғылымдарының саласында қалам тартып, құнды-құнды ғылыми зерттеу еңбектерін жазумен, бірнеше оқулықтар мен оқу құралдарының авторы болуымен дараланған тұлға.

Ж. Аймауытов өзінің тәлім-тәрбие саласындағы бағыт бағдарын 1918 жылы ақпан айында Семей қаласында шыққан әдеби және ғылыми – қоғамдық «Абай» атты журналдың бас мақаласынан аңғартады. Онда Аймауытов: «... қазақ сахарасында мыңмен жалғыз алысып, жапа шеккен ағартушы Абайдың көздеген мақсаты халқын өнер-білімге, оқуға, отырықшылыққа,

мәдениетті ел дәрежесіне жеткізу еді», – деп жазады. Ол Абай ұстанған гуманистік жолды өзінің тыныс-тіршілігінің өмірлік арқауы етіп алады. Осы журналдың 1918 жылғы 1,2-сандарында жарияланған Ж. Аймауытовтың «Тәрбие» атты көлемді мақаласында тәлім-тәрбиелік ой-пікірлері ғылыми тұрғыда терең баяндалған.

Адамның Жоғары Рухани Әлемінің ашылмауына, Ж. Аймауытов Тәрбиенің дұрыс болмауын себепкер етеді. Ж. Аймауытов: «Адам мінезінің, ақыл-қайратының әртүрлі болуы тәрбиенің түрлі-түрлі болуынан... адам баласының ұрлық істеу, өтірік айту, кісі тонау, өлтіру сықылды бұзақылықтарды жасауы, тәрбиенің жетіспегендігінен», – дейді (Аймауытов, 2013). Ол тәрбиенің екі түрлі болатынын жан тәрбиесі және дене тәрбиесі болып бөлінетіндігін көрсетеді.

Қарастырылып отырған мәселе бойынша толыққанды зерттеулер салыстырмалы түрде өте аз. Осыған орай тауқыметті тағдыр кешкен аса талантты қаламгердің бай мұрасын әр жылдары С. Қирабаев, өнертанушы Б. Құндақбаев, әдебиетші-ғалымдар мен жазушылар – Б. Байғалиев, Д. Досжанов, Қ. Мұхамеджанов, Д. Қамзабекұлы, А. Тасымбеков т.б. біршама зерттесе, ал Р. Досжанова «Ж. Аймауытов прозасындағы лексика-синтаксистік қайталаулар», Д. Құсайынов «Ж. Аймауытовтың қоғамдық – саяси көзқарастары» тақырыптарында кандидаттық диссертацияларын сәтті қорғады.

Зерттеу әдістері

Тәуелсіз Қазақстан тарихшылары өз халқының тарихын ешкімге жалтақтамай ана тілінде жазуға мүмкіндік алды. Қазақ тілінде PhD докторлық диссертациялар дайындалып, қорғалуға және монографиялық зерттеу жұмыстарды дүниеге келді. Ұлттық тарихты зерттеу өзара байланыста және үнемі қозғалыста болатын құрауыштардың басын біріктіретін өте күрделі процесс. Педагогикалық бағыттағы ағартушылардың сүбелі еңбегі оның мазмұны, білім беру және оны игеруге басшылық жасау, оқушылардың оқу әрекеті- оқыту нәтижесі деген тізбекті құрайды. Зерттеу барысында қозғалыс оның ішкі қайшылықтарын жою барысында іске асады және осы бағытта салыстырмалы әдістер кеңінен пайдаланылды. Ғалым ағартушының ерең еңбектерін игеру процесінің диалектикалығы сияқты әдістемені оқып-үйрену де үнемі даму үстінде болады. Зерттеуде қоғам алдында тұрған жас ұрпақты тәрбиелеудің кешінді міндеттерін іске асыруға

қызмет жасайды. Автордың еңбектері мен бірге философия, әлеуметтану, мәдениеттану, педагогика, психология, дидактика талаптары логика сияқты ғылым салаларымен тығыз байланыстыра зерттеу жұмысы жүргізілді. Бұл салалардың материалдарын пайдалану шығармашылық сипат алады, өйткені әдістеме пәні оларды тарихты оқыту процесін жетілдіру мақсатында пайдаланады.

Ұлы Ұстаздың өмірі мен педагогикалық қызметінің қалыптасуы

Ұлт жұмысын арымен атқарған Жүсіпбек алғашында ауыл молдасынан ескіше хат танып, 1908-1910 жылдары бай балаларын оқытқан. Кейіннен Семейдегі мұғалімдер семинариясын тәмамдаған соң да оқытушылық қызметінен қол үзбейді, жазушылыққа да ден қоя бастайды. Семинарияда Қ. Сәтпаевпен, М. Әуезовпен рухани байланыс орнатып, 1920 жылы оқу-ағарту халық комиссары А. Байтұрсыновтың шақыртуымен Орынборға жол тартады. Осы кезеңде оның «Алаш» газетінде «Қазақтың өзгеше мінездері» (1917, 30 наурыз, №16), «Сарыарқа» газетінде «Тұр, бұқара! Жиыл, кедей! Ұмтыл, жастар!» (1917, 19 маусым), «Абай» журналында «Байлық – кедейлік» (1918, №1) мақалалары жарық көреді.

Бұл кезең біздіңше болашақ педагог-ғалымның ұстаздық шеберлігінің толысуына септесіп, ұлттық-әлеуметтік мәселелерге де айрықша мән беріп, әсіресе, мектеп ісі, тәрбие ісі, өнерпаздық қабілет жайындағы түйгендерінің бертінде оқулықтар мен оқу бағдарламаларын түзуде көп әсерін тигізген жемісті кезең болды.

Мәселен, Жүсіпбек «Тұр, бұқара! Жиыл, кедей! Ұмтыл, жастар!» мақаласында: «Қай ел болсын жігіттері, кедейлері жоқ емес, бірақ олар әлі оянған жоқ. Елдегі атқамінерлер былай тұрсын, ақсақалдар басқа бата қылып отыра тұрсын. Кеудесіне жын орнағандай партия орнаған сыңар езу, көбік ауыздар күжілдей түссін. Енді жас бозбала, азаматтар, жаман тымақ кедейлер, мұғалім, учительдер, етікші, ағашшы, кәсіпшілер, әсіресе кеше фронтқа барып, ысылып қайтқан жігіттер, сіздер неғып жатырсыздар? Жиырмасыншы ғасырдың жастары, жаңа заманның адамдары барсыңдар ма? Қайдасыңдар?»

Мұндай заманда атқа мініп, іс қылмағанда, қайда істейсіңдер? Бар болсаңдар істейтін істерің мынау: мұғалім, учитель, болмаса жоба білетін жігіттер басшы болып, қара бұқараның басын

қосып, «Бұқараның ұйымы» деген ұйым жасау керек. Бастаушы болса, қостаушы табылады. Қорқатын, қорғалатын заман емес, ұйым жасауға Құдайдың пәлесі болмаса, адамның пәлесі түк қылмайды» (Аймауытов, 1917), – деп жастарды еңбекші елге қорған болуға, қараңғы халыққа қалтқысыз қызмет етуге шақырады.

Сондай-ақ Жүсіпбек ел болып еңсе тіктеудің, ұлт болып ұйысудың да алғышарттарының ең алдымен ұлттық сананы, ұлттық идеяны қалыптастырудан басталатынын сол кезеңнің өзінде-ақ қапысыз ұғып, қоғам дамуына кесірін тигізетін халық бойындағы теріс мінездерді де санамалап көрсетіп береді.

«Қазақтың тұрмысы өзгерді. Киіз үйде қыстап, суыққа шынығып, қуатты, қайратты, денелі өсетін қазақ, тазалығы жоқ, аласа жер үйге кіріп, аурулы, нашар болып, мыжғырланып, еңсесі көтерілмей өсетін қалыпқа түсті. Осы себепті адамның өсімі де кеміді.

... жауыздық, залымдық, қара бұлттай қоршап, халықты астаң-кестең қылып, өзді-өздімен атыстырып, көзді шел қаптады. Күннен-күнге өршіген қалың сасық тұманнан шыға алмай, адасып келіп-келіп түсіп отырған халіміз, міне – осы күнгі» (Аймауытов, 1999: 117-118), – дей келе ұрлық, зорлық, қорлық, өтірік, өсек, алдау, қулық, сұмдық, айдату, байлату, кісі өлу – рақымсыздық, жалған мақтан, ынсапсыздық, настық, жалқаулық сияқты халқымыздың болмысына мүлде жат мінездердің белең алып бара жатқандығына да алаңдаушылық білдіреді. Бұрынғы билердің жұрнағы да қалмағандығын жұқалап жеткізіп, жаужүрек батырлардың ұрпағының ауыл-үйдің малын ұрлаудан аса алмай тым ұсақталып кеткеніне де қамығады.

«Осындай ортада өскен бала да жамандыққа салынып, жіті оқыған дарында да көпке шейін таты кетпейтін көрінеді. Мысалы: «Ұлтым», – деп оқып шыққандар халық арасына келсе, қарая бастайды.

Сайып келгенде, қазақта қалып тұрған өзгеше мінездер: тілі айтқанды қолы қылмайтын – тұрақсыздық, ұйымсыздық, басынан аспайтын – өзімшілдік, ездік.

Халықтың өзіне айтып, мінезін түзеу қолымыздан келмейді», – деп бар үмітін оқығандарға, зиялыларға артады. Сондай-ақ ол кейінгі толқынды надандықтан алыстатуды, адамшылық жарығына шығару міндетін де қазақ оқығандарының мойнына жүктейді. Қажымайталмай сол жолда елді бірлікке бастайды деп сенеді. Бұл тұрғыдан алғанда Жүсіпбектің ел

қамына елеңдеген, ертенді ойлаған есті сөзі ұлы Абайдың байламдарымен ұштасып жатыр деуге болатындай.

Бұл жерде жазушының Абай қарасөздерінің мән-маңызына тереңінен бойлағаны, Абай мұрасын мейлінше зерделегені анық байқалады. Жалпы Жүсіпбек Хакім Абайдың ұлт мінезі хақындағы өрелі ойларын өзінше дамытып қана қоймай, ақын мұрасы туралы да біршама құнды еңбектер қалдырған. Зерттеуші ғалымдар Абайтану саласындағы тұңғыш өмірбаяндық шығармашылық зерттеу мақала санатына жатқызып жүрген оның «Абай журналының 1918 жылғы №2 санының 1-3 беттерінде «Екеу» деген бүркеншік атпен жарияланған (Ж. Аймауытов, М. Әуезов).

«Абайдың өнері һәм қызметі», осы мақаланың заңды жалғасы іспетті «Екеудің» осы басылымның №5 санында жарық көрген «Абайдан соңғы ақындар» еңбегі де қаламгер қуатын көрсететін құнды дүниелер екені күмәнсіз.

Ал 1922-1923 жылдары Жүсіпбек Қарқаралы мектептерінде ұстаздық қызметін одан әрі жалғастырып, үлгілі мұғалім ретінде көпке танылды. 1924 жылы Ташкентке келіп, қазақ ағарту институтында дәріс береді.

«Шолпан» журналының 1923 жылғы 30 маусымдағы №6-7-8 сандарындағы Ғабдолла Байтасовтың «Ташкенттегі қазақ-қырғыз институты туралы» мақаласы жарияланып, онда автор былай дейді: «... Түркістан республикасындағы қазақ-қырғыздың қолымен санап көрсеткендей аз ғана санамалы оқыған азаматтары бас қосып, Ташкент қаласында 1918 жылы 12 ноябрьде қазақ-қырғыз оқытушыларының институтын ашты.

Институттың құрылуына күрделі күш жұмсап, негіз салған Қ. Қожықов, Х. Болғанбаев, С. Қожанов, И. Тоқтыбаев, С. Асфендияров һәм Өтегенов азаматтар болды. Қазақ-қырғыз институты алғашқы кезде институт аты аталмай, 4 жылдық мұғалімдер даярлайтын төмен дәрежелі оқу жұрты ғана болып ашылды. Себебі, алғашқы кезде оқытушылар жеткілікті болмады. Үй жағынан да, күй жағынан да институттың алғашқы уақытта халі нашар болды. Кішкене біраз күш жиып, нығайып алған соң, институт бұрынғы қалпынан үлкейіп, зорая бастады. Алғашқы төмен дәрежелі халінен орта дәрежелі оқытушылар даярлайтын дәрежеге жетті. Қазақ-қырғыз институты деп аталды.

... Қазіргі күнде қазақ-қырғыз институтында қазақ оқытушылары Х. Мұхамметов, К. Жаленов, З. Жаленова һәм басқалар».

Осы қатарда Ташкенттегі қазақ зиялылары шоғырының бел ортасында Жүсіпбектің де болғаны анық. Ол өзінің қысқа ғана ғибратты ғұмырында қал-хадерінше ағартушылық жұмыс жүргізіп, жаңалықтың жаршысы бола білді. Халқының жарқын болашаққа қол жеткізуі үшін аянбай күресті. Солай бола тұра тоталитарлық кезеңде Жүсіпбек еңбектері жұртқа жетпеді. Дегенмен 1988 жылы 4 қарашада Жоғарғы соттың шешімінен кейін 28 желтоқсан күні «Социалистік Қазақстан» газетінде «М. Жұмабаев, А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы» комиссияның қорытындысы жарияланысымен, Алаштың үш арысы толық ақталды, шынайы шығармалары да оқырман қолына тиді. Біздіңше Жүсіпбектің Ташкенттегі Қазақ ағарту институтындағы жылдары оның шығармашылық толысу кезеңі, өсу кезеңі болды.

Ж. Аймауытовтың ұлттық педагогикалық саланы дамытудағы қызметі

Ал оның ағартушылығы, ұлтжандылығы әр мақаласынан-ақ менмұндалап тұрады. Қараңыз. «Еңбекші қазақ» газетіндегі «Жазу таңбаларымызды азайту туралы жоба» мақаласында ол А. Байтұрсынов таңбаларының өміршендік тапқанына еш күмән келтірмеумен бірге, 24 қаріптен тұратын әліпбиіміздің хат жазуға келгенде сөз басы, сөз аяғы, сөз соңында қолданылуымен 100 таңбаға жуықтайтынын айтып, өзі ұсынған жобасында 58 таңбаны алып тастауды ұсынады. Осылайша ол 42 таңбаның бала оқыту үдерісінде мейлінше тиімді болатынын, әрі Ахмет әріптерін жас буынның тез түсінуіне, тез қабылдауына да өте қолайлы жағдай туатынын дәлелдеп бақса, «Ана тілін қалай оқыту керек?» атты еңбегінде: «Бүгінде Америка әдісі, жиынды (комплекті) әдісі, тәжірибелі (лабораториялы) әдісі, құлшынды-белсенді (активнодвигательный) әдісі ... Тағы сондайлар майданға шығып сөз болып жатыр. Бәрінікі – білім берудің төте жолын табу. Бізде көп әдістер түгіл жөнді бір де әдіс жоқ деуге болады. Елдегі шала мұғалімдерде қандай әдіс бар? Айтыңызшы! Рас, тіпті жұрдай емеспіз: «Әліпте жоқ, би астында бір ноқат» та өз әлінше әдіс боп келді. Ел мұғалімдерінің бала оқыту әдісі де соның ағайыны емей не дейсіз?

Тап осы қалыпта басқалардың қолданып жатқан көп әдісінің бірін ала қоюға ыңғайымыз келетін емес. Оқытушымыз, аспабымыз – бәрі шалағай. Және көп әдістер біз түгіл, өзге өнерлі елде де жүйеленіп жетпей жатыр» (Аймауытов,

1925), – деп тіл оқытудың өзін жазу-сызу (емле) үйрету, сөйлеуге, шығарма жазуға төселдіру, тіл бақылау (грамматика), әдебиет жайынан кеңес құру деп жіліктеп бөліп береді де, осылардың ең қиыны – жазу үйрету болуға тиіс деген байламға тоқтайды. Сонымен қатар осы мақаласында ағартушы «Мектепте қысқа әңгімелер қалай оқытылуы керек?», «Оқытылатын әңгіме қандай болу керек?», «Шығарма жазылды. Оны қалай түзету керек?» деген түйткілді сұрақтарға жауап іздейді. Өз көзқарасын да батыл білдіріп, оқу кітаптарын жазуды тек педагогтерге ғана тапсыруды құптап, сөз таба алмайтын шәлдірік адамдардың, оқыту жолын білмейтіндердің кітабы ұғымды болмайды деген ұнасымды пікір білдіреді. Біздіңше қаламгердің бұл ескірмеген пікірі бүгінгі күнде де өз өзектілігін жоя қойған жоқ.

Ал «Пән сөздері қалай табылады?» деген мақаласында ол тіліміздің бүлінуіне, оның жат сөздермен шұбарлануына да алаңдаушылық білдіріп: «... Қазақ тілінде кітап көбейген сайын, пән сөздері де молайып келеді. Тәуір, ұғымсыз-қолайсыз сөздер де көп, қолданып жүрген сөздер де көп. Сонымен жұрттың бірсыпырасы пән сөздеріне жарымай жүр. Бұл әңгіме былтыр білімпаздар кеңесінде де сөз болып еді» (Аймауытов, 1999: 2011-2014), – дей келе пән сөздерін табуда біріншіден тілдің өсіп-өркендеуі де табиғи жол болуы керектігін, екіншіден жаңадан жасалған сөздер күшпен тіл бола алмайтынын, үшіншіден мектептердің пән сөздерін кеңседе жасау дұрыс еместігін, төртіншіден бұл күнде білім кеңсесі пән тілдерін жасап отырса, кітап жазушылардың нашарлығынан, пән мамандары жоқтығынан еріксіз жасап отырғандығын алға тарта келе мұның ойланатын мәселе екендігін айтып, кім көрінгенге кітапты заказға беруден тыйылуға шақырады. Сонымен бірге ол кітапты өзі тіленіп жазушылар көбеймей, кітап жөнді болып шықпайтындығын да алға тартып, бұл абыройлы міндетті педагогтар жүзеге асыруы керек деген тоқтамға келеді. Ал қолайсыз алынған, көптің көңілінен шықпаған қолайсыз сөздер туралы мерзімді басылым беттерінде сын жазып, жоба ұсынудың да берері аз болмайтындығын есімізге салуды ұмыт қалдырмайды.

Осы жылдары педагогика, психология салаларына сүбелі үлес қосқан ағартушы қоғамдық-саяси қызметінде де алдыңғы қатардан көрініп, 1921-1922 жылдары аштарға жәрдем беру ісіне де белсене араласады. Дегенмен ақ жүрекші Алаш арысына аштарға жиналған мал-мүлікті өз пайдасына жаратты деген жалған жала жа-

былып, аз уақыт соттың да сергелдеңін басынан өткізеді.

Жүсіпбектің жанына жара салған бұл сот үш күнге созылыпты. Бұл жайдан толық хабардар белгілі ғалым Б. Кенжебаев кейіннен «Лениншіл жас» газетінде: «... Үшінші күні Жүсіпбек соңғы сөзін сөйледі. Оны түгел жазып алған екен, мәнерлеп оқып шықты. Залда отырған көпшілік өте риза болды. Соңғы сөзін Жүсіпбек түгелдей қазақ халқының әдет заңының негізіне құраған еді. Асылы былай болды: «Қазақ ежелден қарыз беріп, қарыз алады. Сонда ол бірінен-бірі еш уақытта қолхат алмайды, ешбір протокол жасамайды, бәрін ауызша, сөзбен жүргізеді. Бұл әбден әдет болып кеткен. Аштарға жәрдем үлестіргенде менің бойымда да, ойымда да осы заң күшті болды. Аштарға не берсем де ешқайсысынан қолхат алмадым. Хат білмейтін, аштан көзі қарайып, өлейін деп отырған адамнан қолхат алуды қолайсыз көрдім» дегенді айтты. Осылай Жүсіпбек ақталып шықты» (Қожакеев, 1992: 42), – дейді. Біздіңше Жүсіпбектің жоғарыда айтылған қазақтың өзгеше мінездері турасындағы сыни мақаласының жазылуына да осындай келеңсіз жайттар себеп болған сияқты. Өйткені ел ішіне сіңген көптеген кесірлі көріністерді, жат қылықтар мен жаман психологияны өз басынан өткерген педагог-ағартушы бұл зиянды әрекеттерден өскелең ұрпақты арашалап алу үшін оның ел тұрмысындағы орын алу себептеріне де мейлінше тоқталып, тарқата түсіндіріп, көкейкесті мақалаларын жиі-жиі жариялап отырған.

Мұнан бөлек «Азық – түлік жайы» («Сарыарқа» 15 қаңтар, 1917), «Партия» («Сарыарқа» 25 қаңтар, 1917), «Ел газетке не жазады?» («Еңбекшіл қазақ» 7 қаңтар, 1924), «Отырықшылықтың зияны жоқ» («Ақ жол» 21 сәуір, 1925), «Қазақ қызы» («Ақ жол» 23 сәуір, 1925), «Бұл әдеттен арылу керек» («Еңбекшіл қазақ» №405, 1925) мақалаларында да қаламгер қоғам тынысындағы түйткілді мәселелерді тап басып танып, оның оң шешілуіне ұдайы үн қосып отырады. Әсіресе «Пара алу тоқтала ма?» атты шағын мақаласында: «Губернияда, одан жоғарғы орындарда пара алушылар болмауға мүмкін. Өйткені ондағы қызметкерлер әлеумет қызметі деген пікірге түсінген, қылмыс істесе, жаза барын сезеді, көреді. Сондықтан аса бір ізін білдірмейтін қулар болмаса, параны кесегімен талғаусыз алатындар кем болады.

Ал, басқыштан төмен қарай түсіп, уезге, елге жақындай бастасаңыз параның иісі аңқып қоя береді. Уездік қызметкерлердің кейбірінде пара

алатын әдет қалмай жүр. Ол неліктен?» (Аймауытов, 1924), – деп мәселені төтесінен қойып, бұл қоғамдық дерттің кең жайылуының түп-төркінін нақты мысалдармен дәлелдей келе, оның жуық арада тоқтала қоятынына да күмәнмен қарайды.

Айталық оның: «Уезд қызметкерлерінің көбі жергілікті елдің адамдары. Өз еліне, құда-тамырына, жақынына тартпайтын, ру намысынан арылған уездік қызметкерді кем көресің. Іс басындағы азамат қай елдікі болса, сол ел уез ішіндегі «Құдайдың сүйікті құлы». Қызметке кісі керек болса, ол іс басындағы азамат әуелі өз жақынын, өз тұқымын кіргізеді. Мектепке бала кіргізсе, әуелі өз елінің балаларын орналастырады. Мұғалімді өз тілеулестерінен сайлайды. Өзге елдің адамы болса, оны қақпай қылып, шығарып тастайды. Кей жерде сайлауға кісі шығарса, исполкомды түсірсе, өз жағының сойылын соғатын кісіні жібереді. Сонымен уездік қызметкерлердің бірталайы елдің, рудың әсерінен құтыла алмайды. Елдегі жақындарының құралы, шоқпары болады.

Ел ішінде жүріп келген кісі жақсы білсе керек, уездегі кейбір азаматтар ел үлесін бөліп алып жүреді. Анау менікі, анау онікі деп отырады. Қазағы түгіл орыс қызметкерлерін де бөліп алады» (Аймауытов, 1924), – деп параны тоқтатудың еш дауасын таба алмағандығын таусыла жеткізіп, тапқан кісі болса газетке жазуын өтінеді. Осылайша Жүсіпбек осы шағын мақаласының өзінде-ақ ел болу үшін әдет-дағдының естісін қалдырып, есерінен арылудың жолын іздеу керектігін қаперге салады. Ал шынтуайтында Жүсіпбекті жабырқатқан бұл індеттің әлі де өзекті күйінде қалып отырғаны, әлі де мақаланың өз мәнін жоғалтпағандығы көзіқарақты оқырманға мәлім деп білеміз. Демек, ағартушы қаламынан туған бұл орнықты ойлар терең талдауды қажет етеді. Біле білсек, бұлай ашығынан ақтарыла жазу – екінші бірінің қолынан келе бермейтін ерлік. Қалай десе те Жүсіпбек өзінің саналы ғұмырында жас буынның шын қамқоршысы болған, олардың оқып, жетілуін жан-жүрегімен қалаған азамат. Мұны ол құрғақ сөзбен ғана емес, нақты іспен де талай рет дәлелдеген. Сонау 1919 жылдан бермен қарай халық ағарту қызметінде, жастарды тәрбиелеу жолында көп еңбек сіңірген қаламгер тұңғыш рет оқу орындарындағы жастар арасындағы саяси-ағарту үйірмелерінің ережесін түзіп, оны «Жас қазақ» журналына (1924) басып та шығарған.

Жастарды жаңалықтың жаршысы болуға үндеген Жүсіпбектің бұл жанкешті еңбегі қоғам

назарынан да тыс қалмай, «Лениншіл жас» журналы 1925 жылғы 7 санында оның портретін беріп, өз оқырмандарына былайша таныстырды:

«Аймауытов Жүсіпбек. Ақын. Журналымыздың ескі достарының бірі. Қазақтың белгілі сарыншыл, сыршыл, сыншыл жазушыларынан. Ана жылы журналымызда әдебиет жарысы болғанда бәйге алып шыққан осы Жүсіпбек жолдас болатын. Жүсіпбек жолдас журналымызға өткір қаламы, жеңіл тілімен әдеби көмегін көп тигізді. Осы көпті келер күндерде де күтеміз. Қазірде Орынбордағы Қазақстан атқару комитеті атындағы әскери қызметкерлер дайындайтын мектепте мұғалімдік етеді» (Лениншіл жас, 1925).

Байқап отырсаңыз, бұл пікір жарияланғалы сан жылдар өтсе де, Алаш қайраткерлерінің ақталғанына бүгінгі еркін заманда 30 жылға жуықтаса да, Жүсіпбектің тұлғасы күн өткен сайын еңселенуде, сырын ішіне бүккен бар болмысы да ашыла түсуде.

Мәселен, Жүсіпбек «Газет тілі қалай түзеледі?» атты мақаласында орысшадан орашалақ аударылған сөздердің көбеюі нәтижесінде оқыса да түк ұға алмаған, «Ой, газетінді қойшы, сөзін адам ұқпайды» дейтін оқырманның қарасының шамадан тыс артуы газетті гүлдендірмейтінін, оның көсегесін ешқашан көгертпейтінін қадап айтса, «Театр кітаптарын қалай көбейтеміз?», «Асыл қазына жиналса екен» еңбектерінде де елжандылығын көрсетіп, «Жаңа мектеп туралы» мақаласында балаларға хат таныту әдістеріне, нақтырақ айтқанда, оқу және сөйлей білу, жазу және жазуға жаттықтыру, қатасыз жазуға үйрету мәселелеріне кеңірек тоқталады. Ал «Мектеп қандай болуы керек?» атты еңбегінде ол елдегі білім ордаларының сол кезеңдегі жай-күйіне шама-шарқынша талдау жасай отырып, бұл өзекті мәселеге қатысты өз ұстанымын былайша жеткізеді: «...Бұрынғы гимназия, семинария, реальной школдарды бітірген балалар, орташа есеппен 11 жыл оқитын. Кесімді оқу жылын, оқу күнін босқа өткізбей, қадағалап, шу дегеннен орысша оқытқанның өзінде орта дәрежелі білім алуға 11 жыл керек екен. 11 жылдың 4 жылын түрлі техникумдар немесе солар секілді орта дәрежелі мектептерде алады десек, қалған 7 жылында бала ел мектептерінен оқу керек болады. Елде жеті жыл оқыған бала бұрынғы 2 класты, жоғарғы бастауыш немесе қала мектебін бітірген балалардай болып білім алып шыға алар ма? Шыға алмайды. Себебі: оқытушыларымыз шалағай, салақ, оқу аспаптарымыз сай емес,

оқитын уақыты аз... Бұл кемшіліктер аз жылда жетіле алмайды. Сондықтан елде 7 жыл оқудың орнына 8-9 жыл оқыса да көптік қылмас еді. Бірақ оны тұрмысы, мектеп жағдайы көтермейді» (Аймауытов, 1999), – деумен бірге осы мәселеге қатысты бастауыш ауыл мектебі 4 жыл, одан соңғы болыстық мектеп те соған сай 4 жылдан аспасын деген «Таң» журналындағы, бастауыш мектептің 3 жыл, одан кейінгілерінің 4-5 жыл оқытылуын құптаған «Ақ жол» басылымындағы жарияланымды, бастауыш 2 жыл, одан соңғысы 5 жыл болсын немесе бастауышта бір жыл ғана білім беріліп, болыстық 3 жыл, аудандық 4 жыл болсын деген ұсыныс-жобалардың бар-баршасын талғам таразысынан, мейлінше ой сүзгісінен өткізе келе ауа райы мен табиғаты әр алуан елімізде бір үлгіде мектеп пішіп беруге болмайтынын ескертеді. Оған қоса ол оқу комиссариатының статистикалық мәліметтеріне сүйене отырып, елдегі сол кезеңдегі білім ошақтарының 49 пайызы бір жылдық, 31 пайызы 2 жылдық, 15 пайызы 3 жылдық оқытумен шектеліп, ал өзі қолай көріп отырған 4 жылдық білім беру үрдісіне бар болғаны 5 пайыз ғана тиіп отырған шақта, ел оқытушыларының 40 пайызы ғана арнаулы білімді атанып, қалған 60 пайызды 2-3 ай тәрбие курстарын бітіргендер құрап отырғанда бұл жана жүйемен білім беруге көшудің ауылының алыс екендігін де лажсыздан мойындайды. Сонымен бірге Алаш ағартушысы өзі тілге тиек етіп отырған сәттегі 1827 оқытушының 1000-нан астамының тіпті тәрбие курстарында да өз білімдерін жетілдірмегендерін қынжыла жеткізіп, 1600 мектепке, оған жаңадан қосылған ауылдық, болыстық мектептерге қажетті сапалы мамандарды қолда бар техникумдар мен институттардың алдағы 5-10 жылдың ішінде толығымен қамтамасыз ететініне де күмәнмен қарайды. Техникум, институт бітіргендердің жалпы саны жылына 150-200-ден аспай тұрғанда 4 жылдық білім беруге көшудің еш мүмкін болмайтындығын, асығыстықпен көшкен күннің өзінде де шалағай мұғалімдердің 4 жылдық мектепті алып жүре алмайтынын ашық айтады, өз ойын бүкпесіз білдіреді. Оған қоса бастауыш білім ауыл мектептерінде 3 жыл, болыстық мектептерде 4 жыл беріліп, бала техникум тәрізді орта дәрежелі мекемелерде 4 жыл оқыса, бұл саладағы жағдайдың басыбүтін түзеліп кетпесе де, анау айтқандай тым нашар болмайтынын тұспалдап ұқтырған Жүсіпбек ауылдық мектептерде оқу ана тілінде жүруі керектігін, қазақ тілі мен әдебиетінің, төл тарихының орта дәрежелі

мектеп бітіргенше үзбей оқытылуын ешкімнен қаймықпай-ақ батыл талап етеді.

Ал «Комплекспен оқыту жолдары» атты көлемді оқу-әдістемелік еңбегінде автор бұл ұмтылысының жалпы қазақ мұғалімдеріне пайдасы тиетініне үміт артып, бұл жүйеде оқытудың тиімді тұстарына да айрықша мән береді. Өзі мұғалімдерге, қайталама курстарға, тәбие техникумдарына көмек деп санаған осынау оқулықтың бәзбіреулердің Шымкент, Сырдария алабының, ары кеткенде Түркістан төңірегін мектептеріне арналған аймақтық мән-маңызға ие еңбек деп қосынғандарына қарамастан, оның Кеңестік Қазақстанның барша ұстаздары үшін пайдасы аса зор көмекші құрал міндетін атқарғандығы дау тудырмайды деп білеміз.

Өйткені Жүсіпбек осынау еңбегінде төңкерістен бұрынғы ескі оқыту бағдарламасының артықшылықтары мен кемшіліктерін әбден елеп-екшеп, жаңа программаның басты үш тірегі – жаратылыс, қоғам һәм еңбек болуы керек деген қорытынды жасайды. Ағартушы «Программның бір мінезі – марксшылдық» деп саясат ауанына жығылған сыңай танытқанымен, ол онда оқудың түпқазығы – еңбек екендігін атап көрсетіп, бұл жаңа заманауи оқыту үлгісінің, яғни бағдарламаның еліміздің жер жағдайына қарай өзгеріп отыратындығын да ізденіс үстіндегі талапкер ұстаздардың қаперіне салады. Сондай-ақ ол «Түркістан жағындағы мектептерге лайықталған тақырыптар» бөлімінде «Комплекс тақырыбы қандай болуы керек?», «Тақырып неше күндік болғаны жөн?» т.с.с. педагог үшін маңызы бөлек көптеген түйткілді сауалдарға жауап іздеумен бірге, әсіресе бастауыш мектептердің бірінші класына арналған жұмыс жоспары мен оның жасалу жолына, сабақ үлгілеріне толығырақ тоқталады.

Ашығын айтқанда, Ж.Аймауытұлының ағартушылық қызметі, оқыту һәм тәлім-тәрбие ісіндегі тың ізденістері бүгінгі таңда да арнайы сөз етуді, зерттеу нысаны ретінде қарастыруды қажет етеді, ал еңбектеріндегі оқытудың жаңа амал-тәсілдерін де бүгінгі күнге лайықтап екшеп пайдаланып, білім жүйесінде, сабақ барысында басшылыққа алуға әбден болады деген ойдамыз.

Былайша айтқанда, 1920 жылы Қазақстан Кеңестерінің Құрылтай съезіне делегат ретінде қатынасып, 1921 жылы Семей губерниялық оқу бөлімін басқарған, «Қазақ тілі» газетінің редакторы, кейіннен, 1924-1926 жылдары аралығында «Ақ жол» газетінде бөлім басшы-

сы болған, Ташкенттегі қазақ институтында, өнегелі өмірінің соңғы жылдарында Шымкент педагогикалық техникумында оқытушы, директор міндеттерін атқарған айтулы тұлғаның өмір жолы мен ағартушылық-қайраткерлік қызметіне де, әсіресе осы салаға тың серпін әкелген «Тәрбиеге жетекші» (Орынбор, 1924), «Психология» (Қызылорда-Ташкент, 1926), «Жан жүйесі мен өнер таңдау» (Мәскеу, 1926), «Жаңа ауыл» (Қызылорда, 1929) т.б. еңбектеріне бүгінгі күн талабымен қарап, лайықты оң баға беру аса маңызды болмақ. Қалай дегенде де Орынбор, Ташкент, Шымкент қалаларындағы ағартушылық қызметтерінде соңында өшпес белгі, артында мол рухани мұра қалдырған Жүсіпбек турасындағы естеліктер мен сүбелі ғылыми еңбектер жазу үдерісі тоқтамуға тиіс.

Ал мұрағат деректеріне сүйенсек, Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатынан табылған Казинпросс оқытушысының жеке іс парағында 33 жастағы Ж. Аймауытұлының партия қатарында жоқтығы, Ташкентке бүкіл отбасымен – жұбайы Бағара, жиені Маруа, перзенттері Бектұр мен Жанәкпен бірге қоныс аударғандығы жазылса (ӨРОММ), белгілі ғалым Тұрсын Жұртбай өз еңбектерінің бірінде талайлы тарихымызда «әйгілі он үштің ісі» деген атпен қалған 1930 жылдың 4 сәуіріндегі КСРО Халық комиссарлары кеңесі жанындағы ОГПУ коллегиясының шешімінің мәтінін жариялапты. Қараңыз:

«– Байтұрсынов Ахмет, Дулатов Мерякуб, Испалов Мырза-Ғазы, Әділов Дінмұхамед, Аймауытов Жүсіпбек, Болғанбаев Хайротдин, Бірімжанов Ғазімбек, Ғаббасов Халел, Юсупов Ахмет Сапа.

– 1921 жылы Орынбор қаласында контрреволюциялық ұйым құрып, Орта Азиядағы пантюркистік ұйымның бастығы Валидовпен байланыс жасағаны үшін;

– Далаға барып қарулы көтеріліс ұйымдастыру туралы жиналыс өткізгені және далаға сіңіп кетуге дайындалғаны үшін;

– 1927 жылы ВКП (б) Қазақ өлкелік комитетінің секретары Голощекинге қастандық әрекет жасауға тырысқаны үшін;

– Юсупов А.С. ОГПУ-дың құпия тыңшысы бола тұра Бірімжановтың Валидовке кеткенін хабарламағаны үшін;

– РСФСР қылмысты істер Кодексінің 58-бабының 2, 4, 8, 11, 13-тармақтары бойынша ату жазасына кесілді» (Жұртбай, 1989).

Қорытынды

Осы жазықсыз жазаға ұшыраған тоталитаризм құрбандарының бірсыпырасының ісі қайта қаралып, жазалары концентрациялық лагерьге алмастырылады. Ал Ж. Аймауытұлына келер болсақ, жазушы Әлжаппар Әбішев ашына жазғандай, Шымкент қаласында ұстаздық етіп жүрген оны ұлтшыл деп қаралап, үстінен ОГПУ-ге арыз түсірген де өзінің бір шәкірті болып шыққандығын бүгінде мұрағат құжаттары растап отыр. Осылайша қарымды қаламгер, ардақты

ұстаз Ж. Аймауытов 1930 жылдың 21 сәуірінде Мәскеудегі «Бутырка» түрмесінде атылады.

Дегенмен «Менің ұстаздарым көп. Солардың бірі – Жүсекең... Өмірден өз орнымды табуға көмектесіп, дұрыс бағыт сілтеген ол кісіге мәңгі қарыздармын...» деп батыр Бауыржан Момышұлының өзі ашық мойындаған Аймауытұлындай арысымызды ардақтау, бүгінгі жас буынға үлгі ету – басты борышымыз деп білеміз. Өйткені ерім дейтін елі барда зерделі сөз зергерінің жасампаз жұртымен мәңгі бірге жасай беретіні айқын.

Әдебиеттер

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар, BNews.kz «www.bnews.kz» /

Аймауытов Ж. (2013), Шығармалары. 6 т. шығармалар жинағы. Т.4. Психология, жан жүйесі мен өнер таңдау / Жүсіпбек Аймауытов; ҚРМәдениет және ақпарат министрлігі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Алматы: Ел-шежіре.

Аймауытов Ж. (1917). Тұр, бұқара! Жиыл, кедей! Ұмтыл, жастар! // Сарыарқа, №2,

Аймауытов Ж. (1924). Пара алу тоқтала ма? // Ақ жол. 22 қараша.

Аймауытов Ж. (1999). Қазақтың өзгеше мінездері. Шығармалар жинағы. Алматы.

Аймауытов Ж. (1999). Мектеп қандай болуы керек? // Шығармалар жинағы. Алматы.

Аймауытов Ж. (1925). Ана тілін қалай оқыту керек? // Жаңа мектеп, №2

Аймауытов Ж. (1999). Пән сөздері қалай табылады? Шығармалар жинағы. Алматы.- 1999.

Жұртбай Т. (1989). Шырмалған шындық немесе бір тергеудің тарихы. Өркен, 17 маусым

Қожакеев Т. (1992). Көк сеңгірлер, Алматы, 1992.

Лениншіл жас (1925) №7.

ӨРОММ 372-қор, 1-тізбе, 48-іс, 156-п.

Referens

Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti N.A. Nazarbayevtin Qazaqstan Halkyna Zholdaui. 2014 Zhylygy 17 Qantar, BNews.kz «www.bnews.kz» [Address of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan]. January 17, 2014

Aymautov Zh. (2013). Shygarmalary. 6 T. Ahygarmalar Zhinagy. T.4. Psiqologia, Zhan Zhuyesi men Oner Tandau / Zhusipbek Aymautov; QR Madeniyet zhane Aqparat Ministriligi, M.O. Adebiyet zhane Oner Instituty. [Works. 6 t. collection of works. T.4. Psychology, psychology, and choice of art] Almaty: Er-Shezhire

Aymautov Zh. (1917). Tur Buqara! Zhiyil, Kedey! Umytl, Zhastar!, [Stand up, people! Alas, poor man! Go, young people!]. Saryarqa, №2

Aymautov Zh. (1924). Para Alu Toqtala Ma?, [Does dealing with a bribe?]. Aq Zhol. 22 Qarasha.

Aymautov Zh. (1999), Qazaqtyn Ozgeshe Minezderi. Shygarmalar Zhinagi. [haracteristics of the Kazakh people. Collections of works]. Almaty

Aymautov Zh. (1999). Mektep Qanday Bolu Kerek? Shygarmalar Zhinagi. [What should be the school? // Collection of works]. Almaty

Aymautov Zh. (1925). Ana Tilin Qalay Oqytu Kerek? [How to Teach Your Mother Language]. Zhana Mektep, №2

Aymautov Zh., (1999). Pan Sozderi Qalay Tabylyady? Shygarmalar Zhinagi. [How are the words? Collections of works]. Almaty

Zhurtbay T. (1989). **Shigarylman Shindyq Nemese Bir Tergeudin Tarihi.** [The story of the trick or the story of one investigation]. Orken, 17 Mausym

Qozhakeev T. (1992). Kok Sengirler [Blue splashes]. Almaty, 1992.

Leninshil Zhas, (1925) №7.

OROMM (Central State Archives of the Republic of Uzbekistan), 372-qor, 1-tizbe, 48-is, 156-p.

Тургунбаев Е.¹, Суюндикова М.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

²магистрант, e-mail: makpal1226@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНДАҒЫ
ТАРИХИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕР: ТІЗІМДЕЛУ, ЗЕРТТЕЛУ
ЖӘНЕ КОНСЕРВАЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІН ТАЛДАУ**

Мақалада Қызылорда облысында орналасқан тарихи мәдени ескерткіштерді тізімдеу, қорғау, сақтау, насихаттау, зерттеу және қайта қалпына келтіру мәселелері қарастырылған. Ескерткіштерді қорғау мәселесі Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 2 шілдедегі «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңы және одан туындайтын қағидалар негізінде сарапталды. Зерттеу барысында Қызылорда облысында орналасқан тарихи және мәдени ескерткіштердің жалпы тізімі Қызылорда қаласымен жеті ауданға бөлінген. Сығанак, Жанкент, Шірік Рабад ескерткіштеріне жүргізілген археологиялық қазба барысы Жент, Асанас, Сортөбе қалашықтарының алдағы уақытта зерттелу мәселесі де қарастырылды. Сонымен қатар облыс көлеміндегі 2004–2017 жылдар аралығындағы реставрация жүргізілген ескерткіштердің тізімі көрсетілген. Қызылорда облысындағы тарихи-мәдени мұраларды зерттеу, насихаттау, қорғау және пайдалану мәселелері бойынша облыс әкімдігі жанынан 2013 жылы құрылған ғылыми-әдістемелік Кеңестің бүгінгі таңдағы атқарып отырған жұмыс нәтижелері жайлы айтылады.

Түйін сөздер: Тарих және мәдениет ескерткіштері, төлқұжат, қорғау тақтасы, қорғау міндеттемесі, реставрация, консервация.

Turgunbayev Ye.¹, Sujundikova M.²

¹kandidat, docent, e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

²magistrant, e-mail: makpal1226@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**Historical and cultural monuments of Kyzylorda oblast:
analysis of problems of systematization, study and conservation**

The article deals with the preservation, dissemination, study and restoration of historical and cultural monuments located in the territory of the Kyzylorda region. As the criteria for assessing the activities of local executive bodies, the Law of the Republic of Kazakhstan of July 2, 1992 “On the Protection and Use of Historic and Cultural Heritage Sites” was adopted. Monuments of history and culture, located within the Kyzylorda region, were included in seven conditionally separated regions, including the city of Kyzylorda. The article examines the results of ongoing research on the monuments of Syganak, Zhan-kent and Chirik-Rabad, as well as further study of the cities of Gent, Asanas and Sortobe. In addition, the list of restored monuments on the territory of the region in 2004–2017 is given. The article also notes the results of the scientific and methodological council, established in 2013, on the issues of studying, preserving, popularizing and using the historical and cultural heritage of the Kyzylorda region.

Key words: Historical and cultural monuments, passport, security boards, security obligations, restoration, conservation.

Тургунбаев Е.¹, Суюндикова М.²

¹кандидат исторических наук, доцент, e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

²магистрант, e-mail: makpal1226@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Историко-культурные памятники Кызылординской области: анализ проблем систематизации, изучения и консервации

В статье рассматриваются вопросы сохранения, распространения, изучения и реставрации историко-культурных памятников, расположенных на территории Кызылординской области. В качестве критериев оценки деятельности местных исполнительных органов был взят Закон Республики Казахстан от 2 июля 1992 года «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия». Памятники истории и культуры, расположенные в рамках Кызылординской области, были включены в семь условно разделенных районов, включая город Кызылорду. В статье рассматриваются итоги проводимых исследований на памятниках Сыганак, Жанкент и Чирик-Рабат, а также в дальнейшем изучение городов Жент, Асанас и Сортобе. Кроме того приводится список отреставрированных памятников на территории области в 2004-2017 гг. Также в статье отмечены результаты деятельности научно-методического совета, созданного в 2013 году, по вопросам изучения, сохранения, популяризации и использования историко-культурного наследия Кызылординской области.

Ключевые слова: Исторические и культурные памятники, паспорт, охранные доска, охранные обязательство, реставрация, консервация.

Кіріспе

Еліміздегі ғасырлар бойы жиналған құнды қазыналарымыз бен ұлттық мұраларымызды зерттеп, бағыт-бағдарларын саралап, оны еліміз бен халықаралық деңгейде насихаттап, таныту бағытында біршама жұмыстар атқарылғаны баршамызға мәлім. Адамзаттың қалыптасу тарихындағы ежелгі неолиттік тұрақтар, сақ дәуірінің ескерткіштері Шірік рабат, Бәбіш Молла сынды қалашықтар, Жетіасар мәдениетінің ескерткіштері, ортағасырлық Сығанак, Жанкент, Жент, Асанас, Сортөбе қалашықтары, Арал теңізінің кепкен табанынан табылған Кердері кесенесі, сондай-ақ, сәулет өнерінің ерекше үлгісімен салынған кесенелер мен мұнаралар сияқты тарихи ескерткіштер кімді де болса қызықтыратыны анық. Алаштың анасына балаған Сыр өңірі тарихи мәдени мұраға өте бай өлке (Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы, 2011).

Тарихи-мәдени мұра нысандарының зерттелуі, анықталуы, оларды есепке алу, сақтау, пайдалану, насихаттау және қалпына келтіру шаралары Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 2 шілдедегі «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңы және одан туындайтын қағидалар арқылы жүзеге асады. Осы заңның 18-бабында Облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың, аудандардың (облыстық маңызы бар қалалардың) жергілікті атқарушы органдарының құзіреті жөнінде қарастырылған (<http://adilet.zan.kz/>).

Мақалада тарихи мұраларды қорғау, сақтау және насихаттау бағытында Кызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі мемлекеттік мекеменің аталмыш заңдағы жергілікті атқарушы орган ретіндегі атқарған жұмыстарына тоқталмақпыз.

Мекеме Кызылорда облысы әкімінің 1992 жылғы 25 қарашадағы №104 шешімімен тарихи мұраларды қорғау, қайта қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі облыстық мемлекеттік инспекциясы болып ашылған. Кейін, 2002 жылғы 19 маусымдағы Облыс әкімінің №266 қаулысымен облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі мемлекеттік мекемесі болып қайта құрылады. Қазіргі уақытта мекемеде «тарихи-мәдени мұраларды қорғау», «археология және ғылыми зерттеу» бөлімдері жұмыс жасайды (Кызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі мемлекеттік мекеме қоры).

Тарихи-мәдени мұра объектілерінің мәртебесі

Тарихи-мәдени мұра объектілері тарих және мәдениет ескерткіштері мәртебесін осы Заңда белгіленген тәртіппен өздері тарих және мәдениет ескерткіші деп танылған кезден бастап иеленеді. Тарихи-мәдени мұра объектілерін Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізу туралы шешім қабылдау үшін құжаттар ҚР-ның Үкіметі белгілеген тәртіппен ұсынылады. Тарихи-мәдени мұра объектілерін

тарих және мәдениет ескерткіштері деп тану оларды міндетті түрде ресми жариялануға тиісті халықаралық, республикалық және жергілікті маңызы бар Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімінде бекіту арқылы баянды етіледі. Археология ескерткіштері олар анықталған кезден бастап тарих және мәдениет ескерткіштері мәртебесін алады (Омаров, Картаева, 2017).

Қызылорда облысы көлеміндегі тарихи-мәдени мұра объектілерінің саны 533. Оның ішінде 30-ы республикалық, 266-і жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген болса, 237 ескерткіш тарихи-мәдени мұра нысандарының алдын-ала тізіміне алынған (*1 кесте*). Бұл сандық көрсеткішті Қызылорда қаласы мен жеті ауданға бөліп көрсетер болсақ:

1. Арал ауданында – 70
 2. Қазалы ауданында 104
 3. Қармақшы ауданында – 86
 4. Жалағаш ауданында – 63
 5. Сырдария ауданында 48
 6. Қызылорда қаласында 79
 7. Шиелі ауданында – 45
 8. Жаңақорған ауданында – 38
- Облыс бойынша археологиялық ескерткіштер –131

Сәулет және қала құрылысы ескерткіштері – 402

Аталмыш бабтың 7 және 10-2 бөлімдеріне сәйкес облыс төңірегіндегі мемлекет қорғауына алынған тарих және мәдениет ескерткіштердің қорғау міндеттемелері рәсімделіп, төлқұжаты жаңаланды және қорғау тақталары орнатылды (<https://e-kyzylorda.gov.kz/>).



Облыс көлеміндегі тарихи-мәдени мұра объектілерінің көрсеткіштері

Аудандар мен Қызылорда қаласы бойынша	Ескерткіштер саны	Республикалық маңызы	Жергілікті маңызы	Алдын-ала есепке алынған	Археологиялық ескерткіштер	Қала құрылысы және сәулет ескерткіштері
Арал ауданы	70	1	44	25	26	44
Жалағаш ауданы	63	1	28	34	16	47
Жаңақорған ауданы	38	5	16	17	12	26
Қазалы ауданы	104	6	60	38	5	99
Қармақшы ауданы	86	6	48	32	42	44
Қызылорда қаласы	79	4	31	44	-	79
Сырдария ауданы	48	4	15	29	15	33
Шиелі ауданы	45	3	24	18	14	31
Қорытынды	533	30	266	237	131	402

1-кесте

Археологиялық зерттеулер

2004 жылды «Мәдени мұра» жылы деп жариялауы, халқымыздың тарихына үлкен мән бергендігі. Бұл бағдарлама өте орынды дер кезінде қолға алынған игілікті іс болды. «Мәдени

мұраның» жолға қойылуы көптеген жаңалықтарды ашып халқымыздың тарихына жаңа беттер қосты. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында бастау алған Қармақшы ауданындағы Шірік-рабат, Қазалы ауданындағы Жанкент және Жаңақорған ауданындағы Сығанқак қалашықтарына жүр-

гізілген археологиялық қазба жұмыстары 2014 жылдан бері облыстық бюджеттен қаржыландырылуда. Сонымен қатар 2017 жылы Жалағаш ауданындағы Жент, Қармақшы ауданындағы Сортөбе қалашықтарына және Арал теңізінің кепкен табанындағы Кердері кесенесіне қазба жұмыстары жүргізілді (1-сурет). Соңғы жылдардағы қарқынды археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде бұл керемет ескерткіштегі жаңа ғылыми ашуларға қол жеткізілуде. Қазба маусымы аршылған нысандардың ауқымдылығымен және маңызды құрылыс орындарын сақтаумен, консервациялаумен ерекшеленеді (С.Ж. Жолдасбаев т.б, 2016).

Консервация жұмыстары барысында жергілікті табиғи материалдармен сыланып,

олардың үсті ағаш және метал жабындылармен жабылуда. Бұл шаралар алдағы уақытта осы нысандарды ашық аспан астындағы мұражайға айналдыруда үлкен септігін тигізері хақ. Қазба барысында табылған құнды мол жәдігерлер бүгінгі күні Облыстық өлкетану музей төрінен орын алуда. Консервациялау тарих және мәдениет ескерткіштерін одан әрі бұзылудан сақтайтын және ескерткіштің тарихи қалыптасқан келбетін өзгертпей оның конструкциялық бөліктері мен сәндік элементтерін бекітуді және қорғауды қамтамасыз ететін іс-шаралар кешені. Ескерткіштің бүтін сақталуын қамтамасыз ететін іс-шаралардан тұратын аварияға қарсы жұмыстар да консервациялауға жатады.



1-сурет

Тарихи-мәдени мұраларды сақтау шаралары

Реставрация тарих және мәдениет ескерткішінің келбетін бұзатын қабаттардан тазарту жолымен оның тарихи, сәулеттік-көркемдік келбетінің сақталуы мен ашылуын, ғылыми негізделген деректер арқылы ғимараттың, ансамбльдің, кешеннің жоғалған элементтерінің орнын толтыруды қамтамасыз ететін іс-шаралар кешені; сәулеттік ескерткіштерді, материалдық мәдениет мұраларын алғашқы өңіне келтіру, жаңартып, жөндеу. Қазқайта жаңғырту Республикалық Мемлекеттік Кәсіпорнын басқарған

Қ.Тұяқбаев ағамыз «Реставрация өнердің бір түрі – жаңғырту ғылымы. Біріншіден, өнердің бір түрі; екіншіден ол үлкен еңбек; үшіншіден өндіріс; төртіншіден көптеген сәулеттік ізденісті талап ететін жұмыс. Себебі ежелгі, орта ғасыр, одан кейінгі кезеңдердің ескерткіштері сол кезеңнің сипатын, мән-мазмұнын ашу керек. Бір жері бұрыс кетсе, ол тарихи құндылығынан айрылады» деп атап айтқан (Алаш айнасы №200/09.11.2012 ж 6-бет). Осы орайда «Мәдени мұра» бағдарламасы аясынан бастау алып бүгінгі күнге дейін облыстағы қайта жаңғырту, реставрация жүргізілген ескерткіштерге тоқталсақ. 2004 жылы бұрынғы облыстық

әскери комиссариаттың ғимараты, 2005 жылы Жаңақорған ауданындағы Ақтас мешіті /ХҮІІІ ғ./, Айқожа кесенесі /ХҮІІІ ғ./, Қазалы ауданындағы Сараман Қоса мұнарасы /ХІ ғ./, 2006 жылы Шиелі ауданындағы Асан ата кесенесі және Оқшы Ата кесенесі, 2007 жылы Сырдария ауданындағы Мүлқалан кесенесі, Қалжан ахун мешіт-медресесі, Жаңақорған ауданындағы Қарасопы кесенесі, Шиелі ауданында Мақұлтам кесенесі, 2009 жылы Қазалы ауданындағы Қожаназар мешіті, Құттыбай кесенесі және Ноғай мешіті, Сырдария ауданындағы Асанас кесенесіне, 2010 жылы Шиелі ауданындағы Тәжібай кесенесі (XX ғ.), Қызылорда қаласындағы «Бұрынғы теміржолшылар клубы» ғимараты (1924 ж.), Арал ауданындағы Бәсібек кесенесіне, Жалағаш ауданындағы Иманқұл мешітіне, 2011 жылы Жалағаш ауданындағы Түмен әулие кесенесі, Қызылорда қаласындағы Айтбай мешітіне, Қармақшы ауданындағы Бұланды II кесенесіне, 2013 жылы Арал ауданындағы республикалық маңызы бар Бегім ана мұнарасына, 2014 жылы Қазалы ауданындағы Ғанибай үйіне, Қызылорда қаласындағы Облыстық әскери комиссариаттың шақыру пункті ғимараты (бұрынғы казарма), А. Токмағамбетов атындағы мәдениет орталығы ғимаратына, Қармақшы ауданындағы Қорқыт ата ескерткіш кешені, Жаңақорған ауданындағы Сығанақ қалашығының орталық мешіт-медресесі, ХІІ-ХҮ ғғ., 2014-2016 жж. Сығанақ қалашығының солтүстік-шығыс қақпасына, 2015 жылы Қызылорда қаласындағы Облыстық тарихи-өлкетану мұражайы ғимаратына қайта-жаңғырту және рэкспозиция жұмыстары жүргізілді. 2017 жылы Қармақшы ауданындағы Қалқай ишан кесенесі, Қызылорда қаласындағы Ашаршылық және саяси-қуғын сүргін құрбандарына арналған ескерткіш, Жалағаш ауданындағы Әбжали ишин мешіті және Шиелі ауданындағы Жаназар батыр кесенесі реставрациядан өтіп, абаттандырылды.

Сонымен 2004-2017 жылдар аралығында республикалық және жергілікті бюджеттің қаржыландыруымен және демеушілік есебінен облыс көлеміндегі 30-дан аса тарих және мәдениет ескерткіштеріне реставрация яғни, қайтажаңғырту жұмыстары жүргізілген. Әрбір ескерткіштің қорғау аймақтарын белгілеу жұмыстарын жүргізу құнды жәдігерлерімізді келер ұрпаққа аманат етіп қалдыруда бізге үлкен жауапкершілік жүктейді. Сондықтан да, бұл бағыттағы тиісті шаралар қолға алынып, 2013-2017 аралығында 40-қа жуық ескерткіштердің қорғау аймақтары белгіленді. Олардың арасында

Сығанақ, Жанкент, Шірік Рабат қалашықтары, Жетіасар мәдениеті ескерткіштері, Сауысқандық петроглифтері, Қызылорда қаласындағы Теміржолшылар клубы, Ақмешіт музейі ғимараттары мен Асанас қалашығы сынды ескерткіштер бар, ал 2018 жылы Өзгент қалашығы мен Төлегетай-Қылышты ата кесенесінің қорғау аймағы белгіленетін болады. Сондай-ақ, Сығанақ қалашығын қоршау жұмыстары жүргізіледі деп күтілуде.

Консультативті-кеңесші органдар

Облыстағы тарихи-мәдени мұраларын зерттеуге, насихаттауға, оларды қорғау және пайдалану мәселелері бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары нәтижесінің ғылыми маңыздылық деңгейін көтеру мақсатында 2013 жылы облыс әкімдігі жанынан ғылыми-әдістемелік Кеңес құрылды. Оның құрамына тарих, археология, этнография мәселелерін жетік меңгерген білікті мамандар енгізілді. Кеңес мүшелері облыс көлеміндегі кешенді жүргізіліп жатқан археологиялық қазбалардың есебі мен нәтижелері, алдағы уақытта атқарылатын жұмыстар, ұсыныстарды қарастырады. Ал, жаңадан ескерткіштер мен мүсіндерді орнатуды ұйымдастыру мақсатында облыс әкімі орынбасарының төрағалығымен Облыста жаңа ескерткіштерді орнатуды реттеу және тарихи-мәдени мұра объектілерін тарих және мәдениет ескерткіштері деп тану, сондай-ақ оларды мәртебесінен айыру туралы қорытынды әзірлейтін облыстық комиссия жұмыс жасайды. Комиссия отырыстарында облыс аумағында монументті өнердің жаңа құрылыстарын, мемориалды тақталарды орнату, тарихи-мәдени мұра объектілерінің алдын-ала тізімін толықтыру мәселелер қаралады. Нәтижесінде облыстық комиссияның ұсынысы негізінде Мемлекеттік комиссия ең үздік деп тапқан жобалары бойынша облыс аумағында ескерткіштермен мүсіндер орнатылады.

Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы – Мәңгілік еліміздің мақсат-мұратын жүзеге асырудың түп негіздері мен бағыттарын айқындап берген ұлт жадының тұжырымдамасы. Тарихи-мәдени жадыны регенерациялау механизмін жасау мақсатында жалпыұлттық киелі жерлерді

халық санасында қалыптастыруға бағытталған «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы Сыр өңірінде де қарқынды жүзеге асырылуда. Жобаны жүзеге асыру мақсатында облыс әкімінің бекітуімен құрамында елімізге белгілі ғалымдар, өлкетанушылар, жергілікті атқарушы органдардың, оқу орындарының басшылары, мәдениет, руханият, білім, бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдерінен құралған «Қазақстанның киелі жерлердің географиясы» жобасын жүзеге асыру жөніндегі облыстық жұмысшы тобы құрылды және Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі жанындағы “Қасиетті Қазақстан” ғылыми-зерттеу орталығымен тығыз байланыс орнатылды. Осы жұмыстардың нәтижесінде Қазақстанның жалпы халықтық маңызы бар қасиетті орындарының тізіміне облыс бойынша 12 ескерткіш енгізілді.

Бүгінгі күнге Сарапшылар кеңесімен өңірлік маңызы бар қасиетті орындарға 35 нысан таңдалып алынды. Олар: Қазалы ауданы бойынша 7 нысан: Ноғай, Ғанибай, Қожаназар ишан мешіттері, Ғанибай үйі, Қосым қожа, Мүсірәлі әулие кесенелері, Кескен күйік қалашығы. Қармақшы ауданы бойынша: Байқоңыр ғарыш айлағы, Бәбіш мола қалашығы, Жетіасар мәдениеті, Баланды II, Марал ишан, Қалқай ишан кесенелері. Жалағаш ауданы бойынша: Әбжали ишан, Иманқұл мешіттері мен Түмен әулие кесенесі. Сырдария ауданы бойынша 6 нысан: Асанас қалашығы, Қалжан ахун мешіт-медресесі, Асанас ата, Қожан қожа, Құлболды ишан, Мүлкәлән әулие кесенелері. Шиелі ауданы бойынша: Сауысқандық петроглифі, Асан ата, Ахмет ишан, Есабыз әулие, Оразай ишан кесенелері, Ала тағы, Белең ана жерленген орындары. Жаңақорған ауданы бойынша 4 нысан: Айқожа ишан, Қарасопы, Сунақ ата кесенелері мен Ақтас мешіті. Қызылорда қаласы бойынша: Өшпес Даңқ мемориалы мен ашаршылық, саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіштер (Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары, 2017).

Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және сақтаудағы іс-шаралар

1983 жылы ЮНЕСКО жанынан құрылған Халықаралық ескерткіштер мен көрнекті орындарды қорғау мәселелері жөніндегі кеңес ассамблеясының бекіткен 18 сәуір – Халықаралық ескерткіштер мен тарихи орындар күніне орай жыл сайын мекеме тарапынан

тарихи-мәдени мұраларды зерттеу, насихаттау және сақтау мәселелеріне байланысты мәдениет мекемелері мен облыс көлеміндегі мектеп, колледж, ЖОО-да түрлі шаралар өткізіледі.

Сонымен қатар мекеме қызметкерлері тарапынан республикалық телеарналардың арнайы бағдарламаларында сұхбаттар беріліп, республикалық облыстық басылым беттеріне түрлі мақалалар үнемі жарық көреді.

ЮНЕСКО (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO) – БҰҰ Білім, Ғылым және Мәдениет жөніндегі Ұйымы. Ұйым 1945 жылы 16 қарашада құрылды, штаб-пәтері Францияның Париж қаласында орналасқан. Ұйым құрамына әлемнің түкпір-түкпірінде орналасқан 67 бюро мен бөлімшелер кіреді. Бүгінгі күні Ұйымға 193 мемлекет мүше.

ЮНЕСКО-ның негізгі мақсаты – бейбітшілік пен қауіпсіздікті елдердің білім, ғылым және мәдениет салаларындағы ынтымақтастығын БҰҰ Қаулысында айтылғандай жалпыға бірдей құрметпен қарап, әділеттілік пен заңдардың орындалуын, адам құқығы, әрі негізгі бостандықтар негізінде барлық елге, түрі-түсіне, жынысына, тілі мен дініне қарамастан қамтамасыз ету арқылы нығайту. Мақсатына жету үшін ЮНЕСКО бес негізгі функцияларды жүзеге асырады: болашағы бар, келешекте адамзатқа керек білім, ғылым, мәдениет пен байланыс формаларын зерттеу; білімді ғылыми зерттеудің нәтижесіне сүйене отырып таныту, алмасу, таратумен айналысу; заңнамалық іскерлікпен: ұсыныстарды іске асыруға міндет болатын халықаралық актілерді дайындау және қабылдау; мүше-мемлекеттерге «техникалық ынтымақтастық» түрінде жобалар жасау мен дамыту салаларындағы саясатын анықтауда эксперттерінің қызметтерін ұсынады; арнайы ақпаратпен алмасуды жүзеге асырады.

Ауқымды жүзеге асырылып жатқан шаралардың бірі – Сыр өңірінің бірқатар ескерткіштерін ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мұралар тізіміне енгізу жұмыстары болып табылады.

Бұл бағыттағы жұмыстар 2014 жылы бастау алып, бірнеше ескерткіштердің ғылыми құжаттамалары, олардың менеджмент жүйелері мен қорғау аймақтарының жобалары әзірленді. Соның нәтижесінде облысымыздағы 9 ескерткіш Сығанақ, Жанкент, Жент, Шірік-Рабат, Бәбіш Мола, Бұланды, Кескен-Күйік қалашықтары, Жетіасар мәдениетінің ескерткіштері және Саусықандық петроглифтері ЮНЕСКО-ның алдымен-ала тізіміне енгізілді.

Қорытынды

Ғылыми талдаулар аясында сарапталған мысалдар негізінде мақалаға келесідей тұжырымдар негізінде қорытынды жүргіземіз. Бүгінгі таңда Қызылорда облысында 533 ескерткіш мемлекеттік тізімге алынған болса, оның ішінде 30-ы республикалық, 266-і жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген, 237 ескерткіш тарихи-мәдени мұра нысандарының алдын-ала тізіміне алынған. Зерттеу барысында анықталғандай, тізімде келтірілген ескерткіштерге жоғарыда аталған заңнамаға сәйкес ғылыми төлқұжаты жасалынып, қорғау міндеттемелері рәсімделіп, жекелей қорғау тақтасы орнатылған. Ескерте кететін жағдай бүгінгі таңда, елімізде қаншама ескерткіштер осындай қарапайым белгілердің жоқтығынан түрлі антропогендік және техногендік бүлінуге ұшырап, тарихи құндылығы жойылып бара жатқаны белгілі. Бірақ бұл жерде тағы бір парадокс шығады, ол қорғау тақтасы қойылған ескерткіштердің өзі де елді мекендердің ішінде орналасқандықтан, шаруашылық жұмыстар кесірінен жойылуда. Мұның мысалы ретінде, Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан көне дәуірге тән ескерткіштер құрылыс материалдарының қарапайым болуына байланысты табиғат жағдайы әсерінен жойылып бара жатқанын айтуға болады.

Қызылорда облысында орналасқан Сығанақ, Жанкент, Шірік Рабад секілді тарихи ескерткіштерге кешенді археологиялық зерттеу жұмыстары үздіксіз жүргізіліп, қазба нәти-

желеріне заманауи тәжірибелер негізінде консервациялау және реставрациялау жұмыстары жүргізілуде. Оған мысал Сығанақ қаласының батыс қақпасы, орталық мешіт орны мен ханака мешітінің орны қайта жаңғыртылып отыр. Жанкент қаласындағы құрылыс қабырғаларының ашылған бөліктерін сақтау үшін, қарапайым құрылыс материалдары негізінде сылау арқылы сақтау шараларын жүргізіп отыр. Бұл өз кезегінде ескерткішті сол қалпында сақтауға және болашақта қайта зерттеуді жалғастыруда үлкен мүмкіндік туғызатыны сөзсіз. Сонымен қатар, ортағасырлық Жент, Сортөбе қалалары және Аралдың кепкен табанындағы Кердері кесенесіне жүргізілген археологиялық қазба, нәтижелері ғылыми айналымға енгізілді. Үстіміздегі жылы аталған аймақта орналасқан Қышқала, Асанас, Көккесене секілді ескерткіштерді зерттеу мәселесі күн тәртібінде тұр.

Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғаудың маңыздылығы жайында көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Өзбекәлі Жәнібеков «Қай халықтың болса да рухани әлеміне саяхат оның көне ескерткіштерімен, тарихи орындарынан танысудан басталатыны мәлім» деп айтқан. Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау, оларды зерттеу мен насихаттау мемлекеттік деңгейдегі шара болып табылады. Осы бағытта тыңғылықты жұмыс жасап келе жатқан Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі мемлекеттік мекемесі тарапынан атқарылып жатқан жұмыстар туған жерге деген жанашырлық, құнды мұраларымызға жасалған қамқорлық деп білеміз.

Әдебиеттер

- Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. (2011). Қызылорда облысы. Алматы: Аруна. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі <http://adilet.zan.kz/>. (09.04.2018)
- Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі мемлекеттік мекеме қоры.
- «Қызылорда облысының мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасының Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің ресми интернет ресурсы. <http://kyzylordaramuatniki.kz>. (11.04.2018)
- Жолдасбаев С.Ж., Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М., Мургабаев С.С. (2016) Сығанақ жәдігерлері. Түркістан: Тұран.
- Омаров Г.К., Картаева Т.Е. (2017) Музей нысандарын реставрациялау және консервациялау. Әдістемелік нұсқаулық Алматы: Қазақ университеті.
- Алаш айнасы №200/09.11.2012 ж 6-бет.
- Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары (2017). Астана: Foliant
- Елеуов М., Құрманқұлов Ж. (2008) Сортөбе, Жанкент және Жент. Түркістан: Тұран.
- Сыр елі Қызылорда облысы энциклопедия (2005). Алматы: Қазақ энциклопедиясы.

References

- Svod pamjatnikov istorii i kultury Respubliki Kazahstan. Kyzylordinskaja oblast. (2007). [Set of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda region] Almaty: Aruna.
- Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan. <http://adilet.zan.kz/>. [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan]. (09.04.2018)
- Fond Oblastnoe uchrezhdenie po ohrane pamjatnikov istorii i kultury [Fund Regional institution for the protection of monuments of history and culture].
- Oficialnyj internet resurs Kyzylordinskij oblastnoj upravlenija kultury, arhivov i dokumentacii, Oblastnoj uchrezhdenie po ohrane pamjatnikov istorii i kultury [Official Internet resource Kyzylorda regional Department of culture, archives and documentation, Regional institution for the protection of monuments of history and culture] <http://kyzylorda-pamyatniki.kz.>(11.04.2018)
- Zholdasbaev S.Z., Zhetibaev K.M., Bahtybaev M.M., Murgabaev S.S.. (2016) Syganak zhadigerleri. [Syganak Exhibits]. Turkistan: Turan.
- Omarov G.K., Kartaeva T.E. (2017) Restavracija i konservacija muzejnyh obektov. Metodicheskie ukazanija. [Restoration and preservation of Museum objects. Methodical instructions] Almaty: Kazak universiteti.
- Alash ajnasy №200/09.11.2012.
- Regionalnye sakralnye obekty Kazahstana (2017). [Regional sacred objects of Kazakhstan]. Astana: Foliant.
- Eleuov M, Kurmankulov Zh (2008) Sortobe, Zhankent i Zhent. Turkestan: Turan.
- Syr eli Kyzylorda enciklopediasy (2005). [Area Cheese Encyclopedia Kyzylorda]. Almaty: Kazakh enciklopediasy.

Солтиева Б.Ш.

аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: soltievabsh@gmail.com

**ҚАЗАҚ КҮНТІЗБЕСІНДЕГІ МАУСЫМДЫҚ
ӨЗГЕРІСТЕРГЕ БАЙЛАНЫСТЫ ХАЛЫҚ БОЛЖАМДАРЫ**

Мақалада қазақ күнтізбесіндегі ай амалдары арқылы ауа-райын алдын-ала болжауы, сол сияқты амалдардың мән-мағынасына байланысты қарастырылады. Мақалада қазақ халқының жыл санауы мен күнтізбесі, мүшел есебі мен тоғыс есебіне көңіл бөледі. Ауа-райына байланысты болжамдарды есепшілер жүргізген, сонымен қатар ауа-райын алдын-ала бақылап мал-жанды түрлі апаттардан қорғаған есепшілердің білімділігі жөнінде айтылады. Осы есепке сүйене отырып, малшылар әр айдағы амалдардың қалай өтетінін шамалап отырған. Халық бір жыл ішінде айналып соғып тұратын ыстық, суық, қар, жаңбыр, жел, боран, аязды білдіретін амалдарды қарастыра отырып, ұлттың сандық ұғымында амалдар наурыз айынан басталатындығы туралы айтқан. Оның ішінде амал атауларына аса көңіл бөледі. Себебі осы амалдар арқылы жылдың әр айлары мен тоқсанында болатын ауа-райындағы және табиғат өзгерістері мен құбылыстарын халық әркез назарына ұстап, оған ат қойған болатын. Сонымен қатар мақалада, дәстүрлі қазақ қоғамындағы ата-бабаларымыздың күнделікті тұрмыс-тіршілігінен жинаған білімдер жүйесін ашып көрсеткен.

Түйін сөздер: Амал, күнтізбе, есепші, жеті амал, бесқонақ, өліара, құс қанаты, құралайдың салқыны, отамалы, үркек.

Soltyeva B.Sh.

Senior lecturer, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: soltievabsh@gmail.com

**Popular forecasts of monthly seasonal changes
in the Kazakh national calendar**

The article discusses ways to forecast weather, natural phenomena according to changes of the moon phases. The author focuses on the traditions of chronology, calendar, twelve-year cycle mushel and full moons, which was existed long time ago among the Kazakh people. Also indicates that the past time accountants studied astrology called "Stargazers". They could prevent a massive loss of livestock with methods of observation of changing weather. Stargazers kept track of shifts phases of the moon, which was very important for livestock. Analyzed the fact that the beginning of counting lunar phases started from March. Paid great attention to the name of the phases of the moon, which set taking into account the peculiarities of weather and climate specific to each individual period of the moon's phases. Thus, this article analyzes the traditional folk knowledge of the Kazakh people.

Key words: moon phases, calendar, esepshy, seven phases, beskonak , oliara, kus kanaty, kuralaidyn salkyny, otamaly, urker.

Солтиева Б.Ш.

Ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: soltievabsh@gmail.com

**Народные прогнозы сезонных изменений
в казахском народном календаре**

В статье рассматривается способы прогнозирования погоды, природных явлений в связи с изменениями фаз луны. Автор уделяет внимание традициям летоисчисления, календаря, двенадцатилетнему циклу мушел и полнолуний, издревне бытовавшим среди казахского народа.

Указывается, что народная астрология была занятием для есепши – «звездочетов», которые методом наблюдения за изменением погоды, старались предотвратить массовый падеж скота. Они вели учет сменам фаз луны, что было весьма важно для скотоводства. Также проанализирован факт того, что начала счета лунных фаз начинали с марта. Большое внимание уделяли названию фаз луны, которые ставили с учетом особенностей природных и погодных явлений, характерных для каждого отдельного периода фаз луны. Таким образом, данная статья посвящена анализу традиционных народных знаний казахского народа.

Ключевые слова: фазы луны, календарь, есепши, семь фаз, бесконак, олиара, кус канаты, куралайдын салкыны, отамалы, уркер.

Кіріспе

Қазақ халқының барлық тіршілік болмысы табиғатпен тамырлас. Табиғат құбылыстарын, қоршаған ортаны, жұлдызды, аспанды бақылаудан туған халықтың көп тәжірибесінде жинақталған, зерттелген астрономиялық құбылыстар мен білімдер жүйесі негізінде қазақ күнтізбесі қалыптасты. Қазақтар табиғат тылсымын ерте заманнан-ақ түсініп, оны өзінің тұрмыс-тіршілігіне арқау етіп, қолдана білген және әр айдың ерекшелігін, онда туатын жұлдыздарға байланысты ауа-райының құбылуына айрықша мән беріп, аспан шырақтарына көшпелі ел өміріне байланысты ат қойған. Жылдың әр айлары мен тоқсанында болатын ауа-райындағы және табиғат өзгерістері мен құбылыстарын назарына ұстап, оған ат қойып, ұдайы қадағалап, уақыт мөлшерін есептеп, ауа-райын алдын-ала болжап және хабарлап тұратын есепшілер болған. Есепшілер астрономия мен метрологияның білгірі. Олар жаздағы ыстықтың орнына қыста қар жауады, жазғы шілдеде шыжыған қатты ыстық болса, қыста қаңтарда қатты аяз болып, онан соң күн жылынады деп есептеген. Қазақ халқының күнтізбесінің толық жылын, маусымды жұмыс кездерін, жайлауға көшегін, қыстауға қонатын, жүн қырқатын, шөп шабатын уақыттарды белгіледі, қыстың қандай болатыны жөнінде болжам жасаған. Осы есепке сүйене отырып, малшылар әр айдағы амалдардың қалай өтетінін шама-лап отырған (Қазақтың көне тарихы, 1993: 350).

Қазақ күнтізбесіндегі ай амалдарының мән-мағанасы

Қазақ тіліндегі амал сөзі парсы тіліндегі Намал сөзінен шыққан. Көне қазақ халқының күнтізбесі бойынша амал дегеніміз – әр айда адамға, малға, егіс дақылдарына жайсыз жағдайларды және қолайлы жағдайларды межелеп отыру, әрбір өндіріс қимылдарын жүргізетін мезгілдерін белгілеу үшін жұмсалатын уақыт бірліктерінің жалпы атауы.

Амал – әр жылдың он екі айындағы табиғат құбылыстарына байланысты халықтық қағидаларда қалыптасқан болжамдардың атаулары мен реттері. Халық бір жыл ішінде айналып соғып тұратын ыстық, суық, қар, жаңбыр, жел, боран, аязды бір сөзбен амал деп атаған. Қазақ халқының ауа-райын болжау тәжірибесінде мынандай «жеті амал» бар. Ол: 1. Күннің тоқырауы, 2. Қарашаның қайтуы, 3. Үркердің батуы, 4. Мұздың қатуы, 5. Киіктің маталуы, 6. Қыс тоқсан. 7. Ай тоқсан. Жеті амал – белгілі бір мерзімінде үнемі қайталанып отыратын күн райындағы құбылыстардың санмен топтастырылған атауы (Әбутәліп, 2011: 149).

Жылдың он екі айындағы табиғат құбылысына байланысты халықтың қағидаларға қалыптасқан болжамдар және оның атаулары мен реттері әдеттегідей наурыз айынан басталады. Самарқанның көк тасы жібитін күн деп деп Наурыз айының 22-ін айтады. Бұл күн Шығыс күнтізбесі бойынша жаңа жыл басталады. Жаңа айдың туатынына дейінгі бір-екі күн мен «кеміген» айдың аспаннан екі күндік жоқ болып кету мерзімін, яғни екі айдың арасын қазақ халқы өліара деп атайды. Осы арқылы айдан айға болжам жасалады. Өліарада жауын шашын болса, жаңа келесі ай да солай болады дейді. Халықтың осы болжамдары қатесіз келіп отырған. Құстар тіршілігіне де байланысты амалдар бар. «Құс қанаты» деген ұғым жыл құстарының көктемде келуіне және күзде қайтуына сәйкес келетін амал. Көктемде «Құс қанаты» наурыз айының 26-28-іне сәйкес келеді. Көктем мен жыл басы наурыз айының соңына қарай жылы жақтан құстар келе бастағанында қар аралас жаңбыр жауады, суық жел тұрады. Мұны халық құс құс қанаты деп атап амалға жатқызған. Құс жолынан адаспас ұғымы жыл құстарының келіп қайтуына байланысты қалыптасқан. Сондықтан да наурыз айының соңғы күндері ауа-райы осылайша күрт өзгерсе, қариялар «Жарықтық, құс қанаты ғой, бұл» деп жатады. Ең алғаш өлкемізге келетін құстың бірі қараторғайлар. Бұл кезде қайтқан құстардың сусылдаған ызғарынан күн суынып,

жапалақтап қар жауады. Мұны сол жылғы соңғы қар деп есептейді. Көктемнің наурыз айында, кейде сәуірде қар күрт еріп, жер лайсаң болып, шаруашылыққа, халыққа қолайсыз кез болып табылады. Осындай жайсыз қолайсыз мерзімді «аласапыран» дейді. Аласапыран – дәстүрлі фенологиялық күн қайыру жүйесіндегі амал атауы (Әбутәліп, 2011: 20).

Сәуір айында амал көп. Солардың бірі – атақты «Бесқонақ» амалы. Наурыз айының соңы мен сәуірде боран соғып, жаңбыр жауып ауарайы құбылса “бесқонақ” басталды, – дейді. Бесқонақ – ежелгі түркілерде қолданылған, күн қозғалысына негізделген күнтізбе. Жыл ұзақтығын 12 айға бөліп және оған қосымша күндермен есептейтін күнтізбе ескі жылдың соңы мен келе жатқан ортасындағы аралық күндер қосымша күндерге саналады. Бесқонақ күнтізбесі қыпшақ, оғыз тіл тобына енетін түркі халқының күнтізбесіне негіз болған. «Бесқонақ» деп «өліараның» тууына дейінгі көрінбей тұратын күндерді, осы сәуір айында түсетін жауынды-шашынды, суық, әрі лайсаң күндерді атап, халық осы бесқонақты күтіп, қатты сақтанатын болған, ол бес күнге созылады. Бұл күндер ауа-райының бұзылуына әсер еткен (Қазақтың этнографиялық категориялар..., 2011: 485).

Кей жерлерде сәуір (көкек) айындағы бесқонақ амалы өтпелі, қазіргі малшылардың өздерін де күн райы қанша тамылжып тұрса да, жайлауға көшпеген. Өйткені бесқонақ амалы кезінде ең болмағанда үш-бес күндік суық, қар аралас жаңбыр болмай қоймайды. Бесқонақ өтісімен арқасын сәл де болса кеңге салып, көктемгі шаруашылықтарға дайындалады. «Бесқонақ» амалы қайтыс болған бес адамның санымен аталып кеткен екен.

Отамалы сәуірдің онында кіріп, он бесінде шығады. «Отамал» деген: Оттың – көктің, шөптің амалы деген сөз. Өйткені, 3-5 күнге созылған осы амал кезінде, күн шұғыл суытып қарлы жаңбыр жауады. Бөктер жерлерде недәуір қар да түсіп қалады. Артынша күн жылдам жылынып: жергілікті ылғал мен тиісті топырақ қызуынан көк жапа-тармағай тебінде бастайды (Әбенәйұлы, 2008: 10). Осы амалға байланысты аңыз бойынша сіріңке жоқ заманда көрші ауылдан от алуға барған әйел қайтып үйіне жеткенше бұрқақта адасып, үсіп өледі. Осыдан отамалы атанған. «Отамалы – оңына бақса, от алғанша, терісіне бақса оталғанша» деген мақал бар (Қабисатұлы, 2009: 3).

Құстар жұмыртқалап болған соң, «Қызырдың қамшысы» амалы келеді. Сәуір айының

он бесінен кейін алғашқы рет найзағай ойнап, жаңбыр жауып, жер бусанады. Осы сәттердегі найзағайдың жарқылын Қызырдың қамшысы шартылдады, қыс біржолата кетті деп есептеген. Сәуір айының соңғы күндерінде 2-3 күнге созылатын суық жел соғып, тобылғы жарған амалы басталады. Яғни бұл кезде де күн салқындап, жаңбыр жауып, күн күркірейді. Қариялар осы кезде тобылғының бүршік жаруы, яғни өсімдіктердің тамыр жаюы деп, «енді жерге көк шығады», – деп қуанады.

Сәуір айының соңғы күндерінде 2-3 күнге созылатын суық жел соғады. Бұл тобылғы бүршік жарған деген амалды білдіреді. Осы кезде тобылғы тамыр жайды, жапырақшалары шыға бастады деген мәнді білдіреді.

Мамыр айының алғашқы онкүндігінде бір-екі күнге созылған суық болады. Бұл дала (су) құстарының жұмыртқасынан балапанын шығаратын кезі. Халықтың түсінігінше осы мезгілді «Қызыл жұмыртқа» деп атап кеткен (Әбутәліп, 2011: 149).

Құралайдың салқыны шамамен мамыр айының жиырмасына қарай болады, яғни көктемнің үшінші айы мамырдың аяғына қарай қатты суық жел тұрады. Ол жерді біршама кептіргенімен, оны қатты суытып жібереді. Сол кезде тау басына бұлт төніп, аспан бұзылады. Бұл кез аң төлдейтін мезгіл. Осы кезде киіктер лақтап болып, құралайын суық жерден тұрғызып, жүгіртіп өргізеді. Киіктердің төлдеуі екі-үш күнге ғана созылады. Бұл кезде киік лағын өргізеді. Мамыр айының аяғында болатын осындай суық күндерді «Құралайдың салқыны» деп атаған. Қазақтар құралайдың салқынын күтіп, одан да сақтанатын болған. Күн салқындап, жауын-шашын болады. Бұдан кейін қар жауып салқын болмайды. Жаз келе жатыр деп есептейтін болған.

Бұлбұл торғай амалы жаз басында болады. Жаз торғайының келуіне байланысты. (Қабисатұлы, 2009: 3).

Аты шулы амалдардың бірі – «Сартан зауза». Саратан зауза амалы – маусымның онында кіріп, он бесінде шығады. Сары атан түйеге мінген Зауза атты қыз құрбан айтта қыдырып, жолда үсіп өлген дейді. Содан Сартан-Зауза атанған. Амалдар хақында қазақтың әр өңірінде әр түрлі нұсқалары бар. Айдың ауысуына қарай, кейде маусым айының басына тура келуі де мүмкін.

Мамыр айының ортасына қарай үркердің аспанда мүлде көрінбей кетуін қазақ есепшілері “Үркердің батуы” деп айтады. Маусымның 24-де үркер таң ата батыстан көрінеді де, содан шілде

айында 40 күнге созылатын ыстық басталады. Осы аптаты күндерге орай халық арасында «Қырық күн шілде» деп аталатын халықтық күнтізбелік атау пайда болған.

Сонымен қатар, халық жұлдызшылары мен есепшілері «Үркер жерге түспей жер қызбайды» – дейді. Жыл мезгілдеріндегі табиғи ерекшеліктерді Үркер жұлдызының қозғалысына қарап анықтаған. Үркер құрғақ жерге түссе, аңызак жел көп болып, қуаңшылық болады, Үркер тасқа түссе, шілңгір қатты ыстық болады, Үркер жерге түсерде қой қырқылады. Үркердің толғағы аталатын амал мал-жанға жайлы кезең, шілде айының орта кезінде басталады. Бұл кезде үркер туады, жер құрғап, шөп буыны қатып, сарғая бастайды. Сондықтанда қазақ есепшілері үркердің тууы мен батуын үнемі қадағалап, бақылап отырған, шаруашылық маусымдары соған сәйкестендірілген. Үркер бойынша тоғыс есебі жүргізілген (Абишев, 1949: 19).

Үркердің толғағы амалы мал-жанға жайлы шілде айының ортасында басталатын кезең. Ол мал, жанға жайлы. Бұл кезде үркер туып, жер құрғасымен шөптердің буыны қатып, сарғая түседі. Халқымыз: «Таразы туса – таң суыр», – дейді. Тамыз айының ортасында ауа райы салқын тартып, қою бұлт пайда болып, алғашқы күз нышаны біліне бастайды. Қазақ есепшілері бұл жұлдыздың шығуына қарап: «Таразы туса – таң салқын, бидай, тары піседі» деп тұжырымдаған. Осы кезеңді таразының тууы деп атайды (Искаков, 1960: 22-23).

Қыркүйек айының екінші онкүндігінде салқын басталады, жаңбыр жауады, түнде шөп басына шық түседі, бірақ күндіз шуақты күндер де болады. Осындай ауа-райы салқын тартқан кезде күндіз шуақты шақтар туып, далада ұзыннан-ұзақ шұбатылған мизамдар көрінеді. Суық кездегі мұндай жылы мезгілді мизам шуақ деп атайды.

Сүмбіленің суы жүрді амалы тамыз айында болатын амал. Сүмбіленің суы жүрмек, сондықтан да Сүмбіленің суы жүріп пе екен? – деп сұраған қазақ. Сүмбіле жаңбыры болып өткен жердің көдесінің түбі көк, малға от болады деп, жылқыны қыста сол жерге жайған. Халқымыз: «Сүмбіле туса – су суыр», – дейді. «Сүмбіленің тууы» деген амал қыркүйектің соңғы онкүндігіне тұспа-тұс келеді. «Сүмбіле туса су суыр» деген сөз егін орып, отын-су жинап, жылы үй дайындап, қыстың қамын ойластырған. Осы кезде суықты күндер туып, жаңбыр жауып, күз басталады. Қазақ елі «Сириус» шоғыр жұлдыздарын «Сүмбіле»

деп атайды. «Сүмбіле туар сүмпиіп, ат семіреп құнтыып» деген мақалда Сүмбіле туған соң жаз айы аяқталып, мал тыныштығын алатын шыбын-шіркей жоғалады. Шөптер пісіп, құндылығы артып, мал семіріп, жүндері жылтырай түседі. Бұл Орионның көкжиектен шығуы, жаздың аяқталғанын көрсетеді, яғни таңертең күн салқындай бастайды, ал Сүмбіле туғанда түнге қарай су қатты салқындайды (Абишев, 1949: 17).

Күн үрлесін болып, айнала көзге көрінбей бұрқасындатып тұратын кезді – Киіктің матауы деп атаған. Он жеті тоғысқа (қыркүйектің аяғы, қазанның басына) сәйкес келеді. Бұл кезде киіктің (ақбөкен, қарақұйрық, киік т.б.) текесі үйірге түседі. Елік құралай лағын сәуірдің басында өтетін 5-10 күндік салқында өргізеді. Құралайдың салқыны үш тоғысқа сәйкес келеді. Он бес тоғыста (қазанның аяғы, қарашаның басында) өтетін жауынды-шашынды 5-10 күндік амалды есепшілер бұғының мойын жуар амалы деп атаған.

Қазанның қағуы амалы кезінде қазан айының ішінде күн суытып, қар аралас жаңбыр болады. Бұл амал қазанның қара дауылы деп аталады. Қазанның желі қаққан ащы шөптерді осы амалдан кейін қой, түйе малдары жеп ащылайды. Сонымен қатар қазан айында кіші қазан, үлкен қазан деп аталатын амалдары бар. Бұл екі амалдың да ұзақтығы он күннен арасына екі апта салып, кезектесіп келеді. Қарттарымыз бұл амалдардың кіруі мен шығуын ескі санат (юлиан) күнтізбегі бойынша есептейтін. Кіші қазанда жел тұрып, күн аздап суытып, жаңбыр жауады. Тұщы шөптердің бояуы оңып қурайды. Ал ащылы шөптер: шағыр, соран, қара жусан, алабота, т.б. піседі, тұшиды. Қазақ бұл құбылысты «шөпті қазанның қағуы» дейді. Жоғарыда аталған ащылы шөптерді «қазан қақпай мал жемейді. Сондықтан да мал өсіретін ел бұл шөптерді «қазан қақпай» шаппайды. Себебі, қазан қақпай шабылған ащылы шөп малдың ішіне тиеді, ас болмайды. Ал үлкен қазанда қар аралас жаңбыр жауады, қатты ұшырма жел болады. Өсімдік атаулы түгелге дерлік қурайды, яғни көктемде бой алып өскен өсімдік атаулы қара отқа, бойында нәрі жоқ өлі шөпке айналады. Байырғы кезде қазақтар үлкен қазан амалы жақындағанда-ақ кәрі, ақсақ-тоқсақ малдарды өріске жібермей, ауыл маңына ұстайды және олардың ішінен қазан асын соя да бастайды (Әбутәліп, 2011: 151).

Қараша айы туысымен құстар жылы жаққа қарай ұшып, алғашқы қар түседі, күн суытып, өзен, көлде мұз қатады. Қарашада құстардың

қайтуына, қараша айының қайта келуіне байланысты жылдың осы мезгілін «қарашаның қайтуы» деп атаған. Бұл кезде солтүстікте қыс ерте басталып, күн суытады. Желтоқсанның басында болатын алғашқы аязды жұрт «қырбастың қызылы» деп атайды. Сарыарқада қыс ерте түсіп, қатты аяздар, бұрқасын борандар басталады. Дәл осы кезде киік текесі келеге түскендіктен бұл кезең текебұрқылдақ амалы деп аталып кеткен. Желтоқсанның соңғы онкүндігіндегі киік текесінің маталып, ұрғашысын қашыратын кезі. Бұл онкүндікте қатты боран соғып, киіктер екі-үш күн ішінде толық маталып болады. Сол себепті мамыр айының аяғында да киіктер екі-үш күннің ішінде лақтап, балаларын өргізеді. Халықтың айтуы бойынша күннің таласуы дейтін кезең ол қаңтардың алғашқы күніне тұспа – тұс келеді. Бұл кезде күн бой көтереді, ауа-райы өзгеріп, қар жауады, сырғыма жүреді, боран болуы да мүмкін. Қаңтардың соңғы күндерінде қыс күшіне енеді, сақылдаған сары аяздар болатын кезді, яғни қыстың осындай нағыз өз күшіне енген уақытын «қыс шілдесі» дейді (Әбутәліп, 2011: 167).

Бөрі сырғақ – күн қайыру мен ауа-райын болжау танымындағы амал атауы. Ақпан айының қысы да ақырып келеді. «Ат құлағы көрінбейтін борандар» осы айларда күш салады. Ай аяғындағы қарлы сырғақ пен қатты боранды күндерде қасқырдың арланы мен қаншығы жұптасады. Сырғақ деп бұршақтан кіші мұзды қар түйіршіктерін айтады. Көпті көрген көне көздер бұл амалдың «бөрі сырғақ» деп аталуы да осыдан шыққанын айтып отыратын. Ақпан-тоқпан – ақпан айында болатын амалдың атауы. Ақпан-тоқпан амалы 3-7 күндік қатты суық. Осы амал өткеннен кейінгі күт айындағы ауа райын түске дейін киіз, түстен кейін мүйіз деп те атайды. Яғни күннің көзі шуақталып, ашық күндері түс қайта жіпсіленденіп тұратын жайын суреттеген. Халық аңызында Ақпан-Тоқпан есімді ағайынды екі жігіт кезекпен қой бағады

екен. Ақпан қой жайған күні ауа-райы кенеттен бұзылып, қоймен бірге далада үсіп өлген. Сол қыс жұтқа айналып, содан ақпан амалы қалған.

Қазақ есепшісі ақиқат дүниеден, табиғи ортадан әртүрлі ақпарат алады, оны өңдейді, өзінің іс-әрекетінде, қызметінде оны қолданады, дамытады. Байырғы заман есепшісі жер бетіндегі табиғат құбылыстарының алдымен қайталанып отыратын ерекшеліктеріне (циклдік сипатына) ерекше назар аударған: күн суытады, жер бетін қар басады, күн жылиды, қар ериді, көк шығады, жердің оты піседі, шөп басы толады, шөп сарғаяды, жердің оты кетеді, күн суытады, қар түседі. Бұл амалдар белгілі бір мезгілде болатын әр жыл сайын дәл сол кезде тұрақты қайталанып отыратын елеулі ауа-райы құбылысы. Әр құбылыстың өз мезгілі болады. Ертедегі қазақ есепшілері осы қайталама құбылыстарды мезгілге бөліп, оның қайталамалық сипатын аспан денелерінің қозғалысымен байланыстырып отырған. Сөйтіп, күнтізбе жүйесінің алғышарттарын жасаған (Әбутәліп, 2011: 151).

Қорытынды

Қазақтың этнографиялық мәдениетінің ең бір тылсымды, құпиясы көп саласының бірі – күнтізбедегі аталған ай амалдарының мәселесі. Қазақ халқы күн мен айдың қозғалысын, көптеген жұлдыздарың туатын және бататын кездерін жақсы білген. Соның негізінде байтақ далада жол тауып, жыл мезгілдерін айырып, мал алу мерзімдерін біліп, уақытты есептеп отырған. Қазақ халқы табиғат құбылыстарын бақылай отырып, көпжылдық тәжірибелерін қорытып, ауа-райын болжап астрономиялық түсініктері мен білімдерін жинаған. Жазба күнтізбесі болмаса да, жыл он екі айды өзінше зерттеп, өз ойларына түйген қазақ халықтары он екі ай ішіндегі әртүрлі амалдарды атадан балаға мирас қып, сабақтай білген.

Әдебиеттер

Қазақтың көне тарихы. (1993). Алматы, Жалын.

Әбутәліп О.М. (2011). 1 т. Амал атауларындағы этномәдени мәнділіктер. //Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан: ҚР тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары. Астана.

Әбутәліп О.М. (2008). Қазақ күнтізбе жүйесінің лексика-фразеологиялық бірліктері. Филология ғыл. канд. дәр. алу үшін дайын. диссертацияның авторефераты. -Алматы.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. (2011). 1 т. ҚР MOM, DPS.

Әбенайұлы Т. (2008). №8. «Наурыз» және Ай мен Амал. //Мәдениет.

Қабисатұлы Қ. (2009). №11. Қазақ күнтізбесі // Ана тілі.

Абишев Х. (1949). Элементы астрономии и погоды в устном народном творчестве казахов. – Алма-ата, издательство Академии наук Казахской ССР.

Искаков М. (1960). Қазақтың байырғы календары. – Алматы, Қазақ мемлекет баспасы.

Искаков М. (1980). Халық календары. Алматы, Қазақстан.

Нұрғалымова Г.С. (2002). Қазақ халқының күнтізбесі. Алматы, ҚазМӨҒЗИ.

References

Kazakhtyn kone tarihy. (1993). [Ancient history of Kazakhs] Almaty: Jalyn.

Abutalip O.M. (2011). 1 t. Amal ataularindagy etnomadeni mandilikter. [Ethnocultural aspects in naming the folk calendar]. // Turky orkenieti zhane tauelsiz Kazakhstan: KR tauelsizdiginin 20 jildigina arналган halykharalyk konferencia materialdary. Astana.

Abutalip O.M. (2008). Kazakh kuntizbe zhuesinin leksika-frazeologiyalyk birlikteri. [Vocabulary and phraseological units in Kazakh calendar]. Filologiya qyl. kand. dar. Alu ushin daiyn. Dissertaciyanyn avtoreferaty. Almaty.

Kazakhtyn etnografiyalik kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. [Ethnographic categories, names and concepts in traditional systems]. Enciklopediya. (2011). 1 t. KR MOM, DPS.

Abenaiuly T. (2008). «Nauryz» zhane Ai men Amal. [“Nauryz” and Lunar calendar]// Madeniet. №8.

Kabisatuly K. (2009). Kazakh kuntizbesi. [Kazakh calendar]. // Ana tili. №11.

Abishev H. (1949). Elementy astronomii i pogody v ustnom narodnom tvorchestve kazakhov. [Elements of astronomy and weather in the oral folk art of the Kazakhs]. – Alma-ata. Izdatelstvo Akademii kazakhskoy SSR.

Iskakov M. (1960). Kazakhtyn baiyrgy kalendary. [Ancient Kazakh calendar]. Almaty, Kazakhmemleket baspasy.

Iskakov M. (1980). Halyk kalendary. [Folk calendar] Almaty, Kazakhstan.

Nurğalymova G.S. (2002). Kazakh halkynyn kuntizbesi. [Kazakh folk calendar]. Almaty, KazMOGZI.

**МЕРЕЙТОЙ
ЮБИЛЕЙ
ANNIVERSARY**

Кәрібаев Б.Б.

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д.
Қазақстан, Алматы қ.

ПРОФЕССОР ТАЛАС ОМАРБЕКОВ – 70 ЖАСТА!



2018 жылдың 29 мамырында Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының құрметті академигі, Әлеуметтік Ғылымдар академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті жанындағы «Орталық Азиядағы дәстүрлі өркениеттерді зерттеу орталығының» директоры, «Құрмет» орденінің иегері, Жамбыл облысы Байзақ ауданының құрметті азаматы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Талас Омарбеков 70 жасқа толды. Хабаршының редакциялық алқасы мерейтой иесін туған күнімен құттықтай отыра, оған зор денсаулық, ұзақ ғұмыр, қажымас қайрат,

мұқалмас жігер, шығармашылық табыстар және отбасының амандығы мен бақытын тілейді.

Талас Омарбеков 1948 жылы 29 мамырда Жамбыл облысы, Байзақ ауданы (бұрынғы Свердлов ауданы), Ақжар ауылында дүниеге келген. 1966 жылы орта мектепті бітіріп, Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының (қазіргі ҚазҰПУ) тарих факультетіне оқуға түседі. Институт қабырғасында ол ұлт тарихының керемет білгірлері, қазақ арасынан тарих ғылымында тұңғыш рет Қазанда кандидаттық дәреже алу үшін диссертациясын қорғаған, профессор Х. Әділгереевтің, профессорлар – С. Толыбековтың, Н. Киікбаевтың, А. Бақшиловтың, А. Ахмеджановтың, А. Муратовскийдің және тағы басқа педагог-ғалымдардан дәріс тыңдап, тәрбие алады. Болашақ ғалым студенттік ғылыми-зерттеу жұмыстарына белсене араласады. 4 курста студенттік ғылыми-зерттеу жұмыстары үшін оны ректор С. Толыбековтың өзі кабинетіне арнайы шақырып, өз монографиясына қолтаңба жазып, сыйлаған. 1971 жылы институтты «орта мектептегі тарих пәнінің оқытушысы» мамандығы бойынша бітіреді де, 1975 жылға дейін Т. Омарбеков Байзақ ауданындағы орта мектептерде тарихшы болып ұстаздық қызмет атқарады. Профессордың ғылымға бет бұруы дәл осы кездерде басталды десек болады. Облыстық, республикалық басылымдарда осы кезеңде оның тарихты оқытудың әдістері жөнінде және атақты тарихшы-археолог К.А. Ақышевтың оң пікірімен ортағасырлық Оххум қаласының тарихына байланысты мақаласы «Білім және еңбек» (қазіргі «Зерде») журналында жарық көреді. Ол сабақ беріп жүрген мектебінде жергілікті өңірдегі көне ортағасырлық қалалардан табылған заттай ескерткіштерді жи-

настырып, археология музейін ұйымдастырады. Жас тарихшы мұғалімнің жаңашылдық, ізденімпаздық жұмыстары жөнінде ақпараттар аудандық биліктегілерге жетіп, оны Байзақ аудандық партия комитетінде жауапты қызметке шақырады. Сөйтіп, болашақ ғалым 1975-1977 жылдары биліктің алғашқы баспалдақтарынан өте бастайды, басқарып отырған жүйені іштей тани бастайды. Тіпті, оны Мәскеудегі Жоғары партия мектебіне жіберу үшін резервке тіркеп те қояды. Оны бітіргендердің жолы жоғары билік баспалдақтарына қарай тура даңғыл болатын. Бірақ болашақ ғалым биліктен гөрі ғылым жолын таңдап, 1977 жылы Абай атындағы ҚазПИ-дің аспирантурасына түседі. Абай атындағы ҚазПИ-дің ректоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор Ж.Жұмабеков оның кандидаттық диссертациясына ғылыми жетекшілік етеді. 1980 жылы аспирантураны аяқтап, 1982 жылы кандидаттық диссертациясын қорғайды. 1989 жылға дейін өзінің мамандық алған ҚазПИ-інде оқытушылық қызметте болып, ассистент, аға оқытушы, доцент сияқты ғылыми педагогикалық сатылардан өтеді.

1989 жылы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институтының Тарих секторына аға ғылыми қызметкер қызметіне шақырылып, ешкімнің қолы жете бермейтін құпия архив қорларындағы құжаттармен таныса бастайды. Ондағы мәліметтермен танысу оны өмірге жаңадан келгендей әсер етіп, нағыз шынайы тарихтың деректік көздерімен танысуға мүмкіндік алады. Әріптесі, әрі досы М.Қойгелдиевпен бірге архивтің құпия қорларындағы материалдармен таныса отыра, көптеген мәселелерді бірлесе талқылайды, ой бөліседі, пікірлеседі. Сөйтіп көп нәрсеге басқаша көзбен қарай бастайды. Елде болып жатқан демократиялық сипаттағы өзгерістер де Тәкеңнің көзқарастарының басқаша бағытта дамуына, енгізіле бастаған жаңаша теориялық ұстанымдар басқаша ойлауға, басқаша ой қорытуға алып келіп, ғалымның тарихқа деген танымын мүлде өзгерістерге ұшыратады. Осылайша, Т. Омарбеков жетпіс жылдай тарих ғылымында үстемдік құрып келген маркстік методологиядан саналы түрде бас тартады да, таптық емес, өркениеттік ұстанымдарға негізделген методология сүйеніп, жоғарыда атап өткен ғылыми ізденістерінің нәтижелерін мақала, монография түрінде жариялай бастайды. Осындай батыл қадамдар ғалым Омарбековты бірте-бірте тарих ғылымындағы танымал тұлғаға айналдырады.

1990-1993 жылдар аралығында ол тек архивтік материалдарға сүйеніп, 30-шы жылдардағы Қазақстанның әр аумағын жайлаған аштық, оның себептері, аштық жайлаған аймақтардағы қазақ халқының жағдайы, аштыққа ұшырағандардың саны, аштыққа шыдамаған елдің көтеріле шет аймақтар мен шетелдерге қоныс аударуы, орталықтың аграрлық саладағы солақай саясаты, күштеп ұжымдастыру, оған қарсы Қазақстанның көптеген өңірлеріндегі халық көтерілістері, «кіші қазан», Голощекин саясаты, сол кезеңдегі ұлт зиялылары, ұлтжанды партия, кеңес басшылары және тағы басқа көптеген мәселелерді қамтыған көптеген мақалаларын жариялайды. 1993 жылы ол өзінің идеялас досы, әрі әріптесі М.Қойгелдиевпен бірге «Тарих тағылымы не дейді?», 1994 жылы «Зобалан» (күштеп ұжымдастыруға қарсылық, 1929-1931 жылдары болған халық наразылығы) атты монографияларын жарыққа шығарады. Сол 1994 жылы жариялаған ғылыми жұмыстарының бәрін реттеп, жүйелеп, диссертацияға айналдырады да, «Қазақ шаруаларын меншігінен айыру және күшпен ұжымдастыру» атты тақырыпта академик Кеңес Нұрпейісовтың ғылыми кеңесшілігімен докторлық диссертациясын сәтті қорғап шығады. Ал көп ұзамай профессор атағын алады.

Болашақта профессор Т.Омарбековтың ғылыми шығармашылығы жеке зерттеу тақырыбына айналары сөзсіз. Дей тұрсақ та осы жерде мерейтой иесінің өзінің негізгі зерттеу бағытымен қатар, соңғы 20 жыл ішіндегі жаңа бағыттары мен олардың нәтижелері жөнінде қысқаша болса да тоқталмақшымын. Оның алғашқы бағытына – қазақ халқының этногенезі мәселесіндегі ру-тайпалар тарихы мен шежіресі мәселесі, ал екіншісіне – Қазақстан тарихының ерте, дамыған және кейінгі ортағасырлық кезеңдеріндегі саяси, этникалық, мемлекеттік даму мәселелеріне қатысты зерттеулерін айтар едім.

2003-2009 жылдары профессор Т. Омарбековтың басшылығымен әрі жетекшілігімен, тарих ғылымдарының докторы А.Қалыш, осы жолдардың авторы және бірнеше жас тарихшылар, бүгінде-ғылым докторлары мен кандидаттары: Г. Хабижанова, Т. Қартаева, М. Ноғайбаева және т.б. кәсіпкер Қ. Ғабжалиловтың қаржылай қолдауымен «Алаш» ғылыми зерттеу орталығын құрып, «Қазақ ру-тайпаларының тарихы» атты жоба аясында қазақ халқының құрамындағы ірі-ірі тайпалар тарихын зерттеумен айналысады.

Т. Омарбековтың ұйымдастырушылық қабілеті мен теориялық біліктілігі арқасында

жол табылып, орталық өз нәтижесін бере бастады. 2010 жылға дейін орталық ғалымдары «Қазақ ру-тайпаларының тарихы» жобасымен 27 том, «Қазақстан тарихы этникалық зерттеулерде» жобасымен 9 том кітап шығарды. Орталық жанынан «Алаш» ғылыми журналы шығарыла бастап, оның бас редакторы тағы да тынымсыз Т. Омарбеков болды. Тіпті ол журнал тікелей Тәкеңнің араласуымен Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің ғылыми жұмыстарды жариялауға рұхсат беретін тізіміне еніп, кәдімгідей ғылыми ортада мойындалды. Талай тарихшылар өз мақалаларын «Алаш» журналында жарияланғанын мақтаныш етіп жүрді. Осындай қомақты әрі ауқымды жұмыстардың бәрінің басы-қасында ешбір шаршауды білмейтін профессор Талас Омарбеков тұрғанын екінің бірі біле бермейді.

Профессор Т. Омарбековтың жаңа ғылыми-зерттеулеріндегі келесі бағытқа – Қазақстан тарихының ерте, дамыған және кейінгі ортағасырлық кезеңдеріндегі саяси, этникалық, мемлекеттік даму мәселелеріне қатысты зерттеулер жатты. Ғалым бұл бағытта да өте жемісті жұмыстар жүргізіп, 2010-2018 жылдар аралығында 5 көлемді еңбектерін жариялайды. Олар мыналар: 2013 жылы жарық көрген – «Қазақ түркілерінің этникалық тарихы (б.з.б. I мыңжылдық – б.з. IX ғасыры)», 2014 жылы – «Қазақ түркілерінің шығу тегі (IX-XIV ғғ.)», 2017 жылы – «Қазақ хандары», 2017 жылы «Қазақ мемлекеті: қағанаттар, ұлыстар мен хандықтар баяны», 2018 жылы – «Қазақтың шығу тегі» атты еңбектері жарық көреді.

Монографиялардың атауларынан байқап отырғанымыздай, профессор Т. Омарбеков ел тарихындағы ең бір өзекті мәселелерді қарастырады. Болашақта бұл еңбектерге бағалар беріле жатар, дегенменде аз уақыт ішінде осыншама дүниені жарыққа шығару, тек қана нағыз еңбекқор, нағыз ізденімпаз, өз ісіне жантәнімен берілген, таңдаған мамандығына адал ізденушінің қолынан ғана келсе керек. Т. Омарбеков өзінің қандай зерттеуші екенін осындай

еңбектері арқылы дәлелдеген тарихшы деп айтпасқа шара жоқ.

«Атақ та абырой да – еңбекте» деген мәтелдің растығына осы жерде көз жеткізуге болады. Т. Омарбековтың ғылыми жетістіктерін үкіметіміз жоғары бағалады, әлі де бағалар жеген ойдамыз. Оның атақ дәрежелерін, марапатталған орден-медальдарын тізсек бір бетке жақындар еді. Оның ең бастыларын атасақ, ол-Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының құрметті академигі, Әлеуметтік Ғылымдар академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті жанындағы «Орталық Азиядағы дәстүрлі өркениеттерді зерттеу орталығының» директоры, 2007 жылғы ҚР Білім және ғылыми министрлігінің «Жоғарғы оқу орнының үздік оқытушысы» конкурсының жеңімпазы, «Құрмет» орденінің иегері және ондаған қоғамдық ұйымдар тағайындаған медальдардың иегері. Мерейтой иесі үшін ең құрметті сыйдың бірі – туған жерінің зор құрметі. Ол Жамбыл облысы Байзақ ауданының құрметті азаматы.

Бүгінгі күндері профессор Талас Омарбеков пен жұбайы Ажар апай ұл өсіріп, келін түсіріп, төрт немеренің қызығына бөленіп отырған бақытты жандар. Тәкең жетпісті желкелеп мініп, болдым-толдым деп отырған жоқ. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың бірнеше мың оқытушы-профессорлары секілді таңертең жұмысқа асыға келе, аудиторияларда тарихшы бакалаврлар мен магистранттар, докторанттар алдында лекцияларын оқып, тарихтың терең қойнаулардағы құпия-сырларын жалықпай үйретіп жүр. Сонымен қатар өзі басқарып отырған Орталықтың жұмысын да жүргізуде. Ал кешке қарай атасын сағына күтіп отырған немерелеріне құстай ұшады. Профессор Т. Омарбеков өз уақытының тығыздығы мен ғылыми жұмыстарының көптігіне байланысты кейде мерейтойының келгенін де аңғармай қалады. Адам үшін, ғалым үшін отбасы мен қоғамға қажет екенінді сезіну бақыт емес пе! Мерейтой иесіне осы бақыттың ұзағынан болғанын тілейік.

ҒЫЛЫМИ ӨМІР
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ
THE SCIENTIFIC LIFE

Калыш А.Б.

д.и.н., профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ФОРУМ ЭТНОЛОГОВ КАЗАХСТАНА



13–14 апреля 2018 года в г. Алматы в здании Центрального Государственного музея Республики Казахстан состоялась Международная научно-практическая конференция **«III-и Аргынбаевские чтения. Современная этнографическая наука и ее роль в модернизации общественного сознания»**, организованная факультетом истории, археологии и этнологии Казахского национального университета им. аль-Фараби совместно с Центральным Государственным музеем Республики Казахстан, а также

Институтом истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства образования и науки РК.

Конференция прошла в русле решения задач, поставленных Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым в программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Первым условием модернизации казахстанского общества, согласно этой государственной программе, является сохранение своей культуры, собственного национального

кода. Исторический опыт и лучшие национальные традиции призваны стать предпосылкой, важным условием успеха модернизации, что налагает ответственность и на современную этнографическую науку Казахстана.

Целью указанной конференции было показать общественности достижения отечественной этнографической науки, имеющую свою традицию, заложенную еще в 1950-1960-е годы благодаря подвижнической деятельности таких видных этнографов, как академик А.Х. Маргулан, доктора исторических наук Х.А. Аргынбаев, М.С. Муканов, кандидаты исторических наук Н. Сабитов, Э.А. Масанов, И.В. Захарова, В.В. Востров и др. Аналогичное место отводилось достижениям этнографической науки Казахстана за последние три десятилетия.

Известно, что научные исследования д.и.н., профессора Х.А. Аргынбаева охватывают широкий круг проблем истории и этнографии казахов: этническую историю, семью и брак, хозяйственно-культурный тип, народные промыслы и ремесла, народные знания и верования, жилище и т.д. Корифей этнографической науки Казахстана много сделал и в подготовке отечественных кадров-этнографов, выпустив десятки кандидатов исторических наук по специальности «Этнология, этнография и антропология», которые впоследствии стали докторами исторических наук, в их числе У.С. Кыдыралин, С.Е. Ажигали, Ж.О. Артыкбаев, Ш.Ж. Тохтабаева, А.У. Токтабай, А.Б. Калыш, Б. Камалашулы и др.

Особый интерес для собравшихся вызвала тематическая выставка «Х. Аргынбаев и казахская этнография», организованная на 2-м этаже фойе музея. В ней были представлены около 30 ценных экспонатов, собранных Халелом Аргынбаевым в различных регионах Казахстана в ходе полевых этнографических экспедиций и переданных ученым музеем в 1970-е годы. Здесь же участники форума познакомились с личными вещами и документами, с рукописями на казахском языке «Абай шығармаларындағы этнографиялық сипаттамалар хақында», «Жетісу өңірінің халқы», монографиями «Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу)», «Қазақ халқының қолөнері» и др.

Начало конференции предвляло презентация второго дополненного научного и иллюстрированного издания энциклопедии «Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов» в 5-ти томах (Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017). Научным редактором, руководителем и авто-

ром многих оригинальных статей данного уникального издания выступил директор ЦГМ РК, к.и.н., профессор Нурсан Алимбай. Предыдущее издание начало выходить с 2011 г. в ходе реализации Государственной программы «Мәдени мұра», разработанной по инициативе Лидера нации Н.А. Назарбаева. Это кропотливое издание, не имеющего аналогов в странах ближнего и дальнего зарубежья, было должным образом воспринято общественностью республики, крупными учеными, ведущими специалистами в области науки, образования и культуры. Несмотря на 2000 тираж оно стало библиографической редкостью. В новом издании энциклопедии содержание большинства статей были дополнены, а значительная часть из них были написаны заново, авторами которых наряду с Н. Алимбаем были У. Нургелды, Р. Шойбеков, Б. Какабай, К. Ахметжан, Ж. Шайкен и др. ученые.

Еще одной целью конференции стало создание долгожданной общереспубликанской общественной организации «Ассоциации этнографов и антропологов Казахстана», основные концепции которой были изложены профессором Нурсаном Алимбаем. Целями деятельности данной организации является объединение специалистов в области этнологии и антропологии республики для решения следующих задач: а) содействия развитию науки, образовательной-просветительской деятельности в этой сфере; б) организации и проведения регулярных конференций этнографов и антропологов Казахстана; в) проведения этнологических и антропологических исследований по грантам, по собственной инициативе, по заказам государственных и коммерческих организаций и пр.; в) издания специализированного научного журнала, а также публикация материалов научных исследований и научных конференций, сборников научных трудов, монографий, учебно-методических пособий по основной тематике и т.д. Участниками конференции в Президиум указанной Ассоциации были рекомендованы кандидатуры Н. Алимбая, А.Б. Калыш, С.Е. Ажигали, Ж.О. Артыкбаева, Р.А. Бекназарова, Г. Орынбаевой и Т.Е. Картаевой. Президентом Ассоциации был избран член-корреспондент НАН VIII РК, д.и.н., профессор КазНУ имени аль-Фараби А.Б. Калыш.

Основные направления работы международной конференции «III Аргынбаевские чтения» охватывали следующие секции:

1. История отечественной этнографической науки.

2. Актуальные проблемы современной этнологии Казахстана.

3. Этнология и смежные науки: история, археология, искусствоведение, фольклористика и др.

4. Музей и музейные процессы в Казахстане.

5. Казахское краеведение: новый импульс в рамках программы «Туған жер».

В организационный комитет поступило около 130 докладов из области этнологии, археологии, истории и музееведения. На Пленарном заседании и пяти секциях конференции были заслушаны около 100 докладов, представленных преимущественно отечественными учеными-специалистами из высших учебных заведений, научных учреждений и музейных организаций, а также представители из стран ближнего и дальнего зарубежья, включая России, Турции и Китая.

Особый интерес участников конференции вызвали обстоятельный доклад профессора *Нурсана Алимбая* «Традиционный порядок установки юрты «үй тігу» у казахов: некоторые этнографические и когнитологические уточнения и дополнения», профессора университета Йедитепе (г. Стамбул, Турция) *Арифа Аджаголы* «Социальная антропология в тюркском мире», д.и.н., профессора *С.Е. Ажигали* «Казахская этнографическая школа второй половины XX века»: основные этапы развития, значение», д.и.н., профессора, член-корр. НАН РК *М.Х. Абуseitовой* «Коллекции и труды Анри Мозера как источник по истории и культуре Казахстана», д.и.н., профессора *К.Ш. Хафизовой* «Су Бэйхай – исследователь истории и культуры казахов», д.и.н., профессора, член-корр. НАН РК *Б.Б. Карибаева* «Источниковые аспекты казахского шежира», к.и.н., доцента *А.К. Ша-*

шаева «Научное наследие профессионального этнографа Н. Сабитова», д.и.н., снс *Ж. Жанабилы* «Краткий анализ влияния степных военачальников от Субетая до Кожабержен батыра», доктора философии, профессора *Д. Баймолды* «320-летие Абак Керей Кожабержен батыра», к.и.н., доцента *Д.Б. Ескекбаева* «Творческое наследие Халела Аргынбаевича», к.и.н., доцента *Г.К. Мукановой* «Социализация архетипов великой степи на страницах журнала «Айқап» начала XX века», PhD-доктора, и.о. ассоцир. профессора *Е.К. Рахимова* «Проблемы истории этнографических фотоснимков казахского народа» и др.

С большим вниманием собравшиеся выслушали воспоминание младшей сестры Халела Аргынбаевича – Раузы Аргынбаевны Мырзабековой, пенсионерки, многие годы работавшей учительницей в г. Жаркент Алматинской области о личной жизни и творчестве старшего брата, который многое сделал для близких в их судьбе и профессиональном росте. Дочь ученого к.и.н., доцент КазНУ имени аль-Фараби Макпал Аргынбаева познакомила участников конференции с редкими письмами друзей и коллег отца – известных московских, ленинградских и других этнографов С.М. Абрамзона, Т.А. Жданко, Б.Х. Кармышевой, В.П. Курылева, И.В. Захаровой, Р.Г. Кузеева, которые внесли значительный вклад в развития советской этнографической науки.

Работа Международной научно-практической конференции завершилась принятием Резолюции, в которой было подчеркнуто целесообразность раз в три года проводить традиционные Аргынбаевские чтения, а также приветствовалось создание Ассоциации этнологов и антропологов Республики Казахстан.

Фарда Асадов

Институт востоковедения НАН Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: asadovfm@hotmail.com

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ:

**«Qazaqlıq, or Ambitious Brigandage, and the Formation of the Qazaqs:
State and Identity in Post-Mongol Central Eurasia. By Joo-Yup Lee».
Leiden: Brill. 2016. 238 pp. (ISBN-13: 9789004306486).**

Книга канадского тюрколога Joo-Yup Lee посвящена истокам истории одного из крупнейших тюркских народов современного мира. Казахи – титульная и самая многочисленная нация 9-го по величине территории государства мира – Казахской Республики. Этот народ дал название своей стране. Но в истории бывает и так, что земля дает название населяющему ее народу. В свою очередь, название страны может быть и просто географическим термином (Австрия, Америка, Испания, Нидерланды, Азербайджан, Грузия, Украина, и т.п.), а может происходить и от предшествующего населения, которое не обязательно было прямым, или единственным предком современных насельников (Британия, Румыния, Франция, Болгария). Иногда самоназвание народа и имя, под которым его знают соседние народы, могут быть совершенно разными: цыгане (самоназвание: романы, или рома), финны (суоми), венгры (мадьяры), албанцы (шкип) и др.

В названиях народов – как полученных от соседей, так и самоназваниях – могут отражаться различные этапы и факты политической и этнолингвистической истории. Важнейшим событием, безусловно, является создание собственной государственности. Интересным примером может служить Сирия. Древнее государство Ассирия дало название этой исторической области. Населяли ее семитские племена, главным образом, арамеи, язык которых был средством общения на всем Ближнем Востоке с середины второго тысячелетия до н.э. до раннего средневековья. На этом языке было написано около 17 % рукописей Мертвого моря (или кумранских рукописей), которые послужили источником для части текстов Ветхого и Нового заветов Библии. С

принятием христианства арамеи стали звать свой язык сирийским, а после распространения ислама и арабизации население Сирии стало преобладающим образом арабским по языку и национальному сознанию. Появление национальных арабских государств после Первой мировой войны дало толчок сирийскому национализму. Сегодня сирийцы – арабоязычный мусульманский народ, и что очень любопытно, основанная часть христиан-арамеев стала называться ассирийцами, вернувшись к самому раннему названию страны и народа.

Аналогичный лингво-исторический анализ термина *казак* положен в основу исследования автора рецензируемой книги. Лингво-терминологическое исследование предлагается как путеводная нить для изучения ранней этнической истории казахского народа. Вместе с тем сосредоточенность на изучении исторических форм употребления термина *казак* не только не сужает географические рамки исследования до пределов расселения казахского этноса, но и поднимает значение книги до изучения общих проблем государственности и национальной идентичности на широком пространстве западной Евразии.

Главное исходное теоретическое положение книги основано на том, что в фундаменте общественного устройства кочевых сообществ Евразии была клановая организация. А сами кланы больше были связаны своими внутриклановыми узами и достаточно гибкими рамками межклановой дисциплины. Это предоставляло клановым единицам в составе племенной конфедерации достаточную свободу по отношению к централизаторским усилиям в Евразии. Сопrotивление отдельных родов центральной власти в степи ча-

сто приводили к появлению новых ранних государственных образований. В книге обстоятельно исследуется социально-политическое явление *отпадения*, ухода отдельных групп кочевников во главе с харизматическим клановым лидером из межклановой политической структуры, племенной конфедерации. Это явление получило название *казаклыг*, или вольница (свободное перемещение). Если новое независимое политическое ядро могло обеспечить лидерство в организации походов за трофеями, то оно притягивало новые роды и могло привести к появлению нового государства (с. 48). По мнению автора, путь этой кочевнической вольницы до государства проходит через три этапа: отпадение политически амбициозного кланового лидера, организация успешных военных походов против соседей-кочевников и жителей соседних земледельческих областей и создание новых государственных структур (с. 2, 7, 48-49, 57, и далее).

Автор книги приводит многочисленные примеры подобных центробежных явлений в истории Евразии, приведших к образованию кочевнических государств жужаней (или жоужаней: с. 52), тюрков-теле (с. 53), тюрков Ашина (с. 53-54), тюрков-шато (Shatuo Türks: с. 55), каракитаев (с. 54). Он видит кочевническую вольницу в основе практически всех кочевых империй евразийских степей (с. 61). Вместе с тем у автора имеется и логическое обоснование такому феномену: он считает, что важнейшим условием создания и выживания кочевнических государств и империй является успешная организация набегов против земледельческого населения и справедливая система распределения добычи. Нарушение этих условий приводит к упадку кочевнического государства (с. 55, 57). Важное теоретическое значение книги состоит также и в том, что автор четко проводит разграничительную линию между методологической базой советской историографии кочевых народов Евразии и собственным подходом. Он обоснованно критикует идеологически навязанное положение советской историографии об автохтонности каждого современного народа на его сегодняшней национальной территории и противопоставляет ему свое теоретическое видение, согласно которому идентичности современных народов начинаются с использования современного этнического имени, совпадающего с эпохальными историческими сдвигами в истории этноса (с. 5). На эту теоретическую платформу он ставит свое изложение истоков этнической истории казахов и узбеков. Для обоих современных народов на-

чальным событием их этнической идентичности было отпадение харизматических лидеров Абуль-Хаир хана и двух других групп под водительством Джанибек-хана и Гирей-хана от улуса золотоордынского Узбек-хана. Орда Абуль-Хаир хана именовалась узбеками, но Джанибек и Гирей, отколовшиеся от Абуль-Хаир хана стали называться узбек-казаками. Именно слово казак отличало их от узбеков, последователей Абуль-Хаир хана и его потомков Шибанидов. Впоследствии это слово и стало названием казахского народа (с. 124-125, 129).

Поставив в центре исследования институт кочевнической вольницы (казаклык) автор последовательно рассматривает проявление этой практики на широком пространстве Евразии. Для многих читателей и начинающих исследователей связь этого института и термина с категорией вольного населения в восточно-славянских государствах и началом их национальной государственности не кажется очевидной. Доктор Юо-Юр Лее на основании красноречивых свидетельств источников убедительно показывает, что российские и украинские казаки также берут свое начало от аналогичного феномена кочевнической вольницы. Более того, этническим ядром формирования российского и запорожского казачества были тюрки-татары (с. 9, 74). Казаки и казахи, связанные друг с другом через институт вольницы (казаклык), оказались единственными, для кого их социально-политический статус стал этническим именем. Продолжая эту логику изложения, автор посчитал возможным утверждать, что два народа, казахи и украинцы, являются потомками казакской вольницы – первые происходят от казаков Джанибека и Гирея, а вторые от запорожских казаков и Запорожского гетманства 17-го века (с. 90, 98).

Безусловным преимуществом книги является последовательная и полная подборка свидетельств разнообразных источников о феномене казаклык и семантических нюансах этого термина. Читателю интересно будет узнать о происхождении и использовании таких широко известных терминов как тюрк, монгол, узбек, казах, татар (с. 129-134).

Отмечая убедительность изложения авторской концепции происхождения и обозначения современных народов Центральной Азии, следует, вместе с тем, отметить что распространенность института вольницы и бродяжничества и его значение в создании государств Центральной Азии не является исключительно евразийским феноменом, как можно думать, следуя изложе-

нию автора. Подобные истоки имели и другие государства Ближнего и Среднего Востока в древности и средневековье. Большую известность получила история некоего Идрими, сына правителя страны Йамхад (Алеппо), несправедливо изгнанного из своего города, но вернувшегося к власти с помощью кочевников-бродяг, известных по многим древним ближневосточным источникам как *хабиру*, или *абиру* (XV в. до н.э.). Некоторые исследователи даже связывали происхождение древних евреев с этими *хабиру*. Легенда о Ромуле и Реме и основании Рима удивительно напоминают истории харизматических казаков-эпонимов Евразии.

Следует отметить также и нечеткое разграничение между казаками, амбициозными руководителями кланов, ударившимися в вольное кочевничество по политическим мотивам, и происходивших от простонародья беглецов, искавших избавления от притеснений знати. История Юйцзюлюя Мугулюя (Mugulü), основателя Жужанской орды (конец III в. н.э), бежавшего от наказания в степь, показательным отличается от других примеров политической вольницы. Возможно, в этом отличии и кроится особенность российского казачества от движения казахских ханов Джанибека и Гирея.

Концентрация внимания автора на материалах истории кочевников-казаков иногда приводит к неоправданным обобщениям. Вряд ли можно считать корректным утверждение, что казахи и монголы – единственные прямые наследники великих империй хунну, кок-тюрок и монголов Чингиз-хана. Автор упускает из виду,

что Хазарский каганат на Кавказе и Караханидское государство в Центральной Азии, а вслед за ними и Тимуриды были продолжателями традиций этих великих государств, а нынешние узбеки, азербайджанцы и анатолийские турки могут в равной степени возводить свою этническую историю к народам Древнего Тюркского каганата. Именно в империях евразийских кочевников происходил процесс освоения достижений земледельческих цивилизаций, которые в свою очередь влияли на формирование новой идентичности тюркских народов. В том числе и на стадии кочевничества успех тюркских государственных образований, их экономическое благополучие зависело не только и не столько от организации грабительских походов в земледельческие области, сколько от умения организовать международную торговлю на Шелковом пути, обезопасить своевременную обработку земли и снятие урожая на подконтрольных пашенных угодьях и ремесленное производство в торговых центрах.

Публикация книги Joо-Yup Lee, вместе с тем, – знаменательное событие в историографии кочевых народов Евразии. Эта книга в красочной и убедительной форме показывает общественные механизмы развития этнической и политической картины центрально-евразийских степей в пост-монгольский период, объясняет появление этнических названий на карте современной Центральной Азии и одновременно показывает насколько взаимосвязано происходило историческое развитие современных народов этого региона – узбеков, казахов, татар, кыргызов, уйгуров, монголов и других евразийских народов.

Sapataev S.A.

master, senior lecturer of the department of archeology, ethnology and museology
of the Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: samat.1991@mail.ru

SCIENTIFIC CIRCLE OF STUDENTS AND YOUNG SCIENTISTS «ARCHAEOLOGIST»

Сапатаев С.А.

магистр, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: samat.1991@mail.ru

«Археолог» студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми үйірмесі

Сапатаев С.А.

магистр, старший преподаватель кафедры археологии, этнологии и музеологии
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казакстан, г. Алматы, e-mail: samat.1991@mail.ru

Научный кружок студентов и молодых ученых «Археолог»

The student scientific group "Archaeologist" is part of the department of Archeology, ethnology and museology of the faculty of History, archeology and ethnology of the Al-Farabi Kazakh national university.

Student scientific circle is a form of organization of scientific activity of students, which is expressed in attracting students to scientific work, facilitating the choice of a scientific direction, holding scientific sessions, listening to and discussing reports, participating in student scientific events of various levels.

The main goals of the student scientific circle "Archaeologist" are acquaintance with new materials concerning archaeological monuments of Kazakhstan and a peculiar analysis of their research results. And also, the creation and development of favorable conditions for the formation of graduates by intensifying the research activities of students, their participation in scientific research conducted at the Al-Farabi Kazakh national university; providing an opportunity for each student to realize his right to the creative development of the individual in accordance with his abilities and needs.

The main tasks of the student scientific circle are:

- Assistance in raising the level of scientific training of students;

- improving the quality of vocational training for young scientists;

- creating conditions for the formation of creative activity;

- assistance to students in independent scientific search and organizational support of their scientific work;

- timely informing students about planned scientific conferences, competitions, exhibitions and so on and about the possibility of participating in them.

- Conducting scientific and practical research and scientific and practical activities on the topic of research work of the department, faculty, university, including contractual leaders of the circles – high-level faculty, ready to share their knowledge and help in choosing a scientific direction for young scientists.

Round-table discussions, debates, meetings and various events are held in the student scientific circle "Archaeologist". Members of the student's scientific circle write reports on the topic of interest to them, participate in conferences of different levels. For example, they took part in the international scientific

conference of students and young scientists "Farabi Alemi" and won prizes. In 2017, the winners of these prize places defended their scientific projects and were awarded with diplomas of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan, namely Zhapsarbai Magza, Esbay Serikbol, Shagatayeva Ayaulym.

In March 2018, members of the student scientific circle took part and took 2 places in the Republican Subject Student olympiad among students of higher educational institutions of the Republic of Kazakhstan in the specialty "Archeology and ethnology", which was held on the basis of the Al-Farabi Kazakh national university faculty of History, archeology and ethnology.

In early April 2018, students such as Akkalieva Aybobek, Kurakbayev Maksat, Zharylgasinoва Bibinur, Kenesov Akezhan took prizes in the

international scientific conference of students and young scientists "Farabi Alemi".

At the end of April 2018, members of the student scientific circle Kenesov Akezhan, Zharylgasinoва Bibinur, Nurtai Kunbek took part and took 3rd place in the International subject student's olympiad in the specialty "Archeology and ethnology", which was held on the basis of the L.N. Gumilev Eurasian national university.

The students of the "Archaeologist" are students of the specialty "Archeology and Ethnology" of the department of Archeology, ethnology and museology of the faculty of History, archeology and ethnology of the Al-Farabi Kazakh national university. Recording in scientific circles is carried out constantly during the academic year at the department of Archeology, ethnology and museology of the Al-Farabi Kazakh national university.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

<i>Zhumagulov K.T., Fabio L. Grassi</i> Integration of the east and west in the history	
<i>Sultangaliyeva G.S.</i> Kazakh officials and the Russian authorities: features of interaction in the 19th century	
<i>Mehmet Dervish Kulunchkaya, Egamberdiyev M.Sh.</i> Some Aspects of Ethnographic Studies of the Russian Geographical Society in Kazakhstan in the Second Half of The 19th- Early 20th centuries	
<i>Seyfi Yıldırım, Egamberdiyev M. Sh.</i> Studies of Tsarist Russia on Folklore in Kazakhstan	
<i>Zharkynbaeva R.S., Baidavletov Zh.D.</i> The Role And Place Of Central Asia In Turkish Foreign Policy	
<i>Kortabayeva G.K., Avakova R.A., Yeshmetova B.B.</i> Factors of the Penetration of Turkism Into the Polish Language	
<i>Kanashayeva G.A.</i> Concept of “Kazakh young women” in Kazakh dastan and poems	
<i>Sharmashkeeva N.Zh. Soltiyeva B.Sh.</i> Types and Meanings of Kazakh Traditional Jewellery	
<i>Ksenzhik G.</i> «Historical Cartography»: theoretical-methodological problems	
<i>Nursultanova L.N., Azmukhanova A.M.</i> Kazakhstan and the Middle East countries: formation of relations (1991-1999)	
<i>Turgunbayev Y.M., Abaeva M.D.</i> The exposition complex of the memorial museum «Alzhir»	
<i>Kobdabayev A.</i> Historical town-planning aspects of the formation of a settlement system in the territory of Western Kazakhstan	
<i>Abzalbekov M.Ya., Zhumatayev R.S.</i> Funeral Architecture of archeological monuments of «Kulazhorga» type (on the materials of S.S. Chernikov)	
<i>HautalaR., Baigunakov D., Sabdenova G.</i> The Ancient of Central Asia And scientific Heritage of the Historian I.V. Pyankov	
<i>Sultangaliyeva G.S., Abdrakhim M.E.</i> Views of the Turkestan General-Governor K.P. Kaufman About the Administrative Device and Kazakh Officials	
<i>Dauytbekova M., Abnassyrov D.</i> National Games - Higher School for Training of Heroes	
<i>Renato Sala</i> Ahmed Yasawi: Life, Words and Significance in the Kazakh Culture	
<i>Abikenova K.E.</i> The October Revolution in Russia and its impact on the political life of Kazakhstan	
<i>Алтаев А.Ш.</i> Изменения этнического состава населения Центральной Азии в конце XX-начале XXI веков	
<i>Кәрібаев Б.Б.</i> Тәуекел хан және оның 1590- шы жылдардағы Мәуереннахрға жорықтары	
<i>Исаева А.И., Қалыш А.Б.</i> XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы Қазақстандағы тарихи-өлкетану зерттеулерінің дамуы	
<i>Жораева Г.Т.</i> XX ғасырдың бас кезіндегі татар зиялыларының біртұтас мұсылман мемлекетін құрудағы түрікшілдік идеясы	
<i>Баймуханов Н., Баимбетов Г.</i>	

Генетический субклад ZQ5 гаплогруппы C-Y15552 родоплеменного объединения «Алимулы»	
<i>Хабижанова Г.Б., Менситова Г.И.</i>	
Некоторые особенности формирования институтов власти у тюркских племен Центральной Азии	
<i>Жакупова Г.Т., Жунисбаева А.А.</i>	
Сравнительный анализ законодательных актов в области использования аудиовизуальных документов.	
<i>Бесетаев Б.Б.</i>	
К изучению снаряжения верхового коня сакского времени на территории Казахстана	
<i>Амандосова М.</i>	
Шығыс еңбекшілерінің коммунистік университетіндегі қазақ студенттерінің күнделікті өмірі	
<i>Жарқынбаева Р.С., Уразбаева А.М.</i>	
Қазақстан әйелдері Ұлы Отан соғысында: мәселенің тарихнамасы	
<i>Баимбетов Г., Баймуханов Н.</i>	
Изменение генофонда у населения Казахстана и смежных регионов, в частности роста монголоидных генетических компонентов, на фоне исторических миграционных процессов от железного века до современных казахов.	
<i>Джаамбаева Б.А., Тычков Н.В., Ақтымбаева А.С.</i>	
Концепция личностного знания в становлении и развитии науки современного Казахстана	
<i>Қурманова М., Апанасевич И.</i>	
Движение Алаш и вопрос о праве наций на самоопределение в контексте Российской политической истории начала XX века	
<i>Пазилов Е.</i>	
Кентау қаласының кеңестік кезеңдегі күнделікті өмірінің демографиялық аспектілері	
<i>Сайфулмаликова С. Садықова Ә.</i>	
Түркістан, Дала генерал-губернаторлығында құрылған мұғалімдер семинарияларының тарихынан (1879-1917 жылдар)	
<i>Четин Н. Әдиет Қ.</i>	
История развития казахско-турецких отношений	
<i>Абдухаимов Е.Ф.</i>	
Историография социально-экологические проблемы индустриального развития Казахстана(1970-1990г.)	
<i>Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А., Исакова Ф.З.</i>	
П. Хворостанский экспедициясының тарихи маңызы.	
<i>Абдурахманов Н.А., Шекербеков Қ.М.</i>	
Жүсіпбек Аймауытұлының ағартушылық қызметіндегі ұлттық аспектілер	
<i>Тургунбаев Е., Суюндикова М.</i>	
Қызылорда облысындағы тарихи және мәдени ескерткіштер: тізімделу, зерттелу және консервациялау мәселелерін талдау	
<i>Солтиева Б.Ш.</i>	
Қазақ күнтізбесіндегі маусымдық өзгерістерге байланысты халық болжамдары	

Мерейтой – Юбилей

<i>Кәрібаев Б.Б.</i>	
Профессор Талас Омарбеков – 70 жаста!	

Ғылыми өмір – Научная жизнь

<i>Асадов Ф.</i>	
Рецензия на книгу «Qazaqlıq, or Ambitious Brigandage and the Formation of the Qazaqs: State and Identity in Post-Mongol Central Eurasia. By Joo-Yup Lee»	
<i>Саратаев С.А.</i>	
Scientific circle of students and young scientists «Archaeologist»	

CONTENTS

<i>Zhumagulov K.T., Fabio L. Grassi</i> Integration of the east and west in the history.	
<i>Sultangaliyeva G.S.</i> Kazakh officials and the Russian authorities: features of interaction in the 19th century.	
<i>Zharkynbaeva R.S., Baidavletov Zh.D.</i> The Role And Place Of Central Asia In Turkish Foreign Policy	
<i>Kortabayeva G.K., Avakova R.A., Yeshmetova B.B.</i> Factors of the Penetration of Turkism Into the Polish Language.....	
<i>Kanashayeva G.A.</i> Concept of “Kazakh young women” in Kazakh dastan and poems.....	
<i>Sharmashkeeva N.Zh. Soltiyeva B.Sh.</i> Types and Meanings of Kazakh Traditional Jewellery	
<i>Ksenzhik G.</i> «Historical Cartography»: theoretical-methodological problems.....	
<i>Nursultanova L.N., Azmukhanova A.M.</i> Kazakhstan and the Middle East countries: formation of relations (1991-1999).	
<i>Turgunbayev Y.M., Abaeva M.D.</i> The exposition complex of the memorial museum «Alzhir».....	
<i>Kobdabayev A.</i> Historical town-planning aspects of the formation of a settlement system in the territory of Western Kazakhstan	
<i>Hautala R., Baigunakov D., Sabdenova G.</i> The Ancient of Central Asia And scientific Heritage of the Historian I.V. Pyankov	
<i>Sultangaliyeva G.S., Abdrakhim M.E.</i> Views of the Turkestan General-Governor K.P. Kaufman About the Administrative Device and Kazakh Officials	
<i>Dauytbekova M., Abnassyrov D.</i> National Games - Higher School for Training of Heroes	
<i>Renato Sala</i> Ahmed Yasawi: Life, Words and Significance in the Kazakh Culture	
<i>Abikenova K.E.</i> The October Revolution in Russia and its impact on the political life of Kazakhstan	
<i>Altayev A.A.</i> The change in the ethnic composition of the population of Central Asia in the late twentieth and early twenty-first centuries....	
<i>Karibaev B.B.</i> Taeukel Khan and his Campaigns in Mauerennahr in the 1590th years.....	
<i>Isayeva A.I., Kalysh A.B.</i> Development of Historical-Local Research in Kazakhstan in the Late of the XIX - the Beginning of the XX centuries.	
<i>Zhorayeva G.T.</i> Turkic idea of tatar intelligentsia in the formation of muslim states at the beginning of the 20th century.	
<i>Baimukhanov N., Baimbetov G.</i> Genetic subclade ZQ5 of haplogroup C-Y15552 tribal union «Alimuly».	
<i>Khabizhanova G.B., Mensitova G.I.</i> Some Features of Establishing the State Institutions among the Turkic Tribes of Central Asia	
<i>Zhakupova G.T., Zhunisbayeva A.A.</i> Comparative analysis of legislative acts of the utilization of audiovisual documents	
<i>Besetayev B.B.</i> To the study of equipment of the supreme horse of the Saka time on the territory of Kazakhstan.....	
<i>Amandosova M.I.</i>	

The daily life of Kazakh students in the Communist University of the Working People.....	
<i>Baimbetov G., Baimukhanov N.</i>	
Change in the gene pool of the population of Kazakhstan and adjacent regions, in particular the growth of Mongoloid genetic components, against the background of historical migration processes from the Iron Age to modern Kazakhs.....	
<i>Dzhaambayeva B.A., Tychkov N.V., Aktymbayeva A.S.</i>	
The concept of personal knowledge in the formation and development of modern Kazakhstani science	
<i>Kurmanova M., Apanasevich I.</i>	
The Alash Movement and the Question of the Right of Nations to Self-Determination in the Context of Russian Political History of the Early Twentieth Century	
<i>Pazilov Ye.</i>	
Demographic aspects of everyday life of the city Kentau in the Soviet period.....	
<i>Saifulmalikova S.S., Sadykova A.K.</i>	
From the history of the teachers' seminaries of Turkistan's, Steppe's general - governorate (1879-1917 years).....	
<i>Çetin N., Adiyet K.</i>	
History of the Kazakh-Turkish Relations Development.....	
<i>Abdukhaimov Y.F.</i>	
Historiography socio-ecological problems of industrial development 1970-1990-ies of Kazakhstan.....	
<i>Zhappasov Zh.E., Tasilova N.A., Iskakova G.Z.</i>	
Historical Importance of the Expedition P.Khvorostansky.....	
<i>Turgunbayev Ye., Sujundikova M.</i>	
Historical and cultural monuments of Kyzylorda oblast: analysis of problems of systematization, study and conservation.	
<i>Soltyeva B.Sh.</i>	
Popular forecasts of monthly seasonal changes in the Kazakh national calendar	

Anniversary

<i>Karybayev B.B.</i>	
Professor Talas Omarbekov is 70 years old!.....	

The scientific life

<i>Asadov F.</i>	
«Qazaqlıq, or Ambitious Brigandage, and the Formation of the Qazaqs: State and Identity in Post-Mongol Central Eurasia. By Joo-Yup Lee». Leiden: Brill.....	
<i>Sapataev S.A.</i>	
Scientific circle of students and young scientists «Archaeologist»	